

Редакција

Проф. др Антонов Александар, Универзитет „Свети Климент Охридски“, Софија
Проф др. Бабић Миланка, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Доц. др Зубер Љубомир, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Prof. dr Kadum Vladimir, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Hrvatska
Проф. др Кнежевић Саша, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Крнета Драгољуб, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Куљић Рајко, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Лаушевић Саво, Универзитет Црне Горе
Проф. др Милошевић Божо, Универзитет у Новом Саду, Србија
Проф. др Павловић Златко, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Славиша Перић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Филомонова Ана, Славистички институт Руске академије наука, Москва
Prof. dr François Arnaud, Université Toulouse II - Le Mirail, Francuska

Радове у овој књизи су рецензирали:

Проф. др Аврамовић Зоран
Доц. др Баровић Владимир
Проф. др Богдановић Чурић Јасна
Проф. др Богојевић Светозар
Проф. др Брчкало Бранка
Проф. др Виријевић Владан
Проф. др Вулић Татјана
Проф. др Вукашиновић Желимир
Проф. др Вуковић Драгомир
Доц. др Ђурић Весна
Доц. др Зечевић Нада
Доц. др Зубер Љубомир
Проф. др Зуковић Слађана
Проф. др Илић Миле
Доц. др Јоргић Драженко
Проф. др Лакета Новак
Проф. др Лаушевић Саво
Проф. др Ковачевић Бранка
Доц. др Коледин Горјана
Проф. др Костић Станковић Милица
Доц. др Костић Наташа
Доц. др Кошарац Бисерка
Проф. др Крнета Драгољуб

Проф. др Кулић Мишо
Проф. др Куљић Рајко
Доц. др Максимовић Јелена
Доц. др Мاستиловић Драга
Проф. др Милисављевић Владимир
Проф. др Милошевић Божо
Доц. др Милошевић-Шошо Биљана
Проф. др Нешић Благоје
Доц. др Опсеница Сања
Проф. др Павловић Златко
Доц. др Пекић Радмило
Доц. др Попов Момчиновић Златиборка
Проф. др Радић Радивој
Проф. др Ристић Лазо
Проф. др Росић Тиодор
Проф. др Сладоје Бошњак Биљана
Проф. др Стаматовић Александар
Доц. др Станковић Јанковић Татјана
Проф. мр Ћеклић Невена
Доц. др Хасанагић Анела
Доц. др Чокорило Радмила
Проф. др Чокорило Радован
Доц. др Чолаковић Радомир

Зборник је штампан уз финансијску подршку
Министарства науке и технологије Владе Републике Српске.

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

Посебна издања
НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига 9
том 2/1

НАУКА И СЛОБОДА

ФИЛОЗОФСКЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
(Пале, 6 - 8. јуни 2014.)

Пале, 2015

НАУЧНИ СКУП
НАУКА И СЛОБОДА

Књига 9
том 2/1

ФИЛОЗОФСКЕ НАУКЕ

Издавач:

Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву

За издавача:

Проф. др Миланка Бабић

Главни уредник:

Доц. др Вера Вујевић

Секретар редакције:

Проф. др Саша Кнежевић

Технички уредник и компјутерски слог:

Страхиња Костић

Лектура и коректура:

Доц. др Биљана Самарцић

Доц. др Вера Тевриз Нишић

Доц. др Сања Куљанин

Јадранка Регоје

Штампа:

“DIS COMPANY” д.о.о. Пале

Тираж:

300 примјерака

Пале, 2015

COBISS.RS-ID 5016856

Секција за историју

ИДЕЈА СЛОБОДЕ У СРПСКОМ СРЕДЊОВЕКОВНОМ ДРУШТВУ

У самом раду показаћемо кроз неке примере из српске средњовековне књижевности како је идеја „слободе“ у српским средњовековним земљама повезана са хришћанским-православним схватањем историје. Историја по којој је у метаисторијском или метафизичком смислу кретање ка есхатону, односно крају историје на индивидуалном (ниво појединца) и на колективном (друштвеном) плану, што доводи до апсолутне слободе у стапању са Христом. Када је реч о српском средњовековном друштву са свим његовим чиниоцима, подједнако као и у остатку средњовековне Европе, оно је било зависно и потчињено у различитим системима, од феудалног који се развијао на Западу, до његових обриса на Истоку. Сагледавајући све чиниоце једног средњовековног друштва, сем у престижном или економском статусу није било разлике. Њихова слобода је била ограничена службом која се протезала од најнижих слојева друштва до самог владара који је ту милост и службу „дуговао“ Богу.¹

Покушавајући да проблем посматрамо са нивоа појединца, малобројни извори ће нас увек упућивати на свештенство, владаре и све оне блиске њему који су га окруживали. Писменост је била управо привилегија вишег друштвеног слоја, који је, поштујући одређена правила, неретко у списима бележила онако како би требало да буде а не како је било. Списи настали у таквој средини – што због поштовања канона, што због саме вере која је била ствар колектива, а не појединца – преносили су срж хришћанске поруке, а самим тим и хришћански поглед на свет (Дојчиновић 2013). У западном хришћанству први спис који је посвећен есхатологији дело је Јулијана из Толеда.² Његов спис је настао из разговора који је водио са епископом Хидалијем из Барселоне, и који носи наслов „Предзнање будућег света“ (Prognosticon futuri saeculi). По Јулијановом учењу, човек је створен слободан од смрти, али је праведно постао смртан (Herrero 503-

---

* vstankovic40@yahoo.com

¹ Због обимности радова и општег познавања који се баве средњовековним друштвом и њиховим положајем, сматрамо да нема потребе да се она набраја, као ни сама структура српског средњовековног друштва.

² Јулијан је живео у 7. веку (642-690.) По рођењу је био Јевреј, а одрастао је као хришћанин.

513).³ Есхатологија је присутна и у исламу (Танасковић 2008), па би било неопходно на самом почетку рећи нешто више о есхатологији. Есхатон је грчка реч *ἔσχατον*, од придева *ἔσχατος*, и значи *последњи, коначни*. Есхатологију не треба мешати са крајем света, као што је не би требало свести на описивање догађаја који прате Други Христов долазак. Појмом есхатологија обухвата се нови поредак егзистенције, стање крајњег преображења, с оне стране историје (Брије 1997). Оваква поставка на релацији историја-есхатон има свог објединитеља у виду Цркве. Неопходно је поменути и другачије погледе хришћанског схватања времена и тока историје. Схватање времена па самим тим и схватање историје у антици је имало концепцију кружног-цикличног кретања, тако да нема последњег у апсолутном смислу, него само последњи у низу догађаја иза кога опет следи онај први. Човек старог века сања о повратку у изгубљени рај и о повратку универзалне хармоније после хаоса пролазног света. Са оваквим погледом слобода воље је потпуно поништена. Са појавом хришћанства, јавља се идеја о линеарном времену и о историји која се не понавља (Бојовић 2014: 109). Уколико се сагледају књиге које су ушле у библијски канон, види се да прве речи *Светог писма (Књига постања)*, говоре о стварању времена, а завршна поглавља (*Откривење Јованово*), о његовом свршетку (Дојчиновић 2013). Умберто Еко говори о тзв. стрели времена, која се родила у јудео-хришћанској средини и из које је настала историја. Даље запажа да исте, стреле времена, нема у древној митологији (Еко 2001: 28). Мелетински, а како запажа и Д. Бојовић, говори да су митови окренути прошлости, док су само есхатолошки окренути будућности (Бојовић 2004: 9). На овом месту ваља напоменути ипак један мит који у себи садржи есхатолошко, будуће, а који умногоме подсећа на нордијску митолошку причу о Сумраку богова-Ragnarök.⁴ Описује се као последња битка богова против зла, после које настаје нови поредак (крај света). Претходи му неколико оштрих зима заредом као и апокалиптични догађаји и симболи попут: битке по целом свету, убиства међу браћом, вук ће појести сунце и месец, звезде ће нестати, планине ће нестати, итд. Након Рангнарока земља ће се дигнути из мора и обновити (Петоја 2005: 40-44).

Стара српска књижевност прихватила је многобројне есхатолошке теме и идеје библијског и византијског порекла са два задатка: 1. да следи принципе византијске⁵ поетике и 2. да ради на утемељавању српске државности и светородности владајуће династије Немањића. Посматрајући

---

³ Julianus Toletanus episcopus, *Prognosticon Futuri Saeculi*, PL 96, 453-524D; 461D-463A.

⁴Снори Стурлусон саставио је у XIII веку зборник млађих прозних Еда за разлику од старијих стиховних Еда, настале вероватно у раздобљу од IX до XII века.

⁵ У Византији су се идеје о последњем веку појавиле у једном анонимном тексту у IX веку, за време цара Василија I: *Patria Constantinoupoleos*.

житија посвећена већим делом владарима-светитељима, запажа се да су есхатолошке теме у њима веома важне. Свака генерација је своје време доживљавала као „последње“ и као време другог Христовог доласка (Бојовић 2004: 10-11). Средњовековна ишчекивања краја света била су условљена историјским догађајима и необичним природним појавама. У српској средњовековној књижевности, поред хришћанских мисли и осећања, одражава се јасно стање државе и цркве (Кашанин 2002: 365). На њен развој су утицали и преломни тренуци историје. Први изазов који је условио и другачије околности и схватање у српској средњовековној књижевности била је Косовска битка, дајући литератури пре свега мартириолошки карактер. Улога последњих времена у књижевности до тог тренутка представљала је одраз библијске учености⁶, док ће од XIV века тај одраз бити условљен и историјским догађајима (Бојовић 1998: 165-166).

Почевши од родоначелника Немањића, Стефана Немање-Симеона, успостављен је један смисао монашког и јеванђеоског идеала образложени бригом и поривом, дакле слободном вољом, да последују Христу (Поповић 2006: 46-47). Опредељење за духовну слободу у Христу, надилази се гола историјска раван овог света и залази у есхатолошку (Бојовић 2004: 12). *А нашем последњем, лењивом роду, у који свршетак векова достиже, у коме је мало оних што се спасавају, не само да је потребно него је и веома пожељно да се сад ова житија пишу и да се с више разумевања читају, и да се на њих гледа као на живе стубове што стоје високо, да бисмо видели себе како и колико заостајемо за њима, и да бисмо савешћу себе осудили лености у нама* (Теодосије 1988: 101). У тексту се јасно наглашава „последњи род“, „свршетак векова“, алудирајући на последња времена. Како је већ примећено у поезији, много више него у житијама запажа се есхатолошка идеја афирмације *вишењег живота и горњег Јерусалима* (Бојовић 2004: 13). Када говоримо о Јерусалиму, треба споменути да је и овај град посебно уткан у српској средњовековној књижевности. Јерусалим је и „знак“ есхатолошког коначног сабрања (Брије 1997). У Житију архиепископа Јевстатија наводи се: „Госпode, пред тобом је сва моја жеља, и уздисање моје не утаји се од тебе. Сада идем за тобом и свим својим срцем иштем име твоје, али не остави ме безнадежног, јер сам твар руку твојих, и иштем тебе, даваоца живота мог, управи ноге моје на пут миран да не идем њима каснећи у свети град твој, где је онај који је био живот свега видљивог и невидљивог, примо смрт ради мене осуђеног, и ту да се поклоним месту где лежаше пречисто тело твоје, и душевним очима сагледам дивна и преславна чудеса твоја, о којима чух. Јер ако ти, Владико мој Христе, изволиш о овом, онда ћу вечно насићење наћи и прећи ка

---

⁶ Откровење Св. Јована Богослова, којим се завршава Нови завет, али извориште апокалиптичних догађаја треба тражити и у пророчким књигама Старог Завета, у Јеванђељу, у говорима Господа и његових апостола.

истинитој вери и красоти и угледаћу добра Јерусалима у све дане живота мог“ (Јовановић 2007: 97). Метафизичке речи архиепископа Данила у „Молитви пред анђелима љутим“ конкретно исказује есхатолошку мисао.

Молитва пред анђелима љутим
Шта да чиним ја грешна, пуна стида?
Јер покори срамота лице моје
и тесно ми је одасвуд.
Јаој мени,
одакле ћу почети оплакивати
своја љута безакоња,
која се не могу лако исповедити?
Због чега прво да заплачем?
Због чега да застењем
и због чега да заридам?
Због множине грехова
или због одлучења од Бога?

Помисли, душо, шта ће те срести
после изласка твога од тела!
Ево ти се спремају разне муке,
анђели љути и немилосрдни
хоће да те ухвате.

*Авај моје погибелји вољене,
авај какве смрти чекам мучне,
авај љутог разлучеља душе,
авај без конца мукама ћи бити.
Помисли, душо, какав чајеш конац,
Помисли горчину разлучења мучна.*

(Архиепископ Данило)

Сам XV век био је посебно обележен у старој српској књижевности у ишчекивању краја света. Наиме, свет је требало да, по апокалиптичном пророчанству Соломона, нестане 1491/1492. године, односно седам хиљадите године од стварања света.⁷ Личност која се посебно истакла у књижевности XV века јесте Димитрије Кантакузин. Његова три текста обележена есхатолошком апокалиптичном тематиком јесу *Молитва Богородици*, *Молебни канон Богородици* и *Посланије кир Исаји*. У песми *Молитва Богородици* пренети су тако верни сви мотиви који претходе есхатолошком

---

⁷ Иако о самом другом доласку зна само Господ: „А о дану томе и о часу нико не зна ни анђели небески, до отац мој сам“ (Мат. XXIV, 36).

времену и сагледавају се у страшном суду, греху, страдању душе итд. (Бојовић 2004: 91). У прилог томе јесу и ријечи:

*Авај моје погибелџи вољене,
авај какве смрти чекам мучне,
авај љутог разлучеља душе,
авај без конца мукама ћи бити.
Помисли, душо, какав чајеш конац,
Помисли горчину разлучења мучна.
Помисли страх и боловање тадашње,
помисли, устрепи и ужасни се.*

*Анђела немилостива чекам приспеће,
анђела по мојему злобну живљењу,
анђела не штедишу но мучитеља ми,
анђела огњена, немилосрдна.*

*Не знам је ли је послан да ме узме данас,
не знам да ли је то време приближи се већ,
не знам да ли и с оружијем хита,
не знам да ли то јесте ноћ смртна?*

(Димитрије Кантакузин)

Црква је играла огромну улогу у животу свих друштвених слојева. Чак иако би служба била неразумљива обичном народу, она је утицала на визуелан начин. Прижељкивани долазак биће обележен Страшним судом, стога не треба да чуди што у манастирима сусрећемо приказ Страшног суда и долазак царства небеског.⁸ У спољашњој припрати Милешеве⁹ налазе се сцене Страшног суда, као још једна потврда есхатолошког осећања. Краљ Владислав је након смрти Саве саградио припрату у којој се након преноса моштију из Трнова нашло тело Саве. Опширна представа Страшног суда настала је на основу беседе св. Јефрема¹⁰ (Радојчић 1982: 182-190).¹¹ На неколико примера показали смо да је свест о есхатолошком, односно будућем био живо присутан у књижевности, уметности, самим

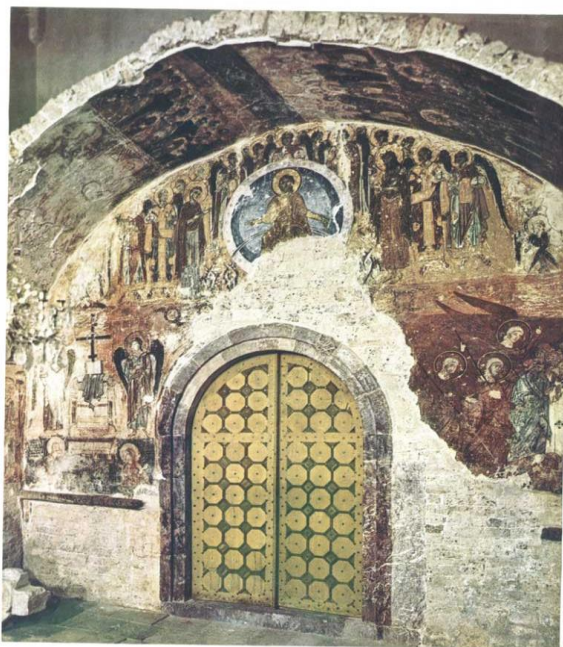
⁸ Страшни суд је сликан у припрати и у западним деловима Цркве.

⁹ Видети у прилогу на наредној страни.

¹⁰ О утицају св. Јефрема Сиришког на српску књижевност детаљније видети у раду (Бојовић 2004: 19-55).

¹¹ Иако је овде наведен пример Милешеве, треба свакако помишљати и на остале манастире и представе Страшног суда у Грачаници, Богородици Љевишкој, Сопоћанима итд.

тим и код људи. Страх али и вера којом је био прожет српски народ, ишчекивао је слободу коју ће остварити у сусрету са Христом.

Припрата Манастира Милешева, приказ Страшног суда.

Литература

- Бојовић 2014: Б. Бојовић, *Византија-Балкан-Европа, Припадност и оностраност*, Београд.
- Бојовић 2004: Д. Бојовић, *Српска есхатолошка књижевност*, Ниш-Косовска Митровица.
- Бојовић 1998: Д. Бојовић, „Српска књижевност XV века и ’последња времена’, у: *Српска књижевност у доба Деспотовине*, Деспотовац.
- Брија 1997: Ј. Брија, *Речник православне теологије*, Београд.
- Дојчиновић 2013: Д. Дојчиновић, *У ишчекивању свршетка времена*, НИСУН, Ниш, (у штампани).
- Еко 2001: У. Еко, *Razgovor o kraju vremena*, Београд.
- Herrero 2006: G. G. Herrero, *Notassobreel papeldelprognosticumfuturisaeculide Julian de Toledoen laevolucion de la idea medieval del purgatorio*, Mursija.
- Јовановић 2007: Т. Јовановић, *Света земља у српској књижевности до краја века*, Београд.
- Кашанин 2002: М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд.
- Петоја 2005: Е. Петоја, *Митови и легенде средњег века*, Београд.
- Поповић 2006: Д. Поповић, *Под окриљем светости, Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд.
- Радојчић 1982: С. Радојчић, „Милешевске фреске Страшног суда“, у: *Одабрани чланци и студије 1933-1978*, Београд, Нови Сад.
- Tanasković 2008: D. Tanasković, *Islam. Dogma i život*, Београд.
- Теодосије 1988: Теодосије, „Житија“, у: *Стара српска књижевност у 24 књиге*, Београд.

КОНЦЕПТ СЛОБОДЕ У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ И ТУРСКОЈ РЕПУБЛИЦИ: ПОТПУНИ РАСКИД СА ПРОШЛОЋУ

„Где нема слободе ту нема живота.“
Прота Матија Ненадовић

Питање и дефинисање слободе као појма присутни су увек код настојања да се схвати и одреди однос човека и света и човека и друштва. Према мишљењу Б. Телебаковића, „током историје је слобода различито схватана. Неки су сматрали да је слобода једна, недељива, други да има више видова. Величина слободе наслућује се из јачине отпора ослобођењу. „Људи заслужују то име само док стреме слободи“ (Telebaković 2003)

Имајући наведену дефиницију у виду, поставља се питање на који начин и о каквом концепту слободе се може говорити у Османском царству. Сигурно је да слободе у модерном смислу тог појма није било, али свеједно поједини закони, институције и поступци указују да се на тему, макар делимично, може одговорити.

О којим се категоријама слободе може говорити у Османском царству? У периоду до хатишерифа од Гилхане 1839. године, искључиво се може разматрати питање верских слобода, док у „најдужем и најкраћем веку Империје“ (19. и 20. век) може се разматрати и питање грађанских слобода, као и шроблем слободе писане речи.

Стога ће најпре, са историјског аспекта, бити сагледано питање слободе вероисповести за немуслиманско становништво које је у великом броју живело у границама Османског царства (хришћанско становништво Румелије је крајем петнаестог века бројало око 1 милион домаћинастава) (Мантран 2002).

I

Питање слободе вероисповести се у почетној фази може сагледати кроз однос Мехмеда Освајача према „народима књиге“, тј. хришћанима и Јеврејима. Након освајања Цариграда, османски *падишах* (цар) имо је идеју о једном универзалистичком царству, где ислам нема пресудни значај.¹ Он

• ema.miljkovic@filfak.ni.ac.rs

¹Ђакомо де Лангуши, млетачки изасланик на Порти, наводи следеће речи Мехмеда Освајача: „Светска империја мора бити једна, са једном вером и једним сувереном. Нема подеснијег места од Цариграда где би се остварило то јединство“.

је себе сматрао наследником византијске царске моћи, јер је његова држава, која се протезала од Тигра и Еуфрата до Јадранског мора, настала на темељима Византијског царства (Бабингер 2010; Иналџик 1974).

Основна подела становништва Османског царства током класичног периода била је на муслимане, зимије и харбије, у складу са прихватањем принципа Неџранског уговора и Омеровог статута, насталих у првом и другом веку ислама (Tanasković 1993).

У *Курану* се припадници јудаизма и хришћанства, као и Сабејци, а касније и персијски зороастријанци, називају „народима књиге“ (ар. *ahl al-kitab*), којима је гарантован статус „зимија“ (заштићених поданика)², који је подразумевао њихово право да остану верни вери својих предака (што се може сматрати слободом вероисповести), све док су лојални поданици муслиманског владара и док не узнемиравају осећања „правоверних“, тј. муслимана. (Ye`Or 2005; Tanasković 1993).

Први документ који говори о муслиманском виђењу „заштите“ зимија представља уговор који Мухамед намеће хришћанима јеменског града Неџрана 630. године.³ У овом уговору се истиче да је Мухамед, иако господар становника Неџрана и њихове укупне имовине, као и приноса од култура које су гајили,⁴ благонаклоно одлучио да им све то остави, прецизирајући висину пореза коју су они морали, заузврат да плаћају (Tanasković 1993).

Најранија ограничења у правилима понашања за хришћане уводе се документом спорне аутентичности, али неспорним сведоком обичаја своје епохе, који се назива „Омеров статут“ (чије се ауторство често нетачно приписује „правоверном“ халифи Омару који је владао од 634. до 644. Реч је о омајадском халифи Омару ибн Абдел Азизу, који је био на челу

---

²Енглеска публицисткиња египатско-јеврејског порекла Бат Јеор сковала је термин *dhimmitude*, који означава цивилизацијски круг зимија. Она сматра да је концепт „заштићених поданика“ у директној корелацији са цихадом (исламским светим ратом), као и да је то стање непрестаног страха и несигурности, те да су „неверници“ у дубоко потчињеном и понижавајућем положају у већинским муслиманским друштвима..

³ Д. Танасковић с правом упозорава да је немогуће само на основу овог документа, услед недостатка неких других веродостојних сведочанстава добити потпуну слику о положају зимија у првим годинама ислама, али такође истиче да је „начин на који је тај положај правно регулисан означавао виши степен верске толеранције у односу на прилике које су у том погледу владале, рецимо, у Византији, или касније, у католичким државама Европе. У том, и само том компаративно-историјском смислу може се тврдити да је ислам вера толеранције и великодушности“.

⁴ Овим уговором, Мухамед им гарантује да „ниједан епископ неће бити удаљен из своје епископије, ниједан монах из свог манастира, ниједан свештеник из своје парохије. Неће их притискивати никакво понижење, као ни крв неке претходне освете. Неће бити скупљани, нити ће плаћати десетак. Ниједна војска неће повредити њихово тле...“ Цитирано према: Tanasković 1993: 162.

халифата у периоду од 717. до 720. године.⁵ Иста или слична ограничења ће бити примењивана у каснијим периодима, у мањој или већој мери, што је зависило од конкретних историјских околности. Што су времена била тежа, то је чешће и агилније посезано за разним ограничењима за зимије, који су били „дежурни кривци“ за лоше стање у држави и друштву (Танасковић 1993; Миљковић 20013).

Политика према зимијама, како у време Мехмеда Фатиха, као и у време његових претходника, али и наследника, разликовала се у доба рата и у доба мира. Тако је на пример, становништво Цариграда, после уласка османских трупа у град 29. маја 1453. године, било изложено пљачкању, силовању, суровим убиствима. Међутим, убрзо након тога млади султан даје задатак новоименованом субаши Истанбула, извесном Сулејман-бегу из Коришдирана (Тракија), да очисти град, поправи разорене зидине, да градске службе прилагоди османским потребама, а нарочито да одбегло становништво врати у напуштени град (Бабингер 2010). Затим се доводе и веште занатлије и умешни трговци из других грчких градова, не би ли се покренуо привредни живот престонице. Новодосељени том приликом добијају и значајне пореске олакшице (Бабингер 2010; Рансиман 2008; Иналџик 1974).

Такође, приликом освајања Новог Брда 1455. године, у великој офанзиви коју Мехмед II предузима на југозападним деловима српског етничког простора, према сведочењу Константина Михаиловића из

---

⁵ Обавеза зимија је по њему (исказана речима њих самих): „плаћати порез и бити у стању наше трајне понижености; не спречавати ниједног муслимана да уђе у наше цркве, дању или ноћу и да ту остане, с обавезом за нас да се три дана бринемо о њему и да га хранимо, отворивши му портале наших цркава; да наша звона звоне само унутар цркава и то умерено, као и да не повишавамо глас при литургијама; да у црквама и у својим домовима не скривамо шпијуна, плаћеника наших непријатеља; да не градимо цркве, манастире, испосничке колибе и ћелије, као ни да не обнављамо порушене; да се не састајемо у градској четврти у којој обитвају муслимани, нити да се окупљамо у њиховом присуству; да не упражњавамо идолопоклонство и да на њега се не позивамо, да у нашим црквама не излажемо крст, као ни на путевима или у чаршијама у којима пролазе муслимани; да не учимо *Куран* и да њиме не подучавамо нашу децу; да не спречавамо никога од наших рођака да прими ислам, ако он то жели; да кратимо косу спреда; да носимо појас око паса; да чувамо своју веру; да не наликујемо муслиманима својом одећом, понашањем животињама, натписима урезаним на својим печатима, који треба да су на арапском језику; да се не користимо њиховим титулама; да их држимо у части и поштовању; да смерно станемо испред њих кад их сусретнемо; да их водимо кад долазе и одлазе; да не подижемо своје куће више од њихових; да не носимо оружје и мачеве; да не продајемо вино и да га јавно не показујемо; да не палимо ватру кад неко умре, на путу поред кога живи муслиман; да не подижемо глас на сахранама; да не задржавамо роба који припада муслиману; у наше име и у име наших истоверника обавезујемо се да поштујемо горенаведене услове; онај који их не буде поштовао неће имати право на заштиту“.

Островице, који је и сам том приликом одведен у јањичаре, султан своје обећање да ће поштедети становништво, ако му се град преда, није одржао. „А цар, стојећи пред вратима, бирао је младиће на једну страну, а женску чељад на другу страну... Младића (које је изабрао) било је по броју триста двадесет, а женске чељади (лепше) седам стотина и четири; женске главе је раздао међу поганике а младиће је узео себи за јаничаре“, пише Константин Михаиловић у својим *Јаничаревим успоменама* (Живановић 1959).

Након освајања Цариграда, 1453. године, Грцима су, царским указом, загарантоване три слободе: да се њихове цркве неће претварати у џамије, да несметано могу да обављају венчања, сахране и друге црквене обреде, те да могу слободно да славе Ускрс, са комплетним церемонијалом.⁶ По овом моделу уређени су односи и са другим немуслиманским заједницама у Царству (Бабингер 2010; Рансиман 2008).

Главна пореска обавеза немуслиманских поданика у Османском царству, *харач* – царска главница, подразумевао је прихватање поданства падишаху, као и начин искупљења за пасиван живот у оквирима османске државе. Харачки обвезници су били ослобођени обавезе служења војске, с једне стране, те су имали право да задрже веру својих предака, с друге стране (Hadžibegić 1966). Такав статус повлачио је са собом и бројна (шеријатска) ограничења у понашању, која су поданици немуслиманци морали да испоштују (Фотић 2005).

Овакав концепт био је на снази од самог формирања османске државе у 14. веку до прокламовања Хатишерифа од Гулхане, када је први пут у историји Царства, прокламована једнакост људи свих религија у примени грађанског права (Lewis 1961).

II

У класичном периоду Османског царства није било покушаја стварања једне, јединствене османске нације; различите етничке групе биле су организоване на конфесионалном принципу, на челу са својим духовним вођама, који су истовремено били и етнарси својих народа. Визуелна доминација ислама била је изузетно уочљива у готово свим сегментима друштвених односа. Ипак, за разлику од неких других исламских држава које су претходиле Османском царству, у Османовој држави није било разлике између „старих“ и „нових“ муслимана. Фламански дипломата Ото

---

⁶Време ће показати да ове гаранције нису увек поштоване у пракси. Хришћанима је одузимана једна по једна црква, тако да су им у 18. веку остале свега три цркве у Цариграду: Богородица Монголска, сачувана захваљујући Освајачевој одлучности да је поклони свом омиљеном архитекти, Христодулу Грку, као и две капеле, Св. Димитрија Канавуа и Св. Георгија Кипарског, обе веома малих размера.

фон Бузбек писао је да је код Османлија могуће да „син рибара, сељака или сточара постане велики везир“, али искључиво ако прими исламску веру (Lorušina 1999).

Након 1839. године, на крилима *Танзимата* једну од основних идеолошких поставки представљало је стварање нове османске нације, која би овога пута укључивала и змије – процес који се обично назива османизацијом царства.

Хатишериф од Гилхане предвиђао је једнакост поданика царства, без обзира на религију, посебно у примени грађанског права. Хатишериф предвиђа сигурност живота, части и имовине држављана Османског царства, укидање пореза на пољопривредну производњу и све злоупотребе везане за то, редовну регрутацију у османску војску, као и јавно и непристрасно суђење свим лицима оптуженим да су извршили злочин (Lewis 1961; Мантран 2002; Finkel 2005).

Иако модеран за османске политичке прилике, настао неспорно под утицајем западних идеја и прихваћен са мање или више ентузијазма, за балканске хрићане овај документ представља корак уназад у поређењу са ранијим правима *зимија*. Статус зимија, који се може назвати односом хијерахијске коегзистенције, омогућавао је верске слободе и очување националног и професионалног идентитета. Прокламованом једнакошћу исказаном у документу прочитном у истамбулском парку Гилхане, те слободе нестају, те сви поданици Царства почињу да буду изложени процесу османизације. С друге стране, да грађанске слободе нису заиста заживеле у пракси, доказује доношење царског рескрипта из 1856. године, врло сличног садржаја хатишерифу из 1839. године. Али, деценије које су долазиле показале су да је и тај документ у сегменту грађанских слобода остао „мртво слово на папиру“ (Мантран 2002).

Већина аутора која се бавила питањем новоуспостављене једнакости свих поданика у Османском царству, сматра да је то био резултат притиска великих сила на султана и Високу порту, мада се у последње време чују гласови који инсистирају да су поменуте мере настале као резултат нове унутрашње политике Османског царства. Ипак обе групе научника слажу се да су прокламоване мере имале за циљ очување Царства, чији су темељи већ у том периоду били истински уздрмани. Сматрало се да ће наведене мере зауставити развој националих осећања код немуслиманског становништва, што је за Високу порту био главни циљ. Међутим, процес *танзимата* (реформи) који се развија након 1839. године проузроковао је стварање покрета чији су припадници били либерално настројени османски интелектуалци познати под именом *Младе Османлије*. Они су у свом виђењу професионалног питања били изразито конзервативни, изражавајући уверење да су радикалне реформе по западњачким стандардима ослабиле морал и идеологију османског друштва, без понуђеног адекватног другог решења. Њихова намера је била да западне политичке институције прилагоде османској теорији и пракси, која се

изражавала кроз три основне идеје: уставност, парламентаризам и османизам. Основни носиоци такве идеологије били су Намик Кемал и Али Суави, који почињу да прокламују своје идеје од шездестих година деветнаестог века. Њихов главни циљ је био да се постигне истински османизам, тако што би се укинуло постојање свих националних и верских заједница, избрисале све разлике међу њима и оне биле укључене у једну и једину османски нацију. Иако су њихове намере могле имати и позитивне конотације, у пракси је то представљао процес да сви султанови поданици постану најпре Османлије, а затим и муслимани. Таква идеологија дошла је до изражаја у време младотурске револуције 1908, као и у годинама које су уследиле након ње (Lewis 1961; Finkel 2005).

У свом говору одржаном августа 1910. године „тајној ћелији“ солунског огранка КУП-а, Талат-беј је истакао⁷: „Ви сви знате да Устав предвиђа једнакост муслимана и ђаура, али исто тако сви ви знате да је то недостижан идеал. Шеријат, наша прошлост и осећања стотина хиљада муслимана, као уосталом и осећања самих ђаура, који тврдоглаво одолевају сваком покушају њихове османизације, представљају непремостиву препреку стварања праве једнакости. Нисмо успели у покушајима да претворимо ђауре у лојалне Османлије, и та идеја неће заживети све док мале независне државе на Балкану буду у позицији да шире пропаганду међу становништвом Македоније. Нема говора о једнакости док не успемо у османизацији Царства. То је дуг и мучан задатак, у коме ћемо успети тек када станемо на крај агитацији и пропаганди балканских држава“ (Lewis 1961).

Током друге половине 19. века, упоредо са процесом османизма, који је како је већ наглашено представљао тихо угрожавање ограничених верских слобода које су немуслимати уживали у Османском царству, са развојем штампе јавља се и цензура код јавне писане речи. Цензура се усталила већ у време султана Абудлаазиза (1861–1876), да би у пуној мери дошла до изражаја за време владавине Абдулхамида II (1876–1909). Једна од ствари од којима се никако није смело писати било је убиства владара (без обзира на њихову веру и националну припадност). У том контексту је интересантно поменути да турске новине нису писале о убиству краљевског брачног пара Обреновић, већ је извештавана да је њихова смрт наступила природно, услед проблема са варењем (Lewis 1961).

Какав је заиста био положај новинарског извештавања у Османском царству у освит Младотурске револуције, најбоље је описао историчар Пол Феш:

„Већ готово тридесет година штампа у Турској не постоји. Постоје бројне новине, али цензорске маказе их секу на тако одлучан начин, да више немају никакав значај. Кад бих се усудио назвао бих их уштројеним

---

⁷У свом коментару на ову белешку енглески амбасадор у Цариграду, сер Цералд Ловтер, рекао је: „За њих Османлија очигледно значи Турчин и њихова политика „османизације“ је претварање нетурске популације у Турке.“

новинама, или евнусима – не бих ли остао у локалном колориту“ (Lewis 1961).

III

Трећа фаза у решавању националног питања, које је најуже повезано са питањем верских слобода немуслимана, је туркизам, који као идеја има своје корене још у последњим деценијама 19. века, али ће потпуно афирмацију добити у време Републике.

Како пише Б. Луис, „османска реакција на револуције на Балкана, устанак Татара против руског пан-славизма, одговор турских и татарских интелектуалаца на нове идеје и примере које постављају европски национализми, уздизање турског поноса са турколошким открићама, све то у време великих османских пораза и слабљења ислама, довело је раста туркизације, новог политичког пројекта заснованог не ни на династији, ни на вери, ни на држави, већ на народу – турском народу који је заузимао широке територије од Европе до Пацифика“ (Lewis 1961).

Ипак, Младотурци су били одани идеји османизма, која им је била пријемчивија од туркизације и та идеологија је однела превагу након њихове победе 1908. године (Lewis 1961). Туркизам је остао по страни још једну деценију.

Туркизам као покрет који је сменио османизам, представља, како је већ наглашено, један од темеља републиканског начина мишљења, али је установљен неколико деценија пре почетка рата за независност и стварања Републике Турске. Овај покрет, као што ће се видети у даљем излагању, апсолутно није остављао простора ни за верске слободе ни за права мањина, већ је инсистирао на доминацији турске нације.

Почасни назив „оца турског национализма“ обично се приписује Зији Гокалпу, песнику и политичком раднику (1876–1924). Зија Гокалп је рођен као Мехмед Зија у провинцији Дијарбеких, у мешовитој етничкој средини. Његова младост била је обележена несигурним тереном националних разлика, имајући у виду етничку структуру провинције у којој је одрастао. У провинцији Дијарбекир живели су Турци, Курди и Јермени, који су сви били поданици Османског царства које је убрзано пропало, али се и даље, макар номинално, протезало на великој територији. Према писању једног од његових биографа, културулога Томаса Сторија, Гокалп је сматрао да се турски идентитет изгубио у широком пољу османске хијерархије, као и палатама великог Царства, које су све више западале у декаденцију. Он је постао опседнут идејом турског национализма, и могућношћу уједињења свих етничких турских народа. Супротстављао се не само растакању Османског царства, већ и све израженијој идеји исламизма, коју је сматрао непотребном у односу на горуће питање турског национализма и модернизације.

(<<http://theculturetrip.com/europe/turkey/articles/ziya-g-kalp-turkey-s-national-poet-and-the-father-of-turkish-nationalism>>).

Године 1896. Гокалп сели у Истанбул, где започиње са својим револуционарним активностима, постајући члан групе младих позитивиста, окупљених око *Комитета уједињења и прогреса* (Ittihad ve Terakki). У социолошким радовима, нарочито оним чији је аутор Емил Дурхајм, преовлађује теорија да је Зија Гокалп осмислио концепт на основу којег је по први пут теоретски формулисан турски национализам (Lewis 1961).

Гокалпово најзначајније дело је *Принципи туркизма* (*Türkçülüğün Esasları*) објављено 1923. године, исте године када је после одлука конференције у Лозани проглашена Република Турска. Бит Гокалпових идеја може се сажети кроз његове стихове:

VATAN NE TÜRKİYEDİR TÜRLERE,NE TÜRKİSTAN
VATAN, BÜYÜK VE MÜEBBET BİR ÜLKEDİR: TURAN.

(<<http://www.antoloji.com/turan-2-siiri/>>)

На српском језику:

ЗА ТУРКЕ ОТАЏБИНА НИЈЕ НИ ТУРСКА, НИ ТУРКИСТАН
ОТАЏБИНА ЈЕ ВЕЛИКА И ВЕЧНА ЗЕМЉА ТУРАН.

(<http://books.google.rs/books?id=cGHGPgj1_tIC&pg=PA132&lpg=PA132&q>)

Након проглашења Републике, туркизам као модел етичког јединства земље је однео апсолутну превагу, чије је опредељено да је сваки држављанин Републике Турске Турчин, и та идеја је постала један од главних стубова кемализма.

У својој књизи *Неоосманизам. Повратак Турске на Балкан*, познати српски исламолог и оријенталиста, проф. др Дарко Танасковић објашњава да: „кемализам почива на шест основних принципа, тзв. шест стрела. То су: републиканизам (cumhuriyetçilik), револуционарност (inkılâpçılık), лаицизам (lâiklik), државност (devletçilik), национализам (milliyetçilik) и народњаштво (halkçılık). Он закључује да „Без обзира на то што се свим овим начелима у *школским приручницима* кемализма придаје подједнак значај, лако је сложити се са онима који поготову у његовом контрастирању са неоосманизмом, као два носећа стуба Ататуркове револуционарне и модернизаторске државотворне идеологије наводе бескрмпромисни секуларизам (лаицизам) и асимилационистички турски национализам, сажет у схватању да сви држављани Турске без обзира на етничко порекло припадају *турском политичком народу*, односно турској нацији“ (Танасковић 2011).

Ту се свакако поново може поставити питање да ли је у таквом систему постојала слобода исповедања вере. Наиме, сам однос кемализма према религији био је врло ригидан и за време његове владавине, много смелије и јаче него за време владавине његових наследника, вршене су мере у циљу радикалне секуларизације друштва. Ипак, свакако да се од ислама није одустало. Према речима самог Ататурка: „Религија је значајна

институција. Народ без религије не може да преживи. Такође је веома важно да се уочи да је религија веза између Алаха и појединачног верника. Посредовање вероучењака не може бити дозвољено. Они који користе религију за своју добробит заслужују презир. Ми смо против таквог стања и нећемо га дозволити. Они који се служе религију на таква начин варају наш народ. Против таквих људи смо се борили и наставићемо нашу борбу свесни да исламом обухваћено све што је у складу са разумом, логиком, предностима и потребама нашег народа. Ако наша религија није у складу са разумом и логиком, онда она није савршена религија – последња истина“ (Lewis 1961).

Однос према личном ставу и право на слободу мишљења, чак и посланика, у новонасталој Републици Турској најбоље илуструју речи Кемала Ататурка, изговорене у турском парламенту у позну јесен 1922. године, приликом дебате о укидању султаната. Својим опонентима Кемал Ататурк тада је поручио: „Господо, власт и управа се не дају ником након научне дискусије. Власт и управа се остварују силом, снагом и принудом. Османови синови су грубом принудом освојили власт и управу над турским народом, узурпирајући је у наредних шест векова. Турски народ се сада побунио и устао и тако фактички повратио власт и управу. То је свршени чин. Овде није реч о предаји власти народу. Наш задатак је да признамо тај свршени чин. То ће се ионако десити. По мени, биће јако добро ако се то схвати од свих присутних, од Скупштине, од свих. У супротном, реалност ће се исказати, али онда је могуће да ће пасти неке главе“ (Наков 2011).

У новоствореној Републици Турској, чије су границе, у њиховом данашњем облику, признате на мировној конференцији у Лозани одржаној у лето 1923. године, прокламована су права мањина, али су она више биле мртво слово на папиру него суштински концепт прихваћен у новој држави. Најпре, иако номинално са признатим статусом мањине, у новооснованој Републици сви су били турски држављани, с обзиром да члан 66. турског устава дефинише као Турчина сваког оног које је за Турску везан држављанством (Наков 2011).

Према речима историчара Џингиза Хакова „све немуслиманске мањине, као турски држављани, имале су права да, о свом трошку, издржавају школе и разне добротворне, верске и социјалне установе. Грчка Васељенска патријаршија у Истанбулу задржала је дотадашњу позицију уз услов да се неће бавити политичком делатношћу. Велики део грчког живља у Турској и Турског у Грчкој био је подвргнут размени. Изузетак је учињен у вези Грка у Истанбулу и на острвима Имроз и Бозциади, као и за Турке у западној Тракији. Првог маја 1923. године, још пре коначног потписивања Лозанског мировног уговора, започело се са реализацијом размене становништва између Турске и Грчке“. По споразуму у Лозани 1923. године, из Турске је исељено 1,1 милион Грка, док је из Грчке исељено 380.000 муслимана (Наков 2011).

По речима америчког турколога Лерне Екмеџиоглу, „ми“ које је пројектовала нова турска елита представља суштинског ограничење права мањина, без обзира на одредбе Споразума из Лозане, које су их номинално штитиле. Она сматра да је и нова елита била на становишту да су немуслиманске мањине у великој мери убрзале распад Османског царства, те су, и по мишљењу уверених кемалиста, представљале опасност и за младу Републику. (Екмеџиоглу 2014).

Као потврду свог става она наводи речи посланика Мехмеда Шукруа, изречене 3. новембра 1922. године, на седници парламента повећеној питању мањина: „Господо, за разлику од свих других мањина на свету, верске мањине у овој земљи уживале су широка права захваљујући поставкама наше вере. Али ти лицемерни народи учинили су све што је било у њиховој моћи да униште ову државу и њен *милет* (нацију). Сматрам да када бисмо их сада консултовали, да би њихов став био да у овој земљи за њих више нема места. Признали би да су они учиили крај њеном постојању. И то је заиста тачно. Њима место није овде... О, ти народи, те издајнице, живели су у благостању, водили су главну реч у пословима, занатима и трговини, а да нису чак ни служили војску за ову државу! Иако су своје богатство стекли захваљујући муслиманским војницима, који су своју крв оставили на нашим границама, они су следили свој сан о стварању нове државе. Али на крају, и они су уништени, за њих више нема места у овој земљи. Постоји само један начин поступања са њима: размена становништва!“ (Екмеџиоглу 2014).

* * *

Питање положаја различитих конфесија као и мањина (на конференцији у Лозани као званичне мањине су признате Јермени, Грци и Јевреји, без Курда, који представљају најборнију мањина у савременој Турској, чији се број процењује на 12%) је још увек отворено. Република Турска и у данашње време трпи бројне критике из Европе због свог става према мањинама. Иако су, макар декларативно, неки потези у том правцу учињени, чини се да ће тај проблем још дуго бити актуелан како у Републици Турској, тако и у центрима моћи изван ње. Стога се враћамо питању с почетка: може ли се уопште говорити о верској слободи како у Османском царству тако и Републици Турској. Донекле свакако може, и то примарно у класичном периоду Царства, али свакако не схватајући појам верске слободе и слободе уопште на савремени начин.

Литература

- Бабингер 2010: Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*. Београд: Алгоритам.
- Екмеџиоглу 2014: L. Екмеџиоглу, Republic of Paradox: The League of Nations Minority Protection Regime and the New Turkey Step-Citizens. *Journal of Middle Eastern Studies* 46, 657-679.
- Живановић 1959: Ђ. Живановић, *Јањичарове успомене или Турска хроника*. Београд: САНУ.
- Иналџић 1974: Х. Иналџић, *Османско царство. Класично доба 1300-1600*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Луис 1961: В. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*. London, New York, Toronto: Oxford University Press.
- Лопушина 1999: Ј. Н. Лопушина, *Срби и југоисточна Европа у низоземским изворима до 1918*. Београд: Revision: Loterazmo.
- Мантран 2002: Р. Мантран, *Историја Османског царства*. Београд: СЛЮ.
- Миљковић 20013: Е. Миљковић, Мехмед II Освајач и питање верске толеранције у Османском царству. *Свети цар Константин и хришћанство* (стр. 645-654). Ниш: Центар за црквене студије.
- Рансиман 2008: С. Рансиман, *1453. Пад Цариграда*. Београд: Алгоритам.
- Танасковић 1993: Д. Танасковић, Smisao i domašaj verske tolerancije u islamu. *Kultura* 91/92, 159-175.
- Танасковић 2011: Д. Танасковић, *Неоосманизам. Повратак Турске на Балкан*. Београд: Службени Гласник.
- Телебаковић 2003: В. Telebaković, Problem slobode. *Godišnjak Fakulteta Političkih nauka*, 93-115.
- Фотић 2005: А. Фотић, Између закона и његове примене. У *Приватни живот у Срба у освит модерног доба* (стр. 27-71). Београд: СЛЮ.
- Финкел 2005: С. Finkel, *Osman's Dream. The story of the Ottoman Empire 1300-1923*. London : John Murray.
- Хаџибеговић 1966: Н. Hadžibegić, *Glavarina u osmanskoj državi*. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Хаков 2011: Д. Nakov, *Istorija savremene Turske*. Prizren: Centar za turkološka istraživanja Balkana.
- Ye`Or, В. (2005). *Islam and Dhimmitude. Where civilizationn collide*. Madison. Teaneca.: Fairleigh Dickinson University Press.

РАЗВОЈ ЛИБЕРАЛНИХ ИДЕЈА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ ОД 1858. ДО 1869. ГОДИНЕ

Либерално демократска превирања у Европи током револуције из 1848. године снажно су одјекнула међу српском интелигенцијом, која је почела све отвореније да се залаже за увођење слободоумних идеја у Кнежевину Србији. Револуционарни догађаји током 1848/49. године одиграли су крупну улогу у политичком сазревању млађих поколења српских политичара, који ће 60-их и 70-их година 19. века играти водећу улогу у политичком животу Србије (Бешлин 2005: 178-191). У револуцији 1848. године, односно у деловању Дружине младежи српске, либерали су се препознали као групација политичких истомишљеника, која није могла да оформи већу политичку групацију због ниског ступња у политичком и културном развоју Кнежевине Србије средином 19. века. У прилог томе Ј. Ристић (1887: 8-9) је писао: „1848-ме године чула се у нас први пут реч о реформама и слободама у смислу западном. /.../ Али омиљена реч „реформа“, која одјекиваше кроз улице париске беше се истина чула и у српској престоници; ну докле она имађаше за Французе, за целу западну Европу, дубокога значења, као плод дуге културне неге и радње, у Србији беше она само реч, коју значење није нико дубље осећао, а мало ју је ко и разумевао“ (Ристић 1887: 8-9). Припадници омладине окупљени око Дружине младежи српске указали су на потребу да се за време трајања Народне скупштине у Крагујевцу 1848. године уместо дотадашњих локалних и пореских питања већа пажња обрати на слободу штампе, слободу наставе, повишењу плата наставницима и да се Народна скупштина што чешће сазива. У пролеће 1848. године одржан је збор у Београдском читалишту на коме се говорило о неопходним реформама које би требало увести у Србији. У Дружини младежи српске све више су се чули гласови за либерално демократски преображај земље. Јеврем Грујић је у издању Дружине Невен Слоге издао свој чланак за који се може рећи „да је прва декларација либерализма у Србији, тј. први корак у стварању будуће Либералне странке, клица програма Уједињене омладине српске“ (Скерлић 1906: 29-30).

Прве знаке либерализма у Србији налазимо у оснивању и раду Дружине младежи српске (1848-1851). Посебну улогу у њеном раду имали су српски интелектуалци који су се школовали у иностранству: Јеврем

---

* miroslav.pesic@filfak.ni.ac.rs

Грујић, Владимир Јовановић, Милован Јанковић, Алимпије Васиљевић, Јован Илић. У том периоду су се појавиле прве клице сукоба између два идеолошки супротстављена табора: конзервативаца и првих либерала (Јанковић 1997: 45). Међутим, у иностранству су се школовали и младићи који нису делили либерална убеђења. Сама чињеница да су се једни школовали у Паризу, тзв. паризлије,¹ а други у земљама Хабзбуршке монархије, тзв. немачкари², у себи је носила одређене политичке разлике. Њихове разлике су временом постале толико суштинске да су се у будућности тешко могле превазићи. Нарочито су се разликовали у погледу облика владавине и начина организације државе. Док су либерали били надахнути либерално-демократским идејама, тј. залагали су се за увођење политичких слобода у Кнежевини Србији, конзервативци су били задојени једном основном идејом да народ мора да поштује власт и да не треба да се бави политиком (Јовановић 1933а: 100).

Неколико пута у својој политичкој каријери, а нарочито на збору либералне странке 14. априла 1896. године у Крагујевцу, Јован Ристић је говорио да је развој Либералне странке почео у Крагујевцу 1848. године за време заседања Петровске скупштине. У свом говору Ристић је навео: „Беше то значајна Скупштина и по тежњама и по мислима, које су у њој оживеле и после се развиле, а које је подстакло једно коло младих људи, тада још ђака на Великој школи београдској (Лицеју), понајвише из редова оних, који се нађоше у Карловцима при успостављању Српског Војводства и Патријархата; они беху тумачи и писци жеља, које Народни посланици поднесе влади српској“ (Живановић 1924: 327). У својим мемоарима Димитрије Маринковић је дао другачији приказ од Јована Ристића о првим почецима развоја Либералне странке у Кнежевини Србији. Он наводи да „Либерали Ристићевци који, када им како треба доводе своје порекло час од године 1848, час од године 1858, а час од године 1868, лажу, кад говоре да је либерална партија још од 1848. год. на Петровској скупштини изнела своја нека начела и захтеве.“³

¹ Паризлије су били заговорници либерално-демократских идеја: увођења слободе штампе, доношења закона о Народној скупштини и дефинисању њених права, укидање полицијске и стварање правне државе. Најпознатији међу њима били су: Милован Јанковић, Јеврем Грујић, Владимир Јовановић, Филип Христић, Коста Цукић, Ђорђе Ценић и други.

² Немачкари су били поборници владавине путем декрета и наредба, тј. полицијско бирократске државе. Међу овом групацијом студена посебно су се истицали: Јован Стејић, Тимотије Кнежевић, Алекса Јанковић и други.

³ Димитрије Маринковић је у својим успоменама забележио да: „Ристић није познат био као какви слободњак, не само у гимназији, него и у Лицеју. Он је сматран као мирољубив, који је, и од професора сматран као добар и послушан ђак. И зато су га другови сматрали као улицицу. Уопште он је и доцније био свугда уз власт све док није као капућехаја позват био за министра 1867. године у јесен. Ђаци су га у школи мрзели и због његове осорљиве нарави, звали су га Дура. И кад је доцније образована „Дружина младежи српске“ од ђака из Лицеја, ја сам као ђак

На Петровској скупштини 1848. године упућене су замерке кнезу и Савету што од 1843. године нису сазивали Скупштину. Посланици из свих округа тражили су да се што чешће сазива Скупштина, без обзира што Устав из 1838. године није предвидео установу Народне скупштине. Посланици су поднели 96 представки, а кнез је обећао да ће урадити све што је у његовој моћи да испуни захтеве посланика. Законодавним решењем Савета од септембра 1848. године одређено је да се Скупштина сазива сваке године. Образована је комисија која је добила задатак да сачини предлог закона о Народној скупштини. Ова комисију у којој су били Стеван Стефановић-Тенка, Стеван Марковић, Јован Мариновић и Милосав Ресавац убрзо је завршила посао, али се на томе стало. Све до 1858. године Скупштина није сазивана (Мајданац 2004: 17).

Предлог закона о Народној скупштини 1848. године представљао је велики корак напред да се од једне обичајне установе која се састајала под ведрим небом успостави Народна представништво као стални орган законодавне власти. Народну скупштину чинили су слободно изабрани народни посланици (чл.1). Сваки срез и окружна варош бирали су по једног посланика за Народну скупштину. Број посланика Народне скупштине зависио је од броја окружних вароши и срезова у Кнежевини Србији. Скупштина није имало право да доноси законе, јер су њена овлашћења била толико сужена да је једино могла да подноси молбе и жалбе влади о разним неправилностима у раду појединих органа државне власти. Такође, Народно представништво је имало задатак да обавести владу о томе шта народ жели и које су му потребе. Сваке године септембра или октобра месеца, кнез је указом сазивао Скупштину, а могао је у изванредним околностима да је сазове у ванредном заседању. Кнезу је такође припадало право и да распусти Народно представништво. Посланици су били дужни да дођу у заказано место одржавања Народне скупштине, а Државни савет би имао задатак да прегледа пуномоћства народних посланика и да достави списак изабраних представника кнезу. Седнице скупштине отварао је кнез или његов представник у присуству чланова Државног савета. Након отварања Народне скупштине приступало се избору председника, потпредседника и двојице секретара. Председник Скупштине старао се о њеном раду да се не би десило да прекорачи овлашћења која је добила по закону. Скупштина је имала свој печат на коме је писало „ Србска народна скупштина“. Избори за народне посланике у окружним варошима били су непосредни, а у срезовима посредни, преко повереника тј. изборних скупштина. Свако село је слало по два, а већа места и до пет чланова у среску скупштину да би бирали народне посланике. Бирачко право имао је сваки Србин који није кажњаван, док је слугама било забрањено да учествују на изборима (чл.32). Свако ко је навршио тридесет година живота и имао

из гимназије ишао на те скупове њихове као слушалац, али никад нисам видео њега нити што чуо да говори“ (Маринковић 1939: 9).

непокретно имање имао је право да буде изабран за народног посланика (чл.34).⁴

Петровска скупштина је заузела негативан став према политичким групацијама, тј. према било каквим политичким поделама у Кнежевини. Овај став скупштине треба схватити као покушај да се једном заувек реше политички раздори између великаша како због тога не би страдали обични људи. Конзервативни политичар Илија Гарашанин је у писму Јовану Мариновићу од 18.6.1853. године указао на то да у Кнежевини Србији нико није прихватио либералне идеје из идеолошких побуда, него да би заузео што боља места у државној служби. Будући да је у наредном периоду обављала већину државних функција, либерална интелигенција се бирократизовала и одустала од својих либерално-демократских идеја, истицао је Илија Гарашанин. Међутим, Гарашанин није био у праву, јер није обратио пажњу на друштвено-економске услове који нису довољно сазрели да би се предузеле озбиљније акције у правцу увођења политичких слобода у држави. Након десет година и сам се уверио у то, када је за време Светоандрејске скупштине 1858. године морао да сарађује са либералном интелигенцијом која се тада вратила са школовања из иностранства. Догађаји из 1848. године у извесном смислу су допринели даљем идеолошко-политичком развоју Србије у 19. веку (Јанковић 1997: 47-48).

Српски грађански препород започео је са Светоандрејском скупштином⁵ 1858. године. Тада су се коначно искристалисале две политичке групе, либерали и конзервативци. Конзервативци нису били за политичке реформе, јер су се залагали за полицијско бирократски режим владавине. На другој страни, либерали су желели такво Народно представништво које би имало пуну законодавну власт и право да контролише рад свих државних институција.⁶ Под притиском либерала и присталица династије

---

⁴ Архив Србије (даље: АС), Министарство иностраних дела- внутрено одељење (МИД-В), 1848, I-352. Предлог закона о Народној скупштини из 1848. године.

⁵ Светоандрејска скупштина (30. новембар/12. децембар 1858-31. јануар/12. фебруар 1859) је прва Скупштина после десетогодишње паузе. Скупштина је добила назив по дану сазивања. Велику улогу у њеном раду одиграо је Јеврем Грујић, као први секретар. Конзервативци су 10/22. децембра 1858. године иницирали питање збацивања кнеза Александра Карађорђевића. Следећег дана он је збачен с власти, а за кнеза је проглашен Милош Обреновић. До повратка кнеза Милоша, Скупштина је себе прогласила за Намесништво. Међутим, пошто се томе успротивио Илија Гарашанин, изабрано је Намесништво: Илија Гарашанин, Стевча Михаиловић и Јевтимије Угричић. Порта је одобрила избор кнеза Милоша, који је дошао у Београд 26. јануара 1859. године (Грујић 2009: 40.)

⁶ У унутрашњој политици Светоандрејски либерали залагали су се за редовно сазивање Народне скупштине, слободу штампе, политичку одговорност министара и друга грађанска права, а у спољној политици нису прихватили страно мешање у унутрашње ствари Кнежевине Србије. Критиковали су Устав из 1838.

Обреновић, кнез је сазвао Скупштину, после десетогодишње паузе (Љушић 2001: 166.) Месец дана уочи отварања Скупштине донет је први закон о Народној скупштини 28.октобра/10.новембра 1858. године који је важио само за предстојеће заседање. По овом закону Народну скупштину су чинили изабрани и постављени, тј.вирилни посланици. На сваких 500 пореских глава народ је бирао по једног посланика. Скупштина је имала председника, потпредседника и два секретара. Скупштинско часништво бирали су народни посланици, а за секретаре су могли бити изабрани и чиновници који нису били народни посланици. У круг посланика по положају ушли су председник Касационог суда, два председника Апелационих судова, 17 председника окружних судова и председник суда вароши Београд, 17 окружних начелника, управник вароши Београд, 17 окружних протојереја и четири духована лица, из сваке епархије по један. Народна скупштина је бројала 439 посланика. У односу на тадашњи број становника Кнежевине Србије број посланика је био изузетно велики. Један посланик је долазио на 2460 становника. Избори у варошима били су непосредни, а у срезовима посредни преко повереника. Биначко право имао је сваки српски грађанин без обзира на порекло и имовно стање, док се за народног посланика могло кандидовати лице које је напунило тридесет година. Скупштина није имала законодавна овлашћења и њени предлози нису имали снагу закона док их кнез заједно са Саветом не би озаконио.⁷

Светоандрејски либерали нису били задовољни овим законом о Народној скупштини. Јеврем Грујић је у неколико наврата истицао потребу доношења либералнијег закона о Скупштини који би обезбедио редовно сазивање Скупштине у наредном периоду. Постојала је опасност да, ако се не донесе сталан закон о Народној скупштини, Светоандрејска скупштина би као и многе раније Скупштине отишла у заборав, а странка Савета-конзервативци би поново наставили са својим полицијско-бирокуратским режимом владавине. Странка Светоандрејске скупштине, како су се тада називали либерали, имала је тактику да пре збацивања кнеза Александра Карађорђевића донесе нови закон о Скупштини како би се избегло Намесништво Мише Анастасијевића, Томе Вучића Перишића и Илије Гарашанина. Либерали су имали намеру да заобиђу Савет и кнеза приликом доношења закона о Народној скупштини, иако је Устав из 1838. године признавао само кнеза и Савет као законодавне чиниоце. Дакле, нови закон је требало да изда сама Скупштина као носилац Народне суверености, а не кнез у договору са Саветом (Јовановић 1933а: 408-412). У комисији у којој је главну реч водио Илија Гарашанин, предлог закона је наишао на велико противљење. Да би се постигла сагласност, дошло се до компромисног решења, пошто је Јеврем Грујић учинио многе уступке у корист Савета.

године, јер је Србији одузео аутономију коју је остварила још хатишерифима из тридесетих година 19. Века (Јовановић 1863: 22-24, Крстић, Љушић 1991:17-20).

⁷ *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије*, књ.11 (1858), 148-159 – *Закон о Народној скупштини 28.октобара/10.новембра 1858. године*.

Овај предлог закона⁸ о Народној скупштини, као што је већ речено, предат је једној комисији која је имала да пред Скупштину изнесе измењени, тј. коначан законски предлог. Комисија је то учинила 8/20. децембра 1858. године (Милићевић 1964: 81-86). Закон је коначно усвојен на Народној скупштини 14/26. јануара 1859. године⁹. Навешћемо неке измене које је Савет унео у либерални предлог закона. Предлог закона дао је искључиво право Скупштини да доноси законе о кнезу, Савету, министрима, највећем суду и Народној скупштини, док је закон прописао да се о томе саслуша Народна скупштина. По предлогу закона држава се није смела задуживати без претходног одобрења Скупштине, а закон је одредио да Скупштина докаже да има потребе за то. Ни један порез се није могао увести без одлуке Скупштине, док је закон прописао да се о томе саслуша мишљење Скупштине. Скупштина је имала право да обустави сваки закон који је био у супротности са народним интересима, а закон је одредио да се у том случају Скупштина обрати законодавном органу власти, тј. Савету, да он о свему одлучи. Либерални предлог закона је предвиђао да се Скупштина сазива сваке године у Београду, а закон сваке треће године у месту централне државне управе. Предлог је омогућавао опште бирачко право, док је закон забрањивао слугама да гласају. На основу предлога закона, сви срезови и вароши бирали су по једног посланика на 500 пореских глава и на сваких 250 још по једног, док је закон омогућавао избор једног посланика на сваких 1000 пореских глава и на вишак од 600 пореских глава још једног посланика. Дакле, новим законом Народна скупштина није добила удео у законодавној власти која је и даље остала у рукама Савета. Она је имала саветодавну улогу, јер њена мишљења нису била обавезујућа за кнеза и Државни савет (Продановић 1947: 196-197). Без обзира на велики број мана које је имао, овај закон је омогућио редовно сазивање Народне скупштине. Иако је неколико пута доживео одређене измене, он је ипак ударио темељ установи Народне скупштине све док коначно није ушла у нови Устав из 1869. године (Грујић 2009: 50-51).

Унутрашњи политички програм светоандрејски либерали су изложили у светоандрејском одбору. Либерали су тражили: да се донесе закон о слободи штампе, да се општине што боље уреде, да се сузбију злоупотребе чиновника, да се приликом њиховог постављања обрати пажња на њихову способност и школску спрему и да се успоставе кредитни заводи чија би улога била да помогну сељаштву како би се раздужило код

---

⁸ Предлог закона о Народној скупштини објављен је у делу Јеврема Грујића *Записи*, књ.2, Београд 1923, 79-83, а налази се и у Архиву Српске академије наука и ументности (даље:АСАНУ), Фонд Јована Ристића (даље:ЈР), IV/3, бр.3, 1-6.

⁹ АС, Фонд Народне скупштине (даље:НС), Ф.1, р.28, 1859. Закон о Народној скупштини 14/26. јануара 1859. године; *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије*, књ.12 (1859), 11-18.

зеленаша.¹⁰ Повратак кнеза Милоша у Србију представљао је прву препреку даљем ширењу либералних идеја са Светоандрејске скупштине (Јанковић 1997: 51). Слободан Јовановић је поводом повратка кнеза Милоша у Србију дао следећи коментар: „У либералима (Милош) је нашао једну групу која није истина била организована као данашње странке, али која је и по својој бројној снази и по својој унутрашњој чврстини знатно надмашивала мале политичке котерије ранијег доба. Али баш због тога што су либерали били тако јаки, Милош је видео у њима једну опасност за себе“. Кнез Милош је имао намеру да либерале награди као присталице династије Обреновић, док су либерали хтели да он влада у складу са њиховим политичким идејама (Јовановић 1933б: 48-49). Несугласице између либерала и кнеза Милоша Обреновића огледале су се у томе што су либерали желели парламентарни начин управе, док кнез Милош није хтео да чује за било какве политичке партије (Јанковић 1951: 122).

Светоандрејски либерали нису успели да формирају политичку странку током 1858. године. Покушавајући ово да објасни Јеврем Грујић је написао: „Радити с опозицијом Гарашанин-Вучићевском и обреновићевском, рушила се самосталност народа, јер опозиција је радила преко Порте у француског конзула на свргавању Карађорђевића. Радити против опозиције и потпомагати кнеза значило је ојачавати аустријски уплив и утврђивати самовољство Кнежево. А трећу странку градити и из нових је људи и начела састављати било је за нас немогућно“ (Грујић 1923: 81). Нови кнез се залагао за такву Скупштину у којој би већину чинили сељаци, којима би лакше могао манипулисати. Због тога је распустио Светоандрејску скупштину и образовао законодавни одбор који је имао задатак да спреми предлоге за Малогоспојинску скупштину, август 1859. године. Председник одбора био је Андрија Стаменковић, а секретар Владимир Јовановић. И поред тога што је власт ометала избор либералних кандидата, изабрани су у Београду Јеврем Грујић, Андрија Стаменковић и Милован Јанковић, у Јагодини Стевча Михаиловић, у Зајечар Јован Илић, а у Поцерини Ранко Алимпић. Међутим, кнез Милош је преко министра унутрашњих послова поништио њихове мандате. Без обзира што му је поништен избор, кнез Милош је позвао Грујића у Крагујевац. Изабран је за секретара Скупштине, али је он то одбио (Грујић 1923: 47-48). На Малогоспојинској скупштини 1859. године донет је нови закон о Народној

---

¹⁰ Читав програм светоандрејских либерала формулисан је у једном чланку под насловом „Шта хоће српски народ и у чему је његово спасење“ објављеном у Српским новинама. Народ жели: „Уставну једноглавну владу“, стално Народно представништво и владајућу династију, сузбијање страног утицаја у Кнежевини Србији, доношење закона о одговорности министара пред Скупштином и доношење закона о слободи штампе („Српске новине“, бр.16, 28. новембра/10. децембра 1859. године; Продановић 1947: 257-259).

скупштине. У односу на ранији закон, нови закон о Скупштини је био знатно конзервативнији.¹¹

Новим законом о Народној скупштини број народних посланика је поново смањен, пошто се један посланик бирао на хиљаду пореских глава. Знатно су повећана права кнеза, који је могао да без сагласности Савета сазове и закључи скупштинска заседања. Одредбе о надлежности скупштине и о њеном сазивању сваке треће године нису мењане (Николић 1992: 68). Након ових потеза кнеза Милоша уследили су нови напади на либерале у Српским новинама од стране конзервативаца, потписани знаком дуката - познати као дукатовачки чланци (в. Милићевић 2002: 242-253, Продановић 1947: 243-265, Митровић 1939: 51-53, Јовановић 1988: 88-90, Јанковић 1997: 51-53).

После смрти кнеза Милоша, 26. септембра 1860. године, на престо је дошао кнез Михаило Обреновић. Приликом ступања на престо кнез Михаило је издао прокламацију у којој је делимично изнео свој програм. У прокламацији је наглашено да ће за време његове владавине закон бити највиша воља у држави, да ће доћи до општег помирења, тј. да ће се престати са политичким прогонима који су обележили прву и другу владавину његовог оца (Јовановић 1933б: 148-149). Приликом формирања нове владе дошло је до очекиваних потешкоћа. Покушај помирења конзервативаца и либерала је пропао, јер је сарадња Јеврема Грујића и Стевче Михаиловића са Јованом Мариновићем и Илијом Гарашанином била немогућа. Ипак је на крају пронађено следеће решење: за кнежевог представника постављен је Филип Христић, за министра правде Јеврем Грујић, док је Министарство унутрашњих дела преузео Никола Христић (Милићевић 1964: 139-141). Кнез Михаило је у својој унутрашњој политици био убеђени аутократа и антилиберал. О широким народним масама у Србији имао је најгоре мишљење. Једном приликом, како наводи Живановић, рекао је управнику свог двора: „Каке су реформе могуће овде, где је народ стока без репа“ (Живановић 1923: 122). Имајући у виду горко искуство које је стекао за време своје прве владавине, кнез Михаило је био дубоко убеђен да се без чврсте руке не може остварити било какав напредак за Србију.¹²

---

¹¹ У својим мемоарим Димитрије Маринковић је написао: „У том кнез Милошевом закону забрањено је било бирати чиновнике у скупштину, као што су и остале одредбе више мање биле у конзервативном духу донесене. Тако је отпала и она одредба о Стевчином закону о слободи штампе, а остала је и даље одредба да се никакви закони о Књазу, престолонаследству, Државном савету, скупштини и попечитељствима не може променити ни издати, без саслушања Народне скупштине“ (Маринковић 1939: 128).

¹² „Од свију Обреновића“, истиче Милан Пироћанац, „он је био најапсолутистичније природе(...). Када су му говорили о политичким слободама, он се само горко смешио, и показујући на скоро препотопске, четвртaste тачкове на колима наших сељака, и на њихове кржљаве волове, он је обично говорио; Није

Један од најважнијих закона уставног карактера који је донет на Преображенској скупштини био је Закон о Народној скупштини. По овом закону Народну скупштину чине слободно изабрани народни посланици. Кнез је одређивао место одржавања Скупштине и њему је припало право да распусти Скупштину, уз обавезу да другу сазове у року од три месеца. Према новом закону, постојала је обична¹³ и Велика Народна скупштина.¹⁴ Овај закон је знатно смањио број посланика у односу на ранији закон о Народној скупштини. Један посланик је долазио на 2000 пореских глава, док се у претходном закону један посланик бирао на хиљаду пореских глава. Избори су у срезовима били посредни преко повереника, а у окружним варошима непосредни, тј диретни (чл. 23, 24). Скупштина није имала право да подноси законске предлоге кнезу, односно влади, могла је само да изрази жељу да се неки закон треба донети. Није могла да прима молбе и жалбе од народа, једино је могла да општи с кнезом, министрима и Саветом. Чиновници су могли да бирају, али нису могли да буду бирани за народне посланике. Скупштина себи није бирала председништво, већ га је кнез постављао. Посланик је могао бити оптужен за изговорене речи у Скупштини.¹⁵ Након Преображенске скупштине, кнез Михаило је оборио владу Филипа Христића, а за новог председника владе и министра иностраних дела је поставио Илију Гарашанина 9/21. октобра 1861. године. Министарство правде припало је Рајку Лешјанину, Коста Цукић је добио финансије, док је у Министарству унутрашњих дела остао Никола Христић. Сама чињеница да је конзервативац Илија Гарашанин постао председник владе говори у прилог томе да је кнез Михаило дао предност конзервативцима у односу на либерале. Сменио је с положаја председника Државног савета Стевчу Михаиловића, а на његово место довео Јована Мариновића (Љушић 2005: 103-106).

Инсистирање на политичким слободама доводило је либерале у веома тежак положај. Живан Митровић наводи да су либерали од стране режима гоњени током целе владавине кнеза Михаила Обреновића (Мит-

---

слобода у параграфима, праве слободе може бити у благостању, напретку и образованости народа. Нека моји Срби постану богати и образовани, они ће тим самим и постати и политички слободни. Ко може тиранисати образован и имућан народ? А докле је год он сиромашан и необразован само на своју рођену штету, и сваки који би хтео, могао би му их одузети кад год бих хтео“ (Пироћанац 1895: 11).

¹³ Обична Народна скупштина сазивана је редовно сваке треће године, док је кнез имао право да закаже и ванредно скупштинско заседање ако прилике у земљи буду то захтевале (АС, НС;ф1, 1-48/1861).

¹⁴ Велика скупштина решавала је питања избора новог кнеза у случају да је престо упражњен, усвајања престолонаследника када није било мушког наследника и вршила је избор намесника за време малолетства кнеза. Закон је прописао да се за време Намесништва не може предложити промена Устава. (*Зборник закона и уредаба у Кнежевини Србији*, књ. 14, 1861, 138-139).

¹⁵ *Зборник закона и уредаба у Кнежевини Србији*, књ.14, 1861, 137-146.

ровић 1939: 55). Међутим, прогони либерала у великој мери зависили су од њих самих, јер што су више потенцирали увођење политичких слобода више су прогањани и обрнуто. Прекретницу у односима између режима кнеза Михаила и либерала представљало је постављење Владимира Јовановића за професора Политичке економије на Великој школи. Владимир Јовановић је имао намеру да искористи предавање о кривичном праву и националној економији да би критиковао режим кнеза Михаила као аутократски. Међутим, министар просвете Коста Цукић, који је председавао скупу, није дозволио да Јовановић одржи говор. Такође успротивио се предложеној листи кандидата за почасне чланове Друштва српске словесности које је предложио Јовановић (Јовановић 1988: 182-183). Овај догађај је изазвао бурне реакције студената који су стали на страну својих професора. На предлог министра просвете Косте Цукића, кнез Михаило је суспендовао рад Друштва српске словесности, а Владимира Јовановића отпустио из службе.¹⁶ Након шест месеци Друштво је поново обновљено под називом Српско учено друштво. Либерали су прогањани и на Великој школи, где је режим поставио надзорника да контролише расположење студената и професора према владајућем режиму. Режим је отишао корак даље допуном закона о Великој школи 17/29. марта 1864. године, којим је министар просвете добио право да на Великој школи поставља поред редовних и хонорарне професоре.¹⁷

Сукоб између либерала и кнеза Михаила Обреновића кулминирао је за време тзв. Мајсторовићеве завере из 1864. године. Пошто је Велики суд, у коме је један од судија био и Јеврем Грујић, ослободио оптужене, иако их је нижи суд осудио као криве, кнез Михаило је одлучио да после Друштва српске словесности покрене акцију против чланова Великог суда. Донет је специјални закон по коме су судије које су ослободиле оптужене осуђене на четири године затвора.¹⁸ Последња Народна скупштина за време владавине кнеза Михаила одржана је у Крагујевцу од 29. Септембра/11.октобра до 13/25. октобра 1867. године. Михољска скупштина је

---

¹⁶ „Српске новине“, бр.12, 28.јануара/9.февруара 1864.

¹⁷ „Српске новине“, бр.36, 24.марта/5.априла 1864.

¹⁸ Димитрије Маринковић наводи да се кнез Михаило претходно распитивао код двојице судија Великог суда Алексе Романовића и Николе Поповића о томе да ли су судије погрешиле када су ослободиле оптужене у Мајсторовићевој завери 1864. године. Њихово мишљење је ишло у прилог томе да су судије прекршиле закон због ослобађајуће пресуде и да су криви по члану 127 Кривичног законика Кнежевине Србије. Након тога је образована комисија састављена од три члана која је имала задатак да испита судије. Приликом испитивања судије су се браниле негирањем кривице, док је Јеврем Грујић инсистирао да се у протокол саслушања запише „ћути“. Судије Великог суда: Јован Филиповић-председник, Маринко Радовановић, Јеврем Грујић, Јован Мићић и Јован Николић-Чокејић осуђени су на четири године робије, док је први секретар суда Стојча Ивановић, који је судио Миловану Јанковићу, пошто му је Јеврем Грујић био кум ослобођен (Маринковић 1939: 167-169).

сазвана по закону из 1861. године. По овом закону кнез је имао право да именује председништво Скупштине. За председника је постављен Живко Карабиберовић, за потпредседника Тодор Туцаковић, за секретаре Милан Ђ. Милићевић и Ђорђе Пантелић. Кнез Михаило је беседом отворио Михољску скупштину. У адреси група либералних посланика на челу са јагодинским послаником протом Јованом Јовановићем изнела је своје предлоге о повећању удела Народне скупштине у законодавној власти. У прилог томе либерали су, мада веома стидљиво, тражили да се уведе министарска одговорност како према кнезу тако и према Народној скупштини, да Скупштина сама бира своје председништво, а не да га поставља кнез и да се донесе закон о слободи штампе. Скупштинска опозиција је у ствари тражила враћање закона о Народној скупштини из 1859. Године. Међутим, сви предлози посланика су били одбијени, јер су се томе успротивили посланици одани кнезу (Митриновић, Брашић 1939: 72).

Режим кнеза Михаила Обреновића је „привременим обустављањем рада Друштва српске словесности, афером Великог суда и одласком водећег либералног идеолога, Владимира Јовановића из Србије, показао да опозиционом покрету у Србији нема места.“ Након убиства кнеза Михаила Обреновића 1868. године, Намесништво је успело да на своју страну придобије већину либерала за доношење новог Устава. Корените политичке реформе су започеле усвајањем Устава из 1869. године и органских закона за време заседања прве законодавне скупштине у Крагујевцу 1870. године (Леовац 2010: 238).

Необјављени извори:

Архив Србије

1. Фонд Народне скупштине
2. Министарство иностраних дела-внутрено одељење

Архив Српске академије наука и уметности

1. Фонд Јована Ристића

Објављени извори:

Грујић 1922: Ј. Грујић, Записи, књ.1 (Пред Светоандрејску скупштину), Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књ.7, Београд: Српска краљевска академија.

Грујић 1923: Ј. Грујић, Записи, књ.3 (Друга влада Обреновића и турски ратови), Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књ.9, Београд: Српска краљевска академија.

Грујић 2009: Ј. Грујић, *Животопис*, Приредила Зорица Петровић, Аранђеловац: Народни музеј.

Зборник закона и уредаба, и уредбени указа, издани у Књажевству Србији (од почетка до конца 1858. године), књ.11, Београд: Правитељствена књигопечатна.

Зборник закона и уредаба, и уредбени указа, издани у Књажевству Србији (од почетка до конца 1859. године), књ.12, Београд: Правитељствена књигопечатна.

Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији (од почетка до конца 1861. године), књ.14, Београд: Правитељствена књигопечатна.

Јовановић 1988: В. Јовановић, Успомене, Приредио Василије Крестић, Београд: БИГЗ.

Крестић, Љушић 1991: В. Крестић, Р. Љушић, Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године, Београд: Књижевне новине.

Маринковић 1939: Д. Маринковић, Успомене и доживљаји (1846-1869), Приредио Драгослав Страњаковић, Београд: Српска краљевска академија.

Штампа: Српске новине

Литература

Бешлин 2005: Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци-Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Живановић 1923: Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ.1, Београд: Геца Кон.

Живановић 1924: Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ.3, Београд: Геца Кон.

Јанковић 1951: Д. Јанковић, *О политичким странкама у Србији у XIX веку*, Београд: Просвета.

Јанковић 1997: Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије. О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд: Правни факултет.

Јовановић 1863: В. Јовановић, *Српски народ и источно питање*, Лондон: Државна штампарија.

Јовановић 1933а: С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд: Геца Кон.

Јовановић 1933б: С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд: Геца Кон.

Леовац 2010: Д. Леовац, „Конзервативне и либералне идеје у Кнежевини Србији (1858-1869)- Начела и пракса“, *Српске студије*, књ.1, Београд: Филозофски факултет, 235.

Љушић 2001: Р. Љушић, *Историја српске државности. Србија и Црна Гора*, Нови Сад: Српска академија наука и уметности.

Љушић 2005: Р. Љушић, *Владе Србије*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

- Мајданац 2004: Б. Мајданац, *Народне Скупштине Србије. Од обичајне установе до савременог парламента 1804-2004*, Београд: Народна Скупштина Републике Србије и Архив Србије.
- Милићевић 1964: Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић. Историјат Светоандрејског либерализма*, Београд: Нолит.
- Милићевић 2002: Ј. Милићевић, „О политичким схватањима конзервативаца и либерала“, у: Р. Љушић (прир.), *Друштвене појаве у Србији у XIX веку*, Београд: Српска књижевна задруга, 242-253.
- Митровић 1939: Ж. Митровић, *Српске политичке странке*, Београд: Политика.
- Митриновић, Брашић 1939: Ч. Митриновић, М. Брашић, *Југословенске Народне скупштине и Сабори*, Београд: Народна Скупштина.
- Николић 1992: Д. Николић, *Борба за Скупштину 1858-1869*, Ниш: Градина.
- Пироћанац 1895: М. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Продановић 1947: Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ.1, Београд: Просвета.
- Ристић 1887: Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијег времена (1848-1860)*, књ.1, Београд: Штампарија Краљевине Србије.
- Скерлић 1906: Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848-1871)*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

ВЕРСКА СЛОБОДА У ИСТОРИЈИ СРПСКЕ УСТАВНОСТИ XIX ВЕКА

Питање заштите верске слободе Срба се, поред осталих, налази у темељу српске уставности XIX века. У Београдском пашалуку се до 1804.г. налазио знатан број становништва исламске вероисповести. Оно се, током вишевековног ропства, увећавало насељавањем Турака, али и насилном исламизацијом православног становништва. Из тих разлога, прављена је значајна разлика између правих Турака и исламизираних Срба, које је Вук Караџић називао "Србима закона турскога". Из архиве тзв. турске канцеларије Кнеза Милоша Обреновића види се да је "након Другог устанка, у Србији било око 24000 муслимана" (Маринковић 1999: 16). Њихов број се касније смањило, јер се "муслиманско становништво, по хатишерифу из 1833.г., морало иселити из Србије, изузев из утврђених градова, у року од пет година" (Маринковић 1999: 54). У Србији је 1862. г. било 4.979 муслимана у односу на 1.206.045 православних (Новаковић 2007: 88). На почетку своје књиге "Католичка црква у Србији" Стојан Новаковић је констатовао да је "мало земаља као што је Србија у којима је скоро цело насељење једне исте вере" и да су "у Србији ретки људи који припадају другој вери и они се налазе готово само по градовима, у којима се по пословима налазе странци" (2007: 87). Питање слободе вероисповести за припаднике неправославних вероисповести је током читавог XIX у Србији правно уобличавано на различите начине. Ђорђе Петровић наводи да су српске власти још 5. фебруара 1827. г. прописале да "и страни овде живећи, могу имати своје капеле и свештенике" (1856: 458).

Питање верске слободе муслимана и положаја Исламске верске заједнице у Кнежевини Србији је стајало у другом плану у односу на положај и остала грађанска права Турака. Исламска заједница је била везана за Порту. Српска држава све до 1878. г. и међународног признања на Берлинском конгресу није имала капацитета да законским актима и уредбама решава питање правног положаја Исламске заједнице. То питање није решавано ни касније на начин на који је решавано питање правног положаја припадника римокатолика, протестаната и Јевреја. За припаднике исламске вероисповести су важиле уставне и законске норме о слободи вероисповести и није се ишло даље од тога.

Посебним актом Акерманске конвенције између Русије и Турске од 1826. г. у Србији је, поред других права, гарантована и слобода вероисповести, а Једренским уговором од 1829. г. "призната су и потврђена права хришћана у кнежевинама Влашкој, Молдавији и Србији" (Станковић 1979:

---

* otacvelibor@gmail.com

186). Хатишерифом од 1830. г. гарантована је слобода вероисповести у Србији, а Србима је признато право на избор својих митрополита и епископа који ће бити хиротонисани од стране Васељенског Патријарха. Србија је на тај начин ”добила право на своју независну унутрашњу управу – на своје управне и судске органе, своју војску, своје здравствене, просветне и црквене установе” (Јанковић, Мирковић 1997: 109).

Сретењски устав од 1835. г. садржао је прве норме ”о Цркви”, како је, иначе, и насловљена девета глава овог устава. И у другим поглављима Сретењског устава има норми које се тичу Цркве и православне вере у Србији. Одредбом из члана 29. Сретењског устава је прописано да ”Књаз српски мора бити рођени или прирођени Србин и православног источног вјероисповједанија. Истог вјероисповједанија морају бити и Књагиње и жене членова фамилије Књажеске”. Одредбом из члана 44. прописана је религиозна заклетва књаза коју је сачињавао и верски обред православног миропомазања. Поред тога, религиозна заклетва је била обавезна и за књажевске намеснике и чланове Државног совјета што је прописано одредбама из чланова 34. и 75. Сретењског устава.

У Сретењском уставу не постоји норма о државној Цркви, али се може закључити да се све одредбе те врсте односе на Српску Цркву. С друге стране, у члану 92. Устава је прописано да је ”у православној источној Српској Цркви један митрополит Српски, а архијереја може бити онолико колико буде по мноштву народа нужно”. Нема сумње да је норма из члана 92. Устава била утемељена на црквеним документима Васељенске Патријаршије и Портиног Хатишерифа од 1830.г. о избору српских митрополита и епископа. Српском Митрополиту и духовној власти је, сходно члану 93. Устава, признато право унутрашњег руководства у Цркви, али уз ограду да ће се врста унутрашњег руководства ”указом одредити с набљудавањем уговора, утврђени с Патријархом у Цариграду”.

Државна потпора из буџета је била предвиђена само за митрополите и архијереје на служби у Србији, али је знатно сужена њихова канонска власт у погледу утицаја на црквени живот с обзиром да им је право на доделу парохија свештеницима, сходно одредби из члана 94. став 2. Устава, сведено само на случај ”кад која парохија обудови”. Док је архијерејима омогућена финансијска потпора из буџета, дотле свештенству и ”духовенству”, очевидно монаштву, та привилегија није била омогућена, јер је, одредбом из члана 95. Устава, прописано да ће им ”српски народ давати све што је до сад уобичајено било давати им до друге законске одредбе”. Из ове одредбе се јасно закључује да је Србија са нормама Сретењског устава кренула путем успостављања државне Цркве, али су се финансијски проблеми појавили као прворазредни у остварењу тог наума.

Рестриктивне норме Сретењског устава се огледају и у члану 96, којим је свештенству и духовенству онемогућено да ”у Србији имају и другога званија”, те да ”једини Митрополит Српски, и у случају потребе Архијереји Српски могу звани бити од Књаза и државног Совјета у

савјетованија о црквеним дјелима”. Кнез Милош је кроз ову одредбу Устава свештенство и монаштво и формално искључио из политичког живота. Свако изванцрквено ангажовање архијереја, свештенства и монаштва могло је бити санкционирано као противуставна делатност. Право световне власти није било ограничено само на одређивање општег правног положаја Цркве него је овом одредбом било проширено и на унутрашња црквена питања која, по канонском устројству Цркве, нису припадала световним властима. Из ове норме се јасно извлачи закључак да је световна власт имала право да доноси одлуке и о црквеним делима, чак и без обавезе ”савјетованија” са представницима духовне власти.

Сретењски устав нормира слободу вероисповести одредбом из члана 97, којом је прописано да ”свако вјероисповједаније у Србији има право свршавати богослуженије своје слободно, по својим обредима, и свако биће покровитељствовано од правитељства Српског”. Уставом је потврђено и право грађана који нису припадали већинској православној вероисповести на религиозну заклетву која се могла обављати ”по обредима њине цркве”. Остаје дилема шта се подразумевало под ”покровитељствовањем од правитељства Српског” уколико се имају у виду обим и садржај државне надлежности у унутрашњим питањима духовних институција већинске православне вероисповести. У сваком случају, у Уставу нису поименично наведена остала ”вјероисповједанија” нити, пак, духовне институције тих вероисповести. Такође, у овој одредби се помињу ”цркве” осталих вероисповести при чему се мора имати у виду да припадници исламске или јеврејске вероисповести нису организовани кроз цркву него кроз верску заједницу. У овом случају се може говорити о правно-техничкој непрецизности уставописца.

Уставна гаранција слободе вероисповести се није нашла у 11. глави Сретењског устава, која носи наслов ”Општенародна права Србина”. Очевидно, добар део одредаба из ове уставне главе се односио само на српске држављане, али се знатан део тих одредаба није тицао оних који нису држављани Србије или ”иностраница заслужни о Србији”, затим ”страних трговаца, фабриканата, занатлија и земљедјелаца христијанскога вјероисповједанија”. Ако Устав у члану 29. прописује да Књаз Српски мора бити ”православнога источнога вјероисповједанија”, онда су се под припадницима ”христијанског вјероисповједанија” највероватније подразумевали малобројни римокатолици и протестанти.

Припадност српском народу, а то значи и већинској православној вероисповести, омогућавала је првенство приликом ступања у јавну службу, јер је одредбом из члана 116. Устава прописано да је ”сваком грађанину српском отворен пут к свим чиновима у Србији, како се само нађе, да је способан и достојан к њима”, али се ”при једнакој способности претпоставља Србин страному”. Посматрајући ову норму из данашње перспективе лако би се уочила њена дискриминаторна природа, али она

осликава прилике и цивилизацијске домете тога времена са јасном жељом световне власти да себи омогући што већи број заштитних механизма.

Султански Хатишериф од 1838. г. је, у поређењу са Сретењским уставом, садржао мање норми о верској слободи и Цркви. На основу члана 22. Хатишерифа, у надлежност ”попечитеља одређеног за руководство Правосудија” стављена је и ”преписка са управитељима црковнима” и право да ”устрои све што се тиче Закона, Богослуженија и Цркве”. Овом одредбом је значајан део унутрашњих надлежности Православне Цркве стављен у надлежност световних власти.

У члану 57. Хатишерифа је прописано да су Срби ”платежни поданици високе Порте, Христијани Закона Греческог, иначе названог Црква Восточна” и да је зато ”даровао народу Сербском пуно слободу, упражњавати обичне церемоније закона њиовог, и изабрати између себе са Твојим (Књажевим – прим. В.Ц.) садејствијем и Твојим надзирањем њиове Митрополите и њиове Епископе, под условијем, да они по духовному чиноположењу буду подчињени духовној власти Патријарха, сједећег у Константинопољу, који се сматра као Началник овога Закона и Синода. И као што је сходно преимуществома и слободама, дарованима издревле Христијанима, житељима Царства Отоманског од завладенија, да Началници Свјаштенства совершеним образом управљају дјелима Закона и Цркве (у коликом то не би дирало у дјела политическа), равно, као што су одређена награжденија од стране Народа њиним Митрополитима, њиним Епископима, њиним Игуманима и њиним Свјаштеницима, побожним заведенијама, принадлежећим Цркви: тако исти пропис бит’ ће набљудаван у призренију содержанија и достоинства Митрополита и Епископа, који се налазе у Србији”. Из ове одредбе се јасно уочава гаранција слободе вероисповедања за припаднике српскога народа.

Одредба из члана 57. Хатишерифа у потпуности кореспондира са одредбом из члана 96. Сретењског устава, којом је прописано да ”свештенство и духовенство не може имати у Србији другога званија”. Искључење свештенства и монаштва из политичког живота и ускраћивање њихових политичких права је, нема сумње, на овај начин постављено као *modus vivendi* нормативног осигурања власти и султана и кнеза. ”Началницима свјаштенства” је омогућено да управљају ”дјелима Цркве и Закона”, али су, очевидно, искључени из поља креирања не само општег правног положаја Цркве него и бројних унутрашњих црквених питања.

Свештенство је, сходно члану 60. Хатишерифа, за разлику од осталих грађана уживало одређене привилегије и то тако што је било ”изјато од данка”. Док је султану и кнезу Хатишерифом било признато право директног мешања и утицаја на унутрашња црквена питања, дотле је среским начелницима, одредбом из члана 65. Хатишерифа, изричито било забрањено да ”мјешају у дјела Цркве и Школа Селски”. Правну заштиту су уживала и црквена добра, јер је, сходно истој одредби, среским

начелницима било забрањено да ”дирну у приходе и земље, које зависе од други побожни заведенија”.

Несумњиво је да је од великог значаја одредба из члана 65. Хатишерифа, којом је прописано да ће се ”за добра земље и сопствености, одређене Црквама, варошицама, житељима и општеполезнима заведенијама, као и за добра, принадлежећа приватним као сопственост, дати сваком поособ доказатељства (документи, то јест тапије) потврђавајуће право притјажанија и које ће бити уписане у Канцеларијама земаљским”. Цркви је овом одредбом, под једнаким условима као и другим правним и физичким лицима, признато и гарантовано право својине над покретним и непокретним црквеним добрима. Чланом 9. Хатишера је прописана обавеза религиозне заклетве ”у руке Митрополита” за кнеза и чланове Совјета.

Устав за Књажество Србију од 1869. г. је, такође, садржао читав низ одредаба о верској слободи и положају Православне Цркве. Први пут је, у одељку о ”о правима и дужностима грађана у опште”, прописано да је, сходно члану 31. Устава, ”владајућа вера у Србији источно-православна”. Државна власт је својим актима и раније штитила православну веру у Србији. Марко Павловић сматра да је та одредба ”формулисана по угледу на одредбе о слободи вероисповести и државној вери француске Уставне повеље од 1814. г.” (Павловић 2005: 408). Уставом од 1869. г. је, одредбом из истог члана, гарантована и слобода вероисповедања за ”сваку другу признату веру”, а верска служба њихових представника је стајала под заштитом закона ”у извршењу обреда”. Милован Миловановић наводи да су ”лична слобода српских грађана и њихова уставна права, која су уставним одредбама била утврђена, могла бити суспендована на основу члана 38, који је давао влади права да их, у случају преке опасности за јавну сигурност, може на неко време обуставити” (1997: 308). Устав је искључивао право на приговор савести одредбом из члана 31, којом је прописано да се ”нико не може, позивајући се на прописе своје вере, ослободити својих грађанских дужности”. Кроз исту одредбу је уведен и заштитни механизам за ”владајућу веру”, јер је била ”забрањена свака радња која би могла бити убитачна за православну веру (прозелитизам)”. Марко Павловић сматра да су ставови 1. и 4. члана 31. Намесничког устава о ”владајућој вери” и забрани прозелитизма ”настали угледањем на члан 1. грчког Устава од 1864. г.” (2005: 409). Живојин Перић сматра да је забрана прозелитизма представљала заштиту Источно-православне Цркве и да је то ”забрана потпуно разумљива: допустити пропаганду против државне вере, то би значило допустити, делимично, пропаганду против саме државе” (1919: 14).

Можемо уочити нејасноћу у изразу ”владајућа вера” и приметити да Православна Црква није проглашена за државну цркву, што би било примереније, с обзиром да је Црква ”владајуће вере” имала одређена јавно-правна овлашћења и да, следствено томе, није имала статус грађанско-правне установе. С друге стране, уведена је и категорија ”признатих вера”

које нису наведене, а чији је положај требало регулисати законом. Устав, дакле, није искључио припаднике других вероисповести и њихове духовне институције, али је направио значајну разлику између ”владајуће вере” и ”признатих вера”.

У осмој глави Устава од 1869. г. под насловом ”О црквама, школама и благодетним заводима” има више одредаба о ”признатим вероисповестима” него о ”владајућој вери”. У члану 119. је поновљена одредба о слободи вероисповести, и то тако што је прописано да ”слободно јавно извршивање верозаконих обреда имају вероисповести, које су у Србији признате, или које особеним законом буду признате”. Уставописац није набројао вероисповести које су, поред ”владајуће вере”, признате у Србији у моменту доношења Устава.

Кнез је, иако је на основу члана 11. Устава обавезно морао да буде православне вере, одредбом из члана 120. Устава, проглашен за заштитника свих признатих вероисповести. У Уставу од 1869. г. су коришћени изрази ”вероисповест” и ”вероисповед” приликом означавања једне исте области друштвеног живота. То би се могло тумачити као правно-техничка неуједначеност израза, што је, иначе, карактеристика одредаба о црквама и верским заједницама у скоро свим уставима у Србији у XIX веку.

Јеврејска вероисповест уз православну вероисповест представља другу вероисповест која се посредно помиње у српској уставности XIX века. У члану 132. став 2. Устава од 1869. г. прописано је да ”остају у важности: закон од 30. октобра 1856. г. ВНо 1660 и закон од 4. новембра 1861. г. ВНо 2240”. Иако јеврејска вероисповест није експлицитно поменута у уставној норми, реч је о два законска акта која су се тичала положаја и права Јевреја у Србији. Из тог разлога, Миодраг Јовичић је и Јевреје сматрао ”чиниоцем у уставном развоју Србије” (1999: 102). Српске власти нису доносиле опште правне акте којим би се искључиво регулисао правни положај Јеврејске верске заједнице. Одређена питања која су се појављивала у животу су решавана појединачним решењима. Јевреји у Србији су имали неколико синагога и организовану заједницу – ”Јеврејско обштво”.

Правни положај Јеврејске заједнице у Србији је најпре регулисан 1856. и 1861. г. Миодраг Јовичић сматра да је реч о ”два несумњиво дискриминаторска закона којима је Јеврејима забрањено да у унутрашњости земље отварају радње, купују непокретна имања и подижу богомоље” (1999: 102). Разлог за доношење ова два закона Јовичић налази у настојању државних власти да сузбију лихварство којим су се, поред осталог, Јевреји у Србији бавили (1999: 102). Имајући у виду дотадашњу правну историју Србије та два акта би се тешко могла сврстати у законе, како наводи Јовичић. Реч је о једном решењу и једној уредби, како је и наведено у Зборницима закона и уредаба у Књажеству Србији.

Први акт се тиче забране настањивања Јевреја у унутрашњости Србије, донет је 1856. г. и објављен је у 30. тому ”Зборника закона и

уредаба у Књажеству Србији” за 1877. г. Прописано је да се ”права која су Јевреји до сад унутрености шанца београдског уживали, на цјелу варош Београд распротру, разумевајући под варош Београдом сва предградија вароши Београду принадлежећа и разумевајући да се Јевреји имају у уживању прави ови законима и уредбама земаљским саображавати, изван овог простора пак да им се поискујема права не подаре”. Ово решење је суспендовао Кнез Милош ”неколико дана после скупштинске одлуке, јер је донео указ о општој слободи обављања сваковрсне радње и трговине у Србији” (Павловић 2008: 131).

Кнез Михаило Обреновић је 4. новембра 1861. г. прогласио Уредбу „у смотрењу настањивања Евреја и права исти на радњу у унутрашњости Србије“, којом је потврђена ранија забрана настањивања Јевреја у унутрашњости Србије, али којом су раније настањеним Јеврејима, ”србским поданицима, потврђена стечена права”. Као што је на почетку наведено, у члану 132. став 2. Устава од 1869. г. је прописано да остају на снази два закона о забрани настањивања Јевреја у унутрашњости Србије од 1856. и 1861. г.

У Србији нису доношена правила о оснивању Јеврејске верске заједнице, али су српске власти, у домену својих могућности, помагале њихове верске активности. Иако су сузбијане повремене појединачне антисемитске активности кроз цензурисање и забрану штампања књига са антисемитским садржајем, српске власти нису дозвољавале усељавање Јевреја из Турске или крајева под турском влашћу. Полицијске власти су посебно штитиле право Јевреја на слободу верских обреда у београдским синагогама, као и сахране по јеврејском верозакону. Ипак, од њих се захтевало да поштују државне законе, па чак и у погледу нерадних дана на велике хришћанске празнике. Српске власти су Јеврејској верској заједници пружале помоћ у прикупљању приреза од Јевреја за потребе издржавања синагога и рабина.

На Берлинском конгресу од 13. јула 1878. г., на коме је Србија постала међународно призната држава, разматрано је и питање слободе вероисповести. У члану 35. Берлинског уговора прописано је да ”у Србији разлике у вери и вероисповести неће моћи да буду сметња да неко из тог разлога буде искључен или спречен да ужива своја грађанска и политичка права, да не буде примљен у јавне службе, на положаје и да му се не указују почести или да не обавља разне занате и занимање, ма у коме месту то било. Слобода и јавно вршење верских обреда свих вероисповести биће зајамчени свим грађанима Србије и странцима, и никакве сметње неће се моћи правити хијерархијском уређењу разних вероисповести нити њиховим односима са својим духовним старешинама” (Стојковић 1998: 126).

Иако је ова одредба Берлинског уговора општег карактера, ипак се, на основу историјских сазнања, може закључити да се она највише тицала припадника римокатоличке, исламске и јеврејске вероисповести. Након

Берлинског конгреса, Србија је још интензивније покушавала да реши питање правног положаја римокатолика у Србији. Јасно је да се члан 35. Берлинског уговора тичао и положаја Јевреја и Јеврејске верске заједнице у Србији. Миодраг Јовичић наводи да је "већ почетком следеће, 1879. г., уставна одредба о продужавању важења два наведена закона одлуком Народне скупштине престала да важи" и да су након те одлуке "Јевреји постали потпуно равноправни грађани Србије" (1999: 105). И поред тога, у Кнежевини и Краљевини Србији није донет закон о Јеврејској верској заједници.

Устав Краљевине Србије од 1888. г. није садржао битније новине у погледу регулисања верске слободе и положаја Српске Цркве. Државна власт је, након добијања томоса о црквеној аутокефалности, у члан 3. Устава унела одредбу да је "Српска Црква аутокефална. Она не зависи ни од које стране Цркве; али одржава јединство у догмама са Источном Васељенском Црквом". Уместо одредбе о "владајућој вери" из Устава од 1869. г., у члану 3. Устава од 1888. г. прописано је да је "државна вера у Србији источно-православна". Уставом је штићена државна вера, јер је, на основу члана 19. Устава, била забрањена свака радња која је управљена против источно-православне вере. Устав није познавао право на приговор савести, јер се, на основу члана 20. Устава, српски грађани нису могли ослободити својих грађанских и војних дужности позивајући се на прописе своје вере.

У одредби из члана 41. Устава од 1888. г. задржана је норма којом је прописано да краљ и припадници краљевског дома морају бити источно-православне вере и то спада "у њихове изузетне дужности" (Јовановић, Кумануди 1907: 286). Слободан Јовановић и Коста Кумануди тумаче уставну одредбу о религиозној заклетви краља пред Скупштином тако да "заклетва следује, а не претходи ступању на владу" и констатују да се "Краљево неполагање заклетве не може сматрати као прећутна абдикација" (1907: 269). С друге стране, Јовановић и Кумануди сматрају да "Краљево напуштање источно-православне вере или његово примање другог држављанства јесу такви акти услед којих Краљ губи владалачку способност" (1907:269).

Краљ је, на основу члана 42. Устава од 1888. г. проглашен заштитником свих признатих вероисповести у Србији. Јовановић и Кумануди исправно констатују да то "није никаква атрибуција његове власти" (1907: 282) већ је више једна почаст која се сврстава у владаре привилегије. Међутим, не може се прихватити као правно основана Јовановићева и Куманудијева тврдња да се смисао те одредбе састоји у одавању почести Краљу од стране представника свих признатих вера у држави те да се састоји "у томе што га све вере помињу у својим молитвама као свог заштитника" (1907: 282). Пре свега, вере или вероисповести представљају скуп верских доктрина и учења и оне, саме по себи, нису институције тако да није могуће да вере помињу владара као свог заштитника. Улога владара

као заштитника свих признатих вероисповести у једној држави не огледа се у томе него у гарантини слободе њиховог исповедања и практиковања од стране припадника. Такође, отвара се питање и могућности молитвеног помињања суверена једне вероисповести од стране представника друге вероисповести, а то спада у унутрашња канонска и верска правила сваке цркве или верске заједнице. Не може се сматрати да ће правни положај духовних институција вероисповести у једној држави бити гори уколико унутрашња верска правила не дозвољавају обредне молитве за оне који не припадају тој вероисповести.

Не могу се прихватити као правно утемељене тезе Живојина Перића о претераној "верској толерантности" српске државе тога времена, као и тезе о српској држави као "организму више врсте", тј. "организму који верује" и то православу веру (Перић 1919: 13). Перић сматра да је "све и једино што су Устави забрањивали била пропаганда (прозелитизам) против Државне Вере, против Источно-Православне Цркве" (1919: 13). Док Миодраг Јовичић забрану прозелитизма дефинише као "облик заштите државне, православне вере" (1999: 235), дотле Перић сматра да би "допустити пропаганду против Државне Вере, значило допустити, делимично, пропаганду против саме Државе" (1919: 14).

Идеја уставних гаранција слобода је кроз три српска устава прошла пут од гаранција "општенородних права Србина" до гаранција "уставних права српских грађана". Слобода вероисповести у Србији XIX века се тичала и припадника других, мањинских вероисповести. Може се закључити да су се уставне одредбе о слободи вероисповести односиле на све припаднике неправославних цркава и верских заједница у Кнежевини и Краљевини Србији. Међутим, ствар је била изузетно компликованија када је у питању правни положај неправославних цркава и верских заједница. Узрок томе налазимо у чињеници да је, судећи по правним прописима и историјским чињеницама, само Српска Црква сматрана традиционалном, док су све цркве и верске заједнице у Србији XIX века имале статус новопридошлих конфесионалних заједница или "туђинских вероисповести". Још од првих дана, обновљена српска држава се, с једне стране, срела са религиозним потребама малобројних неправославних житеља, а, с друге стране, и са агресивном римокатоличком пропагандом према православној становности, као и политичким утицајима Аустрије преко верске службе римокатоличких свештеника. Из више историјских извора се јасно може закључити да је питање верске слободе инославних у Србији више имало политичку него верску димензију с обзиром да су се веома често иза идеја о заштити верске слободе инославних крили политички циљеви.

Извори

Законодавство:

- Сретењски устав од 1835. године, у: ”Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903”, Београд: Српска академија наука и уметности, ”Научна књига”, 1988. г.
- Султански хатишериф од 1838. године, у: ”Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Југославије (1835-1941), Београд: ”Нова књига”, 1988. г.
- Устав за Књажество Србију од 1869. године, у: ”Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Југославије (1835-1941), Београд: ”Нова књига”, 1988. г.
- Устав за Краљевину Србију од 1888. године, у: ”Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Југославије (1835-1941), Београд: ”Нова књига”, 1988. г.
- Решење о насељавању Јевреја српских поданика у унутрашњости Србије од 30. октобра 1856. године, у: ”Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији”, књига 30, Београд, 1877. г.
- Уредба у смотрењу настањивања Јевреја и права исти на радњу у унутрашњости Србије од 4. новембра 1861. године, у: ”Сборник закона и уредба издани у Књажеству Србији”, књига XIV, Београд, 1862. г.

Литература

- Јанковић, Мирковић 1997: Д. Јанковић, М. Мирковић, *Државно-правна историја Југославије*, Београд: „Драганић“.
- Јовановић, Кумануди 1907: С. Јовановић, К. Кумануди, *Основи јавног права Краљевине Србије*, Београд: ИКП ”Геца Кон”.
- Јовичић 1999: М. Јовичић, *Лексикон српске уставности 1804-1918*, Београд: ИП ”Филип Вишњић”.
- Маринковић 1999: М. Маринковић, *Турска канцеларија Кнеза Милоша Обреновића (1815-1839)*, Београд: Историјски институт Српске академије наука и уметности.
- Миловановић 1997: М. Миловановић, *Државно право и друге уставно-правне студије*, Београд: ”Службени гласник”.
- Новаковић 2007: С. Новаковић, *Радови мемоарског карактера*, Изабрана дела, књига VII, Београд: Завод за уџбенике.
- Павловић 2005: М. Павловић, *Српска правна историја*, Крагујевац: Надежда Павловић .
- Павловић 2008: М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, Крагујевац: Правни факултет, Институт за правне и друштвене науке, НИП ”Погледи”.

- Перић 1919: Ж. Перић, *Религија у Српском Грађанском закону*, Београд: ИКП "Геца Кон".
- Петровић 1856: Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба, уредбени прописа издани у Књажеству Србији од 1827. до половине 1854*, Београд.
- Станковић 1979: У. Станковић, *Српски историјски лексикон*, књ. III, Мелбурн: "Српска мисао".
- Стојковић 1998: М. Стојковић, *Балкански уговорни односи 1876-1996*, књига I, Београд: ЈП "Службени лист Савезне републике Југославије", СЈУ "Међународна политика".

СЛОБОДА У ДЕЛУ МИРКА КУЈАЧИЋА, ТЕОРЕТИЧАРА, СЛИКАРА И ВЕСНИКА СОЦИЈАЛНЕ УМЕТНОСТИ У СРБИЈИ

Увод

Светска економска криза, започета падом цена на америчкој берзи 29. 9. 1929. године, дестабилизovala је светско и европско политичко устројство, а самим тим се негативно одразила и на простор новонастале Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС), потом Краљевине Југославије. Током двадесетих и тридесетих година XX века Краљевина се позиционирала уз земље које су се наког Првог светског рата преоријентисале у тржишно либерална друштва, као што су биле: Француска, Енглеска, Чехословачка и Вајмарска Немача. На тај начин она се нашла између десних тоталитарних система: фашистичке Италије, а потом и нацистичке Немачке и лево оријентисаних друштава, какав је био СССР. Као лево оријентисано тоталитарно друштво СССР је принципе либераног тржишта и индивидуалне људске и грађанске слободе подредио планском тржишту и класним правима, док је место појединца губило своје позиције. Касне двадесете и тридесете године XX века у СССР ће обележити централизованом партијском обликовање свих аспеката живота „авангарде радничке класе“, где ће вођа комунистичке партије бити уздигнут на ниво култа личности (Шуваковић 2012: 41).

Суочени са изневереним очекивањима одмах након Првог светског рата, да ће им слобода донети благостање, као награду за заслужену и важну улогу коју су имали у догађајима везаним за стварање новонастале државе равноправних заједница народа и народности, сељаци и радничка класа се окрећу утицајима Октобарске револуције. Подстичу стварање револуционарних језгара у крилу социјалдемократских организација, које су одиграле важну улогу у развоју радничког покрета и идеја о стварању јединствене радничке партије. Комунистичка партија Југославије основана је на конгресу у Београду априла 1919. године у хотелу „Славија“ у Београду, под именом Социјалистичка радничка партија Југославије. Стајала је на револуционарним позицијама и придружила се Трећој интернационали. Постајала је све популарнија, а на општим изборима је имала велики успех, тако да је 1920. године променила име у Комунистичка партија Југославије. У страху пред оваквом снагом Комунистичке партије влада у Београду 30. децембра 1920. године, проглашава Обзнану,

---

* marta.vukotic@gmail.com

којом се забрањује свака комунистичка активност и организација, а потом је прогон проширен и на најјаче синдикалне организације и уведен је Закон о заштити државе (Дедијер 1972: 431). Земља се поред економске кризе нашла на удару националног покрета и растућег отпора комуниста. Након атентата на посланике браћу Радић у Скупштини, краљ се одлучно опредељује за апсолутистичку владавину без посредика : укида Видовдански устав и распушта Скупштину. Ускраћивањем основних права, са објашњењем да се тим путем чувају најважнији народни и државни интереси и будућност земље, изазвана су бројна негодовања међу синдикалцима, у школама и универзитетима, на селу, а незадовољство се потом исказало јавно и на улицама града.

Утицај политике на стварање социјалне уметности у Србији

Београд је био позорница разнородних политичких сукоба. Атентат у Скупштини 20. јуна 1928. године, апсолутизам Карађорђевића, укидање Устава (6.1.1929. године), криза парламентаризма, забрана странака и удружења, тежак положај радника и сељака, све то је условљавало и све тежи положај уметника у земљи, а самим тим и у Србији. Углед Комунистичке партије бивао је све снажнији у кругу интелектуалаца. Након две године шестојануарске диктатуре проблеми су се нагомилавали, горућа друштвено-политичка питања, посебно она национална, добијала су све алармантније размере, па се као решење прибегава доношењу новог Октроисаног устава 3.9.1931. године. Године 1931. уочи новембарских избора у Београду, дошло је до првих масовних студентских демонстрација под окириљем Комунистичке партије, чиме се отварају врата стварању народног отпора и Народног фронта (Ћетковић 1991: 28-31). Демонстрације су у Београду наишле на симпатије и подршку грађана.

Револуционарна, социјалистичка, пролетерска уметност са аспекта естетике у време Октобарске револуције до Лењинове смрти, није била хомогена, нити се одликовала хомогеном нормативном естетиком. Појављивала се у спектру различитих стилских одредница од кубизма, футуризма, уметничког експеримента до пролеткулта. Почеци „Револуционарне уметности“, „леве уметности“ или тачније „социјалне уметности“ могуће је потражити у просветитељској и популистичкој концепцији уметности, која је зачета и развијана под окриљем бољшевичке партије. У СССР је била све снажнија струја која је желела да успостави јединствену партијску идеолошку естетику, чему је посебан идеолошки подстрек дала „Друга међународна конференција пролетерских и револуционарних писаца“, одржана у Харкову 1930. године, а на којој је донета „Резолуција о политичким и стваралачким питањима међународне пролетерске и револуционарне књижевности“, успостављена нова и јединствена партијска платформа на пољу идеологије и културе, а социјалистички реализам проглашен званичном пролетерском естетиком (Трифунуовић 1973: 241).

Без обзира што је партијска платформа имала неуједначен степен прихватања у зависности од земље до земље, њена теоријски одређена

доктрина захтевала је доследност и јединственост у примени. Уметници лево оријентације, а који су стремили ангажованој уметничкој пракси с циљем критичког преиспитивања друштвене стварности, прибегавали су критичком социјалном и социјалистичком реализму, који се протезао од француске уметности деветнаестог и почетка двадесетог века (сезанизма, посткубизма, експресионизма облика, неокласицизма и традиционализма), преко двадесетовековне америчке, британске и немачке критичке социјалне уметности, потом немачке нове објективности, до совјетског социјалног и социјалистичког реализма.

Феномен социјалног реализма се разликује од појаве социјалистичког реализма, који је доктринаран и нормативан и који се слепо држао партијских директива и начела. За разлику од њега социјални реализам иако почива на фигуративном, представља пут и средство којим се може указати на неправични поларизам у друштву, те се његове идеје често поистовећују са анархизмом, идејама троцкизма, чак и са лево оријентисаним ангажованим визијама авангарди (Дедић 2012: 77-98).

Авангардна уметност се појављује на простору Краљевине у периоду између 1918 – 1935. године, у оквиру специфичних авангардних култура, српске, хрватске, босанскохерцеговачке и словеначке, а у време преображаја буржоаског друштва у „друштво масовне механо-електричне репродукције и комуникације“, а у оквиру модерне уметности, културе и друштва, и то, како Шуваковић наводи, „као радикална, трансгресивна и експериментална уметничка и културна пракса“ (Шуваковић 2010: 53, 63). То је био период остваривања политичке и културне идеје југословенства, заједнице јужнословенских народа.

Уметност треће деценије XX века у Краљевини СХС позиционирала се између авангардизма и традиционализма (дада, посткубизам, експресионизам форме, *l'esprit nouveau* итд.), а затим у складу са потребом да се декларише у правцу „ангажоване уметности“ враћа се традицији и академизму, које су још почетком XX века напустили Надежда Петровић, српски и словеначки импресионисти.

Песник Август Цесарец је боравио у Совјетском Савезу у периоду од 1923. до 1924. године, а у „Књижевној републици“ из Загреба је 1924. године објавио текст „Савремени руски сликари. Уметност у револуцији и апастракција у уметности. Кандински, Маљевић, Татљин, где је писао о сложеностима и противуречностима 'социјалистичке модерности' у СССР (Шуваковић 2010: 69).

У периоду од 1921. до 1932. године свет ликовних уметности је одређен и часописима као што су били : „Светокрет“, „Зенит“, „Дада Танк“, „Дада Цез“, „Дада Јок“, „Ут“, „Хипнос“ „50 у Европи“ „Рдечи пилот“ „Нови одер“, „Танк“, алманаси „Немогуће“ и „Надреализам данас и овде“. Ови часописи нису били намењени само књижевности, већ су то биле „интертекстуалне и интерпиктуралне експерименталне творвине“ које су створиле „специфичан авангардни модел текстуално-визуелног

изражавања“ (Шуваковић 2010:72).Авангарда се борила за аутономију сликарског, скулпторског и графичког медија, тежећи стварању појма југословенске авангарде (Драган Алексић) или балканске авангарде (Љубомир Мицић), у чему није успела, већ се њена специфичност могла препознати једино у домену интертекстуалног, интерпиктуралног и интермедијалног прекорачења књижевности и медијских уметности.

У југословенским авангардама је могуће говорити о утопијским идејама „тоталног уметничког дела“ (gesamtkunstwerk) које су се сводиле на манифесте ставова и утопијске пројекте (ново доба Митриновића, барбарогеније и балканизација Европе Мицића, зенитизам Јо Клека), али и о сукобима авангардиста и модерниста, зенитиста и дадиста, зенитиста и надреалиста, авангардних уметника и социјално ангажованих уметника, партијске интелектуалне левице и ванпартијске интелектуалне левице. Са идеолошког аспекта, југословенске авангарде су биле левичарски оријентисане, марксистичке оријентације и под утицајем комунистичке партије (Шуваковић 2010: 73).

Уметност четврте деценије XX века, која као да је и сама најављивала Други светски рат, била је поларизована између тзв. „чисте уметности“ (l'art pour l'art), ангажаване уметности (l'art pour l'idée) и борбеног реализма. Ова одвојеност често је проузроковала идеолошке сукобе који су се заостравали и прелазили у сферу политичких сукоба (Протић 1971: 7-13). Однос према ликовној уметности изражен у резолуцији Харковска конференције 1930. године, битно је утицао на београдску социјално оријентисану критику и уметност почетком четврте деценије XX века. Овакав закључак је утемељен и у чињеници да је Ото Бихаљи Мерин учествовао у раду Харковске конференције, додуше званично као члан немачке делегације писаца, а која је била одређена да буде посредник између Југославије и Совјетског Савеза. То је и разлог што се Ото Бихаљи Мерин сматра и једним од главних посредника преко којег су информације о Харковској конференцији и садржају Харковске резолуције стигле у Југославију (Розић 1983: 227).

За принцип своје културне политике Комунистичка партија Југославије такође прихвата доктрину социјалистичког реализма, који уз подршку визуелног изражавања следбеника, протагониста и активиста, спроводи на свим пољима културно-уметничког живота.

Покрећу се бројни нови часописи, као што су били „Стожер“ (Београд 1930-1933), „Данас“ (Загреб, 1934), Печат (Загреб 1939-1940), „Литература“ (Загреб, 1931-1933), „Наша стварност“, „Живот и рад“, „Уметност и критика“, НИН, „Радничке новине“, „Млада култура“, публикују се књиге социјалне садржине, једном речју друштвена ангажованост уметника постаје све очигледнија.

На пољу ликовних уметности та идеја се родила у покрету познатом по називу „социјална уметност“. Овај покрет међутим у Краљевини

Југославији никада није остварио јединственост ни по естетском ни по идеолошком концепту.

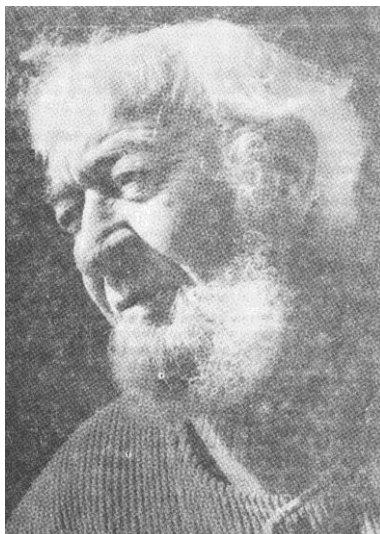
Након Харковске конференције и Бретоновог другог манифеста (Бретон 1979: 57), ангажованој уметности четврте деценије XX века придружиће се и надреалисти. Поводом годишњице Хегелове смрти, „једанаесторица надреалиста“, од којих се као први увек потписивао А. Вучо, а као последњи М. Ристић, издали су 1931. године брошуру, својеврсни манифест под називом „Позиција надреалиста“, а који је настао 1930. године у Београду. Тим поводом и на том месту они су сеизјаснили као следбеници свих који желе да активно учествују у мењању друштвене стварности. Исте године је објављен и „Нацрт за једну феноменологију ирационалног“ Марка Ристића и Коче Поповића, где се објашњава однос надреалиста према историјском материјализму. Те године ће изаћи и часопис „Надреализам данас и овде“, који ће се са трећим бројем угасити, а тиме и колективни надреалистички покрет у Србији (Ћосић 1969: 25).

Идеја социјалног покрета и у тадашњој књижевности, која је била пресудна за формирање идеолошких ставова и сликара тога доба, био је концепт у коме уметничка пракса добија важну улогу у обликовању новог, слободног и хуманог друштва. То ће трајати до појаве часописа „Данас“, који ће отварањем новог полемичког круга у српској и хрватској средини најавити слом „социјалне литературе“ из периода 1930/1933. године (Тешић 1983: 929).

После распада надреалистичка група је пришла левици, мада су и међу њима постојала оштра размимоилажења на пољу теоријске мисли и критике: једни су били тврди следбеници партијске политике и у домену културе и уметности, док су други следећи Крлежин „Предговор за књигу цртежа Подравски мотиви Крсте Хегедушића“ предлагали синтезу уметности и револуције, чиме је и започео сукоб на левици (Ласић 1970: 210-223).

Мирко Кујачић (1901-1987) – весник социјалне уметности у Србији

Уметничка сцена на којој је деловао покрет социјалне уметности није била само позорница град Београд, већ се онапроширила по целој земљи. То је била уметност заинтересована за свет сиромашних, за живот радника и сељака, која је и настајалау контакту са народним масама, у сиромашним радничким предграђима, на градилиштима, на њивама итд. Социјална уметност је дубоко веровала да може допринети остварењу социјалне правде, друштвеним променама на боље, и то револуцијом и успостављањем власти радничке класе. Улазећи у живот радника и сељака, уметници су им уносили уметност у живот, као путоказ, као друштвену потребу и као саставни и ангажовани део друштвене борбе.

Слика 1. Мирко Кујачић (1901-1987). Извор: ОВДЈЕ год. XVII бр.198, Титоград, 26-28. Године 1985.

Уметници социјалне тенденције у Србији превасходно су били окренути ка Паризу, потом ка СССР, али и ка великим именима немачке и белгијске социјалне уметности. Подстрек који је долазио из СССР, проистицао је из два концепцијски одвојена и битно различита уметничка правца, и то: ангажованог сликарства академских форми, као што је било дело Бориса Кустодијева, Александра и Сергеја Герасимова, Александра Дејнека, Аркадија Пластова итд., а са друге стране из крила руске авангарде, на челу са Ел Лисицким, Владимиром Татљином, Александром Родченком, Александром Весњином, Казимиром Маљевичем итд., чија је и теоријски осмишљена позадина имала истомишљенике и следбенике међусоцијалним уметницима у Србији. Пuteви уметности којој је тежила руска авангарда у својим револуционарним одушевљењима, најбоље је изразио Владимир Мајаковски залажући се за уметност која живи на улицама, на трговима, у фабрикама, у радничким становима, називајући је улице „нашим кичицама“, а тргове „нашим палетама“ (Митровић 1983: 85). Осим утицаја из СССР и немачка социјална уметност је била велики узор југословенским сликарима, посебно Гросова уметност која је добила истакнуто место у левичарској штампи, где се величала њена језгровитост, сведена на две речи, „Жестоко и Борбено“, али истовремено обавијена рафинираним лиризмом и интимистичком обрадом.

Мирко Кујачић је био, по данашњим критеријумима мултимедијални уметник изузетног образовања, свестраног талента и културе. Прво је завршио балетско-глумачку школу, постао мајстор балета (Министарство просвете са Б. Нушићем на челу и Народно позориште су расписали конкурс за школовање младих глумаца и мајстора балета, 1921. године), а потом се запослио у Народном позоришту у Београду. Клаудија Исаченко,

Рускиња, једна од бројних руских избеглица у Београду тога доба, наставник у балетско-глумачкој школи и једна од оснивача Београдског балета (1919-1921), препознала је таленат у том високом и мршавом младом човеку, а потом се потрудила да Кујачић, као балетан и глумац одмах добије неколико улога. Немирног и бунтовног духа, незадовољан, како је говорио забављачком улогом позоришта, он га демонстративно напушта, театрално одбијајући да игра улогу свештеника, а потом пише оставку у патетичном тону, где износи своје разочарање у храм богиње Талије, који је претворен, како наводи у вашариште, а глумци у обичне забављаче (Вукотић 1985: 26-28).¹ То је био период када се Кујачић опредељује за ликовне уметности. Привукло га је у првом тренутку вајарство (Уметничка школа у Београду, Тома Росандић, 1923. године), да би се потом врло брзо окренуо сликарству. Непосредни повод за то је била женидба и одлазак Ивана Лучева, његовог одличног пријатеља, а у то време ученика Петра Добровића, у Париз. Одмах након тога, Кујачић конкурише преко Министарства просвете за француску стипендију коју убрзо и добија. Стипендију је одлучио да подели са колегом и пријатељем Драганом Бајом Бераквићем, са којим заједно и одлази у Париз у атеље Андре Лота (Атеље А. Лота: први боравак 1926; други боравак, 1960).

У обликовању уметничког света Мирка Кујачића посебно место су заузимали београдски авангардисти представници „зенизма“ и „барбарогеније“, што је умногоме подстакнуто његовим дружењем са Бранком Ве Пољанским и Љубомиром Мицићем. У том периоду се и потписивао као „Мир Барбар“. О дружењу Кујачића и Мицића сведоче и један од бројних левичарских активистичких догађаја, а који је забележила тада узнемирена београдска дневна штампа. Реч је о „Отвореном писму Рабиндранат Тагори“, које су Кујачић и Мицић штампали као летак, а потом са пуно театралности и борбеног духа бацали са галерије у „Коларчевом народном универзитету“ на посетиоце, у препунуној сали на Тагорином предавању 16. новембра 1926. године. Овој акцији је претходило громогласно узвикивања парола „Доле Тагора! Живео Ганди!“ чиме се желела скренути пажња да је Ганди у затвору и да се по том питању не чини ништа, већ се држе нека салонска предавања у којима се велича савремена цивилизација, како су у писму и објашњавали (Вукотић 1985: 26-28).²

---

¹Вукотић 1985: М. Вукотић „Нова авангарда у старом закашњењу. Разговор са Мирком Кујачићем“ Титоград: *ОВДЈЕ* год. XVII бр.198, Титоград, 26-28. Године 1985. М. Вукотић је направила разговор са Мирком Кујачићем у његовом дому у Мостару, а поводом ретроспективне изложбе која је одржана исте године у простору Умјетничке галерије у Мостару. Разговор је текао лако, једноставно и спонтано. У том необавезном разговору уметник је „одговорио“ чак на 50 питања, која су касније припремљена и публикована.

²О томе видети и у: Ф. Мирски, „Индијски национализам. Поводом доласка г. Рабиндранат Тагоре“, Београд: *Политика* 15.11.1926, Београд, 4;

Кујачић је такође сарађивао и са групом „Облик“, за које је сматрао да су допринели афирмацији слободе уметничког стварања и личног израза, али и „борби“ за модерну уметност у Југославији, иако су били l'art pour l'art-исти. У Паризу се дружио посебно и са Петром Палавичинијем, а о бурном и уметнички занимљивом животу говори и догађај из њиховог дружења и са Жозефином Бекер, када су на предлог Петра Палавичинија, у подруму кина „Луксор“ у Паризу, припремили својеврсни догађај (happening), где су у сукњама од банана, костиму који је Бекерова лансирала, одиграли у духу њеног „банана плеса“ представу изненађења, чиме су побрали бурни аплауз и њенооодушевљење (Вукотић 1985: 26-28).

У контакту са представницима југословенске авангарде, Паризом, Лотом, као и са левичарима у Београду формира своје политичко опредељење. Много тога је понео и из родне куће. Кујачићев отац лекар по струци, чија је кућа била стециште „клубаша“ и „праваша“ представника напредних идеја у тадашњој Црној Гори, у то време је превео Толстојев „Друштвени положај у Русији“, а на крају живота је чак и препевао „Илијаду“ у десетерцу (Ћетковић 1991: 328).

Борбени уметнички наступ Мирка Кујачића 25. априла 1932. године у Београду

Сви ови утицаји и догађаји били су тзв. „борбене смернице“ којима се руководио и сам Мирко Кујачић у припреми, данас већ незаобилазног догађаја у контексту историје уметности у Србији и Југославији, свог „борбеног уметничког наступа“ 25. априла 1932. године у Малој галерији Уметничког павиљона „Цвијета Зузорић“.

За овај наступ Кујачић се припремао више од годину дана, неуморно радећи у атељеу Ива Шеремета у Јевремовој број 19 у Београду (Вукотић 1985: 26-28). Намера му је била да се одвоји од, како је говорио, артистичко-индивидуалистичких и субјективних садржаја, а у корист примене нових, напредних левичарских идеја социјалне правде и бриге за сиромашне. То му није одмах пошло за руком, не само зато што је на томе почивала делатност београдских уметника већ што је и сам свој рад базирао на тим тенденцијама (Трифуновић 1967: 30, 431-432). Раскид са том врстом уметности видео је у теми која ће „симболички“ говорити о новим идејама. Започео је прво у атељеу рад на једном женском акту, без модела, великих димензија, који је дорађивао тако што га је окренуо да глава замишљеног модела буде на доле. Рад на акту је потом наставио у београдској кланици. Велико платно, које више није личило на акт, него на закланог бика, помагали су му да пренеси са места на место по кланици, као и сликарске реквизите, два сиромашна дечака и колега Жика Влајнић (Трифуновић 1973: 477). Један од тих дечака је носио подерану обућу из

Аноним, „Рабиндранат Тагоре у Београду“, Београд: *Политика* 16.11.1926, Београд, 5; Аноним, „Београђани одушевљено поздрављају великог индијског песника. Два предавања г. Рабиндраната Тагора“, Београд: *Политика* 17.11.1926, Београд, 6.

које су му вирила промрзла и блатњава стопала, која су у тренутку инспирисала Кујачића да направи колаж под називом „Цокулу“. У исто време јенаставио да ради и на великом платну због кога је и дошао у кланицу, на место препуно крви и закланих волова. У таквој атмосфери је настао „Одерани во“ скоро природних димензија, а који ће поред колажа, такође бити изложен у „Цвијети Зузорић“ 1932. године.

Године 1932. у Уметничком павиљону „Цвијета Зузорић“ Мирко Кујачић је извео вишеслојно осмишљену „представу“, која се може уврстити у претече перформанса (happening) у Србији. Пред препуном галеријом Београђана и осталих посетилаца, прво је громогласно прокламовао свој „борбени Манифест“, театрално стојећи испред својих за ту прилику урађених, такође друштвено ангажованих колажа. За ту прилику је био одевен наменски, као радник-надничар са улице. Изгужване панталоне и плаварадничка кошуља још снажније су потцртале важност свега написаног и прокламованог у „Манифесту“, али и створеног на колажима. Кујачић је својим „борбеним читањем са жаром и патосом, стегнутих песница и борбеном гестикулацијом“ изненадио чак и најближе сараднике и пријатеље (Тешић 1983:238). Манифест је прочитан на заједничкој изложбиса Сташам Беложанским, али чији радови су остали у сенци несвакидашњег догађаја приређеног београдској публици од стране Кујачића (Н.Ј.1932: 7). Осим са „Манифестом“ присутни су се сусрели и са два рада, такође неуобичајена за време и простор у коме су настала, са два надреалистичка колажа: први где је на урамљеном и осликаном белом платну закуцана поцепана цокула, скинута са ноге једног од дечака из кланице, а испод које је било написано: „Зимски мотив. Резервисано за Музеј хуманих друштава“ и њеног пандана другог колажа, са којим је, како је сам навео, „требало нешто Београђанима казати“. То је била једна мања слика у две боје на којој је био прикачен струк празилука, испод кога је било написано: „Корен београдске отмености“ (Вукотић 1985: 26-28).

Након што је представио „Манифест“, Кујачић је поставио столицу, испред слике великих деимензија, уља на платну под називом „Одерани во“ и упознао присутне са историјом њеног настанка. Потом је прозвао свог пријатеља Јосипа Кулунџића, тада редитеља Народног позоришта у Београду³, да изађе пред платно и да позове присутне да у дијалогу са уметником, открију шта се овим догађајем желело постићи. Пошто је изостала свака врста дискусије, Кујачић је гласно изјавио да ћутање прихвата као одобравање његовог „Манифеста“ и свега прокламованог на изложби. На самом крају ове незапамћено посећене изложбе у Београду, додао је са истим жаром и њему својственом театралношћу да од тога дана, одбија сваку даљу сарадњу са уметношћу ради уметности, јер не

---

³Јосип Кулунџић (1899-1970) Земунац о коме се мало зна. Оснивач катедре и први предавач драматургије у Београду, писац, редитељ, театарски педагог, драматург у Хрватском народном казалишту, Српском народном позоришту у Новом Саду.

жели да преко ње „уздиже“ своју личност, већ ставља чело, око и руку пред човечанску мисао за поезију напретка, за здравог човека, за борбу против освештаних идеала, против традиције, против вечне лепоте (...)“ (Н.Ј.1932:7).

„Манифест“ и надреалистички колажи засенили су све дотадашње ставове, које је као ликовни критичар и теоретичар, прокламовао у листовима „Време“, „Политика“, „Нин“ итд. Међутим овај догађај, чак ни Манифест у коме је био јасно изложен један типично левичарски поглед на уметност, нису подстакли критичаре дневне и периодичне штампе да га прокоментаришу, вреднују, критикују, већ је све прошао скоро непримећено, ако се изузме неколико критика (Драган Алексић, Растко Петровић) усмерених на Кујачићево сликарство (Розић 1983: 227-228).

Слика 2. Мирко Кујачић, *Ко ради не боји се глади, дрворез, 1933.*

У атмосфери смењивања јесењих и пролећних изложби у Уметничком павиљону „Цвијета Зузорић“ Кујачићева изложба је стигла као гром из ведре неба, као побуна, отпор, као јавни позива на демонстрације, али и као својеврсни облик претече перформативне акције или хепенинг (happening), којим се живот радничке класе уводи у галерију, у свет уметности, а уз њу и проблематизује социјална правда и правичност. Први пут у српској ликовној уметности је изложен програм социјалног сликарства на један тако оригиналан, снажан и упечатљив начин. Кујачића је суштински много више занимало да дух протеста и отпора произведен у атељеу, буде прокламован у галерији, на улици, на јавном месту, него изградња неког новог уметничког израза или естетике. Кујачићево дело је извођење (performing) производње, размена и потрошња догађаја, чији је циљ био да дестабилизује контекстуалну ситуацију. То је подразумевало преиспитивање функције уметничког дела, његовим подвргавањем ексцес-

ној, експерименталној и еманципаторској уметничкој пракси (Шуваковић 2010: 281).

Као последица овог догађаја каква је била Кујачићева изложби у „Цвијети Зузорић“ скоро спонтано се оформио и захтев да се групе уметника удруже и да у заједничком наступу формирају јединствени фронт заједничких „борбених захтева“.

Мирко Кујачић и настанак уметничке групе „Живот“ (1935-1940)

Између деловања надреалиста и појаве групе „Живот“, социјална уметност у Србији, свој пуни замах добија Кујачићевим „Манифестом“, који се залагао за „колективну уметност правде, пожртвовања и братства“ (Петковић 1991: 48). Оно што ће уследити као логична и незаобилазна последица „Манифеста“ и изложбе у „Цвијети Зузорић“ јесте формирање групе „Живот“ 1934. године у Београду, а чији је Кујачић био један од оснивача и главних протагониста. Група је и оформљена у његовом стану, на мансарди у Петроградској улици број 6 у Београду. Након неколико припремних састанака Групу су формирали, по сећању Мирка Кујачића, поред њега, Ђорђе Андрејевић Кун, Радоица Живановић Ное, Драган Баја Бераковић, Јосип Бепо Бенковић, Ђурђе Тодоровић и Стева Боднаров, мада су Тодоровић и Боднаров, по сећању Кујачића, један другог оспоравали у вези са присуством на тој првој, конститутивној седници групе „Живот“. У стручној литератури се истиче изузетна важност Ђорђа Андрејевића Куна за овај уметнички покрет, међутим не спорећи то Кујачић га је описивао и као тихог и повученог човека, који је ретко узимао реч у Групи, док је, према Кујачићевом сећању, Радоица Живановић Ное био главни теоретичар у Групи, али и главни агитатор уз Бераковића и Кујачића (Вукотић 1985: 26-28). Група којој су се убрзо придружили и бројни уметници исте оријентације, а међу којима су били Моша Пијаде, Бора Барух, Пиво Караматијевић итд. наставила је да се редовно састаје у Јевремовој број 19 у атељеу вајара Владете Пиперског. „Живот“ је од оснивања деловало као илегална група под утицајем комунистичке партије и то је и био један од разлога зашто никада није имала самосталну изложбу, већ се појављивала у оквиру редовних јесењих и пролећних изложби и деловала је у оквиру Удружења „Цвијета Зузорић“.

Слика 3. Мирко Кујачић, *Сунце у жегело сарделу морају усолити*. Из мапе „Рибари“, дрворез, 1934

У Краљевини Југославији су постојала два модела левих идеолошких концепата, који су се огледали у социјално ангажованом уметничком раду две програмско декларисане групе, а које су се залагале за ангажовани облик уметничког деловања: групе „Земља“ (1929-1935) из Загреба (Деполо 1969: 35-50) и група „Живот“ (1932-1940) из Београда. Поводом изложбе групе „Земља у Београду“ 1935. године чланови групе „Живот“ су спровели велику пропаганду ове изложбе и организовали су састанак са „земљашима“ у атељеу Пиперског, где су констатовани заједнички циљеви, али и уочене битне разлике у идејном и естетском погледу код ове две групе. Осим што се „Земља“ бавила сеоским пролетеријатом, а „Живот“ деконструкцијом мита о грађанској уметности и градским пролетеријатом, ове две групе су имале различит однос према догматским захтевима партијских директива. Након Бретоновог „Другог манифеста“ 1930. године, долази до поларизовања између заговорника харковске линије и модернистичко – индивидуалистичке струје под Бретоновим утицајем. „Живот“ ће бити ближи харковској линији, док ће се земљаша приклонити Крлежиним ставовима изнетим у „Предговору Подравским мотивима Крста Хегедушића“, коме ће се касније приклонити и Марко Ристић, а на потпуно опречним ставовима ће бити Радован Зоговић, Милован Ђилас и др. (Тешић 1983: 896-897). Кујачић, Кун, Пиперски, Боднар, Пијаде и остали су сматрали да је Група само део Партије чији је задатак да организује, каналише и усмерава све њене активности, тачније да се прилагођава општој политици Партије. Партијска подвојеност је много снажније била изражена у тадашњој левој књижевности, него у ликовној уметности, те ће се борба против Крлежиног „Печата“ доживљавати као броба за идејно-политичко јединство Партије.

Поред ове активности 1936. године Кујачић, Кун, Бераковић и Боднарров су поднели Резолуцију о материјалном положају уметника, тражили повољности у изнајмљивању изложбеног простора и правичнију политику у избору радова за изложбе, а потом су и организовали „Бојкоташку“ изложбу усмерену против Удружења „Цвијете Зузорић“, чиме су ударили темеље „Салону независних уметника“, који ће бити отворен наредне 1937. године.

Припадници групе „Живот“ прихватили су графику као најпогоднији вид уметничког изражавања, али и преношења идеја и друштвеног програма социјалне уметности, нарочито због брзине умножавања и јасног и прикладног изражавања. Графика је сматрана врло подесним средством за васпитавање народних маса, чак је називана „авангардом нове уметности“ (Тошић 1969: 30). Мирко Кујачић јесте као уметничку репутацију на првом месту као графичар, мада су његове тежње, посебно у позним годинама, биле да то буде домен сликарства. У моменту када се графика борила за своје место на ликовној сцени Београда и Југославије, он се заједно са Куном нашао међу њеним пионирима, а који су је и осмислили изузетно важним елементима: идејном, социјалном садржином и пропагандном наменом. Из 1934. године потиче његова мапа „Рибари“, настала из периода живота и рада међу комшким рибарима на острвцу Св. Андрија, непосредно након што је напустио посао у Народном позоришту на Цетињу, где је био ангажован као први сценограф.

Слика 4. Мирко Кујачић, На ловиштима дижу врше. Из мапе „Рибари“, дрворез, 1934.

Године 1937. Кујачић се понове обрео у Паризу, где се по препоруци Боре Баруха обрео међу истомишљеницима, у окриљу напредне омладине Француске, у „Maison de la culture“, ачији је председник био Луј Арагон. Ту је упознао многе славне сликаре: Громера, Фужерона, Франца Масарела (који је био идол свих социјално обојених графичара), Лирса,

Пињона и друге. На изложбама које је „Мезон“ приређивао као помоћ шпанској деци жртвама рата, излагали су са нашим уметницима, где је био и Кујачић, и Пикасо, Матис, Маринети, Прамполитини и др. Крилатица којом су се сликари „Мезона“ руководили била је „Најбољи комуниста сликар је онај који најбоље слика“ (Вукотић 1985: 26-28). Кујачић је, као и Барух, Боднар, Шеремет и другисликари, а који су у то време били у Паризу, припадао напредном студентском покрету марксистичке оријентације и зато су били често на удару париске полиције (Марјановић 1964:11)⁴.

Последње јавно иступање групе „Живот“ било је на „13. јесењој изложби“ 1940. године, након чега је појачана полицијска контрола усмерена против комуниста и напредних интелектуалаца, када је и ухапшен Ђорђе Андрејевић Кун и након чега више није било нити безбедно нитимогуће организовати изложбе или састанке илегалне групе, какава је била група „Живот“ (Трифунуовић 1983: 245-256).

Током четврте деценије XX века није настало много слика са социјалном тенденцијом. Социјална уметност у Србији се међутим није развијала само у оквирима групе „Живот“ и „Салона независних“, који су представљали њено језгро, већ је она направила продор и у стваралаштво уметника другачијих уметничких тенденција, као што су били Петар Добровић, Милан Коњовић, Марко Челебоновић, Зора Петровић, чак је нашла свој пут и до уметничких дела Петра Лубарде, што се види на његовим сликама „Радници“ и „Шиптар“ из 1935. и 1936. године. Велики подстрек социјалној уметности у Србији дао је и Винко Грдан, који је као „земљаш“ дао снажан борбени импулс овом сликарству у Србији, али са аспекта усаглашености ликовних елемената и идеја, изузетним пиктуралним вредностима сопствених слика. Његове слике „Пијаца у Неготину“ из 1934. године, „У град“ из 1935. и „Пред вратима“ из 1937. године, сматрају се најбољим остварењима из домена социјалне уметности у Србији (Трифунуовић 1983: 248).

Овај покрет у Краљевини Југославији ишао је у корак са Европом, у којој су уметници постали носиоци идеја борбе за слободу, за правду и ново хумано друштво.

---

⁴Године 1938. Бору Баруха је париска полиција ухватила током акције „Комитета за помоћ шпанским избеглицима“ и исте године је протеран из Париза. Слично се догодило и 24 године раније, када су из Париза, након „Сарајевског атентата“, а ради безбедности града, били протерани Надежда Петровић, Бранко Радуловић и Лаза Дрљача. О томе видети у: Марјановић 1964:С. Марјановић, „БораБарух“, у: *Бора Барух каталог изложбе* бр. 4, Јајце: Спомен музеј Другог заседања АВНОЈ, 11.

Својом борбеношћу, самоувереношћу, али великом делатном радозналошћу, Мирко Кујачић завређује место међу првима који су подстакли и омогућили продор социјалних и слободарских тенденција у уметност Србије и Краљевине Југославије.

Литература

- Шуваковић 2012: М. Šuvaković, „Desne opcije i socijalna umetnost pred Drugi svetski rat“, u: *Istorija umetnosti u Srbiji XX veka. Realizmi i modernizmi oko hladnog rata*, други том, Београд: Orion Art, 41-76.
- Дедијер 1972: I. Božić, S. Ćirković, M. Екмеčić, V. Dediјer, *Istorija Jugoslavije*, Београд: Prosveta, 402-444.
- Ћетковић 1991: В. Ћетковић, *Социјална уметност у Србији између два рата*, Нови Сад: Академија уметности у Новом Саду.
- Трифунковић 1973: Л. Трифунковић, *Српско сликарство 1900-1950*, Београд: Нолит.
- Бретон 1979: А. Breton, *Tri manifesta nadrealizma*, Крушевач: Bagdala.
- Ћосић 1969: В. Ћосић, „Socijalna umetnost u Srbiji“, u: М. В. Protić (red.), *Jugoslovenska umetnosti XX veka. 1929-1950: Nadrealizam. Socijalna umetnost*, Београд: Музеј савремене уметности, 24-35.
- Протић 1971: М. Protić, „Četvrta decenija: ekspresionizam boje, poetski realizam, intimizam, koloristički realizam“, u: М.В. Protić (red.), *Jugoslovenska umetnost XX veka. Četvrta decenija. Ekspresionizam boje, poetski realizam*, Београд: Музеј савремене уметности, 7-13.
- Дедић 2012: N. Dedić, „Socijalni realizmi: ka postavangardnoj kritici društva“, u: М. Šuvaković (red.) *Istorija umetnosti u Srbiji XX veka. Realizmi i modernizmi oko hladnog rata*, други том, Београд: Orion Art, 77-98.
- Тешић 1983: G. Tešić, *Zli volšebnici. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917-1943*, knj. 3, Београд: Slovo ljubve, Београдска knjiga, Matica srpska, 929.
- Ласић 1970: *Sukobi na književnoj ljevici 1928-1952*, Загреб: Liber.
- Н.Ј 1932: Н.Ј., „На средини белог платна прикачена стара цокула“, Београд: *Политика* 25.4.1932, Београд, 7.
- Костић 1972: Ђ.Костић, *Do nemogućeg*, Београд: Nolit.
- Митровић 1983: А. Mitović, *Angažovano i lepo. Umetnost u razdoblju svetskih ratova (1914-1945)*, Београд: Narodna knjiga.
- Вукотић 1985: М. Вукотић „Нова авангарда у старом закашњењу . Разговор са Мирком Кујачићем“, Титоград: ОВДЈЕ год. XVII бр.198, Титоград, 26-28
- Тешић 1983: G. Tešić, *Zli volšebnici. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917-1943*, knj. 3, Београд: Slovo ljubve, Београдска knjiga, Matica srpska, 238.
- Мирски 1926: Ф. Мирски, „Индијски национализам. Поводом доласка г. Рабиндранат Тагоре“, Београд: *Политика* 15.11.1926, Београд, 4.

- Аноним 1926: Аноним, „Рабиндранат Тагоре у Београду“, Београд: *Политика* 16.11.1926, Београд, 5.
- Аноним 1926: Аноним, „Београђани одушевљено поздрављају великог индијског песника. Два предавања г. Рабиндраната Тагора“, Београд: *Политика* 17.11.1926, Београд, 6.
- Трифунковић 1967: Л. Трифунковић, *Српска ликовна критика. Избор*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Розић 1983: V. Rozić, *Likovna kritika u Beogradu između dva rata (1918-1941)*, Београд: Jugoslavija.
- Деполо 1969: J. Depolo, „Сociјална уметност у Србији“, у: М. В. Протић (red.), *Jugoslovenska umetnosti XX veka. 1929-1950: Nadrealizam. Socijalna umetnost*, Београд: Музеј савремене уметности, 35-50.
- Марјановић 1964: S. Marjanović, „Bora Baruh“, у: *Bora Baruh katalog izložbe* br. 4, Јајце: Spomen muzej II zasedanja AVNOJ, 11.
- Шуваковић 2010: М. Šuvaković, „Теорија и пракса авангарде“, у: *Istorija umetnosti u Srbiji XX veka. Radikalne umetničke prakse*, први том, Београд: Orion Art, 53-63.
- Шуваковић 2010: М. Šuvaković, „Авангарде у Југославији и Србији“, у: *Istorija umetnosti u Srbiji XX veka. Radikalne umetničke prakse*, први том, Београд: Orion Art, 63-74.
- Игњатовић 2007: А. Ignjatović, *Jugoslovenstvo i arhitektura 1904-1941*, Београд: Грађевинска књига.

ШТА ТРЕБА ДА ПОДРАЗУМИЈЕВАЈУ ПОЈМОВИ СЛОБОДЕ И ПАТРИОТИЗМА У САВРЕМЕНОЈ НАСТАВИ ИСТОРИЈЕ КОД СРБА?

Гдје су границе наставе историје у развијању патриотизма?

Како је већ познато, настава историје има своја два основна циља и задатка: образовни и васпитни. И један и други представљају широк аспект подразумевајућих појмова. У свим методикама наставе историје било које провинијенције (односи се на основу друштвено-економског система из које произлазе) готово стереотипно, до баналног формализма, васпитни циљеви подразумевају развијање патриотских и слободарских мишљења и навика. По правилу ту се стаје, тако да разрађивање ових појмова остаје на апстрактном стадијуму. Свакако да је најприје појам слободе у свом третирању широк, и не подразумева само просту националну и класну слободу. Широке масе у једном друштву и друштвено-економском систему могу бити формално и стварно слободне у смислу националне и државне слободе, али не морају бити класно, економски, културно и демократски слободне, и обрнуто. Стога патриотизам, и његово развијање кроз наставу историје, а слобода је полазни основ за њега, могу значити широк аспект разматрања. Патриотско у одређеним историјским моментима не мора значити спремност да се своја нација, етнос или држава бране од спољњег агресора. Није претенциозно констатовати да је развијање конкретног и односног патриотизма кроз наставу историје у свој својој ширини разматрања аспеката, развијање одбрамбеног механизма за једну нацију, етнос, државу и постојећи друштвено-економски систем уопште.

Холандски филозоф и историчар јеврејског поријекла Јохан Хајзинха, који је страдао у једном нацистичком логору 1945. године, управо се бавио дилемама троугла односа слободе и патриотизма, према национализму. Он је сматрао да „националну свест посматрамо као објективно дату величину коју можемо рашчланити, просуђивати и вредновати. Национална свест је у теорији уверење, *in actu* највећим делом пркос. Она поготово у потпуности живи у сфери надметања и супротстављања, дакле на страни раздора. Узајамни односи нација могу бити племенито надметање, али односи међу вилама које су стојале уз колевке нација увек су остали испуњени гордошћу, похлепом, мржњом и зависношћу.“

Феномен националне свијести којој је надградња патриотизам, али не у домену и сврси надметања са другим националним свијестима ради

---

* oss@t-com.me

побједи и доминације, већ као позитивистичког тренда, такође је разматрао Хајзинха, јер он тврди „Патриотизам по нашем мишљењу несумњиво припада позитивној сфери, сфери љубави. Осим тога, чини се да је нераздвојно повезан са сфером субјективног и с конкретним случајем. Патриотизам је психолошки и социјални став, једно духовно стање, снага страст, али одвојен од конкретног случаја, нема никакав облик“ (Хајзинха 1996: 88).

Национализам свакако означава нешто позитивно. Дакле, он је позитивизам, оличен у свијести и спремности његовања сопственог националног и државног идентитета (са свим својим пратећим појавама). У моменту када су те тековине угрожене он прелази у патриотизам, тј. свјесну спремност да се оне бране. Мишљења смо да се савремена настава историје не може изводити и имати смисао без прецизиране националне и државне одреднице. Уколико ње нема, она само у разматрању ових појмова прелази у апстрактни банализам. Енглески филолог и филозоф Антони Д. Смит је мишљења да се „Термин национализам користи на неколико начина. Он може да означава: 1. Целокупан процес обликовања и одражавања нација или националних држава; 2. Свест о припадности нацији, заједно са сентиментима и стремљењима усмереним на њену безбедност и просперитет; 3. Језик и симболику `нације` и њене улоге; 4. Идеологију, укључујући културну доктрину нација и националне воље, као и прописе за остварење националних стремљења и националне воље; 5. Друштвени и политички покрет за постизање циљева нације и остварење националне воље“ (Смит 2010: 117).

Врло често се појам патриотизма изједначава са појмом слободе, тј. слободољубивости. Већ је презентовано да је у домену васпитних циљева наставе историје појам патриотизма и слободе широк. Подразумевајућу произлазност у оба смјера, тј. спољног патриотизма и слободе, и унутрашњег или грађанског, уочио је амерички историчар Џорџ Л. Мос који је тврдио да је „Јачање национализма било је праћено и надметањем који је европски народ најслободољубивији. То обележје модерног национализма често се превиђа, јер је заједница која чини нацију заправо требала да ослободи појединца. Национална заједница је почивала на заједничким осећањима, заједничком језику и историји, а не на насиљу. Осим тога, негде између 1815. и 1870. године, национализам у Средњој и Источној Европи се изборио против реакције која је покушала да га сузбије: то је у првом реду значило националну слободу. Ти народи су свакако, док не постигну жељену слободу, сматрали неопходном спољашњу слободу, као и ону унутар националне заједнице“ (Мос 2005: 68).

Несумњиво је да је настава историје, ма колико то неки теоретичари хтјели да признају или не, оперативно оружје у припреми појединца – друштвене јединке и широких друштвених маса, за одбрану свог националног, државног, па чак и класног, културолошког и вјерског иден-

титета. Није спорно да се поједини национални и државни идентитети поистовјеђују са религијским идентитетом, а за наставу историје, под развијањем патриотизма, подразумијева се одбрана и тог идентитета. Но, гдје је граница оперативне употребе патриотизма у фразеолошкој теорији са суровом животном и историјско-друштвеном праксом? Лавирање у домену те границе примијетио је енглески политиколог, поријеклом пољски Јеврејин, Ерик Хобсбаум чим је констатовао „Претпоставимо, на пример, да као индекс патриотизма узмемо спремност да се умре за отаџбину, што је наоко прихватљиво и за националисте и за националне владе које су, природно нагињале томе (...) Таква прилично апсурдна питања не формулишу се ради изношења на видело одговора или подстицања истраживања, већ да би се указало на густину магле која окружује питања о националној свести заједничкој мушкарцима и женама, посебно у периоду пре него што је модерни национализам постао, неспорно масовна политичка сила (Хобсбаум 1996: 89-90).

Како је већ констатовано, настава историје је идеално масовно и институционално погодно тло за развијање оперативности ове појаве, која од апстрактне теорије може бити брзо претворена у конкретну, а затим и у праксу, и то је запазио Хобсбаум наводећи појаву те праксе „како је појам, као што је `национални патриотизам`, толико удаљен од стварног искуства већине људи, тако брзо постао моћна политичка сила? Није довољно позивати се на универзално искуство људи који припадају групама, препознајући једни друге као чланове сопственог колектива или заједнице, а друге као странце (Хобсбаум 1996: 55).

Настава историје од позитивистичког национализма и развијања патриотизма ка развијању национал-шовинизма

У посљедња два вијека у Европи и ван ње појавиле су се и теорије о државотворним и инфериорним народима, тј. о народима који су сами своју слободу и интегритет изборили, и који су покретачи европских и свјетских историјских токова, и онима инфериорним, који то нијесу. По том правилу, на разне начине објашњавају се експанзионистичке тенденције тих народа и држава према овима другима (на крају крајева и са оног најблажег домена: потребом за територијама, ресурсима и тржиштем). Надградња ове теорије доживјела је екстреман успон у XX вијеку, у облику јасно дефинисаног расизма, и његових појавних облика фашизма и нацизма. Може се примијетити да неке тенденције из ове теорије захватају у времену транзиције југословенског друштва и државе и српско друштво, а и послје овог периода одржављењем бивших југословенских република. У посљедње двије и по деценије, у јавним ставовима и научним радовима низа српских политичара, историчара, књижевника, филозофа, социолога итд., постоје мање или више изражене тенденције ка овом ставу, тј. да је српски народ на Балкану једини државотворан, и једини је сопственим

прегнућем остварио свој државни идентитет, а остали то нијесу, и инфериорни су. Ове тенденције и објашњења могу се пратити најприје у модерној српској историографији, а потом у неким сегментима (истина прикривеним) чак и у настави историје. Углавном је њихов стереотип у објашњењу несумњивог државног, територијалног и националног пораза српског народа у посљедње двије и по деценије, па чак и даље у прошлост, базираног на теорији завјере неких великих сила против српског народа.

Свакако да настава историје и уопште историја као наука у модерном европском друштву, па и код српског народа, не може почивати на овим поставкама. Без обзира на ову констатацију, мишљења смо да су неке поставке из ове теорије у конкретном смислу према српском народу ипак оправдане. Линија између развијања патриотизма и слободољубивости у настави историје у позитивистичком смислу, у одређеном тренутку у сврху стварања одбрамбеног механизма појединца и широких маса, може бити врло танка и лабилна. Тешко је одредити границу када она прелази у национал-шовинизам и негативизам, као и расизам (ово се не односи на расизам у класичном облику). Џорџ Л. Мос тумачи да су „Језик, национално спасење и субјективни историјски фактори пружили плодно тле за учење о расама. То учење се већ на самом почетку претворило у мит, а ипак је у истом даху имало амбицију да објасни целог човека – његово најскривеније унутрашње биће и његову спољашњу појаву. Национализам је својим коренима додавао историју, језик и домовински пејзаж, а пратио је трагове аријевских врлина од прошлости до садашњости“ (Мос 2005: 69).

Раскрсница утврђивања идентитета и његове заштите, од позитивистичког националистичког, до негативистичког национал-шовинистичког, може заиста бити танка и лабилна, чим доводи до дилемске релације кроз наставу историје: развијање сопственог патриотизма је негација другог туђег. Не може се дефинитивно пренебрегнути чињеница различитости, јер да оне не постоје не би ни постојала сврха развијања слободарског и патриотског, чим социолог Ентони Гиденс тврди да „Свака култура има своје сопствене и јединствене обрасце понашања који најчешће изгледају туђи људима другачијег културног порекла...Свака култура зато треба да се проучава уз уважавање специфичности значења и вредности у њеном оквиру – што је и кључна претпоставка успешне социологије. Социолози зато настоје да што је могуће више избегавају етноцентризам, који значи просуђивање других култура кроз поређење са својом сопственом“ (Гиденс 2001: 154).

Фундаменти и смисао развијања појмова слободе и патриотизма наставе историје у српским земљама данас

Фундамент развијања појмова слободе и патриотизма у настави историје у српским земљама у данашњици треба најприје да буде у

модерној српској историографији. Програми, уџбеници и настава историје треба да буду њена надградња. Не може се заобићи чињеница да се под модерном српском историографијом сматра период од посљедње двије и по деценије, а можда и мање, јер је он макар у првих пет година имао транзициону фазу. Модерна српска историографија као једну од незаобилазних карактеристика има ревизионизам, тј. ревизију ставова српске и југословенске историографије до 1990. године. Може се са правом констатовати да је процес транзиције и ревизионизма у уџбеницима и настави историје далеко спорији од овог првог, и не може се правдати незаобилазним факторима научности и историчности наставе историје. Чак шта више, може се тврдити да је васпитни смисао наставе историје у српским земљама данас (у првом реду то се односи на појмове слободе и патриотизма у конкретном смислу), послје серије ратова, а потом укључења у евроинтеграције и процес глобализације запао у својеврсну пат позицију.

Стога се може констатовати да историчари, па конкретно и они који осмишљавају наставне планове, програме, уџбенике и наставу историје у српском народу данас, и са домена унутрашњих и спољњих прилика каскају за њима, а само српско друштво је у својеврсном галиматијасу разних утицаја. Није претенциозно констатовати да су историчари вишег нивоа (мисли се на историчаре научнике и оне који креирају наставу историје) на врху друштвене пирамиде, одакле се оперативно осмишљава овај процес по дубини. У општем контексту ове појаве, која није својствена само за српско друштво данас, Антони Д. Смит сматра да „Аналитички узев, интелектуалце који стварају уметничка дела и производе идеје можемо разликовати од шире интелигенције или професионалаца, који преносе и распростиру те идеје и творевине, као и од још шире образоване јавности, која је `потрошач` идеја и уметничких дела (...) Управо су интелектуалци, музичари, сликари, романописци, историчари и археолози, драматичари, филолози, антрополози и фолклористи – предложили и разрадили појмове и језик нације и национализма, и управо су они, својим размишљањима и истраживањима, изразили шира стремљења, преносећи их у одговарајућим сликама, митовима и симболима“ (Смит 2010: 148).

Како је већ назначено, сходно оперативном смислу српске историографије данас, преточене у уџбенике и наставу историје, она се нашла у својеврсном галиматијасу јер српски народ нема јединствену државу, његово историјско наслеђе је још увијек подијељено (односи се првенствено на дилему комунизам-антикомунизам), нема магистралан пут своје спољње политике, нема општу и формулисану стратегију заштите широког спектра свог идентитета, у замци је разних врста глобализама итд. Италијански филозоф Ђовани Сартори сматра да данас не постоје државни империјалистички национализми. Они који се могу идентификовати као такви присутни су једино у исламским државама, и имају вјерски основ. По њему „Комунистички империјализам је мртав. А национализми који данас

пулсирају и експлодирају јесу локални, фрагментарни и искидани. Нису то освајачки национализми, већ је реч о повратку на претходно постојећи идентитет, о повраћају `малих отаџбина`. Преостаје да се види да ли је та ексхација малих отаџбина наивна. У распаду совјетске империје (и околине) не играју само `нације` – културни и лингвистички идентитети – већ успостављање `нове класе`, односно јуриша на власт“ (Сартори 2001: 273).

Сасвим је реално констатовати да се српска национална и државна идеја, а затим и историографија, а преко њих и настава историје, нашла у својеврсној пат позицији, диктованој последицама ратова из последње деценије XX вијека по српски народ. Српски је народ сада опет, слиједећи Сарторијеву мисао, на нивоу „малих отаџбина“ (Србија, Република Српска, Црна Гора). Он не иде напријед, с обзиром да је оптрчао сликовито речено празан историјски ход у назад стотину година. Он се враћа на претходни идентитет, у покушају ревидирања историјских одлука од 1918. године до данас. У томе је кључна идеја и магистрални пут наставе историје у српским земљама у домену развијања конкретног патриотизма данас.

Чак и познати европски мислиоци, попут Ерика Хобсбаума, нијесу увидјели суштину југословенске кризе. Дјело које се цитира у овом раду Хобсбаум је писао 1989. године. Он није увидио да је комунистички режим у повоју још 1943. године таквим осмишљавањем унутрашњег уређења југословенске државе ставио темпирану бомбу у њене темеље, чим је тврдио да „као што сада можемо да видимо у меланхоличној перспективи, велико достигнуће комунистичких режима у мултинационалним земљама што су ограничили разарајуће последице национализма. Југословенска револуција успела је у спречавању националности да масакрирају једни друге унутар државних граница, извесно је, дуже него у иједном другом периоду у њиховој историји, и мада се ово достигнуће на несрећу сада, крајем 1988, националне напетости још увек нису довеле ни до једног случаја“ (Хобсбаум 1996: 195).

Неспорно, фундамент српске историографије и данас је, а самим тим и наставе историје, и у њеном домену развијања слободарске и патриотске свијести и религијски наслон. То је борба хришћанства и православља против ислама, а дјелимично православља против римокатоличанства. То је надграђивано националним, државним, па чак и класно-социјалним аспектима. Западни културолошки миље то препознаје, али и тумачи на свој начин, често опречан стварном фактицитету, и доводи до ревизионизма, чим попут Хобсбаума тврди да су „Карактеристични националистички покрети позног двадесетог века у бити негативни, односно, представљају семе раздора. Отуда су понекад, инсистирање на „етницитету“ и језичким разликама често повезани са религијом. У извесном смислу њих можемо видети као настављаче а понекад и као наследнике малих националистичких покрета управљаних против Хабзбурга, царистичке и Отоманске империје, тј. против онога што се

сматрало историјски застарелим облицима политичке организације, а у име (можда погрешно схваћеног) модела политичке савремености нације-државе“ (Хобсбаум 1996: 186-187).

Косовски сценарио евидентно је имао подлогу у културолошком западном миљеу као теоретској припреми, што се види из Хобсбаумовог тумачења да је „Мало идеологија нетолерантности засновано на једноставним лажима, или фикцији, за које не постоје никакви докази. Коначно, битка на Косову била је 1389. године; Турци су потукли српске ратнике и њихове савезнике и ово је оставило дубоке ожиљке у народном сећању Срба, мада из тога не следи да се овим може правдати угњетавање Албанаца који сада чине 90% становништва у покрајини, или тврдња Срба да је земља суштински њихова“ (Хобсбаум 1996: 214).

Није никаква новина констатовати да су историја као наука, а још више у оквиру ње настава историје одражавали интересе владајућег друштвено-економског система, уз све пратеће аспекте који иду уз њега, па и религијске или супротно атеистичке. Међутим, ако се погледа неколико десетина методика наставе историје разних провинијенција (мисли се на наклон у друштвено-економском систему) уназад вијек, готово све, до баналног стереотипа позивају се на објективно тумачење прошлости, и историчност у настави историје. Апсурд постаје већи, што код већине њих, већ послјије неколико страница налазимо негацију тог става у промовисању друштвено-економског система у коме функционише такав модел наставе историје. Да ли се уопште може доћи до правог и непристрасног тумачења прошлости у настави историје, дискутабилно је питање. Одговор на то, поред осталих, даје и енглески филозоф Рос Харисон констатујући да је „Права историја покушај да се један период опише онаквим какав је био, а не само да се изврши препад на њу ради тренутних потреба. Једна таква тренутна потреба јесте покушај да се стекне потврда за једну страну текуће расправе (...) Нажалост, за праву историју потребно је време, а она изискује и знатно стручно знање“ (Харисон 2004: 5).

Да ли се може говорити о настави историје као опасном оружју за мобилизацију маса, ради потреба одређеног друштвеног економског система, националног и вјерског идентитета? Свакако да да! То је примијетио и српски методичар наставе историје родом из Црне Горе Здравко Делетић, тврдећи да је „У сваком друштву настава историје државно питање. Она остварује посебне националне и државотворне интегративне циљеве, у тоталитарним друштвима и идеолошке. Избором историјских садржаја и начином њихове обраде у наставном процесу владајућа идеологија утиче на формирање историјске свести ученика. Историјска свест делује као мотивациони фактор и вредносни суд, значајна је за формирање и понашање човека као друштвеног бића и зато је разумљиво да свако друштво посебну пажњу поклања настави историје и даје јој наглашено прагматичан карактер“ (Делетић 2005: 27).

Настава историје не може се сагледавати нити изводити својим предметом обраде као један аутистичан процес, строго омеђен до одређене хронолошке границе, да нема везу са садашњицом, и поруку за будућност. Српски историчар Бранко Петрановић је на становишту да „Историја надахњује и васпитава на светлим узорима и лошим примерима. Рационалном анализом руши култове, митове, лажне идеологије, али их и успоставља; сведочи о томе да све дотрајава, да ништа није за вечита времена“ (Петрановић 1994: 112-113).

Српски национализам, третиран у позитивистичком или негативистичком тумачењу, зависно од појединих истраживача, неспорно је као и сви национализми у свијету основа за развијање патриотизма и слободољубивости у настави историје. Врло често, истраживачи разних провинијенција (историчари, филозофи, политиколози, социолози итд.) сврставају га у тип националиста Југоисточне Европе или Балкана. Као таквог разликују га од других типова регионалних европских националиста. У истраживаче који овако групишу европске национализме спада и хрватски политиколог Славен Равлић. Он је мишљења да је „Национализам у Југоисточној Европи имао нека заједничка обиљежја која су се изражавала у свакој земљи, иако не у истом опсегу и интензитету. Опћенито припадао је типу средњоевропског хердеровског културног национализма који је у језику видио темељ националног идентитета, континуитета и националне индивидуалности, што је потицало конзервативни и интегрални национализам, а ограничавало либерални“ (Равлић 2013: 184). Овај тип национализма по Равлићу имао је екстремистички ток и био је експанзионистички, те је произвео пројекте *Велике Србије*, *Велике Хрватске*, *Велике Бугарске*, *Велике Албаније* итд.

И амерички политички филозоф Џон Пламенац има сличну поставку, он балканске национализме сврстава у „источне национализме“. Ти национализми рођени су из фрустрације, због инфериорности властите културе, па стога воде ка екстремизму и негирању других националиста и културе (Пламенац 1979: 113). Пламенац је заправо црногорског идентитета. Рођен је као Јован Пламенац 1912. године на Цетињу, и био је син црногорског министра Петра Пламенца. Школовао се у Француској и Енглеској, а потом је доспио до САД гдје је био универзитетски професор.

Равлић подлогу српског национализма види у компарацији претходних облика, дакле историјских српског национализма, са имплементацијом у савременом добу код политичких лидера и њихових групација. Ова подлога углавном се базира на општој подјели европских националиста у XIX вијеку на конзервативне, либералне и империјалистичке. Паралела и континуитет српског либералног национализма иде од 60-их година XIX вијека у Србији, са појавом Српске либералне странке. Она је истовјетна, и има идеолошку основу у политичким ставовима српског либералног идеолога из Војводине Михаила Полит Десанчића. Даље се протеже до краја вијека кроз идеје ове странке, која је углавном колабирала

са режимом посљедња два Обреновића, а од почетка XX вијека све више била маргинализована од Народне радикалне странке. Либерална национална идеја наставила је живот са великим утицајем у првој фази постојања међуратне југословенске државе, оличена у Демократској странци (настала фузионисањем Српске либералне и Српске напредне странке, углавном са политичким групама српске националности истих идеја из Аустроугарске). Заживљавањем вишестраначког система у Србији, реализована је кроз васпостављање рада Демократске странке (Драгољуб Мићуновић, Зоран Ђинђић).

Конзервативни правац српског национализма по Равлићу дијели се на два мања правца. Први је утемељила Српска Црква још у XIX вијеку, и нашла присталице у дијелу државног апарата Србије. Овај правац маргинализован је стварањем југословенске државе. Крајем постојања међуратне Југославије национално и територијално питање запало је у ћорсокак, нарочито послје споразума Цветковић-Мачек. Овај правац нашао је присталице кроз оснивање Српског културног клуба са предсједником Слободаном Јовановићем, који покрене лист *Српски глас*. Дио овог правца српског национализма био је прихваћен од идеолога Равногорског покрета Драгише Васића и Стевана Мољевића. У савременом добу најприје га слиједи Добрица Ћосић током 80-их година XX вијека, а потом са заживљавањем вишестраначког система, послје цијепања јединствене Демократске странке Војислав Коштуница. Основне тезе овог правца су да су Срби били жртве двије Југославије, од којих нијесу ништа добили већ само у њима губили, иако су их створили (национално и територијално поцијепани). Срби су добијали ратове, а губили их у миру преко југословенске државе. Они су стално изложени ударима институција и држава које желе да их асимилију или им одузму територије: Хабзбурговаца, Коминтерне, Ватикана, Берлина и Вашингтона. Врхунац српског страдања био је у титоистичкој Југославији. Стога би требало створити уједињену српску државу федеративног облика.

Други тип конзервативног српског национализма утемељила је Српска Црква у доба постојања међуратне Југославије, те се он углавном идентификује као светосавски национализам. Главни идеолог тог правца је епископ Николај Велимировић. Требало је створити уједињену српску државу по концепцији Светог Саве, по систему: један народ, једна вјера, једна територија; а при том одбацити све западњачко, па чак и демократске карактеристике буржоаског друштва. У садашњости овај правац је нашао упориште и сљедбенике код појединих епископа Српске Цркве, у првом реду Амфилохија Радовића, Атанасија Јевтића и Артемија Радосављевића.

Трећи правац је империјалистички или експанзионистички. Његова основа је у *Начертанију* Илије Гарашанина, и неким текстовима Вука Караџића. Крајем XIX вијека дјелимично га усваја Народна радикална странка на челу са Николом Пашићем. Реализација овог плана одвијала се у два балканска рата, а затим и неким опцијама српских државних кругова

током Првог Свјетског рата, али је надвладала југословенска концепција. Послије споразума Цветковић-Мачек овај правац добија нови замах, концепцијом стварања три бановине у југословенској држави, засноване на етничком принципу: српске, хрватске и словеначке. Српска је требала да обухвати територије гдје је српско становништво већинско, или у значајном проценту заступљено (Србија, Црна Гора, Македонија, Косово и Метохија, Војводина, већи дијелови Босне и Херцеговине, мањи дијелови Хрватске). Овај концепт укључује и тезу да је знатан број римокатолика српске етничке припадности и да је на вјештачки начин похрваћен (Бока, дубровачка регија, Далмација, Славонија), као и већина муслимана. Неке варијације овог правца могу се наћи у политичким концепцијама српских комунистичких политичара у посљедњој деценији постојања СФРЈ, који заговарају подјелу Југославије, тј. стварање конфедерације источног и западног дијела, као и недовршеног меморандума САНУ из 1986. године. У доба распада СФРЈ ове концепције држао се неко вријеме Слободан Милошевић, а по њеној пропасти отворено је заговарао стварање јединствене српске државе. Њу су потпуно заговарали српски политичари Вук Драшковић (истина врло кратко у периоду 1990-1992. година) и Војислав Шешељ (конзистентно). Он је и омеђио српске територије до линије Карловац-Карлобаг-Огулин-Вировитица (Равлић 2013: 190-196). Прије српског, Равлић је извршио и класификовање хрватског национализма, тј. његових полазишта у историји, и сљедбеника ка савременом добу. Није оправдано пренебрегнуо чињеницу да су постојали и правци и концепције који су повремено гушили српски и хрватски национализам, и разводњавали га, попут панславизма и југославизма, а и деценија титоистичког режима.

Међутим, етницитет у савременим друштвима, као и територијалне дилеме, дефинитивно су дио демократског аспекта и система. Енглески политиколог Џорџ Софлин тврди „да се демократска државност састоји од три кључна, међусобно зависна елемента: грађанског друштва, државе и етничке припадности. Ова три елемента су у сталном, интерактивном односу. Они имају различите функције и улоге, креирају различите ставове и тежње, који се понекад преклапају а понекад су контрадикторни, и до чијег динамичног преобликовања и преформулирања долази путем њихове сталне интеракције. Грађанско друштво стога није статичан ентитет, једно стање ствари које је достигнуто и тиме заувјек успостављено, него је оно флуидно, промјенљиво, конфликтно, реагује на промјене у политици и осјетљиво је на непријатељске притиске“ (Шоплфлин 2000: 87).

Било како било, савремена настава историје у српском народу мора имати поруку за садашњост и будућност, тј. своју оперативност. Бранко Петрановић са правом размишља да је „Свест о прошлости допуна свести о систему и функционисању једног друштва (...) она је у функцији савремености и не може избећи дилему садашњости“ (Петрановић 1984: 38).

Здравко Делетић је још конкретнији када је у питању смисао наставе историје, јер сматра да је она „један од посредника између историографије и широких народних маса, институционализовани облик преношења одабраних резултата историјске науке на ученике у циљу утицања на изградњу њихове историјске свести, која је битан део друштвене свести и значајан конститутивни елемент националне свести и може утицати на формирање и испољавање низа вредносних ставова и опредељења“ (Делетић 2005: 30).

Релацију: национализам – настава историје – развијање патриотизма и слободољубивости треба у балканским приликама схватити као још незавршен процес. Ова релација никада неће бити завршена, или слободно речено иживљена док постоје супротности и неријешена питања са територијалним, државним и националним окружењем. Да ли се може рећи да је ова релација, у првом реду од њеног полазишта национализма, иживљена у Западној и Средњој Европи, тј. посебно у државама Европске уније? Национализам се неспорно храни националним фрустрацијама, које потичу од неостварених амбиција, или закидања националних жеља. Ерик Хобсбаум је пошао управо од чињенице да је национализам у овим европским регијама иживљен, јер су иживљени и захтјеви које он испоставља, чим тврди да се „Све мањи историјски значај национализма прикрива данас не само видљивом распрострањеношћу етничко-језичких врења, већ такође и семантичком илузијом која произилази из чињенице да су све државе службено „нације“, мада многе од њих отворено немају ништа заједничко са оним што `нација-држава` уобичајено значи“ (Хобсбаум 1996: 192).

Управо из свих наведених разлога и чињеница, данас је потребније него икада (мада је ова флоскула често употребљавана) уобличити националне циљеве српског народа, и превести их у уџбенике и наставу историје. Мишљења смо да се свакако са њоме ствара одбрамбени механизам једне нације па и српске, који не мора бити схватан само као патриотизам и слободољубивост у њеној одбрани кад је угрожена споља. Патриотизам и слободољубивост су свакодневни процес, и њега треба његовати у низу аспеката: територијалном, државном, језичком, културолошком, религијском, облику писма, глобално цивилизацијско-припадајућем. Отежавајућу околност за реализацију овог питања чини чињеница да је српски народ у садашњости подијељен на неколико држава, тако да се са правом може сада говорити о српским земљама. Управо из чињенице да је он подијељен, и да се мора прилагођавати објективним појединачним околностима у којима егзистира (држава у којој је, друго национално и вјерско окружење, утицај спољњег фактора итд.), овај процес је како је већ наведено умногоме отежан. Не примјећује се такође ни јединствена концепција владајућих српских елита у српским земљама. Оне се умногоме прилагођавају тренутним политичким интересима, који се често свде на голу политичку трговину са припадницима других нација и

религија, зарад остварења баналних личних интереса. Коначно, српски народ и његове владајуће елите појединачно, немају ни изграђену фундаменталну концепцију спољње политике, која умногоме одређује судбину малих народа, а српски народ јесте мали народ. Ово питање не може се подводити само под голи баналитет интересне спољне политике (које треба свакако уважити), него и под глобалну припадност једној од цивилизацијских групација Европе.

Током овог чланка већ је презентовано, да развијање патриотизма и слободољубивости у српским земљама кроз наставу историје, дакле кроз институционалне и систематске облике друштвеног делања не може и не смије бити сврха сама за себе. То не може и не смије бити сликовито речено врћење у круг без смисла и значења. Мора се бити реалан. Српски се народ распадом југословенске државе у посљедњој деценији XX вијека, вољом одређених великих сила, које креирају Нови свјетски поредак и глобализам нашао подијељен у неколико држава. Читаве српске територије остале су без Срба, као посљедица бруталног етничког чишћења подржаваног од стране управо тих великих сила. Процес асимилације и денационализације српског народа у неким српским земљама је мање или више присутан, и он негдје иде до голе силе власти.

Посебно је питање шта српски народ жели у будућности и колико то може да оствари? Он као и сваки други народ жели да живи уједињен. Матрица негирања и компромитације те његове жеље најчешће је подразумевала и данас подразумева тврдњу да се ради о империјалистичком и нереалном, а самим тим и геноцидном државном пројекту. Неке од тих теза већ су презентоване у овом раду. Дилема у српском народу: комунизам и антикомунизам, те поистовјећивање комунизма са антифашизмом, а антикомунизма са колаборацијом са нацифашизмом је такође тешка у српском народу, најприје у магистралном концепцијском смислу значења, затим у историографији, па потом у настави историје. Управо је комунизам (уз одређене сегменте других фактора) творац баука о великосрпском хегемонизму, што је оправдање не нерјешавање српског државног питања. Владајуће елите у српским земљама лавирају и између магистралног пута своје спољње политике, што се све рефлектује и на биће српског народа, и његовог цивилизацијског кода, тј. ићи у глобализам и евроатлантске интеграције, или се окренути ка традиционалном и природном савезнику Русији. Управо из прве опције, све чешће се чују предлози да настава историје не треба да буде више редован школски предмет, јер не одговара сврси глобализма и технолошко-потрошачког друштва.

Коначно, из свега изнесеног, намећу се констатације и циљеви наставе историје у смислу развијања патриотизма и слободољубивости у српским земљама уопште, као и појединачно узимајући у обзир спецификум за сваку од њих:

1. Србија: Послије распада југословенске државне заједнице и стварања независних држава по мишљењу Бадинтерове комисије, по којој свака од бивших југословенских република има статус државе, Србија се и даље нашла у борби са последицама титоистичког режима и сепаратизма у оквиру ње: албанско-косовског, војвођанског и рашког. Она дакле и као држава, и неспорна историјска матица и државотворни покретач српског народа у историји ни данас нема компактност. Српска владајућа елита у последње двије и по деценије, а нарочито у последњу деценију и по (послије пада Милошевићевог режима) нема конзистентан правац глобалне спољне политике, и лавира између глобализма и евроатлантских интеграција са једне, и Русије са друге стране. Не постоји ни јединствена стратегија у питању рјешавања косовског проблема, и тенденција војвођанског и рашког сепаратизма. Треба се имати у виду када се осмишљавају наставни планови и програми, уџбеници и настава историје, да је Србија држава српског народа као већинског, те да ови аспекти морају уважавати ту чињеницу и одражавати њене националне и државне интересе, са свим уважавањем мањина. Посебно је питање колико су те мањине уопште лојалне Србији као држави, и колико ће их задовољити ма колике повластице које им сљедују по међународним стандардима?

Стога се намећу ове концепције наставе историје у држави Србији: развијање свијести о државности Србије, и начину како је изборена; развијање српске националне свијести; развијање свијести о српској црквености (религијска свијест као православна); развијање словенске и словенско-православне свијести; развијање свијести о узроцима и кривцима распада југословенске државне заједнице било споља било изнутра; развијање свијести о геноциду над српским народом у XX вијеку, као и актерима и узроцима тог геноцида; развијање интегративне свијести о јединству српског народа и потреби да живи уједињен у једној држави; развијање српске културолошке свијести у коју спада и писменост (ћирилична); развијање свијести о отпору процесима глобализације, технизације и потрошачког менталитета; развијање демократске свијести, и свијести о појединцу-друштвеној јединки као слободном и критичном човјеку, који неће дозволити тоталитаризацију српског друштва којој је био изложен у прошлости (комунизам, титоизам, Милошевићев режим); развијање конкретне патриотске и слободарске свијести за спремност на крајње жртве у одбрани своје државе и националног интегритета.

2. Република Српска: Сходно налазима Бадинтерове комисије у распаду југословенске државе свака република је била држава и тако је и Босна и Херцеговина имала право остварити независност. То није одговарало српском народу у њој, који је поучен негативним искуствима из Хабзбуршке монархије и Другог свјетског рата (када је над њиме извршен геноцид од стране муслимана и Хрвата), као и посљератног комунистичког режима (када су у БиХ доминирали муслимани и Хрвати) желио уједињење са Србијом и Црном Гором. Због тога је избио крвави грађански, етнички и

вјерски рат. Приступ западне међународне заједнице у првом периоду рата није био јединствен, али је она у његовој другој фази, предвођена САД, дефинитивно стала на страну муслимана и Хрвата.

Норвешки историчар и политиколог Свеин Монесланд у приступу међународне заједнице разликује поводом сукоба у БиХ три основна става. Први је негативни, који се своди на „веома популарне стереотипне изјаве попут: Ако се желе поубијати, нека то само учине. У Босни се кољу већ стољећима (...) Сукоб је објашњен да је Балкан нешто друго, менталитет је насилан (...) Рат у Босни често се интерпретирао као вјерски рат. То се мишљење темељи на старом увјерењу како је вјерска нетолеранција типична за Босну. Становницима западне Еуропе било је тешко схватити сложени однос између етничког идентитета и вјере у Босни.“ Други је негативни. Њега Монесланд објашњава тако да су „Тијekom рата у Босни постале популарне изјаве попут: Босна је увијек била примјер мирног мултикултуралног живота. Традиција Босне као друштва с мултикултуралним и мултивјерским суживотом, као хармоничне заједнице задире дубоко у 19. стољеће. Тијekom рата у Босни многи су сматрали потребним да бране мултикултурално друштво које је постојало у Босни, што је била реакција на етничко чишћење. Миран је суживот у Босни кориштен као аргумент против супротстављене тезе како је узрок кризи у стољеће старој мржњи.“ Трећи став је колонијални. Он се заснива на мишљењу европских западних кругова још од половине XIX вијека, да је народ у БиХ варварски и непросвјешен, што је посљедица вишевијековне заостале османске владавине над њим. Под тим геслом, тј. геслом увођења просвијећености и економског напретка, родила се идеја о протекторату неке велике европске силе над овом провинцијом на дужи период. У том смислу оправдана је окупација БиХ од стране Аустроугарске одлукама Берлинског конгреса. Модерна тенденција слиједи тај пут, тј. пут међународног западног протектората над БиХ да би се у њој развиле демократске институције, демократија и толеранција, у смислу изградње мултиетничког и мултиконфесионалног друштва (Монесланд 2000: 40-41).

Послије Дејтонског споразума ова држава подијељена је на два ентитета, од којих је један Република Српска, чиме су Срби Босне и Херцеговине по први пут формално-правно омеђили своје територије и добили статус од интегративног фактора до државности. Овим је међутим направљен само дјелимични компромис, јер је већинска воља српског народа у БиХ приликом распада југословенске државе била да живи уједињен са сународницима у Србији и Црној Гори, а не у Босни и Херцеговини са муслиманима и Хрватима. Стога такође треба поћи од чињенице да је у Републици Српској већински народ српски, и да наставни планови и програми, уџбеници и настава историје треба да одражавају његове потребе и интересе, са уважавањем интегритета муслиманско-хрватске заједнице на њеном простору. По овом питању треба ићи по простом реципрочитету: колико се уважавају интереси и потребе српског

идентитета у федерацији БиХ, толико и муслиманско-хрватског у Републици Српској.

Узимајући у обзир ове чињенице намећу се ови циљеви и задаци: развијање свијести о српској државности и начину на који је остварена у прошлости; развијање свијести о српској историјској црквености и припадности православљу; развијање свијести о борби босанско-херцеговачких Срба за националну еманципацију и слободу у прошлости; развијање свијести о интегралности српске државности и потреби уједињења са другим српским земљама, у првом реду Србијом и Црном Гором; развијање свијести о геноциду над српским народом у XX вијеку, са посебним акцентом на БиХ и ко су јој виновници и из којих побуда; развијање словенске и православно-словенске свијести; развијање свијести о историјској и фактичкој несврсисходности даљњег опстанка Босне и Херцеговине као државе наметнуте српском народу, и неминовности државне еманципације Републике Српске; развијање свијести о отпору било каквој унификацији БиХ, под геслом стварања бошњачког народа са три вјере (што је копија Калајеве политике); развијање српске културолошке свијести у коју спада и писменост (ћирилична); развијање свијести о отпору глобализму и евроатлантским интеграцијама, ради чијих интереса је и српски народ доведен у положај у БиХ и шире у коме се налази; развијање демократске свијести у циљу формирања друштвене јединке-грађанина као слободне, креативне и критичке личности која неће дозволити поновно заживљавање тоталитарног система (комунизма и титоизма); анулирање реликата идеолошке историографије и начина размишљања и стицања историјских вредносних судова, који су (на жалост) још присутни у уџбеницима у Републици Српској; развијање конкретног патриотизма и слободољубивости у циљу спремности да се поднесу крајње жртве за одбрану тековина стварања Републике Српске, тј. свијести да ако би се пустило да оне пропадну, очеви и дједови модерних генерација су се узалудно жртвовали за њих.

3. *Црна Гора* – Мишљење Бадинтерове комисије да свака од бивших југословенских република има статус државе није у распаду те државе имало конкретне посљедице, тј. Црна Гора једина је остала у државној заједници са Србијом, творећи 1992. године СР Југославију. Без обзира на то, од почетка вишестраначког система у Црној Гори, појављују се политичке и културолошке групације у њој, које постају носиоци идеје црногорског сепаратизма и заговорници идеје о суверености Црне Горе (Либерални савез Црне Горе, Социјалдемократска партија реформиста Црне Горе, Црногорски федералистички покрет, Црногорски ПЕН, Матица црногорска, Друштво независних књижевника Црне Горе). Радило се углавном о рестаурираним политичким и културолошким групацијама тзв. старог комунистичког руководства (симболички прозваног „фотелјаши“ и „јагњеће бригаде“) смијењеног у тзв. Антибирокуратској револуцији 1989. године, од стране новог и млађег комунистичког руководства („демп-

раши“), организованог од стране Слободана Милошевића. Ове групације представљале су реликт титоистичког режима који је поспјешавао црногорски сепаратизам и антисрпство. Оне промовишу идеју црногорске државне посебности, црногорског језика, црногорске цркве. Јављају се историјски радови и чланци који афирмативно говоре о овим проблематикама.

Године 1997. долази до расцјепа јединствене владајуће Демократске партије социјалиста, на промилошевићевско и антимилошевићевско крило, које предводи Мило Ђукановић. Он убрзано преузима програм дотадашњих суверенистичких политичких групација. У каснијим годинама овај програм се коначно реализује мајским референдумом 2006. године, када Црна Гора и формално-правно добија статус независне државе. И до тада убрзано се у њој истискују све српске идентитетске и културолошке одлике. Промовише се нова химна Црне Горе, чији је аутор црногорски сепаратиста и сарадник усташког режима др Секула Дрљевић. До тада званична заставица Црне Горе – тробојка, мијења се са црногорском историјском војном заставом-алајбарјаком. Већ од 2001. године мијењају се планови и програми и уџбеници наставе историје (Стаматовић 2007). Послије проглашења независности, по првом Уставу независне Црне Горе из 2007. године, као званичан службени језик проглашава се црногорски, док се српски, бошњачки и хрватски проглашавају само као језици у званичној употреби. Спроводи се процес систематске латинизације и кроатизације у званичним државним органима, а ћирилица се на посредан начин избацује из званичне државне употребе.

Сав овај процес има наклон на историографију, која се у Црној Гори потпуно поларизује у два правца. Први је онај који изражава потребе владајућег естаблишмента и који негира било какав српски идентитет Црне Горе, а други који га признаје. Сви историчари који припадају овом другом правцу постају практично непоћудан државни елемент, и онемогућује им се запошљавање у водећим историјским институцијама Црне Горе: Филозофском факултету у Никшићу и Историјском институту у Подгорици.

Уџбеници и настава историје у Црној Гори базирају се на овим поставкама: развијање свијести о миленијумској државној вертикали Црне Горе и њене четири династије (Дукља-Зета-Црна Гора; Војислављевићи-Балшићи-Црнојевићи-Петровићи); развијање свијести на бази теорије завјере о миленијумској империјалистичкој и асимилаторској политици Срба и Србије према Црној Гори (од Немањића на даље, преко „Начертанија“ до Слободана Милошевића и Војислава Коштунице); развијање свијести о аутокефалној црногорској цркви и црногорском идентитету ван српског; развијање свијести да је 1918. године црногорска државност насилно угашена од српских окупационих трупа; развијање свијести да је преко комунистичко-партизанског покрета и јајачких одлука Црна Гора опет обновила своју државност и право на национално

самоодређење; развијање свијести да су Србија и Слободан Милошевић криви за распад југословенске државне заједнице; развијање свијести о потреби улажења Црне Горе у евроатлантске интеграције; развијање свијести да је српски идентитет импортован у Црну Гору из Србије; развијање свијести да су сви историјски извори који јасно и недвосмислено говоре о српском идентитету Црногораца: митски, архаични и научно некритични итд.

Дефинитивно, српски је народ данас у Црној Гори неформално народ другог реда и не учествује у креирању званичне црногорске политике и државног уређења, иако га по попису из 2012. године има око 29%, а српским језиком говори око 57% становништва. Свакако да до промјене уџбеника и овакве концепције наставе историје у Црној Гори може доћи једино редефинисањем положаја српског народа у њој, и одласка са власти политичких групација које пропагирају антисрпство као модел државног уређења и свакодневне животне и институционалне праксе.

Литература

- Гиденс 2001: Е. Gidens, *Sociologija*, Podgorica: Crnogorska izdavačka djelastnost.
- Делетић 2005: З. Делетић, *Огледи из методике наставе историје*, Ужице: Учитељски факултет.
- Монесланд 2000: S. Monnesland, *Zapadnjačke percepcije Bosne*, u C. Hodge-M. Grbin, *Europa i nacionalizam, Nacionalni identitet naspram nacionalnoj netrpeljivosti*, Међународни сипмоzij, Korčula, 21-28. IX 1998, Zagreb: Durieux.
- Мос 2005: Dž. L. Mos, *Istorija rasizma u Evropi*, Beograd: Službeni glasnik.
- Петрановић 1984: Б. Петрановић, *Историја и политичка наука*, у: *Историографија и револуција*, Београд: Научна књига.
- Петрановић 1994: Б. Петрановић, *Историографија о Југославији у наставном процесу: критичко промишљање историје, социјална прогностика или патриотска дидактика*, у: *Историјска наука и настава историје у савременим условима*, Подгорица: Завод за школство Црне Горе.
- Пламенац 1979: J. Plamenatz, *Ideology*, London: Macmillan.
- Равлић 2013: S. Ravlić, *Svjetovi ideologije*, Podgorica-Zagreb: Crnogorska izdavačka djelatnost-Politička kultura.
- Сартори 2001: Dj. Sartori, *Demokratija šta je to?* Podgorica: Crnogorska izdavačka djelatnost.
- Смит 2010: A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Стаматовић 2007: А. Стаматовић, *Антисрпство у уџбеницима историје у Црној Гори*, Подгорица: Вијеће народних скупштина Црне Горе.

- Хајзинха 1996: Ј. Хајзинха, *Национализам и патриотизам у Европи на крају XIX века*, Београд: Терсит.
- Харисон 2004: R. Harison, *Демократија*, Београд: CLIО.
- Хобсбаум 1996: E. Hobsbaum, *Нације и национализам од 1780*, Београд: Филип Вишњић.
- Шопфлин 2000: G. Schopflin, Грађанско друштво, етничка припадност и држава: троstruki однос, у: С. Hodge-М. Grbin, *Еуропа и национализам, Национални идентитет насрам националној нетрpelјивисти*, Међународни сипмоzij, Корчула, 21-28. IX 1998, Zagreb: Durieux.

Глигор М. Самарџић*
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет Косовска Митровица
Катедра за историју
Мирјана Ж. Млађеновић
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за историју

DOI 10.7251/ZRNSFFP0915087S

Оригинални научни рад

СЛОБОДА ИСПОВИЈЕДАЊА ХРИШЋАНСКЕ ВЈЕРЕ НА ЈУГУ ПРОВИНЦИЈЕ ДАЛМАЦИЈЕ (Један примјер из III вијека)

Питање слободе (грч. *ἐλευθερία*; лат. *libertas*), једно је од важнијих питања у античкој историји. Давање и одузимања слобода појединцима, групама и народима, доводило је до потчињености и инфериорности, најчешће без права на лично мишљење и јавно изражавање мишљења, права на независност, политичку, вјерску и сваку другу. Вођени потеробом да рсправљамо о истини, слободи, о овоземаљским стварима, неминовно тражимо доказ од вјечних божијих исказа као предодређење развоја ума, духа и на том принципу људске слободе. У раду се наводи да се између бројних религија, у којима су људи тражили спасење и ослобађање из својих овоземљених невоља, као изразита религија спаса појављује хришћанство. У њему проучавамо друштво које почиње да исповиједа једну од монотеистичких религија када још званично преовлађује паганизам (Eusebius 1988: VIII 17, X 5; Лактанције 20011: 34; Лактанције 20011: 48; Bleicken 1990: 277; Сајловић 2011: 87–178).

Међу бројним мистичним религијама, људи су тражили спасење и ослобађање из својих овоземаљских невоља (култ Изиде, Сунца и Митре), а као изразита вјероисповијест спаса у том духовном развоју појављује и учвршћује се хришћанство. Настало и развило се у I вијеку н. е. у Палестини на учењу Назарећанина Исуса (називан Учителем, Пророком, Сином Божјим, Господом, Божјом ријечи, Месијом али највише Христом) (Bleicken 1990: 277).

За оправдање своје вјере навело је хришћанске учитеље и догматике да своме учењу дају основицу помоћу грчке филозофије. Повезивање хришћанског учења са грчким духом утемељило је снагу хришћанске вјере (Bleicken 1990: 278–279; Hegel 2006: 381–383). Док је хришћанство филозофији донијело слободу као општу категорију заједничку свим људима свијета, филозофи су сматрали да је ропство у хришћанству немогуће јер се човјек према својој општој природи види у Богу и да је сваки појединац предмет милости божије јер Бог хоће да сви

---

* gligorijas@yahoo.com

људи буду успјешни. Тако је слобода у држави потврђена религијом (Hegel 2006: 381–383). У почетку хришћанска религија се држала даље од државе да би постепено прерасла у доминантну политичку силу. Учвршћивањем Константина I Великог (306–337. године), његове династије и објављивањем Миланског едикта 313. године (службено је означен крај вјерских прогона у Римском царству) осигурана је надмоћ хришћанстава над паганском вјером која је још имала своја упоришта (нарочито у граду Риму). Да би под царем Теодосијем I (379–395. године) хришћанство признато службеном државном религијом (Eusebius 1988: VIII 17, X 5; Лактанције 20011: 34; Лактанције 20011: 48; Поповић 1997: 179–183; Сајловић 2011: 87–178; Атанасије 2013: 51–74).

У раду проучавамо слободу друштва које почиње да исповиједа једну од монотеистичких религија на југу провинције Далмације (долина Требишњице) када још званично преовлађује паганизам. Приликом заштитних ископавања у долини Требишњице откривени су обимни остаци римских рушевина на Црквини у Панику код Билеће.¹ На овом локалитету је пронађена луксузна вила која се састоји од неколико грађевинских комплекса у којима су се налазили остаци мозаика и фресака (Ћremošnik 1960/61: 173–182; Којић 1960/61: 185–187; Ћremošnik 1974: 243–247). У римско доба се, на домаћој основи, развило веће насеље на локалитету данашњег Паника који је идентификован као Леусинијум. Локалитет Паник се налази јужно од Билеће, на десној обали Требишњице. В. Радимски је тамо први уочио остатке римских грађевина, а касније их је видео и Д. Сергејевски, приликом истраживања пута Епидеурум–Андерба. Он је поставио и раширио хипотезу да се на Панику налазило насеље и путна станица *Leusinium*, коју наводе римски итинерари (Tab. Peut. V 468, V 469; It. Ant. 338; Radimsky 1894: 97–103; Sergejevski 1962a: 112). Локалитет насеља Леусинијума није детаљно и систематски истражен због потапања овог терена. Истраживања која су проведена на овом подручју установила су већи број археолошких налаза. На основу пронађених натписа наслућује се етнички састав становништва (CIL III 4013; CIL III 14620; ILJug 106; ILJug 962; ILJug 966; CIL III 10176; Vojanovski 1973: 181; Vojanovski 1977: 67–98; Škegro 1991: 118; Škegro 1997: 90, 106; Šačić 2011: 164–176). Натписи указују на то да је у Леусинијуму живјело домаће становништво и Италици досељеници. Међутим, остало је нејасно о каквом је насељу ријеч. На основу проведених истраживања стиче се утисак да се радило о већем привредном насељу у којем је доминантну улогу имала италска породица *Vesii*, што додатно указује на значај насеља у којима су били присутни италски колонисти (CIL III 4013; Sergejevski 1962: 73–105; Vojanovski 1973: 181; Vojanovski 1974: 58–59; Vojanovski 1977: 94–95; Škegro 1991: 118). Може се рећи да је ово насеље веће него *pagus*, а мање од муниципијума.

---

¹Истраживања је водио Земаљски музеј у Сарајеву (Ирма Чremošник, Вељко Пашквалин и Гојко Краљевић) у сарадњи са Станфорд универзитетом (Mario del Chiaro, Ryan Werner и Sharon Herbert) 1967/8. године.

Највјероватније је ријеч о новом типу руралног насеља, тзв. *villarustica*, која у почетку није била насеље али ће се с временом развити у том правцу (Sergejevski 1962: 73–105; Sergejevski 1962a: 111–113; Vojanovski 1973: 137–187).

Из истражених остатака насеобина је утврђено да се уз ријеку Требишњицу, на Панику на локалитету Црквина, налазила луксузно опремљена *villa-urbana* (сл. 1) коју са запада и југа окружује мање насеље вила рустика на Драчевој страни, вила рустика на Поткућницама и вила рустика уз саму обалу ријеке. Сматра се да су (намјенски везане) вила урбана и у њеној близини распоређене виле рустика чиниле велики посјед, са ораницама, шумама, пашњацима и виноградима који су му припадали. Налази са локалитета виле урбане на Панику свједоче да је ријеч о луксузној вили. Нађени жрвњеви и пећ за таљење у бањи виле потичу из постримског периода. На доњем платоу, уз ријеку Требишњицу, нађени су остаци радионице за циглу. Налази из вила рустика на Драчевој страни упућују на то да су оне биле центар за експлоатацију подручног природног богатства. Откривени темељи зграда на Драчевој страни указују на постојање већих просторија у којима су били млинови за мљевање жита и остале справе за прераду плодова. На локалитету Драчева страна откривени су остаци већих и мањих зграда бољег и слабијег квалитета израде, а укупни налази са овог локалитета указују на то да се становништво овдје претежно бавило обрадом земље и ситним занатима (ковачница), који су подмиривали потребе овог имања (Ћremošnik 1960/1961: 173; Kojić 1960/6: 185–187; Sergejevski 1962: 73–105; Sergejevski 1962a: 111–113; Vojanovski 1973: 137–187; Ћremošnik 1974: 243–247).

Цивилизације су пролазиле, људи су умирали а њихова дјела су остајала и утицала на нараштаје деценијама и вијековима. Да најчешће културна добра могу да живе много дуже од својих твораца указују антички споменици са југа Далмације (источна Херцеговина). Од велике важности је проналазак ових споменика на Панику код Билеће (*Leusinium*), јер су се на њима очувале симболичне представе до тада још непризнатог хришћанства. На овом локалитету, који можемо сврстати у појас залеђа источне обале Јадрана, хришћанство се рано учвршћује што указује на јак утицај Истока (Ћremošnik 1974: 243–247). Како смо претходно у тексту поменули, приликом заштитних ископавања у долини ријеке Требишњице испитани су остаци римских рушевина на Црквини у Панику (источна Херцеговина), када је откривена и луксузна вила која се састоји од неколика грађевинска комплекса, а којој је припадало и аграрно насеље у непосредној близини, на Драчевој страни (Ћremošnik 1960/1961: 173–182; Kojić 1960/6: 185–187; Ћremošnik 1974: 243–247; Ћremošnik 1976: 41–164).

У овом комплексу поменути остаци мозаика и фресака датирају се у крај III вијека. На рано учвршћење хришћанства указује и мала црква, изграђена у VI вијеку изнад грађевинског комплекса, око које се формирало и средњовјековно гробље (отуда назив локалитета – Црквина)

(Pirović 1973: 347–363). У доба када хришћанство није било признато од државе, хришћански симболи су се крили под паганским представама које су имале исте поруке (Čremošnik 1974: 243–247). По тој симболици истиче се представа Орфеја, дјелимично сачувана на мозаику сјеверног крила грађевинског комплекса „U“ зграде (сл. 2), у коме су се налазиле друштвене просторије (Čremošnik 1976: 65–70). Сама просторија у којој се налази представа Орфеја по својој основи је у облику крста, па се издваја од осталих. Слика Орфеја окруженог животињама дјелимично је очувана. Његова глава је оштећена, али су примјетни фрагменти фригијске капе. Приказан је у зеленој туници са црвеним опасачем, огрнут црвеним плаштем и окренут надесно, са лиром у десној руци. На рукаву десне руке видљив је низ крстова. Са Орфејеве десне стране налазе се змија и бик, а са лијеве стране се назире ноге непознате животиње (Čremošnik 1974: 243–247; Čremošnik 1976: 65–70). У пољима око Орфеја налазе се представе леопарда, јарца и птица. Сматра се да он (Орфеј) симболизује Бога као пастира свога стада. Исто тако, значајна је и представа музе која се на мозаику налази испред представе Орфеја. Муза на глави има перје, а претпоставља се да она симболизује знање и мудрост Орфеја, као персонификација Исуса Христа учитеља (Čremošnik 1965: 174–175; Čremošnik 1974: 243–247; Čremošnik 1976: 65–70).

На Панику су и на фрескама откривени трагови који упућују на хришћанску симболику. Нађена је мала глава Медузе и фрагментарна нага фигура неког божанства са два уздигнута прста десне руке. Будући да овакве представе у хришћанству имају карактер благосиљања и честе су у раном хришћанству, сматра се да и ова носи поруку Исуса Христа. Представе на мозаицима и фрескарству из гробница на Панику имају одлике илузионистичког стила, који се у римском сликарству јавља од 220. до 260. године. Археолошки налази такође указују на постојање хришћанства на овом локалитету, крајем III и почетком IV вијека. У једном гробу малог маузолеја који је откривен на рубу комплекса зграда vile нађен је један оков кутије и много остатака од стаклених посуда. Од њих се посебно издвајају фрагменти лоптасте бочице, чаше и крчага који се јављају у гробовима датираним у крај III и почетак IV вијека и сматрају се посудама из хришћанског ритуала (Čremošnik 1960/61: 173–182; Kojić 1960/61: 185–187; Čremošnik 1974: 243–247; Čremošnik 1976: 41–164).

Закључак

Налази са локалитета Црквина и Драчева страна на Панику (Билећа), који датирају из друге половине III вијека, указују на слободу исповиједања хришћанске вјере на југу провинције Далмације прије Миланског едикта 313. године (Едикт је службено означио крај вјерских прогона у Римском царству). Проналазак мозаика и фресака на Панику указује да су се очувале симболичне представе тада још непризнатог

хришћанства. У доба када хришћанство није било признато од државе, хришћански симболи су се крили под паганским представама које су имале исте поруке. Сматра се да су ове представе подразумевале слободу исповиједања на југу провинције Далмације. Наиме, и пронађени археолошки налази упућују на постојање хришћанства на овом локалитету крајем III вијека.

На основу свега изложеног можемо рећи да оријентални култови не представљају никакву алтернативу, већ (инкорпорисани у римску религију) чине саставни дио римске културе становништва провинције Далмације. Појављују се са романизацијом провинције, најприје у урбаним средиштима – гдје се у највећој мјери и манифестује римски начин живота – али не као појава за себе, него као дио политеистичког религиозног система провинције (што су и домаћи култови били). Највећи број података о култовима потиче управо из урбаних средишта, и то из унутрашњости јужног дијела провинције Далмације, и углавном су старији од података у руралним срединама (Паник). Дакле, римске и оријенталне религије се развијају у градовима током раздобља насељавања и романизације, а одатле се шире и у њихово залеђе. Будући да су илирска племена чувала своју духовну свијест, то је на различите начине отежавало успостављање римске и оријенталне религије. Због тога се и јавља *interpretatio Romana* илирских са римским, а касније и оријенталним божанствима. Након тога римска, а затим и оријентална религија постају доминантан дио духовне свијести античког друштва на југу провинције Далмације.

Појам слободе исповиједања хришћанске вјере на југу Далмације обухватао је самоограничење јер би безгранична слобода значила негацију других. Наиме, не можемо да сматрамо слободу као потпуну слободу без савјести јер истинска слобода са савјешћу даје и одговорност као темељ истинске слободе и толеранције међу свим људима свијета. Слобода исповиједања је једна од највећих вриједности људског живота. И данас су вјерске слободе уткане као неизоставни дио у Декларацији о људским правима и основним слободама. Данас уставни држава гарантују слободу исповиједања вјере. Највеће људске вриједности су бити слободан човјек у свим аспектима људског живљења, па самим тим и у религији.

Извори

- Eusebius 1988: Eusebius, *History of the Church*, London: Penguin Group.
Itinerarium Antonini 1848: *Itinerarium Antonini, Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, Berlin: Ed. G. Parthey et M. Pinder.
Лактанције (Луције Цецилије Фирмијан) 2011: *О смрти прогонитеља*, Београд: Висока школа – Академија Српске Православне Цркве за уметност и конзервацију (увод, превод и напомене Милена Милин).
Müller 1916: C. Müller, *Itineraria Romana, Römische Reisenwege an der Han Der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart: Strecker und Schröder in Stuttgart.

- Corpus Inscriptionum Latinarum 1873: *Corpus Inscriptionum Latinarum, Consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editum*, Berolini: Ed. Th. Mommsen, Voll. III (у тексту: CIL).
- Шашел 1963: A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia Inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Situla 5, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije (у тексту: ILJug).
- Шашел 1978: A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia Inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Situla 19, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije (у тексту: ILJug).

Литература

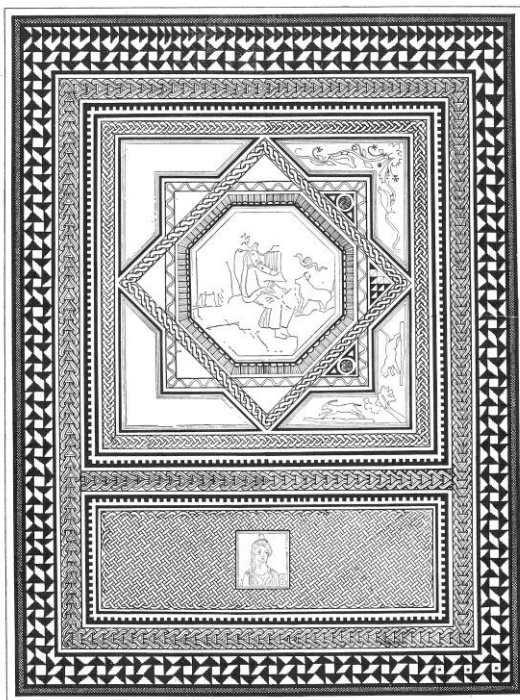
- Атанасије 2013: Епископ Атанасије (Јевтић), Свети Цар Константин и милански едикт, Видословгод. 20 /број 58, *Саборник Епархије Захумско-Херцеговачке и Приморске*, Манастир ТВРДОШ – Требиње: Захумско-Херцеговачка и Приморска Епархија, 51–74.
- Бликен 1990: J. Bleicken, *Povijest svijeta*, Zagreb: Naprijed.
- Бојановски 1973: I. Bojanovski, Rimska cesta Narona – Leusinijum kao primjer saobraćajnog kontinuiteta, *Godišnjak ANUBiH X*, CBI knj. 8, Sarajevo: ANUBiH, 137–187.
- Бојановски 1974: I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH knj. XLVII, CBI knj. 2, Sarajevo: ANUBiH.
- Бојановски 1975: I. Bojanovski, Novi rimski miljokazi iz Ljubomira i Poljica kod Trebinja, *Tribunia 1*, Trebinje: Zavičajni muzej Trebinje, 15–38.
- Бојановски 1977: I. Bojanovski, Rimski natpisi iz doline Trebišnjice, *Tribunia 3*, Trebinje: Zavičajni muzej u Trebinju, 67–98.
- Којић 1960/61: Lj. Kojić, Nalazi fresaka iz grobnice na Paniku, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XV–XVI*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 185–187.
- Поповић 1973: М. Поповић, Crkvina na Paniku, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXVII XXVIII*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 347–363.
- Поповић 2006: Р. Поповић, *Извори за црквену историју – Милански едикт*, Београд: (друго допуњено издање).
- Радимски 1894: V. Radimsky, Gomile u Bilećkom kotaru u Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni I Hercegovini VI*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 97–103.
- Сајловић 2011: М. Сајловић, *Милански едикт у контексту реформи III и IV века*, Београд: Висока школа –Академија Српске православне цркве за уметност и конзервацију.
- Сергејевски 1962: D. Sergejevski, Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XVII*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 73–105.

- Сергејевски 1962а: D. Sergejevski, Rimska cesta Narona–Leusinium, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XVII*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 111–113.
- Хегел 2006: G. V. F. Hegel, *Filozofija Istorije*, Beograd: Fedon.
- Чремошник 1960/61: I. Čremošnik, Prethodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XV–XVI*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 173–182.
- Чремошник 1965: I. Čremošnik, Rimska vila u Višićima, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XX*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 147–260.
- Чремошник 1974: I. Čremošnik, Prvi tragovi kršćanstva na nalazima vile u Paniku, *Situla XIV–XV*, Ljubljana: Narodni muzej, 243–247.
- Чремошник 1976: I. Čremošnik, Rimsko naselje na Paniku kod Bileće, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXIX* (1974), Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 41–164.
- Шачић 2011: A. Šaćić, *Antički epigrafski spomenici istočne Hercegovine*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet (neobjavljen magistarski rad).
- Шкерго 1991: A. Škergo, Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini, *Godišnjak ANUBiH XXIX*, СБИ knj. 27, Sarajevo, 53–161.
- Шкерго 1997: A. Škergo, Inscriptiones Latinae et Graecae Bosniae et Hercegovinae, *Opuscula archaeologica* 21, Zagreb: Zavod za arheologiju Filozofski fakultet u Zagrebu, 85–116.

Прилог

Сл. 1: Вила на Црквини на Панику (Џремошник 1976)

Сл. 2: Реконструкција мозаика из просторије 16, објекат I Црквини на Панику(Стемошник1976)

СЛОБОДА УПРАВЕ ИЛИ УПРАВНА PRAEPOTENZA? ТРИ ПРИМЕРА ЗЛОУПОТРЕБЕ ВЛАСТИ ОД СТРАНЕ ЧИНОВНИКА У МЛЕТАЧКОЈ АЛБАНИЈИ (РАНИ XV ВЕК)¹

У овом раду представићу три случаја злоупотребе власти почињене од стране чиновника Млетачке Републике у источној секцији источне обале Јадрана, области познатој као *Albania Veneta*.² Сва три случаја догодила су се током прве две декаде XV века и оквалитикована су као тешке злоупотребе и повреде права, те дела уперена против Републике и њених поданика. Анализирајући изворне детаље забележене у вези са њима, у овом раду желим да укажем на то да „узимање превелике слободе“³, за које су тројица високих чиновника била оптужена, није било само пука последица њихове личне ароганције или амбиције него је у великој мери зависило и од ширих социо-политичких околности које су омогућавале, па чак и потхрањивале, коруптивно понашање управних структура Млетачке Албаније.

Пијетро Аримондо или о округлости једног млетачког баила

Партициј Пијетро Аримондо (*Pietro Arimondo*), син Фантина, припадао је млетачкој породици која је била везана за простор источног Јадрана низом фамилијарних и пословних веза (Шмит 2001: 373–374; О'Конел 2009: 65 и 186, п. 46).⁴ Између пролећа 1407 и друге половине

---

* nada.zecevic@ffuis.edu.ba

¹ Рад представља дорађену верзију излагања припремљеног за презентацију на конференцији Наука и слобода, одржаној на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву, 6–8. јуна 2014. на Палама.

² Почетком XV века Млетачка Албанија обухватала је градове Скадар, Дриваст, Љеш и Драч, као и делове доње Зете. До 1571, јужне секције области већ су биле под влашћу Османлија.

³ За примере када су управни мандати били виђени као слобода (*licentia*) администрације, в. ААВ 2: 5, по. 1483. За квалификације чиновничких изгреда као прекршаја *contra formam suae commissionis*, в. ААВ 2: 5, по. 1246 (4. април, 1407), 23–24.

⁴ Пијетров брат Донат (*Donato*) био је комес (*comes*) Скадра, а касније баило Крфа и Негропонтеа у Грчкој (ААВ 2: 6, по. 1745ter [14. јуни, 1412], 228), док је знатан број њихових рођака служио у млетачким управама Задра, Шибеника, Арбе и Спалата. Наведено дело О'Конел 2009, осим управних структура детаљно анализира и различите предуслове и карактеристике корупције у целом млетачком домену на Истоку.

1408, Пијетро је забележен како обавља функцију драчког баила и капетана (*baiulus et capitaneus*).⁵ Дана 29. октобра 1409, међутим, Аримондово присуство евидентирано је у Венецији, где се појавио како би учествовао у процесу који је Република отворила против њега (AAV 2: 5, по. 1488 [29. октобар, 1409], 296–301). Овом процесу претходила је дуга истрага, током које се дошло до закључка да је Аримондо тешко оштетио неколико поданика драчког регимена. Први од њих био је градски секретар Никола из Парме, кога је баило оптужио за фалсификовање исправа и примање мита, те га због тога бацио у затвор. Тамо је Никола био подвргнут страховитом мучењу током кога је био обешен чак и на градску кулу. Никола је касније рехабилитован од стране нове драчке власти, а о његовом мучењу био је обавештен и млетачки синдик Јакоб де Рипа (*Jacobus de Ripa*), који је у то време у Драчу пратио неке друге Аримондове испаде.⁶

Друга особа коју је Аримондо подвргао најстрашнијим мука-ма био је извесни Јован из Ређа (*Johannes de Reggio*), оптужен за да-вање мита секретару Николи како би овај фалсификовао тестамент првог мужа Јованове жене, извесног Стефана Плисија из Драча (*Stefanus Plissi de Durazzo*), те на тај начин омогућио трансфер покојникове имовине у Јованов посед. У затвору је Јован био мучен разапињањем, током кога је издахнуо угушивши се.

Трећи Аримондов затвореник била је Јованова жена Кирана (*Kyranna*), којој је баило претио одсецањем обе руке како би је натерао да сведочи против свога другог мужа и секретара Николе, док је Аримондова четврта жртва био драчки свештеник, извесни Влад (*Vladi de Durachio*), оптужен да је украо две мере сукна. Свештеник се бранио да је сукно примио као поклон, док је Аримондо тврдио да је оно било украдено од једног човека драчког конзула, обесивши свештеника на врх градске куле као пример осталима.

Аримондово суђење трајало је две седмице, а за тортуре којима је изложио четири драчка становника био је кажњен са две године доњег затвора у Млецима (Geltner 2008: 15), конфискацијом целе имовине, обавезом рекомпензације жртвама и њиховим наслед-ницима, трајном забраном служења на јавним функцијама, те ускраћивањем сваког права које би му омогућило да тражи опрост од казне, њену накнадну корекцију, или, пак, било какву другу олак-шицу током њеног извршења.

---

⁵У најширем контексту, баило се разумевао као управник/гувернер који се бавио цивилним питањима, док је функција капетана била војна. Неретко, међутим, мандати ових функција су се преклапали. Више о овоме О'Конел 2009: 42.

⁶ За непријатности које је Аримондо приређивао и неким другим поданицима, в. примере у AAV 2: 5, по. 1430 [11. мај, 1429], 242–243; AAV 2: 6, по. 1607 [13. новембар, 1410], 95–96.

Перспектива данашњице и савременог доживљаја насиља и окрутности наводи на закључак да је Аримондова казна била солидно одмерена према преступима за које му се судило. Ипак, неколико изворних детаља сугерише нешто сасвим друго – да је у описаним околностима Аримондова казна била, заправо, претерана. Наиме, млетачке власти нису имале ништа против саме чињенице да је Аримондо наведене поданике мучио и телесно казнио,⁷ већ су му наводно судиле зато што је то урадио претераним интензитетом и на „нељудски начин“ (*horribiliter et inhumane [...] tormentando [секре-тара Николу] ipsum diuersimodo non obseruando modos qui seruari debent in consimilibus actibus*). Такође, у поређењу са другим случајевима суђења млетачким официјалима која су бивала процесуирана по више година (О'Конел 2009: 121–122), Аримондов процес био је изненађујуће кратак, генеришући, у исто време, необично висок број уздржаних гласова у процедури изрицања пресуде (101 уздржаних/ 13 против/ 76 за предложену казну).

Детаљнији увид у документацију Аримондовог службовања открива нам да су оптужбе за које је био процесуиран, заправо, биле формалност која је требало да покрије неке далеко озбиљније оптужбе. Финансијски извештаји који су у Млетке долазили из Дра-ча још с почетка Аримондовог мандата указивали су на неконтро-лисано отицање новца и других ресурса из градских резерви (AAV, 2: 5, по. 1276 [19. август, 1407], 51; по. 1290 [27. септембар, 1407], 64–65). Ако би се ово чак и могло објаснити (само) Аримондовом неспособношћу да заустави губитке које је наследио од својих претходника, ускоро је, међутим, постало јасно да његова управа отворено подрива репутацију Републике. Маја 1408. Аримондо је конфисковао робу анконског трговца Ђинџија де Грасис (*Cinzio de Grassis*), доведши Сињорију у средиште дипломатске тензије са властима трговчевог града (AAV 2: 5, по. 1348 [22. мај, 1408], 136–137). Посебну главобољу метрополи је доносило његово пријатељство са комесом (*comes*) Никетом Топијом (у. 1415), проблематичним обласним господарем који је након смрти свога моћног рођака Карла Топије (вл. 1358–1388) и „унутрашњег“ (хоризонталног породичног) трансфера поседа контролисао територију јужно од Драча.⁸ Формално, Никета је био лојалан Млечима, али је у исто време на наслеђеном поседу одржавао и свој лични управни апарат и војску, што му је дозвољавало да се у многим ситуацијама понаша независно, те повремено чак отворено прети млетачким поседима у околини Драча. Преко Никете, Аримондо се повезао

---

⁷ Телесна тортура била је саставни део средњовековне млетачке казнене праксе, а просторија за мучење и истраге била је смештена у самом центру политичке моћи Републике, тачно изнад просторија које су заузимали чланови Већа Десеторице, док је доњи затвор посебним степеништем био директно везан са салом у којој је заседало Велико Веће. Више о томе, Geltner 2008: 32 и 44–53.

⁸ Од 1403. комес Никета био је у поседу утврђења Кроје, стоног места Карла Топије, кога је до тада уживала Карлова кћерка Јелена.

и са млетачким суседима Балшом III Балшићем (в. 1403–1421) и његовом мајком Јеленом, ћерком српског кнеза Лазара. Још пре почетка Аримондове управе, Балша је већ био у сукобу са Млецима, оспоравајући им претензије на градове Скадар и Дриваст, да би се, до времена Аримондове управе Драчом, овај конфликт већ разбуктао до пуног ратног сукоба. Средином 1408. ратна дејства била су привремено прекинута како би се приступило договору о миру (AAV 2: 5, no. 1340 [6. мај, 1408], 123; AAV 2: 5, no. 1352 [7. јуни, 1408], 142–145). Према првобитном аранжману, Млеци су пристали да Балшићима препусте градове Улцињ и Бар, као и обалу реке Бојане, у замену за одрицање њихових претензија на Скадар и Дриваст. Аримондо је, логично, у овим преговорима учествовао као активни извршилац млетачке стране, но то му није сметало да се, само дан пре официјелне церемоније ратификације, појави заједно са комесом Никетом као *iudex* и *arbiter* изабран од стране Јелене Балшић како би штитио њене интересе и интересе њеног сина према Млецима (*zudexi et arbitri electi per la Magnifica Dona Madona Helena*) (AAV 2: 5, no. 1350 [6. јун, 1408], 137–138). Млетачки документи не коментаришу ову двојну позицију баила Аримонда, али нема сумње да су је будно пратили, што се може видети и из чињенице да је церемонији споразума присуствовао Јакоб Рипа, синдик који је Аримондово понашање већ испитивао у Драчу.⁹ Зашто Де Рипа овом приликом није отворено оптужио Аримонда за високу издају у документацији није поменуто, но чини се да је главни приоритет Сињорије тада био осигурање мира са Балшићима и, сходно томе, уздржавање од било каквих активности које су тај мир могле помутити већ при самом његовом склапању – Аримондово промптно кажњавање, као и његово трајно удаљавање из политике региона, било је лакше и безбедније запечатити након тога доказима о насилничком понашању према четири становника Драча.¹⁰

---

⁹ За разлику од убичајеног недостатка и фрагментираности извештаја синдика о већини питања која су пратили, њихову минуциозну пажњу уживали су детаљи најчешће у случајевима када је истражи требало да следи јуридика процедура, в. О'Конел 2009: 123.

¹⁰ Нешто стабилнији мир са Балшом осигурао је Пијетров брат Донат 1412. године, в. AAV 2: 6, no. 1745ter [14. јун, 1412], 228. Чињеница да ниједан други члан породице Аримондо није трпео због Пијетрове пресуде могла би навести на закључак да су његови испади били доиста пре резултат његове личне амбиције, неголи посебне фамилијарне тактике.

Бенедето Контарено или о претераном жару једног млетачког ректора

Бенедето Контарено (*Benedetto Contareno*) био је ректор Скад-ра¹¹ у периоду између јула 1408. и новембра 1410. Као и Пијетро Аримондо, и он је потицао из венецијанске породице која је одраније вишеструким везама била повезана са Млетачком Албанијом (Шмит 2001: 373). Сињорија је Контарена високо ценила, те је његово постављање на функцију ректора у Скадру било виђено као добро решење за заустављање злоупотреба које су се пре њега чиниле у граду и околини (AAV 2:5, nos. 1363 1365 [15. јул, 1408], 154–157). Упркос овоме, свега неколико месеци након што је Контарено именован на ректорску позицију, кренуле су прве притужбе на његово служење. Браћа Стефан и Никола, синови извесног Андрије Спана, тврдила су, на пример, да их је нови ректор избацио и протерао из града. Контарено је одговорио оптужујући браћу за побуну, да би се касније сазнало да их је прогонио због неке приватне задевице коју је имао са њиховим оцем (AAV 2: 5, no. 1463 [27. август, 1409]; AAV 2: 6, no. 1636 [14. фебруар, 1411], 115–116; no. 1647 [2. април 1411], 123).¹² Контареново поимање правде као сопственог личног добра показало се и када је на смрт оптужио извесног Дукалета (*Ducaletto*), тврдећи да је и овај био укључен у неке устаничке активности, упркос наводним доказима о лојалности које је му је презентовала Дукалетова жена. Уз Дукалета, Контарено је казнио и његовог сина, дечака од једанест година, кога је држао затвореног међу мрачним и влажним зидовима градског утврђења више месеци без готово икакве одеће (AAV 2: 6, no. 1601; nos. 1569 и 1571 (15. јули, 1410), 65–66; no. 1590 (22. август, 1410), 80–81).¹³ Слично је ректор реаговао и против једног клијента Балшића, који се појавио у Скадру као пратња групи дубровачких трговаца. Насупрот инструкцијама из метрополе у којима се од њега тражило да суптилно испита разлоге боравка овога човека у граду,

---

¹¹ У контексту Скадра, ова функција имала је главни извршни мандат.

¹² У овом периоду, Скадар је за млетачке власти представљао изузетно неуралгичну тачку, будући да су од локалне популације узимани додатни намети, али та средстава нису улагана у побољшање градске одбране, због чега је сеоско становништво које се налазило у градској пертиненцији тешко страдало приликом упада Балшића и Османлија. Ова ситуација још од 1399. доприносила је великом незадовољству које се испољавало у честим побунама. Више о овоме Шмит 2001: 245–251.

¹³ Маја 1410, дошло је до побуне клана Памалиотија (AAV 2: 6, nos. 1544 и 1546 (5. мај, 1410, 42–43). Током претходних побуна (нпр. оне с почетка 1405), локални племенски прваци би се обично „покајали“ да би млетачка власт прихватала овакве изјаве послушности дајући нове земље (“*proñia*”) или неке друге привилегије на уживање, награђујући (заправо, купујући) њихову лојалност. У наведеном документу no. 1590 назначава се извесна могућност да је дечак заиста имао неких веза са побуњеницима.

ректор га је сместа заробио и бацио у тамницу (AAV 2: 6, nos. 1591 и 1592 [28. август, 1410], 81–83).

Жар високог официјала Контарена ускоро је, међутим, изашао далеко изван оквира наводне бригае за сигурност млетачког домена и управе. Јула 1409. забележено је да је Контарено наметнуо тешки порез зависним сељацима у руралним пертиненцијама Скадра, што је резултирало револтом становништва (AAV 2: 5, no. 1457, помињући неке побуњеничке активности и пре лета 1409). До лета 1410. неки од ових побуњеника затражили су заштиту од Балше III, синхронизујући своје акције са његовом новом антимлетачком офанзивом (AAV 2: 6, nos. 1587 и 1589 [10. август 1410], 78–80). У тој ситуацији, за власти у Млецима посебно је било забрињавајуће сазнање да је Контарено тада, као и у неким ранијим приликама, нередовно исплаћивао војнике најамнике, што се у оваквим ситуацијама могло веома лоше одразити на одбрамбене снаге града (AAV 2: 5, no. 1377 [28. септембар, 1408], 174–175). Но, далеко тежи Контаренов преступ била је његова приватизација и монополизација трговине сољу. Током прве кризе са платама најмљеника чији знаци су се појавили још 1408, скадарски ректор посегао је за приходом комуне од соли како би намирио овај дуг. Овакво решење јесте била мера којој су прибегавали и неки други официјали раније, али само у ванредним ситуацијама које су захтевале најхитнија решења – Контарено га је, међутим, претворио у готово редовну праксу (AAV 2: 5, no. 1377 [28. септембар 1408], 174–5; no. 1408 [13. фебруар, 1409], 209; AAV 2: 5, nos. 1410 и 1411 [2. март, 1409]. Да би потпуно кон-тролисао прилив прихода од соли, те тако њиме и потпуно рас-полагао и покривао мањак буџета за најамнике, Контарено је огра-ничео привилегију коју је на трговину сољу у граду уживао извесни Андрија Марчело (*Andreas Marcello*), угледни Млечанин, посебно лиценциран за ову врсту трговине. Власти у Млецима оштро су се побуниле против оваквог ограничења, тражећи да се одузета привилегија сместа врати Марчелу, те да се он постави за контро-лора целокупне градске набавке (AAV 2: 5, no. 1398 [13. фебруар, 1407], 208; nos. 1432 и 1433 [21. мај, 1409], 244–246). Несумњиво, својом подршком Марчелу метропола је имала за циљ да боље контролише смутне радње скадарског ректора, што је овога учинило веома нервозним, посебно у ситуацијама када је морао да послом напушта град (AAV 2: 5, no. 1401 [9. фебруар, 1409], 201–204). Контаренове злоупотребе коначно су биле детаљно пријављене централној управи, но, интересантно је истаћи да то није урадио Марчело, већ градски благајник Лазар Орсо (*Lazarus Orso*), који је власти у Лагуни известио и о томе да је ректор плаћенике компензирао још и луксузним тканинама, такође у поседу комуне, и то у далеко већим количинама од оних које је пријављивао као трошак у својим

финансијским извештајима (AAV 2: 6, nos. 1579 и 1582 [8. август, 1410], 73–76; no. 1581 [2. август, 1410], 72–73.).¹⁴

Сињорија је изразила велико разочарење Контареном, те је оквалификовала његове злоупотребе као своју највећу срамоту и штету (AAV 2:5, no. 1433 [21. мај, 1409], 244–246). Да би се утврдио тачан опсег његових злоупотреба, Млеци су организовали обимна испитивања плаћеника из целе области, као и ревизију цена соли и текстила које је он подешавао према сопственом нахођењу, те утврђивање тачне количине ових артикала које су плаћеници укупно примили од ректора. Истрага је трајала готово две године, током ког времена је Контарено у дужем трајању и даље обављао своје мандате у Скадру (AAV 2: 5, no. 1463; 2: 6, no. 1564 [12. јун, 1410], 61).¹⁵ У новембру 1410, ипак, званично се повукао са положаја, показујући, чак и том приликом, себи особену комбинацију нервозе и насиља – одбивши да преда завршни извештај о трошковима, и опструирајући истрагу тако што је наређивао и препоручивао својим бившим потчињенима и колегама из других управа да се уздрже сведочити против њега (AAV 2: 6, no. 1615 [21. новембар, 1410]; cf. no. 1637 [16. фебруар, 1411], 116–117).¹⁶

Паоло Квирино или тринаест грехова нашег најдражег пријатеља

Као и претходна двојица официјала, Паоло Квирино (*Paolo Quirino*) био је Млечанин са јаким породичним и пословним везама у источном Јадрану. Током 1414. и 1415. он је служио као *comes et capitaneus* Скадра (Шмит 2001: 373–374).¹⁷ Оно што његов случај чини нешто другачијим од претходна два јесте чињеница да млетачка документација из времена његове службе није забележила веће ексцесе. Чинило се да је Квирино извршавао своје дужности и мандате добро и тачно, и да је посебно био омиљен међу локалним родовима због своје умешности у утврђивању и потврди међа; локална феудална господа, пак, хвалила су га због његове помоћи у одобрењу њихових стипендија у метрополи, док су му власти у Млечима биле посебно захвалне на његовом доприносу у умирењу

---

¹⁴ Из ових докумената није јасно да ли је Орсова денунцијација рефлектовала само чиновничку жељу да предано извршава своје задатке, или, пак, амбицију да искористи проблеме свога претпостављеног како би напредовао у служби.

¹⁵ У првом од ових докумената Контарено је још увек био помињан као ректор, док се у другом (јуни 1410) већ помињу планови Сињорије да у Скадар пошаље новог ректора.

¹⁶ Међу официјалима који су избегавали да опозову Контарена или врше истрагу против њега био је и брат Пијетра Аримонда, Донат, в. AAV 2: 6, no. 1615 [21. новембар, 1410] и nos. 1636–1637.

¹⁷ Његова оставка помиње се као већ предата у AAV 2: 7, nos. 1953 и 1954 (18. март, 1415), 192.

Балшића (AAV, 2: 7, nos. 1893 и 1894 [4. октобар, 1414], 139–140; no. 1898 [13. септембар, 1414], 143–4; no. 1905 [11. октобар, 1414], 149–150; no. 1951 [19. март, 1417]; no. 1963 [23. мај, 1415], 200–201; no. 1915 [5. новембар, 1414], 159–165). Судаћи према суперлативном почасном ословљавању „најдражи пријатељ“ (*amicus carrissimus*) које су власти у метрополи примењивале када су му се обраћале писаним путем, нема сумње да је Квирино био високо поштован, а овај респект може се осетити у и благом тону којим га је Сињорија инструкирала како да приступи решењу ретких апелација из Скадра које су у Венецији евидентирани у почетку његове управе (AAV 2: 7, no. 1873 [8. јун, 1414], 116–117; no. 1909 [19. октобар, 1414], 155–156).

Имајући све ово на уму, сама чињеница да је 1. јуна 1416. г. Паоло Квирино завршио на суђењу по чак тринаест оптужби за злоупотребу и неприлично понашање баца неочекивано мрачну сенку на лице „најдражег пријатеља“ Републике (AAV 2:8, no. 2021 [1. јун, 1416], 31–36).¹⁸ Квиринов процес отворила је оптужба да је послао у затвор једног дистрикутала Скадра, извесног Медона из Касинија (*Medo de Cassinis*), како би га натерао да поништи брак своје кћерке, иначе познате локалне лепотице, са извесним Којом, те тиме омогући Квирину да сексуално искористи девојку (*vtebatur carnaliter cum filia*). Медон и његова кћерка ућуткани су привилегијом продаје вина по знатно нижој цени него што су то дозвољавали „стари обичаји“ трга Фолете (*Foletta*), што је, консеквентно, оштетило многе млетачке поданике. Додатно, Квирино је обезбедио ћутање оца и кћерке и једним виноградом у Аконђију (*Aconcio*), који је претходно конфисковао од неке сиромашне пекарице под именом Кирана.

Квиринова страст према лепим женама донела му је још једну сличну оптужбу, према којој је једне ноћи наредио да му се друга скадарска лепотица доведе у градску барбикану, где ју је сексуално искористио заједно са једним својим рођаком, извесним Јеронимом (*formosam [...] carnaliter cognovit [...] [и ser Jeronimus Quirino] [...] vtendo carnaliter cum ipsa muliere*). Комесова ноћна оргија ускоро је прерасла у отворену аферу, те су Квирино и његова љубавница, на општу неверицу и негодовање становника Скадра, своју страст показивали без прикривања, како на отвореним градским местима, тако и у тренуцима када је комес требало да обавља јавне дужности.

Оптужбама за недолично понашање, адвокати Републике додали су и оне о неодговорној дистрибуцији жита, те огромној акумулацији личног богатства из ресурса комуне (углавном од ексклузивне продаје вина на Спини у Скадру), као и наметањем посебних такси које је Квирино одређивао према сопственом нахођењу и не пријављујући их градској благајни. Квирино се такође држао одговорним за насил-но понашање

---

¹⁸ Кратки опис неколико ових Квиринових скандала дала је О'Конел 2009: 131–132.

његове пратње, надалеко познате по својој бруталности. Међу овим људима посебно бахати били су извесни Максим Сургулин (*Maxim Surgulin*) и Антонио Пати (*Antonio Pati*), а свакако и Квиринов ванбрачни син Антонело (*Antonello*), на кога је чак комес пренео и одређене извршне функције. Антонела су грађани Скадра видели као тиранина у сваком погледу¹⁹ и веома су га се плашили, будући да је имао сву слободу да од њих узима шта год пожели, шиба их и вређа, или им поставља посебне услове продаје вина и намеће посебне порезе, због чега су, како је речено у комесовој оптужби, „многи проплакали“.

За своје злоупотребе и скандале, Квирино је био осуђен и кажњен са пола године утамничења у доњем затвору у Млецима, конфискацијом целе имовине и додатним новчаним казнама, те обавезом да обештети своје жртве, као и трајном забраном вршења јавне функције, примања дарова, и забраном било каквог опозива или модификације који би водили ублажавању његове казне.

***

Три случаја о којима се говори у овом раду свакако нису једине злоупотребе забележене у управи Млетачке Албаније. Сумирајући њихове детаље, међутим, могуће је уочити неколико заједничких карактеристика. Као прво, злоупотребе и недолична понашања починили су чланови млетачких породица (неки од њих чак са патрицијским статусом) које су биле добро упознате са социо-политичким устројством Сињорије и региона. У време забележених случајева, све три породице оптирале су на најодговорније положаје у управама кључних центара целе области, градова Скадра и Драча. У том контексту, три анализирана случаја нису представљала само пуке демонстрације индивидуалне препотенце официјала, већ су рефлектовала и амбиције њихових родова за увећањем моћи и привилегија у региону.

Даље, сва три случаја веома су узнемирила власти у метро-поли, које су их јасно дефинисале као злодела „која прелазе границе овлашћења“ оптужених официјала, и, консеквентно, као крупне прекршаје уперене против Републике и њеног домена, права, правде и части, а на концу и као кардиналне грехе учињене против Сакраментa, вере и Бога – свеукупно, најстрашније бешчасће и стид за Републику.²⁰ Сињорија је такође имала и

---

¹⁹ У неким случајевима, овај термин Млечани су примењивали као општу одредницу којом су означавали препотентно понашање обласних магната, cf. AAV 2: 6, no. 1651.

²⁰ За термине којима је ово било саопштавано, в. AAV 2: 5, no. 1488 (у случају Пијетра Аримонда): *contrafecit Regimini suo contra honorem dominacionis contra Sacramentum suum et contra formam sue commissionis et expresse in onus it infamiam dedecus et vilipendium dominacionis nostre et regiminisi sibi commissi*; AAV 2: 6, no. 1636 (14. фебруар, 1411), 115–6 (у случају Контарена): *contra deum Jus et Justitiam Justificati fecisse...* AAV 2:5, no. 1433 (21. мај, 1409), 244–246: *nec scimus*

јасан став о томе да су ови прекршаји имали негативне последице не само по локалне поданике, већ и по ширу политичку репутацију Републике, те се са овог аспекта, сва три случаја могу посматрати као директна претња стабилности млетачке власти.²¹ Сва три случаја догодила су се током почетне фазе тзв. друге млетачке експанзије у региону, тј. у периоду између успоставе млетачке управе у Драчу 1392. г. и званичне предаје Котора млетачким официјалима 1420. г. У том периоду Млечани су заузели и Љеш (1393), да би им 1396. Ђурађ II Страцимировић Балшић (1385–1403) уступио Скадар, Дриваст и Св. Срђ. Пажња Млечана затим је, уз настојања за очувањем ових центара, ишла ка заузимању Улциња, Будве и Бара, те руралних области доње Зете, док су источне секције домена биле изложене османским провалама, посебно интензивираним након битке на Косову Пољу (1389) (Валентини 1966: 202–210; Ducellier 1981: 490–509; Шмит 2001: 217–274). Млетачка интересна зона на северу и западу била је изложена, пак, аспирацијама босанског магната, великог војводе Сандаља Хранића (вл. 1392–1435) (Котор), као и пажљивом надгледању српског деспота Стефана Лазаревића (кнез 1389–1402, деспот 1402–1427), који се током овога периода појављивао као посредник између свога сестрића Балше III и Млечана, да би се деценију касније (1419–1426), директно укључио у њихов други велики сукоб (Божих 1970: 49–133; Божих 1979: 97; 218–232; Куртовић 2009: 168–171; 197). Уз то, сва три описана случаја злоупотребе коинцидирају са временом када је Сињорија водила отворен рат са Балшићима, који су као своје савезнике ангажовали османске трупе, али и млетачке зависне поданике, посебно оне из пертиненције Скадра,

---

unde procedat, quod ausus fuerit non obseruare nostra mandata, Ex quorum Inobseruancia videmus procedere magna damna factis nostri comunis [...] quod non est bene factum, Imo est cum maxima Infamia nostrij communis [...] Predicta omnia faciendo contra honorem et Statum dominacionis nostre et in maximum dedecus et Vilipendium Ecclesie et fidei caholice); AAV 2: 8, no. 2021 (1. јуни, 1416), 31–36 (случај Квирина): inmagnum onus et infamiam dominacionis nostri ac in vituperium dedecus et Infamiam dicti sui Regiminis [...] maxima murmuratione et Infamia dicti regimina [...] in maximam onus et infamiam tam dominacionis nostre quam in vituperium et dedecus Regiminis [...] in maximam murmurationem subditorum et fidelium lamentancium [...] maximum vilipendium, dedecus et infmiam dominacioni nostre et in murmurationem et scandalum, etc.). О идеолошкој конотацији ове терминологије О’Connell 2009: 57–58. Такође. в. Queller 1986: 173; cf. Chittolini 1995: 51. О’Connell 2009: 120, је приметила да су изрази “Бог, правда и част,” као и назнаке о “скандалу и мрмљању” биле чешће у употреби када су власти из метрополе желеле оптужити своје чиновнике за активности као што су покушаји децентрализације или остваривање аутономије, или, пак, сарадња са локалним магнатским елитама.

²¹ За пример овакве перцепције, в. AAV vol 2: 6, no. 1749 (22. јун, 1412), 232–233. За анализу сличних случајева у другим деловима домена, в. О’Connell 2009: 126–129.

чиме се Република наша у опасности да одједном изгуби велике делове свога поседа како нападом споља, тако и унутрашњим превратом.²²

Густа констелација снага и интереса захтевала је крајње комплексну стратегију одбране и заштите млетачког домена, са распоном активности који је обухватао не само војне покрете него и низ дипломатских персуазивних мера којима су Млечани настојали себи привући обласне господаре из свога окружења. Иницијално, сва тројица инкриминисаних официјала активно су учествовала у овим активностима, те су за своју ефикасност и успешно ангажовање чак уживала и посебан степен поштовања центра. Ова околност делимично објашњава и зашто су власти у метрополи иницијелно ћутале о њиховим „унутрашњим“ грешкама и злоупотребама (О'Конел 2009: 40), те су тројицу чиновника судски процесуирале, заправо, тек онда када је постало јасно да толеранција и прикривање њихових прекршаја Републици доноси директну штету (Queller 1986: 184–186; Арбел 2013: 146–147).

Друга важна група околности заједничких за сва три описана случаја везана је за недостатак стандарда у регулисању одговорности официјала у Млетачкој Албанији. Како је млетачка власт успостављана у региону, тако су њени официјали бивали именовани на позиције које су тамо постојале и пре млетачке управе. Консеквентно, њихови мандати у великој мери садржали су, осим устаљених упутстава из Венеције, и активности које нису биле директно везане за млетачку управну праксу (О'Конел 2009: 45; cf. Thiriet 1959: 190). Тако је у Драчу, на пример, баило имао задатак да води рачуна и о цивилним и о војним питањима, док су у Скадру ове мандате ректори делили са чиновником названим *comes et capitaneus*. Такође, ректор Скадра у неким ситуацијама морао је да регулише не само јуридикта питања унутар његове комуне, него и у другим деловима Албаније (AAV 2: 6, no. 1720 [20. март, 1412], 201–202). Уз то, у руралним крајевима који су се налазили унутар пертиненција градова под млетачком влашћу, чиновници Сињорије сусретали су се са низом крупнијих антагонизама, нпр. оних између сеоских поглавара и локалних обласних господара (најчешће по питањима финансија и изрицања права), услед којих су, у недостатку стандардизоване процедуре, чиновници неретко бивали принуђени да заузимају ситуацијски став (Божић 1963–1964: 134; Бартл 1981–1982: 1–10). Овакву ситуацију омогућавале су и саме власти у Венецији увођењем процедуре „структурираног“ апела, која је, са једне стране, омогућавала поданицима

---

²² Овај конфликт био је део тзв. Првог скадарског рата који се одиграо између Балшића и Млетака (1405–1412). Коначни пораз Млетака у овом сукобу био је у највећој мери последица Балшиног савеза са Османлијама, али и његове герилске тактике. Мир је ратификован 26. новембра 1412. и 30. јануара 1413, а према њему Балша је требало да прими приходе Скадра, Дриваста и Св. Срђа, уз обећање да неће наносити штете становницима Бара, Улциња и Будве, градова који су прихватили млетачку управу 1405.

да заобиђу официјале на локалном нивоу и решавају своја питања директно у Венецији, али је, истовремено, и локалним представницима власти давала висок степен аутономије, посебно у извршавању судских одлука. Ова процедурална двојност постајала је посебно компликована у ситуацијама када су официјали морали да маневришу између већих интересних група, на пример, комуналних структура чије су привилегије морали да подржавају како би осигурали лојалност градова, и аспирација локалне „феудалне“ елите, која је почетком XV века већ била урбанизована и као таква, уз своје земљишне поседе изван градова, уживала и низ повластица и припадности одобрених директно у Венецији (ФФинли 1980: 68–73; Шмит 2001: 142–143).²³ Нема сумње да су овакви маневри отварали готово небројене могућности за корупцију чиновника и њихово препотентно понашање.

Следећи сплет заједничких карактеристика за сва три описана случаја тиче се личних веза инкриминисаних официјала. Као што је већ наглашено, сва тројица потицали су из породица које су биле аутентично млетачке, али „специјализоване“ за живот и рад на источном Јадрану, камо су и раније слале своје чланове као пословне агенте или администраторе. И док су активности првих доносиле махом лукративне добити, позиције других доносиле су још и стабилизацију посла и побољшање друштвеног статуса за целу фамилијарну групу. Сињорија је била свесна ових тенденција, те је покушавала да их спречи или бар ограничи, доводећи у област официјале који нису припадали поменутих родовима, или, пак, форсирајући низ анти-корупционих одредби, но млетачка трговачко-патрицијска елита ове мере суптилно је избегавала брачно се повезујући са локалном домаћом аристократијом и успостављајући на тај начин трајне везе са Млетачком Албанијом. Ове везе даље су обогаћиване широком мрежом пријатељских и клијентских релација у које су спадала и духовна братства, као и блиски рођаци, пријатељи и клијентела локалних родова са којима су се Млечани орођавали. Управо захваљујући овако дубински елаборираним везама, сва три официјала могла су да посежу широко за ресурсима Сињорије и њених поданика, те да мандате Републике подређују својим пословним интересима (Шмит 2001: 367–397).

Три случаја представљена у овом раду свакако су ноторни примери злоупотреба са којима се Сињорија релативно често сусретала у источном Јадрану посебно током иницијалне фазе њене власти у првим декадама XV века. У бити, они јесу рефлектовали индивидуално понашање официјала, но, у исто време, нема никакве сумње да су њихови узроци лежали у

---

²³ За пример ситуације где су поједине странке указивале на нерегуларност у чиновничкој интерпретацији правде, в. AAV 2: 5, no. 1246 (7. април, 1407) (нпр. *ser Paulus Vona*, оптужен за погрешну интерпретацију једног тестаментa). За посебне милости које је Сињорија уступала локалној територијалној господи, в. примере у AAV 2: 6, nos. 1525; 1538; 1539; 1540; 1548; 1561; 1635; 1638; 1717; 1749; 1760, etc.

далеко озбиљнијим друш-твеним и политичким приликама. Међу њима посебно су се исти-цали недовољно стандардизована организација млетачке управе у Албанији, те амбивалентан став метрополе према различитим гру-пама поданика, и недовољно разрађена политика заштите домена од бројних спољашњих претњи, али и могућег унутрашњег удара. Злоупотребе које су израсле из свега овога претиле су директно стабилности Републике и њених институција и свакако су дерогирале њен политички статус у региону, а њихова дужа толеранција допринела је да се официјали више служе својим личним мрежама неголи управним механизмима који су требали да чувају линију између прагматичне администрације и разних видова корупције.

Извори

AAV (1967–1975): *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, ed. Giuseppe Valentini, 3 vols. in 25 volumes, Palermo, Centro internazionale di studi albanesi.

Литература

- Арбел 2013: Benjamin Arbel, Venice's Maritime Empire in the Early Modern Period, in *A Companion to Venetian History 1400–1797*, ed. E. D. Dursteler, Leiden, Brill, 125–253.
- Bartl 1981–1982: Peter Bartl, Le piccole Indie dei Veneziani. Zur Stellung Albaniens in Den Handelsbeziehungen zwischen der Balkan- und der Appenninenhalbinsel, *Münchener Zeitschrift für Balkankunde*, vol. 4, München, 1–10.
- Божић 1963–1964: Ivan Božić, Le système foncier en "Albanie vénitienne" au XV siècle, *Bolletino dell' Istituto di storia della società e dello stato veneziano*, vols. V–VI, Venezia, 65–140.
- Божић 1979: Иван Божић, *Немирно Поморје XV века*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Божић 1970: Иван Божић, Доба Балшића, у: *Историја Црне Горе*, књ. 2, том 1, ур. Сима
- Ћирковић, Димитрије Богдановић, Војислав Кораћ и др, Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 49–133.
- Chittolini 1995: Giorgio Chittolini, The "Private," the "Public," the State, *The Journal of Modern History: Suppl.: The Origins of the State in Italy 1300–1600*, vol. 67, Chicago, 34–61.
- Ducellier 1981: Alain Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge: Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki: The Institute for Byzantine Studies, 1981.

- Финли 1980: Robert Finlay, *Politics in Renaissance Venice*, New Brunswick: NJ, Rutgers University Press.
- Geltner 2008. G. Geltner, *The Medieval Prison: A Social History*, Princeton: Princeton University Press.
- Куртовић 2009: Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo: Institut za istoriju.
- О'Конел 2009: Monique O'Connell, *Men of Empire: Power and Negotiation in Venice's Maritime State*, Baltimore: JHU Press.
- Queller 1986: Donald E. Queller, *Venetian Patriciate: Reality Versus Myth*, Urbana–Chicago: University of Illinois Press.
- Шмит 2001: Oliver Jens Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392–1479)* (=Südosteuropäische Arbeiten. 110), München, Oldenbourg.
- Thiriet 1959: Freddy Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen Âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe–XVe siècles)*, Paris, (2. ed. Paris 1975).
- Валентини 1966: Giuseppe Valentini, Appunti sul regime degli stabilimenti Veneti in Albania nel secolo XIV e XV, *Studi Veneziani*, vol. 8, Venezia, 195–265.

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ *СУЖАЊСТВА* У ЗАТВОРИМА БОСАНСКИХ ВЕЛИКАША**

Иако, очито, садрже доста преувеличавања у себи, нису, ипак, лишене сваког реалног основа тврдње Дубровчана да је Павлов син Радосав (Павловић) „змија која уједа сву Босну“, чија ријеч „не вреди често од данас до сутра“, док му је „лаж“ средство које ће, без пуно размишљања „употребити кад год му затреба“. Таквог га је отприлике упознао и „живописно“ осликао и дубровачки властелин Паладин Гундулић када је, враћајући се из Зворника кући, навратио у његову пријестолницу Борач да поздрави старог и доброг пријатеља. Али тамо су га, умјесто очекиваног и дотад уобичајеног гостопримства, дочекали пријеки и подозриви погледи и неочекивани захтјев осиног и на свађу увијек спремног домаћина да му исплати новчани дуг његовог брата Циве о којем Паладин није знао ништа. Тиме се непредвидиви и од увијек вјероломни Павловић одлучио сада на дотад, у односу пословних партнера и старих пријатеља, нечувен корак и непозваног госта – ни крива ни дужна „стрпао“ иза затворских решетака – што ни по каквом праву није, по оцјени Дубровчана, утврђено и уобичајено да један човјек одговара за дугове другог, па чак ни брат за брата (Ђоровић 1927: 75, 85). Тако Радосављево непримјерено и сурово држање вјероватно су подстакле и ријечи Налка, сина дубровачког трговца Влахоте Хранковића, присутног разговору вођеном између Павловића и неких његових племића да још боље и чвршће „прибраве“ заточеног Гундулића (HAD: Lam. de For., V fol. 241, 14. XII 1423; уп. Тошић 1988: 85–86).

Изненађени и забринути тиме шта се дешавало тамо, Дубровчани су послали и посебно посланство у Борач да изглади ствар са „горопадним“ Павловићем. У случају неуспјеха наложено им је да о томе писмено обавијесте босанског краља Твртка II и љубазно га замоле да нареди своме препотентном и надменом вазалу да ослободи њиховог невиног властелина из свога „casamata“. Уз то су, ради веће сигурности, требали писмено обавијестити и остале представнике „русашке господе“: Сандаља, Вукца и Вука Косаче и војводу Вукмира Златоносића. Ни новопридошли дубровачки поклисар и утицајни племић, Петар Лукаревић, није учинио више од обичног разговора са утамниченим Паладином који није био за то да се тражи посредовање других босанских војвода које би могле још више

---

* istorija@filozof.org

** Рад је настао у оквиру пројекта 177029 – *Средњовековне српске земље (XIII-XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

иритирати и онако гневног и на све спремног Радосава (Ђоровић 1927: 93, 95).

Да ли је икада док је радио у корист свога интимног пријатеља (*valde intrinsic*) Павловића, поменути Налко и помишљао да ће „кад ли тад ли“ ред и на њега доћи. Крајем лета или почетком претходне јесени, пролазећи поред спонзе, видио је Паладиновог синовца Дамјана и прилично „заједљиво“ му рекао: „Знам ти рећи толико, пошто сам у тијесном пријатељству с војводом Радосавом, да се без новца ни на један начин не може извући из руку војводе Радосава и ако сер Паладин не буде брзо откупљен биће стављен у челичне окове.“ Дату изјаву Паладиновог синовца потврдио је, у улози свједока, готово од ријечи до ријечи Михаило Бобаљевић да је, док је стајао испред радње Марина Менчетића, наишао Налко и рекао: „Биће Вам боље да откупите сер Паладина него ли да стоји како стоји“ (HAD: *Lam. de For.*, V fol. 241', 9. II 1424).

Вријеме је пролазило, а Паладин је „стајао како је стајао“ у Радосављевом затвору, при чему нису помогле ни дубровачке „мудролије“ да „ни по Божијем ни по иједном свјетовном закону није право да страда човек, који сам ништа није крив“ пошто се нису ни најмање дотицале, очито, на туђу муку имуног и по природи неосјетљивог Павловића. Тек када је почео да поболијева породица је, забринута за његово здравље, продала неки земљишни посјед у Стону и за добијени новац откупила несрећног човјека који је, заиста, без икакве кривице неколико година чамио у борачком „*casamatu*“ (Ђоровић 1927: 93, 95). Усред драматичног Паладиновог тамновања, ред је дошао и на његовог несавјесног „подсказивача“ Налка Хранковића који је, противно законским одредбама свога града, учинио неку врсту „невјере“, оптужујући невиног суграђанина Гундулића у туђој земљи и пред туђим господарем, због чега је лично доспио, али не у Павловићев, већ у дубровачки затвор (HAD: *Cons. Rog.*, III fol. 195, 13 XII 1423; fol. 196, 2. I 1424; fol. 202, 25. I 1424). До када је недужни и невини Гундулић остао у Радосављевим затворским одајама не бисмо знали, али сигурно не послѣје 1432, када се Павловић – закључивши мир са Которанима, обавезао да ће ослободити из окова, званих „негве“, сваког „сужња или тамничара“ и то без „преузме и откупа“ (Ђекић 1999а: 468; Ђекић 1999б: 723–724). То у потпуности коинцидира с обичајем, по којем су господа и угледни ратници држани у сужањству док се не отплати за њих откупнина, а, с друге стране, мали и безначајни људи често постајали робови, одвођени у далеке земље и тамо продавани (Ђекић 1999б: 723–724). Тако је судбина хтјела да се и Павловићев „интимни пријатељ“ Хранковић, поред дубровачког, упозна и са Радосављевим затвором када је, заједно са заповједником дубровачке војске Марином Гучетићем био заробљен у Конавоском рату 1430. године (HAD: *Lett. di Lev.*, X fol. 157',

14. VI 1430; уп. Куртовић 2005: 283).¹ Да ли му је и, ако јесте, колико помогло често истицано пријатељство са озлоглашеним Павловићем да изађе из затвора, остаће засад питање без одговора, али га ускоро потом срећемо у записницима дубровачких кривичних вијећа као чувеног и непревазиђеног кријумчара соли на ушћу Неретве (в. Тошић 1987, 200–201 и Тошић 1988: 94).

*

Пошто се, трећи пут, оженио угледном удовицом зетског господара Ђурђа Балшића и кћерком кнеза Лазара Хребелјановића, Јеленом, измирио са њеним сином Балшом III, војвода Сандаљ Хранић започео је дугогодишњи рат с Котором који је трајао од 1412. до 1423. године. Тај дуги исцрпљујући рат оставио је дубоког трага у сјећањима Которана који су бројне, за њихов живот важне, догађаје дијелили на оне који су се дешавали „прије Сандаљевог рата и послје Сандаљевог рата“ (*ante gueram Sandaly et post gueram Sandaly*), док су родитељи новорођеној мушкој дјечи – у знак сјећања на извојевану ратну побједу – надјевали неубичајена имена, попут сина которског нотара Антонија, *De Sancto Gevezio* и његове слушкиње, а потом и вјенчане жене, Љубисаве, *Vinciguera*, што у преводу значи Виктор (буквално преведено) Побједник рата (IAK: SN V 451, 6. II 1432; 602, 19. VII 1436; 603, 19. VII 1434).² Како је вријеме одмицало Которани, материјално и психички исцрпљени ратом, почели су тражити мир, те су средином 1414. упутили четворицу својих племића (Зонка, Зуана Мекше и Симка, Марина Мекше, Матеја, Михе Буће и Николу, Лампре Болице) да преговарају о условима мира. Косача их је дочекао запањујуће тешким условима, а најтежи међу њима био је, свакако, захтјев да му дају 12.000 дуката као гаранцију да ће се поштовати будући споразум, због чега је задржао „четворицу затворених њихових грађана“ (*quatuor suos ciues*), не допуштајући им да оду кући, док њихова влада не испуни овај услов (Љубић 1890, 115–116, br. 1872, 5. V 1414. уп. Шуњић 1996, 140; Стјепчевић 2003, 125, нар. 129 и Маловић-Ђукић 2008, 233, нап120, 235, нап. 129). Да је Сандаљ, уистину, озбиљно мислио када је поручио млетачкој Сињорији да ће заточени которски племићи, због учињене „невјере“ морати „понести сваку муку“, увјериће нас и неколико доле писаних редака (Миклошич 1858: 238, бр. CCLXXXIV, 1. XI 1423. уп. Ђекић 1999в: 726). Зар их је могла, забога, задесити већа „мука“ од оне да су непуну деценију прочамили „у дну једне куле“ (*in fondo a una torre*), смјештене „на Сандаљевом двору“ (*in curia de Sandaly*), ништа мање него „тешким ланицма“ (*di pesanti catene*) опкованих „руку и ногу“ (*inferadi per le mane e per i piedi*)

¹ „ (...) Zoe ser Marini Ni. de Goze capitano et Nalcho fiol de Vlachota Crancovich i quali sono presoni“.

² О ванбрачној, а потом и о брачној заједници између поменутих Антонија и Љубисаве в. опширније: Блехова-Челебић 2002, 299–301).

(Љубић 1886: 88, 21. IV 1421). Додамо ли томе и страх њихових најближих да могу „помријети од глади“ (*morino de fame*) и молбу млетачком провидуру да са нешто новца „субвенционира њихову исхрану“ (*debeat eis subuenire ... pro victu*), не треба нам ниједне више рећи о ужасу кроз који су пролазили несрећни и сироти сужњи, о којем најсликовитије свједоче оне у бескрајном очају забиљежене ријечи Рајчина Судића у затвору ћесара Војихне: „Ох, ох, што ми је тужно у тјескоби овој и у смраду овом!“ и жалопојке свештеника Николе који је сједио у Кознику, у затвору кнеза Лазара, „гладан“, „жедан“ и „промрзао“ у великој невољи (Валентини 1971: 277–278, бр. 2771, 9. VII 1423; Стојановић 1902: 42, бр. 118, око 1360).³ Нису ни Которани, разумије се, сједили скрштених руку, већ су преко представника својих власти, безуспјешно покушавали да учине нешто на ослобађању беспомоћних поклицара из Сандаљевог пакла (Љубић 1886: 196, 4. X 1442; 247–248, 6. VIII 1423. уп. *Историја Црне Горе*, 150–151). Узалудан је био и жестоки протест приликом организованог дочека Петра Лоредана 1420. године у Котору, током којег је најгромогласнији био Лампре Болица – отац затвореног Николе Болице – који је, забринут за судбину сина, покушавао да уз помоћ новца, откупи несрећног Николу из Косачиног „*casamata*“ (IAK: SN, III, 408, 10. VII 1420. уп. Дабиновић 1934: 21).

И Млечани су, са своје стране, увјеравали Сандаља како је „противно свакој човјечности и праведности“ (*contra omnem humanitatem et equitatem*) да држи људе у заточеништву, а посебно нагласивши да није у реду да је „с њима у миру“ (*nobiscum in pace*), а у затвору „држи њихове поданике из Котора“ (*teneret ... cives Catarinos captivos*) (Валентини 1971: 89, бр. 2585, 28. IV 1423; 317, бр. 2800, 6. VIII 1423). Тек када је Благајским уговором с краја 1423. године, напokon, ријешо питање Котора и закорачио у ново пријатељство с Венецијом, Сандаљ је, у знак добре воље, упркос учињеној „невјери“, на којој је раније упорно инсистирао, препустио речене Которане млетачком изасланику Зуану Зорзи да их преда „дужду и опћини бнетачкој“ (Миклошич 1858: 238, бр. CCLXXXIV, 1. XI 1421. уп. *Историја Црне Горе*, 151). Када су, жељни сунца и мјесеца, стигли – и голи и боси – у друштву поменутог Зорзија, у град на лагунама, „зрачећи неизмјерном тугом и потпуном изгубљеношћу“ млетачке власти су ријешиле да, у знак сажаљења према њима, на државни трошак одјену „четворицу сиромашних племића“ (*quatuor pauperes nobiles*) и тако их, „како и доликује господи“ (*sicut uidebitur dominio*), упуте својим кућама у Котор (Валентини 1971: 9, бр. 2844, 20. II 1424).

И као по оној народној „ко чека тај и дочека“, а други, опет, кажу „тај се и начека“ и Сандаљеви заточеници су, након дугог времена, такође, дочекали да виде пуну свјетлост родног краја и осјете дражи, послије

---

³ О сужњима на дворовима српских обласних господара в. опширније: Ђекић 1997: 25–48 и Јастребов 1880: 60.

здравља, човјеку најважније људске слободе. Двојица Мекша – Зонко и Симко – и Марин Бућа, наставили су да живе у Котору, док је четврти члан овог „злосрећног квартета“ Никола Болица напустио родни град у који се, можда, није ни вратио, већ се, идући стопама ратоборног и правдољубивог оца, одмах скрасио у Италији и као „становник Падове“ (*habitador in Padua*) учествовао у освајању града Бреше, при чему је, како свједоче сачувани извори, показао задивљујућу војничку храброст (Гелчић 1899: 300). Тешко нам је рећи када су и како которске власти одлучиле да овим таоцима у латинским изворима називаним: „*hostagi*“ и „*absidis*“, а у ћирилским: „таоци“ или „талићи“ и „таоници“ дају због преживјеле „патње“ (*fatiga*) у Сандаљевом затвору неку врсту годишње новчане надоканде, или, можда, адекватније – условно речено – државне пензије. Зна се да су Мекше и Бућа већ 1432. имали код себе износ од 1.281 перпера на име те пристизале помоћи, заборавивши при том на свога „сапатника“ Болицу. Зато је овај „тужни сирак, без игдје икога“ морао преко правног заступника истјерати свој дио на „муци“ стеченог новца. Да је „обесправљени“ Никола, напоскон, добио оно шта је тражио свједоче и периодични извјештаји о висини пристизалих новчаних средстава на име његовог дијела (IAK: SN, IV, 743, 18. VII 1435; VI, 2, 20. VII 1436; 65, 15. XI 1436).⁴

*

Напоскон, и Сандаљев синовац и насљедник Стефан Вукчић Косача није изневјерио „породичну традицију“, јер „што маца коти, мише лови“, па је и он већ дужи низ година, још од 1442, а можда коју годину и раније, држао као таоца на своме двору Ивана Црнојевића, обезбјеђујући на тај начин „вјерност“ његовог оца Стефанице Црнојевића у борбама са српским деспотом Ђурђем Бранковићем око посједа у горњој Зети (Љубић 1890: 451–452, 26. X 1432. уп. Ћирковић 1964: 199, нап. 65). Након дугих и упорних молби, Косача је ослободио зетског кнежевића и послао га с посебним посланством у Венецију. Када га је предао Сенату, Сињорија му се, у име дужда, владе и цијеле Републике захвалила „*cum amplioribus et conventioribus verbis*“ (Шуњић 1996: 269). Тешко да ће се икада сазнати да ли је осионом и старом херцегу било и на крај памети да ће му овај пред њим снисходљиви и понижени талац једног дана постати зетом, оженивши се његовом, додуше, три године послје тастове смрти, кћерком Маром.⁵

---

⁴ Не заборавимо напоменути и то да је Јелуша, кћерка покојне госпође Анукле, и сестра поменутог Матка Буће, примила преко свога прокуратора *Dragoja de Macho*, 70 перпера „*super colectum obsidium Bosina*“, које је требала подићи, уз сагласност брата, њихова мајка Анукла, али ју је смрт спријечила у томе (IAK: SN VI, 65, 15. XI 1436).

⁵ У вези с тим Дубровчани су средином 1469. одлучили (*ad nuptias Mare soraris desponsate vovode Juanis Crnoevich*) да пошаљу херцегу Влатку на поклон

Поучен злим и наopakим искуством понесеним из херцеговог затвора, Иван је у једном од бројних сукоба са својим шураком Влатком Косачом бјежао да га овај не би ухватио и по ко зна који пут стрпао у затвор.⁶ Дуго је у херцеговој земљи – у Благају код Мостара – одолијевао зубу времена на зиду оштећени натпис који „писа Врсан Косарић, сужањ који се не радује“, а како би се сиромас и радовао ако је ту био заточен или притијешњен, сам ће Бог знати да ли од Косачиног сина Владислава, босанског краља или од Турака (Косановић 1871: 160).

Литература

- Атанасовски 1979: В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд.
- Блехова-Челебић 2002: L. Blehova-Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica.
- Гелчић 1899: G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi*, Spaleto.
- Дабиновић 1934: A. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom Republikom*, Zagreb.
- Ђекић 1997: Ђ. Ђекић, Запис Рајчина Судића као историјски извор, *Зборник Матице српске за историју*, 55, Нови Сад, 24–48.
- Ђекић 1999а: Ђ. Ђекић, Окови, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд, 468.
- Ђекић 1999б: Ђ. Ђекић, Сужањ, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд, 723–724.
- Ђекић 1999в: Ђ. Ђекић, Таоци, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд, 726.
- Историја Црне Горе 1970: *Историја Црне Горе*, II/2, Титоград.
- Јастребов 1880: И. Јастребов, Додатак мојим белешкама из Старе Србије, *Гласник Српског ученог друштва*, LI, Београд, 53–69.
- Косановић 1871: С. Косановић, Српске старине у Босни, *Гласник Српског ученог друштва*, XII, Београд, 158–188.
- Куртовић 2005: E. Kurtović, Pljačke i nasilja Dobrovojevića, ljudi vojvode Sandalja sa prostora Vrsinja, *Godišnjak ANU BiH*, XXXIV, Centar za balkanološka ispitivanja, 32, Sarajevo, 269–289.
- Маловић-Ђукић 2008: М. Маловић-Ђукић, Которска породица Мекша у средњем веку, *Историјски часопис*, XVI, Београд, 212–239.
- Стјепчевић 2003: I. Stjepčević, *Arhivska istraživanja Voke Kotorске*, Perast.
- Тошић 1987: Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево.
- Тошић 1988: Ђ. Тошић, Dubrovačka porodica Hranković, *Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU*, XXVI, Dubrovnik, 73–109.

животних намирница у вриједности 60 перпера (HAD: Cons. Rag. XX, fol. 169, 7. VII 1469. уп. Атанасовски 1979: 52).

⁶ В. Атанасовски (Атанасовски 1979, 110, нап. 170) сматра да је до „фаталног разилажења“ између шурака и зета морало доћи прије мјесца јуна 1476. године.

- Ћирковић 1964: С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд.
- Ђоровић 1927: В. Ђоровић, Како је војвода Радослав Павловић продавао Дубровчанима Кпнавље, *Годишњица Николе Чупића*, XXXVI, Београд, 73–109.
- Шуњић 1996: М. Šunjić, *Bosna i Venecija: odnosi u u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo.

Извори

Необјављени извори:

- Историјски архив Котор: Istorijски arhiv Kotor (IAK), Sudsko-notarski spisi (SN)
- Хисторијски архив Дубровник: Historijski arhiv Dubrovnik (HAD), Acta Consilium Rogatorum (Cons. Rog.)
- ХАД: HAD, Lamenta de Foris (Lam. de For.)
- ХАД: HAD, Lettere e Commisioni de Levante (Lett. de Lev.)

Објављени извори:

- Валентини 1970: G. Valentini, *Acta Albaniae Veneta*, VII, ed. R. Trofenik, München.
- Валентини 1971: G. Valentini, *Acta Albaniae Veneta*, XI, ed. R. Trofenik, München.
- Љубић 1886: Š. Ljubić, *Listine o одношajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike*, VIII, Zagreb.
- Љубић 1890: Š. Ljubić, *Listine o одношajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike*, IX, Zagreb.
- Миклошич 1858: F. Miklošič, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vienne.
- Стојановић 1902: *Стари српски записи и натписи*, I, Београд.

ЈЕДАН ОСВРТ НА ИЗВОЗНУ ТРГОВИНУ ЗЕТЕ БАЛШИЋА

Питомо приморје и плодне речне долине одударају од остале Зете, сиромашне и врлетне, са уским долинама и стрмим, готово беспутним брдима, великим делом покривеним шумама. Топографски контраст дириговао је и привреду Зете. Релативно добро настањени жупски крајеви Доње Зете, нарочито они око Скадарског језера и река Зета и Морача били су привредно најактивније области. У њима је нарочито било развијено гајење жита и проса. И виноградарство је било развијено, а вино је представљало значајан артикал у зетској трговини. Поред винограда, у приморским областима, нарочито око Бара, Будве и Улциња, веома је цењена и гајена маслина (*Diversa Cancelariae*, vol. XXXI, fol. 42, 109'; *Diversa Notariae*, XI, 11'; Ковијанић 1958, 319-321; Ћук 1986: 93). У Будви је на пример био забрањен извоз маслинових садница (Жиречек 1952: 169). У овим плодним областима развијено је било такође пчеларство и свиларство. Радило се много и на производњи соли. Солана је било дуж целог зетског приморја а највише на јужној страни Бококоторског залива. Приходи од соли представљали су веома значајан доходак зетских владара. Реке и језера ове области обилују рибом, и то баш оним врстама чија је потражња на ондашњем тржишту велика, те је стога и риболову била посвећена велика пажња.

Балканско полуострво са својим пољопривредним и сточарским производима, са својим рудним благом, било је током читавог средњег века веома значајно, како у трговини Млетачке републике тако и Дубровачке. За зетске и албанске крајеве ове две трговачке републике биле су живо заинтересоване. Ова подручја за њих су значајна била не само ради директне трговине обеју република са њима, она су значајна исто тако и зато што се преко њих вршио велики део транзита робе, из унутрашњости Балкана, Млетачкој и Дубровачкој републици и обрнуто, што је преко Зете и Албаније ношена млетачка и дубровачка роба дубље на Балкан, па и даље на исток. Трговачки друмови што су водили са зетског и албанског приморја у унутрашњост Балкана, повезивали су све важније тргове ових подручја и омогућавали жив трговачки саобраћај на њима.

Из лука и са ушћа река приморских области продирало се са трговином у унутрашњост. Са ушћа Бојане и Дрима преко Скадра, Призрена, Новог Брда и Врања у Софију водио је један друм. То је један од најзначајнијих, а у исто време и најкраћих зетских путева, који је спајао зетско

---

* silvana.milosevic@filfak.ni.ac.rs

приморје са Косовом у доба продирања Турака на Балкан, а нарочито после 1371. године. Вероватно је значај овога друма умногоме опао, бар за извесно време. У вези је био овај пут са македонским и босанским трговачким друмовима, као и са цариградским друмом. Са приморја, до Дања водила су два крака овога друма, један је ишао од Љеша уз Дрим, то је љешки пут, а други од ушћа Бојане, која је у оно време била пловна, до опатије Св. Срђа и Влаха. Под Дањем, где је у доба Балшића, па и касније, за млетачке владавине, Скадром постојала царинарница, састајала су се оба крака. Од Дања, друм је сасвим напуштао Дрим и скретао на југ у планине. Друм је даље ишао планинским пределом обухваћеним сједињеним Дримом. Предео којим је ишао овај пут, припадао је у раном средњем веку Пилоту; у 14. веку био је једним делом у поседу Кастриота, доцније је у поседу Дукађина. Потом је друм излазио на тржиште Пуку, па је ишао поред извора реке преко Кјофе Мале и Кроби планине, па поред Сакатита избијао је поново на Дрим код Св. Спаса. Од Св. Спаса пут је ишао даље левом обалом Дрима, па је прелазио сједињени Дрим код Везировог Хана и најзад, прешавши Бели Дрим и његове притоке Љуму и Призренску Бистрицу, долазио у Призрен. Значајан је био и други друм, ишао је нешто северније и спајао је три пристаништа на зетском Приморју, Бар, Будву и Котор са Подунављем. Овај пут баш се назива прави зетски пут (*via de Genta*), из Бара је ишао кроз сутормански кланац и долином реке Црмнице, а из Будве и Котора водио је на Цетиње; сва ова три пута састајала су се у долини Мораче код Подгорице и сливала се у један главни друм (Јиречек 1959: 99-108; Шкриванић 1974: 91).

Када су Млечани заузели подручја ушћа Бојане и Дрима, па у Љешу и Дању дигли своје царинарнице, био је особито жив саобраћај на овом друму; он је жив и после косовске катастрофе. Дубровчани су преговарали са Пашаитом, турским заповедником у Скопљу и Фериз-бегом, кафалијом Звечана, о слободном пролазу. Пашаит је позвао да шаљу своје трговце као и раније преко Мораче и Лима у Брсково и Србију, јамчио им је сигурност са обе стране Мораче. Касније, када је после битке код Ангоре 1402. године нестало у овим крајевима за неко време турске власти, Дубровчани су трговали овуда много са Балшом III и Гојчином Црнојевићем, кроз чију је област и ишао друм (Јиречек 1959: 108-112; Шкриванић 1974: 96).

Да би обезбедили трговину на овом подручју, а у исто време омогућили безбедност и сигурност своје транзитне трговине, и Млечани и Дубровчани су се трудили да са господарима ових области буду у добрим и пријатељским односима. Борили су се и једни и други да им господари поменутих области, ако не и прошире, оно бар потврде трговачке повластице које су од раније имали у овим областима. Слободе које су дубровачки трговци уживали у периоду владавине Балшића у Зети, нису се много разликовале од слобода које су имали за ранијих господара Немањића. Балшићи дозвољавају Дубровчанима такође да слободно тргују, без запрека по њиховој земљи. Дозвољавају им слободан транзит уз

наплату уобичајних царина. У документу од 20. септембра 1379. године наглашава се чак слободна куповина жита, као и слободан извоз истог. При извозу жита трговци су били обавезни само да плаћају царину као што је раније било уобичајно по два динара од мантије. И у документу којим је Ђурађ II Страцимировић 27. јануара 1386. г. потврдио Дубровчанима повластице цара Стефана, свога оца и стричева, изричито се опет помиње ова слобода куповине и извоза жита „... да купују трговци дубровачци по мои земли и по моих реках жито и да могу извести слободно плативши 2 динара од мантија” (Стојановић 1929: 110-111; Историја Црне Горе 1970: 51; Ћук 1986: 92). Повластицама Балшића обезбеђују се трговци такође од пљачке, а гарантује се и да разлупан трговачки брод на зетској обали неће бити опљачкан. Млечани су се такође упорно борили да учврсте у Зети и Албанији, како своје трговачке тако и политичке и стратегијске позиције; носили су се са Дубровчанима да би онде обезбедили монопол своје трговине. Користећи се у исто време неспособношћу албанских и зетских господара, успевало им је да се одупру Турцима, да знатно учврсте и прошире своје позиције у Зети и Албанији.

Млетачка република доживела је снажан привредни развој захваљујући својој поморској трговини. Њени морнари, трговци и бродовласници стварају у Средоземљу једно пространо царство (Lane 1996: 8-12). Млетачка политика ширења у Јадрану била је прво заустављена Задарским (1358), а затим и Торинским миром (1381) (в. Лазаревић 2006: 213-231). Али, и поред тога, није одустајала од своје намере да се учврсти на источној обали Јадранског мора. А препрека у остваривању ових циљева Млечанима су представљали зетски приморски градови који су били у рукама Балшића (Лазаревић-Милутиновић 2004: 60). Са владарима Зете, све до Балше III, они углавном одржавају добре односе, па су од њих добивали трговачке слободе и разне повластице (Митровић 2014: 258). Зетски владари су чак и позивали Млечане да тргују по њиховој земљи обећавајући им трговачке повластице. Одлучено је 8. фебруара 1370. године у Сенату млетачком, да се са Ђурђем Балшићем утврди уговор о слободама млетачких трговаца који тргују по Зети. Ђурђев посланик је изложио у исто време, у име свога господара да би овај био врло задовољан да се млетачки трговци баве у његовој земљи. Ђурађ је тражио уз то и да Млечани пошаљу у Зету свог конзула (Ljubić 1874: 97). И за Ђурђа II Страцимировића дата је Млечанима такође слобода трговине (28. фебруар 1389). Млетачким трговцима настањеним у Улцињу, одобрио је Ђурађ да слободно тргују по његовој земљи, а ако ко претрпи штету до Дања, она има да му се накнади (Ljubić 1874: 224-245; Valentini I/2: 92; Историја Црне Горе 1970: 52; Ћук 1986: 164-165). Ђурађ је настојао да обнови моћ куће Балшића и настави политику својих претходника. Зато су му била потребна знатна новчана средства, а његови приходи смањивали су се осамостаљењем и одметањем најистакнутије властеле у појединим деловима Зете и северне Албаније (Орбини 1968:71-72; Ћирковић 1968,

322; Историја Црне Горе 1970: 50-51; Милутиновић 1997: 88). Повећање прихода намицао је подстицањем привредне делатности у градовима приморја. Зато је делио повластице трговцима, најпре Дубровчанима, 1386. године, а затим, три године касније, и Млечанима (Стојановић 1929: 110-111; Valentini I/2, 92; Историја Црне Горе 1970: 51-52; Ћук 1986: 92, 164-165). Сва средства која су притицала нису могла покрити трошкове одбране од краља Твртка I, који је освојио Котор и дубоко зашао у залеђину Зете (Синдик 1950: 35).

Поред повељама утврђених трговачких односа, трговина се ипак није увек одвијала правилно и у духу уговора, због чега је чешће долазило до интервенција, па и прекида трговачких односа, до повлачења трговаца и забране трговања. Ово је најчешће долазило као одговор на непоштовања повластилаца датих од давнина, а потврђених и од самих господара Зете. Од стране самих Балшића долазило је такође до забране трговцима. Ћурађ Страцимировић је 21. јула 1393. године наредио да се нико од њихових поданика не усуди да тргује, нити да ступа у трговину са становницима у месту и дистрикту тврђаве Љеша (Radonić 1934: br. 504). Ова забрана је уследила као нека врста притиска на Млечане, што су примили Љеш од Дукађина.

Монополистичка политика Млечана била је подређена основном мотиву млетачке политике – потпуна економска и политичка доминација на источној обали Јадрана. Ово су остваривали различитим средствима, од којих је један био и монопол на продају драчке соли у Светом Срђу и Скадру. Одлукама владе било је строго забрањено набављање и продаја соли са било које друге стране, ако је не би било у Драчу, провидури су је могли набављати на Крфу или у неком другом млетачком месту (Acta et diplomata II 1918: 170; Божић 1979, 228, 234; Гецић 1955: 95). На овај начин Млечани су срачунато вршили притисак на преостале зетске градове не би ли их приволели да им се потчине. То је Ћурађ и те како схватао и одлучио је да им се супротстави.

Млечани нису веровали у Ћурђева уверавања о добросуседским односима. Страховали су за своја складишта соли, која су се налазила код Светог Срђа, на Ћурђевој територији, па су планирали да их одатле изместе на безбедније место (Valentini I/3, 124-125; Acta et diplomata II 1918, 177; Историја Црне Горе 1970: 76; Спечић 1979: 153). Млечани су страховали за своју со и од Турака. У премештању соли на боље место претекли су их догађаји у скадарском крају. Наиме, Никола Полани, скадарски кнез, средином септембра тражио је од владе да пошаље стрелце у Скадар јер се тамошње становништво одметнуло од млетачке власти, опљачкало складишта соли код Светог Срђа и потиснуло најамнике у градске тврђаве

Скадра и Дриваста (Listine IV, 421; Acta et diplomata II 1918: 177; Спремић 1979: 153).¹

Млетачка је влада за сва догађања оптуживала Ђурђа II, који није одговарао на оптужујућа писма скадарског кнеза. Иако га нису сврставали у своје отворене противнике, одлучили су да му укину провизију од 1000 дуката, а његовим градовима Улцињу и Бару забранили су сву трговину. На жалбе изасланика улцињске општине, Млечани су одговорили да су забрану учинили због става који је Ђурађ имао према догађајима око Скадра и Дриваста (Valentini I/3, 217-224, 233-234, 236-237; Acta et diplomata II, 190-193, 193, 194-196; Историја Црне Горе 1970: 79). На овакве оптужбе Ђурађ је одговорио слањем изасланика који је започео дуготрајне преговоре. Изасланик је успео да укине забрану довоза соли и жита у Улцињ и Бар, а онда је почетком марта 1402. године прихватио млетачка потраживања од Ђурђа за со коју су опљачкали његови сељаци (Valentini I/3, 278-280, 287-299; Listine IV, 438-440; Acta et diplomata II, 202, 205-206; Историја Црне Горе 1970: 79)². Тако је Ђурађ средио своје односе с Млечанима. За време трајања Ђурђевог болести, његова жена Јелена Балшић, није предузимала ништа против својих грађана који су кријумчарили преко Бојане, наиме они су тајно куповали пшеницу од млетачких поданика и пребацивали је у Улцињ и тамо су је продавали неком дубровачком трговцу (Valentini, I/3, 386-390; Божић 1979: 227-228; Историја Црне Горе 2/2, 1970: 87; Милутиновић 1997: 331) Поред овог тајног увоза жита, кријумчарили су и со тако што су чамцима са територије која није под млетачком влашћу, довозили со и продавали је по нижим ценама сељацима скадарског краја³ (Божић 1979: 227-228; Гецић 1955: 95; Тошић 1976: 40; Ћирковић 1997: 50; в. Тошић 1987). Млетачки Сенат слао је упозорења Ђурђу да мора да се придржава раније склопљеног споразума, али је све било узалуд. Чак је послат и један бригантин да надзире ситуацију на Бојани (Историја Црне Горе 1970: 87).

Спорови између Јелене и Млечана стално су расли и претили су да прерасту у прави оружани сукоб а нарочито када је изасланик скадарског кнеза Антоније Склаво запретио Јелени на њеном двору у Бару⁴ (Listine V: 42-43; Acta et diplomata II: 230; Valentini I/3: 429; Gelcich 1899: 234; Мијатовић 1881: 243 уп. Бар град под Румијом 1984, 33; Антоновић 2003: 217), речима: „Госпођо, госпођо, пази шта чиниш, јер ништа не можеш сакрити под прстом, јер прст је мала планина...” (Listine V, 42-43; Acta et

¹ Скадарски кнез је тражио да му се за премештај и трошкове изградње нових складишта пошаље 160 перпера.

² Ђурђев изасланик био је барски архиепископ Марин, родом из Улциња.

³ Нису набављали со у Светом Срђу, према старим конвенцијама. Постојала су четири законита трга соли: Дријева, Дубровник, Котор и Свети Срђ.

⁴ После смрти Ђурђа II Страцимировића, Јелена и Балша пренели су своју резиденцију из Улциња у Бар и током читаве своје владавине одатле су водили све своје послове.

diplomata II, 230; Valentini I/3, 429; Gelcich 1889: 234; Мијатовић 1881: 243). Очито њена стална претња изазвала је неуобичајени одговор. Нико до тада није тако отворено запретио. Млечани свесни опасности од могућег сукоба, а неспремни за њега, покушали су да изгледе ситуацију. Млетачки је Сенат на седници одржаној 20. јуна 1404. расправљао о овом дипломатском скандалу и о могућности да се удовољи неким Јелениним захтевима (Valentini I/3, 429-431; Историја Црне Горе 1970: 88). Донета је одлука да се испитају права православних цркава да се врати заплешено жито и да се због повећане потребе за сољу Јелениних поданика, дозволи већи увоз. (Valentini I/3, 430-431; Историја Црне Горе 1970: 88; Милутиновић 1997: 94; Божић 1979: 235; Спремић 2014: 68).⁵ Али то је било само привремено решење јер тиме нису били уклоњени сви разлози за незадовољство становништва које се налазило на млетачким поседима. Становништво је и даље трпело разне злоупотребе млетачке власти. Према интересима Млечана да истакне или награди одане људе, одузимана је земља, виногради и њиве (Историја Црне Горе 1970: 88; Историја српског народа II 1982: 77; Божић 1979а: 263). Све су то били предуслови за избијање отвореног сукоба. И касније је долазило до забране трговцима да иду у Зету, тако је августа 1407. год. за рата Балше III са Млечанима забрањено трговцима да иду у Зету и Босну (Reformationes XXXIII: 226). И око 1421. год., свакако опет због рата, било је забрањено дубровачким трговцима да иду у места и области Балшине, а 19. фебруара 1421. год. дозвољено им је да током месеца априла могу да иду *ad portas et loca* господина Балше (Consilium Rogatorum III: 22).

Природа зетског земљишта утицала је и на карактер зетске трговине. Претежно привредно пасивна земља, брдовита и обрасла шумом, са мало обрадиве земље, недовољна да подмири потребе становништва без рудног блага и развијенијег занатства, Зета је свакако била земља са развијенијом увозном, но извозном трговином. Од краја 14. века, од времена учвршћивања Млечана у зетском и арбанашком приморју и њиховог даљег продирања у унутрашњост, односно освајања плодних крајева Зете, однос између увозне и извозне трговине био је још неуједначенији.

Дрво је представљало један од најзначајнијих предмета зетског извоза, и то како грађевно тако и дрво за гориво. Од важности су, међутим, били и шумарски продукти: ћумур, смола, рујевина, потребна кожарству. Са арбанашких планина и из Зете извозило се у Дубровник, Фиренцу, Апулију и Месину. Извоз је ишао чак до Сицилије и Малте. Дрво се продавало на ушћу реке Неретве и Бојане, на простору између ових лука. Дрво за гориво долазило је из предела Паштровића и са ушћа арбанашких

---

⁵ Сенат је препустио скадарском кнезу да утврди права православних цркава

река (Жиречек 1915: 36, 83; в. Храбак 2005а: 7-55; Милутиновић 2001, 327-347).

У време Балшића помиње се извоз дрвета из области Дрима и Бојане, из Љеша и Улциња. Најјачи је био извоз дрвета са Дрима. Поред дрвета за гориво, извозило се из области Дрима и дрво за изградњу бродова (*Diversa Cancelariae XXXIX* 335; Radonić 1934: br. 219, 347; Dinić 1951: 138; Милутиновић 2001: 327-347). Извоз дрвета из Љеша знатно је слабији. Помени о извозу потичу из првих година 15. века, из 1403. и 1406. године (*Diversa Cancelariae XXXIV*: 201; XXXVI: 48). Ни извоз дрвета из Улциња није био велики. Августа 1397. године обавезала су се два дрводеља да ће уредити да Андрија Русини, Дубровчанин, може до Ускрса да натовари дрва потребна за изградњу једне лађе, на простору од Улциња до Бојане (*Diversa Cancelariae XXXII*: 75-76). Документа која нам дају податке о извозу дрвета из Зете за Дубровник, не пружају нам, на жалост, увек податке о количини извезеног дрвета, а исто тако нам не дају ни продајну цену дрвета (Храбак 2005а: 7-55).

Поред дрвета, извозило се у Дубровник у већим количинама и уље. За Балшиће, извожено је оно углавном из Бара. Године 1372. продато је за Дубровник 10 милијара уља, по цени од 26 златних дуката по милијару (Radonić 1934: br. 302). Октобра 1381. године цена уља знатно је виша. Те године извезено је 20 милијара доброг уља за Дубровник, по цени од 30 дуката за милијар постављено у барку (*Diversa Cancelariae XXIII*: 151). У 1398. години извезено је за Дубровник 300 стара уља (*Diversa Cancelariae XXIII*: 173).

О извозу камена из Зете и његовом увозу у Дубровник, имамо такође помена. Године 1397. било је уговорено са два клесара да иду „*ad contratos sancte Marie de Retecio*” да режу камен потребан прокураторима цркве Св. Влаха из Дубровника. Клесари су се обавезали да ће о свом трошку испоручити у Дубровник „*lapides mille et ducentos de lapide rubeo*” (Radonić 1934: br. 585).

Само једним податком располажемо о продаји коња и њиховом извозу из Зете за Дубровник. Овај документ из 1393. године значајнији нам је, међутим, због цене коња, назначене у њему, од 60 дуката (*Diversa Cancelariae XXX*: 47 уп.: Kurtović 2013: 35-68).

Риба је представљала врло значајан артикл зетског извоза. Са језера и река зетских, које су обиловале рибом, извожена је она и у Дубровник. Приходи од трговине рибом морали су бити знатни, о чему нам сведоче каснији подаци. Извожене су јегуље, усолена икра и укљеви (*Consilium Minus II*: 94'; Radonić 1934: br. 580). По млетачком катастру од 1416. год., скадарска варошка благајна примала је скоро 4.000 перпера годишње од царине на рибу (Жиречек 1952: 151).

Један од проблема дубровачке општине, био је, између осталог, и како исхранити знатно увећано, током 14. и 15. века, дубровачко становништво. Жито је увожено са разних страна, и из Зете и Албаније

(Храбак 2005б: 69-89 в. Dinić-Knežević 1967: 71-131), тј. из околине Бара (Diversa Cancellariae XXXII: 137', XXXVII: 173; Radonić 1934: br. 601) и из области реке Дрима (Dinić 1951:353).

Највише је увожено из Дубровника, али има помена и о увозу са других страна из Котора, Венеције, као и са Приморја, јужно од Зете – из Албаније. Основни увозни артикли јесу цреп, жито, сребро, сукно, вино, гвожђе, а продавани су Зећанима и дубровачки бродови. У Зети 14. и 15. века, пустошеној непрестаним ратовима и унутрашњим немирима, осећала се велика потреба за црепом, па је он увожен из Дубровника, и то не само у доба владавине Балшића. Најчешће је цреп увожен у Бар (Reformationes XXX: 40'; XXXIII: 117; Consilium Minus I: 142), манастир Патац (Radonić 1934: br. 414, 569) и Улцињ (Debita Notarae, VIII: 185; Consilium Minus I: 144; Dinić 1951: 325). Иако имамо помена у архивским књигама о извозу жита из Зете и Албаније за Дубровник, обрнути процес такође је бележен.

Ђурђу Страцимировићу 3. марта 1388. године одобрено је да, према својој молби, може да купи до 50 стара жита, од општинског жита, по цени од 4 перпера стар (Reformationes XXVII: 120'). Априла 1415. године Балши III била је дозвољена куповина до 150 стора, уз обавезу, да га током јуна извезе на дубровачким баркама (Consilium Maius I: 31, 32'). Године 1416. одобрена му је куповина 200 стора уз наплату уобичајене царине (Consilium Rogatorum I: 133), а 1418. одобрено му је опет да за свој новац купи жито у Дубровнику или изван њега где хоће (Consilium Maius I: 122).

Сребро је представљало исто тако значајан артикл у дубровачко-зетској трговини. Извоз сребра и сребрних предмета из Дубровника у Зету, чешће се помиње у дубровачким архивским књигама. За сукном, како финијим тако и простијим, била је велика потреба у Зети онога времена. Увожено је са разних страна, па и из Дубровника. Помиње се увоз сукна у Бар (Radonić 1934: br. 210), Скадар (Radonić 1934: br. 163) и Улцињ (Radonić 1934: br. 162; уп. Динић-Кнежевић 1982). О увозу вина из Дубровника немамо много помена. Од друге робе која је увожена из Дубровника, помиње се, али у веома малим количинама, гвожђе, стакло и бакар.

У време млетачке власти, 15. фебруара 1421. год., одобрено је било у малом Већу да 19 товара stegni et vitri може да иде пут Љеша (Consilium Rogatorum III: 20). Године 1413. извезено је за Бар 134 libri бакра (Lamenta de foris, III: 60).

Ватрено оружје први се пут спомиње у Зети 6. марта 1392. године, када су Дубровчани позајмили Ђурађу Страцимировићу три бомбарде и 30 libri праха за бомбарде (Динић 1934: 85; Петровић 1970: 87). Ђурађ Страцимировић оправљао је 27. јануара 1398. такође оружје у Дубровнику, а дозвољено му је да за свој новац може да купи и потајно извезе колико више може (Radonić 1934: br. 599). Балша III, са мајком Јеленом, 11. јануара 1405. године тражио је оружје од Дубровчана. Међутим, ови се у жељи да се не замере Млечанима, извињавају да су њихови пријатељи, али

и да су пријатељи господе млетачке (Стојановић 1929: 384). Два месеца касније, 12. марта 1405. године, Дубровчани се поново извињавају Балши III и моле га да им не узме за зло што му не могу дати оружје (Стојановић 1929: 384-5). Балши III је 1419. године, 13. марта, одобрено да може да купи и изнесе оружја, као што је преко својих гласника тражио (*Consilium Rogatorum* II: 17'; в. Петровић 1970: 83-112).

Из Млетачке републике у Зету је увожено у првом реду вино. Године 1397. има помена у увозу вина у Скадар. Те године била је донета одлука да се у луци *Ad Cromam*, уз другу робу која се шаље у Скадар, *Phillipino de Sqnigo* може да натовари *unum barille malvasye et unum romaine* (Radonić 1934: br. 581).

Из млетачког одговора на писмо Јелене Балшић од 20. јуна 1409. видимо да су се Балшићи за своје потребе снабдевали житом из Скадра и његовог дистрикта, у време када је овај био под млетачком управом. Јелена се жалила што је капетан Скадра затворио једног њеног човека који је онде за њене потребе купио 35 стора жита. Јелени је одговорено да ће капетану бити наређено да се њен човек пусти; у исто време њој се одобрава да за своје потребе у Скадру и његову дистрикту набави колико год јој је потребно жита. Жито може да извезе плаћајући уобичајену царину (Radonić 1934: br. 748, в. Динић-Кнежевић 1969: 73-85).

Значајно место у зетској трговини заузимала је со (Б. Храбак 2005в: 90-110). Претежно сточарска земља, Зета се снабдевала сољу из својих солана у Приморју. Како је на територији од Неретве до Бојане трговина сољу била ограничена само на четири места: Дријева, Дубровник, Котор и Св. Срђ, Будва је имала знатну привилегију, наиме, на свом тргу могла је продавати со из својих сланица (Храбак 2005в: 97). Дубровчани се никако нису слагали са постојањем већег броја тржишта соли која су, противно прописима, била уведена. Они су од самог почетка владавине Балшића настојали од њих да се одрже стара права. На том су пољу, заиста, и постигли изванредан успех. Повелом од 27. јануара 1386. године, којом је Ђурађ Страцимировић Балшић потврдио Дубровчанима раније им дате повластице, укинуо је све тргове соли уведене после цара Душана, те су Дубровчани опет имали монопол (Новаковић 1915: 198-200). Било је међутим ипак покушаја да се отворе нова тржишта. Покушавано је нарочито у време када је Будва признавала власт Сандаља Хранића, да се у њој отвори стално тржиште соли. Против стварања тржишта соли у Будви, Дубровчани су протестовали, и не само то, они су предузимали и врло енергичне мере да спрече довоз и снабдевање Будве сољу. Децембра 1397. године Дубровачко веће донело је одлуку да се на општински трошак пошаљу људи са задатком да испитају све што се односило на продају соли, али априла следеће године упућена је барка, чија је дужност била да пази да се со не увози у Будву, Боку и Суторину. Донета је затим и одлука да се пријатељски пише војводи Сандаљу, да се окане довоза соли у Будву и Суторину. Писало се у исто време и Сандаљевој жени. Дубровчани су се

обрађали и Ђурађу Страцимировићу, жалећи се на неки брод са сољу који је требало да дође у Будву, издаване су чак и строге наредбе, на основу којих су се бродови што возе со у забрањена места, имали да доведу у Дубровник. Априла 1398. год. било је наређено племићима који су ишли по Сандаљеву жену, да ако затекну коју барку или брод натоварен сољу у Будви, не дозволе истовар, а за барку или брод који је довезао со, одреде казну спаљивања (Гецић 1955: 100). Прелазом Будве под Млетачку власт, прелазе такође и солане, које ће се од тада чешће појављивати у уговорима о миру између Балшића и Млетачке републике, па ће их чак и Которани прижељкивати за себе (Ljubić V 1875: 88). Једно од четири тржишта на територији од Неретве до Бојане на којем је била дозвољена продаја соли, налазило се у Зети – Св. Срђ на Бојани (Луčić 1972: 154). Складишта соли на тргу Св. Срђа позната су још од најранијих времена. Владари из породице Немањића даривали су врло често манастире сољу из Зете код Љеша, из складишта код Св. Срђа и на Широком Броду (Новаковић 1915: 385, 629, 640, 649, 661, 692; Спремић 2005: 143-164). Па и касније, за самосталност Зете, Балшићи такође обдарују манастире у соли. Балша III 1417. године поклања манастиру Пречистој на Морачнику (Историја Црне Горе 1970: 88).

Тржиште Св. Срђа снабдевано је сољу углавном из драчких солана, а дубровачки трговци који су имали онде велику колонију, снабдевали су тржиште сољу из Дубровника (Луčić 1972: 154).

Цена соли није била уједначена. Цена дубровачке соли која се продавала у Св. Срђу, кретала се између 15 и 20 перпера за центенар модија, валонска со продавана је по 18 перпера за цатенар модија дринске мере. Из соласког депоа Св. Срђа снабдевала се сољу цела северна Албанија, велики део Влашке и Зете. Од соли што је улазила у продају, наплаћивао се десетак на име регалне таксе „царина соли”. Овај доходак, као и остали државни дохоци онога доба даван је под закуп, а као закупници и овде се појављују најчешће Дубровчани (Храбак 2005в: 93).

Табеларни приказ извозне робе:

роба	Цена/количина	порекло	година
Дрво	Нема цене	Љеш	1403. и 1406.
Дрво	Нема цене	Улцињ	1397.
Уље	10 милијара уља по цени од 26 златних дуката по милијару	Бар	1372.
Уље	20 милијара уља по цени од 30 златних дуката по милијару	Бар	1381.
Уље	300 стара извезено	Бар	1398.

камен	Количине 1200	Св. Марије Ратачке	-
коњи	По цени од 60 дуката	-	1393.
риба	4000 перпера годишњи приход Скадра од царина на рибу	Скадар	Катастар 1416.

Табеларни приказ увозне робе:

роба	Количина/цена	Увожено у	година
цреп		Бар, Ратачка опатија	
жито	50 стара по 4 перпера стар	Ђурађ Балшић	1388.
жито	150 стара	Балша III	1415.
жито	200 стара	Балша III	1416.
жито	Дозвољен увоз	Балша III	1418.
вино	једну барилум малвазије и једну романие	Скадар	1397.

Закључак. Балканско полуострво са својим пољопривредним и сточарским производима, са својим рудним благом, било је током читавог средњег века веома значајно, како у трговини Млетачке републике тако и Дубровачке. За зетске и албанске крајеве ове две трговачке републике биле су живо заинтересоване. Ова подручја за њих су значајна била не само ради директне трговине обеју република са њима, она су значајна исто тако и стога што се преко њих вршио велики део транзита робе из унутрашњости Балкана Млетачкој и Дубровачкој републици и обрнуто, што је преко Зете и Албаније ношена млетачка и дубровачка роба дубље на Балкан, па и даље на исток.

Да би обезбедили трговину на овом подручју, а у исто време омогућили безбедност и сигурност своје транзитне трговине, и Млечани и Дубровчани трудили су се да са господарима ових области буду у добрим и пријатељским односима. Борили су се и једни и други да им господари поменутих области ако не прошире, оно бар потврде трговачке повластице које су од раније имали у овим областима. Слободе које су дубровачки трговци уживали у периоду владавине Балшића у Зети, нису се много разликовале од слобода које су имали за ранијих господара Немањића.

На основу сачуваних докумената из Дубровачког и Млетачког архива у раду је направљен преглед извозне трговине Зете Балшића на основу појединачних примера, као почетак даљих и далекосежних истраживања.

Извори

I) Необјављени извори

A) ДАД: Дубровачки архив (Historijski arhiv u Dubrovniku), серије:

Reformationes
Acta Consilium Rogatorum
Acta Minoris Consilii
Acta Consilii Maioris
Diversa Cancelariae
Diversa Notariae
Lamenta de foris

II) Објављени извори

Dinić 1951: M. Dinić, *Odluke Veća Dubrovačke republike I*.

Ljubić 1874: Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike IV*, Zagreb.

Ljubić 1875: Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike V*, Zagreb.

Новаковић 1912: С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд.

Орбини 1968: М. Орбини, *Краљевство Словена*, Београд.

Radonić 1934: J. Radonić, *Acta et diplomata Ragusina I/1*, Београд.

Стојановић 1929: Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1* Београд – Сремски Карловци.

Valentini 1968: J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta, saeculorum XIV et XV, Pars I, Tomus II, Palermo-Napoli-Roma-Venezia- Munchen*.

Литература

Антоновић 2003: М. Антоновић, *Град и жупа у зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд.

Бар град под Румијом 1984: *Бар град под Румијом*, Бар.

Божић 1979: И. Божић, „Млечани на реци Бојани“, у: *Немирно поморје XV века*, Београд, 218-240.

Божић 1979а: И. Божић, Земљишни систем у 'Млетачкој Албанији', у: *Немирно поморје XV века*, Београд, 259-331.

- Gelcich 1889: G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi, studi storici documentari*, 1899.
- Гецић 1955: М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*, ЗФФ 3, 95-153.
- Динић 1934: М. Динић, *Прилог историји ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, Глас СКА 161, 55-99.
- Dinić-Knežević 1967: D. Dinić-Knežević, „Трговина žита у Dubrovniku у XIV веку“, у: *Godišnjak Filozofskog fakulteta*, br, 10, Novi Sad: Filozofski fakultet, 71-131.
- Динић-Кнежевић 1969: Д. Динић-Кнежевић, „Промет житарица између Дубровника и залеђа у средњем веку“, у: *Годишњак ФФ*, XII/1, Нови Сад: Филозофски факултет, 73-85.
- Динић-Кнежевић 1982: Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд.
- Историја српског народа II 1982: *Историја српског народа II*, Београд.
- Историја Црне Горе 1970: *Историја Црне Горе 2/2*, Титоград.
- Јиречек 1915: К. Јиречек, *Важност Дубровника у трговачкој повијести средњег вијека*, Дубровник.
- Јиречек 1952: К. Јиречек, *Историја Срба II*, Пирот 2004. (фототипско изд.)
- Јиречек 1959: К. Јиречек, „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку“, у: *Зборник К. Јиречека*, I, Београд, 205-304.
- Ковијанић 1958: Р. Ковијанић, *Барски маслињаџи XIV вијека*, Историјски записи 1-2, 319-321.
- Kurtović 2013: Е. Kurtović, „Ad usum boni posculatoris et boni viri (uzgoj konja u dubrovačkom zaleđu kroz prizmu ugovora o uzgoju“, у: *Spomenica Ibrahima Karabegovića*, Sarajevo: Institut za istoriju, posebna izdanja, knj. 10, 35-68.
- Лазаревић-Милутиновић 2004: С. Лазаревић, Б. Милутиновић, „Филип Барели, протовестијар Балшића“, у: *Зборник радова Филозофског факултета*, XXXIII/2003, Косовска Митровица: Филозофски факултет, 45-60.
- Лазаревић 2006: С. Лазаревић, „Задарски мировни уговор из 1358. године“, у: *Теме*, 2/2006, 213-231.
- Lane 1996: F. C. Lane, *I mercanti di Venecia*, Torino.
- Lučić 1972: J. Lučić, *Pomorsko-trgovački dometi Dubrovnika u XIII stoljeću*, Spomenica Josipa Matasovića (1892-1962), Zagreb 151-161.
- Мијатовић 1881: Ч. Мијатовић, „Госпођа Јела Балшићка“, у: *Српски преглед*, 1.
- Милутиновић 1997: Б. Милутиновић, „Борба Балшића са Млечанима за зетске приморске градове“, у: *Зборник Филозофског факултета у Приштини*, 26-27/1996-1997, Приштина: Филозофски факултет, 87-110.
- Милутиновић 2001: Б. Милутиновић, „Извоз дрвета и израђевина од дрвета из Љеша и Ишмија од XIII-XVI века“, у: *Зборник радова ФФ*,

- XXXI/2001, Косовска Митровица: Филозофски факултет, 327-347.
- Митровић 2014: К. Митровић, „Однос кнеза Лазара и његових наследника са Балшићима (1365-1402)“, у: *Власт и моћ - властела моравске Србије од 1365. до 1402. године*, Крушевац, 257-268.
- Петровић 1070: Ђ. Петровић, *Ватрено оружје на Балкану уочи и после османског освајања на Балкану у XIV и XV веку*, Гласник ЦМ, 83-112.
- Синдик 1950: И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV века*, Београд.
- Спремић 2005: М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396-1479)*, Прекинут успон, српске земље у позном средњем веку, Београд, 143-164.
- Спремић 2014: М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, Београд.
- Тошић 1976: Ђ. Тошић, „Брштеник у средњем веку“, у: *Годишњак ДИБиХ*, 21-27, 37-50.
- Тошић 1987: Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем веку*, Сарајево.
- Ћирковић 1968: С. Ћирковић, *Коментари и извори Мавра Орбина*, Београд.
- Ћирковић 1997: С. Ћирковић, *Дубровник и залеђе у средњем веку, у Работници, војници, духовници*, Београд, 47-55.
- Ћук 1986: Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд.
- Храбак 2005а: Б. Храбак, „Арбанашко дрво у Дубровнику“, у: Арбанашке студије III, Београд, 7-55.
- Храбак 2005б: Б. Храбак, „Житарнице са Бојане и из Скадарског краја (1300-1600)“, у: *Арбанашке студије III*, 69-89.
- Храбак 2005в: Б. Храбак, „Промет соли у Скадру и Бојани у XIII, XIV и XV веку“, у: *Арбанашке студије III*, Београд 2005, 90-110.
- Шкриванић 1974: Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд.

RAZVOJ UMJETNIČKE GLAZBE U BOSNI I HERCEGOVINI

Uvod

Često se pitamo kako je razvoj umjetničke glazbe i glazbeni život u Bosni i Hercegovini na tako niskom nivou, i ima li ova zemlja uopće svoje kompozitore? Na samom početku bitno je istaći razliku između dva termina: muzika u BiH i bosanskohercegovačka muzika? Muzika u Bosni i Hercegovini je termin koji označava geografsku, povijesnu, političku i nacionalnu odrednicu muzike na tlu BiH. U stvaranju te muzike sudjeluju sve nacije i svi ljudi koji se imenuju stanovnicima BiH, bilo da su porijeklom iz BiH ili su u nju došli kao umjetnici i stvaraoci iz drugih sredina. Prvi su autohtoni Bosanci i Hercegovci, drugi kao nositelji kulture drugih sredina sređuju svoj integritet s integritetom stanovnika BiH. U stvaranju bh. muzike oni su ravnopravni. Bosanskohercegovačka muzika je termin koji zahvata muziku u BiH, ali je nadređuje odrednicama muzičkog stila. Ona označava pripadnost muzike općem korpusu umjetnosti i kulture kao faktu povezanosti bošnjačkog, srpskog, hrvatskog i drugih muzičkih entiteta u jednu cjelinu koju možemo definirati izvedenim terminom bosanskohercegovački muzički duh.

Put razvoja bosanskohercegovačke umjetničke glazbe bio je uvjetovan ratovima, podijeljenošću nacija i mnogim drugim problemima. Bosanskohercegovački glazbeni stvaraoci, kompozitori, dirigenti, pijanisti nalaze se na rubovima naše stvarnosti, potisnuti su sami sebi, možemo reći odbačeni od društva i društvene zajednice. Bosna i Hercegovina je jedina zemlja koja nema udruženje kompozitora. Također nema instituciju za promociju nacionalne glazbe, koja bi bila zadužena za izdavanje nota, za pokretanje raznih programa, organiziranje koncerata i zastupanje bh. glazbe u svijetu. BiH je zemlja koja nema razvijenu tradiciju njegovanja umjetničke glazbe, pa je tako i broj kompozitora koji su djelovali, odnosno djeluju danas, prilično malen. Također podrijetlo tih kompozitora ne smije nas začuditi jer većina nisu rođeni Bosanci i Hercegovci, već utjecajem okolnosti djeluju u BiH dulji ili kraći niz godina.

Ovim radom biće predstavljen razvoj umjetničke glazbe u BiH nakon Drugog svjetskog rata kao i razlozi zbog čega BiH nema svoje kompozitore, koji bi svakako pridonijeli očuvanju i razvoju umjetničke glazbe.

---

* marinna.bazina@gmail.com

Muzički razvoj u BiH nakon Drugog svjetskog rata

Nakon Drugog svjetskog rata, u Bosni i Hercegovini stvoreni su uvjeti koji su omogućili bogat i raznolik razvoj svih oblika muzičkog djelovanja. Formiraju se temelji za profesionalno planiran muzički život. Sarajevo je vodeći muzički centar, a značajan preobražaj ostvaruje se u Mostaru, Banjaluci i Tuzli. Ovo je najplodnije i najaktivnije razdoblje u kome je prisutno nastojanje da se u jednom ubrzanom tempu nadoknade nedostaci i polovična ostvarenja prethodnih razdoblja, da se što više približi kulturnom nivou europskih i jugoslavenskih muzičkih centara.

Prvi značajni rezultati vide se na osnivanju muzičkih institucija. U Sarajevu je 1945. g. otvorena Državna srednja muzička škola (poslije Muzička škola), a nakon nje, srednje škole u Mostaru, Banjaluci, Tuzli, Bijeljini, Bihaću. Muzička akademija osnovana je 1955. g. u Sarajevu nakon što je okupljen značajan stručni kadar iz Beograda, Zagreba i Ljubljane. Stalna Opera osnovana je u Sarajevu 1946. g. Uz Operu od 1950. djeluje stalni baletni ansambl i baletni studio u kojem se školuju mladi kadrovi. Nakon orkestra Opere, formira se 1948. Simfonijski orkestar (od 1953. Filharmonija), značajno muzičko tijelo, koji je ostvario veliki broj koncertnih programa standardnih, suvremenih i jugoslavenskih djela. Jedno vrijeme djelovali su orkestri u Banjaluci, Mostaru i Tuzli.

U Sarajevu djeluje i Udruženje muzičkih umjetnika, koji formiraju koncertni život grada, a ujedno su pedagozi u muzičkim ustanovama. Također je osnovano Udruženje kompozitora BiH, koje okuplja kompozitore i muzikologe, a razvija značajnu izdavačku djelatnost. Muzikologija¹ nema veliku tradiciju i tek u poslijeratnom periodu se počinje intenzivnije razvijati. Etnomuzikologijom² i proučavanjem narodne muzike bave se akademici Cvjetko Rihtman³ i Vlado Milošević⁴. Udruženje kompozitora je okupljalo sve značajnije, tada, aktivne stvaraoce u BiH. To su bili: Milan Prebanda, Cvjetko Rihtman, Vlado Milošević, Mladen Pozajić, Mladen Strahuljak, Avdo Smailović, Miroslav Špiler, Nada Ludvig-Pečar, Vojin Komadina, Josip Magdić, Anđelka Bego-Šimunić, Milan Jeličanin.

---

¹ Muzikologija je znanost o glazbi koja se bavi proučavanjem svih njenih aspekata.

² Etnomuzikologija je znanost koja proučava glazbenu kulturu svih naroda, svih kontinenata, te se bavi utvrđivanjem njenih zakonitosti.

³ Cvjetko Rihtman (1902–1989) – bosanskohercegovački kompozitor, etnomuzikolog, pedagog.

⁴ Vlado Milošević (1901–1991) – bosanskohercegovački kompozitor, muzikolog, akademik, zborovođa, pedagog.

Muzički život u Bosni i Hercegovini 90-ih

Tijekom 90-ih dogodilo se mnogo radikalnih promjena u BiH, kao i u svim zemljama koje su nastale raspadom Jugoslavije. Promjene su prisutne u svim segmentima bosanskohercegovačkog društva. Danas je BiH sačinjena od dva entiteta i tri konstruktivna naroda. Na takvoj društveno-političkoj pozadini razvija se glazbena kultura u BiH. Razvoj glazbene kulture u BiH ovisi o razlozima koji nisu vezani za samu glazbu. Na glazbeni razvoj su utjecali rat, društvene i političke promjene. Tijekom rata, veći gradovi imali su ono što se zove glazbeni život, a koji je živio zahvaljujući brojnim glazbenim manifestacijama koje su organizirane u poslijepodnevnim satima te u zaštićenim prostorima. Neki od najznačajnijih glazbenih događaja tijekom rata u Sarajevu: preko 2000 održanih koncerata (prvi je održan u lipnju 1992, pijanist Esmā Pašić), veliki broj koncerata zbora Hrvatskog kulturnog društva Napredak pod vodstvom Milana Jelićanina, Sarajevski gudački kvartet preko 300 koncerata, vokalni oktet Bošnjacke kulturne zajednice Preporod. Sarajevska filharmonija je ponovno počela s radom krajem 1992. i dala je desetke izvanrednih koncerata. Oni za pamćenje su zasigurno izvedba Beethovenove Eroice u rujnu 1993. pod vodstvom Igg Reiner i Mozartovog Requiema, 19. travnja 1994. u starogradskoj dvorani, pod vodstvom Zubin Mehta.

U to vrijeme BiH je posjetilo mnogo stranih umjetnika. Već spomenuti Igg Reiner i Zubin Mehta, zatim Barbara Hendrix, pjevačica (1994); Valter Dešpalj, violončelist (1995) i mnogi drugi. Prvi operni koncert održan je 1993, a prva operna izvedba čekala je do 1996. u čijoj su izvedbi sudjelovali studenti Muzičke akademije.

Rat je zaustavio razdoblje normalnog glazbenog života. No, zanimljivo je to da je glazbeni obrazovni sustav vrlo aktivan u to vrijeme u svim većim gradovima. Nova Muzička akademija, koja je djelovala na Ilidži, a sada djeluje u Lukavici, osnovana je za vrijeme rata. Nakon rata situacija u glazbenom životu Bosne i Hercegovine se mijenja u nekoliko segmenata. Prvo, profesionalni entuzijazam i inspiraciju koju su imali glazbenici tijekom rata nestaje. Već 1996. ukazali su se problemi zbog financiranja glazbenih aktivnosti. Osim glazbenog obrazovanja nijedna glazbena institucija nema stalno financiranje. Ljudi koji organiziraju koncerte i glazbene festivale prisiljeni su tražiti druge načine financiranja (donacije iz lokalne ili međunarodne nevladine institucije). Problem financiranja glazbene kulture je tako izražen da izaziva neodržavanje koncertne sezone. Koncertni život postoji samo zahvaljujući festivalima kao što su: Sarajevski zimski festival, Bašćaršijske noći, Internacionalni sarajevski glazbeni festival.

Drugi problem, koji je veoma važan u poslijeratnoj BiH, jeste nedostatak kulturne politike. Kultura je od sekundarne važnosti i ne uzima se kao važan segment društva. Ako se pitanje glazbene kulture diže, onda je to uvijek na razini nacije. Svaki konstruktivni narod ima glazbenu kulturu koja je veoma važna za potvrdu nacionalnog identiteta. Glazba ima veoma važnu ulogu i za

vrijeme vjerskih praznika: muslimanskih Ramazana i Bajrama, te pravoslavnih i katoličkih Božića i Uskrsa.

Glazbena kultura je snažan element razvoja bosanskohercegovačkog društva. Neke manifestacije, kao što je prva izvedba opere „Hasanaginica“, koju je skladao Asim Horzić (18. ožujka 2000), to jasno pokazuju. Pri prvom izvođenju opere dvorana je bila puna, što pokazuje da je publika ne samo indikator kulture nego i njezin nosač. Tako se široki spektar glazbene publike koji je postojao prije rata, unatoč drastičnim promjenama stanovništva, nije izgubio za vrijeme rata.

Muzičko stvaralaštvo i kompozitori umjetničke muzike u BiH danas

Kompozitorstvo⁵ je muzička djelatnost na kojoj počiva ono što se zove povijest svjetske umjetničke muzike. Sve svjetske (pisane) povijesti muzike i kulture počivaju na muzičkom djelu i njegovom kompozitoru. Kulturni značaj kompozitorske djelatnosti je bitan, jer se prema njoj određuje status kulture u društvu i društvenom okruženju. Naravno, sva muzička djelatnost se može promatrati kao stvaralačka, ali je kompozitorska jedina koju određuje kreativnost kao stvaranje nove vrijednosti, odnosno novog umjetničkog entiteta. Kreativni čin u kompoziciji je uzdignut na razinu stvaranja novih, tj. originalnih svjetova koji, u sociološkom smislu potvrđuju čovjeka kao stvaralačko biće, u estetskom smislu potvrđuju ga kao kreatora novog umjetničkog života. Kompozitorska djelatnost je stoga ona koja uzdiže muzičku kulturu na nivo umjetnosti. Svako društvo ima svoju kulturu koja je duhovni ili predmetni rezultat načina života i mišljenja jedne društvene grupe, nacije ili naroda. Međutim, svako društvo ne mora imati svoju umjetnost, jer je umjetnost, između ostalog, najveće moguće poštovanje umjetničkog čina. U BiH se često kulturna djelatnost poistovjećuje s umjetničkom. Ono što čini umjetnost u muzici nezaobilazno je vezano za komponiranje, koje je potraga za najkreativnijim načinom stvaranja novog umjetničkog djela.

U BiH postoji vrlo malo aktivnih kompozitora, naravno isključujući one koji stvaraju neumjetnost i koji se obično nazivaju „kompozitori“ ili „autori“. Aktivni kompozitori umjetničke muzike u BiH su: Anđelka Bego Šimunić, Asim Horzić, Ališer Sijarić. U Republici Srpskoj kompozicijom se bavi Teodor Romanić. Tu su još, Josip Magdić, Mladen Miličević, Senad Mehinović, Vojislav Ivanović, Aldo Kezić, Valentina Cvijetić, Svjetlana Bukvić, Jasmin Osmanagić, Igor Karača, Ramiz Tahiri. No, nesreća je u tome što svi ovi kompozitori, koji su u Bosni ostavili nekog stvaralačkog traga, danas, iz raznih razloga, ne žive i ne djeluju u BiH.

---

⁵ Označava kompozitora i kompoziciju kao stvaranje i gotovo umjetničko djelo.

Razlozi zbog kojih je BiH bez kompozitora

1. Povijesni: Od Austrougarske, kada se javlja kompozitorska djelatnost u BiH, pa sve do II svjetskog rata, kompozitorstvo se oslanja na svjetsko, srpsko i hrvatsko stvaralaštvo. Razlog tome je što nacionalna pjevačka društva, koja se počinju formirati pred kraj XIX stoljeća i koja su u početku jedina izvodačka tijela, radije stavljaju na repertoar kompozitore svoga nacionalnog korpusa. Posljedica toga je da se dugo, sve do 20-ih godina XX stoljeća, ne pojavljuje kompozitor bosanskohercegovačkog podrijetla, izuzev Alekse Šantića⁶, koji se također oslanja na već osvojeni zbarski repertoar srpskih kompozitora. No, i u 20-im godinama, pa i kasnije, bosanskohercegovački kompozitor je veoma rijedak, npr. Vlado Milošević, Beluš Jungić, Franjo Mačejovski (Čeh koji je vremenom postao bosanski kompozitor) i drugi. Takvo se stanje traje sve do druge polovice 40-ih godina XX stoljeća, kada počinje ono što bismo nazvali bosanskohercegovačko kompozitorstvo.

2. Društveni: BiH društvo je tek osnivanjem Udruženja kompozitora (1949) počelo voditi tzv. društvenu brigu o svojim kompozitorima i muzičkim piscima. Međutim, u povijesnom smislu to je već bila zakasnjela briga o vlastitom kreativnom bogatstvu, zakasnjela i u odnosu na okruženje socijalističke Jugoslavije i u odnosu na svijet. Bilo je, naime, potrebno, nakon osnivanja Udruženja i ostalih institucija muzičke infrastrukture, gotovo tri desetljeća da bh. kompozitorstvo uhvati neki zajednički korak s kompozitorstvom Hrvatske i Srbije, zahvaljujući, opet, najviše kompozitorima koji su došli upravo iz tih zemalja. Domaći kompozitori u BiH počinju se sa svojim stvaralaštvom uključivati u regionalne i svjetske kompozitorske tijekove tek 70-ih i 80-ih godina. Rat (1992-1995) razorio je bh. kompozitorsko jezgro i raspršio kompozitore na razne strane: u svoju naciju, u Europu i Ameriku, u samovoljnu kompozitorsku šutnju. Od prijeratnih dvadesetak kompozitora u BiH ostale su aktivne jedino Anđelka Bego Šimunić i Rada Nuić, poslije rata snažno se pojavljuje Asim Horozić, u posljednje 2-3 godine potvrđuje se i Ališer Sijarić.

Za stanje u bh. kompozitorstvu danas moglo bi se reći: da nije ništa bolje od onog nakon II svjetskog rata u pogledu broja kompozitora i broja djela; da nema kontinuiteta među kompozitorskim generacijama; da nema kompozitorskih škola; da je predratni pluralizam kompozitorskih stilova zamijenjen uniformošću stvaranja folklorističkog tipa; da je društvena briga o kompozitorima svedena na polujavne ministarske narudžbe novih djela; da nema zaštite autorskih prava; da nema fonda za stimulaciju i narudžbu novih djela; da nema tiskanja novih djela; da nema nikakve državne brige oko onih pojava koje čine muzičku povijest u BiH itd. Ali i u takvoj situaciji pojavljuju se rezultati među kojima možemo spomenuti komponiranje dvije bh. opere, nekoliko orkestralnih

---

⁶ Aleksa Šantić (1868–1924), bosanskohercegovački pjesnik srpske nacionalnosti i jedan od najpoznatijih predstavnika novije lirike u BiH.

djela, jednog gudačkog kvarteta, nekoliko komornih komada. No, ukupna društvena briga o suvremenom bh. kompozitorstvu je nikakva.

3. Pedagoški: U bh. muzičkoj pedagogiji, posebno na srednjem stupnju obrazovanja, kada se i prepoznaju kompozitorske sposobnosti, ne postoji predmet/i ili usmjerenje ka kompoziciji. Učenici uče muzičko-teorijske predmete na teorijskoj, a ne stvaralačkoj razini. Ne postoji niti jedan predmet koji bi teorijsko znanje učenika podigao na razinu vlastite kompozicije, odnosno spoja teorijskog znanja i vlastite invencije (domišljatosti). Tako se muzičko stvaranje stavlja u drugi plan. Tek na studiju upisuje se odsjek za kompoziciju, na kojem studenti „uče stvarati“ kompoziciju. No, za kompozitorstvo, to je prekasno. Možda je kasno počinjanje s vlastitim stvaranjem i razlog zašto neki studenti kompozicije ne zadovoljavaju kriterije studija, pa ga napuštaju i prelaze na druge odsjeke ili čak potpuno napuštaju studij muzike. Drugi razlog može biti to što je studij kompozicije jedan od najzahtjevnijih. On traži težak i kontinuiran rad na usvajanju znanja iz muzičko-teorijskih i praktičnih disciplina, ali još više stalan rad na izgradnji i oplemenjivanju vlastite kompozitorske vještine i kreacije. Težak posao i rad nije svojstven većini studenata, tako samo mali broj postiže maksimalne rezultate, a većina je prosječna. Treći razlog može biti sama nastava kompozicije u kojoj studenti ne pronalaze sebe kao budućeg kompozitora suvremenih i modernih formi.

Dokaz navedenoj situaciji je broj diplomiranih studenata kompozicije. No, sa studijem kompozicije uvijek je problem to što ni kompozitorska diploma nije garancija da će se diplomirani kompozitor uspješno baviti kompozicijom. Postoje primjeri savršenih kompozitora koji, nakon diplomskog ispita, nisu javno izveli niti jednu svoju kompoziciju, a već su i u mirovini.

Problem kompozitorstva, iz ugla muzičke pedagogije, u BiH je puno izraženiji nego u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, djelomično i Makedoniji. Evo nekih podataka za usporedbu: na beogradskoj Akademiji postoje četiri klase kompozicije s ukupno 20 studenata (godišnje se na Akademiju upiše oko 100 studenata); na zagrebačkoj svaki profesor od docenta na više može imati studente kompozicije ukoliko ga student izabere kao svog nastavnika (godišnje se upiše oko 90 studenata na sve odjele); na ljubljanskoj Akademiji za glazbu postoje četiri klase kompozicije s ukupno 16 studenata (godišnje se upiše 79-80 studenata). U Sarajevu je jedna klasa kompozicije s ukupno 7 studenata (godišnje se upiše oko 45 studenata).

4. Mentalitet⁷: Treba razmisliti zašto se u BiH na studij kompozicije, i prije rata a i sada, javlja tako malo kandidata. Mogući odgovori su: Zbog spomenutih povijesnih razloga, ali i zbog mentaliteta naroda koji živi u BiH. Biti kompozitorom ozbiljne muzike u BiH nikada nije bilo zvanje od značaja. Zapravo, baviti se umjetničkom muzikom, za naš vladajući vrijednosni skup duhovnih i društvenih sposobnosti, jeste nešto što spada u osobni interes na

---

⁷ Mentalitet- način mišljenja; duševni karakter; skup društvenih dispozicija; duhovno ustrojstvo nekog čovjeka, neke skupine (Klaić 1968: 833).

razini kućnog muziciranja, posao čije su tvorevine nerazumljive, čak nešto što je gubljenje vremena, više nego što je trajno ljudska profesija. Naprotiv, biti kompozitorom pop i novokomponirane glazbe je popularno i od naroda priznato, između ostaloga i zato što je zarada koja se time ostvari dovoljan dokaz našem mentalitetu da se time vrijedi baviti. Postsocijalistička crta našeg mentaliteta jeste mišljenje da ono što donosi dobru zaradu mora biti i nešto što je vrijedno, dakle lijepo je ono što je korisno. Zbog te korisnosti i uživalačke ugodnosti, a zapravo prividne umjetničke vrijednosti, danas se stvaraoci primijenjene glazbe nazivaju umjetnicima. Tako se, pogotovo u medijima, tvorevine tih „umjetnika“ nazivaju umjetničkim djelima.

Odnos medija i kompozitorstva

- Mediji u cjelini nemaju osjećaj za kompoziciju kao stvaranje umjetničkog djela, već je uvijek promatraju kao funkciju nečega;
- Mediji nemaju stručne ljude koji će govoriti i pisati o kompozitorstvu iz gledišta stvaranja novih kulturnih i duhovnih vrijednosti;
- Mediji propagiraju muzičke ne vrijednosti;
- Mediji ne pridaju dovoljno pažnje kompozitorstvu kao stvaralaštvu u cjelini, već stvaralaštvu partikularno i u segmentima, najčešće političkim, nacionalnim, vjerskim.

Kako pokrenuti kompozitorstvo s mrtve točke i riješiti problem nedostatka kompozitora?

1. U srednjim glazbenim školama i na glazbenim akademijama trebalo bi, u sklopu nadolazećih promjena nastavnih planova i programa, reformirati studij kompozicije i teorijskih predmeta u smjeru bržeg osposobljavanja mladih kompozitora za samostalno stvaranje.
2. Nadležna ministarstva moraju s više finansijskog ulaganja ulaziti u rizik stvaranja mladog kompozitora kroz dodatno financiranje studija.
3. Nadležna ministarstva i glazbena udruženja trebaju skupa ustanoviti sustav financiranja i pomaganja kompozitorstva kroz:
  - konkurse za nova djela,
  - dobro osmišljeni festival domaćeg glazbenog stvaralaštva i dobro osmišljene koncerte bh. kompozitora u redovnoj koncertnoj sezoni,
  - tiskanje notnih izdanja i kompakt diskova s djelima domaćih autora,
  - tiskanje i izdavanje raznih knjiga o kompozitorima i kompozitorstvu u BiH,

- osnivanje komornog orkestra čiji bi glavni zadatak bio izvođenje djela bh. kompozitora,
  - drugi vidovi pomoći (pomoć u kupovini instrumenata i suvremene računalne opreme za komponiranje, notnog papira, pomoć u praizvedbi, pomoć u odlasku na svjetske festivale i sastanke kompozitora, itd.)
4. Ustanoviti sustav zaštite autorskih prava kompozitora preko AMNUS-a (Asocijacija muzičkih stvaralaca), koji već ima neke početne rezultate u tome.
  5. Otvoriti medijski prostor za domaćeg kompozitora kroz reklamu, organizirati stručne suradnike koji bi o kompozitorstvu govorili iz perspektive struke, pokrenuti stalne radijske i tv emisije o kompozitorima i njihovim djelima, organizirati sposobne glazbene pisce u pisanim medijima.
  6. Stvoriti društveno i kulturno okruženje u kojem bi kompozitor bio vrijedan društvenog priznanja i poštovanja. Jedan od načina da se to postigne jest proglašenjem kompozitora društveno zaštićenim zvanjem i profesijom.

BiH kompozitori

Mladen Stahuljak (Zadar, 1914 – Hamburg, 1996) jedan od brojnih umjetnika koji su poslije Drugog svjetskog rata došli u Bosnu i Hercegovinu. Porijeklom je iz ugledne hrvatske glazbene obitelji. Rano je pokazao talent i interes za glazbu, a glazbenu naobrazbu stekao je u Zagrebu i Leipzigu. Kompoziciju je završio 1939. u klasi prof. Krste Odaka. U Sarajevo je došao 1954.g. za dirigenta u Operi i profesora teoretskih predmeta u Srednjoj muzičkoj školi. Strahuljak se bavi kompozicijom od svoje dvadeset druge godine. Njegov kompozitorski opus je bogat. Pisao je za gudaće i puhaće instrumente, za glasovir, za orgulje, za komorne sastave za zborove, za glas solo. Skladao je i glazbu za dramu i film. Težište u svom radu postavio je na oblike kojih nema u bh. glazbenoj literaturi, ili ih ima vrlo malo. Tako su nastale sonate za violinu, violu solo komorna djela vokalne glazbe, ženski kvarteti sa klavirom, itd. Nije pisao za velike orkestre, još manje velike glazbene forme. Polifoni način mišljenja dominantan je u njegovim djelima. Njegova melodija je originalna, ali riješena u narodnom duhu.

Asim Horozić (1958) je autor prve bosanskohercegovačke opere. Tuzlak koji sebe smatra sarajevskim kompozitorom. Kompozitor kojemu je bosanskohercegovački folklor izvorište i nadahnuće, bilo kao citat ili stilizacija, ozvučen u okviru postmodernih kompozitorskih postupaka. U tom estetskom okruženju nalazi se i njegova opera Hasanaginica.

Vlado Milošević (1901-1990) – Trideset godina intenzivnog stvaralačkog rada Vlade Miloševića ostavilo je dubok trag u razvoju glazbene kulture Bosne i Hercegovine, a posebno njegovog rodnog kraja Bosanske krajine. Rođen je u

Banjaluci, gdje je i došao u prvi dodir s glazbenom umjetnošću. Studij glazbe počeo je 1923. kao student dirigentsko-kompozitorskog odsjeka Muzičke akademije u Zagrebu. Nakon završetka studija vraća se u rodni grad gdje prihvaća dužnosti pedagoga, dirigenta, kompozitora, muzikologa, ulažući svu energiju u stvaranje i širenje glazbene umjetnosti. Jedan je od najznačajnijih bosanskohercegovačkih kompozitora. Skladao je preko 500 djela. Svoje originalno glazbeno stvaralaštvo Milošević je zasnivao na elementima folkloru rodnog kraja. Polazeći od tradicije koja je nikla i razvila se u narodu, on je nastojao da se u svojim kompozicijama što više približi načinu mišljenja i osjećanja kakav postoji u narodnoj glazbi Bosanske krajine i zbog toga je i njegov glazbeni govor bogat disonantnim intervalima, pomalo tvrd, često obojen sivim koloritom, ali vrlo originalan. Narodna glazba je prvenstveno vokalna, zbog čega je razumljivo što je Vlado Milošević, inspiriran njom, napisao najviše djela za glas, pogotovo za zbor. Milošević je pisao također za solo instrumente uz pratnju, gudački kvartet, obou i gudače, komorni orkestar. Najuspješniji kompozitorski radovi su mu solo pjesme uz pratnju koje karakteriziraju njegov originalan glazbeni govor i u njima je prikazano bogatstvo raspoloženja: od suptilnog lirskog štimunga do snažne dramatike. Veoma su rijetka djela u kojima se ne pojavljuje folklor, što je jedan od razloga zašto Miloševića promatramo kao jednog od kreatora bosanskohercegovačkog glazbenog duha. Značajna je i njegova etnomuzikološka djelatnost koju je zabilježio u osam knjiga sa nekim kraćim napisima i mnogim problemima glazbenog bosanskohercegovačkog folkloru. U svom stvaralačkom opusu sjedinio je znanje istraživača i kompozitora.

Josip Magdić (1937), rodom iz Ogulina, kompoziciju je diplomirao na ljubljanskoj Akademiji za glazbu, gdje 1966. dovršava i postdiplomski studij. Karijera mu započinje 1970. kada njegova radna sredina postaje Sarajevo, gdje je 1989. imenovan za redovnog profesora Muzičke akademije. Dobio je i nekoliko internacionalnih nagrada, npr. nagrada IX međunarodnog konkursa elektroakustičke glazbe u Bourgesu, Francuska (1981). Ima preko 200 djela koja su prožeta različitim utjecajem, pa tako i onim folklornim. Komponira za komorne sastave jednako kao i za velike izvođačke sastave prolazeći kroz faze neoklasike, neoromanizma, ekspresionizma. U vrijeme najteže ratne katastrofe u Sarajevu nastale su mu partiture pod nazivom „Ratne kajde 92“. Osim skladanja Magdić je vrlo često nastupao i izvodio svoja djela na orguljama ili glasoviru. Poznati su mu solistički koncerti u Francuskoj, Danskoj, Italiji, Njemačkoj, Norveškoj, Hrvatskoj. Od 1994. živi i radi u Zagrebu.

Avdo Smailović (1917-1984) rođen je u Visokom. Potiče iz siromašne radničke obitelji koja mu nije mogla omogućiti glazbeno obrazovanje. U raznim amaterskim društvima prvi put je došao u neposredan dodir s glazbom. U njima je učio svirati pojedine puhaće instrumente i upoznao se s elementima glazbene teorije. Godine 1948. upisao je Srednju muzičku školu u Sarajevu, a 1955. Muzičku akademiju, koju napušta poslije pet semestara. U svom glazbenom stvaralaštvu Smailović je stavio težište na dva područja: glazbu za puhaće

orkestre i zbarsku glazbu, iako je pisao i za simfonijski orkestar, glas i klavir, kao i za tamburaški orkestar. Njegov opus, žanrovski i stilski raznovrstan, pokazuje zanimanje za folklor. Često se koristi doslovnim citatima narodnih melodija. Kompozitor je čiji je stvaralački put, od samouka do visoko školovanog glazbenika, rijedak primjer ljudske upornosti u bosanskohercegovačkoj tradiciji umjetničke glazbe. U njegovim djelima očituju se široka melodija, snažni dinamički kontrasti, skrivena folklorna tematika.

Cvjetko Rihtman (Rijeka, 1902 – Sarajevo, 1989) – U glazbenom životu Sarajeva još od 1932.g. ličnost Cvjetka Rihtmana zauzima istaknuto mjesto. On tu djeluje kao kompozitor, folklorista, dirigent, glazbeni pedagog, i na svakom od ovih područja pridonio je razvoju glazbenog života u Sarajevu. Još od djetinjstva bavio se glazbom, a poslije završetka srednje škole u Sušaku otišao je na muzičke studije u Prag. gdje je učio od istaknutih čeških glazbenih pedagoga. Želeći produbiti i proširiti svoje znanje odlazi u Pariz, gdje nastavlja studij. 1932.g. dolazi u Sarajevo, gdje postaje zborovođa i radi kao pedagog u Učiteljskoj školi. On je bio prvi ravnatelj Sarajevske opere, prvi rektor Muzičke akademije, ravnatelj Instituta za proučavanje folkloru. Kao kompozitora, na prvom mjestu privlačilo ga je područje vokalne glazbe. Pored zbarske glazbe Rihtman je komponirao i nekoliko pjesama za glas uz pratnju klavira, također je pisao djela za klavir i violinu. Aktivnost Cvjetka Rihtmana osobito je značajna na području etnomuzikologije. Radeći u Institutu za proučavanje folkloru prikupio je oko šest tisuća glazbenih zapisa narodnih pjesama sa područja Bosne i Hercegovine, koji danas predstavljaju dragocjenu riznicu bh. narodne glazbene kulture.

Milan Prebanda (1907-1979) spada u red kompozitora koji svoj umjetnički govor temelje isključivo na narodnom glazbenom stvaralaštvu. Rođen je u Šibeniku, gdje je i stekao srednjoškolsku glazbenu naobrazbu. Muzičku akademiju završio je u Zagrebu. Glavni predmet njegova studija bilo je solo pjevanje, ali je Prebanda temeljito izučavao i teorijske predmete. U Sarajevu je radio prvo kao nastavnik u Srednjoj muzičkoj školi, a zatim kao profesor teorijskih predmeta na muzičkoj grupi Više pedagoške škole. Svoje glazbeno djelovanje Prebanda je usmjerio u dva pravca, koja su za njega bila podjednako značajna: pedagoški i kompozitorski. Praktičnom glazbenom pedagogijom počeo se baviti još 1933.g. u Zagrebu. Usporedo je tekao i njegov kompozitorski rad. Pisao je za glas i klavir, dječje zborove, mješovite i muške zborove. Napisao je i nekoliko instrumentalnih djela, a komponirao je i scensku glazbu za razne kazališne komade. U svim djelima Prebanda polazi od narodnog glazbenog izraza, i to prvenstveno gradske tradicije, koristeći se katkad i doslovnim citatima narodnih melodija.

Nada Ludvig Pečar (Sarajevo, 1929 – Beč, 2008) jedna je od rijetkih žena koja je izabrala glazbenu kompoziciju za svoj životni put. Još za vrijeme studija u Sarajevu napisala je nekoliko zapaženih djela izrazito lirskog karaktera, sa bogatom melodijom i jasno izraženom težnjom za polifonim oblikovanjem. U Sarajevu je završila osnovnu i srednju glazbenu školu. Poslije toga je počela s

kompozitorskim radom u klasi prof. Borisa Papandopula, i 1952.g. nastale su njezine prve kompozicije. Na Muzičku akademiju u Sarajevu upisala se 1955, kada je i osnovana, na odsjek kompozicije i dirigiranja u klasi prof. Miroslava Špilera i prof. Mladena Pozajića. Pisala je pretežno za klavir, ali ima i djela za glas uz pratnju klavira kao i za zbor.

Mladen Pozajić (Županja, 1905 – Sarajevo, 1979) diplomirao je na Muzičkoj akademiji u Zagrebu na dirigentskom odsjeku. Studij kompozicije nastavio je u Parizu. Došavši u Sarajevo 1947.g. on se požrtvovano prihvatio rada, i svojim znanjem i iskustvom utjecao na jačanje umjetničkog kvaliteta novoosnovanih sarajevskih muzičkih institucija: Opere, Filharmonije, Muzičke akademije. Svoju glazbenu sposobnost usmjerio je na nekoliko pravaca, djelujući kao dirigent, glazbeni pedagog, kompozitor, korepetitor, i postao jaka umjetnička ličnost ovog grada. Komponiranjem se počeo baviti rano, nastojeći uvijek da pronade vlastiti glazbeni izraz. U najvećem broju svojih kompozicija on se prikazuje kao pristalica nacionalnog glazbenog smjera. Međutim, veoma rijetko se koristi citatima narodne melodije, ali na folklornoj bazi izrađuje svoj glazbeni jezik: melodije i harmonije su mu pomalo tvrde, a ritam često kompliciran. Pisao je djela za klavir, komorne sastave, orkestralna djela, vokalnu glazbu, glas i klavir, zbor.

Zaključak

Povijest glazbe u BiH nije kontinuirano vremenski definirana. Mnogo se raznih razaranja desilo u BiH da bi se život profesionalne glazbe ustalio i razvio do nivoa bosanskohercegovačke umjetničke glazbe. Povijest glazbe u BiH može se pratiti i problematski. To znači govoriti o fenomenima bitnim za razvoj umjetničke glazbe u BiH. Ti glazbeni fenomeni su: kompozitorstvo, izvodaštvo, muzičke institucije i muzička pedagogija i nauka.

Kompozitorstvo je najmlađa glazbena djelatnost u razvoju umjetničke glazbe u BiH. Potpuno je razumljivo i zašto. Tek visoko razvijena glazbena infrastruktura, od školstva do ansambala i koncertnih dvorana, može poticati stvaranje novih glazbenih djela koja su fundament svake glazbene umjetnosti. Jedan od razloga zašto sve do pojave razvijenog kompozitorstva ne govorimo o glazbenoj umjetnosti, već o glazbenoj kulturi, jeste upravo nepostojanje kompozitorstva kao najvažnije pojave u povijesti glazbe jedne društvene sredine. Glazbeni život, odnosno povijest glazbe u BiH u prvoj polovici 21. stoljeća je u znaku uspona. Brojne institucije glazbenog života, glazbenici specijaliziranih djelatnosti, potpora novog društva, koja nije uvijek na odgovarajućoj visini, daju zamah glazbenom životu koji, međutim, još uvijek nije dostigao vrijednosne okvire s kraja 80-ih godina 20. stoljeća. No, imperativ vremena, odnosno globalizacije i uključivanja u europske tijekove kulturnog i glazbenog života, nameću BiH nove kriterije razvoja glazbenog života, koji se prije svega odnose na kvalitativni nivo.

Bosna i Hercegovina je zemlja u kojoj je razvoj umjetničke glazbe od sekundarne važnosti. Koncerti, opere, baleti gotovo da se ne izvode zbog nedostatka sredstava, glazbenog kadra, pa i nezainteresiranosti građana (kao publike). Ova zemlja se mora ponovo probuditi i početi izgrađivati i stvarati na području umjetničke glazbe. Kompozitori trebaju dobiti svoje udruženje i festival na kome bi predstavljali svoja djela, što bi im bio dodatni motiv za rad. Sve ovo je dug i mukotrpan proces koji zahtijeva veliku volju, financijsku potporu i razumijevanje za glazbeni razvitak jedne zemlje.

Literatura

- Andreis 1972: J. Andreis, *Povijest glazbe III*, Zagreb: Mladost.
- Buble 2004: N. Buble, *Kulturološki pristup glazbi*, Split: Umjetnička akademija Sveučilišta u Splitu.
- Cvetko 1981: D. Cvetko, *Južni Sloveni u istoriji evropske muzike*, Beograd: Nolit.
- Čavlović 2011: I. Čavlović, *Historija muzike u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za muzikologiju Muzičke akademije u Sarajevu.
- Doliner 1980: G. Doliner, *Muzičko stvaralaštvo u Bosni i Hercegovini*, Zagreb: Glazbeno stvaralaštvo naroda i narodnosti Jugoslavije.
- Kučukalić 1961: Z. Kučukalić, *Likovi savremenih bosansko-hercegovačkih kompozitora*, Sarajevo: Udruženje kompozitora BiH.
- Muzička akademija u Sarajevu, *Muzika*, časopis za muzičku kulturu, god. V, br.1 (17), januar-juni. Sarajevo 2001.
- Pozajić 1977: M. Pozajić, *Razvoj horske muzike u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Zvuk, br. 2, 53-61.
- Pozajić 1997: M. Pozajić, *Izgrađivanje vlastitog nacionalnog muzičkog izraza u djelima bosanskih kompozitora*, Sarajevo: Muzika, I/4; priredio Ivan Čavlović.
- Rihtman 1971: C. Rihtman, *Pojave akulturacije u narodnoj muzičkoj tradiciji BiH*, Bovec: Zbornik kongresa jugoslavenskih folklorista, br.18.
- Topić 2000: T. Topić, *Vlado Milošević kao etnomuzikolog*, Sarajevo: Muzika, IV, 1-2.

Секција за филозофију

FILOZOFIJA I SLOBODA¹

Od Francuske buržoaske revolucije ideja politike bila je uvijek zamišljena kao onaj prostor u kojem se načelno, na osnovu društvenog, odnosno političkog ili partijskog pluralizma donose bitne odluke o demokratskoj organizaciji društva slobodnih i jednakih ljudi. Ta ideja politike bila je utemeljujuća u vremenu nastanka i izgradnje građanskog društva, ali danas, nakon dva vijeka njenog oblikovanja, čini se da gotovo bez rezervi možemo konstatovati da je uvjerenje o tome da je politički pluralizam sam po sebi onaj koji može da obezbijedi demokratske odnose, dakle slobodu i jednakost građana, bila jedna istorijska iluzija.

Paradoks je u tome što politički, demokratski pluralizam današnjeg neoliberalnog kapitalizma ili globalizma ne samo da ne uspostavlja slobodu već je štaviše postao prostor demokratske obmane društva i izvor totalitarnih društvenih odnosa. Naime, preciznije rečeno, paradoks je upravo u tome što mi danas vidimo da politička vlast može biti demokratski izabrana, ali da, sa druge strane, mogu istovremeno da egzistiraju autoritarni ili totalitarni oblici društvene stvarnosti. I mada je Herbert Markuze već šezdesetih godina prošlog vijeka argumentovano pokazivao da se u razvijenom industrijskom društvu demokratija javlja kao najefikasniji sistem dominacije, te da prevladava "ugodna, uhodana, razumna demokratska nesloboda" (Markuze 1989: 21), u to vrijeme je to više-manje shvatano samo kao teorijsko upozorenje kritičke teorije društva, ali danas je postalo očigledno da se više ne radi samo o zabrinutom ukazivanju na totalitarne tendencije, već o društvenoj, političkoj i kulturnoj stvarnosti koja živi ovu paradoksalnu Markuzeovu sintagmu demokratske neslobode, odnosno demokratije u funkciji neslobode.

Da li to znači da su političke ideje klasičnog liberalizma izgubile snagu odmjeravajući svoju ideju slobode sa ovom novom, prividno liberalnom političkom orijentacijom modernog društva, koja neskriveno podstiče razvoj suptilnih mehanizama pokornosti i surogata slobodnom kritičkom mišljenju? Da li se zbog toga, ili uprkos tim tendencijama može reći da danas već postoji i začetak teorije opravdanja ove koegzistencije totalitarizma i ciničnog shvatanja demokratije, recimo u shvatanjima Isaije Berlina, koji je uvjeren da se može zamisliti sloboda u kojoj caruje nepravda? Konačno, da li se danas suočavamo sa nastajanjem jednog pervertiranog pojma pravde, zapravo neke vrste teorijskog

---

* miso.kulic@ffuis.edu.ba

¹ Ovaj tekst nastao je kao rezultat rada na naučnom projektu Ministarstva nauke Republike Srbije na temu: Istraživanje klimatskih promena i njihovog uticaja na životnu sredinu - praćenje uticaja, adaptacija i ublažavanje (br. 43007).

ismijavanja ideje pravde kao liberalne zablude filozofije uma? Navodno, sloboda se može interpretirati i kao sloboda da se čini nepravda, pa otud za ovu argumentaciju proizlazi da ovaj novi pojam pravde zapravo pravdu redukuje na nešto pojedinačno, na odluku pojedinca da čini ili ne čini nešto pravedno. Nesumnjivo je tačno da svako donosi odluku o karakteru svoga činjenja, ali to je razlika u odluci, a ne u slobodi, jer je sloboda da se čini nepravda daleko od svakog umnog poimanja slobode. Umni pojam slobode nije ništa isključivo pojedinačno, već je sadržan u onom što je bitno opšte, naime, pojedinačan je samo u odnosu prema egzistenciji slobode kao nečem opštem, i suštinski nikada nije izvan njega. To je i sadržina smisla one čuvene maksime *da, kada je ugrožen jedan oblik čovjekove slobode, ugrožena je i sloboda sama*. Iz svega ovoga proizlazi da neoliberalni pojam slobode ne prihvata više određenje slobode onako kako je ono položeno u temelje njegove sopstvene građanske tradicije i dato u *Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina* iz 1789. Naime, u onom čuvenom četvrtom članu *Deklaracije*, koji kazuje da se *sloboda sastoji u tome da svako može činiti što god hoće, samo ako nije na štetu drugima*, odnosno, šire interpretirano u značenju *da je granica slobode data samo granicom slobode drugog čovjeka*, vidi se da sloboda ni tada nije mišljena samo kao stvar činjenja pojedinca, jer činjenica da sloboda ima svoju granicu u slobodi drugih pojedinaca, pokazuje da je sloboda nešto opšte, jer ako nije opšte, onda je samovolja pojedinca, pravo da se prekorači pravo na slobodu drugog. Zbog toga i Hegel, posebno markantno u *Fenomenologiji duha* i *Filozofiji istorije*, upozorava da sloboda nije puka samovolja da se čini šta god se hoće, već da je sloboda supstanca duha, njen smisao i najdublja suština uma. Iz tih razloga je svaka sloboda koja hoće da se poima kao sloboda, čak i onda kada čini nepravdu, samo samovolja, a u teorijskom smislu, ova neoliberalna relativizacija slobode putem destruiranja pojma pravde jedino može da predstavlja ideološku pripremu javnosti za bespogovorno nekritičko prihvatanje i odobravanje tlačiteljskih ekonomsko-političkih odluka.

Svakako, pitanje je kako se to desilo da su epohalne humanističke ideje klasičnog liberalizma o slobodi i jednakosti ustuknule pred neoliberalnom praksom, odnosno kako je istovremeno moguć politički pluralizam, demokratski izborni i upravljački sistem i oblici totalitarnog društva, što je za političku ideju klasičnog liberalizma bilo nespojivo? Uistinu, klasični liberalizam u praksi je pokazao da je nespojivost o kojoj je riječ, samo teorijske prirode, jer teorija građanskog društva nije načelno mogla zamisliti situaciju u kojoj društvo koje počiva na demokratskoj ideji slobode može proizvesti svoju suprotnost. U tom smislu je sasvim dovoljno podsjetiti se na istorijsku činjenicu da demokratska ideja, ideja klasičnog liberalizma, nije mogla u jednom momentu da se suprotstavi totalitarnom konceptu nacionalsocijalizma i fašizma, koji je upravo proizašao iz njene građanske strukture. Ta bolna činjenica je lament liberalne inteligencije, nakon završetka Drugog svjetskog rata, preokrenula u pravcu kritike novovjekovnog racionalizma i traganja za otklanjanjem onih totalitarnih tendencija unutar poslijeratnog građanskog društva, koje bi mogle ponovo da

porode nacizam, pa se, između ostalog, odnosila i na filozofiju uma kao filozofiju liberalnog građanskog društva. Njen rezignirani ton još uvijek čujemo u onoj emfatičnoj rečenici Teodora Adorna – *da li je filozofija još uopšte moguća nakon Aušvica?* Ipak, pozivanje na ovu istorijsku činjenicu izranjanja totalitarizma iz liberalnog demokratskog društva ne bi pružilo potpun odgovor na pitanje o tome kako savremeni neoliberalni demokratski sistem može da se naziva demokratskim i da istovremeno manje ili više prikriveno reprodukuje totalitarne odnose.

Totalitarnost o kojoj je riječ prepoznaje se po tendencijama opšte birokratizacije društva, svođenju kreativnosti samo na tehnološku kreativnost, zamjenom principa slobode kao *kritičkog* i *kreativnog* principa novovjekovne filozofije i uopšte klasičnih liberalističkih ideja sa idejom modernizacije. Modernizacija nije nikakva kreacija, naprotiv, ona je puka primjena gotovih rješenja. Od društava od kojih se traži modernizacija, zapravo se traži odustajanje od slobodnog promišljanja, pa je zbog toga ovaj birokratski i tehnokratski pojam modernizacije zapravo jedan nekritičan, ultimativan, kalkulativan pojam i, kao takav, suprotan principu slobode. Jednom riječju, pojam modernizacije uspostavlja se dominacijom kalkulativnog birokratskog principa, koji počiva na principu profita. I to u svemu – u nauci, posebno društvenim naukama kao izvorištu kritičke misli, obrazovanju, bolonjskom formalizovanom i instrumentalizovanom konceptu univerziteta, umjetnosti kojoj ne treba nikakva misaonost, odnosno masovnoj, medijskoj *celebrity* kulturi, koja svojom homogenizacijom, stereotipijom, nametljivom ispraznošću na sebe preuzima zadatak nerefleksivnog, nekritičkog vaspitanja kao disciplinovanja nezadovoljnih masa, a osobito mladih ljudi. Opšte je mjesto teorije da birokratski ratio uvijek počiva na siromaštvu duha, te je otud ispraznost javnog, političkog ili kulturnog života samo posljedica ove birokratske dominacije nad cjelinom društvene strukture.

I kao što je novi oblik društvene stvarnosti transformisao sve temeljne pojmove klasičnog liberalizma, tako je u novom vremenu i sam pojam birokratije dobio nova značenja. Birokratija je tema koja se, za razliku od vremena od prije nekoliko decenija, gotovo više i ne razmatra, te izgleda da je još jedino prisutna u sociološko-politikološkim udžbenicima kao neka vrsta arhivske činjenice i izbljedjele kritičke tradicije, na koju se više niko i ne poziva. O birokratiji se, dakle, rijetko govori, pa kada se i govori, ne razmatra se kritički kao ranije, već se po pravilu poima u onom vrijednosno-neutralnom, veberovskom uvjerenju, koje samo kazuje da je birokratija neophodna za racionalno funkcionisanje društva. U tom smislu pojam racionalnosti je jedino mišljen kao onaj koji je u funkciji opravdanja birokratskog, odnosno prikriveno totalitarnog koncepta društva. Zaista, Maks Veber je smatrao da je birokratska racionalnost data u njoj, birokratskoj mjeri koja treba da bude proračunata do krajnjih granica svojih mogućnosti, a to je za njega značilo isto što i ideja o poželjnoj birokratskoj efikasnosti. Međutim, Veberova ideja racionalne birokratije istovremeno previđa moguće negativne konsekvence, naime ne zapaža da princip kalkulativnosti na kraju ne može a da svaku ličnost ne redukuje na

eksperta za neku određenu vrstu posla. Utoliko, i svi oni koji misle na tragu Vebera, čini se, na kraju, moraju izvesti konsekvence ove ideje i rezimirati da činjenica po kojoj birokratska racionalnost izvan ideje eksperta ne poznaje neku ličnost kao svestrano osposobljenu ličnost. Bez sumnje, neoliberalni koncept modernog društva prihvata ovo reduktivno značenje ličnosti kao značenje ideje eksperta, a time ono sistemski ugrađuje poslušnost, tehnološku adaptabilnost i aplikativnost, odnosno postavlja surogat slobode na mjesto kritičke i kreativno shvaćene istinske slobode čovjeka.

Birokratija posredno, ukidajući slobodu odlučivanja u gotovo svim važnim oblastima života, uistinu efikasno nameće sopstveni birokratski princip kao demokratski princip. Nažalost, više ne zvuči nestvarno činjenica da danas naučnim institucijama nije dovoljno sopstveno znanje o predmetu svoga rada, već je postalo neophodno steći i znanja koje u obliku proceduralnog imperativa jedino pruža zahtjevno birokratsko školovanje ili odgovarajući kurs u nekom *workshop*-u. Uči se ne samo kako treba popunjavati bezbrojne formulare za dobivanje sredstava potrebnih nekom naučnom istraživanju, već je, štaviše, postalo obavezno i sticanje formularnih znanja kako bi se uopšte znala pronaći odgovarajuća adresa kod koje naučna institucija ili pojedinac može aplicirati. Kada je popunjavanje formulara postala nova nauka, tada nužno i demokratija mora postati nešto ceremonijalno, ritualna društvena igra formalizovanih kompetencija ili "statističkog šarlatanstva" (K. Rakovski). Već odavno postoje specijalizovane agencije koje posreduju između birokratskih zahtjeva raznoraznih fondova i interesa nauke i obrazovanja, jer je očigledno da naučne i obrazovne institucije, ukoliko bi se još bavile takvim birokratskim osposobljavanjem, na kraju ne bi imale prostora da se uopšte bave svojim primarnim zadacima. Kada se radi o ovim pitanjima, čini se da je više nego uočljivo da neoliberalna proizvodnja demokratije kao suštinski proizvodnja birokratije čini da, između ostalog, nauka i univerzitet ne samo da više ne utiču na predmet svog naučnog istraživanja već da im se sve više zatvaraju mogućnosti da bez birokratskog posredovanja pribavljaju sredstva za svoja istraživanja. To svakako ima za posljedicu uspostavljanje birokratske i tehnokratske strukture naučnih i obrazovnih institucija, u krajnjem i društva u cjelini.

U tom se smislu nauka, a filozofija i društvene nauke prije svega, danas nalaze na udaru neoliberalističkih zahtjeva za navodnom potrebom zbog koje ove nauke svoje biće treba da izobrazе shodno principima kalkulativnosti i prognostičnosti. Međutim, sasvim je jasno da se predmet filozofije i društvenih nauka uopšte ne može izjednačiti sa prirodno-naučnom stvarnošću, te da je svaki takav zahtjev zapravo zahtjev koji ukida kritičku, refleksivnu suštinu filozofskih nauka, jer ove nauke taj zahtjev ne mogu ispuniti a da ne upadnu u imitaciju metoda kvantifikacija prirodnih nauka, odnosno u obmanu i samoobmanu sopstvene naučnosti na način prirodno-naučne kvantifikacije i kalkulacije. Zbog toga su filozofija i društvene nauke danas, napuštajući ideju uma kao onoga što je opšte, napustile ne samo veliku ideju da pojedinac sebe razumijeva u onom što je opšte već je u prvom redu filozofija, misleći da tim gubitkom plaća grijeh

racionalizma, odnosno onespokojavajuće konsekvence liberalizma u nacizmu i fašizmu, zapravo izgubila ono najdragocjenije, naime izgubila je kritičku refleksiju. Filozofija danas nije kritička, refleksivna, ona je svojim najvećim dijelom postala prazna metodologija i ideološka metodika neoliberalnog koncepta stvarnosti. Utoliko smo uvjereni da je kritika birokratizacije prvi neophodan korak istinske filozofske dekompozicije neoliberalizma i s njom povezanih tendencija novih oblika porobljavanja čovjeka, koje ona danas nosi.

Literatura:

Markuze 1989: H. Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, Sarajevo: Veselin Masleša.

ЕТИМОЛОШКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ ТЕРМИНА СЛОБОДЕ У ИНДОЕВРОПСКИМ ЈЕЗИЦИМА

Увод

Проблем слободе је универзални људски проблем који постоји од како је човек спознао она супротна, негативна стања као што су ропство и робовање у било ком облику, политичком, економском, духовном, физичком, метафизичком, у спољашњем и унутрашњем, у објективном и субјективном виду. Бројна су питања која отвара идеја слободе. Најпре, шта је слобода? Да ли је она лично или колективно осећање или је пак надлична идеја. Или је можда људско осећање само својеврсни екран, налик мирној језерској површини, на којему би се указало присуство или одсуство саме идеје? Да ли је она субјективна или објективна категорија? Да ли је мерљива или немерљива категорија? Да ли је ропство супротно слободи, или је то нужност, закон у било ком виду? Или је то можда сигурност којом плаћамо високу цену узвишеног идеала слободе? Да ли слобода припада искључиво људском подручју, хуманом домену, или за слободом копни свако живо биће? Да ли можемо досегнути сопствену слободу, а да не буде науштрб других? Да ли може неко ко је неслободан да ослобађа друге?

Па ипак, овом приликом се нећемо бавити свим могућим теоријским аспектима идеје слободе који су настали у току историје људске мисли, већ ћемо покушати да идеју слободе осветлимо из угла базичних термина који носе ово значење, и то претежно у индоевропским језицима: старогрчком, латинском, санскриту, балтословенским, германским језицима итд. Фокусирали бисмо наше испитивање на само језичко благо које нам стоји на располагању, са намером да откријемо како се ова идеја отелотворила, опредметила у широком корпусу индоевропских језика.

Методолошка претпоставка

Претпоставка је следећа: *језик*, људска *реч*, грчки *логос*, словенско *слово*, јесте својеврсна креација којом људски дух исказује одређене идеје, представе, појмове, стања, предмете, ствари, како чулно доступних, тако и сасвим апстрактних, као што су: *љубав*, *братство*, *правда*, *једнакост* и сл., где несумњиво припада и реч *слобода*. Ако је пак свака реч својеврсна креација духа, онда ће њен „материјал“, од којег је та креација настала, бити некакав: корен, суфикс, префикс, глас, фонема и сл., дакле, језички у најширем смислу речи. И поново, ако је сама реч производ духа, чиста

---

* branko.gorgiev@filfak.ni.ac.rs

креација, у равни уметничког дела, музичког, ликовног, вајарског итд., онда то значи да ју је могуће анализирати, истраживати, и истовремено удубљивати се у одређени проблем, идеју, управо кроз саму реч којом саопштавамо и указујемо на исти феномен, а не кроз социјалне, филозофске, психолошке и било какве друге рефлексije истог.

Реч је, дакле, средство духа, врхунска креација, велики изум људског ума, те је и она, као и свака креација, дело, изум људски, подложна законима стварања. То значи да и она има своју историју, своје семантичке слојеве, сегменте које можемо да анализирамо, истражујемо и да, на основу датих сазнања, боље разумемо с њим феномен, у овом случају – идеју слободе. Посматране на овај начин, као уметничко дело, сав корпус речи у индоевропским језицима, који обухвата семантичко поље слободе, постаје могући извор и средство познања саме идеје слободе. То је бар претпоставка, а колико је она основана, остаје да видимо.

Παρρησία, ἔκουσία и προαίρεσις

Кренимо од класичног грчког језика, који, с обзиром на богату филозофску и политичку традицију, обилује бројним терминима који додирују феномен слободе, као што су: *παρρησία* (слобода говора), *ἔκουσία* (*hekousia* – слободна воља; од *ἐκούσιος* – својеволан), *προαίρεσις* (слободан избор; одлука; воља), и наравно *ἐλευθερία* (слобода).

Термин *παρρησία* је сложеница настала од придева *πᾶν* (сав, цео, читав) и именице *-ήσις* (говор, казивање, оно што је речено, изговорено...) која дословно означава могућност, тачније слободу да „све кажемо“, тј. да изнесемо у јавност сопствено мишљење, или став о нечему, о некаквом проблему и то без бојазни, без страха од политичких или других последица по онога који говори. Штавише, *παρρησία* је временом постала важна „институција“ демократије на коју су Атињани били прилично поносни. Уосталом *παρρησία*, или „слобода говора“, и данас, у савременим демократијама, представља кључни појам којим се мери степен отворености и демократичности једног друштва.

Такође, корпусу политичких и етички важних термина припадају и *ἔκουσία* (слободна воља) и *προαίρεσις* (слободан избор; одлука; воља). Аристотел их уводи у шира теоријска разматрања у делу *Никомахова етика*, а овај други, *προαίρεσις*, имао је важну улогу у стоичкој филозофији, нарочито у делима Епиктета, у његовом „Приручнику морала“ (*encheiridion*) и у „Разговорима“ (*diatribai*), где се у различитим облицима помиње чак 168 пута (Dobbin 1991: 111-135).

И *προαίρεσις* је сложеница настала од именице *αἵρεσις* (*hairesis*: отимање, освајање, избор), која је пак настала од глагола *αἵρέω* (од корена *~λ*, *#ελ*: дохватити, зграбити, освојити) и предлога *προ* (пред, напред, испред). Мада се може на различите начине преводити, као *воља*, *намера*, *избор*, *одлука*, *мишљење*, акценат је увек на ономе *слободан*, без обзира на

то да ли је у питању некакав *избор, одлучивање*, нечија *воља* и сл. Како можемо да приметимо и овде је реч о врло значајним аспектима који одређују бит човека, па одатле и толика фреквенција речи *προαίρεσις* у делима Аристотела и Епиктета, али и толико високо назначење, сматрајући је кључним атрибутом (Епиктет), или чак специфичном способношћу по којој се људско биће разликује од свих осталих живих бића.

Па ипак, чини се да и *προαίρεσις* и *παρρησία*, у погледу дубљег разумевања феномена слободе, не обећавају превише. Наиме, и једна и друга реч исцрпљују своја значења у неколико поља: *παρρησία*, на плану *слободе говора*, а *προαίρεσις*, у домену *слободе одлучивања, слободе избора*. Иако се обе речи везују за поље унутрашње, моралне слободе, ипак је то све што можемо да сазнамо о идеји слободе – то је сав њихов семантички дијапазон. Претпостављамо да је разлог њихове семантичке једнозначности то што су и једна и друга реч пореклом сложенице (*compositae*), тј. својеврсне перифразе, описи нечега, где се један исти феномен описује са најмање двама лексичким формама (од предлога и именице). На први поглед парадоксално, али изгледа да семантичко поље речи доживљава одређено сужење у тренутку када проширимо број речи којим описујемо један феномен. Насупрот њима, коренске речи, као *λογος*, у грчком, или *слово*, у словенском, напластили су током времена један заиста импозантан број значења, и то на основу једног јединог корена. Чини се да то није случајно. Такав је случај и са свесловенским термином *слобода*, немачким *frei*, тј. енглеским *free*, грчким *ἐλευθερία*. Кренимо од првог термина: *слобода*.

Прасловенски апстрактум „слобода“

Реч је о свесловенском и прасловенском апстрактуму *слобода*, на -*ода*, који потиче од прасловенског корена *suobъ (свој). У стцсл. и зап. слов. језицима облик је *svoboda*, док у пољском и словачком језику постоји и облик *sloboda*. Прелазак консонанта $v > l$ објашњава се путем дисимилације и то антиципирањем денталног изговора у следу $v - b - d > l - b - d$. Реч потиче од индоевропског, балтословенског и прасловенског придева *svobt, који се може реконструирати из стцсл. *svobbstvo* (особа), односно од претпостављеног инд.-евр. *syē-bhu-os, у превоју *suo-bh-os*, са основним значењем: „који припада племену или станује на властитој земљи“ (Скок 1973: 286).

Ова иста реч је документована у стинд. *sabha* (скупштина сеоских заједница), у ствн. *šipre* (клан, породица), у стпрус. *subs, suban* (властит, свој, сопствен), али и у германском етнониму *S uebi*, који долази од ствн. придева *swaba* (слободан), а одатле и име Schwaben (етноним Шваба за Немце и Аустријанце, у преводу: слободњак). Према Илињском придев *svobt, односно апстрактум *svoboda*, значи „приступање слободној општости, племену, скупштини, удружењу“ (Скок 1973: 286).

С обзиром да други елеменат *bhu* (у облику *suo-bh-os*) у индоевропским језицима значи *стање*, тачније: *бити*, *будем*, онда бисмо корен речи *слобода*, *suo-bh-os*, могли дословно превести са: „свој-будем“, а у једном проширенијем облику *слобода* би означавала „стање поседовања себе самог“, или „бити свој на своме“.

Закључак: I

Семантичке и етимолошке релације које постоје између речи *собства*, *особе* (личности) и *слободе*, наводе нас на закључак да се идеја слободе не може одвојити од саме људске личности, тачније да сама *личност*, тзв. *собство* човека, јесте у суштини једна материјализована, отелотворена *слобода*. Одатле и само познање ове истине, *да је наше унутрашње биће саткано од слободе*, по себи представља још један важан чин у процесу ослобођења, који продубљује нашу личност, освешћује је изнутра, чиме постајемо више „личношћу“, у односу на претходно мутно, несвесно стање. То нам саопштава етимолошка анализа речи *слобода*, претежно у словенским језицима, делимично у германским и санскриту. Погледајмо сада шта нам открива енг. *free* (слободан).

Однос између енглеског free, немачког frei, и словенске речи „пријатељ“

Енглеска реч *free* (слободан, ослобођен од, не у ропству; такође, племенит, радостан), као и немачко *frei*, потиче од прото-германске речи **frijaz*, која у стенгл. постаје *freo*, у стфриз. *fri*, у стсакс. и ствн. *vri*, у нем. *frei*, у хол. *vrij*, у гот. *freis*.

Изворно значење ове речи није било *слободан*, већ *драг*, *вољен*, *љубљен*. Одакле ово значење? Наиме, прото-германска реч **frijaz* потиче од протоиндоевропског придева **prijos*, чији корен **pri-* значи: *волети*, *љубити*. Од овог корена имамо у гот. *frijon* (волети), у стенг. *freod* (љубав, приврженост, пријатељство), *friga* (љубав), *fridu* (мир); у стнорв. *fridr*; у нем. *friede* (мир); у стенг. *freo* (супруга: вероватно у смислу „вољена“); у стнорв. *Frigg* (жена Одинова), буквално „вољена“ или „љубљена“; у стннем. *vrien* (оженити); у хол. *vrijen* и у нем. *freien* (*fräjen*: удварати се); у стенг. *freogan* (ослободити ропства и, такође, волети, поштовати) (www.etymonline) итд.

Тakoђе од придева **prijos* (настао од корена **pri-* волети) у стинд. имамо реч *priyah* (сопствен, драг, вољен) и *priyate* (воли). У стцсл. имамо *prijati* (помоћи), затим *prijatelj*, у преводу: „онај који нам прија, помаже, који нас воли“.

На исти начин од истог прото-индоевропског корена **pri-* (волети), тачније од облика партиципа презента **priy-ont-*, настаје и стенг. *freond* и савремено енглеско *friend* (пријатељ). Прото-германски облик је **frijand-*

(љубавник, пријатељ) одакле сродни облици: стнорв. *fraendi*, стффриз. *freund*, ствн. *friunt*, нем. *freund* и гот. *frijonds* (пријатељ). Коначно, од истог корена потиче и апстрактум *freedom* (слобода), у стнгл. *freedom*, где је придодат суфикс *dom* којим се означава стање (*dom*: суд, закон, пресуда, мишљење), у овом случају: *стање слободне воље*.

Закључак: 2

Семантичке и етимолошке везе које постоје између појмова *пријатељства*, *наклоности*, *афекције*, *љубави*, с једне стране, и појма *слободе*, с друге стране, пре свега у лексици германских и келтских језика, наводи нас на закључак да се идеја слободe нужно развија из подручја феномена, па и окриља љубави. Слобода је дакле кључни аспект и производ љубави; и обрнуто, љубав је кључни аспект и производ слободe. Друкчије речено, без љубави нема слободe, и, без слободe нема љубави. Слобода и љубав представљају дакле лице и наличје, аверс и реверс једног истог новчића. Најшира филозофска и теолошка промишљања у готово свим религијама света и појединачним филозофијама само су проширене експликације и вербализације ове тајне унутрашње везе између *љубави* и *слободе*. Занимљиво је то што је ова велика тајна садржана, упакована, или што напросто пребива у тако једноставним речима као што су *free* и *friend*, *пријати* и *пријатељ*.

Однос између грчког ἐλεύθερος, латинског liber и свесловенске речи „људи“

А сада погледајмо и грчку реч, ἐλευθερία, тачније придев ἐλεύθερος (слободан). Претпостављени прото-индоевропски корен грчке речи ἐλεύθερος је ***(e)lewadh-**, и то са базичним значењем: *човек, људи*. Корен *elúthero* (слободан), који је проширен формантом 's', *elúthero-s* m., дословно је значио: *слободан човек*. Ипак, непосредна семантичка веза у овој речи са значењем *човека* и *људскости*, у међувремену је нестала, па ће ἐλεύθερος у грчком даље значити: *слободан*.

За разлику од грчког, у неким другим индоевропским језицима, рецимо у словенским, балтичким и германским језицима; семантем *човек, људски, људи* (у смислу народа), однео је превагу, док је значење *слободе* у извесном степену потиснуто, тачније постало је изведено или подразумевано значење. Приличан је број лингвистичких евиденција у прилог претходних тврдњи. Кренимо од словенских језика.

***

Од горепоменутог прото-индоевропског корена ***(e)lewadh-**, у словенским језицима имамо прасловенске и свесловенске облике: *ljūdъ;

pl. *l̥jūdī, људ (тј. човек) и људи, народ (превод нам очигледно није ни био потребан).

Рецимо у у цсл. *людъ, људъје* (*leudejes) у укр. *люди* (ljudje); у блр. *люд*, *людзі* (liudzi); у стчеш. *l'ud* и *l'udie*; у чеш. *lid* (народ, становништво, широке народне масе, основа, извор), као и *lidé*, а одатле и *lidstvo* (људскост); у пољ. *lud*, одакле мн. *люди* и *ludzie* (ljudje); у струс. и стсл. мн. *людие* (λαός); у буг. *люде*, у срб-хрв. *људи*; у словен. *ljūd* и *ljudjê*, у мак. *луѓе* (ludje); у словач. *l'udia*; у стлуж. *ludžo* и у нлуж. *luže*; у полаб. *l'äudé*; одатле и у струс. и стсл. *людинъ* (ljudini: слободни човек), у укр. *людина* (човек), у сх. *људина* (Pokorny 1959: 684-685; Скок 1972: 339; Chantraine 1970: 336-337).

***

У балтичким језицима од истог прото-индоевропског корена *(e)lewadh је и прото-балтичка основа **leud-i- m.*, **leūd-jâ f.*, **lūd-[i]-*, са базичним значењем: људи, народ.

Тако нпр. у литв. је *liaúdis f.*, народ; значење добро очувано у колективу *liaudžia* (кућна дружина), као и у речи *liaudė*, породица; у лeтoн. *ļaudis* (људи, народ), посредне везе у речима родбинског значења: *ļaudava*, *ļaiūdava*, *ļaiūduva* (невеста, млада жена, кћер); стпрус. *ludis* (домаћин, газда) и *ludini* (газдарица), као и *ludysz* (ludiš: човек) (Pokorny 1959: 684-685; Скок 1972: 339).

***

Коначно у германским језицима од претпостављене прото-германске основе **liudi-z.*, **lūdi-z.*, са значењем *људи, народ*, имамо следеће облике: стнорв. *l̥jōð-g m.* (људи, народ), *lūð-g m.*; норв. *lyd*; стшвед. *lyöig*; стeнг. *l̥ōd*, *-es m.* (човек), pl. *l̥ōde* (l̥ode) (човек, народ, народ једне земље, отаџбина); стфриз. *liōd* (чета, гомила), *liūde*, *liōde*; стсакс. *liud m.* (људи, народ), pl. *liudi*; сред.хол. *liet* (човек, особа), pl. *liede*, *lūde* (људи); хол.: pl. *lieden* (људи); ср.нис.нем. pl. *lūde*; *lūt*; нис.нем. *lūd*, *lūt* (женско лице, девојка); ствн. pl. *liuti* „људи, народ“ (у 8. веку н. е.), „становништво, гомила“ (у 9. веку н. е.), „подређени“, „раја“ (у 10. в. н. е.); *liut m./n./f.* „људи, народ, племе“, „становништво“; ствн. *liut m.*, *n.*, *lūt* (народ, људска раса), pl. *liute* (људи, оно што људи чине); нем. *leute* (loite: људи); дијал. *leut n.* (особа), коначно бургундско *leudis* чува изворно значење базичне синтагме: *слободан човек* (Pokorny 1959: 684-685; Скок 1972: 339; Chantraine 1970: 336-337).

***

За разлику од балто-словенских и германских језика, романски језици, латински и италски језици, као и старогрчки и албански језик, у истој прото-индоевропској основи *(e)lewadh, која има, како смо рекли, базично значење *слободан човек*, сасвим обрнуто, наглашавају први део ове

синтагме, *слободан*, док је њен други део, *човек*, постао подразумевани и другостепени.

Тако нпр. грчка именица ἐλευθερία (слобода) и придев ἐλεύθερος, који значи: *слободан, не роб, самосталан, независан, свој господар, слободоуман, искрен, свој господар, племенит*, али и *безобзиран* (Senc 1988: 274), и, који потиче, како сме рекли, од проширене основе *leudhero-s (Pokorny 1959: 684-685), везују се за лат. *liber*, са истим значењем, тј. именице *libertas* (слобода), као и за *liberī -ogum*, *деца* (деца су, не само по својој природи, *слободна, искрена, отворена*, већ и у односу на друштвену функцију). У истом семантичком пољу су фалишко *loifirtato* (слобода) и *loferta* (ослобођењница), као и пелигљанско *loufir*. Овде припадају и алб. придев *lirë* (слободан), именица *liria* (слобода), глагол *lirōj* (ослободити). Под извесним знаком питања је окрњено (*ἐλεύθερος) алб. *illurios* „слободан човек“ (предак Илира) (Pokorny 1959: 684-685), затим етноним *Liburni* (слободњаџи?), као и тохарско *lyutāri* „надгледник, надзиратељ“ (Duchesne-Guillemin 1940: 181).

Закључак: 3

Дакле грчка реч ἐλεύθερος, која потиче од прото-индоевропског корена *(e)lewadh, и која је изворно значила *слободан човек*, претрпела је одређена семантичка преиначења, или, тачније, извесна преусмерења значења у правцу првог, односно другог дела синтагме. Тако су словенски, балтички и германски језици започели да наглашавају њен други део, по „формули“: (*слободан*) *човек*, док су грчки, италски, латински и албански кренули са наглашавањем њеног првог дела, по „формули“: *слободан* (*човек*). Но унутрашња веза између *слободе* и *човека*, како можемо да приметимо, никада није била укинута, нити је, како се чини, могла да буде уопште укинута. Не само из лингвистичких разлога, у смислу делења заједничког језичког извора, тј. корена, већ из далеко дубљих, психолошких, духовних и филозофских разлога. Наиме, сама идеја слободе је, по свему судећи, најтешње везана за оно људско; и обрнуто, бит људског, хуманог, како се чини, не може да се оствари без идеје, или без оног унутрашњег, субјективног осећања слободе. То нам открива компаративна и анализа и етимологија назначених термина у прилично широком распону индоевропских језика.

***

Па ипак, сама „реализација“ идеје слободе, како се чини, није могуће без једног важног елемента, а то је појам *кретања*, који омогућава *раст* и *живот* уопште. Овај семантички слој, мада се по Шантрону не може доказати (Шантрон 1970: 336-337), чини се да је присутан и у поменутом корену *leudh*, који даје у ст.инд. *rōdhati, rōhati* (расти, дићи, градити, ускрснути); у авест. *raodaiti* (расти, родити, размножити се, увећати); у

стинд. *rōha-* m (пењање, дизање, уздизање); у стинд. *avarōdha-* m (снага избијања корена, изданака, тежња, нагон); у авест. *raoda-* m. (раст, прираст, развој, углед); у нперс. *rōi* (лице, лик).

Међутим, семантика *раста*, *кретања*, *развоја*, *рађања*, није присутна само у горепоменутом индо-иранским језицима. Италско божанство раста, плодности, вегетације и култивације, не случајно се назива *Liber*. Његова оскијска верзија је (Iuveis) Luvfreis = (Iovis) Liberi (Chantraine 1970: 336-337). И реч *liberī*, *-ōrum* (деца) такође може значити и *потомак*, *изданак*, *младица*, *млади*.

Од истог корена *leudh* (одакле потичу и грч. *ἐλεύθερος* и лат. *liber* и слов. *људи*) је и готско *liudan* (расти); вероватно алб. *lenj* (родити се, остварити се, настати), од претпостављеног корена **leudh-n-* (Pokorny 1959: 684-685); затим *lind* (рађати, расти, створити); *polem* (народ) од *leudh-m-*; такође *lindje* (Исток, рађање), а вероватно и алб. *lule* (биљка, цвет), од претпостављеног облика **ludhe*, где је уобичајена фонетска промена *-d- > -l-*; и ст.ирс. *luss* m. (биљка) од **ludh-stu-* (Pokorny 1959: 684-685).

Коначно, из истог семантичког поља *раста*, *кретања*, *развоја*, *рађања*, потичу и значења крвне повезаности. Тако имамо у фриг. *vela-* f. (породица, рођаци, сродници); у естон. *veli* (брат); у алб. *vëlla* (брат), од *sue-lo-*, *suelijo(n)-* : (врста релације): . (**svila-*), или од **sue-loudhā* (члан клана), а према уобичајеној фонетској промени у алб. за почетно *sv- > v-* (Pokorny 1959: 684-685).

Закључак: 4

На основу реченог можемо закључити: без слободe нема *раста*, *напредовања*, *кретања*, *размножавања*, једном речи – нема живота, а одатле нема ни људскости и човека уопште. Корен грчке речи *ἐλεύθερος* (слободан), латинске речи *liber* и балтословенске и германске речи *човек*, односно *људи*, је исти *leudh-* (**leugh-*). Примарна значења овог корена, укључујући и његове деривате *leudho-*, *leudhi-*, *leudhero-* су: *расти*, *напредовати*, *по-кретати*, *ићи*, *надвисивати*, *увећавати*, *умножавати* и *сл.*

Другим речима *човек* јесте по дефиницији човек, не само у етимолошком, већ и у дословном смислу речи, само уколико је *слободан*. Штавише, *између оног људског и слободног стоји знак једнакости*, у етимолошком, семантичком, најширем лингвистичком и, истовремено, у онтолошком и онтичком смислу, социјалном, психолошком, духовном, односно, најширем филозофском смислу.

Литература

- Chamberlain 1984: C. Chamberlain, The meaning of Prohairesis in Aristotele's Ethics, in: *Transactions of the American Philological Association* 114; 147-157.
- Cassanmagnago 1977: C. Cassanmagnago, Il problema della prohairesis in Epitteto, in: *Rivista di Filosofia Neoscolastica* LXIX, 232-246.
- Chantraine 1968-1974: P. Chantraine, *Dictionnaire etimologique de la langue Grecque*, Tome I, II, III, IV, Editions Klincksieck, Paris.
- Duchesne-Guillemin, 1940: J. Duchesne-Guillemin, *Bulletin de la Société de linguistique de Paris*, Librairie C. Klincksieck, Paris, t. 41.
- Dobbin 1991: R. Dobbin, Prohairesis in Epictetus, in: *Ancient Philosophy* XI, 111-135.
- http://www.etymonline.com/index.php?term=free&allowed_in_frame=0
(преузето 03. 04. 2014)
- Klein 1971: E. Klein, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*, Amsterdam: Elsevier Scientific Publishing.
- Pokorny 1959: J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* (Indo-European Etymological Dictionary); Bern, Munich.
- Seddon 2005: K. Seddon, *Epictetus' Handbook and the Tablet of Cebeas*. Guides to Stoic Living. London and New York: Routledge.

СХВАТАЊЕ СЛОБОДЕ У ДЈЕЛИМА ХАНЕ АРЕНТ

Елизабет Јанг-Брил, аутор познате биографије Хане Арент, коју је насловила *Због љубави према свијету*, тврди да је Хану Арент теоријски, али и на сваки други начин, заокупљала брига за свијет, и то из перспективе промишљања зла које га угрожава. Ако се може рећи да цјелокупни опус Хане Арент има за циљ мишљење слободе у нашем свијету, онда се такође може рећи да њен рад има двије нити, односно да слиједи двије путање, које се могу анализирати једна независно од друге, иако их је она сама разматрала паралелно: једна слиједи анализу слободе од, а друга анализу слободе за. Ово може дати два правца истраживањима њеног дјела: први непосредно произлази из њених „страхова и забринутости“ које изражава у књигама *Извори тоталитаризма* и *Ајхман у Јерусалиму*, а коначно би можда водио и ка потенцијалним теоријским рјешењима у нажалост недовршеном дјелу *Живот духа*; док други ток иако потиче са истог извора, ипак се може посматрати и независно јер представља темељ једне нове политичке теорије. Оба ова правца, први као слобода од, а други као слобода за, значајни су прије свега за разумијевање политичког у дјелу Хане Арент, мада други правац у далеко већој мјери од првог. Први правац, који разматра слободу од, нуди нам слику Хане Арент као политичког теоретичара у чијим дјелима је утемељен принцип одговорности као политичко начело грађана секуларне државе, а та анализа одговорности је подстакнута одређеним манифестацијама зла у свијету. Наиме, суочена са тоталитаризмом 20. вијека, она формулише параметре помоћу којих можемо дефинисати „зло као политику“, чиме испуњава свој теоријски задатак, јер означава и освјетљава „процес којим се постиже потпуна доминација“. Иако дјело Хане Арент не располаже развијеном теоријом одговорности, ипак та теорија нуди анализу зла унутар које се могу наслутити кључни елементи категорије политичке одговорности. Међутим, треба истаћи да ми не можемо тврдити да је њено схватање политичког подигнуто на темељу категорије одговорности јер тиме губимо из вида њену средишњу идеју, идеју политичког, која се губи из вида уколико се задражамо само на разматрању слободе од, а превиђамо слободу за коју она развија у књигама *Vita activa*, *О револуцији*, *Између прошлости и будућности* и *Што је политика? Фрагменти из заоставштине*. Она, наиме, експлицитно разматра питање одговорности само у неколико краћих огледа у збирци есеја познатим под називом *Огледи о*

---

* biljana.gracanin@ffuis.edu.ba

разумијевању, а ти кратки огледи прате њена дјела *Извори тоталитаризма* и *Ајхман у Јерусалиму*, гдје је у првом плану анализа зла, а не одговорности, па се због тога проблем одговорности посредно изводи из њених дјела, односно из њене политичке теорије. С обзиром на то да у овим другим дјелима долази до изражаја њена идеја политичког, ми ћемо своју анализу усмјерити упараво на реконструкцију слободе за (позитивне слободе) онако како је и Хана Арент описивала у овим својим дјелима.

Једна од кључних одлика политичког мишљења Хане Арент јесте њена свјесна побуна против цјелокупне традиције западне политичке филозофије (од Платона до наших дана) коју, према њеном мишљењу, карактерише заборав политичког, а који се огледа у примату контемплативног над дјелатним животом и у неповјерењу спрам постојања нечега што бисмо могли назвати логиком политичког. Њено мишљење, наиме, инаугурише захтјев за поновним тражењем и откривањем оног генуиног подручја политичког дјеловања које је она видјела у политичком животу античког полиса и на основу којег је развила једну од најпознатијих тема свог политичког мишљења: приказ и вредновање изума политике у античком искуству, понајприје у грчком (атинском) полису, а касније и у римској републици. О томе Хана Арент свједочи сљедећим ријечима: „Политика је разликовна одлика грчког (атинског) полиса као типа устројства и политичког дјеловања који до данас мјеродавно суодређују што је то политика. Политика није ознака људског живота опћенито нити су сви пореци `политички`. Полис је врло специфичан и највиши облик заједничког живота људи и грчки је изум, а и у самој је античкој Грчкој вриједио само у размјерно кратком раздобљу. Политика је својствена само полису. Заједнички живот људи у полису одваја се од осталих облика заједничког живота људи по томе што је само у полису остварена конститутивна веза политике и слободе. Постоји истозначност између `бити слободан` и `живјети у полису`. Притом је одлучујуће да се та веза између слободе и политике не може изразити категоријама сврха-средство: није сврха политике слобода, слобода је сама по себи смисао политике. Слобода је појмљена као одсутност односа принуде и покоравања, бити слободан значило је не само `не-бити-потчињен` другоме него и `невладати` над другима, што је могуће замислити само у уистину заједничком јавном простору једнаких судионика политичке заједнице“ (Арент 2013: 44). Темелјна претпоставка постојања такве заједнице слободних грађана чини неопходност да њени чланови буду ослобођени сваке принуде, првенствено нужности рада и директне бриге за живот, па је стога рад искључен из начина конституције те заједнице и прикључен сфери *oikosa* (сфери домаћинства). Док је природно заједништво у домаћинству потекло из нужности која је управљала свим дјелатностима које су се у њему обављале, дотле је „подручје полиса напротив било подручје слободе и ако је уопће постојала нека веза између ова два подручја, онда се она састојала у томе што је било природно да је овладавање нужностима

живота у кућанству било увјет за слободу полиса“ (Арент 1991: 29). Као што најдубљи мотиви Аристотеловог политичког мишљења леже у разликовању *oikosa* и *polisa*, такав је случај и са Ханом Арент и њеним преузимањем ове Аристотелове дистинкције. Само ћемо накратко да се присјетимо како је у сучељавању са Платоновим мишљењем Аристотел дошао до ове дистинкције. Наиме, Аристотел заступа тезу да је полис мноштво – плуралност и критикује мишљење који брани тезу да полис мора бити јединство. Он критички примјећује да Платон из полиса жели направити породицу, а из породице човјека. Према Аристотеловом мишљењу полис је по својој природи мноштво, а не безусловно јединство, што значи да је заједница сачињена из различитости, од људи различитих врста, те да се њихова кооперација не може разумјети према моделу који је заступао Платон, а који је преузет из економске диобе рада и који води томе да сваки човјек чини увијек само једно, тј. или влада или се покорава. Умјесто тог политичког модела, Аристотел поставља измјеничну владу каква се практикује у демократији или у политеји. Дакле, Аристотел сматра да сви грађани треба да судјелују у владању као када би се „смјењивали кожари и зидари и кад не би увијек исти људи били кожари и зидари“ (Аристотел 1988: 24).

Слиједећи Аристотелову критику јединствене државе Хана Арент је плуралност поставила као темељну категорију политичкога. Наиме, Платон је зачетник традиције која умањује вриједност онога што је *doxa*, односно плуралност јавно супротстављених размишљања, мњења. Постулирана трајност и вјечна валидност *episteme* бацила је сјену на могућности и вриједност јавног подручја. Уколико се истрајава на томе да се сва филозофска истраживања усмјере ка вјечној, апсолутној истини, онда није могуће превладати традиционалну диференцију између истине својствене филозофији и претпостављене неаутентичности јавног подручја. Насупрот томе, Аристотел политици и јавном подручју враћа њихов дигнитет показујући да је политика плурална јер има посла са мноштвом мишљења и животних облика, а како ниједно од њих не може бити једино истинито, садржај политичке слободе сачињавају јавно говорење и дјеловање, међусобно надметање и борба која се огледа у размјени мишљења, а која полазећи са различитих позиција покушава остварити одлуке у подручју оног политичког. Дакле, обликујући теорију политичког на Аристотеловом трагу Хана Арент у први план избацује нешто што је посебно значајно за разумијевање подручја политичкога и истинске природе политичког дјеловања, а то је плуралитет мишљења. Тиме је, дакле, према њеном мишљењу, категорија плуралности услов опстанка оног истински политичког, или, друкчије речено, показује се и постаје видљивим да је у подручју политичког плуралност оно нужно и неопходно за одржање и

развој истинске политичке заједнице.¹ Због тога Хана Арент сматра да слобода постоји искључиво у политичком подручју (*polis*), док је нужност претполитички феномен својствен приватној кућној организацији. И на овом мјесту се поново враћамо Аристотелу, који је правио разлику међу односима који су били присутни у *oikos* и оних који су били својствени *polis*. Хана Арент нам то потврђује сљедећим ријечима: „Полис се разликовао од кућанства по томе што је познавао само `једнаке` док је кућанство било средиште најстроже неједнакости. Бити слободан значило је не бити подређен нужностима живота или заповиједима неког другог као и не бити сам онај који заповиједа. То је значило не владати и не бити онај којим се влада. Тако унутар подручја кућанства слобода није постојала јер је глава куће, њезин владар, сматран слободним само уколико је имао моћ да напусти кућанство и ступи у подручје гдје су сви били једнаки. Засигурно, ова једнакост политичког подручја има мало тога заједничког с нашим поимањем једнакости: она је значила да се живи и има посла једино са себи равнима а претпостављала је постојање `неједнаких` који су заправо увијек представљали већину становништва у граду-држави. Једнакост се стога није повезивала са правдом као у новом вијеку већ је била сама бит слободе: бити слободан значило је бити слободан од неједнакости присутне у владалаштву и кретати се у простору у којем ни владавина нити потчињеност не постоје“ (Арент 1991: 31). Према томе, по мишљењу Хане Арент, оно политичко јесте брига за заједнички свијет, и оно са чим треба да улазимо у јавни простор, остављајући збрињавање наших појединачних потреба за други простор (*oikos*). Уколико се ово основно начело изгуби из вида, без обзира како и због чега, пријети опасност нестајања слободе. Дакле, док је природно заједништво у *oikos* потекло из нужности, односно нужност влада свим дјелатностима које су се у њему обављале, дотле је подручје полиса било подручје слободе, а веза између ова два подручја састојала се у томе што је било природно да је овладавање нужностима живота у сфери *oikos* био услов за слободу полиса. Због тога одлучујуће раздвајање између сфере полиса и сфере *oikos*, између јавног и приватног подручја, значило је коначно разлику између дјелатности које се односе на заједнички свијет, и оних које се односе на одржавање живота. То нам потврђује и Дејна Вила, један од савремених тумача политичке теорије Хане Арент, који поткрепљује наше

---

¹ Овај увид Хане Арент представља један од стубова њене политичке теорије и заснива на њеном исказу да људи постоје само у множини, те да је овај плуралитет битан услов свеукупног политичког живота, или, боље речено, то је разлог за политички живот. Једном ријечју, нема наде да ће нека политичка теорија издржати темељно теоријско испитивање или да ће имати икакав практички значај уколико није заснована, према мишљењу Хане Арент, на сљедећој претпоставци: „Плуралитет је увјет људског дјеловања зато што смо сви исто, наиме људи, на такав начин да нитко никада није исти као нетко други тко је живио, живи или ће живјети“ (Арент 1991: 12).

становиште да је Хана Арендт, пратећи Аристотелову дистинкцију између јавне и приватне сфере, у ствари установила разлику између слободе и нужности, те да на основу те дистинкције задобијамо и критеријум за разликовање гениног политичког дјеловања од његових могућих симулација (Вила 1996: 20). Тако се испоставило да су једино дјеловање и говор, који заједно творе политички свијет, аутентичне политичке дјелатности, а људска плуралност њихов основни услов.² Ми се, наиме, у људски свијет уврштавамо потпуно слободно ријечју и чином, и нисмо натјерани ни нужношћу (попут рада) нити корисношћу (попут произвођења). У прилог томе Хана Арендт наглашава: „У искуству полиса, који је оправдано назван најговорљивијом од свих држава, те још више у политичкој филозофији која је произашла из њега, дјеловање и говор су се одвојили па постају све независније дјелатности (...) Бити политичан, живјети у полису значило је да је све одлучено кроз ријечи и увјеравање а не помоћу силе и насиља“ (Арендт 1991: 26). Присилити људе насиљем, наређивати радије него увјеравати, били су претполитички начини поступања с људима својствени животу изван полиса. На то указују, према мишљењу Хане Арендт, и Аристотелова одређења човјека, па се због тога и она опирала трансформацији ових одређења како се не би изгубио из вида њихов изворни смисао, а такође и контекст у којима су она настала. То Хана Арендт потврђује сљедећим ријечима: „Аристотелова дефиниција човјека као *zoon politikon* не само да није имала везе са природним удруживањем доживљеним у животу кућанства већ му је била чак и супротна; она се може потпуно схватити једино ако јој се дода и његова друга чувена дефиниција човјека као *zoon logon echon* (‘живо биће способно за говор’). Латински пријевод тог израза *c animal rationale* почива на подједнако темељном неразумијевању као и израз ‘друштвена животиња’. Аристотел није намјеравао дефинирати човјека опћенито нити указати на човјекову највишу способност која за њега није била *logos*, наиме није била говор или ум него *nous*, способност контемплације (...) У своје двије најпознатије дефиниције Аристотел је само формулирао владајуће мишљење полиса о човјеку и политичком начину живота а према том мнијењу сви изван полиса – робови и барбари – били су *aneu logou*, лишени, наравно не способности говора, него оног начина живота у којем говор и само говор даје смисао и гдје је средишња брига свих грађана била разговарање“ (Арендт 1991: 26-27). То враћање угледа животу у политичкој

---

² У дјелу *Vita Activa* Хана Арендт истиче: „Људска плуралност, основни увјет и дјеловања и говора, има двојак карактер једнакости и различитости. Да људи нису једнаки, нити би могли разумјети једни друге и оне који су им претходили, нити планирати за будућност и предвидјети потребе оних што ће након њих доћи. Да људи нису различни, свако људско биће другачије од било ког другог које јест, било је или ће бити, за споразумијевање им не би требали ни говор ни дјеловање. Знакови и звукови за приопћавање непосредних, истовјетних потреба и жеља били би достатни“ (Арендт 1991: 142).

заједници почива на преузимању Аристотелове тврдње да је човјек политичка животиња која изврност може достићи само у стању грађанина, а тај нови начин бивствовања признавао је човјекову говорну природу и тежио томе да *sensus communis* појми као плод слободне размјене мишљења, с пресудном улогом реторике. Обраћање другима и размјена мишљења са њима значи међусобно договарање које лежи с ону страну логике принуде и покорвања. Надовезујући се на Аристотела и када је у питању грађанскополитички модел политике, насупрот Платоновом увјерењу да је политичко знање ексклузивно, Хана Арент показује да је политика у начелу нешто што свако може и умије, али да се једини услов састоји у томе да се буде грађанин полиса, па се политика грађана стога састојала у судјеловању у савјетодавној и судској власти, у владавини једнаких, али различитих врста људи. Аристотел је сматрао да све грађане одликује једнака претензија на политичко дјеловање, а такав поредак он је називао изономија. Хана Арент истиче да „ондје гдје су укинута ти равноправни други и њихова партикуларна мишљења, као примјерице у тиранији у којој су сви па и све жртвовани једном стајалишту тиранина, нитко није слободан и способан за спознају, такођер ни тиранин“ (Арент 2013: 72) и додаје „појединац у својој изолираности никада није слободан; он то може постати једино ако ступи на тло полиса и на њему дјелује. Прије него што слобода постане неком врстом одлике човјека или типа човјека – примјерице Грка спрам барбара – она је атрибут за одређени облик организације људи међусобно и ништа више. Њезино мјесто настанка никада не лежи у како било обликованој унутрашњости човјека, његовој вољи, или његовом мишљењу, или његову осјећању, него у међупростору који опћенито настаје гдје се многи скупљају и који може постојати толико дуго колико они остану заједно“ (Арент 2013: 72). Према томе, можемо закључити да је за грчко мишљење слобода везана за мјесто, те да су се границе слободе поклапале са зидовима полиса, или тачније речено, с агором коју је полис окруживао. Хана Арент, дакле, сматра да је грчки полис у свом политичком *praxisu* имао укоријењену слободу иако је њој сасвим јасно да се појам слобода у античком полису није као појам ни разматрао, и то управо зато што је слобода била управо дио политичког *praxisa* и да као идеја није играла никаву улогу у филозофији прије Августина. Хана Арент објашњава да „разлог за ову запањујућу чињеницу лежи у томе што је у грчкој, као и у римској антици, слобода била ексклузивно политички концепт, заправо квинтенсенција града-државе и принципа *грађанства*“ (Арент 1995: 87). Политичко које се темељило на слободном дјеловању којим човјек потврђује плуралну природу властите егзистенције и изван ових граница више није постојало будући да је тамо, с једне стране, лежало иностранство у којем се није могло бити слободним јер се у њему није могло бити грађанином, тј. политичким човјеком, а с друге стране, овај простор био је „притиснут“ од стране приватног домаћинства у којем се такође није могло бити политичком човјеком јер су

недостајали други равноправни који једино заједно својим дјеловањем могу конституисати простор слободе. Због тога Хана Арент сматра да слобода није атрибут воље, те да се слобода огледа у самом дјеловању, па стога она истиче: „...бити слободан и дјеловати јест исто“ (Арент 1993: 153). Међутим, како Хана Арент примјећује, даљњи историјски развој у знаку је редукције изворног смисла политике као слободе, од Платона, који је зарад слободе оних који се баве филозофијом извршио ослобођење од политике, преко средњовјековне традиције у којој је политичко дјеловање било потпуно деградирано, па све до модерне епохе у којој је политика најприје подређена императивима рада и сигурности, да би на крају постала инструментом самог животног процеса. Овим је описан круг у односу на грчко дефинисање слободе као ослобођења од принуде животног процеса, и указано како политика постаје средство за остваривање слободе, а не слобода сама.

Потешкоће заснивања једног трајног простора у којем би такво дјеловање било могуће окупирале су мисао Хане Арент, па је она у својим истраживањима настојала да тај простор и такво дјеловање поновно открије. У модерном добу оно истинско политичко Хана Арент проналази тек у краткотрајним епизодама револуционарног искуства у којима се формира простор за слободно дјеловање појединаца посвећених очувању „јавне ствари“. Дакле, иако се не може порећи да је за Хану Арент антички полис био идеал једне политичке заједнице, ипак је неопходно нагласити да антички полис није био за њу и једини идеал генуиног политичког дјеловања јер се она са огромним ентузијазмом бавила и идејом утемељења републике у америчкој револуцији, која се према њеном мишљењу, за разлику од француске и октобарске револуције, није изродила у терор. Према томе, Хана Арент се супротставила предрасуди да политика постоји посвуда, односно у свим друштвима, те њено постојање назива „великим сретним случајевима повијести“. Позивајући се на Аристотела, она у вези с тим проблемом каже: „Аристотел, за кога је ријеч `politikon` у сваком случају била придјев полис-организације, а не било која ознака за људски заједнички живот опћенито, нипошто није мислио да су сви људи политички или да политика, односно полис постоје свугдје гдје људи живе. Из његове дефиниције нису били искључени само робови, него и барбари, царства у којима се влада деспотски, у чију људскост он нипошто није сумњао. Он је само мислио да је особитост човјека да може живјети у полису и да је та полис-организација највиши облик људског заједничког живота, те је отуда у особитом смислу људска, једнако удаљена од божанског, које само за себе може опстати у слободи и самосталности, и животињског, чије је заједништво, ондје гдје постоји, облик живота у нужности. Политика дакле, у смислу Аристотела – а Аристотел овдје као и у многим другим тачкама својих политичких списа уопће не износи толико своје властито схваћање ствари колико схваћање које дијели са свим Грцима својега времена – нипошто се не налази свугдје гдје људи живе.

Она је постојала, по мишљењу Грка, само у Грчкој, а и ондје само у размјерно кратком раздобљу“ (Арент 2013: 34). Због тога „велики сретни случајеви повијести“ у којима је био присутан смисао политике, постају параметри постојања политичког у неким другим епохама, али не на начин да би облици организација које су у њему функционисале морали бити подражавани, него на тај начин да би оне кључне идеје које су чувале суштину политичког могле наново да се појаве у историји.

Као припадник људског рода човјек је неумитношћу биолошке нужности затворен у кружном кретању настајања и пропадања које обухвата читаву природу. Међутим, човјек има могућност трансцендирања биолошке даности дјеловањем. Кроз чинове и ријечи човјек остварује људски живот који је испуњен догађајима који творе јединствену причу. У дјеловању човјек разоткрива *ко* он јесте за разлику од онога *шта* он јесте, од пуке физичке појавности. Сходно томе Хана Арент је разликовала двије функције грчког полиса, као различите улоге које простор може имати у односу на појављивање у јавној сфери. Прва функција полиса јесте да омогући људима да чине, да дјелују, чиме себи обезбјеђују „трајање у времену“, а друга јесте у томе да се тај чин, то дјело не заборави.³

Поред плуралности и слободе као основних облика политичког дјеловања, затим проблема смртности којом су све активности *vita activa* одређене, долазимо и до појма наталитет, који је такође у изравној спрези управо са политичким дјеловањем будући да је само човјек биће које посједује способност започињања, јер рођењем сваког човјека сваки пут изнова се у свијету јавља могућност једног новог почетка. Због тога Хана Арент под проблемом слободе не подразумејива тек избор између различитих могућности (које је у складу са либералном традицијом), него

---

³ Према мишљењу Хане Арент, људи који се суочавају са смртношћу чине то на два начина: или још у овом свијету кроз дјеловање почињу своју потрагу за бесмртношћу, или кроз филозофски живот лагано плове ка бесмртности. Други начин више није у вези с оним истинским политичким, јер иступа из домена људских послова по цијену свјесног губљења овог свијета, док је први начин прожет оним политичким у његовом најбољем виду. У свом трагању за бесмртношћу, Грци су предузимали величанствена дјела и такво дјеловање је, према мишљењу Хане Арент, једино истинско обиљежје политичког будући да су им та дјела осигуравала бесмртност, односно „трајање у времену“. Свјестан чињенице да бесмртност којој тежи, како би се приближио боговима, љуски род не стиче пуким чином рађања, он покушава да је осигура у простору политичког дјеловања, гдје се појављивање одиграва међу људима, то јест пред другима. Међутим, иако је стицање бесмртне славе примарна функција полиса, ипак се показало да чин који заслужује славу да не буде заборављен, да заиста постане бесмртан, то не постиже. Због тога у први план долази друга функција полиса која се састојала у томе да пружи лијек за пролазност људског дјеловања. Та функција се односила на приповиједање о људском чину јер се само на тај начин могла пружити нада да ће дјела политичких дјелатника моћи, ако не да опстану у времену, онда барем да надмаше непосредни проток времена.

под слободом подразумијева више способност започињања нечега новог, неочекиваног. Дакле, људска бића су слободна као грађани не по пуком приступу јавном подручју него по могућности започињања нове, спонтане акције у судјеловању са другима. У прилог томе Хана Арент каже: „Раздобља бивања слободним увијек су била релативно кратка у повијести човјечанства. Оно што обично остане нетакнуто у епохама окамењености и унапријед одређене несреће, јест сама способност слободе, пука моћ започињања која потиче и надахњује све људске дјелатности и скривени је извор свих великих и дивних ствари... Сваки је чин, виђен из перспективе, не починитеља, већ процеса у склопу којег се појављује и чији аутоматизам зауставља, 'чудо' - то значи, нешто што се није могло очекивати“ (Арент 1996: 82). Оваква врста слободе постоји само у политичком подручју, те отвара простор и чини могућим стварања даљњих историјских покушаја јер рођење сваког човјека уводи у свијет елемент нечег новог и непредвидивог, те се свако дјеловање идући од свог почетка креће к непредвидивим посљедицама, тј. одвија се у сфери могућег и будућег. Дакле, крхкост, контингентност и непредвидивост одлике су политичког дјеловања, али и његове способности започињања новог, а способност за нови почетак значи да је човјек способан за 'чудо'. Међутим, управо због таквих одлика политичког дјеловања јавља се жеља за бијегом од крхкости људских ствари у постојаност мира и поретка, а испоставља се да је тај бијег у ствари бијег од политике у цјелини. Према мишљењу Хане Арент, ознака свих таквих бијегова јесте појам владавина, односно схватање да људи могу живјети заједно само ако неки владају, а други слушају. Хана Арент ту појаву увиђа већ у Платоновој политичкој филозофији.⁴

---

⁴ У дјелу *Vita activa* Хана Арент ту појаву описује на сљедећи начин: „Теоријски, најкраћа и најфундаменталнија верзија бијега од дјеловања у владање јавља се у *Државнику*, гдје Платон отвара понор између двају начина дјеловања, *archein* и *prattein* (почињање и `чињење`), који су према грчком разумијевању били међусобно повезани. Проблем је, како га је Платон видио, увјерити се у то да ће почињалац остати потпуним господаром онога што је започео, не требајући за provedбу помоћ других. Ово се изолирано господарење у подручју дјеловања може постићи само ако више није потребно да се овом чину придружују други својом вољом, с властитим мотивима и циљевима, већ их се користи за извршавање наредби, те, на другој страни, ако почињалац који је подузео иницијативу себи не допушта да га се у само дјеловање уплете. Тако почети (*archein*) и дјеловати (*prattein*) могу постати двјема посве различитим дјелатностима, а почињалац је постао владаром (*archon* у двојакном смислу ријечи) који `опће не мора дјеловати (*prattein*), већ влада (*archein*) над онима који су кадри извршавати`. У оваквим околностима бит политике је `како почети владати у најважнијим питањима с обзиром на праводобност и неправодобност`; дјеловање као такво потпуно је одстрањено и постало је пуким `извршавањем заповједи`. Платон је био први који ће увести подјелу између оних који знају, а не дјелују, и оних који дјелују, а не знају, умјесто старог рашчлањења дјеловања у почињање и чињење, те су тако

Погрешно је, наиме, мишљење да је Платон хтио у оквиру своје замисли идеалне државе укинути породицу и господство, напротив, он је управо урадио супротно желећи да тај тип живота прошири на читав полис, како преношењем темељног односа владајући-владано тако и с обзиром на брачни статус и приватно власништво. Платонова ауторитативна идентификација знања са заповиједањем и владањем, а дјеловања са послушношћу и извршењем, имала је трајан одјек у традицији политичке мисли, а Хана Арент још запажа да је „своју супституцију дјеловања владавином подупро једном чак плаузибилнијом интерпретацијом у терминима справљања и фабрицирања“ (Арент 1991: 181-182) будући да је он кључну ријеч своје филозофије „идеја“ преузео из искуства у подручју фабриковања. То преобликовање било му је нужно како би идеје примијенио на политичке ствари, па је због крхкости људских ствари идеју Добра прогласио највећом од свих. У дјелу *Држава* филозоф-краљ примјењује идеје као што обртник примјењује своја правила и мјерила, као што кипар прави кип. Према мишљењу Хана Арент, консеквенције ове схеме досежу све до модерне епохе. Наиме, справљање (произвођење) је доживјело кулминацију у модерном добу с увјерењем да човјек може знати само оно што справља, те је он примарно *homo faber*. Како је дјеловање преобразено у справљање, раширило се мишљење да у политици заправо имамо посла с циљевима и средствима, што је било и остало погубно за вредновање смисла политике. Раздвајањем знања и чина онемогућено је међусобно дјеловање у подручју јавности. Преузимајући техничку интерпретацију Платоновог учења о идејама, Хана Арент нас увјерава да се такво схватање коначно пробило и потврдило у науци и техници које су се развиле у новом вијеку. Исто тако и хришћанство на специфичан начин подржава тај став својим схватањем да потребитости живота и њихово задовољавање представљају свеодређујућу снагу. Такав историјски развој доводи до промјене положаја дјеловања, наиме дјеловање бива замијењено произвођењем, а у сљедећој фази произвођење се трансформише у рад, који тада задобива једино функцију задовољења животних потреба егзистенције у свијету.⁵

знати што чинити и чинити то постали два посве другачија поступка“ (Арент 1991: 179-180).

⁵ Али, Хана Арент ипак храбро истиче да „инструментализација дјеловања и деградација политике у средство за нешто друго никада није доиста успјела у отклањању дјеловања, спречавања да оно буде једно од одлучних људских искустава или пак у потпуном разарању подручја људских ствари. Већ смо видјели да је у нашем свијету привидна елиминација рада као мучног напора за којег је везан читав људски живот резулирала тиме што се произвођење сада збива на начин рада, а производи произвођења, предмети за употребу, троше се као да су пука потрошна роба. Слично томе, покушај отклањања дјеловања због његове неизвјесности и спашавања људских ствари од њихове крхкости поступајући с њима као да јесу или би могли постати планираним продукцијама људскога

Хани Арент засметала је још једна нововјековна појава, или боље рећи трансформација, која је избрисала традиционалну разлику између политичке и социјалне сфере. Наиме, Арент сматра да је Аквински учинио грешку и изједначио термине *politicus* и *socialis*, а да је ту грешку преузела и модерна. Ово је видљиво нпр. у томе што социјална, економска и техничка питања све више улазе у политички простор. Она сматра да су томе умногоме допринијеле тзв. протестантска етика и француска револуција. Мноштво повријеђених и увријеђених жељело је тим поводом своје основне биолошке потребе рјешавати кроз улазак у јавну сферу. Арент тај захтјев многобројних за социјалном једнакошћу сматра декаденцијом аутентичног јавног подручја, изворно слободног од нужности живота. Дакле, опасност која настаје када се брише разлика између јавног и приватног јесте у губљењу истинске могућности да се човјек потврђује као слободно политичко биће. Квазиполитика, како је она схватала тоталитаризам, почела је све да осваја, а политичко дјеловање као ново, аутентично људско започињање је нестајало.

Међутим, без обзира на сва дешавања у модерној епохи идеја „дјеловања и чињења без темеља“ пробудила је у Хани Арент чудновату „вјеру у дјеловање“, која функционише тако што „одржава стално чуђење над чињеницом да политичко дјеловање опстаје упркос томе што су разни циљеви доживјели пораз“. У јавном простору се и даље појављују „чистине“ и „острва слободе“, која однекуд искрсавају да би потом поново потонула. За неке би овакво стање ствари било извор неумјерене ожалостљивости; за Хану Арент, међутим, оно значи губитак, али и наду (Вила 1996: 270).

Литература

Арент 1973: Н. Arendt, *On Revolution*, New York: Penguin Books.

Арент 1991: Х. Арент, *Vita activa*, Загреб: Аугуст Цесарец.

Арент 1993: Н. Arendt, *Between Past and Future*, New York: Penguin Books.

Арент 1995: Х. Арент, *О слободи и ауторитету*, Зрењанин: Градска библиотека Жарко Зрењанин.

Арент 1996: Х. Арент, *Есеји о политици*, Загреб: Антибарбарус.

Арент 1996: Х. Арент, *Тоталитаризам*, Загреб: Политичка култура.

справљања понајприје је резултирало у канализирању људске способности за дјеловање, за почињање нових и спонтаних процеса који без људи никада не би настали, у један став према природи који се до посљедње етапе модерног доба састојао у истраживању природних закона и израђивању предмета од природног материјала. До којих смо размјера почели улазити у природу, у дословном смислу ријечи, вјероватно најбоље илустрира недавна пригодна опаска једног знанственика који је посве озбиљно набацио да је „фундаментално истраживање оно кад чиним оно за што не знам што чиним“ (Арент 1991: 185-186).

- Арендт 2000: Х. Арендт, *Ајхман у Јерусалиму – извештај о баналности зла*, Београд: КВС.
- Арендт 2013: Х. Арендт, *Што је политика? Фрагменти из заоставштине*, Загреб: Диспут.
- Вила 1996: D. Villa, *Arendt and Heidegger. The Fate of the Political*, New Jersey: Princeton University Press.

ФИЛОЗОФИЈА И ОДГОВОРНОСТ У ДЕЛУ ОЦА ЈУСТИНА ФИЛОЗОФА

Навикли смо да на филозофију гледамо као на науку која развија критичко мишљење и расправља на различите теме, али њен предмет истраживања остаје прилично неухватљив. На извору настанка филозофије - у Грчкој, она је представљала науку која се бави божански уређеним светом. О томе су сачувана сведочанства у делима хеленских филозофа. Интересантно је да термин филозоф предходи термину филозофија и сматра се да је Питагора први употребио тај појам да би тиме означио посебну активност духа која је усмерена на безинтересно посматрање света. И Сократ такође на суду користи тај појам како би нагласио границу између људске и божанске мудрости - човек је онај који тежи мудрости а Бог је сама та мудрост (Платон, Одбрана Сократова IX) . Значење овог појма можда је најпотпуније објаснио Платон када каже да су филозофи људи који увек теже ономе што јест, односно божанском, те да стога и сама природа филозофа постаје божанска и уређена. *Филозоф, дакле, који се бави оним што јест божанско и уређено, постаје и сам уређен и божански, уколико је то човеку могуће* (Платон, Држава 500 д).

Неспорно је дакле да је филозофија за старе Грке између осталог представљала и науку о Богу. Ово поимање филозофије се већим делом пренело и у рани срдњи век.

Први образовани хришћани су живели у време хеленске културе и хеленске филозофије. Они су своје образовање стицали у различитим хеленским филозофским школама, па су имали прилике да нам директно посведоче о разликама и сличностима хеленске и хришћанске философије. Најзначајнији међу њима били су апологети а један од првих је био Јустин Филозоф који је живео у другом веку. Јустин је био један од оних апологета чије су апологије биле намењене, са једне стране, римским званичницима ради одбране хришћана од прогона, а са друге стране, ширем римском аудиторијуму ради објашњења и указивања на основне истине хришћанства.

Јустин Филозоф представља једног од оних мислиоца и аутора који не само по имену који је носио (*Филозоф*) већ и по делима које је написао представља једног од најзначајнијег сведока значења појма филозоф у раном средњем веку.

Филозоф није произвољно име, јер је Јустин носио посебну одећу која се звала *палиум*, што значи да је и по звању био филозоф. То му је давало право да се бави предавањем филозофије, па без обзира што је

---

* sladjana.ristic.gorgiev@filfak.ni.ac.rs

палиум добио у Ефесу, запутио се у Рим, где је отворио своју сопствену школу. Мада је доживео мученичку смрт заједно са својим ученицима, његова дела сведоче о човеку широког духа, потпуно оплемењеног хришћанством и заљубљеника у истину. До нас су доспела његова дела *Разговор с Трифоном* и две *Апологије* која одишу изузетном духовном свежином.

Сачувана дела Јустина Филозофа првенствено представљају апологије хришћанства у време када оно још није било званично призната религија од стране Римљана. У овим делима он говори о свом преобраћењу у хришћанство и о свом школовању кроз различите филозофске школе. О Богу и хришћанству он говори филозофским терминима, тј. онима којима су о Богу говорили и грчки филозофи.

Његова основна намера била је да пронађе филозофију која ће га најбоље приближити Богу, јер је он филозофију управо тако и разумео, као науку о Богу: *Зар филозофи не свде свако своје разматрање на Бога, и не испитују ли стално Његово јединство и промисао? Није ли заправо посао филозофије да истражује о Божанству?* (Јустин, *Разговор с Трифоном* 1).

У овим делима Јустин Филозоф износи детаље о интелектуалној и духовној потрази за школом која ће га најбоље привести овом светом задатку. Он каже да је учио код питагорејаца, стоичара, а да је посебно био надахнут платонистима. Након тога он се упознаје са хришћанством и постаје хришћанин. Али тиме што постаје хришћанин он не престаје да буде филозоф, већ само сматра да тако филозофија добија своје пуно значење.

Он полази од становишта да је у сам појам филозофије већ уграђен и појам одговорности, а аргументе за такве ставове поткрепљује позивањем на античке филозофе. Оно што је посебно интересантно јесте чињеница да он не прави појмовну разлику између филозофије и теологије, већ хришћанство сматра само пуним остварењем мисије која је започета и препозната како код грчких филозофа тако и код јеврејских пророка.

О смислу и значењу филозофије у делима оца Јустина Филозофа могу се издвојити неки врло јасни ставови који говоре о филозофији као врхунској боготражитељској науци. Они се могу конципирати у неколико основних теза: филозофија је дар од Бога, филозофско знање је јединствено и неподељено, филозофија је чувар науке и истине, филозофија је знање о Богу које доноси блаженство, филозофија омогућава стицање врлина и филозофија обавезује на праведан и побожан живот.

Филозофија као Божји дар

У *Разговорима с Трифоном* Јустин Филозоф на почетку изражава упитаност у односу на мисију и значај философије: *Шта је филозофија и*

са кога разлога је послана људима, за многе је непознаница? (Јустин, Разговор с Трифоном 2).

У самом овом питању може се јасно видети да он филозофију види као послање, као божји дар јер шта би друго значиле речи да је она „послана људима“? И од кога може бити послана ако не „са небеса“?! Овом својим питањем он већ указује на чињеницу да треба направити разлику између људске и божје мудрости, и да филозофија не може бити само људска упитаност и људска творевина, већ божја мудрост која се пројављује и исијава код појединаца. Како је филозофија уско повезана са божјом мудрошћу пуноћа преображаја сваког појединаца остварује се у сусрету са оном филозофијом која задражава пунину тог значења.

Отац Јустин каже да се то њему догодило када се упознао са хришћанском филозофијом, јер се тада у њему јавило осећање испуњености тежњи које је у њему побудила филозофија. *Одмах се у мојој души упалио пламен, и обузе ме љубав према пророцима и људима који су пријатељи Христа; и док су ми његове речи одзвањале у глави, увидео сам да је једино та филозофија поуздана и корисна. Тако сам и због тога ето, ја филозоф. А хтео бих и да сви који су пожелели исто што и ја не буду удаљени од Спаситељевих речи* (Јустин, Разговор с Трифоном, 8).

Овде се може видети да Јустин филозофију не одваја од богословља, и да их види као једну целину. О томе сведоче његове речи по којима се управо у хришћанству испунила сврха и значење саме филозофије као науке. То постаје још јасније зато што након сусрета са хришћанством, не раскида са хеленском филозофијом него и њу разуме само као припрему или најаву за долазак хришћанства.

За њега, дакле, филозофија има један логосни значај, она је наука о ономе што јесте, наука о бићу, и пре него што је Бог објавио оваплоћење кроз лик Исуса Христа. Ради тога је изузетно важно разумети смисао и значај филозофије јер је она у себи сачувала тежњу и знање о Богу и пре Христа и указала на пут ка Христу. Зато по њему „сви они који су живели сагласно са Логосом, јесу хришћани, па макар их чак сматрали безбожницима, као Сократа или Хераклита“ (Јустин Филозоф, Апологија I, 13).

Код Јустина Филозофа хришћанство се смешта у центар светске историје, и сви догађаји који су му претходили, третирају се као припрема за хришћанство. Јустин Филозоф је у хеленској филозофији налазио много истинитог. То су пре свега идеје платониста и стоика које су се слагале са хришћанским погледима, међу којима учење о једном Богу, о свету који је он створио, о бесмртности душе, о провиђењу итд., али све те идеје по Јустину нису припадале само хеленској филозофији већ истини самој која се потпуно објавила кроз Христа.

Бити филозоф у крајњој линији је значило бити онај који познаје божанско откровење односно, бити хришћанин. Мада се филозофија као посебна делатност изражава у мишљењу, њен предмет је трансмисаоног порекла и садржаја.

Јединство филозофског знања

Како је филозофија божанског порекла, она, по Јустину, представља и божанско „свето“ знање. У ово се уклапа и хеленско разумевање филозофије као знање о бићу, које Јустин Филозоф прихвата разумевајући га као знање о божанском. Зато Јустин износи став о неподељености и јединству филозофског знања упркос разноликости филозофских школа и идеја. Он наводи да је подељеност филозофије на многе школе настала из потпуно других разлога.

Десило се да су они који су се први прихватили бављења филозофијом и због тога постали славни, стекли следбенике који потом нису ништа о истини истраживали, него су задивљени њиховом постојаношћу уздржљивошћу и необичним изражавањем, сматрали за истину само оно што је сваки од свога учитеља научио и предавши касније те и такве ствари својим наследницима, надену им име које их је означавало оцем тога учитеља (Јустин, Разговор с Трифоном, 2).

Постојање различитих филозофских школа, по Јустину, не значи и постојање различитих филозофија: филозофске школе добиле су назив само по учитељу и оснивачу неке школе. Он заправо филозофију види као целину, као једно знање о јединственом бићу, те стога не постоје филозофије, него филозофија.

Истина је једна и неподељена и она је основна тема филозофије, постоје само они који мање или више разумеју филозофско знање, као и филозофске школе које се у мањем или већем степену приближавају истини.

Данас смо често у недоумици око тога да ли постоји једна филозофија или више филозофија, односно да ли се ради о једнини или о множини. Савремено разумевање појма филозофије често се приклања овом другом решењу, па у филозофији видимо различите истине и филозофске школе од којих је свака оригинална на свој начин. Јустин сматра да се не ради ни о каквој оригиналности, већ само о различитим тумачењима једне истине, а то тумачење је у почетку зависило само од учитеља који је истину предавао, односно преносио својим ученицима. Може се говорити, дакле, не о различитим филозофским школама, него о јединственом филозофском предању, које је имало различите предаваче, тј. учитеље. Јер, како је већ наглашено на почетку овог текста, филозофија је дар који је од Бога послат људима и који се преноси са једне филозофске школе до друге кроз предање. То једно знање предаје се са једног на другог као што се предаје ватра са светог огњишта. Филозофија је свети огањ, и она је као узимање ватре са тог јединственог огњишта.

Овде је занимљиво поменути став Шелинга који филозофију види на сличан начин. *У почетку, издељена од лаичког веровања, као свети огањ, религија је била чувана у мистеријама, а филозофија је са њом делила исто огњиште (Schelling 1084: 159).*

Све филозофске школе у Антици објављивале су то знање о Богу преко својих учитеља, *иначе не би постојали и платоничари и стоичари и перипатетичари и питагоровци, будући да је ово знање јединствено* (Јустин, Разговор с Трифоном, 2).

Филозофија као чувар науке и истине

Како је филозофија божанско послање и предање, тада су филозофи чувари тог светог послања и предања. А у чему се огледа та дужност? Када у својим *Апологијама* Јустин Филозоф износи аргументе у прилог одбрани прогоњених хришћана, он се обраћа римским филозофима указујући на чињеницу да су филозофи дужни да уважавају аргументе, јер су они „искрено побожни и љубитељи мудрости“.

Он подсећа на став да је - бити љубитељ мудрости и бити љубитељ истине једно те исто: *Људи који себе сматрају искрено побожнима и љубитељима мудрости, дужни су да уважавају и љубе једино истину*. При томе он наглашава да треба правити разлику између *истине* и *мишљења*. Истина је једна и до ње се не стиже одмах, она захтева посебне квалитете и увиде и она указује на целину и тоталитет, за разлику од мишљења које представља одређено стање истине и које се везује за одређену позицију. Истина зато захтева испитивање и процес, она увек мора бити једини критеријум суђења, али се на жалост дешава да се судови доносе само на основу личног мишљења и да се мишљење проглашава истином. Људи су, по својој природи, склони да просуђују на основу мњења, али на такав начин не би смели да просуђују они који себе називају филозофима; они су *дужни да се не поводе за мишљењима својих предака, наравно, ако су та мишљења рђава: такву обавезу нам налаже и сам разум* (Јустин, Апологија I, 2).

Филозоф као љубитељ истине не треба да просуђује ни на основу мишљења садашњег времена а ни на основу мишљења предака. Он мора бити слободан да правилно просуђује на основу аргумената. Јер такве *судије које мишљење претпостављају истини немају већи избор од разбојника на пустом месту* (Јустин, Апологија I, 12).

Мада се налази и у разуму и у мишљењу, истина је, ипак, много комплекснија категорија, а они који истински по свом звању и призивању јесу филозофи, они слове за *чуваре науке*. Чувари науке треба да *расуђују на основу строгог и пажљивог истраживања, а не да се руководе предубеђењима* (Јустин, Апологија I, 2). То значи да у просуђивању не би требало да се руководе неразумним поривима, и не би смели да подлежу сујеверју и гласинама.

Ако неко ко слови за филозофа (љубитеља истине) не поступа у складу са истином, онда противречи самом себи. Међутим, отац Јустин Филозоф напомиње да свесно противречење истини може и бити опроштено од људи, али не може бити опроштено и од Бога, *јер ако познате*

истину, а не учините што је исправно, неће вам бити опроштено пред Богом (Јустин, Апологија I, 3).

Како је филозофија дар од Бога, тада она у себи већ садржи вечну реалност и вечну правду пред којом се нико не може сакрити, зато је за филозофе боље да се уздржавају од наглог суђења и да пре него што дођу до неког става и осуде било кога или било шта, ипак темељно испитају аргументе.

Филозофско знање о Богу и блаженство

Јустин Филозоф повезује појмове: знање о Богу и блаженство. Бити филозоф значи поседовати извесно знање о Богу, а знање о Богу увек доноси блаженство. Бављење филозофијом доноси блаженство које се не може упоредити ни са једним другим блаженством. Блаженство је плод филозофског начина живота. Зато прави филозофи никада неће смисо тражити само у земаљском наслађивању већ ће тежити духовном блаженству.

Јустин Филозоф недвосмислено говори да је филозофија знање о Богу, на сличан начин на који су то сматрали и хеленски филозофи. А шта је Бог? *Оно што стално има иста својства и што је узрок постојања свих других – то је Бог* (Јустин, Разговор с Трифоном, 3).

Квалитет који се овом знању додаје, или боље рећи открива хришћанском филозофијом јесте тај што се појам Бога конкретизује и оваплоћује у лику Исуса Христа, док је знање о Богу код Хелена било апстрактније. Савршено трансцендентан Бог своју везу са светом остварује путем логоса. Рођење логоса Јустин интерпретира терминима стоичке теорије разликовања *унутрашње* и *изговорене* речи. Логос вечно постоји у Богу као неизговорена унутрашња реч, тј. актуелна мисао, идеја, а логос добија самостално постојање када се та реч изговори, када изађе напоље, тако Бог ништа не умањује од свог бића оваплоћењем, јер се „реч не умањује у нама када је изговарамо“ (Јустин, Разговор с Трифоном, 61). Јустин Филозоф поистовећује хеленски појам *логоса* са Христом, и при томе се не позива на Јованово Јеванђеље, па се претпоставља да му оно није било познато. Јустин се ослања, поред тога, и на Платоново учење да је свет створио један Бог (Платон, Тимеј, 28 ц). Овде он налази потврду библијског учења о несхватљивости и трансцендентности Бога, а у другом Платоновом писму налази алузију на доктрину о светој тројници.

Код Јустина нема никаквог двоумљења око тога да је филозофија наука која омогућава не само извесно знање о Богу него и знање о путу ка Богу. *Филозофија је уистину највеће благо и у највећој код Бога части, она нас једина њему води и препоручује, а они који су се њој посветили заиста су блажени* (Јустин, Разговор с Трифоном, 2).

Он филозофију разуме као спекулативну, али и као конкретну истину која човеку пружа једину истинску утеху. Између филозофије и

богословља постоји знак једнакости јер је истина сва сачувана у филозофији, из чијег појма љубав према мудрости - Јустин разуме - љубав према Мудром, односно љубав према Богу. Али то није обична љубав, већ она која човеку пружа блаженство и духовну насладу. Свака љубав тежи љубави над љубављу која се огледа у Божјој љубави, а свако знање се огледа у знању над знањем које се огледа у Богу као Источнику знања. *Филозофија је знање о бићу и спознаја истине, а блаженство награда за ово знање и мудрост* (Јустин, Разговор с Трифоном, 3).

Ово се потврђује и чињеницом да је пре хришћанства познање Бога био циљ и Платонове филозофије. Јустин изузетно цени платонисте тврдећи да су га они највише привели том *једном знању*, јер га је у сусрету са учењем Платона обузела жеља за поимањем бестелесних ствари, а тежња за увиђањем идеја, дала је његовом уму крила. Мада је пре тога боравио код стоика, мали помак ка свету идеја добио је тек од пита-горејаца, који су га научили да постане пријемчив за ствари које се докучују умом и разликује их од оних које се не докучују чулима.

Али све то претходно учење, по тврдњи Јустина Филозофа, није потпуно испунило његову душу Богом, већ је само мало приближило, зато што филозофија није само умовање него и деловање, а блаженства која она доноси испуњавају и човеков ум и човеково срце. Филозофија је вештина која пружа сазнање људских и божанских ствари и спознају њиховог божанства и праведности. Главна разлика између хеленских и хришћанских филозофа у томе је што су Хелени Бога докучивали умом, а потпуније знање и веће блаженство остварује се опитним искуством Бога, о чему сведоче хришћани.

Филозофија и стицање врлина

Филозофија није само интелектуално опажање, већ и практична делатност која рађа врлину и само у спреси једног и другог може се говорити о филозофу. Филозофија значи није само спекулативна и апстрактно теоријска наука, већ она увек позива целог човека на промену. Она је одређени начин живота. Платон у *Држави* чак наводи и особине филозофа без којих не би била могућа њихова реализација као личности или као управљача и владара одређене заједнице. *Све дотле док владаоци и народи не буду филозофирали државе неће бити у благостању.* (Јустин, Апологија, I 3.) Јустин управо наводи ове речи Платона да би указао на улогу филозофије у држави, јер једно је имати предиспозиције за филозофа а друго је постати филозоф.

Он сматра да није могуће никакво интелектуално напредовање ка Богу уколико оно не иде заједно са стицањем врлина и практиковањем духовног живота. Само умовање без делања не може довести до рађања врлине, оно може довести до одређених резултата, јер ум може природно предњачити код неких људи, али то још увек не значи врлину. Знање о

Богу и божјој објави у свету може се остварити само код оних који су целим својим умом, духом и срцем посвећени истини. Само прочишћени умом и срцем могу остварити извесан сусрет са Богом, а квалитет тог сусрета зависи од степена чистоће срца и ума. *Око ума треба да буде такво да можемо кад нам је бистро, видети само оно биће... што је с оне стране сваког бивства, ни изрециво ни исказиво, али једино изврсно и добро* (Јустин, Разговор с Трифоном, 4).

Чистоћом ума оставља се простор да се истина породи, јер је она обично затрпана погрешним представама и страстима, и тек онда када у човеку постоји довољно простора, може се говорити о врлини јер се она... *изненада рађа у благородним душама кроз сродност и жудњом за гледањем* (Јустин, Разговор с Трифоном, 4).

Зато ћемо код Јустина наћи и препоруку за бављење филозофијом, и то не само онима који су филозофију учили у некој философској школи, него и свима онима који сматрају да треба да воде частан и праведан живот. *А без филозофије и исправног размишљања нико не може бити разборит. Стога сваки човек треба да се бави филозофијом и сматра је најважнијим и најчаснијим послом а остале послове другоразредним и трећеразредним, примереним и достојним прихватања ако су везани за филозофију, а простим и ниским ако су је лишени и ако је они који се њоме баве не следе* (Јустин, Разговор с Трифоном, 3).

Достојанство филозофије овде је максимално задржано и оно је потпуно у складу са Платоновим гледањем на њу, али оно што Јустина одваја од Платона јесте став да филозофија није ексклузивно право мањине, тј. оних који су по способностима и таленту окренути њој, већ је она препорука за свако људско биће упркос разлици која постоји између људи. По Јустину, ништа није строго детерминисано рођењем, јер упркос разликама, човек се рађа слободан, а та слобода му омогућава да се у одређеном тренутку окрене Богу. Свако окретање ка Богу било оно интелектуално или само практично у крајњој је линији филозофски призив, па свако треба да се бави филозофијом јер је она у свом исходишту сотериолошка наука и представља науку о спасењу душе, омогућава мир и блаженство. Он замера елитистичком приступу филозофији, јер, с његове тачке гледишта, филозофија мора бити својина свакога, а не привилегија елитног грађанства изабраног хеленског народа.

Филозофија омогућава пут ка срећи и блаженству сваком човеку, зато она не може бити привилегија појединаца јер срећа није привилегија појединаца, него легитимно право сваког човека. *Ништа не може бити боље но доказати да разум влада над свиме и да човек који се управља по њима, може правилно да оцењује тежње других и да им указује пут ка срећи* (Јустин, Разговор с Трифоном, 3).

Пред Богом су сви једнаки, позив на једнакост није став државе ни класе, већ је у човековом разуму садржан призив ка срећи коју у сагласју са чистим срцем и Божјом благодаћу, свако може да оствари. Врлина се

може остварити кроз филозофију уколико се она разуме пре свега као одговорност. Јустин Филозоф у својим апологија чак и наводи примере оних који су се од свирепих и наглих преобратили у кротке и трпеливе. Филозоф није само љубитељ већ и сведок истине, зато он посебно треба да одговара за своје понашање: *Ми не треба да изазивамо срџбу других људи, нити треба да опонашамо рђаве људе. Већ у сваком тренутку да трпеливошћу и кротошћу избегнемо срамна дела и наклоност ка злу* (Јустин, Апологија I, 6).

Филозофија обавезује на праведан и побожан живот

Јустин Филозоф говори заправо о великој одговорности коју собом носи бављење филозофијом. Јер упркос великом достојанству које доноси бављење филозофијом, он често у својим списима напомиње да постоје многи који недостојно носе име и звање филозоф. Многи носе *палиум*, односно одећу филозофа, али не живе у складу са својим позивом. *И међу онима који носе име и одећу филозофа постоје појединци који не чине ништа достојно овога звања* (Јустин, Апологија I, 4). Овде се он обраћа пре свега онима који су били филозофи у римској држави а прогнали су хришћане, и позива се на њихову савест.

Није довољно само обући се као филозоф, нити стећи одређено образовање и почаст, већ је веома важно да ли „филозоф“ и својим делима оправдава филозофско звање, јер Јустин Филозоф, слично као и Платон, наглашава да филозофско звање обавезује на праведан и побожан живот. *Љубитељ истине је дужан да на сваки начин, а највише личним животом, испуни правду у речима или у делима својим, па макар то било и под претњом смрти* (Јустин, Апологија, I, 2).

Такви су и Питагора и Платон јер они су, по Јустину, људи који су за нас попут зида и тврђаве филозофије, а оличење праве филозофске личности Јустин проналази у Сократу, за кога каже: *А када је Сократ, руководећи се истинским резонувањем и истрагом, решио да то разобличи и отргне људе од демона, тада су сами демони посредством злобних људи, осудили Сократа на смрт, окарактерисавши га као безбожника и лаица који уводи нова божанства* (Јустин, Апологија I, 2).

Сократ је тај који је могао да избегне осуду на смрт, али је ипак одлучио да без обзира на претњу смрћу, настави да живи у складу са својим уверењима. Из овога се јасно види Јустинов став да су хеленски филозофи били не само оличење мудраца него и на неки начин светитељи, и да су они, а посебно Сократ, представљали људе који су филозофију третирали као дисциплину којом се стичу божанске врлине. Овим Јустин филозофију поставља на највећи могући пиједестал, наводећи да филозоф и по цену смрти треба да брани божанску истину. И сам Јустин је мученики страдао 105. године у Риму, за време прогона хришћана. Тиме је, поред имена Филозоф, њему придодато и име Мученик.

Оно што се анализом његових дела може уочити јесте неодвојива веза филозофије и одговорности. Ова веза филозофије и одговорности у рани је средњи век пренета је из Антике, али је појавом хришћанства унет нови саржај који је јаче наглашавао божанско порекло филозофије. Из свега се може видети да је појам филозофије у себе укључивао и корпус не само науке него и поетике и теологије. Данас смо сведоци депоетизације и детеологизације овога појма, али је он у раном средњем веку подразумевао и филозофији давао статус науке над наукама. Ово ексклузивно разумевање филозофије нужно је у себе укључивало и специфичан начин живота - живот усклађен са највећим вредностима и идеалима.

Литература

- Аверинцев, Медведев 1996: С. Аверинцев, П. Медведев, *Преглед византијске филозофије*, Београд: Плато
- Гулевска 2005: В. Гулевска, *Филозофијата на канадокијските отци*, Скопје: Аз-Буки.
- Žilson 1997: Е. Žilson, *Filozofija u srednjem veku*, Novi Sad, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Јустин 1995: Ф. Јустин, „Разговор с Јудејцем Трифоном”, Епархија канадска: *Источник*, бр. 13/95.
- Јустин 2000: Ф. Јустин, „Апологије”, Београд: *Хришћанска мисао*, бр. 5-12.
- Коцијанчич 2001: Г. Коцијанчич, *Посредовања, Увод у хришћанску филозофију*, Никшић: Јасен.
- Мајендорф 2008: Ј. Мајендорф, *Увод у светоотачко богословље*, Врњачка Бања: Пролог.
- Мајоров 1982: G. G. Majorov, *Formiranje srednjovekovne filozofije*, Beograd: Grafos
- Platon 1976: Platon, *Država*, Beograd: BIGZ.
- Platon 1976: Platon, *Odbrana Sokratova, Kriton, Fedon*, Beograd: BIGZ.
- Platon 1981: Platon, *Timaj*, Beograd: Mladost.
- Schelling 1084: F. W. J. Schelling, *Philosophy and Religion*, Putnam, Connecticut: Spring Publications.

СКЕПТИЦИЗАМ: СТЈЕЦИШТЕ СЛОБОДЕ И НУЖНОСТИ ПРИ ТЕОРИЈСКОЈ УПОТРЕБИ УМА

Касирер и Хјум

1. Историјско-филозофско разликовање и вриједност Хјумовог скептицизма, насупрост античком, традиционалном, Касирер проналази у Хјумовом сензуализму. Сву своју снагу традиционални скептицизам темељи на непотврђеној, исхитреној претпоставци о супстанцијалној аутономији датости наспрамне, објективне – стварствености (в. Касирер 1923: 391). Напросто, темат сазнања је већ нека, оформљена, спољашњост коју треба адекватно и мисаоно сагледати и самјерити актуелним принципима сазнања. Традиционални предмет сазнања и традиционални предмет сумње је објект – ствар; пред-метнутост. Предмет и проблем античког скептицизма остају у онтолошкој парадигми по-себности; *бивствујућег као бивствујућег – бити, суштине, бивствујућег*.

Хјум, насупротив традицији, предмет и проблем сазнања премјешта из оквира спољашњих, објективних датости у оквир непосредног, унутрашњег, психолошког, подручја мноштва сензуалних података. – Из поља већ оформљених предмета/објеката/ствари у поље непосредно датих представа. Другачије, Хјум, једноставно, категорички инсистира на разликовању: (унутрашња, непосредна, неупитна) представа, са једне стране – (наспрамни, дати, упитни) предмет/објект/ствар, са друге (в. Хјум 1888: 188). Претпостављени, саморазумљиви, појам објекта/по-себности, постаје проблемом објекта/по-себности.

Вриједност и важност Хјумових измјена огледа се у томе што се објекат традиционалне скепсе увијек проматрао у виду објекта у времену и простору. Његова наспрамност, пред-метнутост, датост, темељи управо у непотврђеној претпоставци о аутономној, супстанцијалној, бити простора и времена. Или, објекти традиционалног скептицизма могу бити сагледани као објекти у времену и простору само ако се и сама природа простора и времена претпоставља у види наспрамног, датог, објекта. Објекти заузимају неки (дати) простор по себи и трају у неком (датом) времену по себи. Објекти су просторни и временити – имају свој, "интерни" временски континуитет и просторни реалитет – само зато јер су у простору и времену. Управо је та предрасуда, *емпиријски реалитет* простора и времена,

---

* laketa.sasa@serbiancafe.com

доведена у питање Хјумовим хипостазирањем регије непосредно чулног, насупротив регији већ оформљеног, објективног - емпиријског.

Хјумов преокрет у теорији сазнања можемо исказати и овако. – Простор и вријеме нису искуствене чињенице. Они нису објекти сазнања. Или, просторност и временитост предмета искуства, није неупитна претпоставка. Да би било који темат искуства могао понијети одлику предмета/објекта/ствари – одлику наспрамне датости – он тек треба доказати континуитет (в. Хјум 1888: 188) свога трајања који му тек и може обезбиједити одлику независне, дате, ствари у простору. – Временски континуитет осигурава одлику објекта; аутономног, и у том смислу супстанцијалног – бивствујућег.

Представе чулности, насупротив искуственим, наспрамним, објектима, немају одлику просторно-временског реалитета. Оне су непосредне датости, импресије, на основу којих тек треба показати и доказати "реалитет" простора и времена. Конзистентност и кохерентност импресије нестаје онога тренутка када престаје њено непосредно опажање. Импресије *постоје само уколико су опажене*. Уколико импресије јесу просторне и времените, онда су оне такве само тренутно сада и непосредно ту. Онда, у најбољем случају, обухватају само регију садашњег. Да би темат традиционалне скепсе могао уопште и понијети одлику предмета/објекта, он тек треба да докаже свој олако претпостављени, просторно-временски, емпиријски – реалитет који подразумијева обухватање свих темпоралних регија. Традиционални појам објекта олако претпоставља општеножност – континуитет који је био, који јесте и који треба да буде. Објекти традиционалне скепсе – то је једна од најважнијих импликација Хјумовог хипостазирања (в. Касирер 1923: 321) подручја непосредно чулног – нису у простору и времену – то тек треба доказати. Објективност је проблем, а не олако прихваћена претпоставка. Или, просторност и временитост треба "примијенити", "укључити", у то што мислимо да је објективно. Они не чине, него, тек треба да сачине/сачињавају, објекат објектом. – Ријеч је о чињењу – пракси. Не о опажању и сабирању непосредно сагледивих, разноврсних, података чулности, него, ближе, сјетимо се Канта – својеврсном цртању; динамици. Уображавању утемељеном на простору и времену сагледаним у виду "претходећег", априорног, начина уображавања представа. Апрехензија није наспрамни однос, него динамички суоднос (в. Кант 1976: 119).

Сјетимо се, једно од кључних питања које нам Хјум поставља јесте питање *узрока који нас наводи да вјерујемо у постојање тијела* (в. Хјум 1888: 187). Постојање захтјева доказ о континуираном трајању (постојаности/конзистентности) независном од субјекта опажања. – Претпоставља независно, супстанцијално, трајање импресија и онда када исте престају бивати тематом непосредног опажања. Слично Кантовом примату времена, насупротив простору (в. Кант 1976: 61), Хјум казује да је просторни реалитет неодвојив од доказа о континуираном, временском, трајању импресије.

Поновићемо, постојаност (временски континуитет), доказује постојање у смислу просторног, објективног, емпиријског реалитета. – Тек тад, уз доказ ненарушеног континуитета – темат сазнања може понијети назив тијела; објекта; предмета – бивствујућег као бивствујућег. Вријеме, у Хјумовој филозофији, задобија одлику својеврсног традиционално-онтолошког – прекурсора. Супротно Хајдегеровој похвали Кантовог "открића" времена (в. Хајдегер 2007: 44), управо се Хјумова филозофија, историјско-филозофски гледано, издваја од осталих по томе што су се у њој, први пут, онтолошка пропитивања довела у непосредну везу са проблематиком времености/темпоралности.

Сазнање, колико год непристрасно оно било, истим, није пасивно проматрање својих темата, а све у сврху проницања у њихову бит/суштину, колико, динамичко – ријеч је о временском континуитету који тек и обезбјеђује наспрамни темат – конструисање сопствених предмета пропитивања. Континуитет имплицира динамику, праксу, произвођење. Не, непристрасно проматрање сада и ту пред-стављених предмета, а у сврху разумијевања или разоткривања њихове омнитемпоралне бити/суштине – него динамичко произвођење. Вријеме није ни изведеница настала елаборантским сажимањем релација мноштва презентних датости, ни омнитемпорална, строго супстанцијална – празнина. Сазнање, истим, јесте (наспрамно) теоријско, али тек пошто се предмету сваке теорије "обезбиједи" континуитет. – Тек пошто се изврши "претходеће", априорно, конструисање сваког могућег предмета искуства. Временски континуитет; континуитет који тек и обезбјеђује темат "пасивног" проматрања, теорије, имплицира и оно што је било и оно што треба да... буде.

Трансценденталну феноменологију и трансценденталну филозофију уопште, ту изналазимо Хјумову важност, не искључиво, али прије свега – то је њена специфична разлика – брину управо тешкоће могућности датости "објективне" стварствености. Принципи могућности њене објективизације. Ријеч је о томе да сама могућност појављивања постаје предмет "теоријскосазнајних" испитивања (в. Хусерл 1975: 28). – Не, шта је појава, него, прије - како појављивања; како датости предметности. Не, наине, само, загонетка демонстрације општеноужних, аподиктичких, узрочно-последичних веза присутних у већ некако датој, петрифицираној, објективизованој, стварствености. Или, не, искључиво, проблем синтетичких судова априори, него тешкоћа претходеће чисте продуктивне синтезе потребне да би се објект уопште могао појавити у пољу сваког могућег испитивања. Хајдегера тврдња изнесена приликом разумијевања Кантове филозофије; тврдња да је сазнање прије свега опажање, а не суђење (мишљење), у једнакој мјери одговара и имплицитним налазима Хјумове *Расправе...* (в. Хајдегер 1979: 26). Иста та тврдња, језгровито упућује и на најбитинију разлику *Расправе...* и *Истраживања...*

Хјумову *Расправу...* би требало разумјети у виду филозофског система у којему се нерелектовани сазнајни психологистички "преостаци"

коначно пружају, нуде, у смислу незаобилазног, нужног, логичког услова могућности датости било којег предмета сазнања уопште (в. Касирер 1923: 303). "Знати неки садржај, значи начинити садржај објектом, ослобађајући га одлике прости датости и то тако што ћемо му обезбиједити својеврсну логичку постојаност и општост" (Касирер 1923: 303). Ми не сазнајемо "објекте", него објективно сазнајемо. То, *објективно*, јесте наш начин сазнавања. Сазнање није напросто моћ проницања или упознавања аутономног, супстанцијалног, садржаја, него супстанцијализација сама. Хјумови психологистички "преостаци" нису никакав сазнајни сувишак, него нужни, неизоставни, садржај било којег предмета искуства. Појам објекта; датости; ствари; предмета искуства; упућује на општенужни, логички, начин сазнавања. – На питање, *како*, а не *шта* – сазнајемо. Објекат није загонетна, наспрамна, по-себност којој треба, колико је то могуће, изнаћи одговарајуће предикате или, даље, адекватно мјесто у систему других, наизглед наспрамних, аутономних – по-себности, него начин на који сазнајемо. – Објективизација. Не, *шта* јесте објект, његова бит (супстанција), него како објективизације (функција) – сазнања (Касирер 1923).

2. Проблем који Хјумову филозофију и даље задржава у оквирима традиционалне скептичке парадигме, тврдиће Касирер, није толико ствар садржине сазања, колико његове форме. Иако је хипостазирањем регије унутрашњих садржаја свјести; непосредно сагледивих импресија; увелико нарушена дотадашња теоријскосазнајна и скептичка парадигма - субјект насупрот аутономном, пред-метнутом објекту - најопштије одлике традиционалног скептицизма и даље остају присутне у Хјумовој филозофији. Каква год да је садржина предмета нашег сазнања, њене одлике, она ће се нужно испоставити као несавладива скептичка апорија онога тренутка када се иста та садржина испостави као супстанција. Проблем не проистиче из природе темата сазнања, него његовог хипостазирања (Касирер 1923: 391).

Оног тренутка када се сазнање испостави у форми односа према претпостављеном апсолуту – можемо казати и у форми *односа* уопште - било да је ријеч о спољашњем, просторно-временском, наспрамном, објекту, било о непосредној, унутрашњој, импресији, сазнање постаје принуђено да поништи могућност своје извјесности (в. Касирер 1998: 258). Хјумова филозофија и даље остаје филозофија *односа*. Филозофија супстанцијалних релација и свих проблема проистеклих из покушаја да се могућност те релације искаже на сазнању примјерен начин. Номинално, Хјум негира појам објективно, реално, тај појам остаје прикривена, психологистичка, претпоставка његове филозофије.

Хјум не разумије да је транспоновањем проблема сазнања у регију непосредног, чулног, дошао у позицију у којој га више ништа не спречава да појам *објекта/ствари* – наизглед наспрамне, загонетне, материје

сознања – сагледа у виду израза, начина, форме на основу које је саздана природа нашег сознања. "Можда је навика као таква 'слијепи' инстинкт, као што он њу и описује: али уздижући је у *принцип* душевног збивања, он тако већ примјењује једну одријешену каузалну *методику* и у њој одређене логичке претпоставке" (Касирер 1998: 258). Објекат је логички израз, а не мрачна, наспрамна, недохватљива – ствар (в. Касирер 1923: 303). "Оно што је метафизика приписивали природи ствари по-себи, сада се исказује као нужни елемент у процесу објективизације" (Касирер 1923: 304). Истим, метафизика се сада, са Хјумом, нужно транспонује и у "најниже", "приземне", запостављене регије духа.

Вријеме се, у Хјумовој филозофији, његовом психологизацијом и/или супстанцијализацијом исказаном кроз функцију навике, примјењује *на...*импресију, или изводи *из* импресије, а све у сврху досезања или доказивања таквог нечега као што је до Хјума претпостављени, саморазумљиви, појам објекта/предмета/ствари. Оно што недостаје Хјумовој филозофији, то је и тема сљедећег поглавља рада, јесте кантовско становиште у којему се вријеме, и из њега изведен просторни "реалитет", исказује и као опажај; опажај априори. Вријеме није ни *из* ни *на* у односу на импресију – оно је импресија. Или, Хјумовим рјечником казано, његовој филозофији недостаје помисао о таквом нечему као што је иманентно временита импресија и/или импресија времена. Хјумова филозофија остаје у подручју супстанцијализма зато што, дефинишући карактер времена психологистичком функцијом навике – супстанцијализује вријеме. Импресије остају наспрамни супстанцијализовани пол његове теорије сознања услијед психологизације/супстанцијализације времена. Супстанцијализацији импресије претходи супстанцијализација времена.

Кантова филозофија, гледано другачије, остаје у оквиру супстанцијализма имплицитном формализацијом својих трансцендентално-логичких правила проистеклом из става о безвременом карактеру трансценденталне аперцепције. Трансцендентална аперцепција се успоставља као априорни услов могућности било које синтезе, било да је ријеч о синтези простих чулних датости, било о синтези чистих форми чулности – простора и времена. Истим, и то је мјесто критике Кантове филозофије, *трансцендентална самосвијест*, оно што фундира временитост, не може се и само исказати као временито. Вријеме је у Кантовој првој критици редуковано на трансценденталну самосвијест испостављену у виду својеврсног безвременог мјеста, темеља, времена (в. Беатрис 2005).

Кантово разумијевање безвремениог, самореферентног, трансценденталног субјекта преиначава његову природу у самоидентично, аутономно сопство једнако самом (и само) себи. Сопство које посједује исте предикате које можемо изнаћи у традиционалној дефиницији супстанције. – *Онога што у себи јесте, што се помоћу себе схвата и чему није потребан појам неке друге ствари да бисмо га дефинисали*. Дакле, сопство које је затворено у конзистентну и кохерентну, самодовољну структуру

која не дозвољава могућност адекватног одговора на питање могућности сусрета са оним што се назива мноштво датости стварствености. Битна импликација овакве критике Кантове филозофије састоји се у критичком изједначавању традиционалних појмова супстанција и форма.

Иако транспозиција из регије онтолошког у регију трансцендентално-логичког заиста представља специфичну одлику Кантове филозофије – њен оригинални дио – таква транспозиција тек треба да одговори на питање могућности суодноса, по природи различитих, чистих, наизглед пасивних форми чулности, са једне стране, и чистих форми разума, битно обилежених одликом спонтанитета, са друге. Формални и/или супстанцијални карактер чистих елемената Кантове теорије сазнања резултат је става о безвременој, темељној, природи трансценденталне аперцепције пројектованој на сваки од тих посебних, чистих, елемената.

Насупрот безвременом – супстанцијалистичком, себи-односећем, аутономном, самореферентном схватању трансценденталне субјективности, сопства сагледаног у Кантовом теоријском оквиру, Хајдегер инсистира на томе да је једна од најважнијих одлика онога што се у *Бивствовању и времену* назива тубивствовање – отвореност. Уколико би требало потражити и показати Хјумову предност у односу на Канта, онда би се она могла изнаћи управо у скептичкој, неаподиктичкој, отворености присутној у његовој теорији сазнања. - Отворености која се понајбоље исказује у Хјумовом претпостављању увјерења/вјере у односу на сигурно, јасно, неупитно - знање.

3. Какогод, свако скептичко полазиште, незнано, сву своју снагу црпи из области супстанцијалистичког/формалистичког дуализма. Било да је ријеч о онтолошкој подвојености мишљења и предмета промишљања, било о њеном транспонованом (трансцендентално)логичком наличју управо исказаном у критицистичком проблему исказивања могућности јасног суодноса чистих форми чулности и разума – скептицизам континуирано и несметано, а битно неизмијењено, опстаје, и гради се, на основу непознанице јединства/везе наизглед супростављених, аутономних, онтолошких и/или логичких полова. Даље, а из истог, свако од наличја скептичке/дуалистичке позиције, мање-више изричито и јасно, претпоставља психологизам. Психологистички став – мјесто у којему треба тражити могућност рјешења свих недоречености и контрадикторности и Хјумове и Кантове филозофије – хтио не хтио, саморазумљиво прихвата и тиме недовољно критички сагледава натуралистичку/објективистичку онтолошку позицију. "Свако психолошко одређење је ео *ipso* психофизичко...сваки психолошки суд укључује у себи *егзистенцијално* постављање физичке природе, изричито или не" (Хусерл 2003: 19-20). То, опет, значи да је психологизам, чак и ако се исказује у своме "апсолутном" облику; облику "банкрота објективног сазнања"; виду Хјумовог заостреног скептицизма - утемељен на прикривеној онтолошкој (објективистичкој) поставци која се, нећемо погријешити, у једном или

другом виду, појављује битно неизмијењена кроз читаву историју традиционалне, досавремене, филозофије. Једно претпоставља и поспјешује друго. Психологизам – објективистичку онтологију; онтологију бивствујућег као бивствујућег, а сваки теоријскосазнајни филозофски подухват утемељен на таквом онтолошком полазишту - претпоставци датости предметности по-себи - знао он то или не - нужно носи психологистичка обиљежја.

Било да је ријеч о нетематски рефлектованим, свакодневним искуственим подухватима, било о систематским научним сазнањима, било о највишим, филозофским, теоријскосазнајним напорима који само сазнање, његову могућност, узимају за предмет свога пропитивања – психологизам, хтио не хтио, поставља и субјект и објект свога пропитивања у истоветан, неупитан, околиш онога што називамо свијетом природе. Остаје у дуалистичком, природном ставу, покушавајући, даље, да суоднос субјекта и објекта искаже у виду корелативно-каузалне условљености (в. Левинас 1995: 15). Увијек је ријеч о већ-неком субјекту који се односи према већ-некако датом објекту промишљања. – Битно, о принципу кореспондентности присутном чак и у оним филозофским концепцијама које увиђају и критикују недостатности сазнајних полазишта која претпостављају аналогију мишљења и бивствујућег. Конкретно, трансцендентално-идеалистичким филозофским правцима.

Скептицизам се, напросто, храни и успоставља на претпоставкама које, наизглед, пориче. Он, на одређени начин – сјетимо се Хусерловог двоструке природе разума (в. Хусерл 1991: 88) – успоставља предмет сопственог "непознавања". У било којем скептичком ставу – да ли у виду реалистичких/објективистичких преостатака, да ли у виду апсолуне негације објективног - битно је присутна представа објективитета. Та, наизглед упитна и супротна, представа – то, *не-А* - остаје најбитинија ознака сваког скептичког става. – Његова суштина. Можемо казати, то, *објективно*; то што се скептицизмом успоставља као несавладива апорија; изналазимо као битно присутно и у сваком полазишном скептичком питању и у сваком етаблираном, коначном, скептичком систему.

Скептицизам претпоставља дуализам, али управо је таква, дуалистичка, теоријскосазнајна парадигма снажно нарушена Хјумовим налазима у *Расправи...* да се у свакој појединачној представи предметности крију "психологистички" сазнајни "преостаци". Или, управо је дуализам: (само)свијест позиционирана насупрот аутономне; наспрамне; дате; објективне предметности – полазиште и стјечиште сваког скептицизма – доведен у питање Хјумовим изналажењем дјелатне моћи "сазнања" присутне у свакој појединачној представи сваког могућег искуства.

Хјумове скептичке поставке би требало разумјети и као мјесто у историји филозофије у којему се скептицизам, као теоријско полазиште/став, први пут, мада недовољно, нејасно, исказује и као моћ практичког. Или, бит скептичког се, сада, са Хјумом, дистингира као

темељна, казаћемо филогенетска, општenuжна, негација непосредно затеченог – објективно датог. Скептицизам нити започиње нити завршава у оквирима пасивнога одношења према стварствености; оквирима сумње у резултате актуелних филозофских парадигми и сумње у могућности актуелног теоријскосазнајног инструментарија да нас доведе до адекватног сазнања суштине цјелокупности. Прије него ли се нешто и може довести у сумњу; прије него ли се може поставити питање уопште, то што је "сумњиво", упитно, мора да се испостави и у виду онога што битно, егзистенцијално – *не одговара*. Сумњи претходи и сумњу дозвољава својеврсна "онтолошка/егзистенцијална nelaгода". Она је прије свега дозволена темељним, а претходећим, неслагањем са затеченим. - Неприхватањем. Негацијом затеченога.

Традиционални скептицизам, донекле изузимајући Кузанског, не познаје појам *ученог* (в. Касирер 1998: 28-29), дјелатног, *незнања* (в. Кузански 2007). Хјумова филозофија је, управо, изврстан, помало контрадикторан, али плодан, примјер таквог непознавања. Иако се основни захтјев Хјумове мисли изражава у потреби легитимације свих деривата људског духа у подручјима непосредне датости, његов први, слиједећи, теоријскосазнајни корак наставља управо у правцима њиховог трансцендирања – негирања. Почетно повјерење у апсолутни легитимитет затеченог, повјерење у мноштво чулних података, у истом маху се поништава/негира покушајима демонстрације идејнога позивањем на асоцијативне, психологистичке, теоријскосазнајне, преостатке. Скептицизам не сумња, колико одбацује, то, непосредно, дато. Или, скептицизам, а не знајућу, не тежи адекватацији, коначном слагању, све-миру, него конструкцији. Он је, тај корак психологистичког трансцендирања непосредне датости, Хјуму незнано и непознато – дјело; радња. – Априорни, општenuжни, "сувишак". Синтетички суд априори. Конструкција.

На трагу горенаведених ставова, Ернст Касирер ће утврдити да се величина и важност Хјумове теорије сазнања за повијест филозофије аутентично исказује само на оним мјестима у којима Хјум задржава позицију бескомпромисног, казаћемо "аутономног", скептицизма (в. Касирер 1998: 253). Скептичку аутономију, у овом, Хјумовом, случају, ваља разумјети дословно. – Као самодоволно, прије свега беспретпоставно, теоријско полазиште и исходиште његовог система. Једноставно, као став који казује да скептицизам има своју, сопствену, сврху. Хјумов скептицизам, другачије, не би требало разумјети као став; као спољашње, наспрамно, скептичко држање, успостављено насупрот упитном предмету пропитивања; *него као основну идеју његовог учења* (в. Касирер 1998: 253). – Не као став, него као радикално постављено, беспретпоставно – тамо гдје Хјум истрајава у својој сумњи...он и може да задржи свој нови положај у повијести проблема сазнања (в. Касирер 1998: 253).

Успоставити спољашњи, наспрамни, скептички став, за разлику од "аутентичног" – ту би требало потражити право значење Касирерове критике рецепција Хјумове филозофије - не значи ништа друго него да смо на основу скупа (додуше негативних) дефиниција, како-тако, већ претпоставили, па макар и само у форми питања, предмет скептичке апорије/анализе. - У најбољем случају за било коју скептичку позицију, а у најгорем, али довољном, за било коју критику скептичких настојања – да смо, па макар и само индиректно, претпоставили предметност као такву; бивствујуће као бивствујуће; реалну датост објективне предметности. Оно што не треба губити из вида јесте и да је свака претпоставка датости предметности нужно саодређена већ успостављеним, претпостављеним и оформљеним, а наспрамним, логичким и/или теоријскосазнајним принципима. Спољашњи скептички став претпоставља и скуп инструменталних правила и предмет трпљења њихове примјене - дуализам. – Супстанцијализам претпоставља формализам.

Касирер тврди да тамо гдје Хјум покушава да да одговоре на проблеме који су се разоткрили у његовим теоријскосазнајним поставкама, он, нужно и изнова, исхитрено, отвара поље управо оних, традиционалних, системских рјешења који су се и довели у питање у, прије свега, *Расправи о људској природи*. Иако су тадашњи, актуелни, и рационалистички и сензуалистичко/емпиристички, системи и принципи, управо у Хјумовој филозофији, доживјели својеврсно демонстративно понижење, теоријски пад, они и даље налазе начине да заобилазно, у форми асоцијативног психологизма, готово неизмијењено, задрже своје старо значење и смисао. Новонастале апорије су се, а незнано, рјешавале доказано истрошеним инструментима. "Позитивна и плодна супстанца његовог мишљења лежи једино и само у његовој *скепси...*" (в. Касирер 1998: 253).

Треба разумјети да скептицизам има *своје сопствено право*, и то такво које је набитнија одлика и покретач сазнања као таквог. Није ријеч о простој деструкцији или негацији сазнања и предмета сазнања, него о њиховом нужном предуслову. "Сваки истински скептицизам је релативни скептицизам" (Касирер 1961: 177). Његова сврха не завршава у проказивању нерјешивог/апоретичног, него у даљем покушају да се предмету сумње одреди адекватна, сигурнија и јаснија, позиција и природа (в. Касирер 1961: 177).

Литература

- Беатрис 2005: Н. Р. Beatrice, *Early Heidegger's appropriation of Kant*, у: *Blackwell companion to Heidegger*, Oxford: Blackwell.
- Касирер 1998: Е. Касирер, *Проблем сазнања у филозофији и науци новијег доба*, II књига, Сремски Карловци: З. Стојановић.
- Касирер 1923: Е. Casirrer, *Substance and function*, Chicago: Dover publications.
- Касирер 1961: Е. Casirrer, *The logic of the humanities*, Yale.
- Хјум 1888: D. Hume, *A treatise of human nature*, Oxford: Clarendon press.
- Кант 1976: И. Кант, *Критика чистог ума*, Београд: Бигз.
- Кузански 2007: Н. Кузански, *О ученом незнању*, Загреб: ИЗФ.
- Хајдегер 2007: М. Хајдегер, *Битак и вријеме*, Београд: Службени гласник.
- Хајдегер 1979: М. Хајдегер, *Кант и проблем метафизике*, Београд: Младост.
- Хусерл 1975: Е. Хусерл, *Идеја феноменологије*, Београд: Бигз.
- Хусерл 2003: Е. Хусерл, *Филозофија као строга наука*, Загреб: Лијевак.
- Хусерл 1991: Е. Хусерл, *Криза европских наука*, Г. Милановац: Дечје новине.
- Левинас 1995: Е. Levinas, *Theory of intuition in Husserl's phenomenology*, second edition, , Evaston: Northwestern university press.

ОДГОВОРНОСТ ФИЛОЗОФА У СВЕТЛУ ХУСЕРЛОВЕ КРИТИКЕ НАУКА

Увод

Рад се првенствено ослања на Хусерлову критику европских наука на коју он гледа унутар главног контекста метафизике и историје западне филозофије, а кроз призму европске културе уопште. Највећи значај даје се проблему културног развоја и политици нашег народа који представљају тежњу и борбу савременог човека за праведно и разумно обликовање својих личних и друштвених функција, за испуњавање великих задатака и идеала човечанства на своме тлу, својим моралним снагама. Знамо да је филозофија, између осталог, самосвест човека, одређених друштвених група, класа или епохална свест одређеног друштвеног поретка. Као таква, она се потврђује као моћ детектовања и артикулисања глобалних и истински најзначајнијих проблема свога доба. Филозофија је онолико актуелна или жива уколико кореспондира са проблемима које носи њена епоха. Стога, овим радом намеравам да нашу пажњу скренем најпре на кратак преглед филозофског промишљања савремених глобалних проблема као што су: 1. Проблем рата и мира; 2. Проблем опстанка живота на земљи, загађење животне средине и глобално отопљавање; 3. Проблем слободе; 4. Проблем отуђења човека; 5. Проблем јединства филозофије и науке; 6. Проблем утицаја (не)вредности на духовни развој младих. Ово би могла бити сам једна могућа ранг листа глобалних проблема који се данас постављају филозофском промишљању, а који су од судбоносне важности за опстанак људског рода у целини.

1. *Проблем рата и мира* се намеће као први, јер од његовог решавања зависи не само свеукупна култура и филозофија већ и опстанак читаве човекове врсте. *Рат је рат* – овом таутологјом се истиче његова суштина која у једној реченици гласи: Рат је негација човека! Никаква конвенција и никаква правила не могу да промене његову суштину; а то значи могућност да се хуманизује или пак да представља некакав вид витешства – поготову када се узме у обзир да су његове жртве највећим делом невини и немоћни. Због тога је рат био и биће најодвратнији и најбесмисленији човеков посао. Међутим, суштински проблем није само у одржавању већ и у успостављању праведног мира – мира који ће отклонити опасност од сваког облика рата. Зато, филозофија нити сме нити има право

---

* brankicpopovic69@gmail.com

да ћути пред ужасном могућношћу рата широких размера. Она мора да да свој допринос артикулацијом проблема, мобилизацијом мировних фактора, изградњом моћног јавног светског мњења против рата! Дакле, успостављање праведног мира мора бити филозофски осмишљен чин и то је њен задатак пре свих других.

2. *Проблем опстанка живота на земљи, загађење животне средине и глобално отопљавање* представљају огромну опасност по равнотежу екосистема, не само у регионалној већ и у глобалној перспективи. Осим тога, са далекосежним последицама по темељне људске вредности може бити и савремени генетски инжењеринг. И ту је филозофски ангажман јединствен и незаменљив у решавању овог тешког проблема. Наиме, филозофија мора бити на страни живота и његовог свестраног процвата. Тога ради она већ има своје изграђене дисциплине, као што су: филозофска антропологија, биоетика, еколошка етика и друге дисциплине које не само да детектују и артикулишу опасности већ и нуде сопствена решења.

3. *Проблем слободe* рангира се заједно са проблемима физичког опстанка људског рода, јер се његовим решавањем постављају темељи за остваривање свих осталих човекових вредности. Истина, бремене слободe захтева дубоку етичку промисао, дугу и упорну просветитељску делатност. Од слободe се чешће бежало него што се показивала спремност да се она прихвати. Просечан човек, малограђанин није кадар да носи бремене избора и одговорности, зато рађе запада у неки вид неаутентичности, повлачећи се од ризика који собом носи слобода. Но, не само за појединце, већ и за разне колективе, па и читаве народе, важи овај синдром бежања од слободe, тако да се много чешће потчињавају неком виду ауторитета: вођи, партији, држави, великој светској сили.

4. *Проблем отуђења човека у данашњем светском поретку у којем је на делу отуђење у скоро свим сферама живота: економској, политичкој, религијској и посебно у техничкој.* Наиме, савремена технологија која се огледа у продуктима модерне електронске ере, компјутерској и дигиталној техници уопште, неспорно има бројне бенефиције. Но која и каква је цена којом се оне плаћају? Колико само наша ментална енергија упије електрона који зраче на чуду од монитора и за какве активности смо способни након неколико часа проведених крај њих. Стога, филозофија разотуђења захтева од нас да будемо стално на опрезу: Добре слуге – технички изуми да нам не постану лоши господари! Довољно је као илустрацију навести недавни земљотрес у Јапану и њиме потенцирану нуклеарну катастрофу у хидроелектрани Фокушима (врхунском техничком решењу) са непрегледним последицама по живот људи и живог света уопште! Отуђење се огледа и у томе што је данашњи човек утројен: једно мисли, друго говори и треће ради! Императив је интегрална личност која остварује јединство својих мисли, речи и дела – што је, сложићемо се, енормно сложени задатак.

5. Не мање важан јесте *проблем јединства филозофије и науке* који је колико традиционалан, толико нов и актуелан данас. Немачки филозоф јеврејског порекла Едмунд Хусерл је у овој проблематици са својом феноменологијом изузетно друштвено ангажован. Ова питања се, како истиче Хусерл, тичу човека слободног у својим могућностима да умно обликује себе и свој околни свет. Он поставља питање: Шта пука наука о физичком телу може да каже о умности или неумности људи као субјеката слободе? Наравно ништа, пошто она апстрахује од свега субјективног, брижљиво искључују или заобилазе сва вредносна становишта хуманитета и његових културних творевина. У своме схватању кризе европских наука, немачки филозоф Едмунд Хусерл мења правац посматрања тако што за полазиште узима кризу европске културе, на основу које се појављују мотиви за подвргавање науке неопходној критици. Како сам наводи он је у својој критици пошао од „преокрета општег вредновања“ наука, који се не односи на њихову научност, већ на то шта су оне, шта је наука уопште значила и може да значи за људску егзистенцију. Наиме, модерни човек у другој половини деветнаестог века пустио је да његов целокупни поглед на свет одређују позитивне науке и да га заслепи њима постигнути напредак (prosperity). Таква искључивост значила је малодушно одвраћање од питања која су пресудна за истински хуманитет. Јер „Пуке чињеничке науке стварају пуке чињеничке људе“ (Хусерл 1991: 15.)

Пре него размотримо Хусерлову критику позитивистичког поимања идеје науке, потребно је да бацимо један поглед на стање у култури у нашој ситуацији времена, што ће олакшати разумевање проблема везаних за питања одговорности филозофије, као циља овог рада.

О кризи европске културе

Наше је полазиште да се вредност и квалитет живота мери високим квалитетом нивоа културе и да се друштвени циљеви не остварују у економији и политици већ управо у култури, којој припада духовни примат. У култури делује, на једној страни, конзервативни принцип окренут прошлости с којом одржава континуирану везу. Култура је незамислива без тог хијерархијског континуитета, без те квалитативне неједнакости (Берђајев 2001: 189). Култури је, с друге стране, иманентан и стваралачки принцип, окренут будућности, који ствара нове вредности, али никако јој не може бити својствен рушилачки принцип, он је туђ култури. Негирање сваке везе са предањем и сваке светиње, сваке везе са прошлостју и сваки континуитет, значи негирати своје порекло а у таквој друштвеној ситуацији се не може стварати култура, не може се држати ни до каквих вредности као нечег својег. Култура се може стварати само када се она може сматрати основним, суштинским делом, узвишеним духовним животом, који не припада онима који су окренути својом енергијом само интересима материјалног живота. Глобализација не доноси свету никакав

нови тип културе, а велика културна добра се не стварају учешћем у нечему попут забаве и лагодног живота. Све више се губе и сами извори културне прошлости Европе, извори праве античко-грчко-римске културе високог стила, дубоко везане за старинска предања. Европска култура је пре свега латинска и католичка култура, у њој постоји нераскидива веза са антиком. Античка култура је ушла у хришћанску цркву, а црква је, са своје стране, постала чувар културних предања у периоду варварства и непросвећености. Источна црква је примила античко предање преко Византије, а западна црква преко Рима. Тако је црквени култ постао исходиште стварања нове културе старе Европе. Савремени процес глобализације је, између осталог, извор борбе против културне симболике, те настоји да покида везе са античким наслеђем које је ушло у црквени живот. У култури се одвија велико опирање рушилачкој моћи времена, води се борба између вечности и времена. Иако је немоћна у борби против смрти, њој је драгоценост вечност, постојаност културних дела и споменика, континуитет или непрекидно постојање. Тако стоје ствари у културама са религиозном дубином које увек стреме васкрсењу, а чији је највеличанственији образац култура старог Египта, утемељена на жудњи за вечношћу. Сваки културни развој има свој период процвата, период свог највишег успона а на супротним крајевима тог развоја налазе се варварство и *криза културе* као гвоздена ограда која жуља и нагриза, култура се сама исцрпљује и пресахњује у свом свету живота. Највиши успони културе припадају прошлости а не нашем времену, јер се изгубило оно органско у њој. Култура је племенитог порекла и хијерархијског карактера насталог из *култа* (Берђајев 2001: 187, 191) Наиме, култура се зачала из култа у близини храма и у свом органском периоду била је повезана са религијским животом. То је карактерисало не само велике древне културе већ и нама добро знане, попут античке грчке, српске средњовековне или ране ренесансне културе. По својој природи, култура је симболична што је, такође, наслеђе култне симболике – *пралика* остварења божанских тајни. На својим врхунцима култура се одваја од својих виталних извора, од својих онтолошких основа када наступа њено најлепше доба, доба раскошног јесењег цвећа културе које достиже највећу њену сложеност и богатство плодова науке, филозофије, уметности. Међутим, таква сложеност и префињеност културе нарушава њену првобитну органску интегралност јер се у кризи културе открива оно што је скривено у културама у цвату и здравом културним епохама и избацује нас из тог стања срећног незнања о раздвојености и супротностима. Наиме, у филозофској мисли, уметничком стваралаштву и религиозно-мистичком расположењу, открива се понор вредности. Хришћанска црква је примила у себе античку културу тако што је пренела на њу своју симболику, разоткрила паганско небо и открила горњи понор – бездан. Нема више вере у чврстину културе у овом свету живота, у савршенство културе у цвату, јавља се незадовољство овим светом, култура изнутра сагорева а у њој се

ствара чежња за другим световима. Тако је било у време кризе грчко-римске културе, тако је и сада у европској култури којој прети најезда варвара и изнутра и извана, што се већ осетило почетком светског рата (Берђајев 2001: 192). Унутрашње варварство агресивно ступа у културни свет са претензијама некакве полукултуре, са лажним антихришћанским идејама потрошачке психологије и сукоба интереса, са пригушеним осећајем смисла и тајни живота. Смисао таквог осећаја вредности, чији је императив јефтина, популарна и доступна (анти)култура, пред чим сада европска култура стоји, сасвим је друкчији од њене стваралачке генезе. Када се на културу примене чисто економске категорије, вредности и оцене, затвара се пут ка дубини и суштини тог сложеног феномена, култури која је по својој природи вечна. Такве вредности не могу значити доток стваралачких животних сила из недара бића, окренутих светлости. Извана, европској хришћанској култури прети азијски исток који нема хришћанску идеју већ неке нама туђе културе које немају европску генезу, извор или барем притоку стваралачких снага. Европска култура се примиче некаквим страшним међама, а њена криза је започела још одавно, на врхунцу античке цивилизације. Према Берђајеву „криза културе је интензивно преживљавање и висока свест унутрашње противречности и унутрашње несамерљивости културе и живота, културе и стваралаштва. Када култура досегне до својих граница, до крајњих истанчаности и сложености својих проблема, почиње се схватати да највиша достигнућа културе нису ново биће (...)“ (Берђајев 2001: 196). Човечанство је осуђено на културу, али у њему делују и нихилистичке силе према ономе што култура ствара. Нихилистички однос према култури нема оправдања, он никада не доводи до искорачења изван граница културе, већ све одбацује назад, то је побуна мрака са дна у којем се распојасала ниска сила, супротна оној горњој граници небеског понора (Берђајев 2001: 197). Криза културе на глобалном нивоу се дешава на највишим ступњевима стваралачког живота. Духовни талас иде одозго и допире до самих дубина, филозофија је потребна техници, она има суштинско значење и за најниже ступњеве, наводу Берајев и потом закључује да су циљеви целокупног друштвеног живота интимно потчињени циљевима културе (Берђајев 2001: 198).

Хусрелова филозофија као универзална наука испитује све правце и путеве откривања и разумевања света, не искључиво и у првом реду чисто научно, егзактно поимање света. Она тежи да, слободном активношћу и снагом духа, свет спозна у његовој многообличности, целокупности и у унутрашњој различитости његовог испољавања. Када за полазиште имамо вишедимензионалност духовног света, питање односа између науке и културе добија битно сложеније облике.

Филозофија као тражење смисла из ситуације времена

У свом мислилачком развоју Хусерл, ни у једом периоду, није сумњао да наука представља суштину духовне судбине Запада. Због тога он захтева да наука истражује не само димензије у оквиру света, него и читав нови свет са новим типом хуманитета, нове снаге изградње европске културе и науке, а онда и читавог човечанства. Од самог почетка, у свом нападу на скептицизам и релативизам у *Пролегомени*, затим, у чувеном чланку *Филозофија као строга наука* из 1910, и најзад, 1930. за време нацистичке војне климе у Немачкој, Хусерл држи предавања у славу науке, у смислу научне суштине духове судбине Европе. За њега тешко да постоји дража тема од карактера науке и филозофије, на којој ради све до своје болести 1937. и смрти 1938, дорађујући обимно и незавршено дело *Криза европске науке и трансцендентална феноменологија*. Он никада не раздваја судбину науке од судбине човека и стога проглашава захтев за виши ниво научног хуманизма који он види као највиши духовни циљ наше будућности. Према томе, Хусерлова филозофска храброст и високи циљеви не желе сломити науку, напротив, он тражи нови квалитет научности него што је то сама наука. Хусерлова критика науке је покренута у име саме науке. За разлику од ирационалистичког и нихилистичког негирања науке и за разлику од Бергсоновог интуиционизма који је науку учинио површном и претворио у исходишно ирационалну „elan vital“, Хусерл критикује егзактне науке у име шире концепције науке, оне која ће превладати кризу модерне Европе, делегитимишући хегемонију егзактних наука.

Хусерлов моћан одговор на кризу науке је трострук:

- 1) Човек мора поштовати науку као носиоца целокупног знања, универзалне истине;
- 2) Човек треба познати праву научност, тако што ће почети од почетка, проничући стварима до њих самих, без икаквих претпоставки и предрасуда;
- 3) Сазнање истина науке мора бити само беспретпоставно, наука може бити чиста уколико је базирана на интуицији пре него на искуству.

Спроводећи наведену промену целокупог правца посматрања, Хусерл жели да да разлоге за кризу нове науке. Када је реч о *кризи*, Хусерл истиче да та реч изазива противљење. Он се пита: „Може ли се уопште озбиљно говорити о кризи наших наука као таквих? Криза једне науке не значи ништа мање него то да је постала спорна њена стварна научност; целокупан начин на који је она одредила свој задатак и за који је изградила методу” (Хусерл 1991: 13). Тако нешто је више случај са филозофијом којој, како Хусерл наводи, данас прете скепса, ирационализам, мистицизам, али не и са позитивним наукама којима ипак не престајемо да се дивимо као узорима строге и у највећој мери успешне научности. На питање, зашто

је првобитно успешна нова наука доживела кризу а нововековни хуманитет изгубио полетну веру у универзалну науку (филозофију) и у домет нове методе, Хусерл најпре одговара критиком управо такве методе, која је само у позитивним наукама могла да уроди несумњивим успесима, док је друкчије ствар стајала с метафизиком, односно с филозофским проблемима у ужем смислу, премда и ту нису недостајали успешни почeci који су обећавали, у психологији пре свега. Следећи разлог за кризу науке јесте контраст између непрекидног неуспеха метафизике и сталног бујања теоријских и практичних успеха позитивних наука. Тај контраст је, с једне стране, утицао на научнике који су се у специјалистичким погонима позитивних наука све више претварали у фах стручњаке, док је, на другој страни, осећање неуспеха обузимало и научнике који су били у потпуности прожети филозофским духом. Међитим, наука није одувек захтевала своје утемељење у смислу строге објективности, каква методски влада позитивним наукама. Нису одувек из царства науке била прогнана специфично људска питања, напротив, док су ствари друкчије стајале, могла је наука да претендује на значајну улогу у европском човечанству, примећује Хусерл и надаље нам открива дубље мотиве збивања у којима је наука ту водећу улогу изгубила и како је дошло до те битне промене, дакле позитивистичког ограничења појма науке.

Данашњи позитивистички појам науке је, из Хусерловог историјског угла посматрања, *остатак појма науке*: јер је напустио сва она питања која су била саставни део појма метафизике. Ова искључена питања у свом смислу садрже *предмете ума* – у свим његовим посебним облицима. Ум је изричито предмет непатвореног умног сазнања: тако када „човек” постане метафизички специфично филозофски проблем, онда је у питању човек као умно биће; ако је у питању његова историја, онда је реч о *смислу*, о уму у историји; док проблем Бога очигледно садржи проблем *апсолутног ума* као телеолошког извора све умности у свету, смисла света; и питање бесмртности јесте питање ума, ништа мање него питање слободе. И док „позитивизам обезглављује филозофију” (Хусерл 1991: 17) сва та метафизичка питања, која стреме ка идеји ума, прекорачују свет, као универзум пуких чињеница, и претендују на виши дигнитет смисла, закључује Хусерл.

У својој идеји универзалне науке Хусерл полази од хеленског *epistème* који се, по свом теоријском, неексперименталном карактеру, разликује од идеја рационалности и научности које стоје у дну модерне (галилејевске) науке, што је са своје стране, битно разликује од хеленског и средњовековног *scientia i doktrina*. Хусерлов одговор модерној науци, рођеној у такозваној ренесанси у 16 веку, као феникса који се диже из пепела, биће битно критички постављен. Наиме, грчки разлог и откривена религија – хришћанство – били су у складу, као интегрална димензија истине и стварности: свет природе, чији је телос *разлог разума*, прихваћен је у свету креације у којем влада *Божја воља*, за шта ће, такође, и свемоћни

Бог бити разуман. Теологја је тада била кључ и веза између науке и религије, једини стварни логос, у којем (природни) разлог прати божје трагове. Али модерна наука, задржавајући монопол на истини, губи тај кључ, и с тога уништава ту везу, религија и наука нису више у хармонији, чак постају смртни неријатељи, док стварност, тоталност не трпи алтернативе. Овакво стање модерне науке доводи Хусерла до следеће констатације: „Преокрет јавног вредновања био је неизбежан нарочито после рата, и он се код младих генерација претварао у непријатељско расположење: Оваква наука нам у нашој животној угрожености нема шта да каже. Ова наука принципијелно искључује управо она питања која су од горућег значаја за човека, изложеног најсудбоноснијим превратима у нашим злосрећним временима: питања о смислу или бесмислености читаве ове људске егзистенције” (Хусерл 1991: 15). Свакако да се ова питања тичу човека као слободног у својим могућностима да умно обликује себе и свој околни свет, на која пука пука наука о физичком телу не може да каже ништа и нема одговора на питања о умности или неумности, о нама људима као субјектима ове слободе, пошто она апстрахује од свега субјективног. Чак и духовне науке, у својој строгој научности, иако посматрају човека у његовој духовној егзистенцији, у хоризонту његове историчности, брижљиво искључују или заобилазе сва вредносна становишта.

Ренесансна филозофија је преузела антички појам филозофије и науке, чије је јединство почивало на нераздвојној повезаности свег бивства, подразумеван је смислени поредак проблема бивства. У складу с тим је метафизици као науци о највишим и крајњим питањима припадало достојанство краљице наука чији је дух свим сазнањима, свим другим наукама, давао крајњи смисао, верујући да је открила универзалну методу помоћу које би се једна таква систематска филозофија, која би кулминирала у метафизици, могла изградити као *philosophia perennis*. Овим Хусерл разумева полет којим су били прожети сви научни подухвати, па чак и они у пуким емпиријским наукама нижег ранга, који је у 18. веку, све шире кругове испуњавао одушевљењем за филозофију и за њене појединачне науке. Отуд онај живи нагон ка образовању, ревност у филозофском реформисању образовног система и целокупних социјалних и политичких форми егзистенције човечанства, који ово доба просветитељства чине тако вредним поштовања. „Сведок тог духа је непролазна Шилер-Бетовенова химна *Ода радосту (An die Freude)*, док се ми данас можемо само с болним осећањима уживети у њу. Не можемо ни замислити већи контраст него овај с нашом данашњом ситуацијом” (Хусерл 1991: 21).

Научна, објективна истина састоји се искључиво у томе да се утврди шта свет, како физички тако и духовни, стварно јесте. Међутим, могу ли свет и људска егзистенција у њему имати истинског смисла када за науке важи као истинито само оно што се објективно може утврдити, иако историја подучава само на тај начин да се сви облици духовног света, све

животне околности, идеали и норме формирају и поново распадају као нестали таласи: „Да је увек тако било и да ће бити, да ли ум увек мора изнова прелазити у бесмисао, благодање, муку ...? Можемо ли се помирити с тим, можемо ли живети у овом свету чије је историјско догађање непрекидни сплет илузорних полета и горких разочарења?“ (Хусерл 1991: 272). У том контексту је Хусерл изрекао чувену максиму: *Морао сам да филозофирам, иначе како бих живео на овом свету*. Наиме, Хусерл је своју филозофију схватио као тражење излаза из *ситуације времена*. Из сличне ситуације времена тражи излаз наш први феноменолог др Загорка Мићић која је почетком XX века студирала код Хусерла, и пошто је одбранила своју тезу већ се наговештавала нова светска катастрофа и велика идеолошка борба. Она се нашла не само међу антифашистима, већ је прихватила и марксистичку филозофију под новонасталим околностима. Према томе, и ту, као и у мисаоном и животном путу Хусерловом, биле су на делу невоља времена, глобална криза савременог човечанства и идеолошка принуда.

Довести латентни ум до саморазумевања његових могућности и показати могућност метафизике, то је једини пут, наводи Хусерл, да се метафизика односно универзална наука доведу до делатног процеса остварења, јер су филозофија и наука историјско кретање испољавања универзалног ума „урођеног“ европском човеку, од рођења грчке филозофије. Хусерл се, на овом месту, окреће филозофима ове данашњице „нама самима који нисмо филозофи литерате, него они које су одгојили истински филозофи велике прошлости. Али као филозофи ове данашњице доспели смо у непријатну егзистенцијалну противречност: наш задатак и наша позваност као озбиљних филозофа заснива се на вери у могућност универзалног сазнања, али како сачувати ту веру у филозофију? Сасвим приватна одговорност за властито истинско бивство као филозофија у нашој унутрашњој позваности истовремено носи одговорност за истинско бивство човечанства (...) Ми смо, дакле, у нашем филозофирању функционери човечанства“ (Хусерл 1991: 23). Овим успостављањем упоришта или прибежишта као јединства света и човека могла је почне мисаона борба за један нови поглед на ствари, на науку и живот, то јест свакодневни живот и отварање могућности за њихово побољшање или хуманију датост. Истинске, једино значајне борбе нашег времена, по Хусерлу, јесу борбе између једног сломљеног човештва и садашњег, које мора да се бори за једно ново упориште. Другим речима, стварне духовне борбе европског човека одвијају се као борбе филозофија: између скептичких (не)филозофија и стварних, још животних филозофија.

Према значајној оцени Загорке Мићић: „Хусерлова феноменологија носи у себи дубоку веру у моћ ума и културног напретка уопште (...) Он не раздваја судбину науке и филозофије од судбине човечанства, о чему детаљно пише у *Кризи европских наука*, најзначајнијем своме делу које је посветио наукама. Напредак у филозофији и у савременим наукама а с тим,

и у европској култури, види Хусерл у одлучној борби, истрајним напорима и савесном раду, у методском јединству многих генерација које се озбиљно баве филозофским истраживањима. У том смислу треба схватити Хусерлову максиму да су *филозофи – функционери човечанства*, а не само љубитељи мудрости из своје личне наклоности“ (Мићић 1988: 176-177).

Утицај страних (не)вредности на духовни развој младих

Као што смо навели у уводу, на почетку излагања, као специфичан проблем садашњице појављује се и глобални *утицај (не)вредности на духовни развој младих*. Зато филозофија мора да постави следећа питања: Да ли се ико брине о духовном развоју и формирању наших младих генерација? Да ли им, колико и ко помаже при првом сналажењу у животной стварности? Да ли им помажемо да пронађу могући пут за решавање свих оних проблема и питања која их муче? Колико помажемо младима да правилно схвате свој друштвени положај и да продубе смисао за своју националну улогу, за дужности према своме народу и отаџбини? Када је реч о духовној оријентацији и животном ставу према најважнијим питањима људске егзистенције, чини се да је наша млада генерација препуштена сама себи и иностраним културним индоктринацијама и контаминирању. Да ли наша просветна и културна политика имају и колико утицаја, ангажмана и резултате на том плану? Свакако да школа није једини фактор васпитања младих генерација... Скоро да и није потребно неко систематско посматрање понашања и интересовања наше младе средњошколске и студентске омладине па да се види колики је утицај белосветских (не)вредности и тенденција иза којих стоје стране организације чији су интереси непомирљиво супротни. То сударање страних интереса на нашем тлу увек је бивало фатално за наш народ. У новонасталој ситуацији хаоса још увек се не види неки јасан и продоран пут васпитања и погледа на свет који би био довољно атрактиван да привуче пажњу и љубав младе генерације. Савесно и дубоко промишљено васпитање у својој основи мора садржати идеје и вредности хуманистичке традиције дубоко укорене у народу. Неопходна је систематска просветитељска активност у изграђивању критичког става и дистанце младих људи према све агресивнијем продору туђих (глобалних) вредности у све поре нашег друштва. Шта се десило са животним еланом и снагом воље нашег српског народа? Свака просветна, политичка и уопште културна активност, треба да се гледа кроз критичку призму виталних тежњи свога народа и наше друштвене реалности. Уосталом, ко други може и хоће да осети и спозна стварне потребе и интересе нашег народа!?! Свако наше културно подизање, одлучивање и изграђивање треба бити наше сопствено дело, томе нас је научила богата, вековна и тешка историја. Само оне вредности које народ задобије сам у своме искуству, као такве остају трајно у колективној свести и везивни су елемент темеља његовог

идентитета. Савест народа ће се најбоље одредити према разним утицајним тенденцијама и интересима. Игре супротности туђих интереса бивале су као по правилу историјски судбоносне и разорне за живот нашег народа. Оне су нас политички раздвајале, духовно и верски отуђивале и тако правиле раздоре у једном једином народу слабећи његову моралну и националну снагу.

Културни развој и политика једног народа представљају тежњу и борбу човека за праведно и разумно обликовање својих личних и друштвених функција, за испуњавање великих задатака и идеала човечанства на своме тлу, својим моралним снагама. Међутим, догађа се да све те тежње једног народа не дођу до свог пуног израза и животног остварења због грубог удара о силу неког безобзирног освајача, када престају услови за стварање великих културних дела. Али то никако не значи да овај народ по својој умној и моралној вредности заостаје за оним другим народима који су под повољним историјским условима могли да се развијају до високог културног нивоа и задуже човечанство великим културним делима. Неретко, потлачени и национално неслободни народи изнедре аутентичну народну филозофију и уметност високих квалитета и мисаоне садржајности. На овом месту згодно је нагласити разлику и раскорак између народне културе и великих индивидуалних постигнућа. Наиме, колико пута су народи морално и културно пропадали, док су дела њихових великих мислилаца постајала духовном својином других нација. У ствари одговорност интелектуалаца највише се огледа у њиховом удаљавању од познавања народног живота и његових виталних просветитељских потреба. Највећим делом она је прионула у интензивно асимиловање западноевропске и англоамеричке културе и постизање њеног нивоа и стила живота, на уштрб стварних културних потреба и могућности нашег народа. На истој равни стоји и раскорак између фахстручњака и њихове човечности, образовања и васпитања. Одгајати дете да постане „човек“ у пуном смислу те речи, а затим га спремити за неку професију, то је био идеал васпитања код старих Грка. Савремена друштвена и економска структура са великим специјализовањем рада, ствара од младих људи чешће професионалне стручњаке него умне и морално развијене личности. Зато се често дешава да се делатност и интересовања младих људи исцрпљују у оквирима стручног рада, било да су мотивисане зарадом или наклоношћу према одређеној професији, док је свест о националним и опште човечанским дужностима у животу остао на ниском ступњу. У савременој културној пометњи дубоко се осећа тај недостатак човечности, констатовала је др Загорка Мићић у свом чланку *Наша културна политика*.

Унутрашње прилике и проблеми, као и тежина спољне ситуације наше земље, намећу нам изван сваке сумње ритам што бржег и интензивнијег културног изграђивања. Питање независности и опстанка једног народа у данашњем времену оштрих међународних сукоба мери се не само војном снагом и економском издржљивошћу, него и духовном

отпорношћу његове друштвене организације. Добро су нам позната средства и методе духовног растројства једног народа. Модерна пропаганда преко средстава масовне комуникације може да ослаби вољу за отпор и одбрану једног народа, који није духовно припремљен и свестан своје улоге. Знамо и за постојање разних организација и читавих институција у извесним земљама чији је задатак да утичу негативно на циљане групе унутар народа и тиме олакшавају остварење својих интереса. Наша национална свест и мисао о самосталној националној држави одржавала се вековима само захваљујући духовној изграђености нашег народа. Тај дух се литерарно одразио у народној песми и умотворинама које су јачале снагу и отпорност нације кроз тешка времена и патње. То је она велика унутрашња снага Срба која се у савременим токовима није конструктивно употребила. Код Срба се национално осећање интуитивно концентрисало у народној песми као сећање на прошлост, на националне владаре и јунаке што чини колективну свест о историјским догађајима. Те народне сељачке масе управиле су своје национално осећање на одржање живе националне свести и сећање на бољу прошлост. Пасиван отпор против промене вере такође је постао симбол националног отпора. Наше народно свештенство се, у тешким временима, мање бавило теолошком догматиком него што је живело стварно са народом, делило се са њим добро и зло и било му је духовно веома блиско.

Закључак

Једно време настала је код нас несумњиво извесна декаденција и замор као последица истрошености у тешким и честим борбама за остварење и очување државности. Борба за опстанак исцрпљује духовне снаге и онемогућује културно стварање у једном народу. О томе историја пружа довољно убедљивих доказа. Савремени друштвени и економски поредак изискује сасвим нови дух васпитања од оног којем нас је учила наша класика – народна песма. Сведоци смо наглог скока из патријархалног сеоског у модерни друштвени (економски и културни) облик живота за разлику од европских народа који су имали дуги и континуирани ток развоја. Нама је потребно извесно просвећивање свих слојева народа и њихово духовно припремање за боље сналажење у новим животним околностима. У том смислу треба створити основне линије тог новог духа васпитања како младих генерација, тако и одраслих који су се формирали у старом систему. Ако нема свести о основном правцу како једна нација стреми да формира свој систем и одигра своју улогу у свету, не може се схватити ни национална и државна целина. Нова светска кретања и прилике условљавају нове услове и намећу нову политичку оријентацију и начин функционисања. Али то не значи да морамо прекидати историјски континуитет у нашем националном развоју. Треба јасно разликовати прошлост од садашњице, пратити у прошлости ток

развитка нашег живота. Познавање прошлости помаже да дубље схватимо садашњост и будућност, али не смемо покушавати да оживимо оно што је прошло и историјски мртво. Своју националну прошлост требамо и можемо поштовати и волети, али у њој не можемо живети, по основном животном закону развитка. Једино интенције прошлости могу да задиру у живот као почетак онога што ми имамо да извршимо даље. То значи да морамо постати свесни тога да треба све умне и моралне снаге уложити у изградњу државне заједнице као добра како за свој народ тако и свих оних балканских народа који вековима деле са нама сличну судбину. Као мале државе које су се често међусобно сударале за туђ рачун и корист, нисмо нашу самосталност никада могли дуго одржавати. Били смо на месту експанзија и сукоба великих империјалистичких сила, које нису хтеле никако дозволити да балкански народи узму судбину у своје руке. Наша земља је данас на првом плану оштрог ударца и изложена је струјама које не желе њено одржање и снажење. Зато нам је веома потребно сложено окупљање свих позитивних народних снага и њихова брза одлучна акција за њено унутрашње, а тиме и спољашње ојачање. Само тако можемо бити способни за право извршење националног задатка, балканске мисије и културне мисије у човечанству.

Евидентан је пренаглашени утицај западних културних вредности у виду готових духовних калупа који нису израз културних тежњи и потреба нашег народа. Главну улогу у томе имају појединачна деловања људи образованих на најзначајнијим европским и америчким универзитетима. Свакако да је потребно усвајање позитивних културних вредности и садржаја страних култура и држава. Али се мало ради на изградњи критичког става према њима. Треба реално и трезвено посматрати наше прилике, одмерити добро наше снаге споља и унутра, да би се исправно снашли у овом периоду наше и светске историје. Не смемо имати никакве политичке групе које би могле ставити у питање животне потребе целине нити пак пренагласити национална осећања која воде у политичко слепило. Скорашње промене граница и стварање балканских држава од милион до два становника показују очигледно сву илузију и тешкоће њиховог опстајања. Здрав државнички инстинкт ће пре упутити на проширење заједнице са судбински повезаним и сличним народима, без обзира на националну различитост, уместо да се затвара у зачарани круг националне индивидуалности. Средњи и мали народи не могу дозволити себи тај луксуз завођења стране пропаганде да, под паролом националног ослобођења, изгубе сваку самосталност и иницијативу у своме културном и економском животу.

Хусерлов аргумент је изузетан: криза у Европи је заиста криза у науци, поткопавање људскости и социјалних наука потискивањем њихових циљева и сврха, природним или егзактним наукама. Егзактне науке потпадају под оно што Хусерл назива заблудом натурализма који изједначава реално са природом, где је природа схваћена једино као објекат

искуства. Али, по Хусерлу, свест самог научника није објекат само чулног искуства: нити свест, нити идеје могу бити потпуно схваћене ако су „натурализоване“, схваћене као објекат емпиријског истраживања, што је, иначе предрасуда, претпоставка егзактне науке којој је реалност – објекат чулног искуства. Ова предрасуда је корен који подстиче кризу модернизма пошто спречава стварни научни третман реалности као целине, која мора укључивати свест и податке свести, на чему Хусерл инсистира, редуцирајући објекте чулног искуства. Свакако да се филозофска мисао не довршава личним, индивидуалним филозофским изражајом, већ се продужава у једном историјском времену, прихвата или пориче и тиме даље развија у новим формулацијама других филозофа. То упућује на њихову основну сагласност као припадника једне идеалне (духовне) заједнице, на њихово колективно учествовање у противречном мисаоном току, у реалним друштвеним и историјским збивањима и захтевима и у повесном збивању нашег опстанка, збивања које је и рационално и ирационално у исти мах.

На самом крају намеће се један задатак у облику заповести упућен филозофима ове наше садашњости и овог нашег поднебља: Пронађимо пут и меру за досезање, неговање и зашто не, превазилажење квалитета највреднијих дела европске филозофске традиције. *Не да ми не можемо без Европе, већ Европа нека не може без нас!*

Литература

- Берђајев 2001: Н. Берђајев, *Филозофија неједнакости*, Подгорица: Октоих.
- Дамњановић 1990: М. Дамњановић, *Опхођење са многострукошћу*, Бања Лука: Филозофски есеји.
- Илић 1990: В. Илић, *Мит и стварање*, Ниш.
- Хусерл 1991: Е. Хусерл, *Криза европских наука*, Дечје новине, Горњи Милановац.
- Хусерл 1922: Е. Husserl, *Ideen zu einer reinen Phanomenologie und Phanomenologischen Philosophie I*, параграф 1 и 2.
- Прохић 1967: К. Prohić, *Edmund Huserl – mislilac krize*, PRAXIS, IV, 5-6, 741-748.
- Мићић 1988: З. Мићић, *Феноменологија Едмнда Хусерла*: студија из савремене филозофије, предговор Еугена Финка, Књижевна заједница Новог Сада.
- Мићић б.г.: З. Мићић, *Наша културна политика*, Наш национални духовни развој, Београд: Издавачка задруга политика и друштво.
- Мићић 1963: З. Мићић, *Huserlov Lebenswelt i savremena filozofska anropologija*, *FILOZOFIJA*, VI, 3, 10-12.
- Мићић 1971: З. Мићић, *Fenomenologija, naučnost filozofije i jedinstvo nauka*, *GLEDIŠTA*, XII, 10, 1329-1337.

Мићић 1973: Z. Mičić, Sećanje na susrete sa Huserlom, *KNJIŽEVNA KRITIKA*, IV/ 2, 135-144.

Поповић 2011: Б. Поповић, *Интуиција и наука у Хусерловој феноменологији*, Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Расел 1962: В. Rasel, *Istorija zapadne filozofije*, Београд: Kosmos.

Расел 1980: В. Rasel, *Problemi filozofije*, Београд: Nolit.

РЕЛАТИВИЗАМ У ФИЛОЗОФИЈИ НАУКЕ

У оквиру релативистичког теоријског правца у филозофији науке се не повлачи нека значајна разлика између научног знања и других врста и облика знања.¹ Сматра се да не постоје универзални или апсолутни критеријуми на основу којих бисмо могли да процењујемо људско знање, већ да његову вредност и значај одређујемо на основу карактеристика и специфичности средине у којој се оно формира.² Свако знање, па и оно

---

* biljana.radovanovic9@gmail.com

¹ Баграмијанова [Maria Baghramian] у тексту „Relativism About Science“ каже да је релативизам у науци, посебно епистемички релативизам, становиште да су тврдње које се тичу знања увек ограничене посебним историјским, културним и концептуалним оквиром, те да су истините и легитимне само у односу на услове и оквире у којима су створене. Научно знање је производ специфичних економских и културних услова и, упркос њиховим почетним амбицијама, не може достићи универзалност или објективност којој се тежи. Научне теорије су истините или оправдане у односу на културне или концептуалне околности у којима се формирају. Релативистичко становиште се најчешће формулише негативно кроз одбијање онога што би се могло назвати „објективни концепт науке“. Баграмијанова наводи да релативисти нарочито одбијају: научни реализам, универзалност науке, јединствен научни метод, независност од контекста, инваријантност значења, конвергентност и кумулативност научног знања (Баграмиан 2008: 236).

² Џејмс Мекалистер [James W. McAllister] у тексту „Relativism“ наглашава да релативизам истине или епистемолошки релативизам јесте становиште да искази немају истиносну вредност апсолутно, већ једино са одређеног становишта, и да искази генерално имају различиту истиносну вредност са различитих становишта. У том смислу, он истиче да је релативизам рационалности теза како ниједно од многих правила мишљења није привилеговано у односу на реалност, те да не може имати посебну успешност у установљењу истине или деловању у свету. Он као пример релативистичке теоријске позиције наводи становиште Фајерабенда који каже да многе различите обрасце мишљења следе научници опортунисти и да ниједно не можемо доделити специјални статус, као и становиште Куна који тврди да је оно што заједница сматра рационалним мишљењем прописано садашњом парадигмом. Мекалистер сматра да је једна од најинтересантнијих форми релативизма, формулисана последњих година у научним студијама, она у вези са доказивањем значаја емпиријских података. Логички позитивизам претпоставља да емпиријске чињенице имају исти доказни значај у свим контекстима, док је, рафинирана историографија установила да се значај у доказивању, у ствари, додељује скупу емпиријских података у оквиру одређеног домена (Мекалистер 2000: 405–406).

научно, детерминисано је посебним историјским, друштвеним и језичким особеностима културе и средине у којој се ствара и развија.

Релативисти говоре о томе како дистинкција теорија–посматрање није оштра и да није лако повући јасну границу између ових полова. Они сматрају да је бесмислено питати се какав је свет по себи, јер је наша слика света увек одређена референтним оквиром кроз који су нам појаве већ теоријски интерпретиране. Дакле, није могућ неутралан посматрачки језик којим описујемо наше непосредно искуство, нити његово превођење на теоријски језик. Наше искуство одређено је концептуалним појмовним апаратом који врши интерпретацију свега онога што нам је дато у искуству. Формирајући теорије о свету ми нисмо у могућности да направимо отклон од ових социјалних детерминанти као ни од особености и оквира наше индивидуалне и људске природе.

Наша појединачна сазнања о свету формирају се у оквирима датих и усвојених парадигми и колективних представа. Унутар једног друштва заједничке су основне категорије којима се перципира и описује свет, интерпретативне основе искуства и темељне вредности заједнице. Колективни обрасци мишљења преносе се путем лингвистичких и нелингвистичких система знакова. Управо се на овај начин одржавају и чувају колективни обрасци мишљења и делања, и успоравају промене од устаљених схема и процедура. Релативисти усвајају учење о лингвистичком релативизму, и полазећи од њега даље говоре о епистемичком релативизму, о томе да било које теорије могу бити усвојене и одбрањене без обзира на искуствене чињенице и сведочанства, односно могућу контраевиденцију.

Кун и Фајерабенд,³ као најзначајнији и најутицајнији представници нове филозофије науке, и критичари логичког позитивизма, наглашавају да је целокупна наша перцепција теоријски детерминисана, тј. да су све опсервације оптерећене теоријом (*theory-laden*).⁴ Они сматрају да не пос-

---

³ Куна и Фајерабенда сврставамо међу представнике релативизма у филозофији науке, с тим да истичемо и анализирамо Кунове релативистичке идеје из његовог дела *Структура научних револуција* (тзв. Кун 1). У каснијим делима Кун је покушавао да се дистанцира од својих релативистичких идеја приближавајући се рационалистичкој теоријској позицији, али му није успело да у овом правцу изгради иоле значајније учење.

⁴ Када се каже да су неке опсервације *theory-laden* или *theory-ladenness* онда се мисли да су оне унапред детерминисане и под утицајем одређених теоријских претпоставки које поседује научник или истраживач. Можемо разликовати слабу и јаку форму *theory-laden*. Слаба форма се среће у Поперовој филозофији науке. Његово становиште о теоријској детерминисаности наше перцепције умерено је зато што он допушта да циљ научног прогреса буде истиноликост. Јаку форму *theory-laden* заступају Кун и Фајерабенд, будући да по њима теоријска детерминисаност нашег опажања лежи у основи проблема несамерљивости.

тоји опсервациони језик који би у свом значењу био независан од теоријског језика.⁵

Кун тврди да не постоји никакав научни или емпиријски систем језика или појмова, који би био базичан за све научне парадигме (Кун 1974: 205).⁶ Теоријски оквир доминантне парадигме усмерава и одређује истраживање у методолошком и интерпретативном смислу, и у суштинском смислу детерминише чињенице. Потребно је имати неко претходно, првобитно теоријско, методолошко уверење које би говорио и усмеравало процесе прикупљања релевантних чињеница, сматра Кун. „Никаква природна историја не може да буде интерпретирана у одсуству бар неке имплицитне масе испреплетеног теоријског и методолошког уверења које дозвољава селекцију, процењивање и критику“ (Кун 1974: 58). Уколико у некој области не располажемо парадигмом, прикупљање чињеница може бити насумично и може се чинити да су све теорије подједнако релевантне. Кун наглашава да „[с]амо веома ретко, као у случајевима античке статике, динамике и геометријске оптике, чињенице сакупљене с тако мало усмеравања од стране претходно успостављене теорије говоре с довољно јасноће да би дозволиле настајање прве парадигме“ (Кун 1974: 57–58).

У оквиру парадигме врши се одређена категоризација чињеница. Оне не постоје као независне и неутралне изван појмовног апарата који даје значење и смисао тим искуственим датостима. Под утицајем парадигме формира се и изграђује целовит и особен поглед на свет, сматра Кун.

Кун истиче несамерљивости узастопних теорија које су раздвојене научним револуцијама (Кун 1974: 155–159). Као пример он наводи њутновску и релативистичку механику, јер сматра да се њутновска физика не може извести из релативистичке, као њен ограничавајући случај за мале брзине. Научна револуција која је довела до ове промене парадигми извршила је радикалну трансформацију категоријалног апарата тако да се основни постулати једне теорије не могу објаснити на темељу појмова друге теорије. Иако задржавају старе називе, базични термини добијају

---

⁵ Њихово становиште се ослања на Дијемово учење о значају језика у одређивању наше перцепције, с тим да они наглашавају улогу и значај веровања, претпоставки и очекивања у том одређивању.

⁶ Кун је критиковао логичкопозитивистичку идеју о неутралном језику посматрања. Он каже да епистемолошко гледиште, које је у основи западне филозофије већ три века, тврди како је чулно искуство непроменљиво и неутрално, као и да су теорије просто човекове интерпретације датих података. Будући да је немогуће да се развије целовита алтернатива овом учењу, Кун признаје да је тешко у потпуности га се лишити и одрећи, без обзира што оно не делује ефикасно. Покушаји да се ово учење учини ефикасним, увођењем неутралног језика посматрања, изгледају недостижни, тврди Кун (Кун 1974: 183).

нова значења. Ова смена теоријско-интерпретативних поставки ће на потпуно друкчији и нов начин организовати целокупну област искуства.⁷ Кун истиче да научници који су раздвојени научним револуцијама и обликују своје учење у оквиру различитих парадигми живе у различитим световима, јер специфични концептуални оквир на потпуно друкчији начин организује целокупно подручје искуства.

Пол Фајерабенд [Paul K. Feyerabend] у тексту „Realism and the historicity of knowledge“ поставља питање како се може информација која је резултат особених историјских промена тицати историјски независних чињеница и закона? Да би испитао овај проблем, као и разлику у ставовима релативиста и инструменталиста поводом овог питања, он износи две претпоставке и тешкоће у вези с тиме. Прва претпоставка је да су теорије, чињенице и процедуре које конституишу научно знање неког конкретног времена резултат специфичног и крајње идиосинкратичког историјског развоја. При томе он истиче да чак и 'експерименталне чињенице' зависе од компромиса између различитих група које имају специфично искуство, филозофију, финансијску основу и различите делове главне теорије која подржава њихову позицију (Фајерабенд 2001: 131–132).⁸ Фајерабенд наводи да је основна и у највећој мери потврђена теорија данашње физике, квантна теорија, одбацила неусловљена предвиђања и учинила постојање зависним од специфичних историјски детерминисаних услова. Он подвлачи следеће: „[м]олекули, на пример, основни ентитети хемијске и молекуларне биологије, не да само *постоје* – трају – већ се они појављују једино под добро дефинисаним и прилично комплексним условима“ (Фајерабенд 2001: 142).

Друга претпоставка је да оно што *је пронађено* у овим идиосинкратичким и 'културно' условљеним начинима (те стога формулисано и објашњено у идиосинкратичким, *ad hoc* и културно зависним терминима), *постоји* независно од околности његовог откривања

---

⁷ У раној фази свога рада Кун је сматрао да су њутновска и релативистичка научна парадигма несамерљиве, јер појмови једне не могу да изразе садржај друге теорије. Међутим, физичари у пракси не осећају овај проблем, јер се обе парадигме, свака у свом домену, могу успешно примењивати на стварност. Релативистичка физика је општија и важи када су у питању велике брзине, које су блиске брзини светлости, а њутновска механика се примењује када су у питању брзине осетно мање од брзине светлости и димензије много веће од димензија атома (за атомске димензије важи квантна физика). Каснији развој физике је заиста показао могућност њихове преводивости, како су тврдили представници логичког позитивизма, где се њутновска механика може посматрати као специјалан случај релативистичке механике.

⁸ При образлагању ове тезе Фајерабенд се позива на књигу А. Пикеринга *Конструкција кваркова* [Andrew Pickering, *Constructing Quarks*], као и на књигу Питера Галисона *Како се завршавају експерименти* [Peter Gallison, *How Experiments End*].

(Фајерабенд 2001: 133). Ову претпоставку Фајерабенд назива претпоставком одвојивости [*separability assumption*]. Фајерабенд наглашава да су инструменталисти одбили да усвоје другу претпоставку, али не апсолутно, већ у погледу неких ентитета, док су релативисти прихватили прву претпоставку, али су релативизовали другу истичући нпр. да атоми постоје дајући концептуални оквир који их пројектује (Фајерабенд 2001: 142–143).

Фајерабенд тврди да не постоји чиста искуствена база науке, те да се научне теорије не процењују и не проверавају с обзиром на ову искуствену основу, него кроз поступке и процедуре међусобног одмеравања и упоређивања. Фајерабенд до те мере релативизује процес и процедуре усвајања и прихватања неке теорије у научној заједници и друштву да каже како, чак и у ситуацији очигледне предности неке теорије, њени поткрепљујући примери и докази могу бити додељени супарничкој теорији (Фајерабенд 1995: 105).

Фајерабенд критикује идеју о „аутономији чињеница“. Не само да је садржај чињеница детерминисан с обзиром на постојеће прећутне теоријске претпоставке, већ и сама могућност појављивања или непојављивања чињеница зависи од доминације неке више теоријске целине, сматра Фајерабенд. Целокупан контекст односа теорија и чињеница повезан са одговарајућим начином тумачења и одређивања чињеница које треба да послуже образлагању и подржавању одговарајуће теоријске оријентације. Стога се Фајерабенд залаже за што већу пролиферацију теорија како се не би чињенице обликовале и усмериле ка подржавању само једне врсте теорија и објашњења.

Фајерабенд сматра да наука не треба да има неки специјалан и високовреднован епистемички статус.⁹ Науку Фајерабенд чак сматра одређеном врстом идеологије. Међутим, крајњи циљ његове анализе природе и историје науке јесте проналажење исправних и поузданих начина унапређивања научног знања. Његова критика науке и њеног институционалног облика утемељења, истицање анархистичке методологије и анархистичке науке, као и залагање за пролиферацију теорија имају за задатак проналажење и истицање продуктивних и историјски потврђених и успешних поступака којима се наука унапређује и изводи на прави пут.¹⁰

---

⁹ Стога не чуди што Фајерабенда називају непријатељем науке. У зборнику који су у част Фајерабенда приредили Preston, J., Munévar, G., Lamb, D. (eds.), под насловом *The Worst Enemy of Science? Essays in Memory of Paul Feyerabend*, наглашава се формулација коју су истакли Т. Theocharis и М. Psinopoulos у тексту „Where Science has gone wrong?“, у којем је Фајерабенд, поред Попера, Лакатоша и Куна, назван „the worst enemy of science“.

¹⁰ Лелас истиче како је Фајерабенд изрекао радикалну тезу, пошавши од тврдње заједничке Хансону, Куну и Квајну о несамерљивости ривалских теорија, негирајући сваку па и методолошку јединственост науке. По Фајерабенду је у методологији једино анархизам продуктиван, јер даје слободу људској

У вези са неограниченим релативизмом појављује се проблем. Његова истинитост (која укључује претензије на неограничено важење) подразумева да сâм тај исказ мора укључивати и себе, на основу чега следи да његово важење имплицира самопобијајући и самоподривајући однос. Мекалистер сматра да ова грешка може бити избегнута, на пример, позиционирањем релативистичких исказа на ниво који је различит од исказа на које се примењује, као и да такав потез захтева засебну теорију истине (Мекалистер 2000: 405).

Релативистичко учење у филозофији науке заснива се на идеји о језичком релативизму. О односу језика и опажања и језика и мишљења значајне студије написали су Бенџамин Ли Ворф и Едвард Сапир, па се учење о језичкој релативности назива Сапир-Ворфова хипотеза.

Велики утицај на антропологију, лингвистику, социологију и филозофију науке имала је Сапирова књига *Језик*, која се појавила 1921. године. Њен значај огледа се на плану утврђивања језичких основа мишљења и уочавања утицаја језика на индивидуалне и родне одлике човека (Сапир 1974: 24). Ворф истиче да је Сапир први нагласио везу између језика, културе и психологије, као и да је он касније радио и истраживао под утицајем његових идеја и ставова.

Ворф сматра да језик *уређује чињенице*. Граматика једног језика, њено богатство и специфичности, могућа структура реченице утичу на именовање и означавање појава у свету. Мисаоно-перцептивна логика језика граматички је организована, будући да су њена синтаксичка правила базична за све опажајне схеме и когнитивне категорије. Језгро одређеног особеног лингвистичког кода уређује и обликује главне правце и видове семантичке детерминације категорија унутар тог језика. Релације у семантичкој димензији језичких категорија успостављају се и делују увек, иако нам се понекад чини да су њихове везе засноване само конвенционално.

Језик обликује опажање, а и сâм се вековима формирао у тенденцији језичког изражавања опаженог, ученог. Он настаје као резултат „развоја целокупног соматског понашања које постаје симболичко и тада све више и више скреће свој симболизам у вокални канал“ (Ворф 1979: 57). Сваки језик формира специфичне облике својих перцептивних схема, преводећи их у њима паралелне конкретне мисаоне категорије. Граматички темељи одређеног погледа на свет одређују: каузалне односе, бројеве, системе сродства као и све друге релације у друштву.¹¹

креативности и инвентивности, а одређена методологија је идеологија од које се морамо еманципирати у име слободе (Лелас 1990: 23).

¹¹ Језичке категорије и граматички облици формирају наше представе о времену, простору, структури света, а на ширем плану заснивају стандардне и прихваћене облике понашања и деловања, формирајући културу и обичаје једног народа. У том смислу базична структура језика једне групе народа који деле исти

Ворф граматику језика назива *позадинским лингвистичким системом језика*, а она није само средство за изражавање идеја и мисли већ представља и основу за формирање и обликовање тих менталних творевина. Граматичка основа језика одређује форму наших реченица, али и начин на који ће се наше искуство о свету структурирати. Научна слика света у којем је стварност састављена од посебних предмета одређених величина и карактеристика има подлогу у граматичким правилима и облицима. Ако граматичка структура језика истраживача није слична, онда ће иста евиденција довести истраживаче до различите слике света. Језици ће делити и описивати природу на различите начине.¹²

Што је већа сличност међу одређеном групом језика, то су њихове везе и у другим сегментима ближе и интензивније. На овај начин Ворф објашњава усаглашеност ставова модерних научника у опису и објашњењу света, али оставља могућност да до овог јединства може доћи и ширењем и преузимањем облика и образаца западног система рационализације.¹³

језички код, формира заједнички културни и цивилизацијски миље. Наравно, у оквиру језика сваког народа јављају се граматички обрасци и облици који су, у односу на ову заједничку базу, јединствени и посебни.

¹² Граматички оквири омогућују доста широк интерпретацијски распон у којем настају наше класификаторске обраде искуства. То је један од разлога зашто ове детерминацијске оквири не доживљавамо као ограничења. Други је тај што није могуће у мишљењу учинити отклон од граматичког оквира, будући да је на њему конституисано когнитивно поље. Процеси опажања карактеристични за наша чула и асоцијативни путеви у нашем когнитивном пољу обликују се у оквиру физиолошког развоја нашег чулног и когнитивног апарата, те стога промена језичког и граматичког кода, усвајањем нових језичких и граматичких структура, не условљава промену у перцептивним или когнитивним обрасцима. Једном постављене основе за развој знања детерминишу његове могуће оквири и у том смислу није остварљиво одступање или дистанцирање од ове примарне и почетне основе.

¹³ Настанак европске науке везује се за специфичан начин живота, друштвено-политичко уређење, религијске представе, убеђења и језик европских народа. Она се формира на основу синтактичко-семантичких правила која су у корену граматичке структуре европских језика. Мисаона прерада света, објашњења и закони које даје наука формирају слику света која је јединствена, али је такође само једна од многих које израстају на специфичним основама лингвистичке структуре одређене културе и језика. „Баш као што је могућ читав низ геометрија које су различите од еуклидовске геометрије, а које ипак дају једнако савршен опис просторних конфигурација, исто је тако могуће да постоје описи универзума који су сви једнако валидни, а који не садрже нама блиска и уобичајена разликовања простора и времена“ (Ворф 1979: 28). Особена структура језика се одражава у специфичним одликама математичких и логичких система који се на њој граде. У оквиру нашег језичког искуства изграђен је механицистички начин мишљења, који не успева да реши одређене граничне ситуације у науци. На основама друкчијих језичких образаца могуће је изградити и нове врсте логике. Ворф сугерише да ова могућност може дати основу да се разумеју

О значају и пресудности утицаја језика на мишљење индиректно сазнајемо на основу тога што разни језици формирају различите когнитивне структуре. Ворф се бавио разматрањем утицаја који ове граматичке структуре имају на понашање и мишљење људи. Питајући се о језичким разлозима одређеног облика мишљења, он је проучавао граматичку основу језика америчких Хопи Индијанаца, упоређујући је са структуром језика индоевропских народа. У базичним структурама неког језика налазе се *криптотипи*, који својом семантичком тежином утичу на основне категорије које неки језик формира. На основу значења основних категорија којима се описује и објашњава стварност формира се особен поглед на свет. Ворф заступа становиште лингвистичке релативности. Несамерљиве реченице говорника друкчијих језичких кодова не говоре о различитим чињеницама, већ њихова специфична језичка основа друкчије види и формулише исте чињенице.

Ако се разлике у начину на који се свет описује и објашњава могу свести на особености које постоје у језичким системима и оквирима деловања научника, онда су сва достигнућа, револуције и доприноси научног знања, резултат варијација у језичким кодовима. Напредовање науке, њен развој, проналасци, открића и велике синтезе јесу промене које се могу објаснити кретањем и померањем језика на семантичком плану.¹⁴

На питање: „Шта је прво настало, језичке категорије или културне особености?“ (Ворф 1979: 130). Ворф одговара да су се језик и култура развијали заједно, уз сталну синергију узајамних утицаја и деловања. Међутим, иако су неоспорни утицаји између културних творевина и језичких категорија, не постоји потпуна кореспонденција, односно пресликавање. Језик утиче на опажање, мишљење, понашање сваке индивидуе у оквиру неке особене граматичке структуре, али се он дугорочно развија и мења у дугим и спорим процесима кондензовања и мисаоне прераде вишегенерацијског искуства једног народа.¹⁵

проблеми са којима се суочава физика у покушају разумевања микросистема, као и да се у оквирима неких других системских параметара могу одредити природа и понашање микрочестица.

¹⁴ Ворф сматра да су одређене научне теорије и појмови, попут њутновских категорија времена, простора, материје, обликовани на основу подстицаја који долазе из културе и језика у оквиру којих се ово становиште јавило. У том смислу он сматра да ниједан научник, генерално човек, није „слободан да апсолутно непристрасно описује природу, већ је принуђен да употребљава извесне начине интерпретације чак и ако сам о себи мисли да је потпуно слободан“ (Ворф 1979: 144).

¹⁵ Дејит и Стерелни у делу *Језик и стварност* истичу да прихватају и Ворфов став да језик утиче на теорије које се стварају и Сапирову тезу да различити језици никада не могу за подлогу имати исту друштвену стварност, али сматрају да ово не говори ништа о самом свету. Језик нам помаже у стварању *теорије* о свијету, а не света самог. Они критикују што Ворф и Сапир с говора о искуству и теоријама брзо прелазе на говор о свету. „Плаузибилно је тврдити да

Када је на делу језички конвенционализам, можемо поставити начелно питање: на чему се базира конвенционалистички став и учење када је реч о науци? На темељу конвенционалности језика у сваком систему знакова можемо да пронађемо основу која је успостављена договором. Научне истине, закони, теорије повезане су са конвенционално усвојеним значењем појмова, које можемо да мењамо. Али ако смо усвојили одређене конвенције и у том смислу утврдили значење термина, зашто бисмо их мењали. Која је сврха промене значења термина? Ако нам је намера да покажемо како су значења термина променљива категорија, онда није потребно да само знање посматрамо као променљиво, или да тежимо промени значења основних термина у некој области, већ је довољно да истакнемо конвенционалан карактер сваког система знакова.¹⁶

Који је циљ, односно која је сврха релативизма као теоријског правца? Ако је циљ да се објасни разноликост и разноврсност знања, онда можемо закључити да се из те позиције лако прелази у позицију у којој се заступа став да је сваки облик веровања исправан, као што нпр. тврде единбуршки социолози. Дакле, ако је циљ да се објасни разноврсност облика знања, а не да се укаже на саму природу знања, онда се већ унапред усваја став да су легитимни разни облици знања. Стога, релативизам и не објашњава разлоге постојања многих видова знања, него теоријски оправдава и одобрава његове различите облике и структуре.

наш ум, појмови и језик конструирају теорије из искуства. Сасвим је неплаузибилно тврдити да наш ум, појмови и језик конструирају свијет из искуства. Обликовање искуства је једна ствар, а обликовање свијета сасвим друга. Да ли Сапир и Ворф прећутно поистовјећују те двије ствари...? Ако да, онда озбиљно гријеше. Ако не, онда мора бити да мисле како њихове тврдње о конструирању свијета *слиједе* из њихових тврдњи о конструирању теорије“ (Девит, Стерелни 2002: 277–278). Расправљајући о теоријама Сапира и Ворфа, Девит и Стерелни су истакли да су конструктивисти поништили кључну разлику између теорија о свету и самог света, као и да од тог поништења зависи плаузибилност конструктивизма, јер само уколико поништимо разлику између теорија о свету и самог света, могуће је да заснујемо тезу о несамерљивости научних теорија (Девит, Стерелни 2002: 282).

¹⁶ Ту неоспорну чињеницу да је свака реч у језику могла имати сасвим друго значење него што га фактички има Гринбаум је назвао тривијалном семантичком конвенционалношћу.

Литература

- Баграмиан 2008: M. Baghramian, Relativism about science, in (ed.) S. Psillos, and M. Curd, *The Routledge Companion to Philosophy of Science*, London and New York: Routledge.
- Балашов, Розенберг 2002: Y. Balashov, A. Rosenberg, (eds.), *Philosophy of Science, Contemporary Readings*, London and New York: Routledge.
- Ворф 1979: B. L. Vorf, *Jezik, misao i stvarnost*, Beograd: BIGZ.
- Галисон 1987: P. Galison, *How Experiments End*, Chicago: University of Chicago Press.
- Девит, Стерелни 2002: M. Devitt, K. Sterelny, *Jezik i stvarnost: Uvod u filozofiju jezika*, Zagreb: Kruzak,
- Кун 1974: T. Kuhn, *Struktura naučnih revolucija*, Beograd: Nolit.
- Кун 1985: T. Kuhn, Naknadna razmišljanja o paradigmama, u *Filozofija nauke*, (pr.) Neven Sesardić, Beograd: Nolit.
- Кун 2002: T. Kuhn, *The road since structure: philosophical essays, 1970–1993, with an autobiographical interview*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Лакатош 1985: I. Lakatos, Historija nauke i njezine racionalne rekonstrukcije, u N. Sesardić (pr.), *Filozofija nauke*, Beograd: Nolit.
- Лелас 1990: S. Lelas, *Promišljanje znanosti*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Мекалистер 2000: J. W. McAllister, Relativism, in *A Companion to the Philosophy of Science*, (ed.) W. H. Newton-Smith, Oxford: Blackwell Publishers.
- Ноавковић 1998: С. Новаковић, *Научни реализам и антиреализам у савременој методологији*, Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду.
- Њутн-Смит 2000: W. H. Newton-Smith, (ed.), *A Companion to the Philosophy of Science*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Њутн-Смит 2002: В. Х. Њутн-Смит, *Рационалност науке*, Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду.
- Пикеринг 1984: A. Pickering, *Constructing Quarks*, Chicago: University of Chicago Press.
- Попер 1973: К. Попер *Логика научног открића*, Београд: Нолит.
- Престон 2000а: J. Preston, Feyerabend, in *A Companion to the Philosophy of Science*, (ed.) W. H. Newton-Smith, Oxford: Blackwell Publishers.
- Престон 2000б: J. Preston, G. Munévar, D. Lamb, (eds.) *The Worst Enemy of Science? Essays in Memory of Paul Feyerabend*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- Псилос, Керд 2008: S. Psillos, M. Curd, (ed.), *The Routledge Companion to Philosophy of Science*, Abingdon: Routledge.
- Сапир 1974: Е. Сапир, *Огледи из културне антропологије*, Београд: БИГЗ.
- Сапир 1992: Е. Сапир, *Језик, Дневник, Нови Сад: Дневник*.

- Саркар, Пфајфер 2006: S. Sarkar, J. Pfeifer (eds.), *The Philosophy of Science: An Encyclopedia*, New York – London: Routledge Taylor & Francis Group.
- Сесардић 1985: N. Sesardić, (прир.), *Filozofija nauke*, Београд: Nolit.
- Синђелић 2005: С. Синђелић, *Релативност научне рационалности*, Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета.
- Тарнер, Рот 2003: S. P. Turner and P. A. Roth, *Philosophy of the Social Sciences*, Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Фајерабенд 1978: P. K. Feysrabend, *Science in a Free Society*, London: New Left Books.
- Фајерабенд 1987а: P. Feysrabend, *Protiv metode*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Фајерабенд 1987б: P. Feysrabend, *Farewell to Reason*, London: Verso/New Left Books.
- Фајерабенд (1981) 1987в: P. K. Feysrabend, *Philosophical Papers*, vol.1: *Realism, Rationalism & Scientific Method*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Фајерабенд (1981) 1988: P. K. Feysrabend, *Philosophical Papers*, vol. 2: *Problems of empiricism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Фајерабенд 1991: P. K. Feysrabend, *Three Dialogues on Knowledge*. Oxford: Basil Blackwell.
- Фајерабенд 1995: П. Фајерабенд, *Наука као уметност*, Нови Сад: Матица српска.
- Фајерабенд 1999: P. K. Feysrabend, *Philosophical Papers*, vol. 3: *Knowledge, Science and Relativism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Фајерабенд 2001: P. K. Feysrabend, *Conquest of Abundance*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Фајерабенд 2002: P. K. Feysrabend, Feysrabend, *Explanation, Reduction and Empiricism*, in Y. Balashov, A. Rosenberg, (eds.) *Philosophy of Science, Contemporary Readings*, Routledge: London and New York. (first published in: *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, vol. III, 1962, 29–97.)
- Фајерабенд 2003: П. Фајерабенд, Утехе за специјалиста, у: И. Лакатош и А. Масгрејв, (прир.), *Критика и раст сазнања*, Београд: Плато.
- Халес 2011: S. D. Hales, (ed.), *A Companion to Relativism*, Oxford: Wiley-Blackwell.
- Хансон 2002: N. R. Hanson, Seeing and Seeing As, in Y. Balashov, A. Rosenberg, (ed.), *Philosophy of Science, Contemporary Readings*, London and New York: Routledge.
- Хесе 1990: M. Hesse, U odbranu objektivnosti, Београд: *Gledišta*, 3–4/1990, str. 53–66.

Хојнингген-Хине 2000: P. Hoisinger-Huene, Paul K. Feyerabend, in J. Preston, G. Munévar, D. Lamb, (ed.), *The Worst Enemy of Science? Essays in Memory of Paul Feyerabend*, Oxford, New York: Oxford University Press.

Холис, Лукс 1982: M. Hollis, and S. Lukes, *Rationality and relativism*, Cambridge: MIT Press.

SLOBODA I AKSIOMATIZACIJA

Svaki misaoni sistem ili teorija, bilo formalni, bilo neformalni, nužno pretpostavljaju postojanje neke pojmovno-iskazne osnove na kojoj se stvaraju. Ta osnova podrazumijeva postojanje skupa osnovnih pojmova i tvrđenja iz kojih se teorija razvija. Kada govorimo o osnovnim pojmovima, mislimo na pojmove za koje ćemo smatrati da su jasni bez potrebe da se njihovo značenje dodatno objašnjava. Na primjer, u okviru Euklidove geometrije takvi su pojmovi tačke, prave i ravni. Osnovna tvrđenja koja često zovemo aksiomama ili postulatima su posebni iskazi koji u odnosu na sve ostale iskaze imaju taj ekskluzivitet da za njih ne zahtijevamo dokaz, ili neki drugi manje formalan oblik opravdanja. Njihovu istinitost prihvatamo *a priori*, bez ikakve sumnje. „Svaka dva ugla su međusobno jednaki“, ili „kroz dvije tačke možemo povući barem jednu pravu“ primjeri su takvih iskaza iz geometrije. Početni skup pojmova i iskaza koji imaju, upravo, takve osobine, i na kojima se izgrađuje čitava teorija, zvaćemo aksiomatizacijom te teorije.

Danas, filozofijom matematike dominira Hilbertov stav po kojem su egzistencija matematičkih objekata i istinitost tvrđenja o njima, određeni odgovarajućom aksiomatizacijom.

Ideja je bila da se matematičke teorije aksiomatizuju (na primjer, ZF teorija skupova) i da se onda sasvim formalizuju. Formalizacija bi bila sasvim precizna. Određujemo azbuku oznaka pomoću kojih se grade izrazi formalnog sistema, uvodimo induktivnu definiciju izraza sistema, i konačno, postavljamo konačan skup aksioma ili odgovarajućih aksiomskih šemata i konačan skup pravila zaključivanja pomoću kojih će teoreme biti izvedene iz aksioma¹ (Ticen 2011: 33).

Dakle, kad je izabrana konkretna aksiomatizacija koja zadovoljava *osnovne formalne uslove* ona postaje osnova za određenje egzistencije objekata matematike i istinitosti tvrđenja o njima. Kada govorimo o osnovnim formalnim uslovima koje zadovoljava skup aksioma neke teorije, imamo na umu *konzistentnost, kompletnost i nezavisnost*. Uobičajeno, to su standardni zahtjevi koje postavljamo pred svaki skup aksioma. Za skup aksioma (teoriju koja nastaje iz njega) reći ćemo da je konzistentan ako se iz njega ne mogu izvesti dva protivrječna tvrđenja. Ovako definisana konzistentnost se u literaturi još susreće i pod imenom tzv. *sintaktičke konzistentnosti*, nasuprot *semantičkoj* koja je zadovoljena ako za teoriju postoji model (Balager 1998: 70). Nezavisnost skupa aksioma znači nemogućnost da se bilo koja aksioma izvede iz preostalih.

---

* v.drekalovic@yahoo.com

¹ (Preveo V.D.)

Konačno, za skup aksioma ćemo reći da je kompletan ako se svako tvrdjenje unutar teorije, izgrađene na tom skupu, može dokazati ili pobiti.

Za skup aksioma proizvoljne matematičke teorije obično kažemo da je izabran, zadan, kreiran, postavljen, itd. Način izbora konkretnog skupa aksioma i osnovnih pojmova konkretne formalne teorije određuje prirodu svih pojmova i tvrdjenja koja su izvedena iz tako izabrane osnove. Postupak aksiomatizacije sa sobom nosi više interesantnih aspekata. Na primjer, prilikom izbora konkretnog skupa aksioma potrebno je voditi računa o osnovnim formalnim uslovima, ali i o nekim koji nisu formalni; nekada smo u situaciji da između dva različita skupa aksioma koji zadovoljavaju približno iste formalne uslove, biramo samo jedan; za konkretnu teoriju, koju intuitivno, prilično neformalno i neprecizno možemo imati kao ideju, možemo postaviti *više mogućih* aksiomatizacija.² Navedimo jedan primjer kojim ćemo ilustrovati rečeno.

Pretpostavimo da nas zanimaju opšte činjenice o podudarnosti duži i da namjeravamo da taj dio geometrije izgradimo kao posebnu deduktivnu teoriju. Promjenljivim $x, y, z, \dots$ označavaćemo duži. Za osnovne termine biramo simbole S i $\cong$. Prvi označava termin „skup svih duži“, a drugi relaciju podudarnosti, tako da formulu

$$x \cong y$$

treba čitati ovako:

Duži x i y su podudarne.

Pored ovoga izaberimo dvije aksiome:

A1. Za bilo koji element x iz skupa S , važi $x \cong x$.

A2. Za bilo koje elemente x, y, z iz skupa S , ako vrijedi da je $x \cong z$ i $y \cong z$, onda je $x \cong y$.

Iz ovih aksioma se, lako, mogu izvesti, na primjer, sljedeće teoreme:

T1. Za bilo koje elemente y i z iz skupa S , ako je $y \cong z$, onda je $z \cong y$.

---

² Nekada, za jednu teoriju možemo naći više aksiomatizacija. Neka je kod jedne aksiomatizacije teorije T , A_1 skup osnovnih tvrdjenja (aksioma), a B_1 skup dedukovanih tvrdjenja, i kod neke druge aksiomatizacije iste teorije T , A_2 skup osnovnih tvrdjenja (aksioma), a B_2 skup dedukovanih tvrdjenja. Tada je $A_1 \neq A_2$, i $B_1 \neq B_2$, jer se radi o različitim aksiomatizacijama. Međutim, pošto se radi o aksiomatizacijama iste teorije onda je $A_1 \cup B_1 = A_2 \cup B_2$. Drugim riječima, skup svih istina koji čine skup svih osnovnih i izvedenih tvrdjenja je isti kod obje aksiomatizacije, samo što osnovno tvrdjenje prve aksiomatizacije može biti dedukovano tvrdjenje u drugoj, i osnovno tvrdjenje druge aksiomatizacije izvedeno tvrdjenje u prvoj.

T2. Za bilo koje elemente x, y i z iz skupa S , ako je $x \cong y$ i $y \cong z$, onda je i $x \cong z$.

T3. Za bilo koje elemente x, y i z iz skupa S , ako je $x \cong y$ i $x \cong z$, onda je i $y \cong z$.

T4. Za bilo koje elemente x, y i z iz skupa S , ako je $x \cong y$ i $y \cong z$, onda je i $z \cong x$.

T5. Za bilo koje elemente x, y, z i t iz skupa S , ako je $x \cong y$, $y \cong z$ i $z \cong t$ onda je i $x \cong t$.

Posmatrano na ovom nivou izvođenja, ovako zasnovan sistem ima sedam istina, bilo osnovnih, bilo izvedenih. Elementarnim izvođenjem se pokazuje da isti skup istina dobijamo ako bismo uzeli da osnovni skup aksioma čine $A1, T1$ i $T2$, ili, na primjer, $A1$ i $T3$ (Tarski 1994: 112-131). Dakle, imamo slobodu da izaberemo bilo koju od nekoliko mogućih, različitih aksiomatizacija. Međutim, ukupan skup istina koji će u tako zasnovanoj teoriji postojati biće isti za svaku varijantu aksiomatizacije.

Pogledajmo sada, koji su to neformalni uslovi o kojima je potrebno voditi računa prilikom izbora konkretnog skupa aksioma. Birajući između dva alternativna skupa aksioma nastojimo da se dobijenom teorijom što potpunije opiše „stvarnost“. Razmatra se korisnost i plodnost aksioma. Osim toga kreator aksiomatizacije, najčešće, ne zanemaruje intuiciju. Postoje rijetki, smjeli, i ne baš najsretniji pokušaji da se matematička intuicija postavi na opravdanije i racionalnije osnove kako bi se lakše razumjela i praktično upotrijebila (Medi 1990). Ipak, većeg uspjeha u tom smjeru nije bilo. Dakle, prilikom bilo koje aksiomatizacije konkretne teorije čiju neformalnu i nepreciznu viziju imamo u svijesti, stavljeni smo pred vrlo konkretan praktičan zadatak. Potrebno je odabrati odgovarajući skup aksioma koji, prije svega, zadovoljava osnovne formalne uslove. Kada su u pitanju zahtjevi vezani za intuiciju, oni teško ikada mogu biti izraženi u preciznom, formalnom obliku i uz opštu saglasnost matematičke zajednice. Pitanje plodnosti i korisnosti konkretnog skupa aksioma se može ocijeniti tek nakon znatnog vremena kada se iz tog skupa izgradi priličan dio teorije. Dakle, ne možemo reći da je proces aksiomatizacije apsolutno proizvoljan, formalno nekontrolisan i da ne podliježe nikakvim preciznim standardima. Naprotiv, postoji, i opšte je prihvaćen minimum formalnih zahtjeva za koji se očekuje da svaki skup aksioma zadovoljava. Međutim, područje aksiomatizacije matematičkih teorija je prilično neispitan teren na kojem je formalno legitiman i dozvoljen nastanak najrazličitijih teorija čije će aksiome zadovoljavati pomenuti formalni minimum. Ne postoje značajniji rezultati o pitanju ograničenosti *slobode* prilikom izbora nekog skupa aksioma, ili prilikom promjene neke od aksioma već izabranog skupa aksioma. Naime, nije jasno da li osim osnovnih formalnih uslova mora postojati još neki precizan kriterijum koji bi izbor aksiomatizacije jasno razlikovao od igre koja je dobro uređena formalnim pravilima, poput šahovske. Sloboda koju u takvoj vrsti igre imaju kreatori skupa aksioma je prilično velika. Posljedica te slobode je da

je precizno neodrediv broj teorija koji je moguće stvoriti različitim aksiomatizacijama. Ako je A skup svih aksiomatizacija, a skup B skup svih aksiomatizacija koje proizvode različite teorije. Tada je skup B pravi podskup skupa A , jer za pojedine teorije postoji više aksiomatizacija.³ Ako sa T označimo skup svih formalnih teorija, onda možemo reći da postoji bijekcija između skupa B i skupa T . Veličina skupa B je (ne)ograničena slobodom i poprilično dozvoljenom proizvoljnošću u procesu zasnivanja aksiomatizacije. Budući da je tako, kardinalnost skupa B , a time i skupa T je u ovom trenutku, uz ovakvu slobodu, neodrediva, uz male šanse da to ikada bude učinjeno. Potreban, ali ne i dovoljan uslov za određivanje te kardinalnosti bilo bi postavljanje dodatnih restriktivnijih zahtjeva za postupak aksiomatizacije formalnih teorija.

Broj aksiomatizacija formalnih teorija koje u nekom istorijskom trenutku postoje je konačan. Pretpostavimo da u jednom trenutku postoje aksiomatizacije $A_1, A_2, \dots, A_n$, koje proizvode redom teorije $T_1, T_2, \dots, T_n$. Definisane nekog pojma C , ili dokaz tvrđenja P proizvoljne teorije T_k , $k = 1, 2, \dots, n$; možemo bez filozofskih prepreka platonistički shvatiti kao otkrivanje objektivnih činjenica. Zašto je termin *otkrivanje*, koji potpuno odgovara platonističkom razumijevanju matematike, na ovom mjestu, možda, prikladniji od termina kao što su stvaranje, kreiranje, itd? Matematičar koji dokazuje teoremu pokazuje njenu zasnovanost valjanim zaključivanjem iz već dokazanih tvrđenja, ili iz aksioma. Kada definiše neki novi pojam, onda uočava neku novu pojmovnu konstrukciju koja nastaje spajanjem već postojećih pojmova. Dakle, u svakom slučaju, na osnovu početnog konteksta, na osnovu početnog skupa aksioma, ili na osnovu početnog skupa osnovnih pojmova, uočava se i postepeno podiže egzaktna građevina. Slobode i ograničenja u tom uočavanju su jasno određene. Ne može kao istinito biti uočeno ništa što je kontradiktorno sa početnim ili do tada uočenim tvrđenjima. Koristeći logički aparat valjanog zaključivanja otkrivamo građevinu čije gabarite i rok izgradnje teško može odrediti bilo koji inženjer. Što se građevina više podiže, spomenute slobode i ograničenja bivaju sve precizniji. Budući da je grubi okvir građevine sasvim predodređen temeljima-aksiomama, to je termin *otkrivanje* potpuno odgovarajući. Otkrivamo sve objekte, svojstva i odnose koji ne zavise od našeg znanja, i koji objektivno postoje kao *moгуćnost*, jer su već predodređeni postojanjem aksiomatizacije. Samo je pitanje kada će i od koga biti otkriveni, ako se to uopšte ikada desi.⁴

Iz do sada rečenog možemo konstatovati da sloboda i spektar sa kojom se stvara aksiomatizacija zavisi direktno od načina i motivacije sa kojom ona nastaje. Grubo govoreći, možemo uočiti dvije diskretne situacije. Prva je prirodnija i češće se realizuje u praksi. Subjekt ima ideju o nekoj teoriji, koju

---

³ Kada, u daljem, budemo govorili o različitim aksiomatizacijama, smatraćemo da se radi o skupovima aksioma koji određuju različite teorije. Drugim riječima, ako su A_1 i A_2 različiti skupovi aksioma, onda ćemo smatrati da oni ne određuju iste teorije.

⁴ Jasno je da postoje konstrukcije odgovarajućih prostora koje nikada neće biti formalno prepoznate i aksiomatski zasnovane. Postojaće samo kao mogućnost.

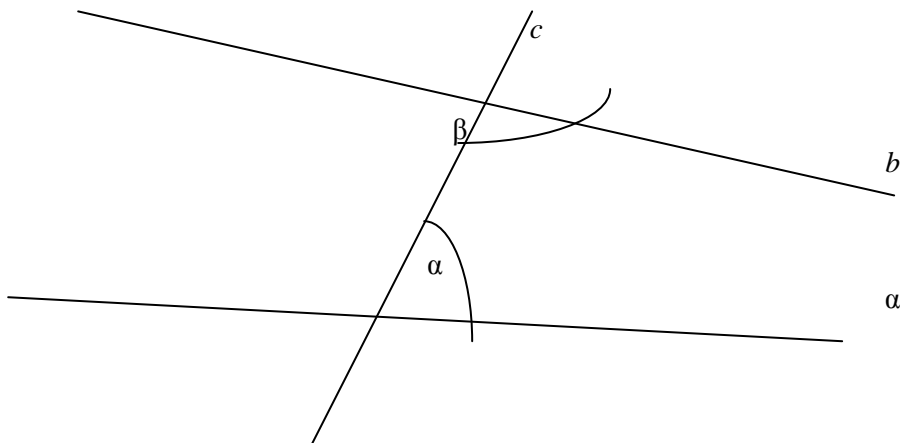
zatim aksiomatizuje odgovarajućim osnovnim pojmovima i tvrđenjima. Sloboda izbora aksiomatizacije je u ovom slučaju prilično ograničena već idejom o teoriji, čime su već na grub način naznačene očekivane istine teorije koja formalno treba da se opiše. Primjer takve teorije je Euklidova geometrija, čije istine odgovaraju našem čulnom doživljaju prostora u kojem živimo. Motivacija za njenu aksiomatizaciju se nalazi u našim intuitivnim predstavama o istinama prostornih odnosa. Jedine varijacije koje u izboru aksioma takve teorije, eventualno, mogu nastati, kreću se u prostoru različitih aksiomatizacija koje stvaraju istu teoriju. Kao što je ranije rečeno i na primjeru pokazano, za dvije teorije T_1 i T_2 koje su ekvivalentne (imaju isti skup istina), mogu postojati različite aksiomatizacije, to jest, neke aksiome teorije T_1 mogu biti teoreme teorije T_2 i obrnuto.

Druga situacija je manje prirodna, ali se dešava u praksi izgradnje formalnih sistema, i formalno nema ništa manju legitimnost. Naime, radi se o slučaju kada izbor aksioma nije podstaknut čulima ili intuicijom, nego je, prosto, rezultat kombinatorike koja kao ishod stvara sistem koji zadovoljava tri osnovna formalna uslova. Za ilustraciju ovog slučaja, podsjetimo na dešavanja u vezi sa Petim Euklidovim postulatom (Trudeau 1987).

On u svom originalnom obliku glasi:

Ako neka prava presijecajući druge dvije komplanarne prave obrazuje sa njima sa iste strane dva unutrašnja ugla kojima je zbir manji od zbira dva prava ugla, tada se te dvije prave, neograničeno produžene sijeku sa one strane sječiće sa koje je taj zbir uglova manji od zbira dva prava ugla.

U ovom obliku suština postulata ne izgleda nimalo trivijalno. No, koristeći sljedeću sliku, stvar postaje prostija.

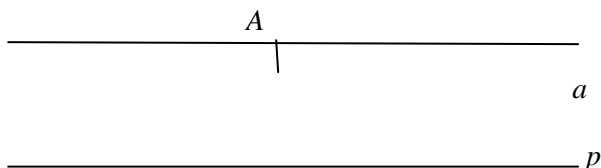

Dakle, postulat kaže da se prave a i b moraju presjeći sa one strane prave c sa koje se nalaze označeni uglovi sa slike, u slučaju da je zbir ta dva ugla manji od dva prava ugla.

Ova aksioma nije izgledala geometrima neposredno jasna, pa je tokom istorije bilo mnogo pokušaja da se pokaže da to i nije aksioma, nego teorema. Zaista, ukoliko V postulat uporedimo sa ostalim aksiomama i postulatima euklidske geometrije, lako se zapaža da je od njih znatno komplikovaniji. Zbog toga se brzo ustalilo mišljenje koje se zadržalo više od dvije hiljade godina, da je tu tvrdnju Euklid uvrstio među aksiome ne zato što je elementarno tvrđenje, pa je kao takvu ne možemo dokazati, nego zato što je, navodno, Euklid nije mogao dokazati pomoću ostalih aksioma svoje geometrije. Prethodna ideja je geometre stalno podsticala na traženje dokaza za V postulat. Da je takav dokaz pronađen, onda bi V postulat bio izbrisan iz spiska aksioma i uvršten među teoreme.

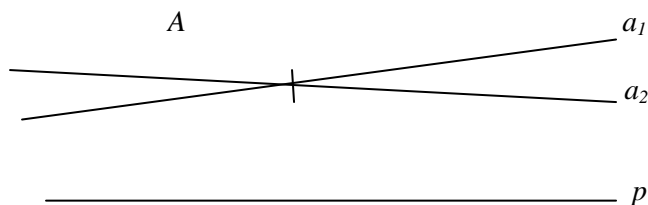
Tokom više od dvije hiljade godina bilo je pokušaja da se nađe dokaz Euklidovog V postulata. Pojavili su se mnogi „dokazi“. Međutim, njihovo brižljivo izučavanje uvijek je na kraju pokazivalo da je u toku dokazivanja načinjena neka logička greška. Obično se u postupku pojavila, a da to autor „dokaza“ nije primijetio, neka tvrdnja ekvivalentna V postulat, tj. takvo tvrđenje koje tvrdi isto što i taj postulat samo u drugom obliku. Na primjer, tvrđenje za koje se može pokazati da je ekvivalentno Petom Euklidovom postulat je tzv. Plejferova aksioma paralelnosti:

Ako je p proizvoljna prava i A tačka van nje tada u ravni određenoj pravom p i tačkom A postoji jedinstvena prava a koja sadrži tačku A i sa pravom p nema zajedničkih tačaka.

Nikolaj Lobačevski je umjesto Plejferove aksiome predložio novu aksiomu:

Postoje prava p i tačka A van nje tako da u njima određenoj ravni kroz tačku A prolaze dvije prave a_1 i a_2 koje sa pravom a nemaju zajedničkih tačaka.

Aksioma Lobačevskog je stvorila okvir za sasvim drugačiju teoriju. Rezultati takve teorije su intuitivno djelovali čudno, ili čak neprihvatljivo, međutim, formalno potpuno konzistentno. Šta je u ovom slučaju bio osnov za konačan izbor aksioma? Čini se da se sada nije krenulo od neke intuitivne predstave o teoriji (geometrijskom opisu fizičkog prostora) koju je samo trebalo formalizovati. Niti je razlog bio u želji da se „usavrši“ ili „vjerodostojnije“ formalizuje predstava o Euklidovom prostoru matematičkih objekata. Ovdje je, prije, bilo riječi o nekoj vrsti eksperimentisanja sa početnim alatom (aksiomama), na osnovu kojeg teorija nastaje. Mogli bismo reći da je iskorištena mogućnost neke vrste inženjeringa u zasnivanju aksiomatizacije. Prostom kombinatorikom, zamjenom aksiome, koja se svojom složenošću mnogima činila neprihvatljivom da bi bila aksioma, suštinski, drugačijim tvrđenjem, dobili smo osnovu na kojoj se razvila sasvim drugačija teorija, Geometrija Lobačevskog. U okviru nje su dokazana mnoga tvrđenja koja u nekom smislu djeluju iznenađujuće (na primjer, zbir uglova u trouglu je manji od zbira dva prava ugla), što je posljedica prirode aksiome Lobačevskog, koju, takođe, intuitivno, nije lako prihvatiti.

Prethodni primjer je pokazao da ponekada aksiomatizacije nastaju i bivaju usvojene, bez obzira na, eventualne, intuitivne barijere koje mogu nastati u vezi sa prihvatanjem pojedinih aksioma. Konačni kriterijum njihove prihvatljivosti jeste isključivo formalna korektnost. Od skupa aksioma očekujemo konzistentnost, kompletnosti i nezavisnost. Konkretna intuitivna pozadina je svakako „dobrodošla“, ali i bez nje, kako pokazuje posljednji primjer, aksiomatizacija može biti prihvatljiva.

Dakle, možemo zaključiti da se pitanje slobode u zasnivanju aksiomatizacije neke formalne teorije može posmatrati na različit način u zavisnosti od toga kako je aksiomatizacija nastala. U slučaju kada aksiomatizacija nastaje sa željom da se formalizuje neka ne sasvim precizna intuitivna predstava o nekoj teoriji, onda njen autor već „u glavi“ ima osnovni skup istina koje treba da važe u teoriji koja će nastati. Sloboda izbora aksioma se tada svodi na to da se odluči da li nekoj istini treba dati status aksiome ili teoreme, uz ograničenje da konačno izabrani skup aksioma zadovoljava osnovne formalne uslove. Sloboda izbora je u ovom slučaju relativno ograničena istinama koje su već pretpostavljene postojanjem intuitivne predstave. Sa druge strane, ako izbor skupa aksioma u pozadini nema barem grubu intuitivnu predstavu o nekoj teoriji, već je rezultat neke vrste kombinatorike, onda je situacija znatno drugačija. Naime, onda je prostor u kojem se krećemo birajući aksiome znatno širi. Sada različitim kombinacijama možemo dobiti mnogo više početnih tvrđenja, jer nas intuicija ne obavezuje istinama koje tek treba da dobijemo. Jedino ograničenje koje u zasnivanju aksiomatizacije tada postoji jeste zadovoljenje tri osnovna formalna uslova.

Literatura

Balager 1998: M. Balaguer, *Platonism and Anti-Platonism in Mathematics*, Oxford: Oxford University Press.

Medi 1990: P. Maddy, *Realism in Mathematics*, New York: Oxford University Press.

Tarski 1994: A. Tarski, *Introduction to Logic and to the Methodology of the Deductive Sciences*, Oxford: Oxford University Press.

Ticen 2011: R. Tieszen, *After Gödel*, Oxford: Oxford University Press.

Trudeau 1987: R.J. Trudeau, *The Non-Euclidean Revolution*, Boston: Birkhäuser.

ВИРТУЕЛНИ ПРОСТОР КАО ЈЕДИНО ПОДРУЧЈЕ ЉУДСКЕ СЛОБОДЕ

1. Може се поћи од наслова као тврдње (хипотезе) или могућег решења. Испоставиће се на крају да је то по природи ствари тако. Чак и да само писање, следствено и наш колаж-текст,¹ може бити под њега подведен. Онда би исправније било да наслов гласи: „Виртуелни простор – само могуће подручје људске слободе“. У њему су присутни следећи појмови: *виртуелно*, *простор* као *подручје*, *човек* и *слобода*. Наравно и одређење *једино*, за које кажемо да је не аподиктично, већ једно од могућих, или тачније – само могуће.

2. У свему централну позицију има појам *човека*, јер је слобода фактички у вези са њим. Дакле, треба дати некакву, бар општу одредницу самог човека или шта под појмом човек подразумевамо. У најширем већ традиционалном (филозофско-научно-колоквијалном итд.) смислу или у оном у коме постоји широка сагласност, да је он *делатно живо биће*. Делатно у сваком тренутку властите егзистенције. Човек хода, једе, спава, мисли, говори, сања, ствара, комуницира, мрзи, воли, ради, итд. Опет, нема људског деловања мимо његовог тела, ствари и појава. Они позиционирају, уоквирују, одређују специфичан *простор људског деловања*, као *подручје* или „сферу људског деловања“, у којој је деловање смештено. Нема никаквог људског деловања, ни телесног ни духовног, мисаоног, идејног итд., мимо оваквог подручја које можемо назвати *местом*. Јер, не ради се само о простору и подручју, као предручном, ширем или ужем, оваквом или онаквом, већ и о специфичној и нужној лоцираности. Човек мора бити негде смештен у сваком тренутку, чак и кад машта и сања а не само када делује физички, тј. телесним кретањем. Овакво позиционирано деловање није слободно деловање, јер га нешто ограничава. Ипак, нема слободе мимо деловања и места деловања у коме се налазе актери, средства, предмети.

Приметно је и можда неопрезно и недоследно, јер се сада појављују појмови којих нема у наслову. Међутим, ми морамо правити разлику тако што ћемо простор људског деловања означити као подручје или сферу и увести *место* да би потенцирали нужност смештености и „везаности“ а не само одредити димензионираност деловања. У овом спецификовању

---

* srboljub.dimitrijevic@filfak.ni.ac.rs

¹ Наиме, овај прилог је специфичан по томе што је покушај мање-више смисленог споја туђих текстова, попут врсте колажа у сликарству, као споја исечака фотографија. Реч је о покушају искрености којим се избегава наша осуђеност на интерпретацију, препричавање, плагијат.

ослањамо се на следеће размишљање: „Стога је распитивање о нашем где сада смисленије него икада јер нас усмерава на место које људи стварају да би они имали где да се појаве такви какви јесу. То место смо овде назвали, имајући у виду древну и достојанствену традицију тог појма, сфера. Сфера је за *унутрашњост везана* (потенцирао С.Д.), отворена заједничка округлина коју људи настањују у мери у којој им успева да уопште буду људи. Пошто настањивање увек значи и изграђивање сфера, и у малом и у великом, људи су бића која постављају округле светове и посматрају шта се дешава на хоризонту. Живети у сфери значи створити димензију у којој човек може бити садржан“ (Слотердијк 2012: 28-29). Ово „где“ има одлучујући значај, јер отвара подручје простора, тј. разумевање ствари. „(...) јер *где* се нешто збива има критичну тежину у сазнању *како* се и *зашто* то догађа.“²

Унутар ове сфере деловања једино се може и остваривати слобода као и све остало у вези са људском егзистенцијом. Слобода, тај „(...) прафеномен људског опстанка који га као могућност и као актуелност прожима у цјелини“ (Бургер 2007: 167). Она је, као прафеномен, константно у вези са људским деловањем и сфером деловања или се ту опросторује све до „хоризонта сфере људског деловања“, али не и изван ње. Те се сада на питања како и зашто се реализује слобода, одговара у подручју сфере деловања.

3. *Простор* људског деловања је схваћен као сфера људског деловања јер се деловање на тај начин опросторује. Може и поље, већ смо користили подручје итд., зато што није изоловано од природних датости: људског тела и света – светског простора. Деловање је у свету, али тако да је човек увек на одређеном месту („унутрашња везаност“) као нечему што је већ реализовано.³ Место већ сазнајно објективизованог деловања јесте и место објективизоване слободе. Јер деловање није могуће као апсолутни почетак. Место се тако разликује од простора јер је нешто, тј. место је нечега одређеног и карактеристичног.⁴ Оно је тако „првотна непокретна граница“⁵ и што је најважније – изван њега нема слободе.

---

² (...) but because *where* things happen is critical to knowing *how* and *why* they happen (Варф/Ариас 2009: 1).

³ „...простор је размрвљен у места“ (Хајдегер 1985: 118).

⁴ Или, како каже Франко Фаринели: „Место, напротив, део је земаљске површине који није једнак ниједном другом, и који не може да буде замењен неким другим местом а да се тако целина не промени. У простору, међутим, сваки део може да буде замењен било којим другим а да се ништа не промени, исто као кад на вази преместимо два предмета исте тежине са једног на други тањир и обратно, не нарушавајући тиме тежину“ (Фаринели 2012: 21).

⁵ ...πῶρος ἐκ/νῆτον πρῶτον... (Аристотел 1983: 212а 15-20). Или у ширем смислу: „Стога када се у покренутом штогод креће и премјешта се оно што је унутра, као лађа на ријечи, онда се 'садржавајуће' више служи, као посуда неголи као мјесто. Јер мјесто хоће бити нешто непокретно. Стога је више цијела ријека

[Овде нећемо исцрпно третирати питање о простору, месту и њиховој разлици која започиње још са митолошком представама светог тла, подземних и небеских простора, раногрчким филозофима а кулминира до егзактности код Аристотела, а затим се протеже кроз историју преко Еуклида, касније Декарта, Лајбница, Њутна, доцније Канта и у савременој филозофији Хајдегера и Финка, Фукоа,⁶ Лефевра, Бернхарда Валденфелсеа итд. Имајући у виду и разнолика размишљања и виђења простора у уметности, а пре свега архитектури, сликарству, филму итд., као и у практичним гранама као што су економија-колонијализам, ратовање, а затим и модерној науци код Римана и Лобачевског, Ајнштајна, врло значајним повезивање простора са временом (код Ајнштајна време је постало разгранато и повезано са местом догађаја (в.: Арсенијевић 2003: 71) да би своју актуелност питање простора задобило осамдесетих година прошлог века и постало све доминантније у разумевању људског света, тзв. „заокретом ка простору“ и „тополошком филозофијом“. Томе такође веома доприноси и стање глобализације,⁷ еколошке кризе, пренасељености, чему је претходио слом утопистичких идеја (социјализам, фашизма) итд. Простор није више нешто статично, апсолутно, физички простор карте-

---

мјесто, јер је (као) цјелина непокретна; тако те је мјесто - *првотна непокретна граница* (потенцирао С.Д.) онога које садржава“ (Аристотел 1987: 93).

⁶ Фукоа који каже: „Је ли то започело Бергсоном или раније? Простор се третирао као оно што је мртво, фиксирано, недијалектичко, непотребно. Супротно томе, вријеме је представљало изобиље, плодност, живот, дијалектику“ (Гргас 2012: 174). Мада не толико време, већ превелика „растућа улога повести“ или „тумачења човека и његовог света преко повесног искуства“. Ми бисмо рекли да је повесно или овремењавање било битније од просторног или опросторења. Нешто слично каже и Кенет Вајт поводом Хајдегеровог схватања: „После *Бића и времена*, каже на једном свом предавању, „мисао је израз 'смисао постојања' заменила изразом 'истинитост бића', а да би се свако погрешно тумачење избегло, да се 'истинитост' не би схватила као исправност, 'истинитост бића' се тумачи 'локалитетом бића'. То, наравно, подразумева одређено разумевање бића места, одакле потиче израз 'топологија бића'“ (Вајт 1994: 61).

⁷ „Оно што данас називамо глобализацијом је ништа друго но једна целина сачињена од процеса чије деловање није одређено, нити га је могуће интерпретирати, категоријама простора и времена, који су током читаве модерне епохе управљали схватањем свега што се догађа... картографске слике света више не важе“ (Фаринели 2012: 46).

Можда не у апсолутном значењу простора и времена или категоријалном као нужне одреднице. Јер, апсолутизација простора и времена је заправо њихова негација. Апсолутно време је плеоназам, није ништа јер време мора имати своју темпоралност, као и простор своју просторност, тј. место. Простори и времена можда је боље одређење. „Како каже, Појам времена је, као примјерице у најзначајнијој теорији глобализације Мануела Кастеласа, изједначен с појмом безвременог времена и простора токова. Тако се вријеме помоћу нових технологија комуникација-информација (интернет) збива у истодобности виртуалног свијета“ (Паић 2007: 42).

зијанског типа, већ нестабилан, флуидан, релациони простор друштвеног и људског конституирања. *То и није више простор већ простори*, при чему је простор, а такође и време, само збирно име за просторе и времена, тј. време и простор немају некаквог утицаја, неку надређеност као такви, већ су само опште одреднице. Овакви простори стабилизују се и граде, испуњавају и осмишљавају људским деловањем, и тако постају места.^{8]}

Оно што је карактеристично за просторе јесте да је разликовање у смислу делатних простора као начина опросторења.⁹ То су простори *само могућег, али не и (окончаног) могућег*, који иде и изван њега. Јер и сфера људског деловања није изолована од природних датости: људског тела и света. Делатни простор је посебно подручје у односу на остатак света, који карактерише присуство „само могућег“. Његова „концентрација“, „уређеност“ јесте ослонац и чини простор одређеним местом, за сада, на Земљи.

Тај *простор само могућег, месни делатни простор и људске слободе јесте виртуелни простор*. Он није имагинаран, нематеријалан, већ *виртуелан, то је простор деловања, али и хтења...* наспрам „спутавајућих оквира материјалног“¹⁰ и као такав реалан. „Знамо за Делезово упорно понављање да је виртуелно потпуно реално, за разлику од могућег“ (Делош 2006: 128.) У фусноти стоји наведено Делезово размишљање: „Виртуелно се не супротставља реалном, већ само актуелном. Виртуелно има пуну реалност као такво“ (Делош 2006: 128). Међутим, чак и имагинарно, како каже Микел Дифрен, „... се може појмити а да се притом не позива на имагинацију схваћену као способност неког субјекта, барем онда када га мислимо као виртуелно, јер виртуелно се може дефинисати у функцији

---

⁸ Чак се говори код неких тополога, како наводи Стипе Гргас, о „... четири међусобно овисна начела простора као таквога: све што је просторно, истодобно је разврстано; не може се у простору говорити о граници будући да је свеколики простор мање или више порозан; сваки простор је стално у покрету; и последње начело, не постоји само једна врста простора јер се човек суочује с различитим појавностима простора“ (Гргас 2012: 173). Разноврсност времена а такође и простора.

⁹ Бернхард Валденфелс на пример насловом дела *У мрежама животног света* већ говори о чему је реч, тј. о просторима. Такође, поднасловом: „Регије животног света“, где разматра појам предела, живљеног простора, делатног, ходологијског итд., каже, на пример, „тјелесно кретање, које су теоретичари дјеловања многоструко занемарили, представља у ствари инстанцу која генерира или регенерира непосредни простор“ (Валденфелс 1991: 201).

¹⁰ „Дуалност се виртуалног, као хтења и стремљења, наспрам спутавајућих оквира материјалног предочава као двострука преломљена слика свијетова који се један у другом огледају без праве могућности да се икада састану, иако су ти свјетови у самом аспекту својег семантичког постојања дубински међузависни. Виртуелност је, тек наизглед парадоксална, генерирана материјалношћу, као што се и материјално тек посредством виртуалног актуализира у свијести и заприма значења“ (Бити 2008: 314).

објекта исто колико и субјекта, и онда означава једну *виртус* или једну *вис* објекта: не више оно што је у моћи једног субјекта ... већ као оно што је на изванредан начин у моћи објекта, али што се не манифестује одмах“ (Дифрен 1989: 239). *Виртуелно је сила деловања*. Али каква?

4. Појам или термин виртуелно срећемо како у филозофској традицији тако данас у теоријама уметности и савременој техници. У техници доста неодређено, као синоним, обележје или надређени појам по обиму појмовима као што су: доживљајни простор, цубер-простор или кибер-простор, терминални простор, симулациони простор, медијски итд., те је доста тешко упуштати се у разјашњавања свих могућих значења и размишљања о виртуелном. Укратко, у филозофској традицији „виртуелно“ је присутно још код Лајбница у „Расправа о метафизици“: „...ако предикат није изричито садржан у субјекту – он ипак мора виртуелно бити садржан у њему“ (Лајбниц 1980: 115). Код Чарлса Сандерса Перса виртуелно је нешто што није Х али генерише све последице као Х. Срећемо га и код Берксона,¹¹ Микела Дифрена, Делеза, Пјера Левија, Лиотара итд.

Из овога се види да реч „виртуелно“ није тако нова и не спада у „неологизме“, али је евидентно да се све више користи. Боље је рећи да је „оксиморон“. У оваквом амбивалентном значењу појављује се и у физици. Виртуелно у савременој физици припада оној класи појава коју чине реалне појаве као што су „дефект масе“, „квант“, „Шредингерова мачка“, „чудни атрактер“, „црна јама“, „холограф“, итд. „Дефект масе“ просто речено, јесте реална појава да је тежина језгра атома мања од тежине збира честица које га чине.¹² Виртуелне честице су оне које су „... на нивоу између настајања и реалности. У том смислу је и уведена карактеристика и назив *могућност* или *виртуалност*“ (Ивановић 1985: 365). Овакве честице повезане су са реалним честицама и имају заједничке карактеристике. Оне су на „граници“ између честице која је у саставу атома и оне која ће напустити атом. Представљају *само могућност, а никако могућност која прелази у оно на шта је усмерена*. Блиско томе је одређење које даје Пјер Леви, али сада вештачким стварима. Наиме, „Пример точка, који даје Пјер Леви, дозвољава да се како иста ствар може да буде истовремено вир-

---

¹¹ „Примена кинематографске методе довешће овде до непрестаног понављања покушаја, при чему дух, не налазећи никад задовољења и не видећи нигде тачку одмора, убеђује се без сумње сам да подражава својом нестабилношћу само кретање стварног... Ставите се у мењање, опазите и само мењање и узастопна стања у којима би се оно могло у сваком тренутку учинити непомицим. Али, са овим узастопним стањима, опажамо споља као стварне а не више као *виртуелне* непомициности, ви никада нећете успоставити кретање. Зовите их, према случају, *квалитети, облици, положаји или намере*... (Берксон 1991: 175).

¹² „Данас физичари сматрају да се субатомске појаве не би требале класифицирати искључиво као валови или као честице, него као посебна категорија „нечега“ што је увијек на неки начин обоје. То 'нешто' су кванти (quanta)“ (Галбот 206: 36).

туелна, реална и материјална: 'Чекић' може да створи илузују како је продужетак руке, точак очигледно није продужетак ноге, већ управо виртуелизација кретања“ (Делош 2006: 129).

Жели се рећи да виртуелни предмет, нпр. точак, чекић итд. није нереалан, нематеријалан, већ је само могућ. Као само могуће догађање неке ствари, али не и могуће које прелази у актуелно. Било које људско дело, оно што именујемо вештачким, као *објективизација сазнања и деловања, јесу виртуелни предмети*. Они никада немају властиту актуализацију и постојање као актуелни или физички, биолошки итд. предмети и бића. Свој учинак имају једино у саодносу са субјектом, човеком који такође мора бити у конкретном акту деловања и чињења. Поновимо Дифренову констатацију: „... јер виртуелно се може дефинисати у функцији објекта исто колико и субјекта, и онда означава једну *virtus* или једну *vis* објекта: не више оно што је у моћи једног субјекта ... већ као оно што је на изванредан начин у моћи објекта али што се не манифестује одмах“. У повећању силе деловања, могућности, али само као то – могућност. На пример, точак се не креће сам по себи, књига се не ишчитава, чекић не удара нешто као сталан начин своје егзистенције. Узмимо кишобран, он је само могућност заштите од кише, поред многих других могућности да се користи нешто друго у том смислу. Постоји само као заштита од кише и нема могућност да пређе у сталну актуелност „кишобрановања“. Одложени кишобран, онај који није у функцији, нема властиту живот бића кишобрана у некаквој сталности заштите од кише, као што то има човек као појединац, заједница, Сунце, Месец, коњ или било који природни предмет.¹³ Међутим, без њих и човек

---

¹³ Чак и они предмети који се сматрају савременим технолошким средствима и представљају реплику људских функција, немају сопствени живот већ само могући. Све оно што се убраја у савремени тренд и будућност у развоју технологије: нанотехнологије, биотехнологије, информативне технологије и когнитивне технологије, задовољава само могућност што се и показује у одредници *техно-логије*, тј. *техне* и *логоса*. *Техне* као вештина, вештачки или само могући, *логос* као уређеност. На пример, ако компјутер читава наше мисли или оно што смо замислили и то пројектује на монитор, он то не може да чини у смислу актуелности или стално као начин властите егзистенције, већ само могуће. „Интерфејс“ и јесте могућност коришћења одређене технологије. „Миш“ и „тастатура“ превазилазе се управљањем компјутером помоћу мисли. Чак и супротна могућност јесте само могућност, да компјутер управља или појачава, бира и одређује конкретне мисли. У том погледу нове технологије не стварају ништа ново у смислу да „нано и биотехнологија стварају тело, а инфо и когнитивне душу“, као две основне супстанце које чине човека, већ оне само појачавају могућности или јесу само могуће. Оно што код техничко-технолошких средстава (чекића, точка, наносредства итд.), па чак и код осталих уметничких творевина (слика, књига) важи, јесте реверзибилност. Може да се понови исто окретање точка (брзина), исти програм на компјутеру, исти утисак и доживљај при гледању слике. Код осталих, природних ствари и појава, у човековој егзистенцији то није могуће. За њих важи иреверзибилност.

нема одређене могућности. Зато је то „vis“ или „virtus“: моћ, сила, снага, утицај, дејство итд. једног објекта, али и субјекта. Сила у сталној потенцији.

Виртуелни предмети испуњавају или *одржавају* „сферични простор људског деловања“, и по томе се он разликује од осталог простора, оног на „хоризонтима“ сфере, као карактеристично место. Истовремено, јер се тај простор разликује од оног „изван“, он није физички простор нужности већ виртуелни простор, „... тј. виртуелни простори означавају нас саме затечене у процијепу између тијела и света, у пукотини међа двјема стварностима које се преламају кроз нашу психу и творе значења“ (Бити 2008: 310). У овом разликовању „виртуелног“ и „виртуелног простора“ од/у самом телесно-светском простору има за филозофију „јак проблемски статус“. Именује се као „*онтолошка нестабилност*“ (смештености виртуелног, месног само могућег у егзистенцијално подручје могућег, оног природног, иреверзибилног итд.). Овакав вид разликовања и обједињавања ограђује од збрканог схватања „виртуелног“ у медијско-информативној и дигиталној равни. Речено је да се у њихова значења овде нећемо упустити осим кључних напомена да немају у виду ову разлику, већ остају у равни виртуелног или „само могућег“ као могућег-актуелног а не само могућег. Затим, да та разлика није плод скорашњег технолошког напретка, већ је присутна од првих момената појављивања вештачких направа. Обичне слике, фотографије, холограми, симулације, цуберт или кибер-простори, терминал-простори, медијски простори итд. нису оно тек виртуелно, већ је то случај и са свим вештачким у сфери деловања. Нема неке суштинске (онтолошке) разлике између чекића, кишобрана, фотографије, уметничке слике и холографа или дигиталне или компјутерске симулације у цуберт простору. И, што је за нашу тезу исказану насловом важно, у свим тим ситуацијама виртуелизације (употребе нечега) имамо, као нужно, и учешће субјекта, али које се сада разликује од оног учешћа у природном простору или простору могућег, тј. субјект се тек очитује преко виртуелног, и то у виртуелним одликама самог субјекта и виртуелног у виду сазнајно-објективизованих предмета. При чему између тих одлика нема онтолошке разлике као што је има између субјекта и објекта.

Ова виртуелна спрега за питање је слободе најинтересантнија. Она отвара другачију покретљивост или сада деловање и у менталном и физичком смислу. Ментална активност или деловање отвара се у виду поља мишљења, хтења, жудње свега као само могућег, па и саме слободе, до инстанце апсолутне слободе као „мишљења слободе у слободном мишљењу“ (Деспот 1988: 5). Тек виртуелно у могућности безброј понављања и надилажења датог статуса има учинак. Јер, нема слободног мишљења, чак можемо храбро рећи да нема таквог менталног процеса у самој активности одређеној природном нужношћу, већ тек у пољу само могућег или виртуелног – нечему што може по жељи да се понови као радња. Тек тад „слободујући у свом мишљењу, она суди и расуђује себе

саму и себе у свему, и утолико је критериј своје власти истине и њој припадајућег истинског битка“ (Деспот 1988: 4). А опет је у свему томе нужна „не-слобода“ „... у ономе што је она увијек већ била, али што она заправо није“ (Деспот 1988: 5). Јер, виртуелни је простор „у“ и „увек“ оном природном или могућем. Као пластичан пример може послужити лик Гледа-Месец, из филма *Одисеја у свему*. Он у једном тренутку обичну кост (из природног-могућег) претвара у оружје (виртуелни предмет) које може бити употребљено безброј пута. У овом случају имамо истовремену виртуелизацију и објекта и субјекта. Субјекта како у виду мишљења и идеирања тако и физичког деловања. Један преплет који је тешко као такав онтолошки разлучити једино у делу остајања и даље у свету само могућег. Виртуелизација се одвија у природном окружењу, као некакав „блесак“ који разбија „таму“ иреверзибилног.

5. Гледано из онтолошко-антрополошког плана, човек је захваљујући виртуелном, позициониран у свету не само као активно-крећуће-физичко већ *истовремено* и као делатно-свесно-мислеће итд., биће. У старијим као и у новијим филозофијама духа¹⁴, ова особеност или квалитативна разлика подвођена је под однос „тело“ – „дух“. Потенцирање једног или другог или заступање неког дуализма не представља неке различитости, већ један метафизички став по коме је човек одређен телом, духом или и једним и другим – одређен и принуђен, тј. неслободан. Човек преко виртуелизације,¹⁵ као делатно-свесно-мислеће биће и вештачких предмета, није више активан тако што је везан за нагоне и околину на непосредан животињски начин, већ је *слободан* у односу на свет. Немајући само животињско-инстинктивну реакцију, у могућности је да схвати и сазна предмете у својој околини и узвиси своје чулне функције ка свесној делатности, а не ка дотадашњој непосредној функцији. Аспекти ове сада менталне само могућности јесу: *прекомерност, дистанце и преконструисања*.¹⁶ Она омогућава сазнајну објективизацију (као случај Гледа-

¹⁴ „Стара“ филозофија духа кулминира са Хегелом. Новија „Филозофија духа“ (енгл. *philosophy of mind*, нем. *Philosophie des Geistes*) неколико је деценија стара дисциплина, настала на англосаксонском говорном подручју у оквиру аналитичке филозофије, а која тек у последњих десетак година прави озбиљан продор у континенталну филозофију. Филозофија духа све више постаје део мултидисциплинарне матрице познате под обухватним именом *mind sciences* (когнитивна психологија, вештачка интелигенција, кибернетика, лингвистика, теорија информација и неуронаука заснована на новим неуротехнологијама), у оквиру које се управо дешава турбулентан развој“ (Хубер 2012: 119).

¹⁵ Виртуелизација је делатни моменат употребе виртуелног предмета, чиме се сам простор одређује као виртуелан. Тиме се обликује и сфера деловања. Сфера термилошки упућује на заокружљеност и лопту, међутим овде није реч о тој таквој геометријској форми, већ о „облику деловања“, чије се границе стално мењају или пулсирају.

¹⁶ Човек ће и све више губити непосредност са светом и мораће да, такође све више, осмишљава посреднике виртуелне предмете између њега и ствари. Људи

Месеца) у виду нових предмета који имају употребну вредност само могућих или виртуелних објеката.

Конкретни преокрет је, гледано у домену субјекта, у томе што животињске реакције иду из физиолошког плана и праћене су инстинктима, нагонским импулсима и чулним опажањем. Оно што за инстинкте и нагоне није важно, то и не постоји, „... а оно што је дано, дано је животињи само као центар отпора за њезино тражење и њезино одбијање, тј. за животињу као биолошко средиште. То произлажење од *физиолошко-психолошке ситуационости* је, дакле, увијек први чин драме понашања животиње према њезиној околини (...). Други чин драме понашања животиње је некакво таложње реалне промјене околине путем неке реакције животиње према њезином основном нагонском циљу. Трећи чин је због тога саизмењено физиолошко-психичко стање” (Ротакер 1985: 29). Код човека који има менталну или делатно-свесну-мислећу активност, овај развојни облик понашања сасвим је супротан. Први чин одношења према свету је независан (или скоро независан) од физиолошког и психичког стања човековог организма, од нагонских импулса, од модалитета чулних утисака или блесака ствари, већ је мотивисан чистом особенешћу „опажајног комплекса предмета”. Други чин је кочење нагонског комплекса, које иде из средишта личности. Трећи чин је промена предметности неке ствари. Отвореност према свету јесте и у правцу неограниченог ширења „сфере деловања“ докле има света. „Животиња има *околину*, човек има *свијет*” (Ротакер 1985: 31). Ово ширење, као и елиминација граница слободи могуће је захваљујући виртуелном мисано-предметном, тј. у виртуелном простору.

6. У овом виртуелном простору људска слобода је *само могућа и то као множина или низ парцијалних слобода укључујући ту и помисао идеје апсолутне слободе*. Сфера деловања није ограничена јер у њеној основи стоје менталне особености прекомерност, дистанца, преконструисање и неокончана употреба виртуелних предмета. Она је „пулсирајуће“ (како би Слотердијк рекао) подручје. Тако је простор људске слободе перманентно променљив и *сама слобода појављује се на мноштво начина*. Никада као актуелност или стална слобода, јер је стална слобода окончана и актуализована слобода завршеност и тиме одређеност, а свака одређеност је принудна. *Слободе јесу у томе што могуће има оквир, док само могуће нема*. Артефакт било које врсте можемо стварати, затим доживљавати и

савремене цивилизације немају нити један директан контакт са стварима – „природом” око себе, већ је увек то однос са посредницима или научно техничким и производним направама, а у домену менталног, знањем и редуцијама. Међутим, посредници нису само веза са околином и светом већ и нека врста „ограде”. Узмимо омотач који настаје загађењем атмосфере, он јесте људски производ, али и нешто што се поставља између нас и Сунца. Ако је сунце „извор живота”, онда се ми ограђујемо од самог извора. То јест, уместо да се трудимо да тај однос буде што чистији, ми га чинимо прљавијим. Можемо то означити и као „цену слободе”.

користити безброј пута у предметно-менталном смислу, док са могућим и актуелним објектима то није случај.

Нешто слично се тврди у школско-класичним етикама, то јест започиње успостављање питања о људској слободи: „... разликујемо два модуса или два облика објективних ситуација с обзиром на положај субјекта: модус нужности и принуђености и модус отворених могућности“ (Павичевић 1967: 79). „Модус отворених могућности“ у овом је случају „само могућности“. „Само могућност“ само у делатном (психо-физичком), и то, са једне стране, како каже Микел Дифрен „... онда кад могуће не значи случајност догађаја, као оно „могуће је“, већ када се оно појављује као могуће од – од стране оног који може да каже ’ја могу’ (Дифрен 1989: 239). Дакле, где је учешће субјекта деловања или човека свесно деловање, он је свесни актер. Тако, слобода не може бити одређена случајем или спонтаним природним догађањем и импулсивним, спонтаним деловањем, тј. могућим. Могуће деловање је усмерено на случај, а тиме би и слобода била окончана или немогућа. Оно што је окончано је одређујуће, као такво што показује да у завршеном нема слободе, већ у ономе што се не окончава у понављању.

„Модус отворених могућности“ у простору је „само могућности“. На начин само могућег тек се јасно утемељује слобода и може се преко виртуелног подручја говорити и о субјективним моментима слободе у смислу вољне одлуке, стваралаштва, мишљења, те и мишљења слободе. То значи да слобода и није у ослобађању, што подразумева окончање и некакву дефинитивну, или боље сталну слободу у појединачном апсолутно важећем и у крајњем апсолутном смислу.¹⁷ У овом случају реч је о схватању слободе из перспективе метафизичког начина виђења ствари (било метафизике идеалистичког или материјалистичког типа, а нарочито оне платонистичко-хришћанског типа), при чему се брка, изједначава само могуће и могуће, тј. подводе се под заједнички именитељ – неки принцип који све одређује као могуће. Тај пут је предистиниран за било које деловање и било који простор, и у оба случаја инсистира на субјективности, доживљајима, идејама, времену у смислу из арсенала „... идеалистичког аутопута Платон-Хегел-Супербудућност... (Вајт 1994: 243). Омиљени „пут“ свих оних који мисле да је филозофија та која одређује,

---

¹⁷ Ми се овде нећемо бавити одређивањем појма слободе, већ некаквог оквира, узимајући да је он веома широког обима и да је у вези са човеком. Он јесте етички проблем и говоримо о етичкој димензији слободе која се, пре свега, односи на појединца и колектив у коме се он налази. Међутим, слобода се манифестује и у стваралаштву. Како каже Хотимир Бургер поводом схватања Јулиана Нида Румелина: „Ваља рећи да аутор појму слободе ипак приступа редуктивно. Он га ограничава, своди га на сферу етичкога. Он наиме уопће не поставља питање слободе у ширем смислу стваралаштва, дакле, у фундаменталном смислу, да је свако људско стваралаштво очитовање слободе“ (Бургер 2007: 182), тј. она се очитује преко делатног у виду „прекомерност, дистанце и преконструисања“.

продукује и на крају одговара за слободу. Оних који иду „натрашке“, јер филозофију прихватају као рецидив мита и религије које су сазнајно обликоване за „обртање“ и „гледање“ у „централну светлост“.¹⁸ Отуда се одмах нужно појављује и одговорност за „окретање леђа“.

Ми се никада не можемо ослободити нашег тела и физичког света и свега онога што уз њих проистиче, индиферентног света који би требало да почива на нечему што је заинтересовано за нас и наше ослобађање.¹⁹ То јесте чудно и тиме немогуће, али је чињеница – нема ничега на овом свету што је заинтересовано за човека, те и за његову слободу. Зашто би то било онда процесуирано из мета-емпиријског или пак трансцендентног подручја? Отуда је слобода *само у могућности* унутар тог индиферентног света, без потребе за одговорношћу према таквом свету. Она је у *виртуелном простору* и разбијена у мноштво месних ситуација, циљева у деловању, тј. мноштву слобода: политичких, економских, социјалних, националних, верских, уметничких, научних, филозофских, итд.

Апсолутна слобода и није у могућем, већ само могућа као филозофски изрицај који се не може никада актуелизовати. У чему је онда наша одговорност?

Литература

- Аристотел 1987: Aristotel, *Fizika*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Аристотел 1983: Aristotel, *Physiq*, Paris: Collection des Universites de France.
- Арсенијевић 2003: М. Арсенијевић, *Vreme i vremena*, Beograd: Dereta.
- Берксон 1991: А. Berkson, *Stvaralačkoj evoluciji*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Dobra vest.
- Делош 2006: В. Deloš, *Virtualni muzej*, Beograd: Clio.
- Бити 2008: М. Biti, „Virtualnost i materijalnost – sprega ili dihotomija?“, *Filozofska istraživanja*, 110 god., 28, sv. 2, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 303-331.
- Бургер 2007: Н. Burger, *Pogovor hrvatskom izdanju*, Julian Nida-Rümelin, *O ljudskoj slobodi*, Zagreb: Naklada „Breza“.
- Деспот 1988: В. Despot, „Mišljenje slobode“, *Filozofska istraživanja*, 24, god. 8, sv. 1, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 4-9.
- Дифрен 1989: М. Difren, *Oko i uho*, Banja Luka: Glas.
- Фаринели 2012: F. Farineli, *Geografija, Jedan uvid u modele sveta*, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Гоше 2006: М. Goše, *Raščaravanje sveta*, Beograd: Filip Višnjić.

---

¹⁸ „Религија је, у том смислу, загонетка нашег уласка *натрашке* (потенцирао С.Д.) у историју“ (Гоше 2006: 31).

¹⁹ „Феномен равнодушности света спада у темељна искуства, то јест таква која се не могу протумачити као поједини случаји другачије, првобитније потребе“ (Колаковски 1989: 93).

- Гргас 2012: S. Grgas, „О заокрету ка простору“, *Filozofska istraživanja*, 125 god., 32, sv. 1, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 169-177.
- Хајдегер 1985: M. Heidegger, *Bitak i vrijeme*, Zagreb: Naprijed.
- Хубер 2012: I. Huber, „Problem fenomenalne svesti u savremenoj filozofiji duha“, *Arhe*, god. IX, 17/2012, Novi Sad: Filozofski fakultet, 119-137.
- Ивановић 1985: D. Ivanović, *Istorijsko filozofska pitanja fizike*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Колаковски 1989: L. Kolakowski, *Prisutnost mita*, Beograd: Rad.
- Лајбниц 1980: G. W. Leibnic, *Rasprava o metafizici*, *Izabrani filozofski rukopisi*, Zagreb: Naprijed.
- Паић 2007: Ž. Paić, *Događaj i praznina*, *Ogledi o kraju povjesti*, Zagreb: Antibarbarus.
- Павичевић 1967: V. Pavičević, *Osnovi etike*, Beograd: Kultura.
- Ротакер 1985: E. Rothacker, *Filozofska antropologija*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Слотердијк 2012: P. Sloterdijk, *Sfere*, том I, *Mikrosferologija*, *Mehurovi*, Beograd: Fedon.
- Кенет 1994: V. Kenet, *Nomadski duh*, Beograd: Centar za geopoetiku.
- Талбот 2006: M. Talbot, *Holografski svemir*, Zagreb: Teledisk.
- Валденфелс 1991: B. Waldenfels, *U mrežama životnog svijeta*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Варф/Ариес 2009: B. Warf, S. Arias, *Introduction: the reinsertion of space into the social sciences and humanities*, *The Spatial Turn, Interdisciplinary Perspectives*, London–New York: Routledge.

ПОИМАЊЕ ИСТИНЕ ИЗ УГЛА НАУКЕ И ФИЛОЗОФИЈЕ

Специфичност људског бића, по мишљењу православних теолога, огледа се у томе што је за човјека својствено да дише двије атмосфере. То су ваздух који је човјекова физиолошка потреба и атмосфера слободе у којој, како сматрају, обитавају анђели. Стога, ове двије атмосфере су нужне, не за човјеково постојање, него за човјеково бивање.¹ Човјек је, дакле, биће слободе по својој суштини, не по своме хтијењу, и управо то трагање за слободом је посљедица самозаборава човјека, тј. онога што он по својој суштини јесте и што га по свој прилици уводи у један други домен његовог бивања, а то је научност.

Управо та својственост човјека да пита открива га као биће слободе, јер да то није по својој суштини, не би могао ни да пита. Стога човјек не трага за слободом него за истином, тј. за оним што му је истовјетно, односно за оним чему је он истовјетан и тако се ствара један круг који, у ствари и чини цјелину човјекове природе, а то је слобода, наука, истина, која пак враћа слободи, тј. оном суштинском, истинском, што, у ствари, човјек и јесте.

Управо ово троје: слобода, наука, истина и конституишу филозофију као човјекову дјелатност која води ка откривењу, ка истини самог бића и смислу његовог постојања. Тако се филозофија, као продукт атмосфере слободе, којом човјек такође дише, јавља као могућност да се открије цјелина бивствујућег, да се открије истина и оно што је у суштини изнад свих принципа и законитости. За разлику од филозофије наука тежи ка нечем сасвим другачијем. За домен науке карактеристично је да допре до оног што је принцип и законитост или да сама поставља принципе и законитости и у оквиру тих принципа и законитости остаје заробљена. Филозофија, дакле, како већ рекосмо, стреми ка оном што је изнад оног што јесте принцип и законитост, то јесте ка оном што у ствари поставља и устројава саме ствари па тако и принципе и законитости али се у њих не заробљава, тј. остаје изван њих.

„Усред мена филозофија треба да докаже потребно напредовање према истини“ (Дилтај 1997: 179). „Јер филозофија има намеру да сазна оно што је непромењиво, вечно, што је по себи и за себе. Њена сврха јесте истина“ (Хегел 1970:14). Стога је нужно обратити пажњу на овај суштин-

---

* milinkovic82@gmail.com

¹ Овдје се мисли на човјеково интересовање и определијеленост за истину у смислу трагања, откривања и стајања у њој, јер насупрот истини нема бивања, већ формално постојање – могућа потенција. Ми не можемо бивати, а да не постојимо, али можемо постојати, а да не бивамо, наравно, у смислу већ реченог.

ски задатак филозофије, тј. на њено суштинско опредјељење, откривања и разумијевања бића, а самим тим и истине.

У почетку филозофија и наука нису биле нешто што је одвојено и различито у оном смислу у којем их ми данас поимамо и разликујемо. Када Хегел говори о бићу видимо да он не разликује биће од мишљења. Тако он не прави разлику између науке и филозофије. „Благодарећи овој нужности већ сам пут који води науци јесте наука, и тиме је она по својој садржини искуствена наука о свијести“ (Хегел 1979: 54). „Ја сада тврдим да је филозофија способна да буде објективна, очигледно доказана наука, једино на томе путу који сам себе конституише“ (Хегел 1991: 32). Из овога, дакле, видимо суштину Хегелове филозофије и на један својствен начин приказ онога шта филозофија за њега јесте. Будући да наука (у оном смислу у којем је ми данас разумијевамо) није могла да се одазове оваквом позиву, она је, да тако кажемо, доживјела одређену декаденцију, пад из сфере духа у материјални и емпиријски свијет и оградиле се од филозофије у егзактном и конкретном предмету проучавања. Тако можемо рећи, с обзиром на то шта филозофија јесте и оно чиме се одређена наука бави, да постоје двије истине: научна – која упућује на чињенице и филозофска – која казује о ономе шта заиста јесте. Гадамер наводи: „Значи ли, дакле, да је предмет филозофије појам, такорећи, саморазвијање мишљења; онако како се оно објашњавалачки и сазнавачки односи према ономе што јесте? Тачно, то је одговор традиције од Аристотела до Хегела“ (Гадамер 1996: 27).

Свака наука је искључиво дјелатност човјека и служи као средство којим човјек долази до одређеног сазнања, односно до „истинског сазнања“. Стога, човјек користећи се науком жели да допре до онога што заиста јесте, до самог бића, односно до истине. Будући да свака наука, уколико је наука, тежи да открије оно што је истинито, нужно је истаћи како бисмо разликовали филозофију од осталих наука, да свака појединачна наука тежи да открије истину онога конкретног што проучава, а филозофија тежи ка оном апсолутном, тј. ка цијелој истини. Свака наука у свом појму се односи на конкретност предмета којим се бави, биологија је наука о живим бићима, географија је наука о површини земље итд., дакле, појединачне науке се баве одређеним предметом који их интересује. За филозофију не можемо рећи да се своди на конкретан предмет истраживања као што је случај за појединачне науке.

Филозофија је сложен појам који у себи садржи појмове који су духовне природе и односе се на духовну сферу бивствовања човјека. Она, дакле, није наука у том смислу у којем се наука представља, она је стање у којем пребива дух човјека. Филозофија не посједује опште карактеристике које чине једну науку, као што су конкретност и егзактност. Не користи се јасним, конкретним и специјализованим методама за одређену област бивствујућег. Филозофија је тежња ка мудрости, љубав према истинском

знању, љубав према истини, према цјелини бивствујућег, према ономе што јесте.

Мада суштинска проблематика и у науци и у филозофији се огледа у питању: шта је то што јесте?, примјећујемо да наука није кадра, будући да се бави само дијелом цјелине, а не цјелином, како смо говорили, да нам да одговор на та и таква питања и то је тачка њеног одступања од филозофије. Истичемо да је, управо, филозофија та која може дати одговор на суштинска питања бића која је у ствари и једина кадра да таква питања и постави. Човјек је, дакле, биће које има потребу да сазнаје, да открива, односно човјек има потребу константног ослобађања од незнања, односно константно тежи ка истинском сазнању. Да бисмо познавали неку ствар, нужно ју је познавати у цјелости, а до цјелине ствари се долази науком, тј. путем постепеног сазнавања. Стога, важно је рећи да управо то што се човјек служи науком говори о његовој несавршености, односно о незнању и недостатку, јер развој науке и њена нужност, у ствари, откривају несавршеност егзистенције. Ми науком откривамо и долазимо до сазнања, а онога тренутка када сазнамо, наука нам више није потребна, јер када стигнемо до циља, више се не обазиремо на пут којим смо до тог циља дошли. Тако за научника не можемо рећи да је мудрац, он је научник, дакле, открива, сазнаје, а филозоф зна и то је суштинска разлика између научника и филозофа. Филозофија се, дакле, досеже, она је изнад сфере научног, односно превазилажењем науке, долази се до филозофије, тј. до саме мудрости, до истине.

Дакле, „сврха филозофије јесте истина“. Мада истина по себи је веома комплексно питање и задире у саму срж онтолошког проблема, односно то је питање над питањима и константно се намеће. Када бисмо знали шта је истина, не бисмо више постављали питања, и превазишли бисмо све проблеме. За истину бисмо могли рећи да је у сфери бића, у сфери онога што јесте, односно онога што као такво јесте, парменидовски речено, што не може бити другачије, јер јесте. Такође, за истину можемо рећи да она у ствари исходи из бића, да о њему казује и да га као таквог открива. Она, дакле, може да исходи из онога што је истина у цјелини, што је непромјењиво и вјечно, што одолијева временитости и било каквој промјењивости. Истина је нужно једна и јединствена. Управо љубав и познање такве истине, јесте филозофија. Стога се намеће питање како је могуће човјеку који је коначно, ограничено биће, спознати такво нешто. Са научног аспекта то и није могуће, јер не постоје материјални докази за нешто вјечно и непролазно. Такође, такво нешто се не може спознати разумом, искуством и чулним опажањем, него искључиво непосредно духом. То је чињеница са којом наука не може да се помири, јер не узима у обзир сазнање непосредно духом за разлику од филозофије. Стога, филозофија није приступачна сваком човјеку и мало је оних у историји човјечанства који су имали привилегију да спознају истину, тј. да љубе мудрост, да се назову филозофима. Управо, историја филозофије нам

открива те људе и специфичност филозофског мишљења и дјелања. Она износи чињенице на које наука не би требало да се оглуши, јер филозофи су дали огроман допринос, како човјечанству уопште, тако и науци. Филозофи, у ствари, и чине културни и духовни напредак човјечанства. Они су поставили оно што наука треба да докаже.

Према томе, за филозофију можемо рећи да је у сфери наднаучног и стога је тако тешко појмити филозофију. Можда управо због тога наука тако строго жели да одбаци филозофију, јер није у стању да је појми. Можда управо због тога филозофија данас има такав статус какав има, јер савремени човјек не жели да досегне до оног ка чему филозофија стреми, он није у стању чак ни да је појми.

Историја филозофије нам, дакле, омогућава да сагледамо једну историју филозофских збивања и односа човјека према свијету и стварима. У почетку филозофи су се бавили истраживањем космоса и космичког поретка, испитивали прве узроке, досезали до највиших врлина. Временом, са развојем „полиса“ (који ћемо узети као синоним за сваку друштвено-политичку заједницу, од малих насеобина градова-држава, до великих друштвених система и империја), све је више слабило интересовање за космичка и теолошка истраживања, а све више се свијест управљала ка полису и проналажењу смисла живота унутар њега. И данас имамо једно стање у коме се полис представља као човјеков природни амбијент унутар којег се он афирмише и са којим се идентификује. Полис је, дакле, човјекова творевина и као такав, поставља се питање да ли из односа према полису, човјек може досећи истину, односно да ли било који систем, како друштвено-политички, тако и филозофски, с обзиром да су вјештачки, могу бити релевантни показатељи истине. Да ли онда историјски дух открива човјека у свој његовој суштини и истини, с обзиром да израста из нечег вјештачког? Да ли тај историјски дух може изњедрити слободу и највише добро и да ли је апсолутна истина Хегеловог филозофског система, оно највише добро и највећа врлина коју је докучио европски човјек.

Филозофија, дакле, у себи садржи свијест о слободи, и можемо примијетити да је слобода нешто што не може исходити из нечег вјештачког и патвореног, стање које не подлијеже утицају времена и нема никакав облик промјењивости. Она, као таква, дакле, може да исходи само из бића које је цијело слобода. Можемо ли се, дакле, оглушити на једну чињеницу као што је слобода коју не можемо представити као неку ствар која израста из прошлости и коју дух разумије историјски. Примјећујемо да је она у основи свега, да прожима све и да је она, у ствари, она која омогућава бивање и постојање уопште. Међутим, слобода, дакле, није оно што ми треба да досегнемо као филозофи, она је нама дата, тј. ми њу већ имамо и она је наш покретач. Управо то што се бавимо филозофијом, та наша тежња, наше интересовање и уопште наша опередијеленост јесу условљени слободом.

Постоје принципи који одржавају космички поредак, ти принципи, дакле, омогућавају живот и живот је једино могућ у оквиру тих принципа. Такође, можемо рећи да је све припремљено и успостављено да човек буде, и стога човек може опстати само уколико живи у хармонији са космосом. „Ако послушате, не мене, него Логос, мудро је сложити се да је све Једно“ (Хераклит 2001: 53). „Тај Логос, који вечно бивствује, људи нису способни да разумеју нити истом кад за њега чују, нити након што за њега чују. Мада се, наиме, све дешава по том Логосу многи људи личе на неискусне када се опробају у таквим речима и делима о којима ја расправљам, разликујући свако према његовој природи и објашњавајући како с њим ствар стоји“ (Хераклит 2001: 53).²

Филозоф када посматра свијет, примјећује да је све мудро створено и устројено, и љубав према тој и таквој мудрости која ствара и устројава – јесте филозофија. Човек је биће које је створено да буде слободно, из љубави, мудрошћу и стога је човек у својој суштини филозоф и филозофија је његово природно стање.

Такође, човек је биће које има логос. Логос је човеку дат, дакле, није стечен. Само онај који је истински логос, може да да логос. Он је човеку дат, и човек је медијум кроз који се истински логос манифестује.³

Са друге стране, полис је оно вјештачко, како смо рекли, које уноси дисхармонију у космички поредак, једно неприродно стање у које је запао човек, из којег се само филозоф може да извуче. Полис непрекидно расте и експлоатише природу и заробљава човека у своје системе успостављене на принципима властите историје. Стога, није ријеч ни о каквој псеобности и засебности, већ о раздору човека између космоса и полиса.

Ниједан систем унутар полиса који је противрјечан космичким универзалним принципима не може опстати. Постоји само један апсолутни систем на којем почива све, и ниједна истина која се не суглашава са апсолутним принципом истине није истина и не може опстати, и свако ко се покорави и ко прихвати за апсолутну истину, истину која исходи из неког вјештачког система, сурвава се у амбис незнања, небића и непостојања.

Сви системи и теорије које су минуле и за које се сматрало да су оповргнуте неком другом теоријом или већом истином, у ствари, нису оповргнуте другим теоријама и већим истинама, него нису могле да одоле духу истине који одржава поредак свијета. Стога, филозофија је та која познаје дух истине и која му се покорави и у њему обитава. Према томе,

---

² „Хераклит материјални свет, објективну стварност, схвата као Једно које постоји и бивствује захваљујући Логосу, што ће рећи, објективном закону природе, односно творном почелу које чулима приметљиви свет одржава у вичном творном процесу, настајању и престајању, у вичној промени на темељу закона супротности које делује по начелу јединства у мноштву и разлике у јединству“ (коментари др Марко Вишић, у: Хераклит 2001: 53).

³ Овдје се мисли на Бога Логоса из *Пролога* Јеванђеља од Јована.

филозоф је онај који је слободан, истинољубив, који трага за истином и који и сам постаје истина, јер она из њега, као таквог, казује и открива, а историја о томе свједочи.

Стога, бавећи се искључиво науком није поуздано да ће нам омогућити једну спознају унутар космичке хармоније која води до оног првог и суштинског и нужног које омогућава бивање, него тежња ка остварењу једног вјештачког система који треба да представља један апсолутан и вјечит систем унутар којег човјек треба да спозна себе и да се у њему оствари као продукт своје сопствене воље.

Литература

- Гадамер 1996: Х. Г. Гадамер, *Похвала теорији*, Подгорица: Октоих.
Дилтај 1997: Вилхелм Дилтај, *Суштина филозофије и други списи*,
Сремски Каловци-Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
Хегел 1970: Г. В. Ф. Хегел, *Историја филозофије I*, Београд: Култура.
Хегел 1979: Г. В. Ф. Хегел, *Феноменологија духа*, Београд: БИГЗ.
Хегел: 1991: Г. В. Ф. Хегел, *Наука логике*, Београд: БИГЗ.
Хераклит 2001: Хераклит, *О природи*, Подгорица: Октоих.

Секција за социологију

СОЦИОЛОШКА ПЕРСПЕКТИВА: СЛОБОДА УМЕТНИЧКОГ СТВАРАЛАШТВА И ДРУШТВО

„Слобода је, с једне стране, хранљиви извор свега најбољег што је човек постигао а с друге стране, амбис у који се он може суновратити и уништити самог себе” (Варгас, Љоса 1992).

„Истина је тајанствена, недохватна, увек је треба освајати. Слобода је опасна, и тешко је живети са њом као и у њеном одсуству” (Албер Ками, из беседе приликом уручења Нобелове награде за књижевност, 1957. године)

Ако прихватимо тврдњу да је уметност без слободе немогућа, ништа тривијалније нисмо могли да искажемо када је у питању дискусија о односу друштвене и уметничке слободе. Права питања су: да ли је неслобода увек била непријатељ уметничком стваралаштву; где су границе уметничких слобода у савременом друштву.

Слобода. Слобода је основно својство и услов демократског поретка. Појам политичке слободе садржи правне (ограничавање политичке власти), сазнајне (свест о чињеницама и показивање пута слободи) и вољне (активност) елементе (Nojman 1974).

Услови под којима је човек слободан свакако су моћ избора, реалност могућности, остварљивост избора. Није спорна тврдња да без *избора* нема слободе, а без слободе нема уметничког стварања. Слобода садржана у избору, у политичком и уметничком избору дубоко је парадоксална. Она је, с једне стране, „хранљиви извор свега најбољег што је човек постигао” а с друге стране, „амбис у који се он може суновратити и уништити самог себе” (Варгас, Љоса 1992: 386-400).

Други елемент појма слободе јесте *реална могућност*. Слободан избор треба да је повезан са реалним могућностима а не имагинарним. Међутим, сам појам реалности је вишезначан, док је категорија могућности једна од најсложенијих филозофских категорија. За појединца, реалност је оно што се уклапа у његову психолошку структуру личности. Реалне могућности за једног песника, спортисту или политичара не могу се ставити у исту раван.

Изабрана реална могућност стваралачке форме треба да се *оствари*. То је трећи елемент појма уметничке слободе, у коме се ствараоци непрестано суочавају са питањем границе коју поставља *слобода другог*. Свест о слободи мора бити свест и о слободи другог човека; она има

---

* zoran.a@sezampro.rs

практичног смисла у заједници тек у односу моје слободе према слободи другог. „Сигурно, слобода као дефиниција човека не зависи од другог, али чим постоји ангажованост, дужан сам да истовремено желим своју слободу и слободу других, своју слободу могу узети као циљ само ако уједно узмем као циљ слободу других” (Sartre 1964: 38).

Право државе да се меша у слободу појединца оправдавају сви мислиоци политичког либерализма (Мил, Констан, Токвил). Ево Раселовог аргумента. „Док прихватам апстрактно право заједнице да се меша у живот њених чланова, да би осигурала свима биолошке неопходности (храна, пиће, здравље, одећа, смештај, родитељство), не могу прихватити њено право да се меша у оно што човек поседује и што није узето од другог. Мислим на знање, мишљење, уметност”. Слобода је, по Раслу, „право да се живи и мисли како смо изабрали и кад наш избор не спречава друге да учине исто” (Rasel 1977).

Овај навод јасно илуструје тежњу либералних мислилаца да ограниче права државе према индивидуалним правима и слободама.

Слобода може постојати, тврди Колаковски, тамо где је нешто дозвољено а нешто забрањено. Не може се дозволити да се вози десном страном као левом. Али поставимо сложенији проблем: шта ако се неки грађанин државе залаже за дезинтеграцију (разбијање) нације и државе чији је грађанин, а да му нису ускраћена права и слободе? Ако је реч о појединцу, такво залагање не подлеже забранама. Али, ако је реч о политичкој или невладиној организацији? Слобода њиховог деловања се може оправдати једино на основу правног поретка. У вишенационалним државама, националне заједнице користе слободу за потпуну самосталност и поред свих права које уживају. Овде се поставља забрана у средствима – таква залагања не могу да се остварују насилним средствима.

Уметност. Уметничко дело припада феномену лепог које је створено (артифицијелност), а не дато у природи (лепо у природи). Оно није забава за лаке емоције, већ израз дубоких мисли и осећања. Уметничко дело није уметничко по томе *шта* изражава већ *како* изражава. То је стваралачки дух, који тражи оригиналну форму да се изрази. Настанак уметничког дела јесте једна тајна. Уметничко дело као симболичка форма лепог задовољава емоционалне и интелектуалне потребе човека. У структури уметничког дела преплићу се естетски, сазнајни и друштвени елементи (Zugovac 2007).

Уметност је чулно доживљавање света (друштва, природе, човека). Она се обраћа чулима. Човек уметности на посебан начин посматра, мисли и доживљава свет у коме живи. Између њега и научника или практичног човека постоји разлика утолико што он уочава естетска својства предмета. (Естетика је реч грчког порекла - *estetizis* - и значи чулна осетљивост, чулно опажање.) Док научник тежи сазнању истине, а практичан човек користи или власти, естетички човек тежи лепоти. Уметничка способност човека је стваралачка способност да се обликују предмети према идеалу

лепог. А лепо је оно што се допада без користи. Тако је тврдио немачки филозоф Имануел Кант.

Да ли у одсуству слободе и демократије нема уметности?

Уметност није само форма. Појам уметности обухвата аутора, културну средину, друштво у коме живи, политички поредак, публику.

Демократија као *спољашњи оквир* моћи дефинише неке услове постојања уметничког стваралаштва. У једној традицији европског мишљења коју је утемељио Платон, а протеже се до тоталитарних режима XX века – фашизма, националсоцијализма, стаљинизма, уметност се доводила у висок степен зависности од државне власти. Политичка власт је инструментализовала уметничко стваралаштво, при чему се није застајало на „идејној садржини”, већ се ишло у прописивање форми и стилских праваца.

Уметник може да буде јавни грађанин, да саопшти своје ставове о политици и државном стању а једнако може да буде на некој јавној функцији. Друга ситуација укључивања уметника у политику је артистичка. Писац може од властите политичке биографије да направи грађу за књижевни облик. Разуме се, није неопходно да писац доживи политичку трагедију коју би потом искористио за књижевно обликовање. Политичка драма *другог* искуства може постати грађа за стваралачка трагања и уметничка решења. Књига Данила Киша *Гробница за Бориса Давидовича*, књижевна је семантизација стаљинистичког злочина.

У историји сваке националне књижевности може се лако препознати једна струја „уметности речи”, која конституише своја значења на темељу политичких чињеница, догађаја или имагинација (нпр.: Орвелова књига *1984*). Од дејства политичког није поштеђена ниједна књижевна врста. Политичка стварност (документ, фактографија) и политичке идеје транспонују се у књижевност посредством свих елемената књижевне структуре. Књижевни ликови могу се индивидуализовати политичким идејама као, примера ради, у роману Томаса Мана *Чаробни брег*. Са становишта класификације по предмету, издваја се политички роман.

Политика је стални изазов за књижевну уметност. Политика као пракса власти и један систем људских вредности, стваралачки је изазов за све уметничке врсте. У којој је мери стваралачки плодан сусрет политике и уметности у демократском и антидемократском друштву? Да ли је стваралачки изазов та два облика власти једнак по својим уметничким резултатима?

На ова питања могу се понудити различити одговори. Уметничко историјско искуство потврђује да су недемократски облици владавине, са становишта уметности, били богат извор стваралачке имагинације. Парадоксална је чињеница да је у стваралачком погледу политика разних

облика репресије над човеком и народима, била плоднија од оне уметности која се развијала у демократским системима. Аргумент за ову тврдњу није само у структури вредности појединих националних уметничких стилова и појединачних остварења, већ најпре у чињеници да је политичка историја људског друштва у знаку антидемократских система владавине: деспотије, тираније, апсолутне монархије, док се демократски системи јављају као практични облици пре 200 година.

Токвилова критичка запажања о америчкој демократији, у којој није било великих књижевних имена колико их је било у аристократској Француској, може бити од хеуристичке вредности (Токвил 1990: 379-453). Вредна књижевна остварења у антидемократским системима нипошто не сугеришу пожељни облик власти. Овде се само констатује једна књижевноисторијска чињеница која доказује да политички и економски напредак не мора бити подударан са уметничким вредностима.

Антидемократска политика националсоцијализма и стаљинизма (комунистичког социјализма) била је изазов за књижевну уметност. У књижевном отпору тоталитарној владавини, рођена су дела непролазне уметничке вредности попут књига *Доктор Фаустус* Томаса Мана, *Архипелаг Гулаг* Александра Солжењичина. Књижевна динамика после Другог светског рата у земљама реалног социјализма обрнуто је пропорционална политичком ограничавању слобода и права. (Подсећам на нека имена: Чеслав Милош, Милан Кундера, Ђерџ Конрад, Михаил Шолохов, Борис Пастернак, Леонид Леонов, Владимир Војнович, Ежен Јонеско, и ретко успешна генерација српских писаца у социјалистичкој Југославији.)

Тоталитарни системи власти су правно, идеолошки и практично цензуришали стваралаштво, са становишта пожељних политичких и уметничких вредности, при чему нису презали од јавних критика писаца, судских прогона, па чак и физичких ликвидација. Спољашњи политички диктати нису могли да подвласте слободан дух уметности. Књижевност је на политичко насиље одговорила неисцрпним богатством језика, стваралачких поступака, као и неухватљивим значењима језика. О књижевним последицама тоталитарне власти другачије суде Велек и Ворен (1985). „Свесни утицај тих држава био је у исти мах негативан (у сузбијању неких врста књижевности, спаљивању књига, цензури, ућуткивању и строгом проверавању неких писаца) и позитиван; подржавању регионализма крви и тла или социјалистички реализам”.

Тоталитарна власт може укинути све старе институције, али не може једну: језик и његове алегорије, симболичке системе, алузије, метафоре и метонимије. Унутрашња непрагматска сврха књижевних облика јесте она уметничка шанса коју ниједан систем власти не може да поништи. Систем репресије само је нагнао писце да темељитије трагају за оним уметничким техникама којима ће доскочити идеолошким захтевима.

Стваралачки успешан отпор књижевности систему комунистичког социјализма, доказаћу уметничким искуством српске књижевности у социјалистичкој Југославији. *Политички догађаји* (Први и Други светски рат, Информбиро и Голи оток, стаљинизација после рата), *политичке личности* (Стаљин, Тито), *политичке идеје* (социјализам, нација, грађанско друштво), *политичко мишљење и понашање* итд., били су једна од водећих књижевних семантема у српској књижевности. Једна квантитативна и квалитативна анализа књижевних остварења у протекле четири деценије, сигурно би показала да нема писца који бар у једној својој књизи није прихватио стваралачки изазов политике. Подсећам на неколико књижевних дела која су високо оцењена у стручној књижевној јавности и широј читалачкој публици. *Време смрти*, *Трен 2*, *Кад су цветале тикве*, *Време чуда*, *Гробница за Бориса Давидовича*, *Књига о Милутину*, *Убиство с предумишљајем*.

Опсесивност политичким темама и мотивима у послератној српској књижевности само потврђује претпоставку о постојању стваралачког изазова система власти у социјалистичкој Југославији. Политички монизам је подстицао трагање за одговарајућом формом референцијалних аспеката књижевности који су се концентрисали око критике политичких вредности. (Подсећам на разлике између свакодневног језика у Михаиловићевим *Кад су цветале тикве* и сублимну форму Данила Киша у *Гробници за Бориса Давидовича*.)

Искуство успешног књижевног одговора на политички изазов, који налазимо у српској послератној књижевности не упућује на закључак да велика књижевност мора имати политичке семантеме. Велика књижевност зависи од руке писца мајстора. Са теоријског и искуственог становишта ништа не обећава да ће политичка књижевност бити и уметничка књижевност (Аврамовић 2009).

Недемократски облик власти подстиче књижевну уметност на ново откривање света стварности, нове теме и мотиве стваралачког обликовања, али и на откривање нове форме, нових начина остваривања естетских вредности.

Друштвене границе слободе уметности

Уметност не може да постоји изван друштвеног оквира у коме настаје. Друштвене услове уметности препознајемо у животној биографији уметника, у установама које омогућавају или ометају уметнички рад, у материјалним и политичким приликама које утичу на уметничко стваралаштво. Друштво са својим установама, нормама и вредностима на више начина утиче на уметничко стваралаштво.

Текуће прилике у друштву, попут ограничавања слобода или материјална беда и патња људи, могу бити изазов за стваралачки израз. Обичаји, веровања, традиција, митологија снажан су инспиративни извор

за уметничко обликовање стварности. (Не)морално понашање људи као и појединачни и национални карактери тема су бројних књижевних и позоришних дела. Архивска грађа као облик колективног памћења често је коришћена у уметничким пројектима. Није нетачна мисао по којој уметничко дело настаје из искуства или из библиотека, галерија, музучких архива, дакле из традиције коју чувају разнолики записи.

Колика је уметничка вредност појединог дела питање је на које покушавају да одговоре пре свега естетика, а потом и разне теорије стваралаштва, да би на крају реч добили и делови *уметничке публике*. Основни појмови естетике јесу узвишено, укус, духовност, убедљивост. Публику у уметности током историје чиниле су различите категорије друштва. Некада је уметничка публика била искључиво из аристократских слојева и уметници су стварали за ту друштвену категорију. У савременом друштву уметник ствара за све чланове друштва, тачније он није мотивисан „референтном групом”, већ својим стваралачким плановима. Данас је уживање у уметничком делу отворено за све слојеве друштва, под условом да се поседује уметничка потреба, образовање и материјална средства.

Између уметничког дела и корисника посредује *тржиште* и уметнички критичар. Свако уметничко дело подлеже критичкој оцени, а у томе су најкомпетентнији они који се тим послом професионално баве. Уметнички критичар јавно излаже свој суд о делу и та околност може да утиче на пријем дела код публике и његову популарност. Тржиште то користи и тако се ствара популарност, али и профит. На уметности се и зарађује. Издавачи књига не само да су љубитељи књиге већ и људи који живе од издавања и продаје књиге. Власници ликовних галерија воле слике, али и продају их уз профит. Музички менаџери воле музику, али и зарађују на организацији концерата. Филмски продуценти финансирају филмске пројекте и са циљем да зараде на њима. Дакле, уметничко дело припада и пословном свету, а то може да остави и рђаве последице по уметничко стваралаштво. Увек постоји могућност да се зарад стицања профита занемари уметничка вредност. Подсетимо на примере модерне уметности као што је поп-арт, који везује уметност за индустријске производе – слика аутомобила са девојком, или хепенинзи у самоуслугама, улици.

Каква је друштвена функција уметности? У теоријским радовима могу се прочитати тврдње о вишефункционалности уметности (Ћ. Лукач, Л. Голдман, Т. Адорно, Е. Блох, Е. Фишер). Тако она има сазнајну, вредносну, културну и образовну, васпитну, хедонистичку, забавну, катарзичну функцију. Свака од ових тврдњи има нешто истине јер уколико публика одговара на различите начине на појаву уметничког дела ми морамо да прихватимо сваку функцију. У савременом друштву није примењива нормативистичка теорија функционалности већ искуствена. То значи да она уметничка потреба публике која се задовољава у области

уметничког стваралаштва, заслужује да се одреди као друштвена функција уметничког дела.

Уметничка употреба уметности

„У уметности влада слобода и противна је свему што подсећа на неку обавезу... Она представља раскош и украс који је можда лепо имати, али који човек не мора бити дужан да прибави: оно што је сувишно, није обавезно. Насупрот томе, морал је неопходни минимум, крајња нужност, хлеб насушни, без којег друштва не могу да живе. Уметност одговара потреби коју имамо за расипањем наше активности без циља, из задовољства да је расипамо, док нас морал принуђава да идемо одређеним путем ка одређеном циљу: ко каже обавеза, самим тим каже принуда. На тај начин, иако може бити надахнута моралним идејама или се наћи укључена у еволуцију моралних појава у правом смислу речи, уметност сама по себи није морална” (Диркем 1972: 95).

Уметници у савременом демократском друштву одбацују сваку границу у свом стваралаштву. Свако уметничко дело рачуна на „свети простор уметничке слободе”, и то је нормално у 21. веку. Те речи Синиша Ковачевић, поводом одбијања Народног позоришта да на репертоар стави представу *Чудесни*, (*Политика*, 27. октобар 2013), а због псовачког језика у драмском тексту, јасно показују тежњу да се порекне право друге слободе, она у којој се креће публика, државни закони, јавни морал, стручна критика.

У том светом простору уметничких слобода стварају се бар три артистичке струје: 1) дела са естетичким идеалом, 2) ангажована уметност (уметност као критика друштва, 3) уметничка дела која инструментализују одређене политичке догађаје или личности или религију.

Неколико наредних примера показаће каква је употреба уметности могућна. Најпре две позоришне представе и један филм.

Први пример. Врхунац бацања свакојаког смећа на српску нацију у позоришном комаду, остварен је 18. маја 2012. године, на сцени Атељеа 212, у представи „Зоран Ђинђић”, загребачког редитеља Оливера Фрљића. Представа почиње сценом прања руку у бурету пуном крви, на коме пише „новија српска историја”, а завршава повраћањем по српској застави. У представи се Војислав Коштуница ислеђује, а владика Амфилохије са калашњиковим држи говор на одру Зорана Ђинђића.

Овај пропагандни перформанс треба повезати са „више него видљивом патологијом наше позоришне сцене, на којој, ових двадесет година, завидну улогу, ако не преовлађујућу, имају комади препуни псовки, опростачења и вређања Срба те антисрпске пропаганде до нивоа постмодернистичке темпиране инструментализације дебилизма, кретенизма и мазохизма. Број случајева представе те врсте, заједно с нашим филмом (тзв. *српски филм* и остали), представљају довољан узорак

више за психоаналитички третман него за уобичајени критички третман (в. Брдар 2012).

Али оваква („патриотска“) критика се оспорава. Како? Лукавством. Користе се два аргумента (Татјана Мандић Ригонат 2012). Први, да је позоришна представа фикција, да је сцена имагинарни простор. Уметност руши табуе па зашто би постојао табу државне заставе. Дакле, на једном месту, уметност се схвата метафизички, а на другом, реалистички. А када се пљување по застави у позоришној сцени прогласи рушењем табуа, на исти начин може да се брани табу од рушења. Није, дакле, реч о неком ванпозоришном судији, који ће рећи ово може а ово не. Ради се о праву на оспоравање са било ког становишта. Патриотска критика пљувања националне заставе у уметности легитимна је колико и право уметности да руши табуе. А исто тако, право је критике да у томе открије идеолошку, политичку, или неку другу инструментализацију уметности.

Ево још једног примера о „мешању“ уметности у политику. „Битеф је увек био посвећен политици. Просто је немогуће нечим се релевантним бавити у театру, а да то није и политика, често и веома конкретна, чак дневна“ (Ћирилов 2014). Ако је тако, по ком праву уметници оспоравају политичку критику уметности (позоришта)?

Други пример. Позоришна представа „Коштана“ редитеља Андраша Урбана на 59. Стеријином позорју, у извођењу суботичког Народног позоришта (Нови Сад, 2014), политичка и национално мањинска инструментализација драме Боре Станковића. Лајт мотив ове представе јесте реченица „Јебем ти Србију и мене у њој“ (Попов 2014). Још једна сцена – на дан Ускрса, глумци седе и певају православну молитвену песму, а за то време мргодни Хаци-Тома обавља сексуални чин са својом женом. Или на стихове Змајеве песме „Српска политика“ глумац окружен осталим глумцима десном руком изводи вишеструке нацистичке поздраве. Или када председник општине малтретира Коштанине родитеље, двоје глумаца на зиду исписују графит *Смрт Циганима!* Каква су то значења? Чисто политичка умотана у уметност.

Трећи пример. Пре две године Анџелина Џоли режирала је филм *У земљи крви и меда*. По оцени филмске критике, ово „уметничко“ дело изразито је негативно обликовало српски народ и српске војнике током рата у БиХ, 1992-1995. То је отворено признала и сама ауторка. „Знам да овај филм побуђује болне емоције, али њиме подсећамо не само на патње већ и на то да сте преживели... Српски народ је паметан и знаће да разликује истину од онога што им се намеће и увидеће да је филм уметност“ (Анџелина Џоли, на премијери филма *У земљи крви и меда*, у Сарајеву, 14. фебруара 2012. године („Овације Анџелини Џоли у Сарајеву“, *Политика*, 14. фебруар 2012).

х х х

Заогрнута светим простором слободе, уметност је слободна да критикује друштвене и политичке појаве, да инструментализује стварност а критику или институционално добијање неког уметничког дела, спремно дочекује као „напад на слободу уметничког стварања” или као покушај цензуре.

Необична је аргументација ангажованих уметника. Ево једног примера. Класичан метод је понашање власти. Власт не воли уметност и уметника! Тврди се да прогресивни уметници никада нису били миљеници власти, јер је та врста неконвенционалног театра, филма, књижевности, увек тежила да буде критична и субверзивна.

Теза о критичкој и субверзивној уметности отвара врата другој врсти критике према уметности. Напуштање идеала естетског, допушта борбу неестетских уверења, тврдњи, аргумената. Ако уметник својим делом критикује друштво, власти, људе на власти, онда адвокати друштва и власти једнако могу да критикују уметника и његово дело. У супротном, уметничка критика би имала привилегију.

Убацује се елемент ангажованости (уметник и дело). Ако је прогресиван, критичан, субверзиван, онда мора да очекује критику супротног усмерења. У супротном, уметник би имао тапију на истину. Та врста ангажоване уметности настоји да се заодене ауром уметности, тобоже царство лепоте не може да се напада. Али, то је провидна маска. Нешто неодрживо. Иста оптужба власти одвија се и на једној другој основи. Пример је из Србије. У демократском поретку Републике Србије, власт се бира на изборима и она странка која добије изборе, има мандат да води културну политику. Да би остварила своје циљева у овој области, она користи ресурсе – правне, кадровске, финансијске. Одлука да постави своје кадрове дочекује се као напад на културу и уметност, и то од оних који су вољом неке друге власти запоседали функције у култури. Ево примера. „Смењивање угледних писаца, редитеља, културних радника са чела значајних институција културе јесте најаву систематских чистки“ (ПЕН, *Политика*, 9. 10. 2012).

Постоји још један класичан метод одбране светог простора уметничке слободе. Напад на цензуру. Одлука да се у некој институцији не прикаже неко ликовно дело, чувари светог места проглашавају цензуром. Културни центар Новог Сада, октобра месеца 2013, одлучио је да не дозволи излагање слике на којој је Исус Христос представљен са парама у руци. Академија у Новом Саду, у знак протеста, одлучила је да повуче изложбу. Да ли је то гушење слободе и лепоте уметности? Да ли бисмо протестима против Голе Маје Клода Монеа (или Гојине Олимпије) били лицемерни квазиморалисти? Да ли одбијање једне институције да излаже слику вулгарног Христа, значи и цензура уметности? Где су друге институције? Оне би можда допустиле излагање слике о којој је реч. Па

ваљда држава својим одлукама врши цензуру када забрани једно уметничко дело у свим установама културе. Како критиковати уметничке садржаје а не бити против слободе стваралаштва?

Нешто слично догодило се приликом излагања фотографија које приказују Исуса Христа у друштву ЛГБТ особа. Ауторка је Швеђанка Елизабет Олсон Валин. Изложба у Србији изазвала је протесте и захтеве за забрану. Присталице светог простора слободе уметничког стварања то су одбијале. Како друштво и морална свест критикује овакву изложбу? Најпре, тврдња да је у Шведској изложба била дозвољена, није добар аргумент. То је друга култура, која то допушта, нека друга то не прихвата. Тврдња да је то уметност, ништа нам не казује. Уметност може да се инструментализује (пропаганда хомосексуализма). Слобода уметника судара се са слободом публике. Аргумент да не иде ко неће, није оправдана јер критеријум морала и права верујућих припада општим вредностима.

Закључак

Уметност може да се инструментализује за разне циљеве. Показали смо неколико аспеката ове функције. Како да се друштво постави према појавама и појединцима који заступају антинационалне и антидржавне ставове у држави и нацији? Како да се постави према идејним струјањима у друштву, тачније где да постави своје границе мешања у уметничком стваралаштву (уколико нема те границе, нема ни државе)? Постоји неколико одговора: 1) треба да подстиче метод књигом против књиге, на уметничке садржаје реаговати ваљаном аргументацијом; 2) учествовати у јавним дебатама о односу идеолошких опредељења уметника и националних вредности; 3) критички анализирати употребу друштвених и политичких значења; 4) јавна критика државног финансирања дела са наглашеном инструментализованом функцијом, што наравно не значи да треба да спречава материјалну подршку из других извора. Дакле, слободна расправа је доступна сваком учеснику у културном и уметничком животу, а када је реч о државним институцијама, оне се руководе општим интересима нације и грађана.

Литература

Аврамовић 2009: З. Аврамовић, *Социологија и књижевност*, Београд: Рашка школа.

Аврамовић 2011: З. Аврамовић, *Социолошка осматрачница културе и образовања*, Београд: Рашка школа.

Брдар 2012: Брдар Милан, „Прљаве руке без савести“, *Печат*, 24. 5. 2012.

Варгас 1992: М. Љоса, *Изазови слободе*, Нови Сад: Летопис Матице српске.

Велек и Ворен 1985: Р. Велек, О. Ворен, *Теорија књижевности*, Београд: Нолит.

Диркем 1972: Е. Диркем, *Друштвена подела рада*, Београд: Просвета.
Zurovac 2007: М. Zurovac, *Tri lica lepote*, Београд: Službeni glasnik.

Мандић Ригонат 2012: Татјана Мандић Ригонат, „Табу заставе“, *Политика*,
27. јул 2012.

Токвил де Алексис 1990: Токвил де Алексис, *О демократији у Америци*,
Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Nojman 1974: F. Nojman, *Autoritarna i demokratska država*, Zagreb: Naprijed.

Попов 2014: Јован Попов, „Србија и Срби, увек исти“, *Печат*, бр. 323,
2014.

Rasel 1977: B. Rasel, *Osvajanje sreće*, Београд: Minerva.

Sartr 1964: Ž. P. Sartr, *Egzistencijalizam je humanizam*, Sarajevo: Veselin
Masleša.

Ћирилов 2014: Јован Ћирилов, „Намерно провоцирамо јавност“, *Политика*,
7. 9. 2014.

ПРОМЕТЕЈСКА СОЦИОЛОГИЈА СЛОБОДЕ
(Маргиналије о деонтологији позива социолога)

„Социологија почиње ослобађајући свет од илузија
и наставља ослобађајући себе.“
Алвин Гулднер

„Социологија даје знање о свим облицима друштвене детерминације
и тиме отвара нове области човековог избора и деловања.“
Х. Бергер и П. Келнер

„Садашња је задаћа социологије да друштва доведе
до спознаје о њиховој акцији.“
Ален Турен

1. *Религија, филозофија и слобода*

Упоредо са доминацијом религијских мантри о божанској предестинацији света и човекову подређеност свемоћи судбине, у античкој грчкој митологији јавио се *мит о Прометеју*. По легенди, он је крао ватру од богова и даривао људима да им топли дом и обасјава пут. Због тога је кажњен од врховног бога Зевса. Ради се, симболички, о првом миту о природном праву човека на сазнање и побуну и самоослобађање против свих хетерономних и ауторитарних облика владања.

Филозофија је, као рационални облик човековог погледа на свет, даље – развила критички и активни однос према свету. Афирмишући човека као *homo sapiens*, филозофија дефинише његову генеричку суштину као биће праксе/биће слободе, истичући да у „фундаменталном онтолошком смислу слобода чини бит човека“ (Филиповић 1984: 304). Највећи филозоф у историји филозофије *Хегел* види сврху светске историје у напредовању свести/самосвести човека о својој слободи. *Маркс* је пак сматрао да је „слобода вечна аристократија људске природе“ (*Дебата о слободи штампе*, 1842), те да с оне стране класног друштва у истинској људској заједници може бити њено истинско остварење, као помирење слободног човека у слободној заједници. У вези с тим, истиче: „На место старога буржоаског друштва са својим класама и класним супротностима

---

* ljubisa.mitrovic@filfak.ni.ac.rs

ступа удруживање у коме је слободан развитак сваког појединца услов слободног развитка за све (Маркс, Енгелс стр. 75).

Од антике, преко просветитељства и модерне, до савремености *идеја слобода* заокупљала је најблиставије умове филозофа и научника. Историја социјалне филозофије, антропологије, политичких, социјалних и социолошких учења и теорија о слободи и прогресу, најбоље илуструју успон идеје слободe. Оне су надограђивале ту идеју, повезујући најбоље вредности хуманизма, либерализма и социјализма са социјалним покретима друштвених промена, хуманизације друштва и еманципације човека.

2. О улози науке

Наука није попут уметности, ларпурлатистичка игра имагинације духа. Уз сву њену аутономност, она је у служби задовољавања одређених друштвених потреба/реализације друштвених циљева. Њен развој је, у крајњој инстанци, израз структуралних друштвених потреба. Она је одговор на те потребе и изазове духа времена. Стога је наука, за разлику од религије, уметности и филозофије, непосредно више детерминисана друштвеном логиком и налозима царства нужности.

Историјски развој друштва у директној је зависности од напретка науке и слободe. Но, слобода је старији појам од науке. Она је онтолошка, гносеолошка, етичка и акцијска одредба генеричке суштине човека као бића праксе.

Стога свако схватање човекове слободe садржи прелаз од науке „према једном другачијем дискурсу“, истичу Х. Бергер и П. Келнер у студији „Социологија у новом кључу“, било путем субјективног искуства, вере или разума, као и суочавање са границама метода њеног проучавања, али и њеној онтолошкој вредности, друштвеним детерминацијама и реланих могућности остваривања (Бергер, Келнер 1991: 110).

3. Слобода

Слобода је старији појам/категорија од филозофије, науке, па самим тиме и од социологије. Она је човеков изум. Рођена је из делатног односа човека наспрам света и самога себе. Праксис, као сазнајни и делатни однос човека према свету и себи – прави је извор, родно место и завичај слободe. Од настанка наше врсте, човек/човечанство је градио тај однос, увећавајући у том процесу како сазнајну моћ тако и ширећи простор слободe и квалитета друштвеног живота, хуманизујући друштвене односе.

Слобода као богиња Шива, многолика је: има бројне димензије. О њој можемо говорити у множини као личној и друштвеној категорији, објективној и субјективној страни слободe, као економској, социјалној, културној/духовној, политичкој, унутрашњој и спољној.

Развој науке и производних снага друштва омогућио је раст човекових моћи и човекових слобода. Но, између ових облика испољавања човековог бића: раста технологије и слободе не постоји кореспонденција и конвергенција. Повећање човекове технолошке моћи над природом не мора значити аутоматско увећање квалитета живота нити људских и друштвених слобода. То најбоље илуструју бројни економски проблеми одрживог развоја човечанства данас.

Наиме, човек руковођен поствареном логиком профита може увећати моћ производних снага (индустријализација, нуклеарно оружје...) на штету еколошке равнотеже, живота многих врста и здравља људске популације. Све то говори о амбивалентности људске природе која у себи садржи, поред рационалне и ирационалну моћ. Целокупна историја човечанства то илуструје – борбу између Ероса и Тонатоса, добра и зла, отуђења и разоруђења, тј. хуманизације друштва и еманципације човека. Иако се можемо сложити са Аленом Туреном, који у својој студији „Криза модерности“ пише да је „слобода стваралачка снага која је сама себи циљ и супротставља се свим облицима зависности“, треба истаћи да се она реализује у реалном конкретно-историјском и друштвеном контексту. Стога социолошко истраживање слободе претпоставља њено проучавање не само путем разумевања човекових идеала, уверења, ставова о слободи, већ и система друштвене детерминације, који иде из друштвеног окружења (начина производње, социјалног и политичког система, карактера друштвених односа, класне структуре и културе); из објективних услова, ограничења и могућности које иду из системских и социјалних оквира/претпоставки у којима људи и друштвене групе делују. Тек у овом контексту „социологија може да анализира распон могућности, или могућих избора, у датој друштвеној ситуацији“ (Бергер, Келнер 1991: 111), реалне социјалне шансе, мобилности и деловања појединаца и друштвених група на плану њиховог разотуђења. У том смислу социологија, резултатима својих истраживања пружа сазнање не само о свим облицима детерминизације status quo, већ и алтернативним могућностима избора и деловања друштвених актера, њиховог самоослобођења.

4. Прометејска социологија и слобода

Социологија је настала, на трагу покрета модерне и просветитељства, средином 19. века, из кризе и живог противречја грађанског друштва. Она следи логику и дух просветитељског ума, да се посредством њених истраживања и употребе „јавног знања“, може сазнати истина о друштву и човеку и развити делотворна критика постојећег, било у служби његове реформе или револуционарног превладавања. Таква очекивања о новој науци о друштву и човеку имали су њени оснивачи *Огист Конт*, утемељивач позитивистичко-функционалистичке социологије поретка и *Карл Маркс* – мислилац филозофије праксиса и социологије револуције.

Социологија као наука, настаје као духовна пубуна против свеколиког фетишизма чињеница (теолошког, метафизичког, економистичког света). У вези с тим Ален Турен у свом делу *За социологију*, између осталог, пише: „Социологија није могла постојати прије но што су се друштва могла сматрати производом свога дјеловања. Њен настанак укида подређеност друштвених чињеница осталим врстама анализа: религиозним, правним и економским. Социологија, објашњењем друштвеног система и односа, тако замјењује интерпретације које су пријашња друштва давала о својој организацији и развоју. Њен је напредак везан за спознају друштва о њиховој повијесности и њиховим друштвеним односима. Она је тако средство иновације и ослобођења“ (Турен 1980: 223).

Социологија настоји да снагом критичког ума и целовитим истраживањем социјалне стварности ослободи друштво и човека тираније сваке врсте над човеком. Она тежи да уместо схватања историје као детерминистичког ланца у коме делују гвоздени механизми судбине, друштвене односе учини видљивим, те да користећи моћ истине у сазнавању законитости које делују у друштву, омогући друштвеним актерима рационални увид у мрежу друштвених односа – карактер репродукције структуре и динамике на различитим нивоима глобалног друштва (локалног, регионалног, националног, светског/глобалног) и подстакне њихово деловање у служби реформе или радикалне измене друштвеног света, односно у служби одрживог развоја, хуманизације друштва и еманципације човека.

Социологија је рођена из духа модерне и просветитељства. Она је, како тврди *Рејмон Арон*, чедо грађанске револуције која је изродила, на политичком плану грађанина, а на духовном – социологију као рационални облик критичког промишљања друштва човека и историје.

Јурген Хабермас у својој студији „Теорија и пракса“ (1966), између осталог, тврди да је социологија наука друштвене кризе и да је од самог настанка у погледу своје функције подељена. Њу су једнако својатали актери реформе, рестаурације и револуције.

Ален Турен такође пише о различитим социјалним функцијама социологије: а) партиципативно-функционалистичкој и б) конфликтној социологији. О социологији у служби снага поретка/status quo и социологији акције у служби актера – покрета друштвених промена.

Полазећи од различитог поимања сазнајне и социјалне функције социологије (и парафразирајући Гурвичеву типологију друштва) могли бисмо на социологију, као науку и позив, гледати/интерпретирати као прометејску (хуманистичко-еманципаторску) или институционалистичку (у служби владајућих сила поретка).

Карл Маркс је својим истраживањима положио темеље не само филозофије револуционарног праксиса већ и дијалектичке *социологије револуције*. На овом трагу деловали су стваралачки марксисти и неомарксисти. У овом хоризонту критичког мишљења развија се и данас, у епоси

историјске неоконзервативне рестаурације и осеке утопијске наде и левице, стваралаштво нове генерације мислилаца револуције „трећег таласа“ у ери глобализације, нових технологија и „интернет генерације“.

О таквој прометејској социологији *Алвин Гулднер* пише као о радикалној рефлексивној социологији, као дисциплини која помаже човеково ослобађање. *Пјер Бурдије* као о критичкој науци „бориличкој дисциплини“, *Ален Турен*, у најновијој студији „Нова парадигма“ (2005), – као о социологији слободе: „од класичне социологије друштва као затвореног добро утврђеног замка, ка друштву које личи на пејзаже у покрету“ (Турен 2011: 98). *Зигмунд Бауман* пише о социологији пост-модерног друштва: флуидне модерности и течног друштва, истичући да је она, уколико жели остати лојална свом позиву – критичка наука, која поставља као обавезу преиспитивање друштва у коме живимо и делање у циљу побољшања истог“ (*What Use is Sociology* 2014). *Имануел Волерстин* пише о социологији у служби истине, доброте и слободе.

Социологија, дакле, није бећарска „весела“ наука већ критичка комплексна наука о човеку и друштву/друштву и човеку, која резултатима својих истраживања помаже активној партиципацији човека у савременим борбама/друштвеним преображајима у служби друштвеног развоја, хуманизације друштва и еманципације човека. *Ален Турен* је ту акционалистичку/прометејску улогу социологије, као „критичке лектире друштвене праксе“, дефинисао речима: „садашња је задаћа социологије да друштва доведе до спознаје о њиховој акцији“ (Турен 1980: 223).

5. Раскрића савремене социологије

Савремена социологија је наука о глобалном светском друштву. Она дели све слабости свог времена и кризе савременог друштва. Разапета је између процеса глобализације и фрагментације света, између методолошког космополитизма и методолошког индивидуализма/национализма (У. Бек). На том расцепу између друштва и човека/индивидуа; хипертрофираних облика „надруштвености“ глобалног доба и персоналистичког индивидуализма – она се ломи, цепа, мрви. Њени истраживачи се деле и бункеришу, на хипертеоретичаре и хипертехничаре, на теоретичаре и техничаре, на присталице различитих школа, парадигми. Њена знања се инструментализују за центре отуђене моћи од микро-друштвене структуре до глобализаторских режима, ГНЦ као планетарних гладијатора, војно-политичких алијанси, глобалних медија, различитих елита/псеудоелита – снага крупног капитала, корпоративне моћи и мафијашких сила савремене зеленашке интернационале капитала.

Савремена социологија је теоријски и методолошки плуралистичка, а предметно све више глобалистичка. Она постаје предметно све више *глобалистичка наука*. Наиме, промене у друштвеној онтологији света, које су настале у другој половини 20. века и на почетку 21. века (оличене у

научно-технолошкој револуцији, информатизацији и глобализацији) – довеле су до глобализације предмета социологије као науке. Социологија је настала у 19. веку, у условима нације као глобалне друштвене групе, а данас живимо у ери глобалне транзиције – ка формирању света пост-националних констелација или човечанства, као нове друштвено-историјске форме развоја света.

Но, и поред ових радикалних промена у структури и динамици савременог друштва, социологија споро мења свој парадигматски оквир и мрежу категоријалног апарата. Зато као да касни за променама, а њен „посао“ преузимају нове науке/ дисциплине. Све се више јављају као њени конкуренти нове науке у лику „човек и свет“, мондологија/глобологија, које теже трансдисциплинарном изучавању глобалних процеса одрживог развоја и еманципације човека у савремености. Све је више часописа, дисциплина, колеџа – на којима се изучавају студије глобализације, глобалистичке студије. Ове дисциплине постају интегрални део наставних планова и програма, али и формирају се посебни институти, факултети и универзитети, на којима се изучава ова нова врста комплексне науке о човеку, одрживом развоју и свету – у форми студија *глобализације, глобалистике, мондологије, космополитике*.

Настанак ових студија свакако је структурни израз потребе савремене епохе, али реакција на претерану подељеност, специјализацију и дисциплинарни хаос у науци. Наиме, као реакција на фрагментацију и „размрљени рад“ у науци, јавила се потреба за грађењем нових синтеза између света различитих наука: природних, друштвених и хуманистичких, између филозофије, науке и религије. Та потреба изражава се како у сфери науке, у виду мултидисциплинарних и трансдисциплинарних истраживања, или у систему образовања у појави интегрисаних форми студија/студијских програма.

Овде ваља приметити да је то сложен процес, а не само питање механичког „окупљавања“ и интегрисања планова и програма. *Волерстин* је, са групом истраживача скренуо пажњу на потребу великог *отварања друштвених наука* према резултатима природних и хуманистичких (*Волерстин 1997*). Да би се начинио искорак у нов квалитет – изграђиван је интегралан теоријско-методолошки приступ у разумевању промена које су захватиле савремено друштво, човека, човечанство, свет. Но, то је захтеван посао, који претпоставља не само тимски рад научника, већ радикалан обрт у методологији истраживања, у изградњи нових холистичких парадигми о човеку и свету, друштву, одрживом развоју и човечанству у глобалној епохи.

6. *О особеностима социолошког приступа и заната социолога*

Од свог настанака социологија тежи *глобалном приступу* у истраживању друштва, а то значи да се са становништа теоријског и

методолошког начела тоталитета проучава свака друштвена појава и друштво као комплексни историјски реалитет. Наравно, та целина глобалног друштва била је различита: у време настанка социологије – то су нације као глобалне групе, данас – то је човечанство као глобални светски систем. У том смислу *предмет социологије*: у онтолошком и гносеолошком смислу доживео је радикалну метаморфозу и предметно проширење, те стога можемо говорити о феномену *глобализације социологије* и редифенисању њеног предмета.

У методолошком погледу теоријско *начело тоталитета* претпоставља да се истраживању друштва и појава приступи дијалектички; а то значи да је „свака појава производ целине и произвођач целине“ (К. Косик). Следствено томе, неопходно је у истраживањима применити интегративни методолошки приступ, комплементарну апликацију различитих метода и техника истраживања: од компаративно-историјске, преко структуралистичке, светско-системске до функционалне анализе; преко метода идеалних типова – социологије разумевања до херменаутике.

У савременој социологији изражена су два доминантна приступа дехуманизације социологије као науке и позива. Један је оличен у *неопозитивистичкој квантофренији*, која комплексан процес научног сазнавања друштвених проблема редуцира на квантитативни опис друштвених појава („бројења попових тараба“ – како се то у мом завичају каже), тј. пуко мапирање и регистровање друштвених чињеница. Као да се, овим поступком, формирања емпиријске евиденције, завршава мисија социолога–истраживача, специјалисте, аналитичара „размрвљеног рада“ у социолошкој науци и професији. Притом се заборавља на упозорење Т. Хакслија да: „они који одбијају да иду даље од чињеница ретко допиру у свом сазнању, докле допиру саме чињенице“. Или, како је то о овој појави са иронијом писао А. Поенкаре као о истраживачкој илузији „да се гомила цигала на стоваришту може прогласити готовом грађевином“.

Други вид деформације у савременој социологији и друштвеним наукама изражен је у тенденцији *институционалистичке социологије*, која се не пита за суштину датог поретка јер се он кроз апологетску визуру априори сматра безалтернативним „добрим врлим новим светом“. У овом обзорју социологија је искључиво апликативна наука у служби некритичких коментара нормативних политика „званичног друштва“ и корпоративних технократских елита.

Ваља истаћи да и једна и друга крајност у социолошкој праксологији доводи социолога у беспуће, редуцирајући његов позив на пуког социографа, који заборавља „да је збирка чињеница слепа, ако је само збирка“ (Спрот); или пак на идеолошког пропагандисту и протагонисту медијског и политичког маркетинга у служби апологије програма нормативних регула владајућег институционалног поретка.

Насупрот овим тенденцијама, неопходно је истаћи захтев за реафирмацијом квалитативног „хуманистичког приступа“ у социологији (Ј.

Ф. Глас), тј. тражи се од социологије да друштвеним појавама врати „душу“ (Х. Блумер), да се социолошком проучавању врати „људска перспектива“ (С. Браун), да се нађе „људски коефицијент“ (Ф. Знаниецки) (Богдановић 1984: 107).

Социолошка истраживања нису сама себи циљ. Она, поред сазнајне, имају и социјалну функцију. Поред утврђивања истине, тј. критичког истраживања постојећег, социологија, властитим резултатима, треба да служи човеку и друштву.

Социолошка истраживања нису вредносно неутрална, и она су прожета дејством сила социјално-класног детерминизма у друштву. Италијански аутор *Г. А. Гили*, анализирајући ово питање у свом делу „Како се истражује“ указује на битну одредницу одређења истраживача у том процесу научноистраживачке делатности, подвлачећи да се овде, пре свега, ради о научном а не политичком избору истраживача. Наиме, *Гили* сматра да је однос према носиоцима производних снага, тј. базичним производним и социјалним снагама у друштву, онај суштински критериј диференцијације истраживача; дакле, не према тренутачном политичком распореду и партијском груписању, а још мање према политичким елитама и лидерима, какав однос и критериј налазимо у прагматичној стаљинистичкој одредби о партијности науке. У том смислу треба истаћи да истраживачи не могу а да се не одреде, чак и онда када се манифестно не декларишу, они то чине на један посредан начин преко избора предмета истраживања и начина његовог истраживања (опширније у: Кувачић 1977: 41–42; Gouldner 1980: 9–128). Својом анализом *Гили* показује да је социологија далеко од тога да буде „неутрална“. Социолог – научник – истраживач, властитим истраживањем, на овај или онај начин стаје на страну носилаца нових производних снага или њихових окова, тј. оних социјалних снага, друштвених класа, које све више постају кочницом друштвеног развоја (Gilli 1974: 22–25). Стога *Гили* сматра „да бити објективан не значи, како се обично мисли, гледати ствари с неутралног, и према томе свакоме прихватљивог стајалишта: објективност значи, напротив, проматрати стварност са стајалишта историјски прогресивне класе, класе која се у том одређеном историјском часу намеће као најнапреднији део производних снага“ (Gilli, 1974: 24). Оваква *Гилијева* одредба објективности и ангажованости научника – истраживача у друштвеним истраживањима уопште има рационалну теоријско-методолошку и инструктивну вредност и у социологији (опширније у: Митровић 2008: 55–74).

7. О значају акцијских истраживања

Историја социологије показује различите етапе њеног развоја на свету. Њих истраживачи различито класификују. Између осталог, неки пишу о следећим етапама: пионирском/херојском добу; фази институ-

ционализације и развоја универзитетске социологије; о примењеној/емпиријског социологији; о фази савремене социологије и постсоциологији.

Критичко разматрање биланса развоја савремене социологије указало би нам на различите видове њене диференцијације/поделе: на хипертеоријску и хиперемпиријску; на академску и примењену; традиционалну, класичну, модерну и постмодерну; према дискурсу/теоријским школама; према националној припадности и регионалном пространству. Задатак је историје социологије и социологије социологије да истражи социјалне и културне претпоставке настанка или развоја различитих облика социолошке праксиологије и њихову улогу у друштвеним променама.

Од свог оснивања до данас социологија је развијала различите облике истраживачке праксе/праксеологије. Ако бисмо те облике груписали у различите врсте социолошке активности могли бисмо детектовати следеће врсте истраживања:

1) теоријска/метатеоријска и емпиријска; 2) фундаментална, развојна и акцијска; 3) макросоциолошка, мезосоциолошка и микросоциолошка; 4) у погледу методолошког приступа: на присталице методолошког индивидуализма и методолошког космополитизма.

Ваља истаћи да је различит домет ових истраживачких пракси и њихов допринос у развоју савремене социологије. Оно што је, међутим, битно треба истаћи да је социологија глобална наука о друштву, те да је за њен развој неопходно стално изграђивање јединство између резултата теоријских и емпиријских истраживања.

Социологија није само апстрактна-теоријска наука, критичка рефлексија о друштву, већ емпиријска, примењена наука. У том смислу велики је значај у систему социолошких наука имају развојна и акцијска истраживања. Акцијска истраживања развила су се после Другог светског рата у различитим областима/проблемским пољима, као што су то: социјална психологија, педагогија, истраживања микродруштвених структура (друштвених односа у предузећима, установама, локалним заједницама...).

Акцијска истраживања, друкчије називају и партиципативним. Она су једна врста комплексних ангажованих истраживања у социологији у којима истраживачи, заједно са групом која је предмет проучавања, активно суделују како у детекцији проблема који су предмет истраживања, његовој дијагнози узрока, тако и мапирању отворених проблема, као и истраживању развојних могућности, и изналажењу путева и средстава за разрешавање актуелних проблема и изграђивању оптималне стратегије програмског и институционалног преображаја дате друштвене средине/заједнице. Акцијска истраживања су најпре развијена у социјалној психологији (*Курт Левин*) а потом у индустријској социологији, социологији локалних заједница и социологији друштвених покрета. Најпознатији утемељивач акцијских истраживања у савременој

социологији јесте француски социолог *Ален Турен*, који је још пре 30 година (најпре студијом *La Vox et le Regard*, 1978) засновао читав систем социолошких истраживања у оквиру своје акцијске социологије, социолошке интервенције и перманентне социологије (Митровић 2007: 5–15).

Колега *Петре Георгијевски* у свом раду: *Карактеристике и методи акционог истраживања заснованог на заједници као сервису за решавање социјалних проблема* ближе дефинише природу и функцију акционог истраживања на следећи начин: „Акционо истраживање засновано на заједници је у социологији и другим друштвеним наукама тип истраживања који користи квалитативну или мултиистраживачку (мешану) стратегију коју сачињава целина пракси и процедура које обављају истраживачи – практичари обучени од стране истраживача консултаната или олакшивача, са циљем да се дијагностикују проблеми у заједници на основу добијеног знања из истраживања које се врши у одређеном друштвеном контексту и да се на основу тога преузме акција за промену ситуације или за решавање дијагностикованог проблема, као и евалуција или поновно истраживање насталих промена“ (Георгијевски 2014: 67). На основу анализе *Гергијевског*, партиципативно акционо истраживање садржи следеће кључне одлике и карактеристике: 1) Акционо истраживање засновано на заједници је друштвен процес; 2) Акционо истраживање засновано на заједници је учесничко; 3) Акционо истраживање засноване на заједници је практично и колаборативно; 4) Акционо истраживање заснована на заједници је еманципирајуће; 5) Акционо истраживање засновано на заједници је критичко; 6) Акционо истраживање засновано на заједници је рекурзивно (рефлексно, дијалектичко); 7) Акционо истраживање засновано на заједници настоји да трансформише теорију и праксу (Георгијевски 2014: 68–71).

У социологији на простору Југославије, о акцијским истраживањима писали су, између осталог: *Сергеј Флере* (1982), *Адам Фране* (1984), *Љубиша Митровић* (1986, 1997), *Петре Георгијевски* (1999, 2014), у социјалној политици *Градимиr Зајић* (1985) и у педагогији *Јелена Максимовић* (2012).

Етос позива социолога није у знаку ларпурлартизма, већ ероса прометејске борбе. Француски социолог *Пјер Бурдије* о социологији пише као о борилачкој дисциплини. Акцијска истраживања су управо пример ангажоване социологије која се превасходно баве истраживањем на нивоу микроструктура, локалних друштвених заједница. Она показују шта могу социолози, који нису само апстрактни критичари друштва, већ су одговорни истраживачи и градитељи нових друштвених односа на фону хуманизације друштва и еманципације човека.

О особеностима социолошког позива и методолошког приступа истраживању друштвених појава написано је више студија (од *Емила Диркема*, *Макс Вебера*, *Жоржа Гурвича*, до *Алена Турена*, *Пјера Бурдијеа*, *Војина Милића*, *Рудија Супека*, *Загорке Голубовић*, *Ђуре Шушњића*...).

Сви ови аутори истичу значај теоријског и методолошког начела тоталитета, тј. глобалног приступа у истраживању друштвених појава. О сложености позива и професије социолога *Руди Супек* својевремено је, између осталог, писао: „Тежак положај социолога при истраживању лежи управо у томе што мора водити рачуна о целини, што његова свест мора функционисати као рефлектор који баца светлост на тоталитет друштвених процеса, а истовремено мора погађати само неке делове или везе, или односе у том тоталитету, који су му најважнији за постављени задатак“ (Супек 1983: 80). Смисао истраживачке етике социолога Супек дефинише тако што истиче да „социолог треба изграђивати себе у смислу универзалне спознаје, а предавати се само парцијалним истраживањима. Социолог се понаша као добар архитект, који при сваком детаљу мисли на готову зграду али има неупоредиво тежи задатак од њега“ (Супек 1983: 80).

Прометијски позив савремене социологије најчешће долази до изражаја у оним радовима аутора који имају критички однос према савремености „капитализма катастрофе“. Они подвргавају радикалној критици постојећи поредак и владајући ступањ развоја који је у служби мегакапитала и његове предаторске неоимперијалне мисије. На резултатима ових студија развија се делатна друштвена критика концепције и праксе разулареног неолибералног глобализма, као новог светског поретка неједнакости и неконтролисане моћи, који производи богатство за мањину и сиромаштво за већину становништва, умножавајући беду света и сукобе. Таква социологија и друштвена критика служе развијању индивидуалне и колективне самосвести актера/покрета друштвених промена. Оне ће, пре или касније, довести до масовне политизације, отпора и глобализације непристајања и глобалне револуције, која ће променити капитализам као глобални светски систем.

Но, пред ових облика критичке теоријске мисије социологије – у форми истраживања глобалних процеса и макродруштвених структура и заснивање својеврсне алтерглобалистичке, *социологије слободе* – ваља истаћи да и бројна акционалистичка истраживања на нивоу микродруштвених структура, у форми социологије свакодневног живота, истраживања система расподеле друштвене моћи и социјалних шанси друштвених група, такође представљају допринос афирмацији ангазоване улоге социологије/социолога у савремености. Наравно, уколико нису заснивана на неопозитивистичкој и функционалистичкој апологији постојећег поретка моћи и владања.

Оваква теоријска и емпиријска истраживања, за разлику од пропагандистичке улоге дневних аналитичара, помажу формирању *прометејског идентитета позива социолога* као ангазованих истраживача проблема савремености, који помажу разумевању унутрашњих граница, противречности, могућности и актера друштвених промена. Она помажу да социологија изађе из мишје рупе/или испод скута нових господара моћи –

и да снагом резултата истраживања – истине – помогне утирању пута друштвеним променама ка хуманизацији друштва и еманципацији човека.

8. О социолошком појму слободe – димензије, стандарди

Социолошки појам слободe повезује овај појам са променама у друштвеној структури и динамици, са преображајем у положају човека и друштвених група, са квалитетом живота, ширењем социјалних шанси, узлазне мобилности људи и партиципацијом у систем расподеле материјалног богатства, друштвене моћи у угледа. Оваква одредба изражава се индексима задовољавања културних потреба, остваривања социјалне једнакости, демократских политичких права. *Социолошки појам слободe* изражава позитивне промене у друштвеном положају човека које обухватају све области друштвеног живота: од промена човека у продукционом односу, начину производње, преко места и улоге човека у свакодневном животу до квалитетног задовољавања социјалних и културних потреба и активне партиципације у демократском процесу и јавном животу.

Социологија има методолошке критерије, технике и процедуре – посредством којих емпиријски мери стварне промене у положају човека, задовољавању потребе и остваривању људских права и слобода. Ради се о индексима хуманог друштвеног развоја и прогреса, али и индексу запослености, могућностима образовања, задовољавања социјалних и културних потреба, остваривању људских права и слобода, партиципације у политичком животу, заштити правне сигурности, могућности социјалне мобилности, појединача и друштвених група.

9. О прометејском позиву савремене социологије у служби одрживог развоја, хуманизације друштва и еманципације човека

Савремена социологија налази се на раскршћу. Главнином својих „погона“ она је системски *инструментализована* да служи за одржавање постојећег поретка, који је у функцији мегакапитала, коалиције интереса финансијске буржоазије/банкократа, корпоратских елита, политократије, милитаризма, медијских магната. Својим емпиријским истраживањима или јавном делатношћу, у форми аналитичара и коментатора на задате теме, социолози као део владајућег инжењеринга, помажу механизмима „велике звери“ да лагодније функционише и влада у ери глобализације.

Друга оријентација социологија је *њена ретрадиционализација*, бег у прошлост: преферирање етнокултурних тема, и геокултуре идентитета. Њени поклоници, истраживачи свакако дају допринос историји разумевања етнокултурних феномена и њиховој улози у историји друштва. Међутим, и представници ове оријентације маргинализују комплексно истраживачко поље социологије, бежећи од кључних проблема/противречности

савремености: начина производње друштвеног живота и система расподеле друштвене моћи, експлоатације, отуђења, сукоба, могућности и актера еманципације човека. Иако је настанак социологије означен као процес духовне револуције и еманципације човечанства, повезан са грађанском револуцијом (Р. Арон) или као „акт цивилизовања ума у нашој епохи у облику социологије као критичког мишљења – што допире из модерне“ (П. Бергер), ваља, дакле, истаћи да је најжалост главнина „погона“ и посленика савремене социологије „упослена“ да ради на естетизацији савременог начина производње друштвеног живота и апологији друштвене моћи владајућих структура.

Тек се мањина социолога, било у форми теоријске проблематизације или емпиријских истраживања, бави критичким истраживањима: стратегија одрживог развоја, узроцима и последицама начина производње друштвеног живота, системом расподеле друштвене моћи, социјалним и регионалним противречностима и сукобима у савременом друштву, алтернативним пројектима, могућностима, путевима и актерима друштвеног развоја, напретка, разотуђења или еманципације човека.

Насупрот неофункционалном миту о безалтернативности капитализма, о коме многи пишу као о „апсолутном капитализму“, у форми неолибералног глобализма, савремена критичка социологија треба да истражи законитости његовог функционисања и могућности превладавања у хоризонту еволутивних и револуционарних процеса тј. деловања актера друштвених промена. У овом контексту социологија може допринети изградњи алтернативних пројеката и остваривању одрживог развоја, хуманизацији друштвених односа, разумевању путева и могућности разотуђења и еманципацији човека.

На том прагу, кроз бројна фундаментална, развојна и акцијска истраживања којим би се репроблематизовала кључна питања концепције друштва и алтернативних стратегија развоја, рационалног коришћења свих ресурса, и хуманог одрживог развоја, глобализације солидарности и еманципације човека, социологија може афирмисати свој прометејски позив у служби човека и човечанства. Само таква социологија, која својим сазнањима служи *истини*, *доброти* и *солидарности* (И. Волерстин), увећању социјалних шанси грађана, може помоћи развоју и еманципације људи и народа, може се назвати *социологијом слободе* (А. Турен). Она, резултатима својих истраживања буди и развија критичку свест, помажу усправном ходу људи – да користе своје грађанско право на побуну и самоослобођење. Да истински израсту у коваче своје будућности и своје среће.

*
* *

Мит о социологији, као чистој вредносно неутралној науци (М. Вебер) има само методолошку вредност, у смислу инструкције да се објективно, процедурално, следећи логику научног метода, приступи изучавању света друштвених појава. У социјалном смислу социолошка истраживања увек су контекстуално одређена, структуралним потребама, констелацијом интереса, системом расподеле друштвене моћи, и вредностима, парадигмама и духом времена.

Социологија се не сме клањати нити узмицати ни пред силама владајућег поретка. Она, резултатима својих истраживања, треба да помогне развоју рационалне и критичке самосвести код друштвених актера, да јачају потребу о буђењу историје, и активном учешћу у преображају савремености.

Наука не сме да капитулира под притиском сила „тврде“ или „меке“ моћи. Данас се, под фирмом деидеологизације света и политичке коректности, жели функционализовати и инструментализовати делатност научника за потребе доминантних центара светске моћи и њихових елита, домаћих псеудоелита и компрадорске лумпенбуржоазије. На делу је својеврсни друштвени инжењеринг манипулације, ради дезинтеграције и неутрализације и дезинтеграције класне свести и националне самосвести, како би се омогућила даља експанзија мега капитала и неоимперијалних снага новог светског поретка.

У овом контексту се желе редуцирати не само мас-медији већ и социологија на *ancilu politike* – да она постане адвокат апологије постојећег поретка.

Насупрот овој тенденцији, социологија треба да реafirмише прометејски позив: критичке и хуманистичке науке о човеку и друштву, путевима хуманизације друштва, разотуђења и еманципације човека.

Ангажована социологија, социолози као интелектуалци су попут Прометеја. Они, снагом своје сазнајне моћи, краду ватру од богова да би је даривали грађанима/народу/човечанству, како би им осветљавала пут слободе и самоослобођења. Насупрот апатији и песимизму, који се данас експлозивно шире социјалним простором, верујемо да наступа доба *буђења историје* и да је нова генерација интелектуалног пролетеријата, у савезу са модерним светом рада и новим друштвеним покретима, могући актер друштвених промена на локалном и глобалном плану. Верујемо да ће они снагом свог критичког односа према постојећем и снагом своје визије, креативном деструкцијом постојећег и способношћу да израђују

алтернативне пројекте, омогућити искорак из сада доминантних структура моћи које поробљавају наше савременике.

Насупрот стању у коме је социологија, често током своје историје, била деградирана на просто гомилање података, неправедно подвргнута логици квантитета и инструментализовања за службу менаџерске, корпоратске и политократске елите, *Зигмунт Бауман* предлаже радикално преуређење социологије: *да се од науке и технологије неслободе претвори у науку и технологију слободе*. Само таква социологија, истиче Бауман, може изнова да се успостави као *културна политика у служби људске слободе*, да отвори пут критичком дијалогу са савременошћу и успостави нове облике поверења и сарадње са новим генерацијама као актерима друштвених промена у доба глобализације, флуидне модерне/постмодерне (Бауман 2014).

Литература

- Бауман 2014: Z. Bauman: *Kakva je korist od sociologije?* Olivia Mena, Books Of Review, The London School Of Economics And Political Science, Мау.
- Бергер, Келнер 1991: Х. Бергер, П. Келнер, *Социологија у новом кључу*, Ниш: Градина.
- Богдановић 1984: М. Богдановић, Теоријска основа квалитативног приступа, *Ревизија за социологију*, Загреб, бр. 3–4.
- Волерстин 1997: И. Волерстин, *Како отворати друштвене науке*, Подгорица: ЦИД.
- Георгијевић 2014: П. Георгијевић, Карактеристике и методи акционог истраживања заснованог на заједници као сервису за решавање социјалних проблема, Зборник: *Проучавање друштвених појава – методолошка разматрања*, Филозофски факултет и Машински факултет Ниш, приредили: Д. Б. Ђорђевић, Ј. Петровић. Ниш.
- Гили 1974: А. G. Gilli, *Kako se istražuje*, Zagreb: Školska knjiga.
- Голднер 1980: А. Gouldner, *Za sociologiju*, Zagreb: Globus.
- Кувачић 1977: И. Кувачић, *Знаност и друштво*, Загреб: Напријед.
- Маркс, Енгелс 1976: К. Маркс, Ф. Енгелс, *Манифест-комунистичке партије*, Нови Сад: НИШРО „Фрум“.
- Митровић 2007: Љ. Митровић, Стваралачке метармофозе Алена Турена – пут ка конституисању и редефинисању научне парадигме, *Годишњак за социологију*, Ниш, бр. 3.
- Митровић 2008: Љ. Митровић, *Опита социологија*, Београд: Институт за политичке студије.
- Супек 1983: Р. Супек, *Занат социолога*, Загреб: Школска књига.
- Турен 1980: А. Турен, *За социологију*, у књизи: *Постиндустријско друштво*, Загреб: Глобус.

Турен 2011: А. Турен, *Нова парадигма – за боље разумевање савременог друштва*, Београд: Службени гласник.

Филиповић 1984: В. Филиповић, *Филозофски рјечник*, Загреб: Накладни завод Матице хрватске.

Урош В. Шуваковић*
Снежана С. Попић
Универзитет у Приштини са
привременим седиштем у Косовској
Митровици
Филозофски факултет
Катедра за социологију

DOI 10.7251/ZRNSFFP0915277S

Прегледни рад

СЛОБОДА ЈЕ ВРЕДНОСТ БЕЗ КОЈЕ ЈЕ НАУКА НЕМОГУЋА ** ***

Оно што се може назвати научном објективношћу, лежи само и једино у критичкој традицији, која упркос свим отпорима тако често омогућава критиковање неке владајуће догме... Стога она делимично зависи од низа друштвених и политичких односа који омогућавају ову критику.
(Попер 1982: 354)

Објективно и непристрасно истраживање друштвених појава не може постојати независно од осталих вредности, од карактера друштвених односа и посебно од начина на који је организован научни живот у неком друштву.
(Милић 2014: 359)

Друштва у кризи, у којима људи чекају да им се да слобода, и у којима снаге поретка успевају да силом спрече било какво проширивање простора слободe - неминовно доживљавају трајну стагнацију и труљење. Слобода се мора узети - то је једини излаз. Криза се може превладати једино целокупном умном и стваралачком снагом народа.
(Марковић 1994в: 220)

Од када се наука, као облик друштвене свести, еманциповала од филозофије, траје расправа у вези с тим да ли су вредности у науци могуће или је она просто „оперисана“ од њих. Ми заступамо став да су вредности уткане у основне постулате науке као облика људског сазнања. Пошто је универзалност један од темељних принципа научног сазнања, јасно је да и када се ради о вредностима, реч је о најопштијим, универзалним вред-

---

* uros-s@eunet.rs

** Рад посвећујемо стогодишњици херојског ослободилачког дела Гаврила Принципа (1894-1918), који је тираноубиством, на Видовдан, у Сарајеву 1914, хтео да помогне ослобођење српског народа и уједињење свих јужнословенских народа. Слава му!

*** Рад је резултат истраживања у оквиру научно-истраживачког пројекта Ш 47023 *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ностима: хуманизму, истини, слободи... „Једине вредности које треба да усмеравају истински објективно истраживање без класних, националних и других предрасуда, јесу општељудске вредности једне епохе... Максимум човечности обезбеђује и максимум објективности“ (Марковић 1994а: 72). Пођемо ли од тога да наука трага за *истинитим сазнањем*, одмах ћемо се суочити са тиме да је истина вредност и као таква основна аксиолошка претпоставка постојања науке као облика људског сазнања. Њу научник узима као полазну претпоставку на којој сазнива бављење науком и без чијег прихватања његово прегнуће не би имало смисла. „Само онај ко верује да је сазнање истине вредно, одлучиће да свој живот посвети откривању и стварању те вредности“ (Шушњић 1999: 21). Без заснивања на вредностима, наука не би имала никаквог смисла или би, можда, њен смисао био погубан по људски род. Дакле, за нас уопште није питање да ли наука нужно инкорпорира у себе и одређене вредности. „Да теоријска наука тежи елиминисању вредносних судова – мада никад у томе потпуно не успева – несумњиво је тачно. Али, научни метод је такође скуп норми. Примењене науке – медицина и техника – изразито су нормативне. И најзад, чак и тамо где одбацује норме, у социологији и психологији, наука пружа знања којима се избор неког система норми може оправдати или критиковати“ (Марковић 1994б: 63). Чак је и инсистирање на ослањање научника на *искључиво рационалан избор* „такође вредносни став који почива на идеји о разуму као врхунској вредности“ (Шуваковић 2013: 333). Уосталом, на ово питање је одговорио, између осталих Попер, исмевајући својом дескрипцијом социјалног антрополога – а могао је у ту ситуацију да стави било ког научника из области друштвених наука – устврдивши како „антрополог није посматрач с Марса у шта он сам често верује и чију социјалну улогу неретко и прилично радо покушава да игра; а нема ни разлога да би нас какав становник Марса сагледао `објективније` него што ми сами себе видимо“. Он указује на то да је покушај објективизације друштвених наука – попут природних – победом „природнонаучне методе“ заправо „Пирова победа“ и за антропологију и за социологију (Попер 1982: 351-354). А не треба посебно ни напомињати да ми „сами себе видимо“ и у складу са оним вредностима у оквиру којих смо социјализовани и као људи и као научници. Те вредности су уткане у поглед научника, и природњака и друштвењака, и баш зато се објективност научног сазнања и не може постићи само личном „објективношћу научника“, јер је испуњење таквог захтева немогуће, чак и када га научник сам пред себе постави попут оног Поперовог антрополога, већ се објективност постиже „критичком традицијом...објективност науке није ствар разних научника, већ социјална ствар њихове узајамне критике, пријатељско-непријатељске поделе рада научника, њихове сарадње, а и њиховог рада усмереног насупрот другима“ (Исто: 354). Бергер је у свом есеју „Социологија и слобода“ поставио питање о ослобађајућем потенцијалу социологије, и дошао до закључка да се морају разликовати два става у вези са питањем улоге вредности у

социолошким истраживањима. Наиме, 1) социологија, као наука, мора бити ослобођена од оних вредности које би науку претвориле у идеологију, пропаганду или у део инструментаријума политичке манипулације; као и да 2) социолог, као живо људско биће, не сме бити ослобођен од вредности, јер би се у супротном могао претворити у „сабласно отелотворење апстрактне науке“ (Бергер 1971: 5)¹. Први став је методолошко начело, док је други етичко начело. Научна истраживања морају да се спроводе у складу са поштовањем и једног и другог начела, јер иако различита она су врло повезана. Према таквом, Бергеровом становишту, социологија је наука која ослобађа свест људи. Када кажемо да је наука „објективно, критичко, методски изведено знање“ (Марковић 1994б: 13), то значи да је нужно а) да се „сва три ова услова морају испунити кумулативно како би се она разликовала од других облика људске свести (нпр. религије, идеологије итд)“ (Јовановић, Шуваковић 2014: 233), б) да постоје друштвени услови за изношење критичког става, в) да постоје општеприхваћени (дакле: нормирани) научни методи до којих се стиже до научног сазнања. Нас, заправо, овде интересује да ли постоје неки предуслови који се морају остварити да би се омогућила реализација другог елемента из дефиниције науке коју даје академик Марковић – да се ради о *критички изведеном* знању. Усудили бисмо се да констатујемо како су таква два, од којих први није остварив у скорој будућности. Наиме, први услов који би омогућио критички изведено знање, максимално објективно, значао би постојање *бескласног друштва*. „Још је изразитија друштвена, класна детерминисаност мишљења на подручју друштвених наука зато што сазнања са овог подручја посежу непосредно у друштвену праксу и задиру у класне интересе. На сваки научни поглед на свет, на сваку научну представу о свету утичу материјални интереси оне класе којој припада аутор одређеног погледа на свет. Целокупна историја науке и филозофије сведочи о томе да материјални интереси класа постављају одређене границе истраживачкој делатности научника. При том није уопште важно да ли су научници свесни тих *безобграница* или нису“ (Горичар 1974: 23). У класном друштву класни интереси су ти који директно утичу чак и на научне налазе оних који настоје да се „издигну изнад“, да буду „што објективнији“, односно да постану Марсовци, како је то Попер метафорично показао. Пошто се настанку *бескласног друштва* не можемо надати у догледној будућности, остаје нам да размотримо који је то други услов за критичко извођење знања. Тај је услов потребно и (релативно) могуће остварити и у ситуацији постојања класног друштва. Он треба да омогући „безобзирно критичко трагање за истином“ (Попер 1973: 308), односно „максималну безобзирност у трагању за научном истином“ (Марковић 1994а: 71). Ради се о *слободи*, као неопходном услову

---

¹ Ово је у потпуности на трагу Пастерове чувене мисли из 1870. „Ако наука нема отацбину, научник има“ (Десеаух, 1995).

за вршење научних истраживања и за научно закључивање. У наставку ћемо се позабавити значајем ове вредности за науку.

Прихватимо ли ставове угледних аутора на које смо се позвали, пре свих Попера, Марковића и Милића, у вези са *безобзирношћу* у трагању за истином и *критичком традицијом* која је та која објективизира научно сазнање, онда долазимо до потпуно јасне спознаје да је те научно-методолошке принципе немогуће остварити у условима неслободног друштва. Тоталитарни, ауторитарни, ропски системи нису погодни за друштвена истраживања, пошто они већ у старту очекују потврду премиса својих идеолошких позиција; осим тога, у оваквим системима постоје *табуи*, теме које нису дозвољене научном истраживању, али и науке које нису прихватљиве за проучавање у датим друштвима, па самим тим нису прихватљива ни истраживања на њима заснована². Научна критика није могућа у неслободи; прво се мора остварити слобода, да би се потом створили услови за бављење науком. Постојање друштвених и политичких односа који омогућавају критику владајуће догме јесте *conditio sine qua non* постојања објективне научне критике, а тиме и постојања науке као делатности трагања за објективном истином. „Што се више проучавају оптимални друштвени услови за развој друштвених наука, све више излази на видело да доследна примена научног метода на овом подручју садржи у себи читав низ етичких ставова и претпоставки, као на пример начело слободног расправљања свих друштвених проблема, тежњу за успостављањем што ширег друштвеног општења отвореним изношењем стварних побуда и аргумената за различите практичне ставове, поштовање доказне вредности чињеница, борбу против предрасуда и обмана итд.“ (Милић 2014: 359). Према томе, ако је научна критика темељ научне објективности, онда је могућност беспоштедне критике постојећег услов слободе научног стваралаштва.

Овде је, међутим, једнако важно указати на још једну чињеницу: недовољна је слобода за *неке*; потребна је слобода за *све*. У друштвима која су заостала у свом друштвеном развоју, није искључено да постоји слобода за неке, односно да бар постоје услови за развој такве слободе код неких друштвених слојева, али не и код већине становништва. Свесно одржавање односа заосталости и потлачености становништва од стране политичке власти, јесте истовремено и одржавање стања неслобode у којој науци нема напретка. У таквом се стању налазила Босна и Херцеговина под Аустроугарском окупацијом 1914. године. Иако је сама црно-жута монархија била буржоаска држава, она је свесно БиХ држала у феудалним

---

² Иран је на својим универзитетима, пре неколико година, забранио проучавање одређених друштвених дисциплина (политичких наука, социологије, студија рода итд) процењујући да су оне „западњачке“. Уколико се вратимо у европску прошлост, свега неколико векова, одмах ћемо уочити да је ослобођење западноевропског друштва од догматизма Католичке цркве представљало значајну полугу напретка науке.

односима. Попис из 1910. показао је да је свега 9,88% Срба из БиХ знало да чита; укупно 30 становника Босне имало је факултетско образовање (Гађиновић 2014: 168, 200). Подаци веома речито показују да је држање становништва у оваквом степену беде, почетком XX века у Европи, заправо начин очувања друштвеног *status quo*, и то у условима неслободе. А само преласком Дрине, стизало се у Србију, која је, у то време, према општем мишљењу наших историчара, доживљавала највиши степен своје слободе и грађанске демократије. Исти народ је живео подељен: један његов део под окупацијом, у феудализму, други, слободан, развијајући грађанску демократију. Да је могао да се школује у Сарајеву, Принцип вероватно 1912. не би ни долазио у Београд ради школовања. Али у окупираној БиХ није било довољно слободе ни за основно описмењавање становништва, а камо ли за бављење науком.

Ми смо до сада углавном говорили о *слободи од*. За науку она је нужна, али не и довољна. Потребна је и *слобода за*. Дакле, не можемо се само задовољити тиме што нас нико неће отпустити с посла или ухапсити због наших научних истраживања; потребно је да као научници имамо слободу за вршење научних истраживања. Она подразумева неколико принципа: а) независност у избору предмета, метода истраживања, али и у одабиру критеријума којима смо се руководили приликом избора предмета и метода, као и тумачења резултата истраживања. Слобода за научно стваралаштво управо значи да научник има избор не само између допуштених (социјално пожељних) могућности, чиме би се он свео на идеолога, већ и да може да бира на основу критеријума које он научно аргументовано сматра утемељеним; б) могућност да се истраживање доведе до краја, а то значи могућност да се резултати објаве у научним часописима или саопште на научним конференцијама – без обзира на то да ли су у супротности са владајућом парадигмом (догмом?) или не – пошто се „тек објављивањем резултата стварају услови за критички однос према њима, па се стога јавно несаопштено сазнање, макар се до њега дошло применом научних метода, не може карактерисати као научно“ (Шуваковић 2010: 16); в) стварање материјално-финансијских претпоставки за развој просвете и финансирање научног истраживања. У границама европског модела ово је на одређени начин била обавеза државе, ако под европским моделом финансирања подразумевамо онај који је важио у „социјалној држави“. Амерички модел је одувек подразумевао велики проценат учешћа разних фондација и компанија у научним истраживањима. Времена се мењају, па тако данас и европски модел све више ставља научна истраживања на пробу тржишта. Ипак, и поред тога све земље у нашем региону, изузев Албаније, издвајају за потребе науке више од 0,3% БДП колико је Србија издвајала у 2013. години, насупрот давно пројектованих 1% БДП. Не желећи да тврдимо да у Србији постоји неслобода научних истраживања, указујемо на чињеницу да је та слобода за вршење истраживања значајно ограничена нивоом издвајања из буџета

за ове намене. А баш је „у времену кризе слобода услов преживљавања и даљег развоја. Више него икад, у времену кризе неопходна је слобода истраживања, критичког прецењивања, трагања за новим маштовитим решењима, слобода јавног говора и размене мишљења, слобода избора вођства, слобода скретања с путева утврђених у прошлости“ (Марковић 1995в: 220). Када је о просвети реч, онда пре свега мислимо на то да је неопходно створити материјалне претпоставке за савремену висококвалитетну наставу, за општу писменост, која укључује у XXI веку и информатичку писменост, као и обезбедити услове за доступност свих јавних школа (независно о ком је нивоу образовања реч) појединцима из свих друштвених слојева под једнаким условима, уз позитивну дискриминацију оних који су сиромашни, а талентовани³. Квалитетан просветни систем је услов напретка науке, а на њеним основама гради се и укупни друштвени напредак. Заправо, академска слобода је уско повезана са слободом подучавања, а научно истраживање са радом у просветним (првенствено универзитетским) установама; г) слободан приступ информацијама је данас стандард демократских друштава и, истовремено, важан фактор који омогућује научно истраживање. Спречити научника да дође до информације, значи ометати његово слободно научно истраживање.

Важно је уочити да се после II светског рата дошло до сазнања да право на научно истраживање представља једно од људских права која су загарантована Универзалном декларацијом о правима човека ОУН из 1948 (ГС ОУН, 1948).

- „Школовање мора да буде усмерено ка пуном развоју људске личности и јачању поштовања људских права и основних слобода“ (чл. 26).
- „Свако има право да слободно учествује у културном животу заједнице, да ужива у уметности и да учествује у научном напретку и у добробити која проистиче из њега“ (чл. 27).

„Као додатак овом концепту о два људска права, данас све чешће се академска слобода и аутономија универзитета тумаче у непосредној вези са *напретком човечанства*“ (Трајковски 2003: 235). Наиме, Трајковски указује да је Савет УН за економска, социјална и културна права усвојио став према коме је академска слобода заснована на људским правима *на знање и образовање*, а што је опет повезано са једним од основних људских права без кога нема слободе - *правом на изражавање*. „Знање, сматра се даље у оквиру овог тумачења, није коначно. Управо супротно, напредак се обликује способношћу сталног преиспитивања, критицизма и истраживања. Осигурање напретка је једна од одговорности академске заједнице. Оно, међутим, није ексклузивно. С обзиром на то да прикупљање

---

³ Ова позитивна дискриминација, свакако, треба да обухвати и неке друге маргиналне групе: етничке, децу расељених лица и избеглица, децу ратних ветерана итд.

знања кроз процес истраживања представља претпоставку напретка човечанства у целини, академска слобода је један од услова тог напретка. До одређене тачке тог прогреса, оно је људско право; на тој тачки академска слобода засигурно јесте повезана са општим правом“ (Трајковски 2003: 235-236). Из оваквих ставова следи а) да је академска слобода услов научног напретка, б) да из научног напретка проистиче добробит за читаво човечанство, в) имплицира признање да је напредак човечанства водио ка ширењу појма академских слобода. Оне се сада више не везују само за појединце запослене у високошколским установама, на универзитетима и институтима, већ постају опште право у коме *свако ...учествује*. Истовремено, то је и потврда хуманистичке концепције науке. Не можемо а да не напоменемо да је овакву интерпретацију заступао наш академик Михаило Марковић још 1965. године, дакле неколико деценија пре него што ће она постати званична доктрина ОУН. „Оно чиме се наука битно разликује од сваког другог теоријског знања, јесте њен метод. Сви они резултати људских напора за сазнањем друштвених појава који су изражени исказима чији је смисао јасан, који су ваљано логички образложени и усклађени с емпиријским подацима – припадају друштвеним наукама, без обзира на формалне квалификације аутора“ (Марковић 1994а: 59). Коначно, повезаност ових права и са слободом комуникације и расправе, даје за право оним схватањима која наглашавају да је научна објективност, па самим тим и наука, немогућа до као критички однос према постигнутом научном сазнању. Имајући ово у виду, Basyouni I. Hamada⁴, примећује да академска слобода није апсолутно право, због чега даље наглашава да се дужности савремених универзитетских професора огледају у њиховом напору да трансформишу образовни систем на начин на који ће се увећавати погодности комуникационе револуције и умањити њихове претње, као и у томе да о својим одговорностима размишљају из позиције „агента промена“, „вође друштвених и политичких покрета“, „борца за слободу“ (Hamada према Vubtana 2006: 59. Овакво становиште представља још један у низу покушаја да се академска слобода схвати најпре као универзално право на комуникацију, при чему то истовремено значи да је улога универзитета, њихових професора и истраживача од кључног значаја за неговање слободног (критичког) мишљења како на локалном тако и на глобалном плану. Због тога се можемо сложити са поменутиим аутором да академска слобода није апсолутно право, нити је привилегија за универзитетске професоре, али јесте њихова одговорност и дужност са етичким и људским ограничењима. Утемељивање науке у основном људском праву на образовање и знање, праву на изражавање и комуницирање и њено директно повезивање са напретком човечанства, представља заправо испуњење услова *слободе за ... за свестрани развој*

---

⁴ Универзитетски професор, генерални секретар Удружења за истраживање глобалних комуникација и председник Међународног удружења за медије и комуникације (IAMCR).

слободног човека. При том, ниво слободе који је потребно достићи није исти у XXI и XIX веку. Према појединим теоријским становиштима, „традиционалне ауторитете“ знања замењују нови и у основи делегитимацијски „ауторитети“, изведени из логике прагматичности и оперативности. То би значило да, за разлику од модерне мисли у којој је „консензус стручњака“ представљао извор легитимације знања и истине, сада се изграђују нови који, у односу на еманципацијске елементе просветитељства практично означавају и отварање расправе о крају науке. Лиотар тврди да се такав крај препознаје кроз присутност паралогија (Лиотар 2005: 7). Тако ова нова, постмодерна теорија коју најпре изграђује Лиотар, поново обнавља софистичку мисао, јер знање „престаје бити само себи сврхом“ и постаје главна покретачка снага производње (Исто: 4-5), након чега се и наука „користи“ у економске и политичке сврхе пре свега. За разлику од предмодерних и модерних теоретичара који су упозоравали на „традиционалне“ покретачке факторе сукоба између држава у свету – попут националних, верских, етничких, политичких, војних и сл., Лиотар је сматрао да су савремена друштвена кретања обликована борбом за монополом над знањем и управљањем информацијама. Тако знање више него икад постаје моћ, а проблем академске слободе научно и друштвено важан циљ. Мера слободе коју треба достићи јесте - епохално одређена, и она је начелно гледајући напредовала током људске историје. Зато расправа о слободи не може да буде уско академског карактера, већ она има универзални значај. У оваквој расправи неминовно искрсава још једно значајно питање, а оно се односи на проблем импликација глобалног друштвеног развоја на стање академске слободе. У настојању да укажу на значај утицаја глобализације на проблем академске слободе и с тим у вези, проблем њене редефиниције, Abredayo Olukoshi и Ebrima Sall заступали су три тезе: прво, да је академска слобода глобални проблем; друго, да глобализација мења академске институције и академску праксу, као и њено окружење (социо-економско, технолошко, културно и политичко окружење) у коме научници и истраживачи обављају своју наставну и научно-истраживачку делатност; треће, да неолиберална глобализација повећава могућности академске слободе (Olukoshi, Sall према Bubuntu 2006: 82-84). Међутим, уколико се вратимо проблему дигиталне поделе, видели бисмо да је она глобална, а то значи да су земље полупериферије и периферије још увек зависне од земаља центра, па је тако и њихов пут модернизације далеко иза ових најразвијенијих. Због тога сматрамо да савремени модел неолибералне глобализације не доприноси, већ напротив појачава постојећи јаз између развијених, полуразвијених и неразвијених земаља па и у погледу питања академске слободе. Слобода у колонијама не постоји; у интелектуалним колонијама нема академске слободе, зато што нема слободе.

Изложено нам даје за право да закључимо да је развој сазнања о науци као облику друштвене свести и њеној улози у савременом друштву,

недвосмислено потврдило нашу полазну хипотезу да је наука незамислива без прихватања слободе као једне од утемељујућих вредности која омогућује њено постојање. И као што нема науке без слободе, тако и наука доприноси људском ослобођењу. Тако је и успостављена нераскидива веза између слободе и науке.

Извори

ГС ОУН 1948: Генерална скупштина ОУН, *Универзална декларација о правима човека*, резолуција Генералне скупштине 217А (III) од 10. децембра,
<http://www.unmikonline.org/regulations/unmikgazette/04serbian/SChri/SCUniversal_Declaration_of_Human_Rights.pdf> 1.10.2014.

Литература

Бергер 1971: P. L. Berger, 'Sociology and Freedom', *The American Sociologist*, vol. 6 (1): 1-5

Гаћиновић 2014: Р. Гаћиновић, *Млада Босна*, Београд: Медија центар „Одбрана“.

Горичар 1974: Ј. Горичар, *Социологија: основи марксистичке опште теорије о друштву*, Београд: Рад.

Децеау 1995: А. Deceaux, *Pasteur, une vie. Séance solennelle à l'occasion du centenaire de la mort de Louis Pasteur*. Paris: Académie française.
<<http://www.academie-francaise.fr/pasteur-une-vie-seance-solennelle-loccasion-du-centenaire-de-la-mort-de-louis-pasteur>> 4.11.2014.

Јовановић, Шуваковић 2014: Б. Јовановић, У. Шуваковић, „Наука као прва глобална (планетарна) друштвена творевина“, у: В. Милисављевић (гл. ур.) *Наука и глобализација 08*, том 2/1 Филозофске науке, Пале: Филозофски факултет у Источном Сарајеву, 233-244.

Лиотар 2005: J. F. Lyotard, *Постмодерно стање*, Загреб: Ибис графика д.о.о.

Марковић 1994а: М. Марковић, *Хуманистички смисао друштвене теорије*, Београд: БИГЗ, ГЕНЕС-С Штампa, Просвета, СКЗ.

Марковић 1994б: М. Марковић, *Филозофски основи науке*, Београд: БИГЗ, ГЕНЕС-С Штампa, Просвета, СКЗ.

Марковић 1994в: М. Марковић, *Детерминизам и слобода*, Београд: БИГЗ, ГЕНЕС-С Штампa, Просвета, СКЗ.

Милић 2014: В. Милић, *Социолошки метод*, IV издање, Београд: Завод за уџбенике.

Olukoshi, Sall 2006: A. Olukoshi & E. Sall, 'Globalisation and Academic Freedom', in: A. R. Bibtana (ed) *Academic Freedom Conference 'Problems and Challenges in Arab and African Countries'*, Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 80-88

- Попер 1982: К. Р. Попер, *Логика друштвених наука*, Београд: *Трећи програм* 52, I-1982, 347-362.
- Трајковски 2003: И. Трајковски, „Научно истраживање и људска права“, у: Н. Вучнић, В. Спајић-Вркаш, С. Бјековић (ур.), *Људска права за неправнике*, Подгорица: Центар за људска права Универзитета Црне Горе; Загреб: Истраживачко-образовни центар за људска права и демократско грађанство Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу. <<http://www.ffzg.unizg.hr/hre-edc/10.pdf>> 1.10.2014
- Хамада 2006: В. И. Hamada, 'Communication Revolution and Academic Freedom', in: A. R. Bibtana (editor) *Academic Freedom Conference 'Problems and Challenges in Arab and African Countries'*, Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 52-65.
- Шуваковић 2010: У. Шуваковић, *Академско писање у друштвеним наукама*, Београд: Досије.
- Шуваковић 2013: У. Шуваковић, „Да ли је врлина патриотизма научника одржива у глобалном добу?“ у В. Милисављевић (гл. ур) *Наука и традиција 07*, том 2/1 Филозофске науке, Пале: Филозофски факултет у Источном Сарајеву, 333-346
- Шушњић 1999: Ђ. Шушњић, *Методологија*, Београд: Чигоја штампа

ПРИНЦИП, СЛОБОДА И ПОБУНА

„Реч је о слободи,
која увек може да
прекорачи сваку
постављену границу“.

И. Кант, *Критика чистог ума*, Дијалектика, Прва књига, први део

Принцип(и), слобода и побуна одувек су суочени са проблемом утамничења, читаве маскарале пародијске и лакрдијашке употребе, тријумфа и заплене, непрекидног прежвакавања једног те истог, судара са неком врстом зида, где се њихови најјачи моменти ускраћују или губе уз тријумфалан израз идеологије забаве и оде „карневалској империјалној визији живота“ (Е. Кустурица) и контрареволуционаром светом тројству статуса кво, нашег „опуштено, искулирај и сугурица“ (З. Ћирјаковић). Самоорганизовање побуне против једне истине, угњетавања и суровости конзумеризма не занимају много ни оне који се *самоорганизују*. Јер „ми живимо у метежу кулиса“, чије је место „домовина мешанаца и копилади; епоха човека – мешавине“, који је у недостатку дела и ослањања на оно што је учињено на другом месту, присиљен „на простачку радозналост плебејаца“ (Фуко 2010: 81). „Златно теле грабежљивог капитализма“ (И. Берлин) све утапа у политику себичног рачуна који танано урања у читаву друштвену мрежу обавезно додајући фусноту веродостојности и универзалности.

Као што Макс Вебер каже: „Савршено је тачно, што и читаво историјско искуство потврђује, да никада не бисмо могли постићи могуће да претходно нисмо покушали да досегнемо немогуће“ (1998: 189). То се односи на страст и способност политике, коју треба потпуно ослободити патетичне политике, и политике осећања, прављењем *сасвим трезвених прорачуна* (Вебер 2006:134). Слобода досезања могућег управо под-разумева покушај досезања *немогућег*, како бисмо прекорачили *постављене граница* и ослободили се веберовских „барократских кавеза“, „присилне шематизације начина живота, опаке машинерије египатске робовласничке државе“, египатског монструма који је пописивао становништво да би казнио грехе (Хајнс 2011: 125).

---

* sutovicm@gmail.com

И слобода је најчешће, пописивана као „јерес“ и кажњавана „као грех“. За разлику од политике, она не може бити у потпуности ослобођена политичке патетике, и политике осећања, нити освајања по форми *трезвених прорачуна*. Тим пре, и тим више што идеологија данас *захтева слободу, али је не мисли* (Нанси 2008: 13) (курзив ауторов). Често смо осуђени да мислимо на слободу као чисто „право“ или чисту *идеју*, а њено бивствовање с друге стране „као заувек слепу и тупу нужност“. Од Канта до данас филозофија и наш свет се непрестано налазе под тим раздором. Слобода је све само не „идеја“.

Слобода је *чињеница*, и то „чињеница егзистенцује као сопствене есенције“, која „себе гради и предочава искуству кроз историју“ и „не припада трансисторијској опажајној евидендији“ (исто).

Наше потешкоће у разумевању поимања слободе произлазе од мешања различитих појмова о слободи, из тога што смо „само привидно слободни“ што не живимо у слободном друштву које би имало *алтернативу* и *избор*, што живимо у свету у којем нема јасних *моралних разграничења, што се о слободи више брбља, него што се стварно цени*.

„Истински важна слобода обухвата пажњу и свест и дисциплину и труд, и способност да се заиста бринемо о другима и жртвујемо се за њих, изноа и изноа, на безброј баналих, ситних, непријатних начина, сваког дана“ (цитат Дејвида Форстера Воласа, Свенсен 2013: 287). Слобода разликује нас од других животиња, због чега би јој требали бити захвални. Вероватно ћемо најбоље исказати ту захвалност „ако слободу искористимо за нешто значајније од посматрања сопственог пупка“ (исто). Јер слобода као *слобода* мора бити *утемељена* у самој *слободи* (Нанси 2008: 14), управо зато што „ако слобода уопште јесте нешто, она је управо оно што се поништава утемељавањем“ (исто). Стога морамо мислити слободу, и у слободи, као нашој најдревнијој и најдубљој традицији (исто: 19), а слободно *одрицање од слободе* спознаје се као *рђавост*, „у једном моменту у извесном смислу претичком, у којем се ипак етика већ затекла“ (исто: 20).

Жан-Лик Нанси каже да одрицање може ићи све до апсолутног ужаса једне „људскости“, која се издаје за „надљудскост“ која егземпларно врши егзекуцију над целим другим делом људскости, проглашеним „подљудским“ да би се сама дефинисала као *exemplum* људскости. То је Аушвиц (Гулаг, Голи оток, инквизиција, спаљивање јеретика, спаљивање вештица). Слобода се тако одбацује свуда где је „егзистенција као егзистенција“, „подређена некој форми есенције, некој идеји, структури, изградњи (и)рационалности и њима разорена у Марксовом (Марх) Манчестеру, у нашем „трећем“ у „четвртном“ свету у свим логорима, апартхејдама и фанатазмима. Али такође и сасвим једноставно, ако тако смемо да кажемо, она се одбацује свугде где у себи концентрисана есенција неког процеса, неке институције (техничке, образоване, културне, политичке) спречава егзистенцију да егзистира, тј. да допре до сопствене

есенције. Слобода се одбацује кад се та есенција замени са идентификацијом с другим (са идејом, заветовањем налик некадашњим принципима партије, цркве, државе или вође, непрестаним понављањем и обнављањем ангажмана који не прелази границе нарцизма, самодовољности идентитета и затвореног суверенитета), а „одбачена слобода разара слободу тог истог и тог другог“ (Нанси 2008: 21).

Знамо из недавне и садашње историје, како су морални темељи не само устукнули пред неслободом, злом, већ су му и припомогли. Отуд, зар је случајна ова реченица: „Слободо, колико је злочина почињено у твоје име“? Она је нажалост постала толико злоупотребљавана узречица модерног времена (Нанси 2008: 237), које лицемерно још једном проповеда излагање граница „слобода или смрт“ („уједињење или смрт“). Ништа не бих могао избрисати од снаге и племенитости тог поклича у нашој историји, али бих рекао: не „слобода или смрт“, већ *слобода уместо смрти* (исто: 231).

Дакле слобода, као праизворна детерманација етике и праксе, а не „један закон и највиша вредност“, захваљујући којој може се имати однос са законом или с вредношћу одлука (Нанси 2008: 240). То је *етос* на који треба да дођемо, или коме треба да допустимо да дође код нас. Такав *етос* не одговара „напретку моралне свести“, али он је створио праизворни *eticitet* (ethicite) без којег не би било ни добра ни Платона, ни Кантове делатне воље, ни спинозистичке радости, ни Марксове револуције, ни Аристотеловог *zonn politikon* (исто: 240).

У принципу слобода је идеал, стварно у стварности, она је још увек „мит“. Јер тешко може бити слободан онај који није осетио унутрашњу слободу, који нема „искуство слободе“, (оно не постоји) „сама слобода је искуство“ (Нанси), онај који има релативан однос према *истини*, који још увек нема *социологију слободе*, и непоштује слободу и достојанство лучности. Да парафразирам Нансија слобода ставља социологију пред њену најчуднију најнесагласнију истину. „Слобода је *етичко* начело *демонске* суштине“ (Нанси 2008: 223, 249), а „побуна је, међутим, заточеник очајања које је производи“ (исто: 241).

Отуда „народ послушника, надничарско-робовског менталитета, чудног, лудог, сензибилитета“, свесног да „већина људских бића нису низашта“ (Саунс 2012: 28, 37) и заразне „традиције потлачених“ (В. Вењамин), некритичког прихватања и *карикирања страних идеологија и културних образаца* никад неће успети да изабере слободоумну владу. Чак и кад се краткотрајном побуном успне на цивилизацијски виши ниво, одмах потпадне под нове облике доминације и колонијалног потчињавања. Обично му страни медији и стручњаци одређују начин на који види остатак света (Саид 2003), али и себе саме. „Ако треба да нас води геј популација, онда остајем да чувам овце, ионако их имам 80“ (Драган Марковић Палма, председник Јединствене Србије, Политика, 12. 2. 2014: 6).

Уосталом, и краљ Милан Обреновић је говорио: „Овај народ не уме да поднесе слободу и ја ћу да вам кажем право да радим сада кад више Скупштине за ограничење мало“ (Пироћанац 2004 [19. 11. 1882]: 52). Зато, како је у својим *Белешкама* записао Милан Пироћанац, председник српске владе, који је покушавао да *европеизује* Србију: „Ако буде нашој Србији суђено да удари назад, историја не треба да тужи никога до необуздану нарав српску која је понизна кад јој се заповеда и ускомешана и необуздана кад јој се слободе даду“ (исто: 53). Свакако, како је објашњавао Пироћанац, српски народ „има красних друштвених и фамилијарних својстава“, али му попут других Словена недостају својства државне дисциплине која даје могућност утврђивања и образовања државног живота. И поред „све поезије за величином државе српске, српски народ није способен да пронађе и усвоји праве путеве који томе воде. Наша је цел“ каже Пироћанац, „и тежња да унесемо у наш народ онај европски дух који је толике јаке државе образовао и утврдио. Са самим својствима које Србин данас има није могуће осигурати српску државу“. Потребно их је научити државној дисциплини, идеји српске државе и путевима којима се то може постићи, како би постали „јасни и непоколбљиви“. На тај начин савладале би се тешкоће на том путу, дате у слабом разумевању правога положаја Србије, затрпаношћу општих циљева државним питањима, слабом политичком образовању, слабог за постизање узвишених циљева (Пироћанац 2004 [22. 9. 1883]: 109). Слобода јесте узвишени циљ у коме се време од савезника, као и у животу појединца, наједном претвори у непријатеља (Лендон 2014: 15). Држава је у Хегеловом смислу гарант слободе, „а људи су политички криви“ како је закључио Пироћанац, „што су блесасти, сувише себични па воле један другом штетити него земљи користи да учине“ (Пироћанац 2004: 111).

И данас „напредњачка“ Србија која настоји уз плебисцитарну подршку да „баштина“ европски дух Пироћанчевих напредњака из 19. века, конвертитством „лудих радикала“, суочава се с конфузијом принципа, слободе и побуне, ништа мање с конфузијом односа државе и слободе. Још увек се не схвата да „царство слободе“ може процветати само на „царству нужности као својој основици“ (Маркс 1979: 1116). Стога слобода тешко може прекорачити сваку постављену границу, без права на побуну, без могућности да се каже „не“ ка *слободном простору* у чијем средишту слобода може да буде ослобођена или одбачена, било да је реч о простору слободне конкуренције, јавног трга, простор на коме играју загрљена тела или пак простор рата и мира (Нанси 2008: 23). У том смислу слобода значи учешће у свету са свим његовим ограничењима и способност човека да се изграђује током целог живота, непрекидним радом на самом себи и оформљавањем нових хоризоната личне слободе, посвећеношћу нечему што му заиста значи (Свенсен 2013: 268). Неограничена слобода не постоји. „Попут морнара на поветарцу ретко схватамо да површина нашег света лежи на мрачним дубинама“ (Асанж

2013: 10). То „наше платонско краљевство“ прети да уз помоћ универзалности интернета сједини човечанство у „једну огромну мрежу масовног надзора и масовне контроле“ (исто: 10, 12). Ми смо већ *умрежени* и једина нада против тоталне доминације, остаје нам да солидарност, храброст и знање помогну у отпору (исто: 10).

Без икакве сумње за нас је мишљење „оно најслободније што постоји. Али слобода је она чињеница која се мање него било која друга може свести на мишљење (Нанси 2008: 252). То ми даје за „право“ у уверењу да они који су пропагирани до јуче диктатуру, данас не могу ишта сувисло говорити о слободи, а да то не буде лицемерје. Лицемерје је постало начин живота, не само интелектуалаца. Варамо се ако мислимо да би њихов живот био нешто, али како је писао Чарлс Буковски свом пријатељу „то је једноставно пакао. Ја сам јефтин роб који цвркуће“ (Саунс 2012: 109). Нажалост Буковски није само случај.

„Ропство ми увек ствара осећање најстрашнијег ужаса“ (Вен 2012: 89). Оно још увек живи у непрегледним огранцима бескрајног кристала живота у сумраку *слободе* и *слатко-горке историје шећера* (Абот 2009), информатичког друштва, у коме ће можда у блиској будућности, професори моћи да „усаде знања у невољне мозгове својих ученика“. У томе се крију „језиве политичке могућности“ (Кар 2013: 68). Оне не чекају тек наше потомство, већ и нас саме које тера неизмерен *ego* и комплекс *ниже* вредности. Држава која је свечано присвојила хришћанско име, још увек није (а морала је) остарила и изменила све оно што је у римском државном уређењу противречило основним захтевима хришћанске праведности (Соловјов 2014: 215). Држава је постала инструмент, машина, којом се послужиш, а потом је одбациш (Schmitt 1982 [1938]: 47). Овде и данас пагани, позивајући се на „слободу“, воде борбу не само против хришћанства, него и против државе, диживљавајући је као „краву музару“, за мафијашко исисавање повлашћених сталешких група којима није страна свака реторика и самољубиво моралисање умне учмалости. То је константа свих „промена“ у којима је политика најсигурнији пут стицања моћи и богатства, губитка слободе приватности и учвршћења идеологија колективизма, света ново/старог тоталитаризма где мудрост гомиле води власти руље, а Фукоова дисциплинска моћ управо „одређује послушна тела неспособна за отпор“ (Батлер 2012: 98). Поједностављено то подсећа на познату Бизмаркову формулу како је потребно мало да би се купио песник или проститутка (Херлинг-Груђињски 2010: 52). Уосталом, благонаклон или чак толерантан однос Томаса Мана „према совјетском тоталитаризму потиче отуд што су му астрономске цифре тиража Гетеа у СССР-у заклањале постојање логора. Резоновао је као човек касте изабраника“ (исто: 29), а не као слободан мислилац и демократски писац. Тешко је поверовати да Ман није слутио огромну безнадежност живота који почиње злочиним и почива на злочину, завештањем једног пута *друштва* и *државе* с историјским заносом какав је некад красио инквизиторе у спаљивању

вештица и *јеретика*. Све у име вере, слободе, ауторитета и употребе силе (Комеља 2003). Уосталом језуити су слати на „Острво пустих планина“ да преводе Индијанце у хришћанство (Гослар 2013: 16–17). То су чинила и друштва која се диче демократским ореолом, а слободу и једнакост пишу великим словима, живећи у дугом понижавању и „служби подмуклих патуљака“ (Ф. Ниче).

Неки попут француске историјске (социолошке) школе верују да постоји нешто као друштво, док је све друго безвредно. Насупрот томе, француски историчар Пол Вен (Veune) сматра да ваља напуштити идеју о једном друштвеном телу које сачињавају исхрана и идеологија. Довести у питање постојање друштва значило би поново пронаћи слободу и инвентивност (Вен 2012: 97). Нарочито, она се проналазила у стварању нових и „суверених“ балканских „банана“ државица у којој је важила пословица једног неоусташе да је „народ без државе као говна на киши“ (И. Мандић, *Политика*, 13. 7. 2014: 7). Дошло је до повратка модела владања над колонијама, преузимањем странаца домаћих банака и медија, разарањем индустрије и потенцијала, развојем „бруталне културе рада“. Неоспорно, балканске државе постале су колоније. Од слободе, независности и суверености, остала је само *фатаморгана* истрошених државних механизма. У Русоовом смислу, нереди би могли само да их *разоре*, а револуције нису више у стању да га *обнове*. Чим се његови окви раскину, он се распада и више не постоји. Отуда му је потребан *господар*, а не *ослободилац*. Слободни народи, како је записао Русо, треба да се увек сете изреке: „Слобода се може стећи, али се не може никад повратити“ (Русо 2011: 57). Јер уколико „има робова по природи, то је стога што је било робова против природе. Сила је створила прве робове, а њихов кукавичлук их је одржавао“ (исто: 29). Он се огледа и полтронству, снисходљивости и удвориштву, тако да се „слободни људи, раздрагани и весели, полако скупљају око контејнера, јер је контејнер једина капиталистичка институција која нуди безусловну солидарност“, а „снага шаренила, која прави корпоративни капитализам, пусти мозак сваком људском бићу, те оно почиње да брка појам слободе с појмом робе“ (Карајлић, 2014: 44, 75–76). Недостаје нека врста политичке имагинације ван домена полицијског. „Постали смо политички импотентни, апатични, чини нам се да промене нису могуће и пристајемо да будемо послушни, употребљени и искључени“ (Ј. Благојевић, филозофкиња, *Нин*, 3316, 17. 7. 2014: 21). Ту највише страда *истина* која се задано може спознавати, донекле, у сучељавању стајалишта, као и *слобода* у којој се куне либерална сцена (Богдановић 2013: 25).

Међутим, ни дубока реинтерпретација слободе, попут Мартина Хајдегера (Heidegger), не чини неког демократом (Дерида 2007: 61). То чак није у стању ни *тиранија избора*, чији празни простор осликавају преовлађујућу идеологију развијеног света, у ком је наводно, „појединац врховни господар живота, слободан или слободна да одреди сваки детаљ“

(Сталецл 2014: 5). Наравно, слобода и демократија, ни на Западу нису увек ишли заједно, и данас се раздвајају у две нити либералне демократије. „Демократија цвета слобода не“ (Закарија 2004: 17). Слобода и демократија (не само у Америци) често су били у завади коју је у европској историји обележавало непрестано трвење цркве и државе, из чега су настајали први пламенови људске слободе, чији важан први избор, амерички новинар, и писац Фарид Закарија (Zakaria) види у успону хришћанске цркве. Тако је слобода на Запад дошла вековима пре демократије, и довела до демократије, а не обрнуто. Парадоксално, без обзира какви су год били дубљи структурални узроци овог процеса, слобода на Западу је рођена је из серије борби за моћ између цркве и државе, лорда и краља, католика и протестаната, бизниса и државе (Закарија 2004: 28–29). Као што се слобода рађала и у борби између Запада и Истока, и обрнуто.

Закарија сматра викторијанску опседнутост Грчком делом фантазија. Грчки експеримент постао је инспирација за демократе, али у последњим вековима није имао јасног институционалног утицаја на европску политику, тако да „Грчка није била родно место слободе какву данас подразумевамо“ у смислу слободе појединца од арбитрарне власти и бруталне моћи државе (људска права, слободу мисли, удруживања и богослужења, права на одговарајући правни поступак). Заправо је значила право учешћа слободних грађана у управљању заједницом, што је често значило „потчињавање поједица власти заједнице“ и доношења одлука (као смртне казне над Сократом) које су биле демократске али не и слободоумне (Закарија 2004: 29–30).

При том, не треба губити из вида, што се најчешће занемарује, грчки парадокс *слободе и демократије*, почивају на институције *ропства*, као што у *суштини* и савремена *елитистичка демократија* неоспорно почива на *сиромаштву*, у служби друштва којим управља новац, неспособног за креативно и критичко мишљење, под утицајем „међународне диктатуре финансијских тржишта која угрожава мир и демократију“, нудећи само „перспективу масовне потрошње, презирање слабих и културе, и немилосрдно такмичење свих против свих“ (Хесел 2011: 14–15, 27). Све је то у интересу (не само) западне олигархије и владавине империјалне политике која је одувек почивала на похлепи и егоизму, а не на *слободи* и еманципацији. Стога и није за чуђење што је политичка писменост *маргинализована* а страх од *слободе* доминантан. Уосталом, технологија одржавања стабилне власти још увек (од Платона и Макијавелија) почива на непросвећености и контролисаном сиромаштву. Јер слобода мисли и акције за власт, без обзира на идеолошки, национални или класни предзнак, јесте „субверзивна“, тако да је парламентарна демократија у суштини, стварно фиктивна, ништа више од украса „смоквиног листа“ на прозорима аутократије, блиске људској природи егоизма, хонората и новца, који „свога Пегаса упреже у јарам и своју музу туче бичем“ и зато испашта „исто тако као и онај који је у Венери

прекомерно служио“, заборављајући да је човеку за пробој кроз свет, „корисно да понесе са собом велику количину обазривости и попустљивости, она прва ће га сачувати од штете и губитка, а ова последња од свађе и зађевице“ (Шопенхауе 2001: 52, 53).

Посматрани споља, духовним очима једног усамљеника који живи „са једном белом пудлом, добром и веома паметном животињом“, и својом библиотеком, који разуме и говори седам језика, и коме за писање „фали вежба“, какав је Артур Шопенхауер (Schopenhauer), људи свуда чине, „кабинет карикатура, по духу, болницу за будале, а по моралном карактеру, кабаре лупежа. Изузеци су врло ретки и сваки се завукао у неки ћошкић прибежишта“ (Шопенхауер 2002: 153). Јер, „човек је у основи дивља, ужасна животиња. Познајемо га само у стању укроћености и припитомљености које се зове цивилизација, зато нас плаше повремени испади његове природе. Али кад једном отпадну катанац и ланац законског реда и наступи анархија, покаже се ко је...“ (исто: 72). То показује и непопустљиво питање Гибона, великог историчара Римског царства: „Шта је историја? Ништа више него списак људских злочина, лудости и несрећа“ (Мајлс 2012: 11), човекових посрнућа на путевима оног што је он величао као цивилизацију у правом смислу речи, стварајући вековима услове за материјалну и духовну дегенерацију, у толикој мери да већина људи није чак ни у могућности разумети шта значе нормалност и здравље, а камоли да се побуне или поврати у нормално стање и оздрави (Евола 2010: 78). И нацисти су заступали мишљење да нације у свом окружењу треба непрестано да држе „у стању умерене побуне и немира“, како би могли да се умешају у њихову политику и захтевају војне базе и слично (Глез фон Хорстенау 2013: 296), баш онако, како се колонијални господари (белци) понашају према црнцима, пошто обаве посао који им је наређен (исто: 67). „Шећер би био одвећ скуп када биљку од које се производи не би узгајали робови“ (Монтескје 2011: 196). Данас је то, ипак, опште место светске политике моћи и прокламоване „слободе“ у којој је ропство „забрањено“, а *робовање* ништа мање распрострањено. Свет је препун масовних убица, пијаница и покорених слуга, оргија клања, пијанчења и силовања, интрига, трачева и подлости, где *једни* мрзе, а *други* их не могу очима видети. Слобода је симулована, а пљачка легализована, тако да *политика* и *слобода* ретко кад живе под истим кровом, без облака тамјана и светачког ореола, без дипломатских претњи и уцена „великих“ и „малих“ протектора, арбитража и трибунала, без послушних надничара јавног мњења, и пословно-криминалног подземља. Тиме се девастира држава и делује као „банда покварењака и превараната“ (К. Шмит), а слобода као највећа вредност остаје пука прокламација, недостаје ауторитет који може да је заштити и одбрани. У принципу опстаје перманентна *побуна* против слободе, човечности, права и дужности, хуманизма и моралности, на делу је егоистичко растакање вредности, норми и принципа, слављење натурализма Платона и Аристотела, ропске послушности, како би рекао Ж.

Ж. Русо, *враћање варварству првих раздобља*, мирном ропству. За разлику од угрожене слободе, поквареност никада није недостајала, као и незрелост и труљење.

Истина, уколико је она у политици уопште могућа, „покварен народ, и то дубоко покварен, није створен за слободу и неће је никада досегнути“ (Местр 2001: 62). Стога, да се послужим мишљу Жозефа де Местра (Maistre) који је имао склоност и таленат за провокацију, „кад чујем да се говори о слободи и о врлини (као и политици – М. Ш.) чини ми се као да пред очима имам увелу куртизану која, стидљиво накарминисана, изиграва девицу“. Јер „недозрелост води ка сазревању али труљење не води никуда“ (исто: 62, 63). „Чак се и сама слобода чинила несносном народима који нису били свикли да је уживају“ (Монтескје 2011: 239).

Свакако, онима, који с презиром посматрају „малог човека“ и „мале народе“ није стало до *принципа*, још мање до *слободе*, а понајмање до *побуне*. Тако, у највећем, остају само њихови привиди и изговори.

Литература

- Абот 2009: Е. Abot, *Slatko-gorka istorija šećera*, Beograd: Geopoetika.
- Асанж 2013: Dž. Asanž, *Sajferpanks: Sloboda i budućnost interneta*, Beograd: Albion Books.
- Батлер 2012: Dž. Batler, *Psihički život moći: teorije pokoravanja*, Beograd: Centar za medije i komunikacije.
- Богдановић 2013: М. Bogdanović, *Konstante konvertitstva: hod u mjestu – od Dilasa do Dilasa*, Beograd: Centar za liberetske studije.
- Вебер 1998: М. Veber, *Duhovni rad kao poziv*, Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Вебер 2006: М. Veber, *Politički spisi*, Beograd: Filip Višnjić: Službeni glasnik.
- Вен 2012: Р. Ven, *Porodica i ljubav u Rimskom carstvu*, Loznica: Karpos.
- Глез фон Хорстенуау 2013: Е. Glez fon Honrstenau, *Između Hitlera i Pavelića*, Novi Sad: Pravoslavna reč; Beograd: More.
- Гослар 2013: М. Goslar, *Jursenar: biografija*, Loznica: Karpos.
- Дерида 2007: Ž. Derida, *Odmetničke države (Dva ogleda o umu)*, Beograd: Beogradski krug: Centar za medije i komunikacije.
- Евола 2010: Ј. Evola, *Pobuna protiv modernog sveta*, Beograd; Čačak: Gradac K.
- Закарија 2004: F. Zakaria, *Budućnost slobode: neliberalna demokratija kod kuće i u svetu*, Beograd: Dan Graf.
- Кар 2013: N. Kar, *Plitko: kako internet menja način na koji mislimo, čitamo i pamtимо*, Smederevo: Heliks.
- Карајлић 2014: Н. Карајлић, *Фајронт у Сарајеву*, Београд: Лагуна: Новости.
- Комеља 2003: В. Komelja, *Španska inkvizicija*, Beograd: Clio.
- Лендон 2014: М. Lendon, *Šta znači voleti*, Novi Sad: Akademska knjiga.

- Мајлс 2012: R. Majls, *Ko je spremao tajnu večeru?: ženska istorija sveta*, Beograd: Geopoetika.
- Маркс 1979: K. Marks, *Kapital*, Beograd: Prosveta.
- Местр 2001: Ž. De. Mestr, *Spisi o revoluciji*, Čačak: Gradac.
- Монтескје 2011: Ш. де Монтескје, *О духу закона*, Beograd: Завод за уџбенике.
- Нанси 2008: Ž-L. Nansi, *Iskustvo slobode*, Beograd: Beogradski krug.
- Пироћанац 2004: М. Прироћанац, *Белешке*, Beograd: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Русо 2011: Ž. Ž. Ruso, *Društveni ugovor*, Beograd: Filip Višnjić.
- Саид 2013: E. W. Said, *Krivotvorenje islama: kako mediji i stručnjaci određuju način na koji vidimo ostatak svijeta*, Zagreb: V. B. Z.
- Салецл 2014: R. Salecl, *Tiranija izbora*, Beograd: Arhipelag.
- Саунс 2012: H. Sauns, *Biografija Čarlsa Bukovskog*, Beograd: Red box.
- Свенсен 2013: L. Fr. H. Svensen, *Filozofija slobode*, Beograd: Geopoetika.
- Соловјов 2014: V. Solovjov, *Istok i Zapad*, Sremski Karlovci. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Фуко 2010: M. Fuko, *Spisi razgovori*, Beograd: Fedon.
- Хајнс 2011: F. Hajns, *Uvod u Maksa Vebera*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Херлинг-Груђињски 2010: G. Herling-Grudinjski, *Dnevnik pisan noću 1969–2000*, Beograd: Službeni glasnik.
- Хесел 2011: S. Hesel, *Pobunite se!*, Beograd: Službeni glasnik.
- Шмит 1982 (1938): C. Schmitt, *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes. Sin und Fehlschlag eines politischen Symbols*, Köln- Lövenich, Hohenheim & Maschke.
- Шопенхауер 2001: A. Šopenhauer, *Paraneze i maksime*, Nova Pazova: Bonart.
- Шопенхауер 2002: A. Šopenhauer, *Brevijar*, Nova Pazova: Bonart.

РЕПРОДУКЦИЈА ПАТРИЈАРХАТА У СВАКОДНЕВИЦИ СЕОСКИХ ПОРОДИЦА И ОДУЗИМАЊЕ СЛОБОДЕ ЖЕНА

Увод: Феминистичке теорије свакодневног живота и патријархата

Циљ овог рада јесте разматрање репродукције патријархата на породичном нивоу у селима централне Србије (приватна сфера), кроз анализу посебних структура кроз које делује патријархат и којима се одузима слобода жена. Патријархална заштита сеоских жена захтевала је интегрисаност жена у патријархални систем односа у породици, потпуну њихову окупираност приватном сфером, чиме се спречава развитак индивидуалности, која није по мери „друштвеног карактера“ и тиме постиже очување патријархалних образаца живота, као структуралних образаца. Патријархални обрасци свакодневице сеоских породица одржавају се у власништву над кућом и имањем, као и у области породичног одлучивања и располагања новцем, те системом „син јединац наследник“. Ова поља породичног живота су увек у корист мушкараца, чиме је онемогућено самоодређење и слобода сеоских жена.

Процес репродукције патријархата се у овом раду прати кроз укључивање родне димензије или родних аспеката. У свакодневном животу сеоских породица се користе женски ресурси, како би се патријархат самообнављао. Како пише Марина Благојевић (2004; 2012: 18) „интензивно трошење женских ресурса у јавној и у приватној сфери (двострукост улога), формира модел женскости – *само/жртвујући микропатријархат*, а који подразумева високу концентрацију моћи на микронивоу, на нивоу породице, која се успоставља високим степеном *жртвовања за ближње*. Изузетно јаке патријархалне идеологије у сеоским породицама служе да се неутралише висок степен експлоатације женских ресурса и да жене прихвате свој неповољан положај“. Те идеологије се репродукују кроз ригидан процес социјализације у условима патријархалне структуре ауторитета, чиме се остварује велика субјективна интеграција сеоских жена у породичну свакодневицу: „за њих њихово жртвовање има смисла, не доживљавају себе као жртве већ као *хероине*“ (Благојевић 2012). Овакав парадокс, „с једне стране, висок степен експлоатације женских ресурса – заснивање своје велике *приватне моћи на зависности* осталих чланова породице, а с друге, јаке патријархалне идеологије које делују у

---

* brljubica@yahoo.com

условима ограниченог приватног власништва и ограничених привилегија за жене“ (Благојевић 2002: 183), представља специфичност савремене сеоске свакодневице у централној Србији. Овај противуречан историјски процес условљен је патријархалним системом односа у савременој српској сеоској породици. Патријархат у сеоским породицама делује кроз *посебне структуре* (Sylvia Walby 1990: 20¹) које су независне, али су у међусобној интеракцији.

Феминистички теоријски допринос анализи свакидашњег живота изузетно је битан (Спасић 2003). Ради објашњења главних стубова на којима почива мушка доминација, посебно је значајно поћи од феминистичке теорије о породици и од марксистичког схватања експлоатације и присвајања вишка вредности. У том контексту је и питање установљавања моногамне породице у којој је мушкарац њена глава и хранитељ. Уз мушкарчеву економску и политичку надмоћ ишла је и његова надмоћ у породици и идеологија мушке надмоћи, која је дубоко усађена у целокупној култури људског цивилизованог друштва. Погубна последица за жене јесте строго одвајање кућног од друштвеног рада, приватне сфере од јавне сфере, као и утицај породичне социјализације на развитак личности дечака и девојчица у сеоским породицама централне Србије. Жене се од најранијег детињства, процесом социјализације, васпитавају да материнство прихватају као своју свету дружност, уче се за рад у кући; изложене су огромном друштвеном притиску да наглашавају своју женственост. Како је писао М. Марковић „корени дискриминације који се морају уклонити пре него што можемо говорити о слободи жена и једнакости полова: неједнака расподела економске и политичке моћи, притисак традиције и обичаја, психолошка инфериорност коју ствара образовање и која је дубоко усађена у преовлађујућој култури“ (Марковић 1994: 292).

Марина Благојевић (1991) је у проучавању друштвеног положаја жена, повезала марксистичку анализу друштвене структуре и проблема експлоатације (у смислу присвајања вишка вредности од оних који тај вишак стварају) са феминистичком теоријом, која „користећи марксистички концепт експлоатације, објашњава специфичност експлоатације жена. У питању је ванекономска *експлоатација*. Домаћи рад у целини, а нарочито улоге жене – мајке – супруге, захтева ону врсту ангажмана која је углавном не само физички, већ и психички исцрпљујућа за жене...“ „Феминисткиње су са много аргумената доказале да постоји проблем коришћења емотивних ресурса жена без одговарајуће *накнаде* у смислу признања, угледа или моћи. *Експлоатација* женских осећања, подршке или пожртвованости се у патријархалном друштву сматра *нормалном*“ (Благојевић 1991: 19–20).

---

¹ Волбијева разликује шест структура кроз које делује патријархат: 1. Производни односи у домаћинству 2. Плаћени рад 3. Патријархална држава 4. Мушко насиље 5. Патријархални односи у сексуалности 6. Патријархалне институције културе.

Керол Пејтмен (Carole Pateman) одређује *патријархат* као систем владавине над женама, као устројство друштвеног живота и односа полова, као односи доминације и потчињености, при чему се потчињеност подводи под експлоатацију, како у техничком марксистичком смислу присвајања вишка вредности, тако и у свакодневном смислу, да радници нису поштено плаћени за свој рад и да подносе тешке услове рада, да супруге за свој рад у кући нису уопште плаћене. Експлоатација јесте важна, али и вероватна историја порекла патријархата, садржана у класичној теорији уговора, која такође усмерава пажњу на стварање односа доминације и потчињености. Експлоатација је могућа управо стога што уговори, који се тичу својине над сопственом личношћу, право наређивања додељују једној уговорној страни. Капиталисти могу да експлоатишу раднике а мужеви могу да експлоатишу супруге зато што су кроз уговор о запослењу и брачни уговор радници и супруге стављени у положај потчињених. У овом другом смислу, реч је о патријархалној потчињености. То даље води разматрању *класичног и модерног патријархата*, при чему је класичан патријархат заснован на биолошкој разлици између мушкараца и жене а модерни патријархат на „полном уговору“ (Pateman 2001: 17).

Тако је феминизам извршио велики утицај на социологију, оспоравајући традиционалну слику породице као хармоничног места, које обезбеђује извор љубави, дружења и утехе, указујући да је породица извор усамљености, искоришћавања и изузетно дубоке неједнакости и присуства неједнаког односа моћи и извлачења веће користи од других. Феминисткиње су почеле да испитују феномен „штетних последица породичног окружења“.

У патријархалној структури породице не може појединац имати индивидуалност и слободу избора актера, без притиска и утицаја других. За сеоске жене притисак су представљале патријархалне околности у којима су живееле: патријархална структура ауторитета у породици порекла али и у породици избора. Те околности одузимају слободу избора актера, услед притиска и утицаја родних режима, као „система моћи, улога, идентитета, пракси и дискурса, који уређују односе између мушкараца и жена“ (Благојевић Хјусон 2012: 14). За већину жена у друштву Србије садашњи степен слободе јесте слобода двоструке оптерећености послом – на радном месту и у кући. То је услед патријархалног менталитета, који је веома јак, дубок и дуготрајан.

Полазећи од становишта Џ. С. Мила, патријархат је друштвени систем односа у којем се не остварују идеали слободе појединца (Mill 1988), односно слобода жене. Индивидуалистичка и слободарска схватања Мила се односе на: слободу мисли и речи, слободу појединца да сам изабере начин живота, о праву на сферу приватног, у коју ни држава ни друштво не треба да се меша, о патерналистичким законима – законима који ограничавају слободу појединца како би га заштитили од њега самог. Сва ова схватања се односе на Милову одбрану слободе. У патријархалном систему односа постоји тиранија преовлађујућих схватања и осећања,

тенденција друштва да путем јавног мњења, служећи се разним врстама „дифузног неинституционализованог притиска, наметне појединцу колективне обрасце мишљења, осећања и понашања, те да тако спречи развитак индивидуалности која није по мери *друштвеног карактера*“ (Приморац 1988: 10). „Појединац има право на апсолутну самосталност. Над самим собом, над својим телом и душом, појединац је суверен“ – наставља даље Мил (Mill 1988, преузето из: Приморац 1988: 12). За сеоску жену ове Милове одредбе имају негативно значење, јер њена слобода значи само право на трошење женских потенцијала у свакодневном животу, чиме се обезбеђује биолошки опстанак у сиромашним условима свакодневног живота друштва Србије, а тиме се врши и репродукција патријархата.

На основу претходног излагања могу се извести следеће *хипотезе*:

Одузимање слободе жена у патријархалној породици остварује се њиховим искључивањем из система приватног власништва над кућом и земљом и располагања новцем из породичног буџета. Ограничавање привилегија женама полним моралом, који предвиђа низ ограничења у понашању жена, уз истовремено постојање многих предности и права за мушкарце. Патријархална заштита сеоских жена захтевала је интегрисаност жена у патријархални систем односа у породици, непостојање унутрашње трансформисаности идентитета сеоских жена и његова једнодимензионалност – потпуну њихову окупираност приватном сфером, чиме се постиже очување патријархалних образаца живота, као структуралних образаца.

Патријархални систем односа у породици и традиционална структура ауторитета су корени дискриминације, одузимања и спречавања индивидуалних шанси сеоским женама, очекивања и избора, њиховог самоодређења, слободе. Свакидашњи живот сеоских породица у централној Србији производи родне режиме. Родни режими или доминантни обрасци детерминишу репродукцију патријархата кроз деловање јаким патријархалних идеологија и експлоатацијом женских ресурса у условима високог сиромаштва.

Неједнака расподела економске и породичне моћи, притисак традиције и обичаја, психолошка инфериорност, која је усађена у преовлађајућој традиционалној породичној и локалној култури, јесу корени породичне дискриминације сеоских жена.

1.2. Методолошки поступци

Доказивање постављених хипотеза урађено је на основу непосредне искуствене научне евиденције, добијене из истраживања, које је спроведено у периоду од 2010. до 2012. године на репрезентативном узорку за садашњу територију централне Србије, од 600 сеоских породица у шест области (округа) централне Србије (Златиборска област, Шумадијска, град

Београд, Мачванска област, Нишавска и Расинска). Извори података су примарни, тј. оригинални извори, који су добијени у натуралистичким, тј. теренским условима, кроз укрштање анкетног испитивања, интервјуа и посматрања.

Рад је заснован на анализи и интерпретацији квантитативних и квалитативних података.

У анализу су укључене следеће варијабле, које су релевантне за предмет анализе – *животна доб*: младе жене од 18 до 30, средњих година од 31 до 50 и старије од 51 и више (претпоставка је да се битно разликују положаји младих, средовечних и старих сеоских жена, као и да су им животна искуства различита); *окрузи*, који се изражавају као подскупови са шест врста: Златиборски, Шумадијски, Београдски, Мачвански, Нишавски са Пиротским и Расински; *образовање* (са пет категорија: без школе и са четири разреда, основна, средња, виша и висока). Старост и образовање се у различитим социолошким истраживањима показују као најбитније варијабле, и када је реч о ставовима, и када је реч о социјалној стратификацији; *занимање*, изражено са пет категорија: пољопривредница, радница, службеница, стручњакиња и студентка.

За све варијабле израчунаване су фреквенције. Осим разматрања особина појединачних варијабли, утврђена је и корелација између варијабли – коефицијент корелације.

2. Резултати истраживања

2.1. Полне дискриминације

Прво питање на које желимо да одговоримо јесте начин постизања репродукције патријархата у свакодневици сеоских породица у централној Србији и одузимање слободе жена. Репродукција патријархата у свакодневном животу сеоских породица у овом раду се доказује непосредно из свакодневља, помоћу саморефлексија свакидашњице (Ђурић 2013), тј. разлажући и пропитујући практично залеђе на којем живи сеоска породица данас у друштву Србије: власништво над кућом и имањем и располагање новцем унутар кућног буџета.

У српској сеоској породици однос између полова је и данас, као што је био и пре две стотине година, у свему ослоњен на патријархални систем односа, на патернализам. Доминација патријархалне проширене породице са приватним породичним поседом у којој се власт и моћ најстаријег мушког члана уздиже изнад породичне групе (Кораћ 1991: 40). Заједничка, вертикално проширена домаћинства представљају производну јединицу. Посматрано на нивоу узорка, сложени облици породице су заступљени у 71,8% породица, док је нуклеарног типа било 17,8%. На нивоу подузорка округа, највиши проценат заједничких домаћинстава или сложених породица имају Расински округ (83,4%) као и Шумадијски округ (78%), што се

може објаснити економским променама и демографским осцилацијама. Углавном су све породице ограничене на сроднике по мушкој линији, што условљава живот жене у патрилинеарном браку, пошто су патрилинеарни сродници заступљени у 93,4% породица из узорка, што јасно показује да на овом подручју преовлађује принцип сениората (Митерауер 2001: 149), по којем најстарији мушкарац у домаћинству њиме и управља. Међутим, када је старост жене у питању, такав систем предности није уочен. Услед строго патрилинеарно уређене културе, као што је српско друштво, није могуће да жена дође на чело породице. Овде је жена непрестано у подређеном положају, зависна најпре од оца, потом од супруга и на крају од сина, који после смрти оца преузима управљање имовином и кућом. Тако је жена целог живота подређена: најпре оцу, па мужу, па сину.

Матрилинеарни сродници су заступљени у оним породицама које нису имале „мушку децу“ и које су „имале среће да зет пристане да дође у женину кућу“, мада се и тада сродство рачуна по мушкој линији и имање се преноси на зета а не на ћерку. Дакле, ограничавање на сроднике по мушкој линији нема економског смисла, већ му је потребно културолошко објашњење, које подразумева традиционализам и принцип патрилинеарности и његову заснованост на култу, као и последице по својинско право.

Изразит патрилинеарни образац својинских односа у српској сеоској породици још више долази до изражаја у власничким односима над имовином и кућом, који потврђују снажну поларизацију права полова, о чему сведоче одговори испитаница на питање: „Ко је власник куће и имања?“. *Патријархални* модел власништва над кућом и имањем у потпуности преовлађује у сеоским породицама, пошто чак у 88,6% породица власник куће и имања јесте његов старешина – мушкарац (домаћин и гоподар куће и имања). Отуда произлази њихово *право да сами доносе одлуке* и да *сами представљају* породицу у контактима са спољашњим светом. Истовремено, минимално је учешће жена у власништву над кућом и имањем – 7,4%. Појава мушкараца као јединог правног власника целокупне имовине, легализује полну сегрегацију. Речи испитаница најбоље илуструју моделе власништва: „свекар, који је умро, још се на њему води имовина“; „син, све њему преписано“; „деда, све се на њему води“; „отац и стриц“; „муж и девер, све је на њима“ и сл. Власник је жена, „јер је сама, без мужа и без деце“; „није имао ко да наследи“; „мајка и бака, пренеле на ћерку јединицу“; „жена, удовица и власница“ исл. Жене су свесне неправде која им се чини, али су немоћне да било шта промене. У случају живог мужа жена никада није наследник. „Радиш целог живота и на крају немаш ништа. Као стока. Само да поједеш и попијеш“ (изјаве свих испитаница). Правила о преносу имовине која погодују женском детету јављају се само у случају не рађања сина, немања мушког детета. Женска деца су власници само у оним породицама где живе саме жене и када немају мушког наследника: самохрана мајка са женском децом, сама жена

без деце и без мужа, неудата кћерка. То јасно указује на потпуну подређеност и субмисивност жене у савременој српској сеоској породици. Патрилинеарни систем наслеђивања и власништва у српској сеоској породици доприноси поларизацији права између жена и мушкараца а тиме и различитог положаја жене и положаја мушкараца.

На нивоу подузорка округа, издвајају се Златиборски и Мачвански, у којима је патријархални модел власништва још више изражен, са учешћем од 94,8% и 92,0%. У Нишавском округу коефицијент власништва над кућом и имањем у корист мушкараца је „најнижи“ у поређењу са другим окрузима и износи 83,0%; али, и том својом вредношћу је висок (табела).

Табела 1: Власништво над кућом и имањем, према окрузима (областима)

	Златибор		Шумадија		Београд		Мачванс		Нишавс		Расинск		Укупно	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
Жена	3	3,1	9	9,0	10	11,4	5	5,0	9	9,0	7	7,3	43	7,5
Муж	91	94,8	89	89,0	76	86,4	92	92,0	83	83,0	83	86,5	514	88,6
Обоје	–	–	2	2,0	2	2,3	2	2,0	6	6,0	5	5,2	17	2,9
Сл. стан	2	2,1	–	–	–	–	1	1,0	2	2,0	1	1,0	6	1,0
Укупно	96	100	100	100	88	100	100	100	100	100	96	100	581	100

Извор: оригинално емпиријско истраживање.

Узроке подређеног положаја жена у области власништва над кућом и имањем треба тражити у равни патријархалне идеологије, одлучивање је подељено по сферама, делатностима и оно је аутономно (подела јавно–приватно). Овим се потврђује њена беспомоћност да опстане изван заједнице са мушкарцем. У условима патријархалног вишепородичног домаћинства кључан мушкарац у њеном животу је свекар, а не муж. Истовремено, постојање асиметричности према полу и старости концентрише сву моћ одлучивања у личности најстаријег мушкараца. Да је жена – испитаница покушала да се супротстави ауторитету свекра, тражећи подршку мужа, не би је добила. Ни њен муж, као ни она, није имао контролу над земљиштем и оруђима за рад. До смрти свекра, сва покретна и непокретна имовина припада њему, а остали чланови породичног домаћинства приступају имовини као обична радна снага. Идеологија трпљења, удаја „једном за цео живот“, одржале су старосно-полну сегрегацију до данашњих дана. Разлога за то треба тражити у смањеним могућности да се жена запосли изван

домаћинства и газдинства и тиме да се економски осамостали, али и у великом броју деце рођене већ током првих година брака. Жена мајка, без запослења, везаних је руку.

Унутрашња организација и породична политика сеоских домаћинстава проучавана је и анализом располагања породичним буџетом: „Ко располаже новцем?“. На нивоу узорка, табела 2, скоро у свакој другој породици присутан је *егалитарни* модел располагања новцем – 42,6%: „сви, када га има“; „сви знамо где стоји“; „стоји на једном месту и свако може да га узме“; „сви узимамо са једне гомиле“ (у 76% случајева јавља се у нуклеарним породицама), као и *патријархални* модел одлучивања о буџету (43,3%): „већином мушкарци“; „новац се даје свекру и он расподељује“; „муж, говорио: док су два новчаника, нема слоге и напретка“; „муж и свекар имају новчанике“; „мушкарци, они све узму, и од сира и млека“; „син одлучује о свему“; „муж, не видим динар док не питам мужа“; „свекар, не да ми ни динара, моји ми дају а ја само да радим“. *Индивидуални* модел располагања новцем или да свако својим располаже заступљен је тек у 6,2% породица: „ко га заради он га и има“; „он ми не даје паре, ја гајим цвеће и за себе зарадим“. Жена располаже новцем тек у свакој тринаестој сеоској породици (7,9% породица), што се може приписати самачким домаћинствима, али и запосленошћу жена – економска самосталност: „донесе плату и ја моју, и ја знам за шта ми треба“. Посматрано по окрузима, егалитарни модел располагања новцем највише је присутан у Нишавском округу (48,0%), док је патријархални у Златиборском (55,2%), а индивидуални у Београдском (14,8%) – табела 2.

Табела 2: Ко располаже новцем? (према окрузима/областима)

	Златибо р.		Шумади ј.		Београдс ки		Мачванс ки		Нишавск и		Расинск и		Укупно	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
Мушка р.	53	55,2	50	50,0	29	33,0	49	49,0	28	28,0	42	43,8	251	43,3
Жена	3	3,1	4	4,0	10	11,4	2	2,0	17	17,0	10	10,4	46	7,9
Заједно	37	38,5	45	45,0	36	40,9	46	46,0	48	48,0	35	36,5	247	42,6
Поједи н.	3	3,1	1	1,0	13	14,8	3	3,0	7	7,0	9	9,4	36	6,2
Укупн о	96	100	100	100	88	100	100	100	100	100	96	100	580	100

$c = 0,297$

Извор: оригинално емпиријско истраживање

Доб испитаница је у слабој корелацији са правом на располагање новцем у породици. Тако је тек са високом старошћу и са смрћу мужа жена стицала право да самостално располаже новцем (жена је располагала новцем у старосној групи 51 година и више – у 15,2% случајева, а у старосној до 30 година у 3,4%). Али, исто тако се у старосној групи жена старијих од 51 године јавља чешће располагање новцем од стране мушкараца него код младих жена (47,3% у поређењу са 41,9%), што се може објаснити јачањем ауторитета синова у случају смрти очева, као и доминацијом мушке групе у породици, табела 3. Односно, ауторитет најстаријег мушкараца преноси се на сина, па тако мушкарац друге генерације превазилази старосно-полну подређеност, али не и његова супруга. Он чак превазилази и моћ своје мајке, па тако изнад жене увек остаје ауторитет мушкараца – мужа, сина. Владином закона полне асиметричности, сеоске жене цео живот проживе у сенци мушкараца, без могућности да изразе сопствене жеље.

Табела 3: Старост испитаница и располагање новцем

	До30 година		31 до 50		51 и више		Укупно	
	број	%	број	%	број	%	број	%
Мушкарци	49	41,9	124	41,5	78	47,3	251	43,3
Жене	4	3,4	17	5,7	25	15,2	46	7,9
Заједно	53	45,3	145	48,5	50	30,3	247	42,6
Појединачно	11	9,4	13	4,3	12	7,3	36	6,2
Укупно	117	100,0	299	100,0	165	100,0	580	100,0

с=0,218

Извор: оригинално емпиријско истраживање

Образовање жене је у корелацији са слабљењем ауторитета мушкараца у породици, када је у питању чувања новца. Тако су 2/3 жена са вишим и високим образовањем изјавиле да равноправно са мужем располажу новцем (65,5%), док ¼ оних које су без школе (26,5%). Истовремено, мушкарци су одлучивали о новцу у свакој петој породици у којој су жене са високим образовањем (20,8%) и у свакој другој код жена без образовања (57,7%) – табела 4.

Табела 4: образовање испитаница и располагање новцем

	Без школе		Осмогодишња		Средња		Виша/висока		Укупно	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
Муж	124	57,7	39	41,9	82	33,6	6	20,8	251	43,3
Жена	22	10,2	9	9,7	14	5,7	1	3,4	46	7,9
Заједно	57	26,5	41	44,1	131	53,7	19	65,5	247	42,6
Сами	12	5,6	4	4,3	17	7,0	3	10,3	36	6,2
Укупно	215	100,0	93	100,0	244	100,0	29	100,0	580	100,0

с=0,286

Извор: оригинално емпиријско истраживање

Запосленост жене изван домаћинства доприноси демократизацији односа у породици у области доношења одлука око трошења новца. Тако је свака друга непољопривредница изјављивала да је равноправно са мужем располагала новцем (55,6%). Истовремено, свака друга пољопривредница је истицала да је муж располагао новцем (52%). То значи да је економска самосталност жене услов преласка са патријархалног модела на егалитарни модел расподеле брачне моћи у области чувања и трошења новца² (табела 5).

² Више података и анализе о расподели моћи и ауторитета у савременој сеоској породици централне Србије видети у књизи Љубице Рајковић *Друштвени положај села, сеоских породица и сеоских жена у централној Србији*.

Табела 5: Занимање жене и располагање новцем

	Пољопривредница		Непољопривред.		Укупно	
	број	%	број	%	број	%
Мушкарци	191	52,0	60	28,0	251	43,3
Жене	30	8,2	16	7,5	46	7,9
Заједно	129	35,1	119	55,6	247	42,6
Појединачно	17	4,6	19	8,9	36	6,2
Укупно	367	100,0	214	100,0	580	100,0

с=0,239

Извор: оригинално емпиријско истраживање

Патрилинеарност је основни културни принцип у обликовању породичних и друштвених односа, на основу чега бивају разумљиве и друге по породицу релевантне појаве које се срећу у наведеној области, попут изузетног интереса везаног за наставак породице по мушкој линији, готово по сваку цену. То се остварује системом „сина јединца наследника“, који подразумева велико жртвовање жене. Од жене се очекује да рађа најпре мушку децу, услед фаворизовања мушког детета у односу на женско, које се врши кроз изражено настојање родитеља да се има син, како би се сачувала традиција и материјална добра остала неподељена. Још увек се само мушка деца сматрају као наставак породичне лозе и домаћег култа (славе). Женска деца не задовољавају циљ брака. Женска деца само привремено остају у кући па иду у своју, она су „туђа кућа“. Овај циљ се остварује практиковањем абортуса. Све жене прибегавају абортусу, без обзира на старост и брачни статус (Рајковић 2002: 2014).

Рођењем „сина јединца наследника“ репродукује се патријархат, при чему долази до конзервације патрилинеарног патријархата. Основно оруђе тог процеса јесу жене и њихова деца, а метод је практиковање абортуса. У случају трудноће после рођења мушког детета све жене прибегавају абортусу, као мултифазни одговор у кризним ситуацијама, који екстремно ефикасно смањује ниво фертилитета становништва (Kingsly Davis 1956), али и регулише „функционисање“ система „јединца – наследника“. Током целог периода своје родности жене не користе средства за контрацепцију у заштити од нежељених трудноћа, већ примењују побачај, трошећи здравље као лични ресурс.

Испитанице најчешће нису користиле средства за контрацепцију (79,8%), истичући: „муж се брине о томе“, „ако се деси десило се, водимо рачуна, чувамо се“, „немам поверења у њих“, „нису здрава та средства“, „нисам довољно упозната“, „рачунам плодне и неплодне дане“ и сл. Тако су сеоске жене без образовања и са најнижим образовањем изјављивале да никада нису користиле средства за контрацепцију чак у 77,9% случајева и у

70,8%, а пољопривреднице у 74,2%. Истовремено, сеоске жене са високим образовањем и жене стручњаци нису их користиле у 55,6% и 56,3% посто породица. Редовна употреба ефикасне и савремене контрацепције је ретка код свих слојева сеоских жена у плодним годинама, као и њихових партнера и износи само 2,6%.

2.2. Полни морал

Социјализација сеоских жена је била полна социјализација, односно разлика између жена и мушкараца – различито полно приписивање. То приписивање започиње оног тренутка када се сазна дететов пол – примарна социјализација. Чим формално сазна пол детета, и породица и околина започињу с неформалним полним приписивањем на начин да се према девојчицама поступа другачије него према дечацима. Како тврде микросоциолошкиње, већ са примарном социјализацијом у породици усвајамо лекције улога према полу (Томић-Колудровић; Кунец 2000: 60).

Успешно обављање свакодневних послова сеоске жене завршавају самосвесно, али и под утицајем ауторитета којег над сваком женом има њен муж, па и остали мушкарци, чак и синови. Постоје разрађени културни обрасци којима се изражава и одржава ауторитет и доминација мушкараца над женама. Те културне институције укључују: 1. *понизност жене*, не само у кући, већ и на јавним местима и у друштву, коју морају исказивати према својим мужевима. На пример, на постављено питање: „Сме ли жена пред децом, суседима или непознатима приговарати мужу или истицати супротно мишљење?“ чак 75,7% испитаница је истицало да иако је у праву не сме мужу рећи да он не говори исправно и никада не приговарају мужу у друштву, образлажући своје поступке на следећи начин: „не приговарам му, убио би ме, и кад сам знала за другу ћутала сам“; „нисам хтела, да га не понизим, да не испадне да сам паметнија од њега“; „не, нећу да вређам мужа и себе, прећутим, иако не прича истину“; „не приговарам, изударо би ме“; „не приговарам му у друштву, водим рачуна да не вређам а он мене вређа“; „кажем, излети ми а он мене туче“; „понекад кажем па лоше прођем после, морам да знам шта смем а шта не смем“; „не, не смем да му кажем било шта, пре сам жвакнула па ме истерао, три дана сам седела код мојих па дош'о за мене после“; „сачекам, па му насамо кажем, нећу да га понизим, рећи ћу му други пут, кад смо сами“ и сл. (табела 6). Посматрано према окрузима, највећи степен понизности жене исказују према својим мужевима на подручју Нишавског и Златиборског округа – 83% и 82,3%, што се објашњава утемељеношћу традиционалног културног обрасца.

Табела 6: Јавно приговарање жене мужу, према окрузима (областима)

	Златибор с.	Шумади н.	Београдск и	Мачван с.	Нишавск и	Расинск и	Укупн о
Сме	17,7	31,0	22,7	0,0	17,0	7,1	4,3
Не сме	82,3	69,0	77,3	0,0	83,0	2,9	5,7
Укупн о	100,0	100,0	100,0	00,0	100,0	100,0	00,0

Извор: оригинално емпиријско истраживање

Традиционални културни обрасци, којима се изражава и одржава ауторитет и доминација мушкараца над женама, мењају се постепено у зависности од старости, образовања и занимања сеоских жена. Тако је скоро свака трећа млада сеоска жена (30,8%) и скоро свака друга са вишим и високим образовањем (44,8%) изјављивала: „смам да му кажем кад није у праву, зашто да му не кажем“; „кажем обазриво, у границама пристојности, чекам прави тренутак, али кажем своје мишљење“ у поређењу са 13,3% старијих жена и 12,6% жена без школе које јавно приговарају својим мужевима (табела 7).

Табела 7: Јавно приговарање жене мужу, према добу, образовању и занимању

	Године живота			Образовање				Занимање	
	До 30	31–50	51 и +	Без	Осмог.	Сред.	Високо	Пољо.	Непо.
Сме	30,8	27,8	13,3	12,6	24,7	32,0	44,8	21,5	29,0
Не сме	69,2	72,2	86,7	87,4	75,3	68,0	55,2	78,5	71,0
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: оригинално емпиријско истраживање

Такође, мушкарац се у јавности стиди да ословљава своју жену именом, а и жена свог мужа зове „мој човек“, а не по имену. За његово самопоштовање је важно да други мушкарци виде како је он газда у својој кући; 2. Жена је у јавности *мека, умерена, тиха и подложна*, јер је увек и под свим околностима признавала узвишену позицију мушкараца и осигуравала му осећај доминације. И саме испитанице су на постављено питање „Каква жена треба да буде?“ чак у 94,8% случајева истицале да је права само она жена која је: „туњава, да држи језик за зубима, а јака“; „да

ради свој посао у кући и да је покорна мужу“; „учтива и мирна“; „сервилна, скрушена и послушна“; „ћутљива, радна, трпељива“; „сталожена и разумна“; „толерантна, блага, да претрпи неспоразуме“; „да поштује мужа“; „да се покори, да је умиљата“; „да је добра и поштена“; „да има разумевање за сваки поступак мужа“; „да поштује мужа и да зна да је он увек старији“; „језик да има уста да нема“; „да се слаже како муж каже“; „да чува образ своме мужу „верна мужу“; „да буде млађа од свих“; „да прећути или пази кад шта каже“; „да је увек на свом месту“; „лепу реч свима да даје“; „жилава као мачка, да све издржи“ и сл., док је супротне ставове имало само 30 испитаница (5,2%), очекујући од жене: „да буде самосвесна“, „да гледа прво себе“, „да има своју личност и мишљење“, „да није потчињена“, „да и своје вредности поштује“, „да се бори за равноправност“, „да цени себе, кад себе понизиш и други те газе“, као и да увек буде „одлучна и да верује у себе“; 3. *физичко кажњавање жене* за прекршаје правила подложности. На постављена питања: „Туку ли жене на селу? Повређују ли их? Сматра ли се да је то право мушкарца или да је срамота?“ чак је 94.5% сеоских жена из узорка изјавило да их је муж бар једанпут истукао, шамарао – физички кажњавао, најчешће сматрајући да је то неоправдано и без разлога: „често, без разлога, кад им се ћефне, кад се напију“, ударају им шамаре па чак их и повређују („поломио ми руку, направио модрице, разбио ми нос“), као и да мушкарци увек мисле да су у праву („кажу треба тако, мушкост је у томе“, „чак се хвалио да ме везао за шљиву и тукао“) и да то није срамота за њих – „све зависи од кривице жене и кад није крива добија батине – раде како 'оће и шта 'оће“. Од мноштва одговора, издвојили смо следеће изјаве испитаница о физичком кажњавању жене у савременој српској сеоској породици: „кад је пијан, а она неће да ћути а он полуди“; „довољна је и мала свађа па да је ошамари“; „кад нађу другу“; „кад нема разлога он окрене наопако 'леба па ме бије, зашто сам окренула наопако 'леба“ (Расински округ); „због женине прељубе“; „због нетрпељивости, љубоморе“; „кад се коцка па изгуби“; „тукао ме је, ломио ми руку“ (Скржути, Златиборски, радница у кафани у породичном власништву, 31 година); „да, и трезни и пијани, обичај је да туку жене и уживају у томе“ (Грабовац, Шумадија, 40 год.); „у селу Гунцати муж претукао жену и умрла“ (Жуње, Шумадија, 53 год., пољопривредница); „тукао ме је због других, ја се склоним и ћутим, плачем“ (Барзиловица, Београдски, 67 год., пољопривредница); „често и без разлога, злоставља ме као роба, много пије и туче ме пијан, не обраћа нико пажњу на мене, трпим шта ме снашло, спавам напољу сваке ноћи“ (Брајковац, Београдски, 33 год., средња школа, пољопривредница); Трбушница, 66 год., пољопривредница); „мене је тукао због мајке, његова мајка сматра да има право и каже *удри, удри*“ (Велико Село, Београдски, виша школа, васпитачица, 31 год.); „овде уживају кад туку жене, праве им модрице“ (Старо Миријево, Београдски, 29 год., средња школа, радница); „често и без разлога, тукао ме је иако сам све послове сама радила, није марио ни да

ли сам трудна, имао друге, пио и коцкао се а ја не смем ништа да кажем“ (Липолист, Мачвански, 67 год., пољопривредница, без школе); „често, без разлога, перем му ноге пред мајком његовом а он ме бије“ (Бела Река, Мачвански, 55 год., пољопривредница, осмогодишња); „кад неко нешто каже мужу па је туче, бекрије, поломи јој руку па дуго она не излази из куће“ (Букор, Мачвански, 32 год., пољопривредница, средња); „туче ме често без разлога, пила сам таблете да се отрујем, све ми модрице направи“ (Црвена Река, Нишки округ, 32 год., радница, осмогодишња); „туче ме, срећна сам пет година ме није туко, све ми прави свекрва“ (Липовац, Нишки, 27 год., пољопривредница, без школе); „туку, и мене мој човек био, кад ме повез'о туђ човек, све ме убио, газио ме по телу и повео на пањ да ме закоље, шутао ме ногама по бубрезима, била сам све модра“ (Текија, Расински, 54 год., пољопривредница, без школе); „не туку док слушаш наредбе а кад не слушаш туку“ (све жене из узорка) и слично.

Казнени аспект мушке доминације се нарочито огледа у домену сексуалног понашања жене, где се проблем контроле најоштрије поставља, пошто се прељуба најоштрије кажњава, али само за жену. Након венчања од жене се тражи верност, уколико то није испунила, лоше прође. У том циљу, поставили смо питања испитаницама: 1. „Имају ли девојке у селу сексуалне односе пре брака?“, 2. „Како се гледа на неверство удате жене а како на неверство ожењеног мушкарца?“ Ставови који се односе на сексуално понашање девојака пре удаје образлажу се одобравањем и неодобравањем. Чак 64,7% испитаница не одобрава слободу те врсте, и без обзира на старост, степен образовања или запосленост, усвојиле су вредносни систем којим себи постављају другачије норме понашања у животу и у браку од оних које постављају својим мужевима и мушкарцима, образлажући своје мишљење на следећи начин: „немају и не треба да имају јер се полаже важност на девичанство“; „друкчије се гледају оне које то раде, више се цене поштене, скупља је поштена девојка, поштену момци узимају за брак“; „обележене су у селу, остају неудате“; „остаје код родитеља и не удаје се“; „није то лепо, лоше прође та девојка“; „одлази ван села“; „одлази из села у град или у друго село“; „удаје се за ожењеног мушкарца“ и сл.

Ванбрачни односи жена стоје под претњом тешких санкција и крију велике опасности за жене у свако доба, скоро подједнако у прошлости и у садашњости, јер прељуба значи изигравање мужевог старешинског ауторитета, срамоту за породицу (Erllich 1964: 280). За евентуалну прељубу казна је некада била и смрт, али увек су биле и остале батине и нанете тешке телесне повреде (модрице, поломљена рука, разбијен нос), па и да муж отера жену из куће.

Још увек, и у савременој сеоској породици, љубоморни муж прети жени да не учини прељубу јер ће лоше да прође, тражећи од ње апсолутну верност: „да ја изневерим супруга била би' мртва, рекли би укаљала је образ мужа“ (Липница, Шумадија, 47 год., радница, осмогодишња школа;

Трбушница, Београдски, 31 год., радница); „ништа није чудно њему, кад би' ја жена нашла љубавника он би ме изубијао и истерао би ме“ (Падине, Нишки, 22 год., пољопривредница, осмогодишња) и сл.

Ванбрачни односи уздижу мушкарце, част су му: „човек је човек, може све, страшно је за жену, жена мора да је поштена“ (Колишевица, Златиборски, 72 год., пољопривредница); „нормално се овде гледа на неверство мушкарца, а жени се не опрашта“ (Гостиље, Златиборски, 56 год., радница – плетилца, без школе); „страшно, жене осуђују, оне су увек одговорне“; „мушкарчева невера се прећуткује, а женина се удара на све бубњеве“ (Гостиље, Златиборски, 51 год., пољопривредница); „опрашта му се, а њој ужас, неопростиво јој је“ (Сирогојно, Златиборски, 24 год., медицинска сестра); „то је нормална појава, то је за њих плус, а за жену се јако осуђује“; „па он је мушко, он може све, она мора да пази да је на свом месту“ (Дријетањ, Златиборски, 45 год., радница, осмогодишња школа); „олако се прелази преко тога јер је мушко то урадило, а једном обележена жена увек обележена, њу сви осуђују“ (Крива Река, Златиборски, учитељица, 48 год.). Има примера да је жена напустила мужа и децу, отишла са другим из села, провела са њим неколико месеци и кад је видела да је погрешила вратила се. Под притиском деце, муж је вратио, али је целог живота живела као роб: тучена, издеформисаног лица и тела, неуредна, није излазила из куће (Здравиње, Расински округ). Истраживање је показало да је више од половине испитаница имало негативан став према неверству ожењеног мушкарца – 56,6%, а чак 94,5% према неверству жене.

Намеће се питање: зашто су реакције против сексуалне слободе жене тако оштре? То има практичне разлоге, али и симболичке. Практични произлазе из слабе везе између домаћинства жене и њеног мужа и ако јој се дозволи веза са другим мушкарцима та веза ће још више ослабити. Важнија је симболичка функција, која произлази из става да је способност мушкарца једног домаћинства да контролише своју жену један од показатеља његове снаге; уколико се у томе покажу слаби, друштвена околина може закључити да су неотпорни и на друге врсте изазова. Такође, част и срамота су централне вредности патријархалне сеоске заједнице, у којој се привредна делатност обавља изван утицаја државне бирократије. Како пише К. Казер (Казер 2002: 105) слично као и у случају сарадње у привређивању, од заједничког интереса свих мушких чланова групе била је и честитост удатих жена у роду. Уколико би жена или кћи изгубиле свој добар глас, тиме би у првом реду био погођен муж, односно отац, пошто мушкарци надгледају сексуалност жене. Тако су девичанство и осећај стида били у тесној међусобној вези.

Закључак

Вратимо се на питања с почетка овога рада: како се спроводи репродукција патријархата у савременој сеоској породици централне

Србије и на који начин се одузима слобода жена? Сматрамо да је понуђен једнозначан и прецизан одговор, помоћу саморефлексија, на основу анализе практичног залеђа или стуба на којем живи сеоска породица данас у друштву Србије. А то залеђе обухвата: патријархалну свакидашњицу у којој су ауторитарни односи унутар породице задржали право мушкарца у области приватног власништва, патријархални менталитет је веома јак, за већину жена садашњи степен слободе јесте слобода да изабере жртвовање за породично добро и у корист најближих. Друштвена група сеоских жена је идеолошки – социјализацијом тако формирана да представља главну конзервативну снагу која одржава патријархални систем у равнотежи. Њиховим жртвовањем се патријархат репродукује, при чему долази до конзервације патрилинеарног патријархата.

У доминантном правцу покушаја ка остваривању све веће једнакости између мушкараца и жена – у „еманципацијском ходу жена ка слободи“, још увек нема сеоских жена. Оне се још увек нису ослободиле вековног бремена своје полности, која их је увек и изнова присиљавала на служење, понижење, одустајање и повлачење далеко изван света јавности, у приватни свет, оставши потпуно неинтегрисане и изван сегмената индивидуалног и колективног живота савременог друштва. Томе доприноси и присутно издвајање сеоске заједнице из ширег друштвеног контекста, услед „урбоцентричне“ политике државе. Суштинска карактеристика друштвеног положаја сеоских жена је њихова *дискриминација*. Оне су у расподели свих битних друштвених ресурса (богатство, углед и моћ) дефаворизоване (Благојевић 1991: 26). Њихова измена властитог положаја, њихова промоција, онемогућени су без обзира на њихове способности.

Дискриминација сеоских жена производи њихову *маргиналност*, која се испољава у свести о властитој инфериорности. У томе им помажу друштвене вредности доминантне културе, најчешће изражене кроз систем предрасуда и стереотипа. Интериоризација вредносних оцена о властитој инфериорности, резултат је објективне немогућности утицаја на властити живот и на промене друштва у целини. Феминизам не легитимизује право на аутономно исказивање и деловање сеоских жена. Закон мушког полног права делује у породичној области у свом најјачем виду.

Хеуристички плодно је растумачити могућности самоосвешћивања сеоских жена својим избором делања, праксе, у борби за ослобађање од притиска приватног патријархата, како би свом животу дале највишу вредност – самосвест и слобода дају животу највишу вредност. Ослобађање сеоских жена из ропских стега патријархата. Слобода је добро које се може постићи личним делањем. Могу ли сеоске жене делати ако нису власнице имовине и не учествују у доношењу кључних породичних одлука?

Као посебан предмет истраживања намеће се проблем самоосвешћивање, праксис сеоских жена, при чему се праксис схвата као слободно

одабране стваралачке активности, упоредо са модернизацијским процесима свакодневице, који су не само у функцији индивидуализације и самосталности, аутономије индивидуе, већ и потреба за ослобађање од притиска приватног патријархата.

Овакво стање у области свакодневног живота сеоских породица, успорава модерни развој и процес евроинтеграција друштва Србије. У том смислу, релевантни су следећи структурални правци акције: укидање приватног патријархата путем оснаживања сеоских жена (професионално образовање и запошљавање, подизање економског стандарда женске популације, борба против насиља у породици и дискриминације жена); 2. одлучније успостављање родне равноправности у партнерству и у домаћинству, а нарочито у јавној сфери; 3. потребно је системско вредносно преусмеравање од патрилинеарне вишегенерацијске породице, са саможртвујућим микроматријархатом (Благојевић 1997, 2002), ка нуклеарној породици, која је родно егалитарна, и у њој се млади раније осамостаљују од породице порекла, где је смањена оптерећеност жена. Владајућа група не би смела, као до сада, својом „урбоцентричном“ политиком остати пасивна у односу на село и сеоске житеље, као и на одлазак младих из села. Ово утолико пре када се зна да је примарна стратегија развоја у току евроинтеграцијских процеса друштва Србије – развој пољопривреде и производња хране. Раст домаће запослености, смањење оптерећења жена, допринело би бржем превазилажењу проблема тешког положаја сеоских жена у друштву Србије. Патријархална породица је институција која је најнепосредније одговорна за историјску деградацију жена. Унутар патријархалне породице, у односу између мужа и жене, постоје снажни елементи приватног власништва – они су унутарно ограничење породице у правцу побољшања положаја сеоских жена у централној Србији.

Литература

- Аристотел 2013: Аристотел, *Никомахова етика*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци.
- Бабић 2005: Ј. Бабић, *Moral i naše vreme*, Београд: Službeni glasnik.
- Благојевић Хјусон 2012: М. Благојевић Хјусон, *Жене и мушкарци у Србији: шта нам говоре бројеви?* Београд: Агенција Уједињених нација за родну равноправност и оснаживање жена.
- Благојевић 1997: М. Благојевић, *Roditeljstvo i fertilitet*. Srbija devedesetih, Београд: ISI FF.
- Благојевић 1991: М. Благојевић, *Žene izvan kruga*, Profesija i porodica, Београд: ISI FF.
- Ерлих 1931: V. S. Erlich, *Porodica u transformaciji. Studija u tri stotine jugoslovenskih sela*, Zagreb: Naprijed.

- Волкер 2003: G. Volker, *Samoodređenje*. Princip individualnosti, Zagreb: Demetra, Filozofska biblioteka Dimitrija Savića.
- Ђурић 2002: М. Ђурић, *Крхко људско добро*. Актуелност Аристотелове практичке филозофије, Београд: БИГЗ.
- Казер 2002: К. Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu: Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd: Ћигоја.
- Кораћ 1991: М. Кораћ, *Заточенице пола*. Друштвени идентитет младих жена на селу између традиционалне културе и савремених вредности, Београд: ИСИ ФФ.
- Кораћ 1992: М. Korać, *Seoska žena o vremenu izvan rada – učinak razvoja*, u: *Sociologija*, januar – mart 1992, Beograd.
- Марковић 1994: М. Marković, *Детерминизам и слобода*, Београд: БИГЗ.
- Мил 1988: Džon Stjuart Mil, *O slobodi*. Beograd: Filip Višnjić.
- Милић 2001: А. Milić, *Sociologija porodice*. Kritika i izazovi. Beograd: Ћигоја štampa.
- Милић 2004: А. Milić, Трансформација породице и домаћинства – застој и стратегије преживљавања, у књизи: А. Милић (прир.): *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: свакодневица Србије на почетку трећег миленијума*, Београд: ИСИ ФФ.
- Митерауер 2001: М. Митерауер, *Кад је Адам копао а Ева прела: Историјско- антрополошки огледи из прошлости европске породице*, Београд: Удружење за друштвену историју.
- Приморац 1988: I. Primorac, Predgovor, u: Džon Stjuart Mil, 1988. *O slobodi*. Beograd: Filip Višnjić.
- Рајковић 2014: Lj. Rajković, *Društveni položaj sela, seoskih porodica i seoskih žena u centralnoj Srbiji*, Geografski fakultet u Beogradu.
- Рајковић 2002: Љ. Рајковић, *Одлучивање о рађању у савременој породици*. Београд: ИСИ ФФ.
- Спасић 2003: И. Спасић, Феминизам и социологија свакодневног живота, *Филозофија и друштво*, бр. 22–23.
- Тодорова 1999.: М. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd: Biblioteka XX vek.

PROTIVUREČNOSTI DRUŠTVENOG POLOŽAJA ŽENA U SRBIJI: GRAĐANKA I/ILI ŽRTVA PORODIČNOG NASILJA **

1. Teorijski okvir

1.1. Transformacija društvenih odnosa: iz prirodnog u građansko stanje

Politikološka teorija društvenog ugovora polazi od prirodnog stanja, uvodeći ideju o poretku u kome su živeli ljudi pre nastanka građanskog društva, a koji je definisan odnosima koji se mogu odrediti kao rat sviju protiv svih - *bellum omnium contra omnes*. Ova ideja prirodnog stanja obeležila je modernu političku teoriju. Istaknuti teoretičar društvenog ugovora Tomas Hobs u svom delu *Levijatan* prvi put govori o načinu života čoveka izvan društva i države, o stanju teorijske vandruštenosti i bezvlašća. Hobs polazi od pesimističnog viđenja čoveka, i definiše ga kao egoistično i sebično biće, koje svoje ponašanje ne reguliše moralnim normama, već ličnim intreresima, zbog čega često dolazi u sukob sa drugim, istim takvim, pojedincima. Na taj način, smatra da je harmoničan odnos među ljudima nemoguć, ukoliko se rukovode principima prirodnog stanja, za koje je karakteristično nasilno i nemoralno ponašanje.

Tradicionalne liberalne teorije imaju svoju osnovu u ideji društvenog ugovora. Ova ideja se zasniva na tvrdnji da norme i institucije savremene liberalne demokratije počivaju na stavu da su svi pojedinci u tako formiranom, modernom društvu, slobodni i jednaki. Društveni ugovor je metod i način prelaska iz prirodnog u građansko stanje, čija je suština da su njegovi realizatori jednaki, slobodni ljudi, a ne vladar i podanik. Mogućnost realizacije društvenog ugovora postoji samo ako su svi pojedinci saglasni s tim da izađu iz prirodnog stanja i da uđu u određeno društvo, u građansko stanje. Koncipiranjem ugovora dolazi do uzajamnog prenošenja prava i ograničavanja sopstvene slobode radi uspostavljanja mira i omogućavanja saradnje među ljudima.

1.2. Bračni ugovor: rasepljeno i dvosmisleno građansko društvo

Kritika tradicionalnih liberalnih teorija dovodi u pitanje njene osnovne postavke. Jedna od najpoznatijih kritičarki Carole Pateman, politikološkinja i feministkinja, preispitujući postavke teorije društvenog ugovora, dovodi u

---

* vmiletic@f.bg.ac.rs

** Članak je nastao kao rezultat rada na projektu Izazovi nove društvene integracije u Srbiji, evidencioni broj 179035, koji finansira Ministarstvo za nauku, prosvetu i tehnološki razvoj Republike Srbije.

pitanje tezu da je ova teorije “priča o slobodi”, i da građansko društvo smenjuje prirodno stanje.

U svom delu „Problem političke obaveze“, Carole Pateman stoji na stanovištu da istinska sloboda predstavlja takve uslove života u kojima pojedinac (ili društvena grupa) ima uslove za razvoj. Takođe, ova autorka smatra da teorija društvenog ugovora sadrži ozbiljnu dvoznačnost: ukoliko društveni ugovor i jeste teorija o slobodi, u najmanju ruku on ne obuhvata čitavu populaciju, već je to samo jedna polovina priče. Stoji na stanovištu da formalan pojam slobode nije dovoljan, i da postoji realna potreba njegovog stalnog preispitivanja. Svakodnevni život i praksa svakodnevica puna je nejednakosti, u kojima sve društvene grupe nemaju jednake mogućnosti ostvarivanja prava koja su im formalno priznata. U smislu preispitivanja pojmova slobode i jednakosti, posebno su kritični odnosi između muškaraca i žena, između radničke, srednje i više klase, među različitim rasama i etničkim skupinama. Na taj način dolazi do zaključka da slobodni društveni poredak ne može biti ugovorni poredak (Pateman 2000: 224).

Drugu polovinu priče o slobodi nam donosi sledeći rad ove autorke, pod nazivom Polni ugovor. U ovoj studiji, autorka vrši sintezu feminističkih istraživanja rodničkih odnosa i svoje kritike liberalne teorije društvenog ugovora, i daje novi smisao pojmu patrijarhata. Patrijarhat definiše kao sistem vlasti koji je duboko ukorenjen u savremeno društvo, i pored svih modernih političkih prava, opšteg prava glasa, liberalnih institucija, jer u njima jeste svima priznato pravo jednakosti i slobode, ali samo formalno. Klasični patrijarhalisti zauzimaju stav da nisu svi ljudi rođeni jednaki i slobodni, da muški članovi i muški potomci, sinovi, imaju više prava i sloboda od ženskih. Međutim, prema liberalnim teoretičarima društvenog ugovora, građanska revolucija je promovisala i uspostavila liberalni stav o jednakosti i slobodi, čime su patrijarhalni odnosi izgubili na teorijskoj i praktičnoj relevantnosti i nestali. Carol Pateman upravo tvrdi da patrijarhalni društveni odnosi i dalje postoje, uporedo i paralelno sa građanskim, jer društveni ugovor uzima u obzir samo muškarce, koji međusobno sklapaju "ugovor". Smatra da su teoretičari društvenog ugovora stvorili teoriju koja konstituiše kapitalizam, tako što su klasičnu patrijarhalnu teoriju pretvorili u modernu patrijarhalnu teoriju. Klasična patrijarhalna teorija imala je osnovu u odnosima između sina i oca, dok moderna patrijarhalna teorija, zapravo teorija društvenog ugovora, ima osnovu u "bratstvu", odnosima među braćom. Osnovna slabost teorije društvenog ugovora, koja dovodi u pitanje njegov slobodarski potencijal, jeste činjenica da ugovor ni u kom slučaju ne obuhvata sve pojedince i društvene grupe, pri čemu su žene isključene iz ugovora, iako čine polovinu stanovništva.

Carol Pateman, na osnovu iznesenih podataka, smatra da je polni ugovor zapravo “priča o neslobodi”, o potčinjenosti žena: ukoliko sa jedne strane kod društvenog ugovora imamo građansku slobodu muškaraca, sa druge strane, u slučaju polnog ugovora, imamo negrađansku neslobodu žena, potčinjenost žena muškarcima. Polni ugovor predstavlja potisnutu dimenziju teorije društvenog

ugovora, tako da se cela privatna sfera, brak i bračni ugovor, smatraju politički irelevantnim. Dok društveni ugovor stvara društvene odnose između muškaraca, polni ugovor stvara društvene odnose između muškaraca i žena, i ti odnosi su po slobodarskom kapacitetu dijametralni, unose u društvo polnu razliku kao političku razliku, razliku između slobode i potčinjenosti. Društveni ugovor i građanska uređenost društvenih odnosa nisu uspjeli da transformišu odnose među polovima, tako da je razlika među polovima opstala kao prirodna razlika, odnosi među polovima su ostali u prirodnom stanju, nikada nisu prešli u građansko. Tako su politika i priroda razdvojene, a odnosi unutar porodice su ostali neuglašeni i regulisani zakonima i principima prirodnog stanja. Bračni odnosi su tako određeni premodernim karakteristikama, brak je ostao kvazifeudalna institucija, a supruga je u političkom smislu mrtva.

1.3. Polno-rodna konverzija

Moderni esencijalizam je teorija koja pretpostavlja biološke osnove - biološku determinisanost stvarnosti. Patrijarhat kao sistem zapravo počiva na biologističkim shvatanjima, sugerišući postojanje bioloških razlika među muškarcima i ženama. Međutim, budući da je opstao i u moderno vreme, posle građanske revolucije, moderni patrijarhat je dostigao ublažavanje grubog i prejakog, modernim slobodarskim vrednostima neprimerenog biologizma, tako što je zapravo maskirao svoj pravi smisao, Naime, u patrijarhat je inkorporirana kulturna operacija skrivanja smisla: legitimacijska osnova je sa biologije prešla na kulturu.

Osnovni mehanizam pomoću koga se izvodi igra skrivanja smisla jeste „kulturna operacija“ (Papić 1997), koja ima više ciljeva:

1. manipulisanje rodnim/prirodnim karakteristikama (tj. polno-rodnim sistemom, V.M.S),
2. ideologizaciju rodnih razlika,
3. uspostavljanje osnovnih društvenih opozicija: opozicije priroda/društvo, i u okviru nje i opozicije žensko-muško.

Uspostavljena je veza muškost-kultura, ženskost-priroda, čime je patrijarhat maskirao neusklađenosti i nedoslednosti, proglasio ih nevažnim.

1.4. Permanentna bazna akumulacija kapitala

Shvatanje francuske naučnice Andree Mišel, sa odeljenja u Nacionalnom centru za naučno istraživanje, korisno je za analizu položaja žena u društvu, pre svega u sferi ekonomije. Autorka navodi da je u vreme ekspanzije kapitalizma na ceo svet, tržište preraslo u svetsko, a trgovački kapitalizam preskočio sve prepreke upravo oslanjajući se na „permanentnu baznu akumulaciju“ (Mišel 1997: 59). Akumulacija kapitala zasniva se na prodajnoj proizvodnji, i obavlja se u javnoj sferi. Permanentna bazna akumulacija je akumulacija kapitala koja počiva na neprodajnoj, domaćoj proizvodnji, i obavlja

se u privatnoj sferi (Mišel 1997). Neprodajnu proizvodnju obavljaju žene u privatnoj sferi, i ova vrsta proizvodnje je *CONDITIO SINE QUA NON* (uslov bez koga se ne može) kapitalističke akumulacije kapitala u javnoj sferi. Neprodajna proizvodnja ima veliki značaj, jer se pomoću nje vrši obnavljanje snage muževa i dece, koju oni tek tada, tek pošto je obnovljena pomoću mnogih usluga proizvedenih u domaćoj proizvodnji, mogu da iznose na tržište rada i prodaju je. Dakle, patrijarhat počiva na „nevidljivoj proizvodnji“ koju obavljaju žene unutar porodice.

Jedan od činilaca koji govori u prilog tezi o modernizaciji kao delimičnoj promeni jeste i podatak o masovnom prisustvu neprodajne, prirodne proizvodnje, koju svakodnevno obavljaju žene u domaćinstvu (Mišel 1997). Prema ovoj autorki, prirodna proizvodnja u razvijenim zemljama čini do 45% ukupne proizvodnje (Mišel 1997). Možemo da pretpostavimo da je ovaj procenat u našem društvu, u kome je proizvodnja u javnoj sferi minimizirana, a institucionalizacija brige o deci i domaćeg rada ne samo da je neadekvatna nego se svela na minimum, mnogo veći!

Christine Delphy i Diana Leonard, britnske feministkinje, razradile su koncept koje su nazvale - osnovni paradoks domaćeg rada (Delphy, Leonard 1992). Radi se o konceptu koji potvrđuje dvostruko eksploatatorski karakter domaćeg rada. Naime, sa jedne strane, količina napora koji ulaže žena u domaći rad često nije ekvivalentna novcu koji bi zaradila da radi u javnoj sferi na tržištu, dok, sa druge strane, muškarac prima od svoje žene tržišnu vrednost domaćeg rada koja je veća od njegovog ukupnog dohotka. Na ovaj način je osvetljen višeslojan mehanizam eksploatacije žena u okviru domaćeg rada.

1.5. Domaćinstvo – prikupljač prihoda u svetskoj ekonomiji

Autor sistemске teorije društva Emanuel Valerštajn, definiše domaćinstvo kao specifičan „prikupljač prihoda u svetskoj ekonomiji“ (A. Milić 2001). Svetski sistem se posmatra kao najviša socijalna zona, koja je organizovana prema normama i vrednostima tržišnih organizacionih mehanizama. U okviru svetskog sistema dominiraju vrednosti i principi neoliberalizma, diskriminacije i nadeksploatacije. Prema postavkama ove teorije, svetski sistem se može podeliti na centar, poluperiferiju i periferiju. Poluperiferni kapitalizam, karakterističan za društvo Srbije, počiva na odnosu zavisnosti poluperifernih zemalja od zemalja centra, koje diktiraju i nameću svoja pravila.

Prema sistemskoj teoriji, uloga domaćinstva je ključna i paradigmatična za objašnjenje kapitalizma kao svetskog sistema. Pogotovu je značajna uloga domaćinstava u zemljama poluperiferije, kao što je društvo Srbije. Kako domaćinstvo prikuplja prihode? Domaćinstvo prikuplja prihode pomoću besplatnog domaćeg rada, a besplatan domaći rad obavljaju uglavnom žene - dakle, prikupljanje prihoda se obavlja eksploatacijom ženskog rada. Dobar deo reprodukcije radne snage se ne obavlja na moderan, kapitalistički, tržišni način,

već na premoderan, feudalni način, pomoću kućnog rada. Kućni rad je sličan feudalnom načinu rada, jer je, kao prvo, nenaplativ, a sa druge strane, žene su deo porodica svojih muževa, kao što su kmetovi bili vlasništvo feudalaca. Domaćinstvo je, na taj način, mesto koje u sebi sadrži nepresušni rezervoar resursa – neplaćeni rad žena. Neplaćeni rad je osnova nadeksploatacije od strane svetskog sistema: besplatan domaći rad omogućava niske nadnice za rad u javnoj sferi, a time i veći profit vlasnika krupnog kapitala. Domaćinstva su u tom smislu konzervativna društvena snaga, koja stabilizuje čitav svetski patrijarhalni poredak.

1.6. Teorija socijalne reprodukcije

Pjer Burdije je poznati francuski, evropski i svetski sociolog. Prema njegovom shvatanju, društvena reprodukcija je reprodukcija odnosa moći, a kulturna reprodukcija - reprodukcija simboličkih odnosa.

Jedna od osnovnih pojmova teorije socijalne reprodukcije je pojam *habitusa*. Reprodukcija strukture odvija se reprodukcijom habitusa, svakodnevnih ponašanja dominantne grupe. Habitus predstavlja pojam koji spaja strukturu i svakodnevnicu. U kontekstu proučavanja rodni odnosa i položaja žena, dominantna grupa je muška, pri čemu je tradicionalan muški rodni habitus veza između patrijarhata i pojedinca. Rodni habitus čine rutinizovana ponašanja, čiji je cilj reprodukcija hijerarhijske strukture moći. Posredstvom rodni odnosa, vrši se socijalna reprodukcija polno-rodne asimetrije u oblasti podele rada, proizvodnje, razmene i potrošnje ekonomskog, simboličkog i kulturnog kapitala na svim strukturnim nivoima patrijarhata (Miletić-Stepanović 2006: 11). Patrijarhat deluje na sve osnovne društvene procese, na procese proizvodnje, razmene i raspodele u tri osnovne oblasti: u ekonomskoj (materijalna dobra, rad), simboličkoj (prestiž, status, autoritet) i kulturnoj (ukus, obrasci potrošnje, umetnost, obrazovanje, način govora). Rodne uloge su „naturalizovani društveni konstrukti“ (Burdje 2001). Patrijarhat naturalizuje društveni konstrukt s ciljem da od različitosti napravi nejednakosti, i svojom strategijom „naturalizacije društvenosti“ proizvodi rodne nejednakosti vršeći kulturnu operaciju konvertovanja pola u rod. Rodne položaje definiše kao opozitne, međusobno antagonističke (Burdje 2001), pri čemu se polnosti oduzima svaka društvenost.

1.7. Raz-razvoj na poluperiferiji svetskog kapitalizma

Opšte karakteristike društva Srbije, njegov poluperiferni položaj u svetskom sistemu, visoka konfliktnost i rizičnost, kao i snažna retradicionizacija negativno utiču na položaj žena, ograničavajući prava žena i urušavajući kvalitet njihovog svakodnevnog života.

Teorija raz-razvoja (de-development) označava takvu strukturnu promenu poluperiferije koja donosi potcenjenost ljudskog, institucionalnog i

infrastrukturnog kapitala (Blagojević-Hjusion 2012). Proces raz-razvoja pojačava društvenu destrukciju, do te mere da se koncipira nova vrsta (destruisane) strukture, koja uvećava siromaštvo i socijalnu nejednakost. Raz-razvoj donosi nizak kvalitet svakodnevnog života i dominaciju „ekonomije preživljavanja“, strukturnu i hroničnu nezaposlenost, „ispadanje“ velikih grupa stanovništva iz sistema socijalne i zdravstvene zaštite. Rodni režimi predstavljaju dominantne društvene obrasce, koji uređuju odnose između rodova, a koji korespondiraju odgovarajućim kontekstima (Blagojević-Hjusion 2012). Karakteristike i položaj društava periferije zavisi od odnosa sa „centrom“, tako da je u stalnom nastojanju da mu se što više približi. Ovo nastojanje dovodi do situacije u kojoj se izuzetno intenzivno koriste ženski resursi (Blagojević-Hjusion 2012).

2. Metodološki uvod

Cilj rada je analiza ambivalencije u društvenom položaju žena, koje su istovremeno i građanke i žrtve široko definisanog nasilja u porodici, i tako se nalaze u protivurečnom i neujednačenom društvenom položaju.

Rad polazi od pretpostavke da osnovne tekovine modernosti, jednakost, sloboda i solidarnost-bratstvo, nisu podjednako dostupne muškarcima i ženama i da je „bračni ugovor“ momenat koji dovodi u pitanje postojanje civilnog društva, jer proizvodi nasilje nad ženama i represivne društvene odnose.

Ideja polnog ugovora, odnosno bračnog ugovora, koji po modelu društvenog ugovora „sklapaju“ muškarci i žene stvara odnos koji brak razlikuje od društvenog ugovora po neravnopravnosti ugovornih strana - supružnika. Savremeno društvo je koncipirano tako da su kapitalizam i patrijarhat partneri, a povezuje ih „civilno ropstvo“ žena.

Koncept polnog ugovora odnosi se na razvijena društva, a ovo istraživanje je primena koncepta bračnog ugovora na poluperiferijsko postsocijalističko društvo Srbije i na njegove specifičnosti i karakteristike.

Nasilne obrasce porodične svakidašnjice društva Srbije čine sledeći elementi:

1. simboličko nasilje nad ženama,
2. obrazac patrijarhalne organizacije prirodne proizvodnje, ekonomsko nasilje nad ženama i podela kućnog rada,
3. obrazac porodične politike nasleđivanja imovine, institucionalizovani voluntarizam, samovolja muške srodničke/bratske grupe,
4. nasilje nad ženama,
5. urušavanje uticaja i moći žena u retradicionizovanom tipu porodice – postsocijalističkoj vertikalno proširenoj porodici.

U savremenom društvu Srbije postoji nizak kvalitet svakidašnjeg života žena, nepovoljan položaj žene u porodici i u društvu i visok stepen eksploatacije ženskih resursa, tako da je ženska društvena grupa i *najveća rizična grupa*. Na taj način se proizvodi patrijarhalna struktura društvenih mreža i odnosa pod dejstvom sledećih rizika: odsustvo konsenzusa, odsustvo reciprociteta i

interakcije, ozbiljno dovođenje u pitanje sprovodljivosti društvenog ugovora, a ne retko i njegovo potpuno onemogućavanje; slaba širina (horizontalna dimezija); slaba visina/rast (nedostaje joj vertikalna strukturalna dimenzija).

Rad se naslanja na empirijske podatke iz istraživanja o svakidašnjem životu, nasilju nad ženama i proširenoj postsocijalističkoj porodici, koje je sprovodio Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu od 1996. godine do danas, u okviru četiri projekta: Srbija u komparativnoj sociološkoj perspektivi, Transformacijske strategije društvenih grupa u Srbiji, Društveni akteri i društvene promene u Srbiji 1990-2010. i Izazovi nove društvene integracije – koncepti i akteri.

3. *Rezultati*

3.1. *Simboličko nasilje nad ženama*

Tradicionalna srpska kultura – riznica simboličkog nasilja nad ženama

Tradicionalno društvo ne karakterišu građanske ni civilne vrline, pogotovu kad se radi o društvu i kulturi koja se često označava kao ratnička, sa snažnim patrijarhalnim obeležjima. Osvrt na tradicionalnu kulturu i njene stavove prema ženama ima značaj s obzirom na činjenicu da je oblast kulture podložna jako sporim promenama, kao i na trenutno aktuelan proces retradicionalizacije društva Srbije.

Simboličko nasilje je posebno intenzivno na Balkanu (Beth Denich), ali i na celom Mediteranu (Burdje 2001). Nasilje nad ženama u tradicionalnoj ideologiji nema karakter dezintegracije i poremećaja porodičnih odnosa, već naprotiv, ono se stimuliše, propisuje i nameće kao sredstvo disciplinovanja žena od strane muškaraca. U tradicionalnoj kulturi Srba, muški članovi porodice su ekskluzivni nosioci moralnog autoriteta, i svi postupci muškaraca prema ženama shvataju se kao pravo i obaveza “vaspitača” da disciplinuju i uređuju unutrašnje odnose. U knjizi Vere Erlih dati su primeri simboličkog nasilja nad ženama karakteristični za srpski kulturni krug: „Duga kosa, kratka pamet. Ženu, kad bi pustili ona bi kuću postavila na odžak; Popela bi se na glavu, a istovarila na vrat“ (Erlh 1977: 221). Šta više, u kontekstu ratničkog balkanskog patrijarhata, junaštvo muškarca se često meri na osnovu grubosti u odnosima prema ženi, a svaka bračna intimnost je praktično uvredljiva za muškarca: „ (...) u svim prilikama daje izraz svoje muškosti, kako bi se time i njegov - pogotovu vojnički - ugled manifestovao. U porodici je uživao punu vlast koju je često teroristički primenjivao - a pogotovu prema svojoj ženi. (...) čovek nije pravi junak i čovek u smislu te reči ako mazi svoju ženu i sa njom nežno postupa, 'zavukao joj se pod suknju'. Intimni odnos (...) vredi ratnički ponos muža i ponos ženske stidljivosti. Smatra se kao neki muževljevi porok ako za svoga života ne udari ženu. Muževi su u prisustvu drugih bili osorni prema svojim ženama. Muževi su se preko dana

(...) dogovarali da uveče tuku svoje žene. Žena je (...) bez protesta snosila udarce ili psovke svoga muža“ (Erlih 1977: 201-202). Usmena narodna kultura puna je poslovice koje su snažno mizogino intonirane, i ne samo da tolerišu, nego javno stimulišu fizičko nasilje muškarca nad svojom suprugom: „Pokrij kuću, neće ti kapati, udri ženu neće ti lajati; Kad me žena pita gde sam bio, kazaću joj da sam so sijao” (Isto: 201).

“Ženu i konja treba čovek svakoga trećeg dana tući; Ako ne biješ ženu, za 40 dana poludi; Nije nikakav čovek ako nije ženu ošamario; Brata i vola miti, ženu i konja tuci; Svaka žena ima jedno rebro više i treba da joj se slomi; Na vola zamani, a ženu po glavi; Na džukelu zamani, a devojkju po glavi; Muž treba da bije ženu, da se zna ko je muška glava; Da se žena ne izbije, ona bi preskočila kuću“, (Isto: 222).

Na taj način se u tradicionalnoj kulturi Srba podstiče snažna muška hegemonija uloga metodom brutalne fizičke sile i stimuliše ne samo snažan antigrađanski nego i snažan nehumani odnos prema ženama kao drugorazrednim bićima, kojima su oduzeta sva prava.

3.2. Obrazac patrijarhalne organizacije naturalne proizvodnje

Rad u domaćinstvu, tj. neprodajna proizvodnja u privatnoj sferi predstavlja protivurečan fenomen: sa jedne strane, reč je o društvenom radu, osnovnom stubu ekonomske reprodukcije globalnog sistema, a, sa druge, o rizičnoj socijalnoj oblasti, punoj neravnopravnosti i diskriminacije. Kućni rad dovodi u pitanje postojanje moderne robno-novčane privrede, jer je modernom sistemu potrebna svakodnevna “socijalna infuzija sa feudalnim predznakom” (Miletić-Stepanović 2004: 408).

Rad koji se obavlja u privatnoj sferi, u domaćinstvu od strane žena, patrijarhalna ideologija ne smatra društvenim, nego prirodnim radom, i samu podelu kućnog rada po polu smatra “prirodnom”. Podela rada i odgovornost su asimetrične, nejednako podeljene kako na horizontalnoj (između muške i ženske grupe), tako i vertikalnoj osi (između domaćinstava i globalnog društvenog nivoa).

Domaća ekonomija, iako potpuno neformalna, proizvodi vrednosti od opšteg društvenog značaja, podiže nivo opšteg blagostanja, vrši ulogu socijalnog stabilizatora. Resursi koji se angažuju u naturalnoj proizvodnji su homogenizovani i centrirani na ljudske resurse: školovanje kadrova je neformalizovano, nabavljanje sredstava za rad se odvija po tržišnom principu, prenošenje kulturnog kapitala (znanja i veština) je neformalnog oblika i neverifikovano. Iako savremena društva više ne organizuju škole za domaćice, rad domaćica, kao naturalnog proizvođača samo je formalno ukinut (Miletić-Stepanović 2004: 408).

Podela kućnog rada kao društveni odnos

Neizostavan element rodne analize i polno-rodnog sistema je podela kućnog rada. Podela kućnog rada je norma koja proizvodi neravnopravne i diskriminujuće društvene odnose u okviru privatne sfere. Kao vrlo snažna norma, definiše određena svakodnevna ponašanja i omogućava kolektivnu akciju u domaćoj sferi. Podela kućnog rada se može posmatrati i kao socijalni kapital, kao privatna strategija u upravljanju društvenim rizicima. Kućni rad je neplaćeni rad, a društveni odnosi proizvodnje karakteristični za ovu vrstu rada su slični društvenim odnosima u feudalizmu (Rowbathom 1984): ne zasnivaju se direktno na novcu, rad je nespecijalizovan, odnosi se na ljudska bića i pri tome se javljaju emocije. Strukturu kućnog posla određuju promenljive potrebe dece i muževa, i kućni posao na taj način postaje „ženski oblik institucionalizacije” (Rowbathom 1984). U tim slučajevima, uobičajeni odgovor potlačenih žena je neuroza, ili preciznije neuroza ništavila, „osećaj da te više nema” (Rowbathom 1984). „Kućni posao je crv koji izjeda ideje, donosi mentalno sivilo” (Rowbathom 1984: 168).

Prema podacima istraživanja, u domaćinstvima Srbije postoji patrijarhalna organizacija prirodne proizvodnje i seksistička podela kućnog rada¹ (Miletić-Stepanović 2004: 418). Tradicionalna podela rada (u kojoj sve poslove obavljaju žene) zastupljena je u tri četvrtine populacije (sa oko 70%), prelazna, u kojoj imamo značajno uključivanje muža, sa oko 20% (u petini domaćinstava), a moderna podela rada, u kojoj su poslovi raspoređeni podjednako među ženama i muškarcima, učestvuje sa jednim jedinim postotkom, tako da postoji samo u tragovima (Miletić-Stepanović 2002).

Kao drugo, podaci pokazuju da se u svakom drugom domaćinstvu obavljaju dodatni poslovi, kao što je proizvodnja hrane i pića, šivenje i pletenje, čuvanje dece, nega bolesnih i starih (Miletić-Stepanović 2002). Snažna asimetrija u podeli kućnog rada donosi visok stepen ekonomske eksploatacije i nadeksploatacije žena.

Politika proizvodnje, raspodele i potrošnje resursa obojena je patrijarhalnom ideologijom, proizvodi nekontrolisane i haotične odnose: iako su žene centralna kategorija u proizvodnji, one su marginalizovane u procesima raspodele/distribucije i potrošnje.

3.3. Politika nasleđivanja porodične imovine:

Postoji snažna rodna diskriminacija u porodičnoj politici nasleđivanja imovine: u okviru relevantnog dela uzroka, koje čine porodice sa decom različitog pola, postoji samo oko 3% porodica koje sve/većinu porodičnih

---

¹ Kućni rad je operacionalizovan preko sledećih poslova: kuvanje, pranje sudova i odeće, čišćenje, peglanje, briga o maloj deci, kontrola školskih obaveza. Postoje tri vrste podele: tradicionalna, prelazna i moderna.

materijalnih resursa lociraju ka ženskoj deci, a čak šest puta više (18%) onih koje će većinu/sve materijalne porodične resurse usmeriti ka muškoj deci. Zanimljivo je da razlike među ispitanicima prema polu skoro da i nema, što govori o jakoj nasilnoj integraciji žena u patrijarhat. Rodno isključivanje dostiglo je velike razmere u porodicama sa decom oba pola, tako da će ženska deca, na nivou populacije, u budućnosti biti u preko šest puta rizičnijem položaju nego muška u pogledu tako važnog i značajnog resursa (Miletić-Stepanović 2004: 417).

Važna strategijska orijentacija reprodukcije patrijarhata je reprodukcija patrilokalnosti, tj. ograničavanje neolokalnosti i matrilokalnosti. Feminističke analize (Mišel 1997) pokazuju da se dominacija muškaraca nad ženama prvi put javlja upravo u vreme nastanka institucije stalnog mesta boravka. Politička ekonomija intergeneracijske alokacije porodičnih materijalnih resursa (Miletić-Stepanović 2006) održava patrilokalnost, ključno uporište socijalne reprodukcije patrijarhata. Posledicu ovakve porodične strategije predstavlja ometanje emancipacije i individualizacije žena, kao i mladih porodica orijentacije. Politika nasleđivanja porodične imovine posebno je konfigurisana ulogom balkanskog porodičnog domaćinstva – porodične zajednice – u kulturi Srba. Makijavelistička porodična natalitetna politika (Miletić-Stepanović 2006), čiji je cilj muški potomak, opravdava korišćenje svih sredstava, sa ciljem da se ostvari patrilokalnost i patrilinarnost nasleđivanja porodične imovine. U situaciji delovanja modernih pravnih normi i pravne jednakosti dece oba pola u odnosu na mogućnost nasleđivanja porodične imovine, često se na terenu može čuti kako se žene hvale da “nisu ništa htele da uzmu svome bratu”.

Institucionalizovani voluntarizam muške srodničke grupe

Stambena ekskluzija mladih porodica koje žive u proširenim porodicama, zbog koje su one u položaju latentnog beskućništva, jeste snažan sistemski rizik (Miletić-Stepanović 2011). Za oko dve trećine ovih porodica, stambeno pitanje je nesavladiva prepreka ka samostalnom porodičnom životu. Uzroci stambene ekskluzije mladih porodica nalaze se i na globalnom i na porodičnom nivou. Globalni uzroci stambene ekskluzije mladih porodica nalaze u oblasti stambene politike. Međutim, postoji i snažan uticaj porodičnih faktora, od kojih je vrlo važna porodična politika pro-gerontokratske alokacije resursa.

Pro-gerontokratska alokacija porodičnih resursa je patrijarhalno nastojanje da održi patrilokalnost i spreči neolokalnost, s ciljem ometanja emancipacije i individualizacije mladih (Miletić-Stepanović 2004). Strategija roditeljske porodice muža je manipulacija porodičnim resursima, pre svega materijalnim. U kontekstu socijalne politike marginalizacije i zapostavljanja starih, porodica postaje nezamenjivi resurs. Stara, roditeljska porodica poseduje retke resurse, i vrlo je sklona da njima manipulise. Mlada porodica, tj. mlada žena preuzima na sebe funkciju brige o starim roditeljima muža i na taj način vrši stabilizaciju globalnog sistema umanjujući rizik od starosti i bolesti.

Strategija starih roditelja ima za cilj ostajanje na svaki način u porodičnoj zajednici vertikalnog tipa, pre svega sa svojim sinom, do svoje smrti.

3.4. *Nasilje nad ženama*

Podaci istraživanja Vere Erlih (Erlih 1964) potvrđuju postojanje fizičkog nasilja nad ženama između dva svetska rata. U Srbiji su muževi tukli žene u sedam od osam (87,5%) porodica, dok samo žene u jednoj osmini ispitanih porodica (12,5%) nisu nikada ili su retko tučene. Za Srbiju autorka piše: "U Srbiji nalazimo atmosferu koja ide naročito u prilog primjeni sile u porodici. Gotovo svi odgovori ističu da ima u porodicama mnogo batiranja i da to gotovo svi seljaci izričito odobravaju ... Spoj različitih faktora doveo je do neobične grubosti prema ženama. Borbena tradicija, turski utjecaj, naglo nadiranje novčanog gospodarstva stvaraju specifični spoj iz kojeg proistječe primjena sile u praksi i zagovaranje strogosti prema ženama u principu. Karakteristične su uzrečice: Ako ne biješ ženu, za četrdeset dana poludi; Ženu i konja treba čovek svakog trećeg dana tući (Isto: 222). Sem toga, tradicionalno je visoko zastupljeno bračno neverstvo muškaraca, jedva 15-tak% porodica između dva rata ostaje van ovog problema.

Novija istraživanja (Miletić-Stepanović 2002) pokazuju da nema skoro nikakvih promena u ovoj oblasti. Na nivou uzorka, nasilje nad ženama ima ekstremno visoku učestalost: nasilje postoji u 82,7% domaćinstava iz uzorka, tj. tek svako šesto domaćinstvo (17,3%) ne sadrži nasilje nad ženama. U poređenju sa istraživanjima između dva svetska rata (Erlih 1964), radi se o potpuno istoj zastupljenosti nasilja nad ženama. Ova nepromenjenost u učestalosti odnosa nasilja nad ženama predstavlja konzervaciju patrijarhata (Miletić-Stepanović 2005:146).

3.5. *Postsocijalistička vertikalno proširena porodica*

Proširene porodice vertikalnog tipa su porodice koje u sebi sadrže najmanje dve porodice i tri generacije: to su roditeljska porodica (najčešće muža), porodica orijentacije odraslog deteta (najčešće sina) najčešće sa decom, ali i bez njih. Zbog strukturalnog usložnjavanja, dolazi do usložnjavanja i na funkcionalnom i na interakcijskom nivou. Prema istraživanjima, prosečna veličina proširene porodice je 5 članova (Miletić-Stepanović 2009:198). Strukturalno usložnjavanje je snažno: u proširenoj porodici je potencijalno moguć čak 21 srodnički položaj. Funkcionalno usložnjavanje obeleženo je konfuzijom položaja, uloga i moći. Interakcijska matrica se tako značajno usložnjava, ali i opterećuje tradicionalnim rodnim rizicima.

Proširene porodice su zajednice tradicionalne orijentacije, nastale procesom retradicionalizacije, kao posledica objektivnih i subjektivnih okolnosti. Objektivne okolnosti su pauperizacija, stambena isključenost mladih

parova, nemogućnost starijih generacija da ostvare bilo kakvu sigurnost i solidarnost u društvu u kome je socijalna politika nedovoljno snažna.

Veliki je i uticaj subjektivnih okolnosti, kao što je pro-gerontokratska alokacija porodičnih resursa putem manipulacije i voluntarizma roditeljske porodice. Naime, život mlade porodice u okviru proširene porodice često je rezultat prisile, koja je nastala voluntarizmom roditeljske porodice (Miletić-Stepanović 2011). Strategija roditelja je najčešće manipulacija porodičnim materijalnim resursima (najčešće stanom) radi ostvarenja položaja koji će im omogućiti specifičan sklop porodične dominacije i socijalne sigurnosti.

Karakter proširene porodice je protivurečan: sa jedne strane, kao povezujući socijalni kapital, može imati sinergijski efekat udruživanja porodičnih resursa, kako ljudskih tako i materijalnih, u okviru strategije preživljavanja. Sa druge, međutim, posebno u odnosu na razvojne potrebe mladih i žena, radi se o umnožavanju socijalnih rizika (Miletić-Stepanović 2011: 412). Prema podacima, mlada porodica je čak tri puta više opterećena rizicima nego što je omoćena kapitalima.

Vertikalno porodično proširenje proizvodi proširenje polja potencijalnih porodičnih odnosa: već postojeća trostruka uloga žene se proširuje, njena porodična uloga dobija još jednu dimenziju – tradicionalnu žensku ulogu snahe, koja ima izuzetno jak negativan simbolički kapital. Proširenje i multiplikacija odnosa donosi pad mogućnosti kontrole porodičnog života kao i narušavanje principa ekvidistance.

Prema rekonstruisanim statističkim podacima, procenjeno je da na nacionalnom nivou Srbije postoji 26,8% ili 517 413 proširenih porodica: u gradskim naseljima 19,57% ili 225 257, u seoskim 35,34% ili 292 156 (Miletić-Stepanović 2011). Prema istraživanju na uzorku, u porodičnoj strukturi Srbije postoji 30% vertikalno proširenih porodica. Sem toga, iskustvo življenja u proširenoj porodici ima čak oko dve trećine ispitanika (Miletić-Stepanović 2011).

Prema istraživanjima na uzorku, od ukupnog broja proširenih porodica, u gradovima Srbije živi čak 40%, što govori o snažnoj urbanoj infiltraciji tradicionalne porodice (Miletić-Stepanović 2011).

Još jedan podatak govori o snažnoj socio-prostornoj kontradikciji: proširene porodice postoje na teritoriji svih okruga, i razvijenih i nerazvijenih. Inkonzistenciju razvojnog obrasca donosi snažna povezanost visokog nivoa razvojnog obrasca sa retradicionalizacijom porodične strukture: proširena porodica dominira u 50% okruga sa visokim indeksom ljudskog razvoja i u 40% okruga u kojima je indeks ljudskog razvoja na srednjem-višem nivou (Miletić-Stepanović 2011).

Cela mreža gradova u Srbiji opterećena je ovim tipom porodice: u Beogradu, u svim regionalnim centrima, oko 16% porodica je vertikalno prošireno, od toga oko 50% živi u novim urbanim naseljima, nastalim socijalističkom modernizacijom. U većim gradovima situacija je još lošija: čak 40,92%, porodica je prošireno, od toga većina ili 56% živi u urbanim naseljima. Sem toga, čak

65% opština ili dve trećine teritorije ima retradicionalizovanu porodicu u urbanim naseljima. Dakle, podaci pokazuju da se gubi distinkcija između urbanih i ruralnih naselja, i da je modernizacija na socio-prostornoj ravni postala irelevantna (Miletić-Stepanović 2011).

U odnosu na društveni položaj članova proširene porodice, zanimljivo je da postoji klasno-slojna i socio-profesionalna univerzalizacija: u proširenim porodicama žive i pripadnici srednjeg i višeg sloja. U dve trećine (68%) proširenih porodica živi bar jedan supružnik sa srednjom školom, a u oko 20% bar jedan supružnik sa višom/visokom školom. Dominantno zanimanje bračnog para je srednje-klasno: u svakoj četvrtoj proširenoj porodici, bar jedan supružnik je službenik-tehničar, u svakoj petoj bar jedan stručnjak, oko 7% bar jedan supružnik preduzetnik ili rukovodilac

Socijalna univerzalizacija proširene porodice donosi konfuziju između srodničke i klasno slojne ose diferencijacije i značajnu statusnu inkonzistenciju

Domaći rad je najčešće briga o članovima porodice. U proširenoj porodici postoji multiplikacija ranjivosti, tj. natprosečan broj ranjivih članova: prosečno 1,3 članova iz grupe lica sa posebnim potrebama-stari-bolesni, prosečno 1,12 dece, i prosečno 0,7 nezaposlenih, dok samo nešto malo više od 50% članova proširene porodice ne spada u ove rizične grupe.

Uloga porodica, a posebno proširenih, u postsocijalističkoj Srbiji, sastoji se u obavljanju važnih političkih i ekonomskih funkcija, pri čemu su one svojevrsni back stage, na kome se odvija priprema za masivnu ekskluziju (Miletić-Stepanović 2010).

Traumatizacija odnosa u proširenoj porodici

Proširenu porodicu karakteriše redukcija psiho-socijalne funkcije porodice, potiskivanje značaja emocija, bliskosti i intime. Cilj proširene porodice nije razvijanje potencijala već puko preživljavanje, porodica nije emocionalna, već ekonomska zajednica. Postoji pojačavanje ekonomske, proizvodne funkcije porodice, instrumentalizacija porodice od strane sistema, i međusobna instrumentalizacija pojedinih članova. Mlada porodica orijentacije, u okviru proširene porodice gubi samostalnost, nema dovoljan razvojni potencijal i nema sposobnost da zadovoljava razvojne potrebe dece i mladih bračnih partnera. Uslozňjavanjem interakcijske matrice u proširenoj porodici u porodicu se ponovo vraća srodnički odnos. Dve porodice koje čine proširenu porodicu su neravnopravne, postoji dominacija porodice porekla i diskriminacija mlade porodice

Sa druge strane, porodica je ekonomski i politički subjekt modernog društva. Savremeno društvo ne može bez porodičnih usluga, porodica kao ekonomski subjekt u sistem unosi ravnotežu. Ekonomska uloga porodice, koja se obavlja posredstvom domaćeg, besplatnog rada žena, ključna je za opstanak globalnog društva, pogotovu kada se radi o zemljama u tranziciji. Ekonomska uloga porodice ima funkciju smanjenja zavisnosti porodice od tržišta, uz istovremenu pojačanost zavisnosti od srodničkih grozdova, što predstavlja

retrogradnu dekomodifikaciju (Miletić-Stepanović 2010: 179). Proširena porodica ostvaruje kompenzaciju materijalnog siromaštva, deprivacije i osiromašnja, što se može potvrditi činjenicom da je materijalni položaj proširenih porodica čak nešto viši od materijalnog položaja ukupnog uzorka (Miletić-Stepanović 2010: 181). Ovaj moment naglašava značaj i ulogu domaćeg rada i samih žena u savremenom društvu Srbije. Pojačavanje ekonomske, proizvodne funkcije porodice znači da se većina svakodnevnih interakcija obavlja sa ciljem da se, instrumentalizacijom porodice od strane sistema, ali i međusobnom instrumentalizacijom pojedinih članova, dostigne ekonomski cilj i očuva egzistencija porodične grupe, a ne da se postigne kvalitetan svakodnevni život.

U skladu sa snažnom ekonomskom funkcijom porodice, za proizvodnju usluga neophodnih za opstanak nužne su i pojačane interakcije u proširenoj porodici. Okolnosti porodičnog života u proširenoj porodici stvaraju rizičan okvir za obavljanje ekonomske uloge, u organizacionom smislu, tj. proizvode rizike.

Odnosi među članovima proširene porodice obavljaju se prema različitim obrascima:

Odnosi između muškaraca se odvijaju kao stabilna simetrija moći: muškarci imaju primaran položaj na srodničkoj liniji, položaji su im relativno kompatibilni, odnosi relativno stabilni, bez konflikata interesa. Položaji muškaraca u privatnoj sferi relativno su kompatibilni, usklađeni sa njihovim položajem u javnoj sferi.

Odnosi između žena i muškaraca definisani su kao stabilna asimetrija moći: položaji su im relativno neravnopravni (muškarci su primarni na liniji srodstva, žene su marginalne), ali su im odnosi relativno kompatibilni i stabilni. Objektivno, postoji snažan konflikt interesa, ali on nije subjektivno percipiran.

Međutim, odnosi između žena, posebno odraslih i udatih, a različitih starosti, definisani su kao nestabilna konfuzija položaja, uloga i moći. Obe su stranci na dominantnoj liniji srodstva, a razlika je samo u vremenu provedenom u ulozi supruge-snahe (Miletić-Stepanović 2010).

U proširenoj porodici je često postojanje dve udate, odrasle žene, kojima tradicionalni vrednosno-normativni obrasci nameću uloge proizvođača blagostanja posredstvom domaćeg besplatnog rada. Postojanje ženske "žrtvene" tradicije podstiče tzv. "žrtveno herojstvo", koje je ugrađeno u tradicionalni ženski identitet i ženama daje osećanje nadmoći. Ovaj osećaj i identitet odvraća žene od potrebe za političkom jednakošću i ravnopravnošću, i potpuno ih imobilise za delovanje u javnoj političkoj sferi. U okviru ovog tipa porodice, žrtveno herojstvo podstiče odrasle žene koje dele isto domaćinstvo na svojevrsno takmičarstvo.

Glavna nestabilnost u proširenoj porodici nalazi se u odnosima između žena na mikronivou. Sa jedne strane, njihova uloga naturalnih proizvođača je neophodna za preživljavanje u postsocijalizmu, a sa druge, položaji ove odrasle žene su marginalni, ali međusobno konfuzni, nekompatibilni, i tako opterećeni sistemski uvedenom netrpeljivošću koja dovodi do traumatizacije i neurotizacije

odnosa. Iz ovakve situacije, proizvodi se konflikt interesa, koji je osvešćen, i pojavljuje se kao socijalno stimulirana ambivalencija. Dok starije žene imaju relativno povoljniji položaj u privatnoj, tradicionalnoj sferi, mlade žene imaju relativno povoljniji položaj u javnoj, modernizovanoj sferi.

Relativno snažni porodični rizici dodatno komplikuju ostvarivanje besplatnog, kompleksnog domaćeg rada, i efektiraju se nejednako na svakodnevni porodični život dve udate žene. Opterećenje mlade udate žene je dvostruko jače, jer je i sama uloga mlade žene kompleksnija, podrazumeva formiranje bračne zajednice i partnerskih odnosa i uloga, rađanje dece i njihovo podizanje, koncipiranje roditeljskih uloga i odnosa u porodičnom okruženju koje je već ima tradicionalnu strukturu i organizacioni profil. Rizican položaj i uloga mlade udate žene u proširenoj porodici je u odnosu neusklađenosti sa njenim položajem u javnoj sferi - uključenošću u tržište rada, ekonomskom samostalnošću, relativno visokim stepenom njihovog obrazovanja.

Međutim, upravo su odnosi među ženama pojačani u okviru domaćeg rada, tako da dolazi do pojačane opterećenosti njihovih odnosa u unutarporodičnim konfliktima. Odnosi između odraslih udatih žena na mikronivou, koje daju besplatne usluge nužne su za postojanje minimalnog blagostanja. Između ove dve žene postoji delovanje socijalnog jaza koji deluju međusobno divergentno i stvaraju socijalnu konfuziju. Tako se proizvodi specifična interakcijska crna rupa u proširenoj porodici (Miletić-Stepanović 2010: 231).

Politička uloga porodice sa sastoji u političkoj ekskluziji privatne sfere i političkom poništavanju, brisanju žena sa glavne društveno-političke scene. Porodična politika se obavlja prema tradicionalnom patrijarhalnom obrascu, i opterećena je seksističkim nejednakostima. Strukturna matrica privatne sfere koncipira se pomoću represivnih porodičnih uloga žena.

Socijalna integracija u proširenoj porodici odvija se između procesa proizvodnje kapitala i proizvodnje rizika. Proizvodnja blagostanja i kohezije obavlja se u atmosferi sukoba interesa i poremećaja odnosa. Odnosi u ovom tipu porodice su pod snažnim uticajem komodifikacijskih i rekomodifikacijskih procesa koji deluju na nivou svetskog sistema i globalnog društva Srbije. Da bi mogle da uspostave minimalnu kontrolu i upravljanje rizicima sa viših društvenih nivoa (divlje tržište i globalna ekonomska sfera), mlade porodice su primorane da uđu u vertikalne srodničke agnatske odnose po muškoj liniji, tj. da prihvate porodične rizike.

Socijalna cena opstanka u proširenoj porodici kao specifičnom socijalnom back stage-u je masivna traumatizacija porodičnih odnosa. Posebno je važno istaći činjenicu da mlade porodice orijentacije svoje osnovne funkcije u društvu, ekonomsku, reproduktivnu, socijalnu i psihološku, obavljaju u rizičnim uslovima.

4. Zaključak: ambivalencija između prirodnog i građanskog stanja

Potvrđene su polazne pretpostavke da osnovne tekovine modernosti, jednakost, sloboda i solidarnost, nisu podjednako dostupne muškarcima i ženama u poluperiferinom društvu Srbije, kao i da je „bračni ugovor” momenat koji dovodi u pitanje postojanje civilnog društva, jer proizvodi nasilje nad ženama i represivne društvene odnose.

Definisani nasilni obrasci porodične svakidašnjice pojavljuju se kao vrlo snažni uzročnici protivurečnosti i retradicionalizacije društva Srbije. Uslovi svakodnevnog života u društvu Srbije snažno urušavaju građanski status žena u društvu. Moderni patrijarhat ima svoje specifično lice na prostoru poluperiferije društva Srbije, bračni ugovor je snažno retradicionalizovan, i ima snažne osobnosti prirodnog stanja. Rezultatima ovog istraživanja koncept polnog ugovora osvetljen je i obogaćen specifičnostima bračnog ugovora u poluperiferijskom postsocijalističkom društvu Srbije.

Simboličko nasilje nad ženama kao deo tradicionalne kulture Srba, vrlo je kompatibilno s realno prisutnim nasiljem nad ženama, i njegovom konzervacijom.

Organizacija prirodne proizvodnje odvija se u uslovima asimetrične podela rada, koja proizvodi ekonomsko nasilje nad ženama. U savremenom, pauperizovanom društvu Srbije, postoji nezamenjiva uloga domaćeg rada. Međutim, položaj osoba koje se tim radom bave, položaj žena, nije u skladu sa značajem poslova koje svakodnevno obavljaju. Domaći rad funkcioniše po principu nevidljive ruke: nevidljiva ruka žena bori se protiv nevidljive ruke globalizovanog divljeg tržišta.

Proširena porodica ostvaruje kompenzaciju materijalnog siromaštva, deprivacije i osiromašenja, što se može potvrditi činjenicom da je materijalni položaj proširenih porodica nesto viši od materijalnog položaja ukupnog uzorka porodica-domaćinstava u uzorku (Miletić-Stepanović 2010: 181). Ovaj moment naglašava značaj i ulogu domaćeg rada i samih žena u savremenom društvu Srbije.

Obrazac porodične politike nasleđivanja imovine je zapravo manifestacija *institucionalizovane* samovolje muške srodničke grupe.

Proširena porodica proizvodi snažne seksističke rizike i urušava jednake mogućnosti za napredovanje žena. Prostorna distribucija proširene porodice ima osobine urbane infiltracije i socio-prostorne inkonzistencije.

Postsocijalistička proširena porodica u društvu Srbije obavlja snažnu ekonomsku funkciju, proizvodeći usluge neophodne za opstanak putem neplaćenog rada žena, ali u rizičnim uslovima pojačane konfliktnosti. Vertikalno proširena porodica obavlja političku ulogu – stavlja žene u situaciju političke ekskluzije.

Polni ugovor na prostoru društva Srbije opterećen je mnogim specifičnim rizicima.

Građansko društvo Srbije rascepljeno je na specifičan način, ima svoje specifične dvosmislenosti i protivurečnosti.

Literatura

- Blagojević-Hjuson 2012: M. Благојевић-Хјусон, *Жене и мушкарци у Србији. Шта нам говоре бројеви?*, Београд: Програм Уједињених нација за развој.
- Burdje 2001: P. Bourdieu, *Vladavina muškaraca*, Podgorica: CID.
- Denić 1988: B. Denich, "Spol i moć na Balkanu", u: (ur.) M. Anđelka, *Radjanje moderne porodice*, Београд: Zavod za udžbenike.
- Erlih 1977: V. Erlih, *Porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela*, Zagreb: Naprijed.
- Miletić-Stepanović 1997: B. Милетић-Степановић, „Насиље над женама као културни образац у традиционалној култури Срба“, у: ур. М. Милосављевић, *Породица, насиље и савремено друштво*, Београд: Градски центар за социјални рад.
- Miletić-Stepanović 2004: V. Miletić-Stepanović: „Strategije upravljanja rodnim-ženskim rizicima“, u: ur. A. Milić, *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Београд: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 405 – 444.
- Miletić-Stepanović 2006: V. Miletić-Stepanović, *Nasilje nad ženama u Srbiji na razmeđi milenijuma*, Београд: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Miletić-Stepanović 2010: V. Miletić-Stepanović, "Traumatizacija odnosa u proširenoj porodici", u: ur. A. Milić, *Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Београд: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 195-235.
- Miletić-Stepanović 2011: V. Miletić-Stepanović, *Proširena porodica u Srbiji*, Београд: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Milić 2007: A. Milić, *Sociologija porodice*, Београд: Čigoja.
- Mišel 1997: A. Michel, *Feminizam*, Београд: XX vek.
- Papić 1989: Ž. Papić, L. Sklevicky: *Antropologija žene*, Београд: Prosveta.
- Papić 1989: Ž. Papić, *Sociologija i feminizam*, Београд: ИС ССОС.
- Papić 1997: Ž. Papić, *Polnost i kultura. Telo i znanje u socijalnoj antropologiji*, Београд: Nolit.
- Pejtmen 2000: C. Pateman, *Polni ugovor*, Београд: Feministička izdavačka kuća 94.
- Roubatom 1983: S. Rowbathom: *Svest žene – svet muškarca*, Београд: Radionica SIC.
- Ortne 1983: Sh. Orthne, "Žene spram muškaraca kao priroda spram kulture?", u: Ž. Papić, L. Sklevitsky, *Antropologija žene*, Београд: Prosveta.

Delfi. Leonard 1992: C. Delphy, D. Leonard, *Familiar Exploitation: a New Analysis of Marriage in Contemporary Western Societies*, London: Polity press.

ГРАНИЦЕ СЛОБОДЕ У *ЛЕВИЈАТАНУ*: КОНТРАДИКЦИЈЕ У
САВРЕМЕНОМ РАЗУМИЈЕВАЊУ ХОБСОВЕ ТЕОРИЈЕ О
ДРУШТВЕНОМ УГОВОРУ

„Тешко је проћи
неокрзнут стазом коју
опсједају с једне стране
они што се такмиче за
превише слободе, а с
друге стране они за
превише власти.“

Томас Хобс,
Левијатан, стр. 9.

1. Уводна разматрања

Према социолошком рјечнику (Мимица и Богдановић 2007) у савременој друштвеној теорији и пракси доминирају два погледа на слободу као једну од најзначајнијих вриједности. Први вуче коријене из традиције либерализма и према њему се слобода схвата као слобода од принуде, то јест самовоље другог човјека или других људи. Она се, између осталог, остварује једнакошћу пред законом, слободним уживањем у приватној својини, слободи кретања, избора занимања итд. Овако схваћена слобода подразумева веома ограничени утицај државе на приватни домен појединца. Други приступ слободи се углавном веже за социјалистичку традицију која наглашава везу између слободе избора и моћи, то јест могућности за задовољење потреба. Појединац може бити формално слободан да дјелује на одређени начин, али суштински није слободан уколико не посједује одговарајућа материјална средства за дјеловање. За посједовање средстава за дјеловање није одговоран само појединац него и држава која треба да има могућност интервенције у свим областима друштвеног, па и приватног живота.

И један и други приступ из ове поједностављене типологије су дио нововјековног начина мишљења, наслијеђе радикалног преображаја из средњовјековне владавине Бога као најчешће и највеће интелектуалне опсесије, у владавину човјека, *regnum hominis* над природом и друштвом.

---

* mile.vukajlovic@ffuis.edu.ba

Прелазак из средњовјековља у нови вијек представљао је вид револуције, радикални преображај, који је не само успјешно окончан и тријумфалистички слављен, већ до наших дана готово да није оспораван (Милосављевић 2013: 9). Револуција свјетског тржишта почетком 16. вијека, условљена открићем Америке и морског пута у Индију, то јест пресељавањем главних трговачких рута са Средоземног мора на Атлански океан, довела је до слабљења економија Италије и Шпаније, а снажног развоја Енглеске, Француске и Холандије. У многим земљама тадашње Европе започела је битка између новог, капиталистичког друштва и старог феудалног система, који је упркос дуготрајном и значајном отпору морао да одступи. Буржоаске револуције у Холандији у 16. вијеку и у Енглеској у 17. вијеку, а посебно Француска револуција крајем 18. вијека резултирале су антифеудалним покретима и у најзаосталијим и најзабитијим дијеловима Европе.

Паралелно са економском и политичком борбом између средњег и новог вијека, распламсала се и духовна побуна против средњовјековне феудалне идеологије. Нова филозофија одбија бити само слушкиња теологије, одбацује црквене догме и ауторитете и присваја себи права да слободно тражи истину. Средњовјековном аскетизму супротставља се овоземаљски живот. Потреба за стварањем новог идеала човјека и нове културе изражава се у почетку у облику захтјева за рестаурацијом античке културе. (Петровић 1982: 9) Знатно прије претеча Француске револуције софисти су дошли до увјерења да власт не долази од Бога и да је држава творевина уговора чији је циљ да заштити извјесна елементарна природна права људи (Милосављевић 2008: 62).

Након краткотрајне рестаурације платонизма и других античких филозофских школа, нововјековна филозофија раскида и са античким ауторитетима и покушава да самостално одгонетне суштину природних и друштвених процеса. Према средњовјековном црквеном учењу, човјек је заједно са природом укључен у јединствени божански поредак, чији је саставни дио и држава. Држава је, након цркве, најсавршенија природна заједница, конкретна, дата реалност која има примат над појединцем и ван које појединац не може егзистирати. Распрострањено је било мишљење да свака власт човјека над човјеком, било духовна или световна, долази од Бога и да је ограничена (Пламенац 2009: 199). Нововјековна филозофија преокреће овај однос, није држава него је појединац прва реалност. Човјек је по природи слободан појединац. Држава није природна заједница, него умјетна творевина, која има свој смисао и оправдање једино уколико задовољава и осигурава одређене реалне потребе појединца. Она је добра само ако је њено уређење резултат слободно склопљеног друштвеног уговора међу појединцима.

Један од првих нововјековних мислилаца који је радикално преокренуо однос појединца и државе, и на систематски и темељан начин изложио теорију друштвеног уговора, био је Томас Хобс. У овом раду се

враћамо његовом дјелу *Левијатан* (1651), и анализирамо могуће границе слободе као и контрадикције у разумијевању Хобсових идеја у савременој мисли о друштву.

2. Границе слободе у „Левијатану“

Настанак, а посебно развој, идеје о постојању конвенције међу људима о заједничком животу није искључива заслуга Томаса Хобса, мада ју је он први систематски изложио у оквиру класичног теоријског оквира. И у схоластичкој филозофији постојао је појам друштвеног уговора, позајмљен из антике, као и природно право (Мићуновић 2010: 301). Хипија, у праскозорје социјалног мишљења у старој Грчкој, разликује природно и грађанско стање. Он сматра да закони нису божанског поријекла већ да су ствар људских конвенција (Милосављевић 2008: 65). У нововековној анализи друштва полазна тачка за ту идеју је одбацивање приступа да су политички легитимитет и ауторитет теолошке природе, него да потичу од чисто људских конвенција.

Гроцијус је прије Хобса, у дјелу *О праву рата и мира* (1625), изложио постулат да су људи рођени као независни и једнаки, да су извор сваког суверенитета, и да су природно обдарени једним обликом друштвености који их нагони да у обзирном уважавању другог, склопе уговор како би образовали друштво. Уговор је склопљен између грађана и обавезује их на поштовање туђих права, као и на послушност држави – друштву. Пуфендорф ће у дјелу *Дужности човјека и грађанина* (1673) тај концепт детаљније разрадити тако што ће разликовати два основна уговора. Захваљујући првом, *pactum societatis* (уговору о удруживању) људи напуштају природно стање да би ступили у друштво. Захваљујући другом, *pactum subjectionis* (уговору о потчињавању) они којима се управља обавезују се на послушност управљачима, чија је дужност да дјелују у циљу општег добра. Ма колико заводљиве, те су теорије ипак наишле на један прави, суштински проблем: коме се обратити за помоћ и како оправдати грађански отпор у случају да они који управљају не испуне своју уговорну обавезу? (Лалман 2004: 31) Након Хобса, свој су допринос тој идеји, између осталих, дали и Џон Лок и Жан Жак Русо. По Локовом мишљењу природно стање одликовало се једнакошћу и слободом, али не и неограниченом слободом (Милосављевић 2013: 80). За Лока границе слободе су у оквиру закона, јер тамо гдје престаје владавина закона почиње тиранија. Жан Жак Русо за разлику од Хобса грађанско стање не сматра резултатом нужности преживљавања природног стања него простом игром случаја. Он *Друштвени уговор* (1762) почиње реченицом „Човјек је рођен слободан, а свуда је у оковима“ (Русо 1993: 27).

2. 1. Слобода грађана у „Левијатану“

Зашто се у историји социјалних теорија Томас Хобс као један од великих мислилаца често класификује као супротност „апостолима“ слободe попут Аристотела, Спинозе, Монтескјеа, Мила, Спенсера и других?

Арелигиозни Хобс није могао да опстанак једне политичке заједнице доводи у везу са откровењем. Њему је најближи био Епикуров став да је човјек по природи аполитична, недруштвена животиња. Егоизам је, а не алтруизам, основна црта људске природе, мислио је он. Основна човјекова тежња јесте она за очувањем свог живота и здравља али и за избјегавањем патњи и смрти. Човјеку није својствена склоност ка равноправној сарадњи, већ ка доминацији над другим човјеком, ка његовању воље за моћи, како ће то касније рећи Ниче (Милосављевић 2013: 70) У хипотетичком, преддржавном, природном стању, према Хобсу се води вучја борба, рат свих против свих, што је директна пријетња опстанку људског рода. У таквом стању нема мјеста људској радиности, јер њезини плодови су несигурни; досљедно томе, нема ни обраде земље, ни пловидбе, нити коришћења прекоморске робе; нема ни удобне градње, оруђа за покретање или премјештање онога што захтијева пуно удружене снаге, ни знања о површини земље, рачунања времена, вјештина, слова, друштва, а што је најгоре од свега, влада само непрестани страх и погибел од насилне смрти, људски живот је усамљенички, сиромашан, прљав, тежак и кратак (Хобс 2004: 92).

Циљ његове друштвене теорије је да убиједи људе да користе законе разума и створе *државу*, у којој ће се поштовати закони, обезбиједити мир и имовина грађана, по цијену индивидуалних слобода. Хобсу није стало до тога да формулише „вјечну праведност“, већ да створи реални поредак на земљи „који уважава, улива поштовање и зауставља хаос рата свих против свих“. За „природног“, нагонског човјека он ствара „правни кавез“, то „правно рухо поретка власти заснованог на сили“. Појединац се неопозиво и апсолутно препушта владару (Мићуновић 2010: 298–299)

Питања о природи, поријеклу и границама политичке обавезе су, на посебно оштар начин, представљена у причи о Сократовој смрти. У Платоновом спису *Критон*, Сократ се бори са питањем да ли се његова обавеза да се повинује атинским законима протеже и на обавезу да прихвати извршење смртне казне над собом. Закључујући да је у обавези да се повинује, он одбија посљедњу шансу да побјегне из заточеништва, и својевољно испија отров наредног јутра. Филозофска расправа о овој теми није затворена Сократовом смрћу, него је питање наводне обавезе на повиновање у оваквој ситуацији било темом много каснијих дебата у политичкој филозофији. Уколико Сократов случај уклопимо у Хобсову концепцију права поданика у друштвеном уговору, јасно је да Хобс

инсистира да поданик никад не може имати обавезу да се повинује наређењу да почини самоубиство.

Хобс нигдје не даје прецизну дефиницију права на самоодбрану, али се оно може извести из разних примјера које наводи. Најчешће користи примјер осуђеног криминалца који се одупире извршењу смртне казне или се не покорава наређењу да изврши самоубиство. Ако владар заповједи некоме (чак и ономе ко је правично осуђен) да убије, рани или осакати самога себе, или да се не опире онима који га угрожавају, или да одбија узимање хране, ваздуха, лијекова или било чега другог без чега не може живјети, тај је ипак слободан да не послуша. (Хобс, 2004: 151)

Такође, појединац има право да се брани од напада другог грађанина, уколико је помоћ закона у том тренутку недоступна. На овај начин се у савременом праву третира нужна самоодбрана. Хобс јасно наводи да право на самоодбрану може бити употријебљено и у ситуацијама кад не постоји тренутни директни напад. Ако неко под пријетњом непосредне смрти буде наведен да почини противзаконито дјело, тај је потпуно оправдан, јер ниједан закон не може никога обавезати на одустајање од своје властите заштите. Учинимо ли такав закон обавезујућим, тад ће он расуђивати овако: Ако то не учиним, умријећу сада; ако учиним, умријећу касније. Зато, чинећи то, добијам на времену за живот. Отуда, природа је та која га наговара на чин (Хобс 2004: 204). Ако особа мора да уради Х да би преживјела, то јест уколико не учини Х умријеће, има право да уради Х. Ако поданик гладује, има право да учини све што може да поправи своју ситуацију. Ако на примјер, у тој ситуацији украде храну није починио неправду, иако је прекршио закон (Сридар 2010: 8). Укратко, право на самоодбрану је право појединца да предузме све неопходне активности како би избјегао пријетњу смрћу.

Ово право ни у ком случају није једино које имају поданици у *Левијатану*. Постоје и ситуације у којима се појединац може заштити, а које немају изгледан смртни исход. Хобсово право на самоодбрану, како смо га описали, има много више финеса него што је то на први поглед видљиво. Оно је само врх испод кога се налазе друге слободе, често изведене управо из овог неутуђивог права. Те истинске слободе поданика су најсажетије изложене у поглављу XXI *Левијатана* под насловом „О слободи поданика“.

Поред одбијања заповједи да убије, рани или осакати самог себе, поданик има право да одбије наређење и у другим специфичним ситуацијама које не осујећују циљ због кога је врховна власт успостављена. На примјер, војник може одбити наредбу да се бори против непријатеља, али само из страха. У том случају избјегавање битке није издаја и неправично поступање него кукавичлук. Међутим, ову слободу немају добровољци или плаћеници, јер су они у обавези да се боре и не напуштају битку без дозволе заповједника. Кад одбрана државе захтијева одједном помоћ свих способних за оружје, свако је обавезан на то, јер иначе постаје

узалудна сама успостава државе коју су имали намјеру или храбрости одржати (Хобс 2004: 151–152).

Такође, нико не може бити обавезан да оптужи самог себе, то јест има слободу да не призна почињено дјело. Хобс ово право проширује и на ближње, прецизније поданик има право да одбије да инкриминише оне особе од којих директно зависи. Уговор по којем оптужујемо сами себе без јамства о опросту, исто је тако неважећи. Јер, у природном стању гдје је свако судија нема мјеста за оптужбе; у грађанском стању, оптужбу прати кажњавање, а будући да је то сила, нико није обавезан да јој се не супротстави. То исто важи за оптужбу оних усљед чије осуде неко пада у сиромаштво, као у случају оца, жене или добротинитеља (Хобс 2004: 101).

Слободе које почивају на шутњи закона, су оне које су примјенљиве у случајевима у којима владар није прописао никаква правила. Тада поданик има слободу чињења или нечињења према властитом нахођењу (Хобс, 2004: 152). За Хобса је практично немогуће да закон може регулисати све могуће ријечи и поступке поданика, због чега се мора оставити грађанска слобода поступања по сопственој процјени. Ипак, према принципу суверенитета, суверен може да одреди мјеру до које се ова слобода може примјењивати, због чега је она у различитим државама и у различитим временима већа или мања. Надаље, Хобс сугерише да је слобода поданика проширива на све области живота које је владар прескочио да уреди, укључујући слободу куповања и продавања или других врста међусобног уговарања, слободу бирања властитог пребивалишта, властите исхране, властитог вођења живота, подизања дјецe онако како то сматрају прикладним и слично (Хобс 2004: 148).

2. 2. Слобода суверене власти у „Левијатану“

Очигледно је да је слобода поданика у директној вези са ограничењима суверене власти. Суверен у *Левијатану* може бити или један човјек (монархија) или скупштина свих грађана (демократија) или један дио њих (аристократија), а своју власт он може задобити било тако да му се из страха покоре они које је побиједио у рату (природно поријекло државе), било да му се добровољно потчине они, који од њега очекују заштиту против неког другог, кога се боје (то је постанак оснивањем или институцијом). (Петровић 1982: 47) Како суверен није „потписник“ друштвеног уговора, он не мора да се повинује законима који су обавезујући за његове поданике. Не постоји трансфер његових природних права на било кога другог у замјену за сигурност. Суверен је у потпуности слободан у заједници којом влада, па иако може постати поданик другог суверена, он је у унутрашњим односима закон сам себи. Да ли је онда могуће говорити о било каквим ограничењима суверене власти, осим оних која долазе споља од стране других суверена? Иако је на ово питање очигледан негативан одговор, Хобсов суверен је ипак далеко од тога да

може да ради шта год пожели. Иако задржава природно право кога се поданици одричу уласком у друштвени уговор, он носи терет обезбјеђивања мира и сигурности, како у унутрашњим тако и у спољним односима (Сорел и Фојснау 2004: 183). Суверен није директно одговоран својим поданицима или закону за оно што ради, али ипак нема луксуз безобзирности који је доступан појединцу у природном стању. Један од разлога за то ограничење је чињеница да је он у исто вријеме потенцијални непријатељ свих које представља, као и потенцијални непријатељ других суверена. Други разлог је то што се преузимањем права и обавеза суверена одрекао личности појединца и идентификовао са интересима својих поданика. Из тога произлази да је главно ограничење суверенове власти у томе што сваки пут кад дјелује у уском самоинтересу, на штету интереса поданика, све више ризикује да изгуби моћ која му омогућава такво дјеловање. Што мање дјелује у свом личном интересу, мање се његова слобода везује за слободу појединаца, а више за слободу заједнице коју персонификује, то јест једино ограничење његове слободе постају други суверени.

Слобода у Левијатану се овим не исцрпљује, али ћемо у наставку да се фокусирамо на контрадикције у њеном разумијевању три стотине година након Хобса, у савременој мисли о друштву.

3. Хобс као извор тоталитаризма и либерализма

Многи филозофски проблеми које је актуелизовао Томас Хобс у времену настајања модерне политичке теорије су актуелни и данас, међутим рјешења која је он понудио су била универзално одбацивана. Због тога што је готово увијек карактеризован као хвалоспјев свеобухватној моћи државе, и као рецепт за потпуну и безусловну послушност вољи великог Левијатана, Хобсов концепт је на први поглед имао мало шта да понуди онима који су заинтересовани за ограничавање државног утицаја и права појединца – заштитне знаке савремене политичке теорије (Сридар 2010: 1). Хобсово име и назив његовог најпознатијег дјела, су постали синоними за идеју да је природно стање човјечанства „одвратно, брутално, и краткотрајно“, а да само интервенција свеобухватне власти која намеће ред у иначе хаотично стање, може спасити људе од међусобног уништења. За Хобса, ред се не може постићи спонтано од дна према врху јер у одсуству неке свеобухватне власти, свака појединац тежи да преотме власништво других појединаца. Иако већина људи жели да живи у миру, они се ипак морају наоружати против потенцијалних агресора што доводи до деградације цивилног друштва у стање „рата свих против свих“. Проблеми који је Хобс формулисао, одзвањају кроз вијекове као трајна дилема о идеалном облику политичке организације и друштвених односа, а контрадикторности у разумијевању његових идеја су још увијек присутне.

3. 1. Хобс и тоталитаризам

Метафора о држави као свемогућој библијској звијери је имала посебног одјека у XX вијеку, вијеку свјетских ратова и холокауста. Узимајући у обзир до тада незабилежену експанзију државне моћи, није изненађење да је Хобсова метафора постала привлачна за многе ауторе који се баве тоталитарним режимима.

Према Пламенацу (Пламенац 2009: 199), чак ни најекстремнији поборници папе, чак ни они који су му приписивали сву власт, *plenitudo potestatis* (без ограничења) нису дословно захтијевали за њега оно што је Хобс подразумевао под сувереном влашћу; право које никада није полагано у име папе такође никада није полагано у име цара или било ког другог сувереног владара.

Хана Арент у књизи *Извори тоталитаризма* (Арент 1998) покушава да повеже Хобса са нацистичким идејама. За њу је Хобс је био прави филозоф буржоазије, иако га ова никад није сасвим признала јер је Хобс схватао да стицање богатства замишљено као непрестани процес мора прије или касније да провали сва постојећа територијална ограничења. Арент аргументује да је Хобс предвидио да друштво које је пошло путем непрестаног стицања мора да изгради динамичну политичку организацију способну да одговара непрекидном процесу производње власт. Он је, чак, самом снагом имагинације, успио да оцрта главне психолошке особине новог типа људи који би одговарали таквом друштву и његовој тиранској држави (Арент 1998: 150). Износећи остале Хобсове „злочине“ ауторица га оптужује да је човјечанству подарио теоретско оправдање за расизам. Према њој, Хобс је у најмању руку дао политичкој мисли предуслове за све доктрине расе, то јест, у принципу је искључио идеју хуманости, која чини јединствену регулативну идеју међународног права. Изједначавајући односе између држава са односима међу појединцима у природном стању, Хобс је дао најбољи могући теоријски основ за те натуралистичке идеологије (ибид.).

Везу између метафоре о Левијатану и тоталитаризма налазимо и код данашњих теоретичара. Џон Орбел и Бренд Рутерфорд, на примјер, дискутују о нивоу „левијатанизације“ држава, и сврставају државе попут бившег СССР и Кине у „високо левијатанизоване“ а Сједињене Америчке Државе и Тринидад као „ниско левијатанизоване“ (Орбел и Рутерфорд 1973: 402). Хобс и тоталитаризам су такође често анализирани кроз однос са фиктивним режимом описаним у књизи *1984* Џорџа Орвела (George Orwell), али то се може сматрати природним јер су Левијатан и Велики Брат двије најупечатљивије политичке метафоре у енглеском језику (Бунс 2009: 105).

Парадокс поређења Хобса са тоталитарним режимима попут нацистичке њемачке или стаљинистичког СССР, је у томе што Хобс

непрестано наглашава важност суверене државе за грађански мир. У нацизму и стаљинизму је потпуно другачија ситуација. Нацистичка идеологија је државу сматрала секундарном у односу на расу. Генетски и креативни потенцијал расе је гарантовао добар живот а не држава. Стаљинистички поглед на државу је такође веома различит од Хобсовог. Од револуције до Стаљинове смрти загрижени комунисти су прижељкивали слабљење и коначно одбацивање државе. Она је сматрана само инструментом класне борбе који је неопходан у постреволуционарном друштву, у току транзиције у којој ће радничка класа предвођена комунистичком партијом да је искористи за пораз над класним непријатељима (Бунс 2009: 107). За Хобса је држава увијек неопходна да би се обезбиједио мир. Нацизам и стаљинизам су идеологије конфликта. Прва наглашава борбу између раса, док је за другу важна класна борба. Хобс није био инспирација нити за једну од ових идеологија него оне произашле из других филозофских изворишта. На идеолошком нивоу веома је мало заједничког између Хобса и тоталитаризама у XX вијеку.

С друге стране, као што ћемо видјети у наредном поглављу, Хобсове идеје не само да се не тумаче као тоталитарне, него се промовишу у извор савременог либерализма.

3. 2. Хобс и либерализам

Позивање на значај Хобса за либералну традицију имамо, из различитих углова, код Френсиса Фукујама и Џона Греја. Фукујама у свом дјелу *Крај историје* и посљедњи човјек Хобсову филозофију назива првим извором либерализма (Фукујама 2002: 164). То није мала похвала, с обзиром да *Крај историје* глорификује универзалну историју човјечанства која кулминира тријумфом либералне демократије. Иако га не сматра демократом у модерном смислу те ријечи, Хобс је за Фукујама несумњиви либерал јер је установио принцип да легитимација власти проистиче из права оних којима се влада, а не из божанског права краљева или из природне супериорности оних који владају (Фукујама 2002: 173). Хобсово давање предности владавини једног човјека у односу на парламентарну и демократску владавину изражавало је његову вјеру у нужност јаке власти да би се потиснуо поноса, а не његов отпор према принципима народног суверенитета као таквог. Оно што Фукујама замјера Хобсу је тенденција да легитимне монархије непримјетно склизну у деспотије, јер је без институционалног механизма као што су избори тешко знати да ли специфични монарх има народни пристанак или не (ибид.). Давање статуса извора либералне традиције Хобсу у *Крају историје* је у најмању руку проблематично јер ово дјело посматра људску историју као једносмјеран процес са крајњим исходиштем. Људска историја се не може тумачити као праволинијска путања од ропства до слободе која се завршава либералном

демократијом. Борба за слободу је имала својих побједа и пораза, али још увијек траје.

У књизи *Црна миса*, Џон Греј (Греј 2008) расправља о мноштву различитих облика либерализма и представља визију људске историје која се значајно разликује од Фукујамине. С једне стране, како наводи Греј, постоји савремени облик либерализма који за циљ има, ни мање ни више, него трајну трансформацију друштва стварањем универзалне демократије и уклањањем државе из јавног живота, што је више могуће. Овај облик либерализма је дио исте традиције, у смислу да циља на стварање раја на земљи, као и француски јакобинци, руски комунисти, и њемачки нацисти. У ову традицију он уврштава и „историјску мисију“ Џорџа Буша (George W. Bush) о „ослобађању свијета од зла“ (Греј 2008: 34). С друге стране, Греј идентификује скептичнији облик либерализма који налази код Хобса. Према њему, Хобс је у своје вријеме био сумњичав према утопијским пројектима и религијском миленијализму, и први је препознао да је фундаментализам, а не држава, главни непријатељ људске среће (ибид.: 186).

И код Фукујаме и код Греја, из различитих углова налазимо позивање на Хобса у контексту либералне традиције. Упркос Грејовим тврдњама, Хобсова дјела ипак у себи имају нит утопизма. Хобс је вјеровао да свака држава која усвоји његове приједлоге, може постојати у миру са самом собом. Такође је истицао да су закони природе исти као и закони међу народима (Хобс 2004: 236). У том смислу, однос међу суверенима, то јест народима би се заснивао на моралним врлинама повјерења, понизности, правичности, и милосрђа. Утопија, зар не.

4. Закључна разматрања

За Хобса људи по природи воле слободу и власт над другима (Хобс 2004: 118). Слобода појединца у држави је у директној вези са органичењима суверене власти, али слобода је опасна за опстанак човјечанства уколико је не прате мир и сигурност. Хобс у *Левијатану* даје, на први поглед, неограничену слободу за суверена, али као што смо видјели то не значи да он може да чини што пожели. Из саме његове улоге чувара мира и сигурности, и заступника интереса грађана произлазе ограничења самовоље. И у *Левијатану* грађани имају слободу да се у специфичним ситуацијама не повинују и пруже отпор државној власти.

У већини случајева, интерпретација Хобса у XXI вијеку је само блиједа рефлексја оригинала. Хобс је вјеровао да може научно објаснити тијела у покрету, природу човјека и однос грађанина и државе, а данашње дискусије о његовим идејама су редуковане на неколико звучних фраза, лишених њиховог оригиналног филозофског значаја. Привидни и привремени тријумфи нацизма и стаљинизма у првој половини XX вијека су ставили Хобса и *Левијатан* у жижу интересовања. Чинило се да се

човјечанство суочава са могућношћу да постане потпуно дисциплиновано и под сталним надзором свемогуће државе, савременог *Левијатана*. Након тога, крајем XX вијека смо на Балкану имали ратне сукобе који су многе подсјетили на Хобсову метафору о природном стању, на рат свих против свих. Данас, модерна, либерална и демократска држава, уз помоћ развијених технолошких средстава исказује веће тенденције тоталитаризације него што је Хобс могао и замислити. На нивоу контроле и доминације *Левијатан* је „мала маца“ за савремену државу која употребом информационах технологија тежи да у сваком тренутку и на сваком мјесту надзире све аспекте живота својих грађана.

Хобс је, у одређеној мјери, био жртва свог успјеха. Његов статус у историји социјалних теорија је довео до масовне (зло)употребе и поједностављивања његових порука. Често се његово и име његовог најпознатијег дјела користило само како би се додала филозофска „тежина“ у новинарске напise и политичке памфлете. Хобс је за свог времена тврдио да је погрешно разумијеван и тумачен, мало тога се промијенило након више од три вијека.

Литература

- Арент 1998: Н. Аrent, *Izvori totalitarizma*, Београд: Feministička izdavačka кућа 94.
- Бунс 2009: R. E. R. Bunce, *Tomas Hobs: Major Conservative and Libertarian Thinkers*, London: Continuum International Publishing Group.
- Греј 2008: J. Gray, *Black Mass: Apocalyptic Religion and the Death of Utopia*, New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Лалман 2004: М. Lalman, *Istorija socioloških ideja, Tom 1*, Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Милосављевић 2008: Ј. Милосављевић, *Античка мисао о друштву*, Ниш: Филозофски факултет у Нишу.
- Милосављевић 2013: Ј. Милосављевић, *Под/стицање слободe: Нововековна мисао о друштву*, Ниш: Филозофски факултет у Нишу.
- Мићуновић 2010: Д. Мићуновић, *Историја друштвених теорија*, Београд: Завод за уџбенике.
- Мимица, Богдановић 2007: А. Mimica, М. Bogdanović, (Eds.), *Sociološki rečnik*, Београд: Zavod za udžbenike.
- Орбел, Рутерфорд 1973: J. M. Orbell, В. M. Rutherford, Can Leviathan Make the Life of Man Less Solitary, Poor, Nasty, Brutish and Short?, *British Journal of Political Science*, (3), 383–407.
- Петровић 1982: G. Petrović, *Engleska empiristička filozofija*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Пламенац 2009: D. Plamenac, *Čovek i društvo*, Београд – Подгорика: Službeni glasnik – CID.

- Русо 1993: *Ž.-Ž. Ruso, Društveni ugovor*, Beograd: Filip Višnjić.
- Сорел, Фојснау 2004: T. Sorell, L. Foisneau, *Leviathan after 350 Years*, Oxford: Oxford University Press.
doi:10.1093/acprof:oso/9780199264612.001.0001
- Сридар 2010: S. Sreedhar, *Hobbes on Resistance*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Фукујама 2002: F. Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica/Banja Luka: CID/Romanov.
- Хобс 2004: T. Hobbes, *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

ПРАВА МАЊИНСКИХ ЗАЈЕДНИЦА – ЛИБЕРАЛНО И КОМУНИТАРИЈАНСКО СХВАТАЊЕ

Када говоримо о либералној традицији и вратимо се пар вијекова уназад, можемо закључити да је било доста говора о националним мањинама и њиховим правима, док у новијој историји о томе и није било пуно ријечи, све расправе су се сводиле о намјерном занемаривању или о недискриминацији националних мањина. Постоји само неколико расправа о разликама између националних држава и полиетничких држава тј. о захтјевима везаним за облике етничке или националне разноликости. Мањинска права су битан дио либералне теорије и праксе у деветнаестом вијеку и у међуратном периоду. Ако ништа друго, идеја „намјерног занемаривања“ вратила се у либералну традицију.

Либерална традиција садржи упадљиву разноликост ставова према правима мањинских култура. Примјер можемо наћи у деветнаестом вијеку, гдје мултинационалне европске империје, као што су хабзбуршка, отоманска или царистичка, неправедно поступају према националним мањинама. Неправде су се огледале у томе што су националним мањинама узимане индивидуалне и грађанске слободе, јер је то важило и за припаднике доминантних нација. Та неправда се, како наводи Кимлика (Кумљуска), огледала у негирању њихових националних права на самоуправу, која су се посматрала као суштинска надопуна за индивидуална права, пошто је слобода налазила своју базу и обезбјеђивала свој коријен у аутономији националне групе (Кимлика 1995: 72). Поједини аутори изричито су када говоре да је промоција индивидуалитета у нераскидивој вези са припадањем некој групи. Унапређење националне аутономије омогућује остварење идеала „простора слободе“ или, другим ријечима, слободног друштва за слободног човјека (Хорнл 1939: 181). Проматрајући либералну традицију, можемо закључити да циљ либерала није био признавање индивидуалних права свим грађанима, него признавање политичких надлежности конституционим нацијама. Сами либерали су предвидјели да ће мултинационалне европске империје пропасти због противљења да прихвате било какав систем аутономије у оквиру ког би различите нације могле да уживају положај тобожњих држава (Брубејкер 1992: 34).

Према Кимлики (1995: 55-60) класичан либералан модел никад, у ствари, није успео да достигне идеал апсолутне једнакости грађана, без обзира на све гаранције које су за то обезбјеђивали дати правни пореци. И, што је важније, разлике које су пробијале границе сфере приватности и

---

* bojan.corluka@ffuis.edu.ba

продирале у јавну, институционалну сферу да би добиле политичко, или правно или административно признање, да би, ријечју, добиле право грађанства, у тим системима више нису него што јесу успјевале то и да постигну. Кимлика зато предлаже да се успостави посредовање између јавне и приватне сфере, да се омекша граница која сваку индивидуу цјепа на јавну и приватну особу, и то помоћу специфичне групе којој појединац припада. Разлика јавно – приватно се, дакле, не брише, него дијалектизује.

Друштвени простор у којем човјек учествује дијели се, на тај начин, на једну централну, монокултурну зону, у којој на промјенљивим нивоима учествују све групе и индивидуе, и на мноштво периферних зона у којима све групе, а посредством њих и појединци, располажу својом аутономијом. Док се у првом моделу друштвена кохезија обезбјеђује конзистентношћу и општеважећим карактером јавне сфере, у Кимликином моделу – мултикултуралном либералном моделу – коегзистирају кохезија и фрагментација. Овај аутор вјерује да је то могуће, не само теоријски него и практично. Чак је увјерен да такав мултикултуралан образац обезбјеђује виши степен кохезије и стабилности једног друштва. Јер – то Кимлики многи примјери заиста дају за право – што је центар непопустљивији према захтјевима за признавањем различитих групних идентитета и интереса, то се друштво више излаже опасности да напетости прерасту у конфликте и центрифугалне процесе.

Један од истакнутих либерала Џон Стјуарт Мил (Džon Stjuart Mil) сматрао је да је демократија владавина народа, и да је једино могућа уколико је један народ – једна нација. Везујући се за ову изјаву можемо цитирати и Грина (Green) који каже „да је либерална демократија једино могућа ако народ осјећа спрегу са државом, због веза које потичу од заједничког мјеста боравка, заједничког осјећања, традиције и обичаја, и од заједничких осјећања и мишљења које оличава заједнички језик и, још више, заједничка књижевност” (Грин 1998: 45).

Једна од главних потреба у оквиру либералне традиције јесте жеља за заједничким националним идентитетом (national identity). Потреба за заједничким националним идентитетом била је повезана са оцрњивањем мањих националних група. Мање националности биле су примитивне и заостале, и нису биле способне за друштвени или културни живот. У вези с овим можемо се позвати на изјаву Мила који је рекао, „да је боље за Шкотску да буде дио Британије, а за Баскију да буде дио Француске, него да ламентирају над својом злосрећном немаштином, полупримитивним остацима из прошлих времена, вртећи се унутар своје сунчеве менталне орбите у одсуству било какве заинтересованости за партиципацију у општем кретању свијета” (Мил 1988: 41).

Насупрот Милу, многи други либерали су сматрали да је истинска слобода једино могућа у мултинационалној држави. Па тако, лорд Актон (Acton) је говорио да подјеле међу националним групама и њихова жеља да воде унутрашњи живот, на свој начин служи као препрека за раст и злоупотребу државне моћи (Актон 1922:

285-290). По Кимлики (1995: 79), три момента, фактора, подстакала су либерале да заузму антагонистички став кад је у питању признање мањинских права: неуспјех споразума о мањинама, расна десегрегација у САД и полиетничкост и оживљавање етничког у Америци.

У савременој либералној политичкој теорији појединац је схваћен у смислу формалног концепта рационалности који је у цјелини неутралан и непристран. Ову тезу заступа Џон Равлс (Džon Ravls). Према овом концепту, цивилно или етничко се сматра пожељним због своје везе са држављанством. Цивилно чланство ужива предност у либералним очима, док етничко чланство, удруживање и идентитет, либерали схватају као нешто наметнуто, непромјенљиво. Многи либерали су сматрали, како примјећује Кимлика (1995: 7-8), да ће нови нагласци на људским правима ријешити и мањинске сукобе. Одвајање државе и етничкост унапријед искључује било које законско или владино признање етничких група, или било какву употребу етничких критерија у расподјели права, ресурса и обавеза.

Кретања у послеријатном добу, британским либералима су ускратила два главна разлога за разматрање питања националних мањина – први се разлог односио на управљање прекоморским колонијама, а други на реаговање на националне сукобе на континенту. Амерички либерали су морали да се суочавају са постојањем колонија и били су на извјесној удаљености од Европе. Послеријатни амерички либерализам показује занемаривање националних мањина. Разлог можемо пронаћи у томе што су националне мањине у Сједињеним Државама релативно мале и изоловане (нпр. Порториканци, Индијанци, аутохтони Хавајци, Ескимима са Аљаске). Ове групе су непримјетне у америчкој политичкој теорији.

Фактори попут пада британске империје, успона хладноратовског конфликта и значај америчких теоретичара унутар послеријатног либерализма помажу да изнесу на видјело зашто се ватрена дебата о националним мањинама вођена међу предратним либералима претворила у готово апсолутно ћутање. Такође, ови фактори нам не помажу да разјаснимо зашто савремени либерали у пракси постају толико непријатељски оријентисани према мањинским правима.

Сужавање мањинских права учињено је не у интересу правде, већ због народа унутар чијег су референтног оквира интереси националне државе представљале врховну вриједност. Већинска националност има интерес да националну државу учини безбједнијом и њене институције стабилним, чак и по цијену занемаривања мањинских култура и наметања принудне хомогености. Занимљиво је да је овај проблем знатно више заступљен у Европи него у осталим дијеловима свијета.

Према мишљењу многих либерала, мањинска права су неправедна и раздорна. Треба једноставно направити дистинкцију између националних група које су колонизоване, и њима треба изаћи у сусрет кад су у питању захтјеви за групно диференцирана права, и етничких мањина, имиграната,

који својевољно дођу у нову земљу. Оживљавање етничког је тежња за самоидентитетом и самоекспресијом, која није везана за стварање засебног живота. Па ипак, либерали у Сједињеним Државама нису признавали права националним мањинама. Неки либерали игноришу постојање таквих група. Иако мањинска права нису по свом својству неправедна, ипак су неспојива са америчким „националним консензусом” и „државном идеологијом”.

Много савремених либерала вјерује да су по свом својству мањинска права у сукобу са либералним принципима. Неки социјалисти супротстављали су се мањинским правима, пошто националне разлике онемогућују осјећај солидарности који је потребан да би се постигла социјална правда. Неки социјалисти вјерују да је најважније за стабилност социјализма да грађани имају исти национални идентитет. Уколико су везе људи са сопственим језиком и културом довољно дубоке, онда покушаји сузбијања културног идентитета и самоуправних захтјева националних мањина може напросто да погорша ниво отуђења и подјеле. Социјалистичка традиција се из различитих разлога супротстављала мањинским правима. И на крају, у либералном концепту подразумијева се да уколико интереси који долазе до изражаја у различитим групама, то јест културним заједницама имају значај, он треба, у крајњој линији, да проистиче из тога што се ти групни интереси поклапају са интересима појединаца. Ако тог поклапања нема или је само дјелимично, бројна искуства то сугеришу – страдаће конкретан човјек, то јест његова слобода и његова права.

Преиспитивање комунитарнијанске традиције

Различите оријентације унутар теорија мултикултурализма нуде врло различите одговоре на питање културних разлика, као и начина на које се различите културе интегришу унутар једне нације. Најчешће се ти одговори односе на: разлику или истовјетност, партикуларно или универзално, односно либерални универзализам насупрот комунитаризму, и др. Промоција мултикултуралних толеранција, културних разлика и умножавања маргиналних идентитета јављају се у виду прогресивних алтернативе национализму, али ово већина критичара мултикултурализма посматра као начин да се пребаци тежиште са политичке борбе на борбу у сфери политике. Овај начин пребацивања Славој Жижек назива „културализацијом политике”.

Политичка формула политике признања представља јединствен тип нове политике, и теоријске школе којом се одговара на системске императиве савремених плуралних друштава. Одговор на промјене у политичком дискурсу савремене политичке теорије која увођењем у расправу питања о мањинским правима и статусу етнокултурних група (комунитаризам) и обновом расправе о важности врлина, одговорности и пракси демократског грађанства (републиканизам) подстиче особиту врсту спора између либерала и комунитарца која се мање изражавала око водећих

принципа добро уређеног поретка, а више у захтјеву комунитарца да се успостави нова врста проблема у нормативној политичкој теорији.

Међу комунитаристима, издвајају се Вернон Ван Дајк (Vernon Van Dyke), Френсис Свенсон (Frensis Svenson), Ђон Греј (Džon Grej), Ентони Смит (Anthony Smith) и други. Али без сумње, најутицајнији представник међу њима јесте Чарлс Тејлор (Charles Taylor). Иако међу њима постоје понекад значајне разлике, оно што их све повезује, тј. што им је заједничко, јесте критика либералног индивидуализма. Примјера ради, Свенсон сматра да либерална демократска теорија занемарује заједничке интересе и ствара контекст у којем није могуће успостављање равнотеже између захтјева појединаца и мултидимензионалних заједница. Такође, Греј је сматрао да је либерално мишљење начинило велику грешку због тога што људе нису посматрали као Грке, Пољаке, Италијане итд.; већ искључиво као особе које су носиоци права. Сажето, основа спора огледа се у питању: шта је важније, тј. чему дати предност, појединцу или групи.

Унутар културних заједница, расних и етничких група често долази до знатних разлика, па и конфликта када је ријеч о интересима. Комунитаристи представљају групу као нешто што је јединствено и хомогено. А подјеле унутар групе могу бити дубоке и могу задобити два облика: подјеле између подгрупа у једној широј заједници, и подјеле између елите и масе. Такође групе могу имати сасвим различите, и то неријетко конфликтне интересе. Укратко речено, на комунитаристички схваћен начин групе, појединац редовно бива занемарен, његова слобода и његова права стављају се у други план, наспрам конструисаних имагинарних виших интереса.

Поред Кимликине теоријске конструкције етнокултурне правде и диференцираног грађанства која је до сада најдоследнија, мада не и до краја изведена, одбрана мултикултурализма у савременој теорији требало би указати и на политичко-филозофски дискурс Чарлса Тејлора. Његова теоријска поставка политике признања и излазак групно диференцираних права из сјенке цивилног друштва у реалност јавне сфере погодна је основа за компарацију са другим теоријским конструкцијама и критикама. Тејлор анализом савремених и политичких борби на једној широкој равни од феминизма, антиколонијалних борби, конституционалних и политичких борби, па све до канадских спорова око Квебека, указује на важност захтјева посебних група за признавањем идентитета у јавном пољу. Основни појмови аргументације Чарлса Тејлора су: дигнитет, аутентичност, дијалог и др.

Чарлс Тејлор сматра да је захтјев за признањем једна од кључних покретачких снага у савременим друштвеним и политичким односима у чијем сложеном систему проналазимо један од важнијих елемената политике мултикултуралности – признавање идентитета. Тејлор сматра да је наш идентитет дјелимично обликован признањем или његовим одсуством, а и често наopakим признањем од стране других, и да на тај

начин особа или група људи трпи стварну штету, уколико им људи или заједница око њих узвраћају сликом која је ограничавајућа, понижавајућа. Непризнање или наопако признавање може да нанесе штету, будући да представља облик тлачења тиме што неког затвара у лажан, искривљен и редукован начин бивствовања (Тејлор 1994: 33). Захтјев за признањем једнакости, према Тејлору, није ствар либералне традиције, већ демократског развоја друштва. Демократија је на велика врата увела политику једнаког признања, која се током година различито обликовала, а сада се вратила у форму захтјева за једнаким статусом култура и полова (Тејлор 1994: 35).

Према Тејлору (1994: 36), главни механизми за поимање политике признања су категорије аутентичности и морала. Он сматра да је човјек у доба просветитељства постао свјестан свог индивидуалног идентитета, своје особитости и самобитности, и доводећи га у везу са моралним дјеловањем развио је осјећаје током историје за институционалним признањем сопственог идентитета. На овом мјесту Тејлор сматра да је за човјеково осјећање признања свог постојања и дјеловања од стране других важан и принцип оргиналности који посредно преузима од идеја Џон Стјуарта Мила. Идентитет човјека увијек се дефинише у дијалогу, човјек треба да настоји да разумије и спозна природу односа и утицаја са другима како би дошао до самоспознаје и што тачнијег дефинисања сопственог идентитета.

Настојећи да заштити своју теорију, Тејлор доказује да је друштвено признање постојало одувјек и да је било зависно од природе друштвене заједнице. Кључни моменат његове поставке је да овај унутрашњи изведен лични оргинални идентитет не ужива признање сам по себи већ да у интеракцији са другима он мора да буде верификован или одбијен. Признање идентитета се одвија на два паралелна колосјека – један који се налази у интимнијој сфери у којој се идентитет разумијева унутар континуираног дијалога, и други који препознајемо у јавној сфери гдје је од пресудног значаја политика једнаког признања. Начелом достојанстава, који сматра основним добром класичног либерализма, обезбјеђује се елиминисање неједнакости и дискриминације, међутим тек признавањем права различитости постигнут је основни циљ, тј. призната је дистинктивност појединца и групе у односу на сваког другог. У основи овог захтјева је принцип универзалне једнакости. Политика различитости је пуна дискриминације и одбијања да се буде грађанин другог реда (Тејлор 1994: 43).

Тејлорова теорија мултикултуралности односи се на критику традиционалног либерализма чије је једно од основних обиљежја политика неразлика. Традиционална либерална држава и њени браниоци сматрају да би признавање политичких права мањинским групама угрозило, не само мит о етнокултурној неутралности, већ и саме постулате либералне државе. Супротно овој тези, комунитарци сматрају да се либерална држава мора

„отворити” према етнокултурним захтјевима грађана, јер су интереси на којима они инсистирају важни за велики број мањинских идентитета широм свијета. У овом смислу, Тејлор сматра да у свијету постоје бројне мањинске заједнице које имају темељну потребу за признањем, а да се оне мањинске етнокултурне заједнице којима нису призната права осјећају невидљивим (Тејлор 1994). Такође, велику пажњу је посветио и питању како либералну државу учинити привлачном за грађане, односно шта би требало учинити да она постане заинтересована за проблеме које намећу савремена сложена и плурална друштва. Одговор на ово питање Тејлор налази у комунитарној стратегији политике признања којом редефинише класично либерално становиште и утврђује да се у пољу модерне политике обликују не једна него двије политике признања. Једну чини политика универзализма у чијем је средишту наглашавање једнаког дигнитета свих индивидуа, друга је политика разлике, по коме свако треба да буде признат у ономе што је његов посебни идентитет. Први тип признања почива на идеалу аутономије, а други на идеалу аутентичности (Подунавац 2001: 84). Да закључим, мултикултурално друштво мора да обезбиједи услове у којима свака култура или сваки посебан стил живота има право на слободно испољавање свог идентитета, док појединац има право избора да се прикључи групи према којој осјећа највећи афинитет.

Мултикултурно препознавање и питање плуралног друштва

У новије вријеме проблем мултикултуралног друштва у политичкој философији је врло близак са питањем либералног друштва и либералне националне државе. Либерална друштва, у складу са својом дефиницијом, гарантују универзална права појединцу, тј. слободу и аутономију. Модерне националне државе су до сада биле наклоњене промовисању уједињавања. Циљ је и даље да се промовише једнакост међу грађанима, у вези са њиховим грађанским правима и у вези са друштвеним и политичким живота. У пракси, ови политички захтјеви манифестују се у асимилацији политика, које требају да заштите интеграцију различитих културних група. Признавање појединца на националном нивоу сматран је као суштински корак ка стицању држављанства. Такође, једнакост међу грађанима представља модерну либералну државу благостања и утиче на садржај стратегије да се мањинске групе представљају према политичким институцијама државе (отпор као резултат искључења или асимилације). Постизање једнакости у цивилном праву често је значило за појединце из различитих културних група да добију статус пуноправног грађана, и тако се придруже спирали националне идентификације. Културни националисти сматрају да демократско друштво може ријешити проблем интеграције само преко заједничке националне културе.

Повећање културне разноликости, коју можемо посматрати у савременим националним државама од почетка деведесетих година

прошлог вијека, фокусирана је на промоцију права разних културних група. Међутим, чини се да признавање права културних група води негирању права либералних појединаца, тако да нова неолиберална теорија покушава да помири аутономна и универзална права либерализма са различитим културним групама које имају пребивалиште у једној држави. Право за културу и тзв. право за признавање (гдје су појединци признати као чланови групе кроз које се примјењују њихова права) представљају основу за неолибералне облике плурализма и мултикултурализма. Након ових идеја, можемо видјети да се мултикултурализам разматра више од два међусобно повезана питања у савременом друштву, тј. културна разноликост и политика признавања (*recognition policy*). Културна разноликост се често узима здраво за готово од стране мултикултуралиста, да би дала одговор на етничке сукобе. С друге стране, политички покрети се боре за признавање њихових културних идентитета.

Основне премисе мултикултурализма, коју промовише Вил Кимлика су да је чланство у културним заједницама од суштинског значаја за наш лични идентитет који обезбјеђује појединцима потребан оквир за остваривање свог права слободе (Кимлика 1995: 46-71). Кимликина теорија културе препознавања и идентитет су вриједности које припадају свим људима, и они су такође претпоставка за индивидуалну аутономију. Покушаји мултикултурализма да гарантује права појединцима, углавном се састоји у могућности да промјени свој културни идентитет.

Политика признавања има своје коријене у комунитарном либерализму (Месић 2006: 76:82). Њен централни појам, препознавање културних група, треба да буде подједнако загарантован за сваку групу, јер све културе имају једнаку вриједност. Концепт признања прво се користи у философији њемачког идеализма, гдје одржава интересубјективно формирање индивидуалног идентитета, кроз додире и интеракцију са другима. Једно од главних питања јесте, да ли политика дизајнирана под утицајем политике признања доводи до подјела међу грађанима. Било под утицајем афирмативне акције или политике признања, долази до реакција гдје дискримисане групе тврде да друге групе имају предност, док групе са јаким културним идентитетом не подржавају друге културне групе које износе захтјев за више привилегија. Питање моралног значаја за културна права посматрана у мултикултуралним теоријама Вила Кимлике или Чарлса Тејлора, оправдава друге политичке или социјалне акције, чинећи културно признање питањем универзалних људских права, и сходно томе, могући циљ политичке борбе за постизање равноправне заступљености.

Плурално друштво треба да буде унапријеђено, али још се не зна како да изгради своје друштвено јединство, када ради са различитим идентитетима. Опште претпоставке су да ће принцип држављанства гарантовати једнакост међу грађанима, тј. у грађанским правима и обавезама. Од овог принципа држављанства се очекује да држава покаже неутралност према културним и етничким разликама. Опасност у интег-

рацији грађана који не виде своју одговорност према држави и према осталим грађанима подразумијева да се може створити диференцирано држављанство на основу одбијања државе, која не препознаје културне или етничке разлике. Таква идеја диференцираног држављанства предлоена је током деведесетих година у мултикултуралним либералним теоријама Вила Кимлике (Кимлика 1995).

Сва ова запажања нас доводе до питања – да ли нам заиста треба политичка стратегија за управљање културним разноликостима, када је култура у стању да у своју аутономију прими разлике без ограничења. Друго питање је – да ли је захтјев за признавање културних разлика заиста повезан са постојећом културном разноврсношћу, или представља само вољу културних група за прилагођавање социјалних и политичких неједнакости. Џон Рекс закључује да политика мултикултурализма може изазвати процес са којим имигранти користе своје културне разлике као маркере у циљу да се баве социјалним и политичким неједнакостима (Рекс 1996: 61). Међузависност политике признавања и предрасподјеле у савременој политици не може бити само резултат асимилације политике националних држава према мањинама, али и чињенице да културне разлике нису имале свој прави политички значај. Не постоје ограничења различитих друштвених група и односа која би могла имати свој културни идентитет. Није битно који карактер су ове групе, било природно или свјесно формиране. Па према томе, под утицајем теоријског и историјског контекста, мултикултурализам је постао програм не само за изједначавање односа између постојећих културних група и идентитета, већ и за ослобођење и подстицање процеса.

Закључна разматрања

Потреба за мултикултурализмом није била толико снажна у већини либералних демократија до послије Другог свјетског рата. Прије тога, а нарочито послије Првог свјетског рата империје су почеле да се распадају на саставне дијелове, и долази до њиховог самоопредјељења. Ово је било снажно садржано у принципима Лиге народа и након 1945. године, Уједињених нација. Резултат до сада је стварање двије стотине сувјерених држава, свака са правним и уставним статусом. Миграције становништва и даље се настављају упркос границама и правним препрекама. Државе које су се отцијепиле од других у прошлости, сада се суочавају са опасношћу од етничких група. Најочигледнији случај био је у Југославији. У посљедњих неколико година, Уједињена Британија и Шпанија дале су алтернативу и пренијеле власт на етничке групе на квазифедералним основама. Индија је највећа држава на свијету која преноси власт на језичкој основи и ствара нове државе у којима постоји политичка потражња за њима. Овај механизам добро ради, осим у држави Кашмир, гдје је муслиманска религија важнија од језика.

Мултикултурализам је постао проблем са растом еманципације претходно маргинализованих националних и етничких мањина и имигрантских заједница и био је слављен као ефикасно средство против културне асимилације од стране доминантне већинске културе. Као такво, питање мултикултурализма настаје као теоријски и практичан проблем првенствено у западној Европи, Канади и Аустралији, гдје треба да се утврди као модел за очување културног идентитета имигрантских заједница, углавном кроз образовање. С друге стране, „рођење нације” у САД на основу мелтинг пот принципа јавља се као геноцид према мањинама, Индијанцима и др., расистичка репресија обојених и других имиграната, посебно оних који су били расно и културно далеко од доминантне групе. Под асимилацијом се подразумејувало да мањинска заједница постепено губи своју препознатљивост и стиче вриједност и обрасце понашања већине.

Мултикултурално политичко рјешење за етничке различитости није универзално. Неки аспекти мултикултуралности налазе се у многим друштвима које га нису усвојиле као националну политику, посебно у градовима са великом имигрантском популацијом. Па тако, политика градова и покрајина у Њемачкој, Француској или Америци показује сличности са градовима у Аустралији, Шведској, Канади или Великој Британији. И док Британија није званично мултикултурална на националном нивоу, њене локалне власти имају законску обавезу да подстакну политике и праксе да задовоље захтјеве мултиетничке популације. Поред локалног регулисања, мултикултурализам одржава законске одредбе заштите мањина од дискриминације.

Изборна подршка за мултикултурализам слаби у већини либералних демократија и увијек је била оспорена у САД. Он никада званично није подржан у Француској и Њемачкој. Постоји неколико разлога за ту отпорност:

- судар између либералних демократија и исламског фундаментализма, што потврђују терористички напади у различитим градовима у новом вијеку;
- отпорност, због често неконтролисаних миграција из сиромашних земаља, Африке, Блиског истока, Јужне Азије и Латинске Америке;
- економски и социјални проблеми које социјалдемократије нису успјеле да ријеше;
- сиромаштво и социјални поремећај у неким концентрацијама имиграната и избјеглица;
- перцепције да различите цивилизације и културе изграђене на европској основи губе надмоћност;
- брзо мијењање друштвене структуре и система вјеровања које ствара анксиозност.

Значај овога варира с времена на вријеме. Вјерске примједбе на ислам су мање моћне у секуларним друштвима, укључујући Аустралију, него у Сједињеним Америчким Државама гдје постоје јаки покрети да се успостави „хришћанско наслеђство”. На крају поставља се питање – шта је, дакле, мултикултурализам који је изазвао велика политичка помјерања?

Међутим, чак и у САД, мултикултурализам је трансформисао друштвену свијест и постао основна карактеристика политичке конкретности и културне осјетљивости. Под утицајем ових промјена, мелтинг пот је замијењен новом метафором „посуда за мијешање”. То подразумијева да постоје разни састојци (култура) у великој посуди (држава) који никада не губе свој оргинални идентитет и никада се у потпуности не стапају у једну супстанцу.

Мултикултурализам постаје проблем за либерале када сукоб између група о вриједностима или њихово тумачење не може да се смјести у оквиру одређеног друштва. Примјери таквих брига су образовање и слобода говора. Муслимани који живе у оквиру европских мултикултуралних заједница забринути су због образовања, јер оно муслиманским дјевојкама одржава мјесто у муслиманском друштву. Пракса толеранције неопходна је да свако модерно друштво карактерише етнички плурализам, а посебно мултикултурално друштво. Идеал толеранције је традиционално један од главних вриједности либерализма.

Литература

- Актон 1922: J. Acton, *History of Freedom and Other Essays*, Macmillan and Co., London: Limited St. Martin's Street.
- Брубејкер 1992: R. Brubaker, *Nationalism and the State*, Manchester: Manchester University Press.
- Грин 1998: J. Green, Educational Multiculturalism, Critical Pluralism, and Deep Democracy, u: Cynthia Willett (ed.), *Theorizing Multiculturalism, A Guide to the Current Debate*, Blackwell Publishers.
- Кимлика 1995: V. Kymlycka, *Multicultural Citizenship: A liberal Theory of Minority Rights* Oxford: University Pressm.
- Месић 2006: М. Месић, *Мултикултурализам*, Загреб: Школска књига.
- Мил 1988: Џ.С. Мил, *О слободи*, Београд: Филип Вишњић.
- Подунавац 2001: М. Подунавац, *Принцип грађанства и поредак политике*, Београд: ФПН.
- Рекс 1996: J. Rex, *Ethnic Minorities in the Modern Nation State: Working Papers in the Theory of Multiculturalism* Aldershot: MacMillan. New York: St. Martin's Press.
- Тејлор 1994: С. Taylor, Multiculturalism and the Politics of Recognition'', In: Guttman, A (ed.), *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton, NJ (USA) Princeton University Press.

Хорнл 1939: R. Hoernle, *South African Native Policy and the liberal Spirit*, Cape Town, University of Cape Town for the Phelps Stokes Fund.

КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР АНАЛИЗЕ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВА И СЛОБОДА

Увод

Репродуктивна права и слободе подразумевају корпус људских права и слобода у сфери људске репродукције. Прецизније, репродуктивна права и слободе пружају особама могућност да остваре сопствене жеље и спроведу личне одлуке у погледу репродуктивне праксе, што подразумева право на избор, тј. слободу у одлучивању да ли ће, када и колико деце имати, као и право да одрже највиши могући стандард сексуалног и репродуктивног здравља. Савремени појам репродуктивних права изграђен је на бази личног самоопредељења појединца.

У међународним документима о људским правима издвајају се три компоненте репродуктивних права: 1) право на доношење слободне репродуктивне одлуке; 2) право на информисаност о средствима за регулисање фертилитета и 3) право над контролом сопственог тела. Овако схваћена, репродуктивна права и слободе, праћена сексуалним слободама, представљају неодвојиви део људских права (Вест 2009).¹

Прва формална декларација о репродуктивним правима донета је 1968. године у Техерану, на Међународној конференцији о људским правима коју су организовале Уједињене нације (Пилаи, Ванг 1999: 256). Репродуктивна права су том приликом дефинисана као слобода репродуктивног избора „родитеља“ који слободно и одговорно одлучују о броју деце и размаку између њиховог рађања, као и право на одговарајуће образовање и информације на ову тему. Светски популациони план акције усвојен у Букурешту шест година касније учврстио је права „појединаца“ као оних који су у могућности да доносе одлуке о питањима репродукције (Пилаи, Ванг 1999: 256). Шестодневна дебата у оквиру Каирске конфе-

---

* anabilinovic@gmail.com

¹ Уколико се пажња усмери на социолошку анализу репродуктивних права и слобода, могуће је констатовати више недостатака на овом пољу проучавања. На првом месту, социолози нису на адекватан начин развили теоријске моделе права. Мало је покушаја учињено и у смеру емпиријског истраживања везе између друштвено-економских фактора и репродуктивних права у различитим земљама. Коначно, социолошке студије о репродуктивним правима претежно су усредсређене на специфична питања, као што су политика и род у контексту појединих земаља и углавном игноришу емпиријска испитивања односа репродуктивних права и структурних промена услед друштвено-економског развоја у различитим земљама (в. Пилаи, Ванг 1999).

ренције 1994. године проширила је дефиницију репродуктивних права, експлицирајући слободу избора и права жена над контролом сопственог тела. На Четвртој светској конференцији о правима жена одржаној 1995. године у Пекингу, Кина је подржала женска репродуктивна права и позвала на укидање родне неједнакости у погледу учешћа на тржишту рада и доношења политика (Моен 1981).

Политика репродукције

Од 70-их година 20. века, анализа процеса репродукције значајно је обогатена сусретом другог таласа феминизма² и антропологије, у ком су репродуктивна искуства жена анализирана као уједно извори моћи и потчињености (Гинсбург, Рап 1991: 312).

Друштвени теоретичари и (моћи) актери у сфери политике све су свеснији различитих начина на које наизглед далеки односи моћи обликују локална репродуктивна искуства. Тиме је „политику репродукције“ адекватно посматрати као синтезу две перспективе – глобалне и локалне (Гинсбург, Рап 1991: 312-313). Хранитељство и усвајање у Румунији не може се сагледавати без постављања забране контрацепције и абортуса под Чаушескуовим режимом у средиште анализе, нити се може разумети утицај владајуће политике једног детета у савременој руралној Кини без узимања у обзир дуге традиције разлика у вредности кћерки наспрам синова (Гинсбург, Рап 1991; Куач, Андерсон 2008)³. Било да испитујемо какве различите ефекте на локалне заједнице имају појаве већих размера попут имплицитних и експлицитних програма планирања породице (Омс 1990; Монро 1995), утицај нових репродуктивних технологија на сродничку и

---

² Феминисти на ову тему тврде да би „интереси самих жена требали да буду од пресудног значаја у области репродукције. То не значи само да би жене требало да имају главну улогу у програмима контроле популације, већ имплицира и да би најважнији циљ таквих програма требало да буде да жене преузму контролу над својим телима и репродуктивним могућностима (Моен 1981).

³ Кинеска политика једног детета је експлицитна породична политика која је ступила на снагу 1979. године, у циљу контроле популације. Овом политиком су се жене у урбаним срединама ограничиле на рађање једног детета, а жене у руралним срединама на рађање два детета. Притисак створен овом политиком, на рађање мушког детета, на породице и посебно жене био је огроман. Ултразвучна технологија која идентификује пол детета почела је екстензивно да се користи, што је довело до пораста стопе абортуса уколико се утврди да жена носи девојчицу. Квантитативни и квалитативни подаци добијени од стране Кинеског прегледа здравља и прехране спроведеног 1989, 1991. и 1993. године на 3800 кинеских домаћинстава обелоданили су да је политика „једног детета“ резултирала увећањем родитељске укључености у живот деце као и тенденцијом фаворизовања дечака у односу на девојчице када је у питању родитељска нега (Куач, Андерсон 2008: 1090).

друштвену организацију и културолошки детерминисано разумевање родитељства (Фридман, Ајсекс 1993; Тан 2004), друштвених покрета који се непосредно баве репродуктивним проблемима као што су право на абортус и злоупотреба стерилизације (Моен 1981; Блофилд 2008), или мрежа самопомоћи у случајевима побачаја, стерилитета и усвајања (Кореа 1997), крећемо се ка све већем разумевању локалних репродуктивних односа као уједно формираних, али и отпорних на глобалније облике моћи.

Поједини антрополошки радови (Гинсбург, Рап 1991; Моен 1981) ослањају се на друштвену и усмену историју, као и на популарну културу, како би објаснили специфичне локалне одговоре на шира друштвена дешавања, као што је неједнака распрострањеност методе прекинутог сношаја међу различитим класама на Сицилији током раног 20. века; одржање високе плодности чак и током Велике глади у Ирској, као одговор на колонизацију Ирске у 19. веку; и заговарање или одбијање политике једног детета у Кини кроз популарну културу и обичаје. Јасно је да глобални фактори који се чине далеки „планирању породице“ морају бити узети у обзир, као што су промене у светској пољопривреди, порези на земљу и рад, међународни ратови, евроамерички експерименти са медицинском технологијом у земљама трећег света и развој потрошачких захтева за западњачким производима. Као драматичан пример може се узети одлука иранске владе по којој су ратне удовице слане у Сирију, у складу са пригодном интерпретацијом сунитског закона о привременом браку. Судбина деце из таквих бракова одлучује се на основу пола. Дечаке иранска влада враћа у земљу, док девојчице остају у Сирији (Haeri, наведено према Гинсбург, Рап 1991: 327). Стога су популационе политике и одговори на њих испреплетани са трансформацијама и трансферима интереса између локалних заједница и већих, често националних јединица.

Један од проминентнијих оквира изучавања репродуктивних права и слобода полази од антрополошког преиспитивања Енгелсове тврдње да је „одлучујући фактор у историји стварање и репродукција непосредног живота (...) с једне стране, производња средстава за опстанак, хране, одеће и пребивалишта (...) с друге, стварање самих људи, продужетак врсте“ (Енгелс 1972: 26). Бројним студијама социјалних антрополога (Гуди 1982; Гуди 1973) на тему средства, брака и родитељства, репродукција је анализирана као систематски организована, осетљива на промене у домаћој економији, и као аспект дистрибуције моћи у друштву. Резултат оваквих истраживачких тенденција био је „нов“ научни приступ који се фокусирао на узајамни утицај домена продуктивних и репродуктивних односа. Док су термини „продукција/репродукција“ били критиковани као потенцијално етноцентрично наметање културалних категорија капиталистичких друштава на друкчије околности, овај приступ се показао изузетно корисним у примени на у потпуности капиталистичке контексте и оне у којима се капитализам надмеће са другим врстама друштвено-економских структура и трансформише их.

Са друге стране, ограничења оваквог приступа установљена су када су друштвени теоретичари постали заинтересовани за начине на које се жене носе са балансирањем „контрадикторних сила“ које управљају њиховим животом (Моен 1981; Пилаи, Ванг 1999; Вест 2009; Левин, Стајгер 2004). Како би проникли у суштину овог проблема, антрополози су користили методе друштвене историје и фукоовске анализе да би истражили дијалектику између дискурзивних стратегија државе, тржишта и интернационалних медицинских институција, са једне стране, и отпор према њима, са друге стране (Гинсбург, Рап 1991: 314). Назначена перспектива пружила је увид у начин на који разлике у моћи не само ограничавају, већ и граде идентитете. На пример, ограничења која се намећу женама у многим културама често су служила као основ за тврдње о супериорној политичкој моралности жена, позивањем на матерналистичке дискурсе (Каплан, наведено према Гинсбург, Рап 1991; Мартин 1990). Тврдње формулисане употребом језика мајчинства начињене су како с десна тако и лева, за и против женског права гласа, у „маршу шерпи и тигања“ против Алендеовог режима у Чилеу, у антимилитаризму Гринам Комона, и од стране мајки и бака на Мајском тргу у Аргентини. Стога, „политика репродукције“ потенцијално отвара нове просторе за продукцију политика (Гинсбург, Рап 1991: 314).

Теорија родне организације репродукције

Теорија родне организације репродукције представља незаобилазан оквир проучавања и разумевања репродуктивних права и слобода. Ова теорија се концентрише на објашњење демографских услова, класне и родне организације родитељства, као и друштвену контролу репродуктивних технологија. Посебно се наглашава просечан степен укључености мушкараца и жена у родитељство, који повратно утиче на идеолошку особеност и вредновање родних култура (Колинс и остали 1993: 197).

Суштина наведене теорије лежи у разматрању колико времена мушкарци и жене утроше у репродуктивни рад (Колинс и остали 1993: 197). Када средински услови и ниво здравствене технологије резултирају високом стопом смртности, јавља се друштвени захтев за високом стопом рађања и тиме жене проводе већи део свог живота у другом стању. Под овим условима јавља се и додатни непожељни циклус, услед тога што високе стопе рађања резултирају високом стопом смртности жена породиља, још више увећавајући свеукупну стопу смртности. Модерно доба је историјски значајно јер су се догодиле три велике промене у поменутиим условима. Више бриге о здрављу и поклањања пажње медицинским условима резултирало је редуковањем стопе смртности. Нова технологија употребе стерилизованих бочице за бебе проширила се око 1910. године, надаље ослобађајући мајке за учешће у плаћеном тржишту радне снаге (Колинс и остали 1993: 193).

Жене у 20. веку, ослобођене за рад путем контроле рађања и технологија исхране одојчади, још увек се сусрећу са препрекама које потичу од полне/родне сегрегације у раду. Подстрек за употребу ових технологија варира. Жене ангажоване у високо профитабилним пословима и каријери у већој мери теже да практикују употребу контрацептивних технологија и других метода којима се одлаже зачеће (Колинс и остали 1993). Супротно, тамо где је економија оријентисана на породицу („породично-центрична“), жене могу желети више деце која ће бити у служби породичног буџета на начин помагача у раду породице, чак и када висока стопа рађања прети другим аспектима циклуса сиромаштва (Блумберг 1984).

Наведене демографске и технолошке околности родне организације репродукције ојачане су и увећане друштвеним аранжманима. Тамо где постоји класна стратификација жена, за жене више класе постоји могућност да пренесу бригу о детету са себе на дадиље, гувернанте или кућну послугу. Специјализација овог типа била је најзаступљенија у аграрним аристократијама и раном индустријском периоду, док је њен модерни еквивалент делимично бибиситирање (Колинс и остали 1993: 195). Технологија сурогат мајчинства доступна у касном 20. веку представља проширење наведеног класног обрасца ослобађања једне класе жена од репродукције, специјализацијом ниже класе жена за њу.

Контрола популације: интернационализација државних и тржишних интереса

Међу теоретичарима на пољу репродуктивних права и слобода постоји дубоко размимоилажење по питању етике контроле рађања. Са једне стране, прихвата се став да је неопходно и исправно ограничити или извршити контролу над репродуктивним понашањем, с обзиром да репродуктивно понашање на микронивоу може имати негативне последице по друштво у целини (Моен 1981). Овакав став се исказује у бројним пронаталним и антинаталним програмима у оквиру породичних политика појединих земаља (Омс 1990; Монро 1995).⁴ Са друге стране, брани се став

---

⁴ Настанак породичне политике у Француској 30-их година 20. века директно је везан за проблем смањења стопе фертилитета и страх од депопулације. Преокупација земље популационим питањем служила је као основа читавог система подршке породицама на начин који је био изузетно сложен, доследан и укључивао различите мере побољшања породичног благостања у сврху промоције рађања. Француска је једна од ретких земаља, поред скандинавских, која је на веома вешт начин и веома рано радила на промовисању рађања, индиректним и директним путем, обезбеђујући исплате за породице са децом и олакшавајући положај запослених мајки путем обезбеђивања адекватних установа за чување и одгој мале деце. Мајчинство је уведено као вредно пажње од стране државе из

и пракса које налажу да конкретне потребе жене као појединаца треба да буду изнад апстрактног појма о томе шта је добро за друштво (Тангри 1976).

Особене регулативе које се примењују у области репродуктивних права и слобода и у оквиру програма планирања породице, инспирисане су теоријским концептима пропагираним од стране „добровољне/слободне и недобровољне/управљачке школе/*voluntary and involuntary school*“ (Пилаи, Ванг 1995: 256-257).

„Добровољна школа“ се залаже за слободу при доношењу одлука које се тичу репродукције и пропагира идеју популационе политике као оне која треба да је усмерена ка очувању индивидуалних права жена. „Недобровољна/управљачка школа“ сматра репродуктивне регулативе наметнуте појединцима од стране државних органа путем програма планирања породице неопходним за одрживи развој. „Управљачко“ становиште заступа тезу да се добробит појединца не може унапредити без колективног деловања у корист ограничавања бројности популације (Пилаи, Ванг 1995: 257). Поједини теоретичари (Ли 1993) сматрају да дефинисање репродуктивних права као апсолутне слободе од принуде од стране државе поставља недостижне стандарде и препреку друштвеном и економском развоју, што може резултирати још већом дискриминацијом жена. Поменуто две школе слажу се у томе да пренасељеност омета

демографских разлога увећања популације, пре свега због војних потреба (Квестиакс, Форниер 1978: 124-125). Деца су се сматрала колективном инвестицијом и из тог разлога је задатак државе био да помогне и подели одговорност за њих са родитељима. Наведено је било део „међугенерациског уговора“ на начин да ће касније деца радити и отплатити пензије старијих и тиме испунити обавезу према нацији. Оваква схватања имају корен у принципима Треће Републике (Квестиакс, Форниер 1978: 120).

Све до почетка 60-их година 20. века породична политика у Француској била је под утицајем пронаталне тенденције периода између два рата и експлицитно је подржавала традиционални породични модел „мушкарца хранитеља“, запосленог на тржишту рада. Породице са једним дохотком су примале исплату на једну плату или исплату за домаћице чији су циљеви били ограничење жена на улогу мајки и домаћица. Позадина оваквих тенденција лежала је у ставу да ће се тиме побољшати благостање деце и увећати стопа фертилитета. Као резултат наведених иницијатива, партиципација жена мајки у плаћеној радној снази је остала веома ниска све до средине 60-их година 20. века. С обзиром да је породична политика у Француској црпела инспирацију из пронаталних идеја које су се фокусирале на велике породице и младу децу, породичне исплате нису додељиване за прво дете јер се то сматрало неефикасним са демографског становишта, већ су додељиване за друго дете, док је вредност самих исплата расла у складу са бројем деце у породици. Такође, институционализација породичне политике била је на „хоризонталној“ солидарности, односно између породица са децом и породица без деце, са фокусом на трошкове које за собом повлаче рађање и одгој (Квестиакс, Форниер 1978).

социоекономски развој и да контрацептивне методе и програми планирања породице обезбеђују делотворна средства за контролисање раста популације. Са друге стране, заступају различита средства и стратегије за ограничавање бројности популације. „Добровољни приступ“ тежи унапређењу добробити појединца без ограничавања слободе доношења репродуктивних одлука. Државне политике инспирисане овим приступом усредсређене су на системе испоруке који повећавају доступност контрацептивних средстава и побољшање здравствених услуга и јавног образовања (Кук и остали 1993). Таква слобода поступања у складу са индивидуалним репродуктивним избором, назависно од друштвених услова као што је ниво економског развоја, узима се здраво за готово. „Управљачка“ школа заступа тезу да превелики нагласак на индивидуалним слободама у доношењу репродуктивних одлука, током раних стадијума економског развоја једног друштва, може представљати препреку обезбеђивању репродуктивних права (Пилаи, Ванг 1995).

Бројни аутори су изнели убедљиве аргументе у прилог идеји да је стопа рађања толико значајна за једно друштво да се њено контролисање никада у потпуности не сме препустити појединцима (в. Моен 1981; Блофилд 2008; Харис, Милс 1985; Вест 2009; Дилон 1993; Меккормак 1988). Разлози се могу наћи на сваком нивоу друштвене организације. Опстанак сваке популације зависи од односа стопе наталитета и стопе морталитета. Све до периода 18. века за развијене земље и средине 20. века за земље у развоју, стопа смртности је била толико висока да је висока стопа рађања била неопходна за опстанак популације (Моен 1981: 55). Данас важи сасвим супротно. Стопа смртности је много нижа, док светска популација расте великом брзином. Према америчком социологу и демографу Кингсли Дејвису „очигледно је погрешно веровати да се фертилитет може смањити до нивоа који је потребан за замену генерација, без одређених ограничења у виду позитивних и негативних подстицаја за индивидуално понашање (...) Подржати апсолутно препуштање доношења одлука појединцима, када се ради о добијању деце, значило би занемарити озбиљне последице које висока стопа раста популације може да има за добробит људи, што није ни етички исправно, ни хумано“ (Дејвис, наведено према Моен 1981: 55).

Ниво фертилитета је такође значајан за интернационалне и унутарнационалне односе. У делу *Светска политика* (Органски 1968) професор политичких наука Абрамо Фимо Кенет Органски закључује да је величина популације најважнија детерминанта државне моћи, као и да се с њом може превазићи недостатак других детерминанти моћи, док је без ње немогуће достићи статус велике силе. Иако није нужно исправна, филозофија „снаге у бројевима“ прихваћена је од стране Француске, Немачке, Италије, Израела, Римокатоличке цркве, као и мањина у Сједињеним Америчким Државама. Најекстремније мере су предузете у фашистичкој Италији са „битком за бебе“, „бејби маратоном“, и „демог-

рафским подмлађивањем“, као и у фашистичкој Немачкој у којој је Јозеф Гебелс изјавио да је мисија жена да буду лепе и да рађају децу (Weisbord, наведено према Моен 1981: 55).

Стопа раста и величина популације утичу и на економију одређеног друштва из разлога што је ниво фертилитета основна одредница старосне структуре, која утиче на релативну величину радне снаге и издржаваног дела популације, као и на део популације који је способан за војну службу (Моен 1981: 56). Економија велике популације или популације у наглom порасту може се суочити са „опadaјућим приносима“⁵ при улагању. Са друге стране, ако је популација превише мала или разуђена, економски развој може бити успорен зато што се не могу реализовати повластице поделе рада и економије размера. На пример, Кина је 70-их година 20. века објавила да пораст популације угрожава реализацију „четири модернизације“⁶, на начин да успорава акумулацију капитала, напредак у образовању и побољшање животног стандарда по глави становника (Muhua, наведено према Моен 1981: 56). Према изјави тадашње вицепремјерке Чен Мухуа „једна ствар је дефинитивно ван сваке сумње – на основу државног власништва средстава за производњу, наша национална економија мора да прати закон пропорционалног планираног развоја – стога, планирана контрола раста популације наше земље није производ нечијег субјективног хира, већ је она одређена и условљена формом социјалистичке производње“ (Muhua, наведено према Моен 1981: 56). Иако ретко дају овако експлицитне изјаве, и капиталистичке земље муче сличне демографске бриге.

У 20. веку дошло је до значајних трансформација у структурама којима се управља репродукцијом. Током историје, моћ државе је посредно или непосредно зависила од нормативног дефинисања породица и контроле популације. Ниједна дискусија о моћи савремене државе не може занемарити сложене националне и интернационалне везе између успона медицинских професија и индустрија, глобалног тржишта рада и фармацеутских производа и идеологија и политика које експлицитно повезују економски развој са контролом популације. Са либерално-индивидуалистичког становишта, дошло је до различитог развоја у смеру повећања избора, као што је стварање, дистрибуција и доступност релативно поузданих, безбедних и новчано приступачних видова контрацепције, абортуса и акушерских услуга (Левин, Стајгер 2004; Норандер, Вилкокс 2008; Канолд 2002). У исто време, дате технологије отварају простор за све ефикасније методе друштвеног надгледања и регулације

---

⁵ Према закону опadaјућих приноса, након неког времена, када се изврше додатна улагања у једној области, свеукупни приноси опadaју. Другим речима, ако се настави са улагањем, мора доћи до пада приноса после одређеног времена.

⁶ Јачање пољопривреде, индустрије, државне одбране и науке и технологије биле су мере за подмлађивање економије Кине 1978. године.

репродуктивних пракси којима су праћене (Вест 2009; Тан 2004). Растуће научно знање и развој медицинских услуга у вези са репродуктивном биологијом обећавају смањење морталитета деце, побошање здравља жена и „лечење“ стерилитета. Феминисти широм света су се посебно интересовали за вредност нових репродуктивних технологија/НРТ (Гинсбург, Рап 1991). Поједини теоретичари (Вест 2009; Тан 2004) сматрају да су НРТ најновији и најмоћнији пример тога како мушки доктори и фармацеутске компаније користе биотехнологију како би „узурпирали“ женску репродуктивност: „бљештава природа технологије нас не сме заслепети тако да не видимо вечите интересе оних који припадају патријархалним институцијама као што су католичка црква и државни правни систем, које пресудно утичу на регулацију и приступ НРТ“ (Гинсбург, Рап 1991: 315). Штавише, фокус на технолошким „лековима“ против стерилитета обнавља нагласак западњачке културе на значају биолошког родитељства и тиме чини немогућност имања биолошке деце још проблематичнијом.

Емпиријске студије на ову тему (Farrant, наведено према Гинсбург, Рап 1991; Franklin, наведено према Гинсбург, Рап 1991) указују на сложене начине на које жене које користе НРТ у исто време и добијају и губе контролу над репродукцијом и наглашавају значај класних, етничких и верских разлика када је у питању приступачност и избор датих технологија, као што је амниоцинтеза. Пренаталне дијагнозе фетуса покрећу важне етичке дебате које се тичу еугенике, јер је дијагноза инвалидитета често повод за абортус. Поједине студије такође откривају америчку културалну преокупацију телесним савршенством, идеју о деци као беспрекорним примерцима и науци као средству за побеђивање људске крхкости (Davis-Floud, наведено према Гинсбург, Рап 1991: 315; Hubard, наведено према Гинсбург, Рап 1991: 315).

Доношење репродуктивних одлука не може се сагледати изван социоекономског контекста као што су екологија, извори хране, миграције, рат и глад, које утичу на развој културних образаца везаних за рађање. У северној Индији, где су синови пожељнији из културолошких и економских разлога, женско потомство је под великим ризиком у сваком ступњу животног циклуса: као фетуси могу бити абортиране, као деца могу бити занемариване и злостављане, а као младе невесте могу бити „склоне незгодама“ (Моен 1981). Антрополози су испитивали чедоморство као постгестациони облик репродуктивне контроле, као механизам одређивања пола и размака између рађања деце и „инвестициону стратегију“ за привилеговање неких потомака у односу на друге. Западњачка развојна реторика често претпоставља да друштва која не поседују контрацептивну технологију не могу свесно контролисати репродукцију. Етнографске студије показују да појединци и друштва свесно развијају праксе како би постигли жељену плодност, било ниску или високу (Синг, Лихи 1978; Ротман, Стејси 1975; Гинсбург, Рап 1991; Мартин 1990). Код Кунг ловаца-сакупљача, жељени дужи интервали између рађања постизани су делом

продуженим дојењем, а делом повременим смањењима уноса хране и напорним физичким вежбама, о којих обе праксе утичу на „потискивање“ менструације. Номадски народи често свесно контролишу плодност, индиректно, касним венчавањем, ритуалним контролисањем хетеросексуалности, веровањима и обичајима везаним за контрацепцију, праксом абортуса, чедоморством и путем размака између рађања (Ротман, Стејси 1985; Фридман, Ајсекс 1993). Жеља за великим бројем деце код земљорадника и сиромашних градских становника промишљен је одговор на висок морталитет одојчади и деце, цену дечјег рада и значај одрасле деце као јединог облика „социјалне сигурности“ који остарели родитељи имају у бројним околностима. Антрополошка истраживања такође јасно назначавaju да се по питању доношења репродуктивних одлука унутар друштва родни, генерацијски и интереси заједнице веома могу разликовати (Гинсбург, Рап 1991).

Сексуална политика, друштвени покрети и репродуктивне слободе

С обзиром на економски, социјални и политички значај стопе фертилитета за једно друштво, онај који контролише репродукцију има велику моћ у својим рукама. Пошто мушкарци имају „периферну улогу“ у репродукцији, једини начин за контролисање фертилитета јесте контролисање жена путем сексуалне политике.⁷ Сексуална политика ставља акценат на историјска поређења образаца еротских и присилних везе и наглашава путеве којима сексуално власништво и сексуална размена улазе у политичке савезе и путеве којима сексуално насиље утиче на остале моделе полне/родне стратификације (Колинс и остали 1993). Историјска поређења јављају се као кључна при изношењу ових образаца. Сексуална политика је значајна у племенским (на бази сродства) и арграно-традиционалним друштвима и мења се у приватни облик стратификације еротског статуса када држава монополизује организовано насиље (Колинс и остали 1993: 197)⁸. И данас је присутна присилна динамика сексуалне

---

⁷ Као резултат настаје патријархални систем и „принцип легитимитета“ – легитимизације деце (Моен 1981: 58). Да би спровела овај закон и још више контролисала репродукцију, друштва небројено пута женама ускраћују основна људска права, практикујући економску и образовну дискриминацију, дечје бракове, уговорене бракове и изопштавања из друштва. Постоје места где је неудата кћерка срамота за породицу, где девојка мора да докаже да је плодна да би осигурала брак, где се прељубнице убијају, и где „незаконита“ деца немају светлу будућност. У неким арапским и афричким земљама, младе девојке морају да прођу кроз болна, исцрпљујућа и понекад фатална генитална сакаћења, као што су клиторидектомија и инфибулација, да би њихова невиност и част њихових породица остали нетакнути.

⁸ У историјским периодима када није постојала држава независна од сродничких структура, сексуални односи били су политички. Размена брачних

агресије, значајна у феноменима као што су силовање, породично насиље и сексуално узнемиравање. Најуочљивији ефекат сексуалне политике огледа се у идеологији родне посебности, различитости родног положаја и стога родној сегрегацији производње. У случајевима изразитог нагласка на сексуалној политици, мушке и женске области строго су различите и одвојене. Када се наведено комбинује са високим степеном друштвене стратификације, мушкарци придобијају статус „контролора-заштитника“ женског сексуалног власништва (Колинс и остали 1993: 200). Са преокретом у бирократско индустријско друштво, већина околности из блока сексуалне политике се драстично променила. Нестанак политика сексуалних савеза умањило је тенденцију за контролисањем сексуалног власништва, али други структурални извори сексуалних стереотипа и агресије и даље су присутни (Колинс и остали 1993: 201).

Репродуктивна слобода значи много више од могућности рађања жељеног броја деце у жељеним временским интервалима. То није само питање знања и технологије контроле рађања. Да би репродуктивна слобода била осигурана, жена мора имати слободу да роди или не роди дете без обзира на њен брачни статус, контролу над средствима за контролисање рађања и економску независност. Последњи услов захтева појашњење. Уколико се претпостави да све жене разумеју репродуктивне процесе, као и да не постоје правне ни финансије баријере везане за контрацепцију, абортус и стерилизацију и да постоји решење за сваки узрок неплодности, да ли то значи да жене имају потпуну контролу над рађањем?

Румунија, у којој је абортус био главни начин контроле рађања, класичан је пример колико се та контрола може довести у питање. Влада је

партнера међу групама сродника подупирала је систем савеза. Породице код којих су се чланови често међусобно удавали/венили према установљеним правилима, тежиле су да буду дугорочни војни савезници који се заједно мобилишу за рат и за одбрану у крвним непријатељствима. Оваква размена брачних партнера детерминисала је и наслеђивање економског власништва. Нагласак на сексуалном власништву зависи од амбијента економских и војних околности. У скупинама ловаца и сакупљача и у неким аграрним племенима, групна контрола сексуалности често је минимална и може да постоји слободан избор сексуалних партнера, доста необавезног и ванбрачног секса и чести разводи. Ова друштва постојала су у ситуацији минималне стратификације и милитаризације, било због тога што готово да није било економског вишка који би се искористио за грађење стратификације, било због тога што је популација била раштркана. Супротно, хортикултурна племена у компетитивним окружењима, осредње поседујући ресурсе и почетну стратификацију, тежила су да дају екстремни значај брачним савезима и развију детаљно културу око мушких и женских обавеза у овим системима размене. Милитаризација и стратификација дају подстрек политикама сексуалних савеза само док су породице основне политичке јединице. Први корак у бирократизацији државе представљао је раздвајање од структуре племенског сродства, када већина породица постају деполитизовани субјекти (Колинс и остали 1993).

1966. године изненада преокренула своју либералну политику у вези са праксом абортуса, пошто се забринула за ниску стопу рађања (Моен 1981: 57). Стопа рађања се попела са 12.8 рођења на 1000 становника у децембру 1966. године на 39.9 рођења на 1000 становника у септембру 1967. године.⁹ У истом маниру су владе Саудијске Арабије и Лаоса неопозиво забраниле дистрибуцију и употребу средстава за контрацепцију (Моен 1981: 57).¹⁰ У Сједињеним Америчким Државама је средином 70-их година 20. века Џозеф Калифано, секретар Министарства здравља, образовања и социјалне помоћи, уз одобрење Конгреса претежно сачињеног од муш-караца ускраћивао новац из државних фондова за абортус женама које су примале социјалну помоћ. Врховни суд Сједињених Америчких Држава, којим су председавали само мушкарци, подржао је ову одлуку (Моен 1981: 57). Владе Израела, Француске и Британије, чији су представници били углавном мушкарци, такође су покушавале да ограниче абортус.

Подаци бројних емпиријских истраживања (Блофилд 2008; Фридман, Ајсекс 1993; Тан 2004; Хусеј 2011) обелоданили су да ограничавање могућности легалног вршења абортуса не смањује њихов број. Такође је утврђено да упркос томе што је доступност контрацепције у последњој деценији 20. века смањила број абортуса у интернационалним оквирима, број илегалних и „несигурних“ абортуса остаје на прилично високом нивоу. Алармантна је и чињеница да се у неким земљама у којима је абортус легалан велики број жена се ипак одлучује за лекаре без лиценце или оне који ову услугу пружају јефтиније. Процењује се да сваке

---

⁹ Током историје се проблему абортуса прилазило на разне начине, предлагањем мање или више рестриктивних решења. Совјетски Савез (1919), Исланд (1935) и Шведска (1938) биле су међу првим земљама које су легализовале неке или све облике абортуса. У нацистичкој Немачкој је 1935. године донесен закон који је допуштај абортус женама за које се сматрало да имају наследне болести, док се женама које су биле аријевског порекла строго забрањивао абортус. У Сједињеним Америчким Државама је абортус законски дозвољен 1973. године. У бившој Југославији је абортус легализован 1978. године када је усвојен „Закон о здравственим мерама за остваривање права на слободно одлучивање о рађању деце“ који је у већини држава наследница још увек на снази (Поњевић 1997).

¹⁰ Јапанско друштво је забрањивало употребу оралних контрацептивних средстава у немедицинске сврхе све до касних 90-их година 20. века. Са друге стране, ово друштво је још 1949. године легализовало абортус, више од 10 година раније него остале високо-индустријализоване земље. Узимајући у обзир ове две мере репродуктивне политике, ограничење употребе оралних контрацептивних средстава значи да жене не могу да их добију као преписане у сврху контрацепције, већ само из медицинских разлога, као што је регулисање менструалног циклуса (Болинг 1998: 182). На пилулу се и даље гледа са сумњом од стране многих жена у Јапану које се боје њених нуспојава. Међутим, евидентно је и да креатори политика подржавају континуирану рестрикцију употребе оралних контрацептивних средстава једним делом и из разлога пронаталних тежњи.

године од последица нелегалних абортуса умире око 70000 жена. Доступност контрацепције знатно доприноси смањењу броја абортуса, о чему сведочи пример Холандије (у којој је међу младима стандард коришћење две врсте контрацепције) у којој се од 2000. године у просеку бележи само 10 абортуса на 1000 жена, док је та бројка знатно виша у другим земљама и износи близу 29 абортуса на 1000 жена (Норандер, Вилкокс 2008).

Социолози и антрополози су проучавали не само веће политичке и верске системе унутар којих се доносе репродуктивне политике, већ и борбе, друштвене процесе и јединице кроз које се ове политике реализују, са фокусом на локалне политичке контроверзе и индивидуалне биографије у циљу испитивања начина на који су активисти смештени у историјски контекст са обе стране дебате о абортусу као и културних дискурса на које се ослањају како би добили подршку јавности (Гинсбург, Рап 1991). Амерички антрополози и социолози се такође често усредсређују на индивидуална стремљења и искуства жена када је у питању рађање. Такав оквир јасно рефлектује америчку културолошку тенденцију ка поштовању личног избора. Студије на тему репродуктивних права и слобода такође наглашавају чињеницу да се друштвена, као и индивидуална стремљења и искуства жена разликују. Жене које припадају радничкој класи обично желе „лакши“ порођај, жене из средње класе желе да „контролишу“ свој порођај, док обе групе могу радо прихватити медицинске интервенције као средства за остваривање тих жеља (Дилон 1993). За жене из средње класе, медицински модели јасно одсликавају шире културалне претпоставке о начинима на које се природа најприкладније контролише, а технолошке интервенције подржавају њихов основни поглед на свет (Канолд 2002).

Друштвени покрети инспирисани борбом за репродуктивна права и слободу настају у бројним контекстима. Мада су циљеви за које се активисти боре често слични – приступ контрацепцији, легалном и плаћеном абортусу, спречавање злоупотребе стерилизације и повећање законских права мајки – такве борбе одвијају се у различитим контекстима и не могу се лако изједначити. Оне су увек уграђене у културне, теолошке и правне оквире на којима су заснована индивидуална и колективна права и обавезе људи. На пример, законска одредба којом се легализује абортус оправдава се различито под различитим околностима: комунистички и социјалистички режими често се позивају на колективне циљеве контроле популације и еманципацију жена (Вест 2009; Блофилд 2008). Ипак, исходи су непредвидиви. Жене у Кини могу сматрати политику једног детета прикладном или тиранском, у зависности од животних околности (Кук и остали 1993). У Никарагани, где је социјалистичка трансформација била подржана од стране прогресивних католичких институција, посвећеност сандиниста идеји о политичкој једнакости за жене спотакла се на питању абортуса (Гинсбург, Рап 1991: 317). У Јапану, разлози за абортус засновани на економији и планирању породице су општеприхваћени, док права жена на телесну аутономију нису. У будистичкој и шинтоистичкој традицији,

жена која абортира закључава себе у циклус поновног рађања и може учествовати у церемонијама комеморације изгубљеног фетуса (Харис, Милс 1985). Право на абортус у европским социјалдемократским државама повезано је са широм политиком колективне одговорности за здравље жена и деце. С друге стране, амерички аргумент за оправдавање абортуса као саставног дела женског права на телесну аутономију може се пре схватити као културно-специфичан производ правног система заснованог на људским правима (Дилон 1993).

Литература

- Блумберг 1984: R. L. Blumberg, A Theory of Gender Stratification. *Sociological Theory* 2: 23-101.
- Блофилд 2008: M. Blofield, Woman's Choices in Comparative Perspective: Abortion Policies in Late-Developing Catholic Countries. *Comparative Politics* 40 (4): 399-419.
- Болинг 1998: P. Boling, Family policy in Japan, *Journal of Social Policy* 27 (2): 173-190.
- Вест 2009: R. West, From Choice to Reproductive Justice: De-Constitutionalizing Abortion Rights. *The Yale Law Journal* 118 (7): 1394-1432.
- Вилијамс 1982: D. G. Williams, Religion, Beliefs about Human Life, and the abortion Decisions. *Review of Religious Research* 24 (1): 40-48.
- Гинсбург, Рап 1991: F. Ginsburg and R. Rapp, The Politics of Reproduction, *Annual Review of Anthropology* 20:311-343.
- Гуди 1973: J. R. Goody, *Bridewealth and Dowry*, Cambridge University Press.
- Гуди 1982: E. Goody, *Parenthood and Social Reproduction*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Дилон 1993: M. Dillon, Argumentative Complexity of Abortion Discourse, *The Public Opinion Quarterly* 57 (3): 305-314.
- Енгелс 1972. F. Engels, *Origin of the Family, Private Property, and the State*. NY: International.
- Канолд 2002: L. Cannold, Understanding and Responding to Anti-Choice Women-Centred Strategies. *Reproductive Health Matters* 10 (19):171-179.
- Квестиакс, Форниер 1978: N. Questiaux and J. Fournier, France, In: Kamerman, S. B. And A. J. Kahn (eds). *Family policy: Government and Families in fourteen countries*. New York: Columbia University Press, 117-183.
- Колинс и остали 1993: R. Collins, J. S. Chafetz, R. L. Blumberg, S. Coltrane and J. H. Turner, Toward an Integrated Theory of Gender Stratification. *Sociological Perspectives* 36 (3): 185-216.
- Кореа 1997: S. Correa, From Reproductive Health to Sexual Rights: Achievements and Future Challenges. *Reproductive Health Matters* 5(10): 107-116.

- Куач, Андерсон 2008: A. S. Quack and E. A. Anderson, Implication of China's Open –Door Policy for Families: A Family Impact Analysis. *Journal of Family Issues* 29: 1089-1103.
- Кук и остали 1993: E. A. Cook, T. G. Jelen and C. Wilcox. State Political Cultures and Public Opinion about abortion. *Political Research Quarterly* 46 (4): 771-781.
- Левин, Стајгер 2004: P. B. Levine and D. Staiger. Abortion Policy and Fertility Outcomes: The Eastern European Experience. *Journal of Law and Economics* 47 (1): 223-243.
- Ли 1993: X. Li: „A Delicate Balance: Conceptsof Reproductive rights and China's population policies, *China Rights Forum* 5: 4-7.
- Мартин 1990: J. Martin, Motherhood and power: the production of a woman's culture of politics in a Mexican community, *American Ethnologist* 17 (3): 470-490.
- Меккормак 1988: T. McCormack, Public Policies and Reproductive Technology: A Feminist Critique, *Canadian Public Policy* 14 (4): 361-375.
- Моен 1981: E. Moen, Women's Rights and Reprouctive Freedom, *Human Rights Quarterly* 3 (2): 53-60.
- Монро 1995: P. A. Monroe, Family Perspective Advocacy:Putting Knowledge to Work. *Family Relations* 44: 425-437.
- Норандер, Вилкокс 2008: B. Norrander and C. Wilcox, The Gender Gap in Ideology. *Political Behavior* 30 (4): 503-523.
- Омс 1990: T. Ooms, Families and Government: Implementing a family perspective in public policy, *Social Thought* 16 (2): 61-78.
- Органски 1968: A. F. K. Organski, *World Politics*, New York: Knopf.
- Пилаи, Ванг 1999: V. K. Pillai and G. Wang, Social Structure Model of Women's Reproductive Rights: A Cross-National Study of Developing Countries, *The Canadian Journal of Sociology/Cahiers canadiens de sociologie* 24 (2): 255-281.
- Поњевић 1991: Z. Ponjević, Zakonodavstvo o prekidu trudnoće i populaciona politika, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 102-103: 69-78.
- Ровленд 1987: R. Rowland, Technology and Motherhood: Reproductive Choice Reconsidered, *Signs* 12 (3): 512-528.
- Ротман, Стејси 1985: B. K. Rothman and M. Stacey, The Product of conception: The social Context of Reproductive Choice, *Journal of Medical Ethics* 11 (4): 188-195.
- Синг, Лихи 1978: B. K. Singh and P. J. Leahy, Contextual and Ideological Dimensions of Attitudes Toward Discretionary Abortion, *Demography* 15 (3): 381-388.
- Тан 2004: M. L. Tan. Fetal Discourses and the Politics of the Womb, *Reproductive Health Matters* 12 (24): 157-166.
- Тангри 1981: S. S. Tangri, A Feminist Perspective on Some Ethical Issues in Population Programs, *Signs* 1: 895-904.

- Фридман, Ајсекс 1993: L. P. Freedman and S. L. Isaacs, Human Rights and Reproductive Choice, *Studies in Family Planning* 24 (1): 18-30.
- Харис, Милс 1985: R. J. Harris and E. W. Mills, Religion, Values and Attitudes toward Abortion, *Journal for the Scientific Study of Religion* 24 (2): 137-154.
- Хусеј 2011: L. S. Hussey, Is Welfare Pro-life? Assistance Programs, Abortion and the Moderating Role of States, *Social Service Review* 85 (1): 75-107.

SOCIOLOŠKI ASPEKTI PROBLEMATIZACIJE VREDNOSTI SLOBODE U RAZLIČITIM IDEOLOGIJAMA

Uvod

Ovaj rad proučava načine na koje različite ideologije operacionaliziraju koncept slobode. Socijaldemokratija, liberalizam, liberterijanstvo, anarhija i konzervativizam na vrlo različite načine pristupaju problemu slobode, njenim osnovama, okvirima i delokrugu. U radu će biti i objašnjeno kako se vrednost ideologije uklapa sa ostalim vrednostima u ideološkoj matrici konkretne ideologije. Određenje značenja slobode kao jedne od najvažnijih vrednosti za različite ideologije je vrlo bitno zato što način određenja slobode ima realne implikacije na delovanje političkih partija, zakone koji se donose i praktične mere koje se sprovode. Osim u različitim ideologijama, sloboda nije jednoznačno određen pojam u smislu nivoa na kome se primenjuje. Sloboda kao vrednost različito se operacionalizuje kada se primenjuje na nivou pojedinca, nivou društva i na nivou države. Pitanja kojima ćemo se baviti u radu su i pitanje odnosa negativne i pozitivne slobode, kao i pitanjem da li je apsolutna sloboda uopšte moguća.

Sloboda¹ je jedna od vrednosti koja se najčešće i najšire koristi kod velikog broja, često suprotstavljenih, ideologija. Osim od strane ultrakonzervativnih ideologija – religijskog fundamentalizma, fašizma, nacizma, i dr. – sloboda je vrlo cenjena vrednost, a često se uzima i kao najvažnija vrednost i cilj koji treba ostvariti. Politikolozi i sociolozi su u saglasnosti da su konzervativizam, socijalizam i liberalizam najrasprostranjenije i najuticajnije ideologije u poslednja dva veka. Osim ove tri najvažnije ideologije postoje i druge rasprostranjene ideologije: ekologizam, anarhizam, feminizam i nacionalizam. Sve ove ideologije (osim ranije spomenutih ultrakonzervativnih) cene vrednost slobode, ali je na vrlo različite načine problematizuju. To znači da različite ideologije različito definišu slobodu, različito definišu granice slobode, ko ili šta ima pravo na slobodu, od koga/čega treba postići slobodu, na kakav način treba postići slobodu, kakav je odnos slobode prema drugim vrednostima i sl. Upravo ta

---

* velizarx@yahoo.com

¹ Veliki broj političkih filozofa i politikologa koji su proučavali slobodu dolazi sa engleskog govornog područja. U engleskom jeziku postoje dva termina koja se u našem jeziku prevode terminom sloboda – *freedom* i *liberty*. Pošto ne postoji jednoznačnost u korišćenju ova dva termina (neki autori ih posmatraju kao sinonime, a neki razlikuju značenje između dva pojma), u ovom radu oba pojma prevodićemo terminom sloboda.

problematizacija vrednosti slobode od strane različitih ideologija jeste predmet ovog rada.

Za potrebe ovog rada neophodno je dati i definiciju same ideologije, kao sfere ljudskog delovanja, verovanja i razmišljanja. Smatramo da je definicija Martina Seligera dovoljno precizna, tačna i široka da obuhvati sve one ideološke pravce koji će biti proučavani u ovom radu. Po Seligeru ideologija je „skup ideja pomoću kojih ljudi postavljaju, objašnjavaju i opravdavaju ciljeve i sredstva organizovane ljudske akcije, bez obzira na to da li takva akcija stremi očuvanju, popravljanju, iskorenjivanju ili rekonstrukciji datog društvenog poretka“ (Hejvud 2005: 12). U tom smislu svaka ideologija ima tri dela: stav o trenutnom stanju društva, stav o tome kako treba da izgleda savršeno (ili barem najbolje moguće) društvo i način da se iz sadašnjeg stanja dođe do tog savršenog/najboljeg stanja.

Pre analize različitih ideologija i njihovog odnosa prema vrednosti slobode, potrebno je prvo razmotriti samu vrednost slobode. Sloboda se može definisati na različite načine, međutim, sloboda ima dva osnovna svojstva. Sloboda može da znači nepostojanje ograničenja da se ponaša i dela na neki način, a sa druge strane sloboda znači i postojanje garancija da neko ili nešto neće biti ugroženo od strane nekog/nečeg drugog. U prvom smislu sloboda može biti sloboda misli, ponašanja, kretanja, udruživanja, privređivanja i trgovanja, učestvovanja u političkom životu, ulaženja u seksualne/ljubavne/bračne odnose. U drugom smislu sloboda može biti sloboda od fizičkog povređivanja, ograničavanja kretanja, psihičke torture, diskriminacije u društvenom, kulturnom ili političkom životu. Naravno, ove dve strane slobode mogu doći u sukob, zato što apsolutna sloboda da se dela na bilo koji način može doći u suprotnost sa potrebom nekog drugog da se zaštiti od tuđeg ponašanja. Ako bi se uvelo potpuno pravo lične slobode da se svako ponaša na bilo koji način, onda bi neko mogao da počne da ubija ili na drugi način povređuje druge ljude. U tom smislu sloboda nikada ne može biti apsolutna. Samim tim sve ideologije uvode neka ograničenja na potpunu slobodu ponašanja.

U vezi sa ovakvim dualnim posmatranjem slobode jeste i podela slobode na pozitivnu i negativnu slobodu. Negativna sloboda znači odsustvo (od društva nametnutih, putem zakona ili na drugi način) barijera, pretnji i prepreka da se slobodno dela. Ona se pre svega odnosi na pojedinca, a zove se negativna, jer znači odsustvo zakonskih prepreka za slobodno delovanje. Pozitivna sloboda znači osiguravanje mogućnosti da se ostvare ciljevi. U ovakvoj koncepciji slobode, siromaštvo, odsustvo uslova za školovanje, nepoznavanje jezika ili kulture, deluju kao ograničavajući faktor za slobodno delovanje individue. Pozitivna sloboda se ostvaruje preko garantovanja socijalno-ekonomskih i kulturnih prava svim individuuama, kako bi se pružili barem približno isti uslovi da svako ostvari svoj potencijal. Za pozitivnu slobodu neophodna je državna ili društvena intervencija.

Drugi važan aspekt vrednosti slobode jeste za koga ili šta se želi postići sloboda. Pa tako, nosilac slobode može biti pojedinac, porodica, klasa,

preduzeće, udruženje, crkva ili druga verska organizacija, država, nacija, rasa ili nešto drugo. Različite ideologije označavaju kao nosioce slobode samo neke od nabrojanih, a nijedna ideologija ne smatra da svaka od navedenih može biti nosilac slobode. Posebno važno pitanje jeste, kada posmatramo slobodu pojedinca, koji pojedinci imaju pravo na slobodu. Kod svih ideologija postoje ograničenja o tom pitanju. Deca se često imenuju kao neko kome se sme ograničiti sloboda zarad njihove sigurnosti i dobrobiti, mada postoje razlike u viđenju u kojem dobu života se postiže sloboda (u zakonskom smislu kada se postiže punoletstvo, pa samim tim i sloboda, ali i odgovornosti koje sa njom slede). Osim toga, različite ideologije postavljaju ograničenja slobode i za fizički i mentalno obolela lica, osobe sa ograničenim mentalnim kapacitetima, za one koji su prekršili zakon ili moralna pravila. Osim ovih univerzalnih pravila koja se mogu primeniti na svaku osobu, neke ideologije uvode ograničenja slobode za žene, pripadnike određenih verskih, rasnih ili nacionalnih skupina, potčinjene klase ili staleže, strance i dr. Ako pogledamo drugu stranu Janusovog lica, možemo istražiti kako različite ideologije vide od koga ili čega treba postići slobodu. Neke ideologije naglašavaju slobodu pojedinca od tiranije države ili većine društva (anarhizam i liberalizam), dok neke druge naglašavaju postizanje slobode od agresije ili mešanja drugih država, nacija ili rasa (fašizam, nacionalizam).

Pitanje načina postizanja slobode je takođe važno. Međutim, tu osim što postoje razlike između ideologija, razlike postoje i unutar ideologija samih. Na primer, neki socijalisti smatraju da slobodu od klasnog ugnjetavanja i eksploatacije treba postići što mirnijim putem, dok se drugi zalažu za otvoreni klasni rat. Slično, neki nacionalisti smatraju da je slobodu nacije potrebno postići ratom protiv onih nacija koje ugrožavaju njenu slobodu, dok se drugi nacionalisti zalažu sa političku neutralnost i izolaciju. Naravno osim ovih drastično suprotstavljenih načina za ostvarenje slobode, razlike unutar i između ideologija postoje i pri definisanju drugih konkretnih mera koje će voditi slobodi. Osim toga, razlike postoje i u fleksibilnosti ideologija za postizanje slobode, neke su otvorenije za različite načine postizanja slobode, dok druge unapred usvajaju vrlo precizne planove za postizanje slobode.

I na kraju ovog uvodnog razmatranja o vrednosti slobode treba sagledati i njen odnos prema drugim vrednostima. Osim slobode, različite ideologije kao najznačajnije smatraju i ove vrednosti: pravdu, ljudska prava, demokratiju, jednakosti, toleranciju, tradiciju, sigurnosti, poslušnosti, veru i dr. Pravda je suštinski neophodna kako bi se osiguralo od zloupotreba negativne slobode, dok je pravda kao pravičnost ili društvena pravda (onako kako ju je definisao Džon Rous) povezana sa pozitivnom slobodom. Ljudska prava se vrlo često dovode u vezu sa slobodom. Prva generacija ljudskih prava stvorila je uslove za ostvarivanje lične slobode od tiranije države. Druga generacija ljudskih prava obezbedila je političke slobode – slobodu govora, udruživanja, političkog delovanja i sl. Treća generacija ljudskih prava značila je osiguranje pozitivne slobode putem garantovanja minimalnih ekonomskih i drugih uslova za

normalan život. Demokracija, a pre svega višestranačka parlamentarna demokracija, u liberalnoj tradiciji se najteže povezuje sa slobodom. Fašisti sa jedne i komunisti sa druge strane, odbacivali su višestranačku parlamentarnu demokraciju, kao nepotrebnu i štetnu za ostvarivanje slobode. Odnos vrednosti slobode i jednakosti je najkomplikovaniji, jer se on veoma razlikuje od ideologije do ideologije. U liberalnoj tradiciji za ostvarivanje slobode neophodno je postojanje zakonske jednakosti svih građana. Sa druge strane, liberalizam vidi potpunu ekonomsku jednakost kao najveću opasnost za slobodu pojedinca. U nekim strujama socijalizma i anarhizma samo potpuna ekonomska jednakost ljudi može dovesti do slobode svih. Druge ideologije, uglavnom, zauzimaju neka rešenja koja se nalaze na sredini ove dve krajnosti. Tolerancija predstavlja trpljenje onih tuđih stavova ili ponašanja sa kojima se privatno ne slažemo, ali nas ne ugrožavaju na direktan način. U liberalnoj tradiciji tolerancija predstavlja veoma važan preduslov za ostvarivanje lične slobode. Druge ideologije dozvoljavaju ograničavanje tolerancije za neke stavove ili obrasce ponašanja. Odnos sigurnosti i slobode je vrlo problematičan. Sa jedne strane, da bi se ostvarila sloboda neophodno je postojanje osećaja sigurnosti, ali sa druge strane, ukoliko je kontrola koju sprovodi društvo ili država, kako bi postigli sigurnost, prevelika, onda ta kontrola ugrožava slobodu pojedinca ili grupa. Konzerватivizam i religijski fanatizam naglašavaju značaj vrednosti poslušnosti, dakle, poštovanja autoriteta, i izražavaju ogroman strah od neograničene individualne slobode. Anarhizam, sa druge strane, u potpunosti odbacuje poslušnost i poštovanje legalnih autoriteta i vidi ih kao najveće opasnosti za slobodu. Ideologije koje se nalaze između ova dva ekstrema, smatraju da je neki nivo poštovanja legalne i legitimne vlasti neophodan za postizanje slobode. Odnos religije i slobode je vrlo kompleksan. Liberalna ideologija je nastala u periodu kada se u Evropi borilo za religijske slobode, pa je za liberale religijska sloboda jedna od najznačajnijih oblika slobode. One ideologije koje se pozivaju na religijske autoritete kao izvore vrednosti i morala često naglašavaju da je individualna sloboda u suprotnosti za nužnošću pokoravanja sakralnom autoritetu. Neki predstavnici socijalizma, feminizma i anarhizma vide religiju kao najvećeg protivnika slobode. Religija se ovde doživljava kao protivnik kako zbog verskih dogmi, koje sputavaju slobodu, tako i zbog formalne religijske organizacije – crkve.

Liberalizam i vrednost slobode

Liberalizam je ideologija koja se najviše povezuje sa vrednošću slobode, a po njoj i nosi ime (*liberty* – sloboda na engleskom). Prvaci klasičnog liberalizma su Džon Lok, Adam Smit, Džon Stujart Mil, Herbert Spenser, Tomas Džeferson, Džejms Medison, Bendžamin Frenklin i dr. Džon Lok, engleski politički filozof se često uzima za jednog od prvih predstavnika liberalizma, a poznat je i po svojoj definiciji slobode: „*Prirodna sloboda* čoveka znači biti slobodan od ma kakve više vlasti na zemlji i ne biti pod voljom ili

zakonodavnom vlašću čoveka, već samo priznavati prirodni zakon za svoje pravilo. *Sloboda čoveka u društvu* znači ne biti pod nekom drugom zakonodavnom vlašću sem pod onom koja je u državi ustanovljena saglasnošću, niti pod gospodstvom neke volje ili ograničenja nekog zakona sem onoga koji će doneti zakonodavac u skladu sa ovlašćenjem koje mu je dato“ (Lok 2002: 248). Džon Lok polazi od prirodnih prava i zakona, tih samorazumljivih principa, koji omogućavaju, po prirodi racionalnim i dobrim ljudima da, iz prirodnog stanja putem društvenog ugovora, pređu u najbolje uređenje. Svi ljudi se rađaju slobodni i jednaki, i moraju da poštuju slobodu i svojinu drugih ljudi, a vlast mora biti ustavno uređena, podeljena i kontrolisana. Osnovni cilj svake vlasti mora biti očuvanje privatne svojine – života, slobode i imovine pojedinca. Lok je veoma uticao na američke „očeve osnivače“: Tomasa Džefersona, Džejmsa Medisona i Bendžamina Frenklina. Oni su uneli te njegove ideje u tekst Ustava Sjedinjenih Američkih Država, kao i u prvih deset amandmana. Politički liberalizam, koji je donela američka nezavisnost, ogledao se u: doktrini predstavničke vlasti sa ugrađenim mehanizmima ,kako za unutrašnju, tako i spoljnu kontrolu te vlasti; slobodu govora; slobodu nošenja oružja; religioznu neutralnost države; pisani ustav i ustavni sud. Američki očevi osnivači su želeli da stvore sistem u kome bi tiranija države bila nemoguća, a uloga države bi se svela na zaštitu života i sloboda pojedinaca, dakle, država bi samo imala ulogu “noćnog čuvara”.

Iste godine kada je proglašena američka Deklaracija nezavisnosti (1776. godine), u Engleskoj ekonomista Adam Smit objavljuje svoje najpoznatije delo „Bogatsvo naroda”. U toj knjizi Smit iznosi ekonomske i filozofske argumente kojima brani ekonomski liberalizam – ekonomsku doktrinu koja zastupa ekonomsku neutralnost države, ukidanje ekonomskih ograničenja i protekcija i uvođenje slobodnog tržišta koje vođeno „nevidljivom rukom” ostvaruje najbolji i najpravedniji ekonomski učinak za sve. Najpoznatiji liberalni autori 19. veka Džon Stujart Mil, Herbert Spenser, Adolf Bastija i drugi spajaju političku i ekonomsku stranu liberalizma, a taj pravac danas je poznat kao klasični liberalizam. Klasični liberalizam se zalaže za političku demokratiju, individualne slobode i prava, pravo na slobodno udruživanje pojedinaca, primat privatnog vlasništva, slobodno tržište, kao i minimalni upliv države kako u individualne živote pojedinaca, tako i u ekonomiju. Sloboda za klasični liberalizam znači slobodu pojedinaca da na osnovu svog rada i kapitala, na slobodnom tržištu, ostvaruju najbolje za sebe same.

Klasični liberalizam danas nije tako uticajna ideologija kao što je bio u 19. veku. Polazeći od klasičnog liberalizma u 20. veku razvila su se tri zasebna ideološka pravca: socijal-liberalizam, neoliberalizam i libertarijanizam. Socijal-liberalizam je prihvatio kritike koje su socijalisti upućivali ekonomskom liberalizmu, pre svega, da slobodno tržište i ekonomska neutralnost države, ne mogu da omogućе stabilan ekonomski rast za većinu ljudi, kao i stanovište da siromaštvo predstavlja veoma ograničavajući faktor za ljude koji su pogođeni njime, pa samim tim i za njihovu šansu da ostvare svoje potencijale. Socijal-

demokrate smatraju da se progresivnim oporezivanjem bogatih mogu skupiti novčana sredstva kojima će se financirati školstvo, zdravstvo, obezbediti finasijska i druga pomoć siromašnim, bolesnim i nezaposlemim licima. Država treba da napravi jednu vrstu sigurnosne mreže koja bi sprečavala da bilo ko upadne u potpuno siromaštvo, i da pruži svakome šansu da se školuje i uspe u životu. Upravo na taj način, preko garantovanja pozitivnih sloboda, omogućava se najveća moguća sloboda za svakoga pojedinca u ostvarivanju svojih potencijala i želja. U političkom smislu socijal-liberalizam prihvata političke slobode i prava klasičnog liberalizma, ali ih proširuje na sve ljude, pre svega zalaganjem za univerzalno pravo glasa² i potpunu političko-pravnu jednakost svih građana. U teorijskom smislu socijal-liberalizam se zasniva na političkoj filozofiji Džona Roulssa, i na ekonomskoj teoriji Džona Majnarda Kejnza. U političkoj praksi socijal-liberalizam je najdoslednije sproveden od strane američkog predsednika Teodora Ruzvelta i njegovog „Nju dila“.

Neoliberalizam je kontra reakcija na jačanje praktičnog uticaja komunizma, socijaldemokratije i socijal-liberalizma u svetu posle Drugog svetskog rata. Neoliberali su (po nekim tumačenjima pogrešno) doslovno shvatili Smitovu ekonomsku teoriju slobodnog tržišta. Ekonomisti Milton Fridman i Fridrih Hajek³, kao i filozof Karl Poper su ideološki osnivači neoliberalizma, a njegovi najpoznatiji politički predstavnici su američki predsednik Ronald Regan i britanska premijerka Margaret Tačer. Neoliberalizam smatra da je svaki oblik ekonomske intervencije države neprihvatljiv i da uloga države u ekonomiji treba da bude apsolutno minimalna. Sve oblike socijalnih davanja treba ukinuti, svu državnu imovinu koja može biti izvor prihoda treba privatizovati, poreze treba smanjiti na minimalnu meru, a tržište robe, novca i rada⁴ treba potpuno liberalizovati. Neoliberali smatraju da svaki oblik upliva države u ekonomiju vodi nužno tiraniji i ropstvu. Potpunu slobodu treba dati kapitalu i tržištu, što će omogućiti najveći ekonomski napredak. Neoliberali smatraju da je bilo kakav oblik ekonomske solidarnosti iluzija, jer ljudi najbolje funkcionišu kad se sebično bore za svoje interese, što na kraju, daje i najbolji rezultat za sve. U teoriji i političkoj praksi neoliberali su često prihvatili mere koje su išle protiv širenja individualnih sloboda pojedinaca, i zalagali su se za strogo kažnjavanje kriminalaca i jaku policiju i vojsku.

Libertarijanci imaju slične ekonomske postavke kao i neoliberali, a čak idu i dalje od njih. Oni smatraju da je i minimalni upliv države u ekonomiju loš i nepotreban. Ono što ih razlikuje od neoliberalala je da u političkoj sferi smatraju da je jaka država, koja se ispoljava preko stroge kaznene politike, jake vojske i policije, izuzetno štetna po individualne slobode. Takođe, oni smatraju da je bilo koji oblik upliva države u život individue loš. Ljudima treba dati potpunu

---

² U 19. veku čak i u onim državama u kojima su bile instalirane liberalne demokratije, žene kao i siromašni muškarci nisu imali pravo glasa na izborima.

³ Njih dvojica su osnivači poznate „Čikaške škole“ ekonomije.

⁴ Slobodu tržišta rada treba postići rušenjem moći sindikata u kolektivnom pregovaranju i štrajku.

slobodu da rade šta god žele, osim da ugrožavaju život i imovinu drugih ljudi. Oni smatraju da treba legalizovati proizvodnju i prodaju narkotika, legalizovati prostituciju, dozvoliti bilo kakav oblik seksualnog ili nekog drugog ponašanja u privatnosti ili javnosti, sve dok na najdirektniji način ne ugrožava druge ljude. Po njima, uloga države je samo da spreči ugrožavanje imovine, života i sloboda od strane drugih ljudi ili grupa. U tom smislu oni prihvataju minimalnu ulogu države, pa se nekad nazivaju "minarhistima". Sve što je potrebno da se postigne sloboda jeste pružiti ljudima najveću moguću individualnu slobodu, i omogućiti da se na tržištu vrši slobodna i nikakvim državnim propisima ograničena razmena novca, roba i rada.

Socijalizam i vrednost slobode

Socijalizam ima dugu istoriju i kroz vreme se razvio u mnogo pravaca, pa je tako vrlo teško govoriti o nekom ideološkom jezgru koje bi obuhvatalo sve te pravce. Socijalističke ideje su razvijali poznati filozofi Tomas Mor, Tomazo Kampanela, Sen Simon i drugi. Sredinom 19. veka socijalistička ideologija je postala poznata najviše zahvaljujući pisanju i delovanju Karla Marksa i njegovih bliskih saradnika. Marks i njegovi saradnici su ranije oblika socijalizma nazvali nenaučnim, a svom učenje su dali ime naučni socijalizam ili istorijski materijalizam. Za Marksa je sloboda bila veoma važan cilj koji se može ostvariti tek potpunim ukidanjem kapitalizma i sprovođenjem diktature proletarijata. Marksov socijalizam polazi od pretpostavke da se u industrijskom procesu dešavaju dva povezana procesa – eksploatacija radnika od strane kapitalista, kao i alijenacija radnika od proizvoda svog rada. U „Komunističkom manifestu“ piše da je glavni motor istorijskih promena oduvek bio sukob vladajuće i potčinjene klase. Do ukidanja kapitalizma doći će kada se proletarijat udruži sa nižim slojevima buržoazije, da bi zajedno putem revolucije sproveli diktaturu proletarijata, ukinuli kapitalizam, privatno vlasništvo, kao i buržoaski tip države i demokratije. To bi dovelo do podružtvljavanja sredstava za proizvodnju i uspostavljanja prave demokratije. Sa podružtvljavanjem privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju prestaće i alijenacija radnika od proizvoda svog rada. Sa druge strane, Marks smatra i da će unutrašnje ekonomske protivrečnosti kapitalizma, posebno kad on postigne svoj maksimum, dovesti do povoljnih spoljnih uslova za sprovođenje proleterske revolucije. Shodno tome, Marks je smatrao da je dolazak socijalističkog poretka istorijska neminovnost, do koje će doći prvo u ekonomski i industrijski najrazvijenijim državama, što će se kasnije preliti na ceo svet. Ukidanjem ekonomske eksploatacije, radničke alijenacije i političke dominacije kapitalističke klase nad radnicima u kapitalističkim državama, postići će se ekonomska i politička i individualna sloboda za sve ljude.

Usled porasta nezadovoljstva radnika sopstvenim položajem, kao i zbog njihovog sve većeg političkog i sindikalnog udruživanja, politička i ekonomska elita u najrazvijenijim kapitalističkim državama bila je prinuđena na činjenje

ustupaka. Krajem devetnaestog veka i početkom dvadestog veka u ovim zemljama došlo je do proširivanja prava glasa na sve muškarce, što je omogućilo radnicima da biraju sopstvene predstavnike u parlamentu. Sa druge strane, prvo Nemačka, pa onda i ostale kapitalističke države, počele su da usvajaju zakone kojima su garantovana ekonomska i socijalna prava radnicima, nezaposlenima i siromašnim građanima. Pravo na penziju, minimalnu zaradu, sindikalno organizovanje i štrajk, zaštitu na radu, kao i druge slične mere uticale su na smirivanje političkih i ekonomskih tenzija između proletarijata i kapitalističke klase. Socijalizam je usled ovih promena i sam doživeo transformacije. Došlo je do podele na one koji su se zalagali za evolutivni put u socijalizam, poput pripadnika Fabijanskog društva (Sidni i Beatris Veb, Džordž Bernard Šo) u Britaniji ili nemačkih socijaldemokrata Eduarda Bernštajna i Ota Bauera. Oni su zastupali postepeni i mirni prelaz u socijalizam. Ovaj takozvani „revizionistički“ pogled na socijalizam napravio je nekoliko odstupanja od Marksovog socijalizma. U političkoj sferi odustalo se od ukidanja države i parlamentarne demokratije, već je cilj promenjen u postizanje opšteg prava glasa za sve građane i ulazak u parlament. Takođe je prihvaćen i liberalni pogled na ljudska prava, koja je Marks ranije odbacivao kao liberalnu varku koja samo podstiče individualizam i sebičnost. Evolutivni socijalizam je prihvatio načela tolerancije, ograničenja vlasti, slobode govora i štampe, slobode izbora u biranju profesije i vođenja privatnog života, kao i sva druga politička liberalna načela. U ekonomskom smislu odstupanje od klasičnog marksizma ogledalo se pre svega u zalaganju za postepeno ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju. Evolutivni socijalizam se danas najčešće naziva klasična socijaldemokratija. Sloboda za klasičnu socijaldemokratiju se postiže putem političke participacije radničke klase u demokratskom procesu, zaštite individualnih i ekonomskih prava i sloboda građana, i ukidanjem kapitalističke eksploatacije. Tokom dvadesetog veka u većini zapadnoevropskih država na vlasti su u nekom trenutku bile socijaldemokratske partije, koje su sprovele mnoge svoje ciljeve, ali se tokom vremena odustalo od glavnog ekonomskog cilja marksizma – ukidanja privatnog vlasništva. U osamdesetim i dvadesetim godinama dvadesetog veka socijaldemokratske partije i njihovi lideri su počeli sve više da se udaljavaju od tog cilja, tako da je došlo do velikog preklapanja između socijaldemokratije i socijal-liberalizma, što je dovelo do stvaranja političke platforme takozvanog „trećeg puta“. Ideološki motor ove ideologije je britanski sociolog Entoni Gidens, a glavni politički eksponenti su britanski i nemački premijeri Entoni Bler i Gerhard Šreder. Za ideologiju trećeg puta najvažnije je postizanje stabilnog i održivog ekonomskog rasta, dok se od ukidanja kapitalističke eksploatacije u potpunosti odustalo.

U Rusiji, Kini, istočnoevropskim državama i još nekim državama na vlast je došla socijalistička struja koja se zalagala za proletersku revoluciju i diktaturu proletarijata. Pod idološkim tutorstvom Vladimira Iljiča Lenjina, Josefa Staljina i Mao Cedunga, socijalističke stranke i pokreti su revolucionarnim putem došli na vlast, i sproveli ono što su oni smatrali da je najbolje tumačenje

diktature proletarijata. Međutim, u praksi su postojala mnoga odstupanja od klasične marksitičke teorije socijalizma. Komunističke partije su u ovim državama uspostavile jednopartijske režime, zatvarale su političke protivnike, zabranjivali opozicione partije i delovanje, sprovodili su veliku kontrolu nad životima pojedinaca, ukinuli su slobodu govora i štampe. Vrh komunističkih partija u svim ovim državama donosio je skoro sve odluke, dok je održavana samo fasada demokratskih procedura. U ekonomskom smislu najveće odstupanje od klasičnog marksizma je državna kontrola nad sredstvima za proizvodnju. Partijski vrh je u većini ovih zemalja vršio potpunu kontrolu nad ekonomskom proizvodnjom i razmenom, čime je potpuno obesmišljeno Marksovo zalaganje za radničku kontrolu proizvodnog procesa, kao i proizvoda svog rada. Komunistički vrh je vršio i političku dominaciju, kontrolu i torturu, kao i ekonomsku dominaciju i eksploataciju u sferi potrošnje roba i usluga. Za komunističke partije, one same, a pogotovo njihovi lideri, najbolje su znali kako da ostvare slobodu, pa je zato bila neophodna potpuna ekonomska i politička kontrola u svim sferama života.

Sa približavanjem socijaldemokratskih partija socijal-liberalizmu, došlo je do stvaranja nove struje u socijalizmu u Zapadnoj Evropi. Ovaj pokret koji se danas najčešće naziva demokratski socijalizam zahteva vraćanje ekonomskim ciljevima klasične socijaldemokratije, potpunom ili skoro potpunom ukidanju kapitalističkog sistema, ali u političkoj sferi teži ne samo sprovođenju principa liberalne parlamentarne demokratije, već teži i da proširi te principe uvođenjem suštinske političke jednakosti svih građana.

Konzervativizam i vrednost slobode

Konzervativne ideje, vrednosti i principi su prisutni u političkom životu i političkoj filozofiji vrlo dugo, ali kao organizovana ideologija konzervativizam nastaje tek kao reakcija na liberalizam i buržuaske revolucije u Engleskoj i Francuskoj. Engleski politički filozof Robert Filmer je u svojoj knjizi „Patrijarha, ili prirodna vlast kraljeva“ zastupao stanovište da je vlast oca porodice izvor svakog oblika vlasti, a da je ta vlast data od strane Boga, prvo Adamu, a posle Noji i njegovim sinovima. Ovi patrijarsi su imali apsolutnu vlast nad svojim porodicama i slugama, a svi sadašnji vladari svoje vladarsko pravo dobijaju preko njih. Monarhijska vlast je apsolutna i nije podložna kontroli, jer je izvor te vlasti božansko pravo. Engleski filozof Tomas Hobs u svojim delima proučava racionalne razloge zbog kojih ljudi treba da prihvate vlast vladara. On smatra da u prirodnom (predržavnom) stanju vlada stanje rata svakog protiv svakog – čovek je čoveku vuk – a ljudski život u tom stanju je „usamljen, siromašan, odvratan, zverski i kratak“. Ljudi sklapaju društveni ugovor kako bi se spasili ovog stanja i odriču se slobode da rade šta god žele, kako bi uživali u sigurnosti i blagodetima života u državi. Da bi se ostvarila ta sigurnost i blagodet, neophodno je striktno poštovanje legitimne vlasti i njenih odluka.

Konzervativna reakcija na Francusku revoluciju usledila je širom Evrope. Francuski politički mislioci Žozef de Mestr i Luj de Bonal zalagali su se za konzervativnu restauraciju predrevolucionarnog poretka u kojem vladaju kralj i crkva. Oni su veličali vrednosti srednjevekovnog društva i odbacili su prosveteljske i revolucionarne ideale racionalnosti, nauke, slobode i jednakosti. Potrebno je bilo odbraniti monarhiju, aristokratiju, crkvu i religiju. De Mestr je smatrao da „polazeći od hrišćanskog učenja o grešnoj prirodi čoveka, ta politička misao je branila staleško-patrijarhalnu hijerarhijsku zajednicu „organskog“ društva i koncepciju u kojoj vlast treba da ostane sveta i nedodiriva za mase, a nečela nejednakosti treba da predstavljaju nepremostivu branu između aristokratske elite i mase“ (Vukašinović 2006 :104). Engleski filozof Edmund Berk je u svojoj poznatoj knjizi „Razmišljanja o Francuskoj revoluciji“ izneo kritiku Francuske revolucije, i postavio temelje modernog konzervativnog diskursa. Berk zastupa mišljenje o organskom i hijerarhijski povezanom društvu, u kome pojedinci ne mogu delovati odvojeno i izolovano, već svako mora da zna svoje mesto i dužnosti. Po njemu je vlast utemeljena u tradiciji i običajima, kao ugovor između prošlih, sadašnjih i budućih generacija. On vidi dualni potencijal slobode – da bude dobra i loša. Da bi sloboda bila dobra, ona mora biti ograničena i kontrolisana od strane vlasti.

Tokom 19. veka većina konzervativnih autora prihvatila je stanovište da vlast ne može biti apsolutna i da treba da bude ograničena. Još jedna promena je i prihvatanje slobodnog tržišta⁵. Osim toga, veliki deo ideoloških premisa je ostao isti, a kao glavne možemo izdvojiti: značaj tradicije kao izvora vrednosti i znanja, negativno viđenje ljudske prirode, organsku povezanost društva u kojem svaki pojedinac najviše doprinosi ako ispunjava ulogu koja mu je namenjena, značaj poštovanja hijerarhije i autoriteta i neprikosnovenost privatne svojine. Sloboda je za ovakvo viđenje konzervativizma dvostruka – u ekonomskoj sferi promoviše se sloboda kapitala, dok se u političkoj i privatnoj sferi zastupaju vrednosti poslušnosti i dužnosti, nasuprot slobodi izbora.

Posle Drugog svetskog rata došlo je do razvoja dva vrlo različita konzervativna ideološka pravca. Autoritarni konzervativizam je došao na vlast u Brazilu, Argentini, Čileu, Južnoj Koreji, Tajvanu i nekim drugim državama. Ovaj vid konzervativizma odlikuje odbacivanje demokratskih procedura – izbora, parlamentarizma i višestranačja; a naglašava se presudna uloga autoritarnog vođe za opstanak i prosperitet države. Skoro svi oblici pozitivnih i negativnih sloboda su viđani kao loši od strane ovih autoritarnih vođa. U demokratskim zemljama Zapadne Evrope došlo je do formiranja partija koje su se zalagale za demokratiju, umerene inividualne slobode, ali su društvo videle kao veliku porodicu. Uloga države je trebalo da bude kao uloga oca u porodici – da se brine da svi pojedinci vrše svoje dužnosti, ali i da budu ekonomski obezbeđeni. Najbolji primer ovakvog paternalističkog konzervativizma je

---

⁵ Konzervativci su ranije branili ekonomske privilegije aristokratije, monarha i crkve, dok su se u isto vreme plašili ekonomskog ojačanja buržoazije.

Hrišćansko-demokratska partija (Zapadne) Nemačke i delovanje njenog predsednika i prvog posleratnog premijera Nemačke Konrada Adenauera. Treći oblik posleratnog konzervativizma je neokonzervativizam ili nova desnica. Ova ideološka struja preuzima skoro sve ekonomske ideološke postavke neoliberalizma, ali se mnogo otvorenije zalaže za ograničenje inividualnih sloboda u privatnom životu pojedinaca, hijerarhijski politički poredak i poštovanje autoriteta države i crkve i vraćanje starim porodičnim moralnim vrednostima. Ono što je važno za ovaj pravac jeste i borba protiv ekonomskih imigranata, što uglavnom ide pod ruku sa rasizmom i islamofobijom. Glavni ideološki nosilac ovih ideja je Republikanska partija u Sjedinjenim Američkim Državama, a pogotovo njeno krilo poznato pod nazivom „čajanka“⁶, kao i partija Mari le Pen u Francuskoj.

Nacionalizam i vrednost slobode

Nacionalizam nije zatvorena i precizno definisana ideologija, za razliku od prethodno proučavanih. Nacionalizam, bez obzira u kom stepenu izražen, može biti kompatibilan sa drugim ideologijama; nacionalizam skoro uvek ide zajedno sa konzervativizmom, često ga u blažoj varijanti prihvataju i liberali, dok je zastupljen i kod nekih socijalističkih autora i političara. Zajedničko za sve zastupnike nacionalizma je shvatanje da svi pripadnici jedne nacije čine jednu organsku zajednicu. Osnova nacionalnog zajedništva može biti zajedničko biološko poreklo (zajednička krv), isti ili sličan jezik, zajedničko istorijsko iskustvo, ista religija, zasebni geografski položaj, život u istoj državi. U pogledu izraženosti nacionalizma on može ići od samo veće ljubavi prema sopstvenoj naciji, preko neprijateljstva prema drugim nacijama, do apsolutne mržnje i težnje da se fizički unište druge ili neprijateljske nacije. Za nacionalizam sloboda se pre svega ostvaruje postizanjem slobode same nacije – pojedinci ne mogu biti slobodni dok je nacija neslobodna. Sloboda nacije se postiže političkom suverennošću, teritorijalnom ujedinjenošću i ekonomskom autonomijom. Liberalni nacionalizam, koji je bio u ekspanziji u 19. veku tokom borbe za nacionalnu nezavisnost evropskih i latino-američkih država, naglašava takmičenje između nacija, nacionalno samopredeljenje i nacionalni suverenitet. Ideal je svet bez multinacionalnih imperija, već svet sazdan od suverenih i demokratskih država-nacija. Organski ili šovinistički nacionalizam teži postizanju kulturne i biološke čistoće nacionalnog bića, odstranjivanjem svih stranih elemenata iz sopstvene nacije. Za organski nacionalizam nacija može biti slobodna samo kada ne celoj svojoj teritoriji ne postoji nijedan pripadnik druge nacije.

---

⁶ Naziv se odnosi na Bostonsku čajanku, kojom je započet proces američke revolucije i stvaranja SAD.

Fašizam i vrednost slobode

Fašizam je različit od drugih ideologija, pre svega zbog svog izuzetno brzog uspeha, kao i potonjeg smanjenog uticaja na državnu politiku. Fašizam vodi svoje ime i poreklo od pokreta koji je uspostavio Benito Musolini u Italiji posle Prvog svetskog rata. Musolini je organizovao svoju paramilitarnu vojnu organizaciju, poznate „crnokošuljaše“, odmah posle završetka Prvog svetskog rata, a 1922. godine on postaje premijer Italije. Ubrzo se fašizam proširio Evropom, a fašistički političari su došli na vlast u Nemačkoj, Portugalu, Španiji i drugim državama. Danas fašizam ima izuzetno mali uticaj na zvaničnu politiku skoro svih država u svetu, njegovih pristalica i dalje ima mnogo, ali su često neorganizovani ili su organizovani na neformalni ili tajni način.

Fašizam je nastao na tradiciji konzervativizma, nacionalizma i rasizma. Od konzervativizma fašizam je prouzeo ideale jakog i autoritarnog vođe, koji ima mandat da, skoro bez ograničenja, vodi državu u smeru za koji taj vođa misli da je najbolji. Razlika u odnosu na klasični konzervativizam je da se manje stavlja značaja na tradicionalne političke institucije, a naglašava se značaj odlučnog, harizmatičnog i praktičnog vođe. Sama forma vršenja vlasti, kao i dotadašnje političke institucije, nisu bitne, jedino je bitno dati punu vlast i autoritet vođi, koji će sam urediti političke mehanizme države na najbolji način. Fašizam od konzervativizma takođe preuzima ideju ljudske nesavršenosti, dakle, tendencijom ljudi da ukoliko nisu ograničeni strogom moralnom i državnom kontrolom, postaju loši po sebe i druge. Ideje organskog jedinstva nacije, kao i antiracionalizam, fašizam takođe preuzima od konzervativizma. Najveća razlika u odnosu na konzervativizam je što fašizam daje, mada umerenu i nedoslednu, kritiku nekontrolisanog kapitalizma i slobodnog tržišta. Fašisti u Italiji, kao i nacisti u Nemačkoj su na vrlo populistički način pristupali idejama ekonomske pravde i jednakosti. Sa jedne strane, oni su ostvarili punu zaposlenost preko javnih radova i drugih državnih mera, dok su sa druge strane, kontrolisali kapitaliste, kako bi oni svoja industrijska postrojenja i novac usmerili u državno predviđene projekte.

Od nacionalizma fašizam preuzima ideju o značaju biološke nacionalne čistoće i potrebe da se zaštiti kulturna posebnost nacije. Fašisti najčešće zastupaju najagresivniju formu nacionalizma, koja se ogleda u otvorenoj želji da se unište ili potčine druge nacije-države, a da se na sopstvenoj teritoriji stvori etnički čisto nacionalno biće. Osim etničke čistoće fašisti naglašavaju i značaj eugenike, dakle, sterilisanje, zatvaranje ili ubijanje osoba sa naslednim fizičkim bolestima, osoba sa mentalnim poremećajima, homoseksualaca, iako su pripadnici sopstvene nacije. Fašizam takođe preuzima rasistička stanovišta socijaldarvinista o biološkoj i psihološkoj različitosti rasa, stanovištu da je sukob između različitih rasa normalan i neminovan, kao i potrebi da se održi rasna čistoća. Sloboda se po fašizmu ostvaruje tako što harizmatični i prosvećeni vođa (i njegova stranka) dolazi na vlast, i onda uspostavlja rasnu i nacionalnu čistoću, teritorijalnu celovitost nacije, ekonomski progres i sigurnost za sve, usmerava

moralni i kulturni razvoj nacije, dok u isto vreme neutrališe sve one koje predstavljaju pretnju za sudbinu nacije.

Religijski fundamentalizam

Religijski fundamentalizam postoji veoma dugo, ali kao razvijena ideologija nastaje u dvadesetom veku. Za politička dešavanja najvažniji je hrišćanski i islamski religijski fundamentalizam. Iako se religijske dogme, kao i praktična načela koja oblikuju svakodnevni život vernika razlikuju, svi religijski fundamentalizmi imaju sličnosti. Religijski fundamentalizam u modernizmu nastaje kao reakcija na sekularizaciju privatnog i društvenog života, razvoj nauke i tehnologije, kao i laicizaciju političkog života. Ključna odlika religijskog fundamentalizma jeste brisanje razlike između religije i njene formalne verske organizacije i politike. Ova ideologija teži da uspostavi sinergiju ili jednoobraznost religije i politike.

Islamski fundamentalizam je najuticajniji na konkretna politička dešavanja i od sedamdesetih godina prošlog veka dolazi na vlast u Iranu, Saudijskoj Arabiji, Afganistanu, Egiptu, dok u drugim islamskim državama ima više ili manje važnu ulogu. Za razliku od hrišćanstva, gde još od Rima i cara Konstantina postoji načelno razlikovanje političko-pravnog života i religije, u islamu od početka postoji suštinska sjedinjenost politike, prava i državne organizacije. Osnivač islama, Muhamed je bio politički vođa svoje verske zajednice, koji je smatrao da islamsko učenje treba da bude osnova i prava, zakona i političke organizacije države. Šerijat, deo Kurana koji se odnosi na pravne norme, treba da služi kao formalni izvor svih zakona, pa danas postoji pet glavnih versko-pravnih škola islama, četiri u sunitskom i jedna u šijitskom islamu. Tokom većeg dela svog postojanja sunitski islam je imao glavnog političkog vođu, oličenog u funkciji kalife – političkog vođe svih sunitskih muslimana. Ukidanjem Kalifata, turski predsednik Atatürk je prekinuo ovu tradiciju. Religijski fundamentalizam u islamu ima nekoliko vidova ispoljavanja: salafističku (vahabitsku) doktrinarnu verziju koja svoje uporište ima u zvaničnoj vlasti Saudijske Arabije; politički islam pokreta Muslimanska braća i Džemaat-i Islami; talibanski islamizam u Afganistanu, i šijitski fundamentalizam oličen u iranskim ajatolasima Homeiniju i Hmeneiju. Zajednička tačka ovih islamizama je doslovno tumačenje i primena šerijatskog prava, odbacivanje modernizma i zapadnog kulturonoog modela, jedinstvo politike i islama i otvoreno neprijateljstvo prema drugim religijama. Nosilac slobode u islamizmu je sama religija, koju treba da doslovno sprovedu političke i verske vođe. Individualna sloboda se ogleda u zaštićenosti od negativnih moralnih i drugih uticaja.

Hrišćanski verski fundamentalizam nije uspeo da postigne slične političke uticaje, osim u klero-fašističkom režimu Franciska Franka, dok u SAD ima veliki uticaj na političke ideje i politiku jednog dela političara iz Republikanske stranke. Nova hrišćanska desnica, koja je nastala sedamdesetih godina dvadesetog veka u SAD je labavo povezana grupa protestantskih pokreta

i lidera koji ne teže da direktno dođu na vlast, već žele da lobiranjem i širenjem moralne panike ustanove SAD kao hrišćansku državu i naciju. Osim što utiču na donošenje verski zasnovanih zakona, nova hrišćanska desnica aktivno deluje protiv islama, ženskih prava, prava homoseksualaca, rasnih manjina, imigranata i drugih koji ugrađavaju moralni integritet nacije. U ekonomskom smislu oni se zalažu za manje poreze i velike ekonomske slobode za privatni kapital.

Anarhizam i vrednost slobode

Anarhizam je ideologija koja vrednost slobode ceni više od svih ostalih vrednosti. Svoje intelektualno poreklo vodi od političkih filozofa Vilijema Godvina i Žozefa Prudona, a pored njih najznačajniji predstavnici su Mihail Bakunjin, Petar Kropotkin, Eriko Malatesta i Maks Štirner. Anarhizam se u javnom govoru često izjednačava sa stanjem potpunog odsustva društvene kontrole i reda, kao stanje potpunog haosa u kojem svako radi apsolutno šta hoće, stanje potpunog odsustva društvenog morala i vrednosti. Anarhisti, naprotiv, vide anarhiju (bukvalan prevod je odsustvo vlasti) kao stanje u kojem društvo i individue dobrovoljno odbacuju stege formalnih oblika kontrole i vraćaju se prirodnom redu i dobrovoljnoj asocijaciji. Devetnaestovekovni anarhizam preuzima od liberalizma vrednosti individualne slobode i političke jednakosti građana i proširuje ove principe do krajnje granice; dok od socijalizma preuzima vrednost ekonomske jednakosti pojedinaca. Anarhizam predstavlja vrlo heterogenu ideologiju, ali ono što je zajedničko za sve oblike anarhizma jeste ukidanje države i njenih institucija, kao i svih oblika vlasti. Za anarhiste vlast nikada ne može biti legitimna, dok se koncept legalnosti u potpunosti odbacuje, jer se ukidanjem države ukidaju i zakoni, sudstvo i policija. Za anarhiste svaki oblik političkog autoriteta vodi političkoj nejednakosti pojedinaca i njihovom porobljavanju i ugnjetavanju.

U filozofskom smislu, anarhizam ima potpuno različitu osnovu od konzervativizma. Dok je ljudska priroda po konzervativcima u svojoj osnovi loša i kvarljiva, pa ju je nužno kontrolisati i usmeravati, anarhisti polaze od postavke da je ljudska priroda dobra, i da urođeni osećaj saradnje i solidarnosti predstavlja dovoljnu osnovu za stvaranje društva bez prisilne kontrole individualnog ponašanja. Upravo država, vlast, zakoni i sudstvo, crkva, i drugi oblici formalnih autoriteta kvare izvorno dobru ljudsku prirodu i udaljavaju društvo od prirodnog stanja miroljubive i dobrovoljne saradnje pojedinaca.

Dok se svi anarhisti slažu oko ovih osnovnih teorijskih načela, do podele među njima dolazi u pogledu kako to društvo bez države i prisile treba da izgleda. Jedna anarhistička struja uzima vrednosti ekonomske jednakosti i saradnje kao skoro jednako važne principe na kojima treba ustrojiti to post-državno društvo. Zbog ove sličnosti i dolazi do zbližavanja anarhizma i socijalizma, što se ostvaruje formiranjem Prve internacionale spajanjem Marksovih i Prudonovih pristalica. Osnovna razlika između ove dve struje je bila u načinu na koji treba prevazići kapitalizam i buržoasku državu. Dok su se

socijalisti zalagali za diktaturu proletarijata i postepeno odumiranje države, anarhisti su smatrali da treba odmah ukinuti državu i sve njene institucije. Za Prudonove pristalice ekonomska jednakost postigla bi se mutualizmom. „Mutualizam je sistem pravične i pravedne razmene u kojem pojedinci i grpe jedni s drugima mogu da prave ugovore, trgujući dobrima i uslugama bez profitiranja i eksploatacije. Društvena interakcija je stoga dobrovoljna, uzajamno korisna i harmonična, bez potrebe za bilo kakvim regulisanjem ili uplitanjem države. Ova grana anarhizma je imala i najveće praktične uspehe jer je uspela da ostvari barem delimično kontrolu nad delovima teritorija Španije (u Građanskom ratu 1936-1939) i u Meksiku. Anarhosindikalizam takođe naglašava ekonomsku jednakost, ali smatra da je najbolji način da se ona ostvari putem radničkih sindikata i njihovih direktnih akcija: štrajka, bojkota, sabotaža, generalnog štrajka. Osim što su radnički sindikati predstavljali dobru osnovu za formiranje društva ekonomske jednakosti, oni su pružali i primer decentralizovanog i nehijerarhijskog političkog organizovanja. Oba ova anarhistička pravca smatraju da je jedini način za ostvarenje vrednosti slobode ukidanje državne i drugih oblika represije, i uspostavljanje solidarne i pravedne ekonomije.

Anarhokapitalisti, među kojima su najuticajniji Lisander Spuner i Marej Rotbard, doveli su principe libertarijanstva do krajnjih granica. Anarhokapitalisti smatraju da se i tržišna ekonomija i poštovanje ugovornih obaveza između pojedinaca može ostvariti bez državnih institucija, već putem privatne⁷ inicijative i dobrovoljnih udruženja.

Feminizam i vrednost slobode

Feminizam je ideologija koja se razlikuje od svih ostalih po tome što je uvek delovala više kao labavo povezani skup teorija i njima usmeren društveni pokret, i nije dovela do formiranja organizovanog političkog pokreta. Odsustvo feminističkih političkih partija ne znači da je feministička ideologija manje značajna u odnosu na druge ideologije. Praktični uticaj feminizma na političke odluke u većini zemalja daleko prevazilazi konkretnu političku moć onih koji se pozivaju ili izjašnjavaju kao feministkinje (ili feministi).

Borba za pravno-političku jednakost muškaraca i žena prethodi formiranju feminizma kao ideologije. Borba za političku jednakost žena i muškaraca u 19. i početkom 20. veka ogledala se pre svega u borbi za davanje prava glasa ženama na političkim izborima. Čak i kad su neke države usvajale opšte pravo glasa, žene su ostajale bez tog prava. Tek početkom dvadesetog veka skandinavske države i države engleskog govornog područja daju pravo glasa ženama. Osim sifražetkinja (žena koje su se borile za pravo glasa), od kojih je u teorijskom smislu najvažnija Meri Vulstonkraft, i neki muškarci su se priključivali toj borbi, pre svega liberali (Džon Stujart Mil). Borba za žensko pravo glasa se često u teoriji naziva „prvi talas feminizma“.

---

⁷ Privatne u smislu privatnog vlasništva nad kapitalom.

Sredinom dvadesetog veka raste uverenje da pravna jednakost i politička prava koje su žene dobile u nekim zemljama nisu dovoljni da se ostvari jednakost i ravnopravnost u drugim sferama života. Pošto su posle Drugog svetskog rata skoro sve demokratske i komunističke države usvojile pravo glasa za žene, borba za jednakost je prenesena na drugo polje, što je dovelo do nastanka drugog talasa feminizma šezdesetih godina dvadesetog veka. Tada dolazi do formiranja feminizma kao ideologije, a u teorijskom smislu najznačajnije autorke su Simon de Bovoar, Beti Fridan, Kejt Milet i Doroti Smit. Ove autorke usmeravaju svoju borbu na područje porodice i porodičnih zakona, zahtevajući reforme koje će dovesti do pravne i suštinske jednakost u braku i porodici, ali i omogućiti ženama da se ostvare i u javnom životu, a ne samo u porodici i domaćinstvu.

Za moderni feminizam najvažniji teorijski koncept je patrijarhat. Patrijarhat funkcioniše na dva nivoa, kulturno-ideološkom i praktičnom nivou. Na kulturno-ideološkom nivou patrijarhat proizvodi rodne stereotipe koji u skoro svim društvima određuju žene i njihove rodne uloge kao lošije od muškaraca i njihovih rodnih uloga. Te rodne uloge određuju žene kao manje racionalne i manje inteligentne, guraju ih u privatnu sferu, a van javne sfere života, ograničavaju njihovu ulogu u ekonomiji i društvu na porodične uloge i rad u domaćinstvu. Na praktičnom nivou patrijarhat znači dominaciju i opresiju muškaraca nad ženama putem fizičkog i psihičkog nasilja, kao i različitim pravnim statusom muškaraca i žena. U ekonomskoj sferi dolazi do eksploatacije ženskog rada putem neplaćenog ženskog rada u domaćinstvu, različitim platama za isti posao, kao i feminizacijom najlošije plaćenih privrednih grana i poslova.

Liberalne feministkinje, poput Elenor Ruzvelt, zalažu se za potpunu pravnu jednakost žena i muškaraca, jednake plate za isti posao i ukidanje negativnih kulturnih stereotipa o ženama. Po njima, demokratsko i kapitalističko društva ima sve potencijale da ukine patrijarhat, samo treba ukinuti zakonske i društvene prakse koje ograničavaju oslobođenje žena od dominacije i eksploatacije.

Socijalističke feministkinje smatraju da su patrijarhat i kapitalizam dve strane istog novčića i da do ukidanja patrijarhata ne može doći bez ukidanja kapitalizma. Ekonomskom eksploatacijom žena kapitalisti dobijaju ekstraprofit, a žene takođe predstavljaju i rezervnu armiju rada, koja spušta cene rada. Zato je kapitalizmu neophodan patrijarhat i potčinjenost žena. Da bi se ostvarilo oslobođenje žena u kulturnoj, društvenoj i ekonomskoj sferi, neophodno je ukinuti i kapitalizam i patrijarhat istovremeno.

Zaključak

Svaka ideologija ima svoje shvatanje slobode, neke je cene kao najveću vrednost, kao liberalizam i anarhizam, dok druge smatraju da sloboda mora biti u balansu sa drugim vrednostima – jednakošću, pravdom, tradicijom, verom, i dr. Različite ideologije na drugačije načine definišu slobodu, drugačije gledaju na

to ko ili šta je nosilac slobode, koje su granice slobode, od koga/čega treba postići slobodu, na kakav način treba postići slobodu. Kada se detaljnije razmatra sloboda, mora se uzeti u obzir i složenost same vrednosti slobode po sebi. Sloboda ima dva osnovna značenja, može da znači nepostojanje ograničenja da se ponaša i dela na neki način, a sa druge strane sloboda znači i postojanje garancija da neko ili nešto neće biti ugrožen od strane nekog/nečeg drugog. Ova dva značenja slobode mogu doći u sukob, čak i u okviru istih ideologija. Osim ovog, dvojnog značenja, u teoriji se često navodi i razlika između pozitivnih i negativnih sloboda. Usled ovakvog unutrašnjeg višeznačja pojma slobode nemoguće je reći koja ideologija najviše zastupa vrednost slobode, i koja je na najbolji način otelotvoruje. U prilogu (Tabela 1) nalazi se tabela koja ukratko sumira načine na koje različite ideologije problematizuju vrednost slobode.

Tabela 1.

	Negativne slobode	Pozitivne slobode	Nosilac slobode	Ko najviše ugrožava slobodu	Kako postići slobodu
Liberalizam	Vrlo široko	Vrlo malo	Pojedinac, preduzeće ili udruženje, država	Tiranija države	Demokratijom, podelom vlasti, slobodnim tržištem, ljudskim pravima
Neoliberalizam	Široko	Uopštene	Kapital, preduzeća, pojedinac	Državna intervencija	Slobodnim tržištem, privatizacijom, deregulacijom, ukidanjem protekcionizma
Libertarijanizam	Veoma široko	Uopštene	Pojedinac, kapital, preduzeća	Državna kontrola i intervencija	Slobodnim tržištem, minimalnom državom
Socijal-liberalizam	Veoma široko	Veoma široko	Pojedinac, preduzeća, udruženja, socijalne grupe	Državna tiranija, siromaštvo, socijalna isključenost, pravna nejednakost	Širokom demokratijom, kontrolom vlasti, socijalnim davanjima i programima podrške
Konzervativizam	Malo	Uopštene	Nacija,	Neprijateljs	Suverenošću

m		ne	porodica, crkva, vladar, država, rasa	ke nacije i države, oni koji ne poštuju zakone i morale	države, snagom crkve i religije, poštovanjem autoriteta, nacionalnim ujedinjenjem
Autoritarni konzervativizam	Vrlo malo	Uopšte ne	Država, vladar, nacija	Neprijateljske nacije i države, oni koji se zalažu za demokratiju.	Suverenošću i autoritetom vladara, crkve i države
Paternalistički konzervativizam	Da	Da	Porodica, pojedinac, crkva, država	Slabljenje porodičnih veza, opadanje morala, smanjenje značaja crkve i religije	Brigom države i crkve za moralnu, ekonomsku i fizičku dobrobit porodica i pojedinaca.
Neokonzervativizam	Da	Uopšte ne	Kapital, država, nacija, rasa, crkva	Opadanje morala, kriminal, državna intervencija u ekonomiji,	Minimalnom intervencijom države u ekonomiji, velikom društvenom kontrolom individualnog ponašanja
Socijalizam	Da	Da	Radnička klasa	Kapitalistička klasa, crkva, država	Podruštvljavanjem kapitala, ukidanjem buržoaske države i demokratije
Klasična socijaldemokratija	Da veoma	Da veoma	Radnička klasa, pojedinac	Kapitalistička eksploatacija, pravna nejednakost građana, socijalna	Delimičnim podruštvljavanjem kapitala, visokim porezima i državnom intervencijom

				isključenost	u ekonomiji, garantovanjem političkih i ekonomskih prava svim građanima,
Nova socijaldemokracija – treći put	Da veoma	Da	Pojedinci	Pravna nejednakost građana, socijalna isključenost	Garantovanjem političkih i ekonomskih prava svim građanima, demokratijom i tržištem
Demokratski socijalizam	Da veoma	Da veoma	Pojedinci	Kapitalistička eksploatacija, pravna nejednakost građana	Podružtvljavanjem imovine, visokim porezima, radničkom kooperacijom, političkom i ekonomskom jednakošću svih građana.
Komunizam	Ne	Da	Partija, vođa, klasa, nacija	Kapitalistička klasa, oni koji žele demokratiju, državni neprijatelji i izdajice	Suverenošću i autoritetom vođe i partije, državnim vlasništvom nad kapitalom.
Nacionalizam	Malo	Ne	Nacija, država, crkva, porodica, vođa	Druge države/nacije, domaći izdajnici	Teritorijalnim suverenitetom i etnički čistom i teritorijalno ujedinjenom nacijom
Liberalni nacionalizam	Da	Malo	Država, pojedinac, nacija	Države koje osporavaju nacionalni suverenitet	Nacionalnim suverenitetom i demokratijom
Anarhizam	Najveće	Da	Pojedinac	Država, pravo,	Ukidanjem države i svih

				zakoni i sudstvo, policija i vojska, crkva	oblika formalnih autoriteta
Anarho-komunizam	Velike	Da	Pojedinac i zajednica	Država, pravo, zakoni i sudstvo, policija i vojska, crkva, kapitalistička ekonomija	Ukidanjem države i svih oblika formalnih autoriteta, podruštvljenje kapitala, ukidanjem trgovine.
Anarho-sindikalizam	Velike	Da	Sindikati i pojedinci	Država, pravo, zakoni i sudstvo, policija i vojska, crkva, kapitalistička ekonomija	Ukidanjem države i njenih institucija. Demokratski uređenim sindikatima koji rukovode radničkim zadrugama.
Anarho-kapitalizam	Najveće	Ne	Pojedinci, vlasništvo, preduzeća	Država, porezi, zakoni, vojska i policija	Ukidanjem države i zakona, putpuno slobodnim delovanjem tržišta
Fašizam	Ne	Vrlo malo	Nacija, rasa, država, vođa,	Neprijateljske nacije, države i rase, anarhisti i komunisti, demokrate	Jaka država, teritorijalno ujedinjena nacija, jak vođa, jaka vojska, eugenetika
Klerofašizam	Ne	Vrlo malo	Nacija, crkva, država, rasa, vođa	Neprijateljske nacije, države i rase, anarhisti i	Zajedničkim delovanjem jake države i jake crkve, teritorijalno

				komunisti, demokrate	ujedinjena nacija, jak vođa, jaka vojska, eugenetika
Nacizam	Ne	Vrlo malo	Nacija, rasa, vođa, država	Neprijateljs ke rase, države i nacije, anarhisti i komunisti, demokrate, psihički i fizički bolesni pojedinci	Jaka i teritorijalno ujedinjena nacija, jaka država, jak vođa, rasna čistoća, eugenetika, jaka vojska
Feminizam	Da	Da	Žene, muškarci	patrijarhat	Ekonomsko, političko i društveno oslobađanje žena od patrijarhata
Liberalni feminizam	Da	Da	Žene, muškarci, kapital	Patrijarhat, ekonomska diskriminacija žena	Ekonomska ravnopravnost žena i muškaraca, političko- pravna jednakost žena i muškaraca
Socijalistički feminizam	Veoma	Veoma	Žene, radnička klasa	Patrijarhat, kapitalizam	Istovremenim ukidanjem patrijarhata i kapitalizma, društvenim vlasništvom
Radikalni feminizam	Veoma	Veoma	žene	Patrijarhat, muškarci, crkva i religije	Ukidanjem patrijarhata, oslobađanje žena od muškaraca, ukidanjem formalnih religija,

					dominacijom žena
Anarho-feminizam	Najviše	Da	Žene i muškarc i	Patrijarhat, država, kapitalizam	Istovremenim ukidanjem patrijarhata, kapitalizma i države, slobodnom asocijacijom
Ekofeminizam	Da	Da	Žene, priroda	Patrijarhat, industrijsko uništavanje planete, zvanična religija,	Ukidanje patrijarhalnog dominiranja nad ženama i prirodom, jednakošću žena i muškaraca, život u saradnji sa prirodom
Religijski fundamentalizam	Ne	Malo	Crkva, vera, verski poglavari, branioci vere	Sekularizacija i laicizacija, pokreti za prava manjina, komunisti i liberali, nauka.	Uspostavljanje društveno-političkog poretka potpuno saobraženog sa moralnim učenjima vere. Ukidanje razlike između politike i religije.

Literatura

Čomski 1999: N. Chomsky, *Profit Over People: Neoliberalism and the Global Order*, New York: Seven Stories Press.

Čupić 1997: Č. Čupić, *Politika i zlo*, Beograd: Čigoja štampa.

Harvi 2005: D. Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press.

Hejvud 2004: E. Hejvud, *Politika*, Beograd: CLIO.

Hejvud 2005: E. Hejvud, *Političke ideologije, uvod*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Lok 2002: Dž. Lok, *Dve rasprave o vladi*, Beograd: Utopija.

- Mil 2007: Dž. S. Mil, *O slobodi*, Beograd: Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta.
- Marks 2009: K. Marks, *Komunistički manifest*, Beograd: Centar za libertetske studije.
- Molnar 2001: A. Molnar, *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi, 2. Klasične revolucije Nizozemska-Engleska-SAD*, Beograd: Samizdat B92.
- Neš 2006: K. Neš, *Savremena politička sociologija*, Beograd: Službeni glasnik.
- Nozik 2003: R. Nozik, *Anarhija, država i utopija*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Olivier 1999: R. Olivier, *The Failure of Political Islam*, London: I. B. Tauris Publishers.
- Pasmor 2002: K. Passmore, *Fascism, A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press.
- Rasel 1919: B. Russell, *Proposed Roads to Freedom*, New York: Henry Holt and Company.
- Šatle 1993: F. Šatle, *Enciklopedijski rečnik političke filozofije*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Vukašinović 2006: G. P. Vukašinović, *Političke teorije i stvaranje zapadnog modernog društva*, Beograd: Dosije.

Секција за новинарство

SARAJEVSKI ATENTAT I MLADA BOSNA – ODJECI I POSLJEDICE U KRALJEVINI CRNOJ GORI

Uvod

Prošlo je gotovo sto godina od Sarajevskog atentata, koji je bio povod za izbijanje Prvog svjetskog rata, a istorijska nauka nije u potpunosti rasvijetlila taj događaj, koji je promijenio sliku Balkana i Evrope. Brojna i protivriječna historiografska tumačenja, rasprave, članci, javnih poslenika i naučnika, ne samo istoričara nego i iz drugih naučnih disciplina nijesu u potpunosti naučno verifikovali činjenice vezane za ovaj događaja, koji je izmijenio savremeni svijet. Hici Gavrila Principa i bomba Nedeljka Čabrinovića pripadnika Mlade Bosne nijesu samo usmrtili austrougarskog prijestolonasljednika Franca Ferdinanda i suprugu mu Sofiju, razdramali “crno-žutu” monarhiju, nego od Vidovdana 1914-te ne prestaju da odjekuju, cijeli vijek pothranjujući prvenstveno (eks)jugoslovensko, ali u posljednje vrijeme evropsko, pa i svjetsko medijsko, političko, istorijsko...javno mnjenje. Uz umjetničke izložbe, kulturne i druge manifestacije posvećene stogodišnjici Prvog svjetskog rata u Evropi pojavile su se i knjige istoričara, publicista i novinara inspirisane sarajevskim atentatom koje su ponovo izvukle “duh iz boce” i pokušale da osvijetle tajnovitost tog događaja, koji zbog nedostupnosti najznačajnijih arhivskih dokumenata još pokriva izvjesna mističnost.

Kako nauka i novinarstvo, kao naučna disciplina imaju istinu kao osnovu karakteristiku, tj. zajednički imenitelj, prvenstveno je neophodno utvrditi okolnosti i razlog zbog kojih se pojavila organizacija Mlada Bosna, pa onda i njen karakter, odnosno cilj. Razlog više da se se otrgnu od zaborava dokumenta koja objašnjavaju suštinu tog par-ekselans svjetskog događaja su i nove knjige koje krajnje relativizuju dosadašnje opšteprihvaćeno tumačenje povoda ali i uzroka tadašnjeg Velikog rata, kasnije nazvanog Prvi svjetski rat.

Na aktuelnoj medijskoj i političkoj sceni su pokušaji revizije istorije da Austrougarska i tadašnja Njemačka nijesu bili uzročnici izbijanja rata već Rusija i Srbija, a pripadnici Mlade Bosne (u nekim zapadnoevropskim medijima) porede se s teroristima Al-Kaide. U tom kontekstu važno je istraživati i prikazati kako tadašnje javno mnjenje ne samo velikih evropskih-svjetskih sila, nego i malenih balkanskih kraljevina Crne Gore i Srbije, reaguju na pokušaj sila osovine da preurede kartu Balkana i Evrope. Uz već poznati stav tadašnjeg crnogorskog, srpskog i jugoslovenskog javnog mnjenja da je Austrougarska tamnica naroda, a Sarajevski atentat čin otporanjenom nasilju i teroru, inte-

---

* velizar.sredanovic@fvu.me

resantan je i naučni aspekt da je Mlada Bosna, multinacionalna i jugoslovenski opredijeljena. Tim više što nema ni Jugoslavije, u kojoj su slavljani pripadnici Mlade Bosne, upravo kao jedan od ugaonika ugrađenih u temelje države, koju su nagovijestili žrtvujući se na putu za njeno ostvarenje, što je bio san brojnih potlačenih jugoslovenskih generacija.

Kakav je odjek imao Sarajevski atentat u Kraljevini Crnoj Gori i kako je reagovalo crnogorsko javno mnjenje na skrivanje jedinog zavjerenika Mlade Bosne Muhameda Mehmedbašića, koji je uspio pobjeći austrougarskim istražnim organima u Nikšić? Kakve su posljedice julske krize, kako je Crna Gora prva objavila rat moćnoj carevini i koje su posljedice po javnu riječ i štampu u najmanjoj balkanskoj kraljevini uoči i tokom Velikog rata?

Korijeni Mlade Bosne

Mlada Bosna nije bila nikakva teroristička skupina, već jedna od organizacija mladih nacionalnih romantičara koji se javljaju kao reakcija na izuzetno jaku austrougarsku propaganda koja guši sve što je napredno i s nacionalnim predznakom, bilo srpskim, bilo muslimanskim, tj. bošnjačkim, bilo hrvatskim. Nije Mlada Bosna, naravno, osim samog čina neuspješnog atentata 1910-te na generala Varešanina, bosanskog guvernera ni po čemu ni mogla asocirati, a kamo li biti teroristička organizacija, kako neki političari, "istoričari", pa i umjetnici danas pokušavaju da joj spočitavaju. Ni po kakvom aktu, (ne)dijelu, činu... Istina je da ih je nadahnjivao kosovski-vidovdanski mit kao čin otpora prema imperijalnoj politici Otomanskog carstva, koje je vijekovima okupiralo znatan dio evropske teritorije. Raspadom Turskog carstva narodima u Bosni i Hercegovini nije svanulo, pa ni poslije Berlinskog kongresa 1878, kada je ponovo tiho okupirana novom kolonijalnom silom Austrougarskim carstvom, i to "de facto i de jure", kada su bez međunarodne saglasnosti prekršene odluke Berlinskog kongresa i nastupila aneksiona kriza 1908/9 g. Odjek takvih događaja bez presedana u međunarodnoj diplomatiji i istoriji samo dolijevaju ulje na vatru koja će, ipak sačekati vidovdansku iskru 1914-te, koja će, baš ovdje u Sarajevu zapaliti svijet.

U brojnim đačkim, studentskim, intelektualnim balkanskim krugovima, naročito u Austrougarskoj, među okupiranim narodima od Trsta, Zagreba, Praga, Budima, Pešte do Sarajeva jačaju nacionalno oslobodilačke ideje i uporedo sazrijevaju sa idejama za bolje i pravednije društvo u kojima neće biti potlačenih i gladnih, neprosvijećenih, u kojima neće biti važno "Ko se kako krsti-No čija mu krvca Grije dušu, Čije ga je mlijeko zadojilo", kako istaknu jedan od utemeljitelja jugoslovenske ideje mislilac, pjesnik, crnogorski vladika i vladar Petar II Petrović Njegoš. Upravo Njegoš, još u svoj vakat postavljajući filozofsko pitanje "Strašno pleme dokle ćeš spavati..." lamenirajući i prizivajući ka tamnom vilajetu "poniće će cvijeće, za daleko neko pokoljenje", jer "Uskrsnuća bez smrti nema"...

Prepoznajete li stihove i duboke misli koje vizionarski pobuđuju duh utamničanih južnoslovenskih naroda. O nužnosti ujedinjenja i jedinstvu jugoslovenskog naroda svjedoče i sljedeći Njegoševi stihovi: "Belo, bilo, bjelo I

bijelo, Listići su jednog cvjeta, U pupolj se jedan odnjihali”...Upravo taj jugoslovenski duh i najljepši izdanak jugoslovenstva je Mlada Bosna. U njoj su pupolj cvali iz trolisja: Srba, Bošnjaka i Hrvata. Nesumnjivo je da su pripadnici Mlade Bosne nadahnjivani “Gorskim vijencem” i “Lučom mikrokozma”, univerzalnim spjevovima o slobodi. No, genijalni Njegoš, kako piše dr Nikola Škerović (Nova Evropa, knjiga XI, broj 1, 1. januar 1925): “Nošen velikom mišlju oslobođenja svoje nacije, i ujedinjenja njena u jednu veliku, slobodnu, prosvijećenu “matu domovinu”, Njegošu je jedanko blizak i Beograd i Zagreb i Travnik i Dubrovnik i Skadar i Mostar. Za njega je jednako brat buntovni vezir bosanski Gradašćević, Ali-paša Rizvanbegović, Osman-paša Skopjak, kao i knez Aleksandar Karađorđević, ili ban Jelačić. Za njega je svejedno kako se ko krsti, i kako se zove; za njega je glavno da su oni sinovi jedne majke, jednog naroda, da su braća. Značaj i vrijednost svakojega cijenio je samo po tome koliko je koji mogao i bio voljan da učini za ostvarenje velike nacionalne ideje. On pritom nije precjenjivao svoju snagu, niti potcjenjivao sve teškoće koje stoje na putu ka ostvarenju njegove zamisli. On se napreže da svaku zgodnu priliku iskoristi da složi zavađenu braću, svjestan da se samo udruženim snagama moženacija osloboditi, za što je gotov svagda staviti svoj autoritet, svu snagu svoje junačke zemlje, na raspolaganje porobljenom jugoslovenstvu. Za njega je sporedno i to, ko će biti vođa nacije u njenoj borbi za oslobođenje – hoće li to biti Gradašćević, Karađorđević ili Jelačić. Glavno i jedino na što on misli, to je: oslobođena, ujedinjena i prosvijećena domovina”.

Ideja okupljanja i oslobađanja jugoslovenskih naroda koju su začeli Njegoš, podržavali i baštinili, Ljudevit Gaj, Štrosmajer i drugi, nije i jedina koja je inspirisala Mladu Bosnu, barem kad je riječ o slobodi. Imali su uzore i u garibaldizmu, ujedinjenju italijanskog naroda, konkretnije, ugledali su se na Mazzinijevu Mladu Italiju (La Giovine Italia), pa i prethodnim pokušajima, tj. neuspjelim atentatima iz juna 1910-te, Bogdana Žerajića na guvernera BiH Varešanina i Luke Jukića na bana Cuvaja, opet juna, ali 1912-te. Jednostavno, Njegoševa misao i ideja jugoslovenstva se ipak, ostvaruje tek kroz Mladu Bosnu, jer bosanskoj, odnosno jugoslovenskoj produhovljenoj omladini najveća religija je sloboda i vjera da će, uprkos austro-ugarskom teroru nad narodom, konačno promijeniti i spahijsko i carsko. Za pravdu i slobodu valjalo se i boriti, ali i žrtvovati. Ne potvrđuju li to i Principove riječi na suđenju zbog atentata: “Moje je bilo mišljenje da svaki koji ima dušu i osjećaja za narod koji pati, trebao bi da protestuje i učini što bilo, jer je osveta slatka i krvava..!”. Kao da je veliki pjesnik još tada ovjekovječio Gavrila Principa i Mladu Bosnu: “Blago tome ko do vijek živi, imao se rašta i roditi”.

Suđenje Mladog Bosni, o čemu i danas svjedoče i stenogrami sa procesa Principu i atentatorima nedvosmisleno ukazuju da su svi njihovi ideali, motivi, principi, stavovi inspirisani i zasnovani na idejama socijalne pravde i oslobođenja i ujedinjenja južnoslovenskih naroda. Uostalom, ne treba smesti sa uma činjenicu da Austrougarska ne samo da nije, kako je i obećala na Berlinskom kongresu 1878. g., obavila agrarnu reformu, nego je kao jedna, ipak, retrogradna

carevina zadržala feudalne odnose u Bosni i Hercegovini. Na kraju krajeva, Tursku okupaciju BiH je samo zamijenila Austrougarska, što potvrđuju i istorijski fakti, jer je 1878. upravljачku strukturu iz Istambula zamijenila bečka kruna. Tada je sa 200.000 vojnika crno-žute monarhije jedva poslije stotinu kravavih dana ugušila otpor naroda u Bosni, odnosno pretežno muslimanskih ili bošnjačkih ustanika koji je predvodio Hadži Lojo, ali koji su zdušno pomagali srpski trgovci, što su svi na kraju žestoko platili...

Kulminacija otpora Austrougarskoj tamnici naroda ovaplotiće se kroz Mladu Bosnu, koja je kroz Sarajevski atentat pokazala otpor socijalno i nacionalno potlačenih. Da je Mlada Bosna, multinacionalna i jugoslovenski opredijeljena svim svojim bićem potvrđuju i sastav zavjerenika među kojima su i Srbi i Muslimani-Bošnjaci i Hrvati-i Ilići, Čabrinovići, Čubrilovići, Grabeži... ali i Mehmedbašići i Kranjčevići... ..riječju mladobosanci ili omladina bosanska. No, ne u smislu kako su Kalajeva doktrina i uredbe crno-žute monarhije u Bosni i Hercegovini oktobrisale...već, kako je narod jugoslovenski porobljeni osjećao.... Kao u Njegoševom ostvarenju ideala jugoslovenstva-zajednička religija im je bila Pravda, a sloboda ideal za koji valja mrijet.

O pripadnicima pokreta Mlade Bosne i samom činu Sarajevskog atentata postoje brojni dokumenti, knjige, snimljeni su filmovi... I danas, sto godina kasnije, neiscrpn su izvor i motiv za kulturu i umjetnost, ali i naučni izazov. Motiv i povod za Veliki rat, gubitničke carevine iz tog perioda, danas reinkarnisane velesile, pokušavaju da spočitavaju onima koji su bili uz Rusiju, Francusku, Veliku Britaniju... Međutim, da je Austrougarska carevina uz zdušnu podršku Njemačke mnogo prije 1914-te bila pripremljena za osvajački rat i ostvarenje njihovih teritorijalnih pretenzija u Evropi ukazuje i Poćorekova najava rata koja figurira, čak godinu prije Sarajevskog atentata. Uostalom to se vidi i u njegovom dopisu još 28. maja 1913-teministru Bilinskom, sa aluzijom na Srbiju. Sve ovo je detaljno objavljeno u listu "Večernja pošta" u Sarajevu 1928, a u beogradskoj "Politici" 1931. godine. Konačno, raspuštanjem carskog parlamenta u Beču 16. marta 1914, završene su političke pripreme za objavu rata Kraljevini Srbije, a ratni jastreb Franc Konrad fon Hecendorf postavljen za šefa carskog generalštaba. Indirektno bečki dnevnik "Noje fraje prese" najavio je februara 1914-te neminovnost rata sa Srbijom, jer i ostali bečki listovi vode propagandnu kampanju o "dokazima" planiranja agresije Srbije na ovu moćnu carevinu.

Interesantno je kako su na atentat u Sarajevu 28. juna i julsku krizu u Evropi 1914-te, te ultimatum Kraljevini Srbiji reagovali crnogorski dvor, vlada, štampa i političko javno mnjenje.

Crnogorsko javno mnjenje poslije Sarajevskog atentata

Kralja Nikolu je vijest o ubistvu austrougarskog prestolonasljednika zatekla u inostranstvu pa je odmah po dolasku u svoju prijestolnicu 30. juna 1914-te poslao saučešće austrougarskom caru i proglasio petnaestodnevnu dvorsku žalost na Cetinju. Na vijest o ubistvu Ferdinanda, koja je bila u žiži svjetske javnosti, zvanični organ crnogorske vlade "Glas Crnogorca" se, baš kao

i članovi vlade, uzdržao od bilo kakvog komentara. U jedinom crnogorskom državnom glasilu u broju 33. od 3.jula 1914-te objavljena je samo kraća informacija o Sarajevskom atentatu, sljedeće sadržine: "U prošlu nedjelju poginuli su u Sarajevu austrougarski prijestolonašljednik nadvojvoda Franc Ferdinand i njegova supruga vojvotkinja od Hoenberga. Pali su kao žrtve strašnog atentata, izvršenog od strane nepromišljenih i eksalitarnih mladića. Atentati i onda kada nesrećom uspiju, vazda promašuju svoj cilj. Protivdruštvene i destruktivne teorije iz kojih su potekli, nose u sebi rođenu klicu propasti, jer zlo, po prirodnom zakonu, nikada ne može raditi dobro. A što još više povećava strahotu ovakvih zločina i što zaslijepljene oči ne mogu da vide ni bolesni mozgovi da shvate, - atentate ispaštaju hiljade nevinih, i krvave tragove – tragikom sudbine – peru suze na pravdi Boga postradalih nekrivih i nedužnih. Radi toga svega, bezumni teroristički akt usamljenih fantasta, naišao je i kod nas svuda na opšte žaljenje i na jednodušnu najoštriju osudu."

Dan kasnije, stvarnost je demantovala krajnju poruku ove informacije o "opštem žaljenju" i "jednodušnoj osudi". Crnogorski građani, odosno javno mnjenje imalo je sasvim drugačiji stav od crnogorske vlasti prema vidovdanskom događaju u Sarajevu koji je potresao svijet. Progoni Srba u Bosni i Hercegovini, optužbe Srbije za organizaciju Sarajevskog atentata, prijetnje i ratnohuškačko pisanje austrougarske štampe tim povodom, isprovocirale su nekoliko stotina demonstranata da se okupe 4, 5. i 6. jula na Cetinju. "Dalje održavanje demonstracija zabranila je vlada. Lično angažovanje kralja Nikole u sprečavanju demonstracija i izlazak pred Austrougarsko poslanstvo u javnom mnjenju Cetinja shvaćeni su kao njegovo suviše austrofilsko ispoljavanje", napisao je u monografiji istoričar Novica Rakočević (1983:166) istražujući odnose Crne Gore i Austrougarske u deceniji do početka Prvog svjetskog rata.

S obzirom da se do tada javnost u Crnoj Gori formirala, uglavnom, pod uticajem Gospodara, njegove vlade i štampe - ispoljavanjem građanskih demonstracija na Cetinju protiv Austrougarske 4, 5. i 6. jula crnogorsko javno mnjenje pokazalo je suprotan stav prema Gospodarevom pokušaju da u samom početku oblikuje javno mnjenje koje bi osudilo sarajevske atentatore ili makar zauzelo neutralan stav. Kao i kod „bombaške afere“(zavjere protiv Kralja Nikole) izazvan je sasvim suprotan efekat od onoga koji je crnogorska vlast željela postići kod građana, putem (polu)zvanične cetinjske štampe. Konkretno u ovom slučaju zvaničnog organa vlade „Glas Crnogorca“.

Ratna zbivanja koja su neminovno slijedila kao odjek Sarajevskog atentata, doduše u jednom kratkom periodu, pokazali su diplomatsku vještinu nezamjeranja Gospodara i crnogorske vlade i njihovo uspješno laviranje u zvaničnim odnosima Cetinja prema Beču i Beogradu povodom julske krize. U tom kontekstu u Rakočevićevoj monografiji o odnosima ove dvije države, posebno je interesantna glava 6 – „Pokušaj Austrougarske da Crnu Goru zadrži u neutralnosti“. Ovaj autor između ostalog navodi jedan malo poznat događaj: „Iako Crna Gora uopšte nije okrivljena za sarajevski atentat, jedan slučaj u vezi s tim događajem doveo je njenu vladu u veoma nezgodan položaj. Učesnik u

atentatu Muhamed Mehmedbašić uspio je 4. jula da pobjegne u Crnu Goru. Austrougarska obavještajna služba je ubrzo otkrila da se on nalazi u Nikšiću, pa je austrougarski ministar spoljnih poslova Berthold preko poslanika na Cetinju zatražio ekstradiciju Mehmedbašića. Zahtjev se zasnivao na austro-crnogorskoj konvenciji iz 1872. godine o predaji zločinaca. Izručenje Mehmedbašića bi se u krugovima Crnogoraca, srpskog naroda i progresivnog jugoslovenskog javnog mnjenja smatralo teškom izdajom, pa je i ministar spoljnih poslova odgovorio Bertholdu da je Mehmedbašić bio uhapšen u Nikšiću i da je priznao svoje sudjelovanje u atentatu, ali je u noći 14. jula zbog nebudnosti straže 'uspio da pobjegne'. Otud je, uz to, iznio što je sve vlada 'preduzela' da 'pronađe i uhapsi' atentatora. Vojni i politički krugovi Monarhije bili su duboko zainteresovani za izručivanje Mehmedbašića austrougarskim istražnim organima. Zato iz Beča opominju crnogorsku vladu da bi austrougarski istražni organi imali sve konce zavjere koji vode u Beograd, ukoliko bi Mehmedbašića imali u svojim rukama. Crnogorska vlada se, međutim, stalno izgovarala da i pored svih preduzetih mjera 'ne može da pronađe i uhapsi'. Izjave koje je davao crnogorski ministar spoljnih poslova ostavile su na austrougarskog poslanika utisak da crnogorska vlada ne snosi krivicu za bjekstvo Mehmedbašića, nego da je on 'uspio pobjeći' zaista zbog nebudnosti državnih organa u Nikšiću. Tako je Mehmedbašić ostao neotkriven u Crnoj Gori do izbivanja prvog svjetskog rata" (Rakočević 1983:166).

Na ultimatum Austrougarske i optužbe Srbije u julskoj balkanskoj krizi koja je potresala Evropu i svjetsko javno mnjenje Crna Gora se unaprijed solidarizovala sa Srbijom mada je imala ponudu austrijske diplomatije za neutralnost. Čak su Crnoj Gori u slučaju ratne apstinencije nudeni i teritorijalni ustupci, tj. povratak Skadra u njene granice, iz kojih je, baš Austrougarska svojedobno ultimatumom natjerala crnogorsku vojsku da napusti ovaj grad u balkanskim ratovima. Kralj Nikola je u vanrednom broju „Glas Crnogorca“ (od 28.jula) pozivajući se na odluke Crnogorske narodne skupštine i prije nego što je stigla vijest da je Austrougarska objavila rat Srbiji pozvao Crnogorce u borbu za oslobođenje srpstva i jugoslovenstva. Dakle, istoga dana kada je iz Beča objavljen rat Srbiji kralj Nikola je objavio ukaz o opštoj mobilizaciji crnogorske vojske. U tom istom broju objavljena je razmjena telegrama crnogorskog kralja i njegovog unuka regenta Srbije Aleksandra Karadorđevića. Crnogorski suveren piše: „Ponos srpskog plemena nije dopustio da se ide dalje u popuštanju. Slatke su žrtve koje se podnose za pravdu i nezavisnost narodnu. Moji Crnogorci su već spremni na granicu da ginu u odbrani Naše nezavisnosti“.

Na vanrednoj, tajnoj, sjednici 1.avgusta Crnogorska narodna skupština pored solidarisanja sa Srbijom i Rusijom, jednoglasno donosi odluku da se odmah objavi rat Austrougarskoj i „najodlučnije poziva Kraljevsku Vladu da na ta nasilja i nametnuti nam rat odgovori ratom“. Uslijedila je nota o prekidu

diplomatskih odnosa Crne Gore s Austrougarskom¹, objavljena u „Glasu Crnogorca“ (br. 39, od 7. avgusta), koju je potpisao i uputio crnogorski ministar spoljnih poslova Petar Plamenac, austorugarskom kolegi Bertholdu.

Poluzvanična cetinjska novina „Vjesnik“ u broju 28, od 1. avgusta, objavljuje da je Narodna skupština Kraljevine Crne Gore o svojoj Odluci obavijestila Narodnu skupštinu kraljevine Srbije i Gosudarstvenu dumu Rusije. „Glas Crnogorca“ u stopu prati Gospodara, pa će nakon objave rata Crne Gore Austrougarskoj 6. avgusta (24. jula) 1914. u broju 39. zvaničnog organa crnogorske vlade od 7. avgusta (25. jula) 1914. godine biti objavljeni nota o prekidu diplomatskih odnosa i ratna proklamacija kralja Nikole, koja glasi:

„*Crnogorci!* Još ne dospjeste da krv operete s vaših hrabrih mišica, a vaš stari kralj primoran je da vas i po treći put za nepune dvije godine dana pozove pod oružje, da vas po treći put povede u rat – u sveti rat za slobodu Srpstva i Jugoslovenstva.

Crnogorci! Sudbonosni čas je kucnuo! Crno-žuti barjak, koji od davnih vremena kao mora pritiska dušu jugoslovenskog naroda, razvio se da taj narod sad potpuno uništi, da njegove slobodne predstavnike, Srbiju i Crnu Goru, pregazi. Uzmičući pred najezdom silnoga Osmanije, Jugosloveni su se prilagođavali hrišćanskoj Austriji da se s njom zajedno opru najezdi sa Istoka. Oni su kod nje tražili spas života, a našli su grob svoje slobode. Nemilosrdna Austrija primala ih je ne kao pomagače za zajednički opstanak, već kao izmećare i uboge najamnike da njihovim mesom i krvlju njihovom štiti isključivo svoje sebične interese. Držala ih je kao bedem prema razjarenom Azijatu i gurala ih nemilosrdno na klanice njemačkih i italijanskih polja. Heroji bitke na Baucenu, gdje je slavni švedski kralj poginuo, bili su Jugosloveni. Krvlju svojom prelili su

---

¹ „Gospodine Ministre, 11. jula t.g. Carsko kraljevska Vlada bješe predala Vladi Srpskoj notu kojom tražase, od iste ništa manje nego odricanje suvereniteta Srbije u korist Monarhije. Kraljevska Srpska Vlada, radi očuvanja (spasenja) evropskog mira i da bi uštedila Evropi grozote rata učinila je, u odgovoru na tu notu, sve ustupke u Monarhiji, koji su se slagali sa dostojanstvom jedne nezavisne države. Vlada Njegovog Carskog i Kraljevskog Veličanstva nije htjela da se izjasni da je zadovoljna tijekom popuštanjem bez presedana, te je 15 t.m. objavila rat Srbiji i već ima osam dana kako pokušava da upadne u njeno zemljište, zagrožavajući njenoj nezavisnosti kao i onoj cijelog Srpskog Naroda. 19. jula t. g. Njemačka, saveznica Austrougarske Monarhije, objavi takođe rat Rusiji, zaštitnici Crne Gore. Crna Gora, spojena sa Srbijom jakim vezama jedne iste krvi, a privržena Rusiji nesalomljivim vezama vjekovne zahvalnosti, zgrožena takođe i ona sama, - kao što dokazuju agresivne mjere koje je Austrougarska preduzela duž njene granice, sa strane Dalmacije i Hercegovine, već od petanest dana, pa progonstvo Crnogoraca iz Monarhije, uzapćavanje naših brodova, oružani napad na granici Sandžaka – prinuđena je da izjavi da ne može ostati neutralna u toj borbi i da se mora takođe latiti oružja radi učešća u odbrani slobode srpskog naroda. U ime njenog Kraljevskog veličanstva Kralja, moga Uzvišenoga Gospodara, čast mi je izvjestiti Vašu Preuzvišenost da se Preuzvišenost, da se Vaša misija na Cetinju završila. Izvolite, Gospodine Ministru primiti uvjerenjem ogosobitog poštovanja. P. Plamenac. s.r.“

bojna polja Holandije i zalili obale Sjevernog mora, Adriju su joj, zaludu, samo oni očuvali. Beč, iz kojeg se sada naredbe daju za uništenje Srpstva očuvali su bedemi kostiju slovenskih. Za sve to Austrija je zahvalila Jugoslovenstvu nepravdom, gonjenjem, robovanjem i pakosnim sijanjem razdora među braćom, zašto je čak i crkvu kao sredstvo uzimala. Dok su lanci robovanja stezali Slovene u zemljama Monarhije, dotle su nosioci crno-žute boje čupali i iščupali srce Srbinovo – divnu Bosnu i Hercegovinu. Krvlju srpskom zaliveni Skadar i Drač oteli su nam svojim intrigama. A kad im se sve to pomoglo – kad su se slobodne srpske zemlje osnažene poslednjim ratovima, hvala budi bogu i junaštvu srpskom, spremale za novi kulturni život, kad su se slovenska braća našla zajedno u prostranoj crkvi sve Jugoslavije, sa amvona kojeg otpočela se propovijedati sloga, bratstvo i jednakost – latili su oružja da svoje zlobne namjere postignu da nas unište.

Crnogorci! Austrija je objavila rat našoj dragoj Srbiji objavila ga je nama; objavila ga je Srpstvu i cijelom Slovenstvu. Našu pravednu stvar uzela je u zaštitu moćna Rusija, predstavnica velikog Slovenstva i naša vjekovna zaštitnica, sa svojim prosvijećenim saveznicima.

Crnogorci! Krv se već lije na Dunavu, Savi i Drini; lije se na granicama naše moćne zaštitnice Rusije i njene saveznice Francuske pa sad ko je junak na oružje. Ko je junak nek slijedi koracima dva stara srpska kralja: da ginemo i krv prolivamo za jedinstvo i slobodu zlatnu. Na našoj su strani Bog i pravda. Mi smo htjeli mir, podmetnut nam je rat. Primate ga kao i uvijek, primate ga srpski i junački, a blagoslov vašeg starog kralja pratiće vas u svim našim podvizima. Živjeli moji mili Crnogorci! Živjelo naše milo Srpstvo! Živjela naša moćna zaštitnica Rusija i njeni saveznici!“

Fenomen crnogorske dnevne štampe u Velikom ratu

Poslije Sarajevskog atentata interesovanje za svjetska dešavanja u malobrojnoj crnogorskoj čitalačkoj publici bilo je veoma izraženo, pa se nametnula potreba za štampanjem većeg broja novina. Nedeljni listovi „Glas Crnogorca“ i „Vjesnik“ počeli su da izlaze dnevno, a u godinama koje su uslijedile osnivane su i gašene na desetine dnevnih listova i biltena. Crnogorska prijestonica Cetinje, koje je tih godina imalo samo tri hiljade stanovnika, mogla se nazvati i prijestonicom dnevne štampe ako se ima u vidu da se u junu 1914. godine, pojavio i treći dnevni list pod nazivom „Dnevne novosti“. Zaista, fenomen za posebno izučavanje.

Izdavač ovog dnevnika bila je „Štamparija Rajnvajn“, a urednik Mihailo Rajnvajn, nastavnik cetinjske gimnazije. Ovaj dnevni bilten, štampan na jednoj stranici, najčešće je donosio vijesti iz Korespodenc-biroa². Zbog burnih

---

²Korespodenc biro formiran pri Ministarstvu inostranih djela Kraljevine Crne Gore 1914. u vanrednim prilikama. Poput prethodnika Pressbira (takođe pri MID-u) iz 1912. i(li) Agencije uz list „Glas Crnogorca“ 1876-1878-da i Korespodenc biro je širio ratnu propagandu prema inostranstvu. Otuda i naziv agencije, tj biroa-Korespodent (što u prevodu znači dopisnik), jer su u njegovoj ponudi dominirali ratni izvještaji dopisnika s fronta, prerađivani u birou, uobličavani u propagandne tekstove i svrhe, uz kontrolu

događaja više puta štampana su po dva, pa čak i tri biltena dnevno, jer su vijesti s ratišta prestizale jedna drugu. Objavljeno je 47 brojeva, a kako su se u novinama često nalazile i neprovjerene vijesti, list je ubrzo došao u sukob sa policijom pa su 30. jula „Dnevne novosti“ zabranjene.

Tako se pojavljuje i fenomen cenzorskih makazica u vanrednim okolnostima, tj. slučaj ratne cenzure. Već dan kasnije isti izdavač objavljuje „Dnevne vijesti“, koje su nakon 15. brojeva takođe zabranjene, uz obrazloženje cenzora da šire alarmantne vijesti. Potom su osnovane „Najnovije telegrafске vijesti“ koje su nakon par brojeva zabranjene. Poslije cenzure nad „Narodnom misli“ prvim i jedinim opozicionim listom za vrijeme Nikoline vladavine i razorom štamparije „Narodne misli“ u Nikšiću, 1908. godine u Cetinju te 1914. nastavljena je neslavna istorija cenzure u Crnoj Gori.

Izdavač „Štamparija Rajnvajn“ osnovala je zatim „Dnevni list“, nezavisni politički organ i sa novim urednikom Milom M. Vujovićem i grupom intelektualaca oko njega, imao je više sreće. „Dnevni list“ je štampan na dvije stranice, u tri hiljade primjeraka, neprekidno godinu i po. Politička orijentacija lista je bila jugoslovenska, a otvoreno je pisao protiv njemačkog imperijalizma i italijanskog iredentizma. Čitao se uglavnom na frontu i bio dobro primljen. List je crpio informacije iz francuskih i italijanskih novina, ali i najsvježije informacije sa ostalih ratišta sila Velike antante, posredstvom francuskih radio-stanica na Lovćenu i kraj Ribnice u Podgorici, koje su dobijale informacije od radio-stanice Ajfelova kula. Uz brojne domaće vijesti i članke koje su obogaćivale „Dnevni list“ ali prije svega zahvaljujući uvijek svježim informacijama iz svijeta, ove novine bi odmah po štampanju naprosto „planule“. Interesantno je istaći da je Francuska jedno vrijeme stacionirala u crnogorsku prijestonicu svoj kolonijalni odred od 200 vojnika, a zbog koordiniranja akcija ratne flote imala je obavještajne punktove i centre radio-veze na Lovćenu i u Podgorici. Do 16. marta 1915. godine, kada su prestale da izlaze „Dnevne novine“, zbog nedostatka novinskog papira, izašlo je 188 brojeva ovih novina.

Boka kotorska je do 1918. godine pripadala Austrougarskoj. Politički život u njoj se razvijao pod uticajem srpskih i hrvatskih političkih partija. U vrijeme balkanskog rata Boka je osjetila potrebu da ima svoj dnevni list pa je u Kotoru 9. oktobra 1912. godine pokrenut „Dnevni vjesnik“. Vlasnik i izdavač bio je Stanko Ćirković, odgovorni urednik Julije Anterić, a list je štampala Bokeljska štamparija u Kotoru. „Dnevni vjesnik“ je redovno i sa simpatijama pratio operacije srpske i crnogorsku vojske protiv Turaka. List je bio antiaustrijski opredijeljen i redovno je isticao jugoslavensku državnu misao. Tako je u 38. broju od 28. oktobra, list javio da su u Zagrebu izbile demonstracije s povicima protiv hrvatskog bana Cuvaja. U broju 81. od 25. novembra 1918. list donosi rezoluciju predstavnika dalmatinskih opština i

---

Ministarstva unutrašnjih djela distribuirani drugim novinskim agencijama u svijetu, domaćoj i inostranoj štampi.

narodnih poslanika u kojoj se ističe da narod tog kraja sa pažnjom prati napredovanje Balkanskog saveza. „Dnevni vjesnik“ je donosio i kozerije na račun Turske i Austrije.

Slom crnogorske vojske i kraljevine

Usklađivanje vojnih planova i akcija vojski Crne Gore i Srbije (pod patronatom Rusije), poznatijeg kao „plan dejstva“ dvije države saveznice, očigledno nije uspjelo. Prema tom planu i dogovoru, za načelnika štaba Crnogorske vrhovne komande postavljen je srpski general Božidar Janković, koji je nezadovoljan zbog ponovnog osvajanja crnogorske vojske Skadra u junu 1915, protivno volji saveznika, podnio ostavku vrhovnom komandantu kralju Nikoli. Od naimenovanja srpskog pukovnika Petra Pešića za novog načelnika štaba „ova misija srpskih oficira u Crnogorskoj vrhovnoj komandi, nije samo više vojnička, ni onako otvorena i jasna kao dok je na njenom čelu bio general Janković, nego mnogo više politička, sa izvjesnim nimalo savezničkim korektnim, zadacima od strane Pašićeve vlade“, piše istoričar Jagoš Jovanović (Podgorica, 1998) i nastavlja: „Svojim radom prvo Janković, a zatim i Pešić, u nekim situacijama i obojica istovremeno, sumnjivo su manipulirali crnogorskom vojskom, namjerno su je rastrojavali i sve činili (objektivan rezultat je bio takav) da joj ubiju borbenu sposobnost. Raspored snaga su vršili tako da one nijesu mogle uspješno da dejstvuju ni na jednom sektoru fronta.“ Oko 40.000 skromno opremljenih vojnika crnogorske vojske s lakim naoružanjem, slabom podrškom i bez pomoći saveznika koja je izostala u ključnim momentima rata, punih godinu i po je držalo oko 500 kilometara fronta prema neprijatelju. Poslije početnih ratnih uspjeha na prekodrinskom frontu crnogorske u sadejstvu sa srpskom vojskom, osvajanja Skadra, ratna sreća se promijenila. Velika ofanziva Austrougarske vojske i njenih saveznika na Balkanu natjerali su srpsku vojsku na konstatno odstupanje. Srbija je okupirana, a njena vojska se povlačila zajedno s kraljem i vladom preko Albanije, do Krfa. Uz pomoć saveznika krfsko utočište primiće 110.000 vojnika, a ovo ostrvo postaće novo sjedište srpske vlasti. Za to vrijeme crnogorska vojska je držala odstupnicu srpskoj vojsci štiteći je od neprijateljskih dejstava preko Sandžaka, Hercegovine i Boke i ostala usamljena na balkanskom ratištu. Poslije čuvene Mojkovačke bitke 6, 7. i 8. januara u kojoj je Sandžački odred, pod komandom generala Janka Vukotića (već bivšeg predsjednika crnogorske vlade, pošto je zbog neslaganja sa Skupštinom podnio ostavku sa kompletnom vladom 13.(26).decembra 1915.godine) zaustavio je i u protivnapadu razbio mnogo nadmoćniju i brojniju vojsku Austrougarske. Tako su se Crnogorci, praktično, žrtvovali za braću Srbe da bi omogućili povlačenje i spas srpskoj vojsci, time i očuvanju njihove državnosti. Raspletom ratne drame i diktatom saveznika, tj. velikih sila pobjednica nakon Prvog svjetskog rata na prijedlog srbijanske vlade, predvođene Pašićem, umjesto zahvalnosti za sve što je Crna Gora uradila za Srbiju u tim teškim trenucima, umjesto austrougarske uslijediće saveznička okupacija pa prisajedinjenje Crne Gore Srbiji, odnosno Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, pod dinastijom Karađorđevića. Krajem 1915. opšti napad 50.000 austrougarskih vojnika

na Lovćenskom frontu, koji je branilo svega 8.000 Crnogoraca, s mnogo nadmoćnijom artiljerijom u odnosu na crnogorsku (12 prema 1), crnogorska vojska nije izdržala. Tako je poslije svega desetak dana nakon velike i slavne pobjede na Mojkovcu crnogorska vojska doživjela potpuni krah. Pad Lovćenskog fronta, nemogućnost odbrane crnogorske prijestonice usloveli su povlačenje kralja Nikole i vlade Lazara Mijuškovića (postavljen za predsjednika 22. decembra 1915) prvo u Podgoricu, a onda 17. januara 1916. u inostranstvo, što je rezultiralo rasulom vojske. Posljedice su bile lančane, a katastrofa potpuna jer prvi put u svojoj istoriji Crnogorci su na osnovu Odredbe o polaganju oružja od 25. januara (jer kralj Nikola i predsjednik vlade Mijušković nijesu potpisali kapitulaciju) položili oružje neprijatelju. Crna Gora je okupirana od strane Austrougarske, narod gladan i iznuren ratom, kao i prethodnim balkanskim. Crnogorska vlast se našla u egzilu. Sudbina crnogorske države bila je već tada zapečaćena. Okončanjem Velikog rata Crna Gora ostaće bez Gospodara i dinastije, koji će okončati u egzilu, a crnogorski narod bez svoje vjekovne države. Crnogorci će izgubiti sva nacionalna prava i postati manjina u novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, i to od vlasti koja se sastojala od predstavnika tri dominantna jugoslovenska naroda, nadasve srpske „braće“ i „bratske“ dinastije Karadorđević. Crnogorska državnost je nepriznata, a Crnogorci marginalizovani kao nacija, od onih kojima su bili vjekovni uzor kako se čuva sloboda i bori za nacionalno oslobođenje potlačenih na brdovitom Balkanu. Kralj Nikola se poslije Italije sa porodicom i saradnicima skrasio u Francuskoj. U početku je morao i da izdrži napade savezničke štampe ali i zvaničnih vladajućih krugova, zbog pokušaja da od Beča isposluje mir za Crnu Goru, koju je lansirala velikosrpska propaganda i što će predsjednik srbijanske vlade Nikola Pašić stalno „podgrijavati“ tvrdnjama saveznicima da je to plod tajnih pregovora crnogorskog kralja s česarevom diplomatijom. Gospodar je znao moć štampe pa se pred saveznicima preko novina i tokom diplomatske aktivnosti pravdao tako što je krivicu svaljivao na krnju crnogorsku vladu odnosno tri njena ministra koji su pokušali da potpišu kapitulaciju Crne Gore poslije okupacije Austrougarske. Tu vladu još su i nazivali „bezglava vlada“ jer je njen predsjednik Lazar Mijušković bio u emigraciji s crnogorskim kraljem. Zog toga je Mijušković nudio ostavku kralju, što je ovaj prokomentarisao u izjavi za tada uticajne pariske novine „Tan“: „Ostavku nijesam mogao da primim usljed onakve teške situacije u kojoj se nalazila moja zemlja“. Zato je mandat da sastavi prvu crnogorsku vladu u emigraciji ponudio Andriji Radoviću, koji je i formirao vladu u Bordou, gdje je bilo privremeno kraljevo sjedište. Francuska je omogućila crnogorskom suverenu da se približi Parizu, ali kako je bio „na ledu“ kod saveznika dozvolili su mu da se sa vladom preseli u parisko predgrađe Neji. Poslije kraljeve audijencije kod Poenkarea, predsjednika Francuske Republike, posjete i savezničke vlade kod crnogorskog suverena u Neji akredituju svoje veleposlanike. Kralj Nikola je bezuspješno pokušao da diplomatskim putem povрати poljuljani ugled i spasi ono što je izgubio u svojoj zemlji. No, rasulom crnogorske vojske izgubio je tron i kraljevinu, a Crnogorci viševjekovnu državu.

Štampa u Crnoj Gori pod austrougarskom okupacijom

Od 1.marta 1916. sva vlast u zemlji prelazi isključivo u ruke austrougarske vojne uprave. Od proljeća te godine civilni komesar za Crnu Goru baron Oto, bivši austrougarski poslanik pri dvoru Petrovića, uz crnogorski novac perper (uveden 1906) kao sredstvo plaćanja tokom austougarske okupacije Crne Gore u novčani opticaj uvodi još i austrougarsku krunu. Krajem ljeta 1916, preciznije 7.septembra, pokrenute su strogo kontrolisane „Cetinjske novine“, koje su uređivali oficiri Monarhije. Ovaj najznačajniji list za vrijeme okupacije objavljivan je na njemačkom i srpskohrvatskom jeziku, a štampan isključivo latinicom. Do kraja okupacije Crne Gore pod austrougarskim protektoratom na Cetinju će se izdavati još tri lista. U periodu od 1916. do 1918. nije se pojavio nikakav kvislinški list, premda su okupatorske snage štampale svoja glasila kojima su težili da se približe crnogorskom narodu. „Cetinjske novine“ su izlazile od 7.septembra 1916. do 19. oktobra 1918. Uz manje razlike u sadržaju od izdanja na srpskohrvatskom jeziku list je objavljivan i na njemačkom jeziku pod nazivom „Cetinger Zeitung“. List na njemačkom bio je namijenjen i izričito dijeljen austrijskoj okupacionoj vojsci. Urednici izdanja na oba jezika bili su austrougarski oficiri. „Cetinjske novine“ su bile informativno-političke. Okosnicu novina činile su vijesti sa fronta. Povremeno su objavljivane i presude austrijskih prijevika sudova nad crnogorskim rodoljubima. Veoma rijetko objavljivane su ostale vijesti ili reportaže iz Crne Gore.

„Ilustrovane cetinjske novine“ izlazile su u isto vrijeme kao „Cetinjske novine“ i bile su književni dodatak tog lista. Osim štampe na lijepom papiru ove novine donosile su i ilustracije i fotografije iz Crne Gore. „Preko ovog lista okupator je nastojao da stanje okupacije prikaže kao normalno, u svakom slučaju bolje nego što je bilo, jer sad tek i siromašna i zaostala Crna Gora dobija ono što je davno već svojina civilizovanog svijeta. Ona ima eto ilustrovanu reviju koja doprinosi u svojim podliscima kratke crtice i pripovijetke naprednih pisaca kao što su Anton Pavlovič Čehov, Vsevolod Garčin, Leonid Andrejev, Ivan Vazov, Henrih Sjenkijević, K.M.Stanijukov, Selma Lagerlef, Lav Tolstoj, Branislav Nušić, Petar Kočić, Adam Mickijević i dr. (Martinović 1965: 207).

Pred sam kraj okupacije Austrougarske monarhije, Vojno povjerenstvo za Crnu Goru počelo je da štampa „Najnovije vijesti“, bilten na srpskohrvatskom, štampan latinicom. Jedini broj ovih novina izašao je 25. oktobra 1918. godine, i to je sve što se zna o tim okupatorskim novinama. Službeni list Vojnog guvernerstva bio je „Vjesnik naredaba c. i. k. Vojne uprave u Crnoj Gori“, koji je na srpskohrvatskom štampan i na ćirilici i na latinici, a na njemačkom jeziku pod nazivom „Verordnungsblatt der K. u. K. Militarverwaltung in Montenegro“. Redakcije svih okupacionih listova u Crnoj Gori činili su članovi okupacionih, austrougarskih oružanih snaga. Međutim, bez obzira što su ove okupatorske novine ili neprijateljske (kako su ih još nazivali) izlazile u kontekstu austrougarske propagnadne mašinerije, tj. interesa i tendencija crno-žute monarhije - i sa ono malo informacija iz crnogorske svakodnevice tog perioda i brojnim fotografijama crnogorskog ambijenta te

četiri novine ostale su značajno svjedočanstvo o jednom teškom periodu Crne Gore.

Zaključak

Kulminacija otpora austrougarskoj tamnici naroda ovaplotiće se kroz Mladu Bosnu, koja je Sarajevskim atentatom pokazala otpor socijalno i nacionalno potlačenih. Da je Mlada Bosna, multinacionalna i jugoslovenski opredijeljena svim svojim bićem potvrđuje i sastav zavjerenika među kojima su i Srbi i Muslimani-Bošnjaci i Hrvati.

Za razumijevanje julske krize 1914. na Balkanu i posljedica Sarajevskog atentata u Evropi, te analize karaktera javnosti u Crnoj Gori i okolnosti pod kojima se formira crnogorsko javno mnjenje u vezi s tim slučajem, imamo pojavu dvostrukih tendencija. Pokušaj uticaja medija na javnost kao oprobani recept fenomena gospodarske javnosti i demonstracije građana kao novu dimenziju političkog javnog mnjenja u sferi javnosti. S obzirom da se do tada javnost u Crnoj Gori formirala, uglavnom, pod uticajem Kralja Nikole I Petrovića, njegove vlade i štampe - ispoljavanjem građanskih demonstracija na Cetinju protiv Austrougarske 4, 5. i 6. jula 1914. crnogorsko javno mnjenje pokazalo je suprotan stav prema Gospodarevom pokušaju da u samom početku oblikuje javno mnjenje koje bi osudilo sarajevske atentatore ili makar zauzelo neutralan stav. Kao i kod „bombaške afere“ (zavjere protiv Kralja Nikole) izazvan je sasvim suprotan efekat od onoga koji je crnogorska vlast željela postići kod građana, putem (polu)zvanične cetinjske štampe. Konkretno u ovom slučaju zvaničnog organa vlade „Glas Crnogorca“.

O malo poznatom događaju vezanom za skrivanje u Crnoj Gori jedinog izbjeglog učesnika u Sarajevskom atentatu Muhameda Mehmedbašića, koji je boravio u Nikšiću sve do izbijanja Prvog svjetskog rata, jeste upravo rezultat reakcije crnogorskog javnog mnjenja, odnosno odjek na taj sam čin i htijenja Mlade Bosne. Atentatora Mehmedbašića su crnogorski dvor i vlada zaštitili od izručivanja austrougarskim vlastima, uprkos crnogorsko-austrougarskoj konvenciji koja ih je na to obavezivala. Međutim, takav zvanični stav donesen je na pritisak javnog mnjenja, odnosno poslije narodnih demonstracija uperenih protiv Austrougarske na Cetinju, u Nikšiću i još nekim crnogorskim varošima.

Kako je javnost u Crnoj Gori u dužim periodima bila uslovljena tzv. gospodarskim javnim mnjenjem i mentalitetom, pokazalo se da javnost u Crnoj Gori ima i latentan karakter u određenim situacijama. Jednostavno, političko javno mnjenje, prije svega građansko, reaguje tek u ekstremnim situacijama kada bivaju ugroženi vitalni interesi Crnogoraca i vrijednosti zajednice. U ovom slučaju zbog solidarnosti sa braćom Srbima i drugim potlačenim narodima u Bosni i Hercegovini, radi Srbije i vjekovne zaštitnice Rusije. Primjerom, demonstracija crnogorskog javnog mnjenja povodom julske krize na Balkanu, kao posljedice Sarajevskog atentata, pokazalo se da javnost u Crnoj Gori ima latentan karakter. Pored dominantnog Gospodarevog uticaja na štampu, a preko

nje i oblikovanja javnog mnjenja u smjeru koji odgovara crnogorskoj vlasti (propagande putem zvanične i poluzvanične štampe) u vezi s događajima izazvanim Sarajevskim atentatom pokazali su da građansko i(li) političko javno mnjenje reaguju drugačije od pokušaja nametanja početnog zvaničnog državnog stava, tj. stava crnogorske vlasti - o neutralnosti, odmah nakon krvavog vidovdanskog atentata nad Ferdinandom.

Kasniji razvoj događaja doprinio je da veliko interesovanje crnogorske javnosti za informacijama o događajima na bojištima u Velikom ratu bude nadomješteno osnivanjem i štampanjem više dnevnih listova i brošura u crnogorskoj prijestonici, upravo u periodu Prvog svjetskog rata, što je svojevrstan ne samo medijski fenomen. Te 1914. u maloj varoši Cetinju, uz periodiku, izlaze čak četiri dnevna lista – “Glas Crnogorca”, “Vjesnik”, “Dnevni list” i “Dnevne vijesti”, kao i tri dnevna biltena. Uz autohtone crnogorske dnevne novine koje su na Cetinju, za svega tri hiljade građana, izlazile do sloma crnogorske vojske i države, u periodu od sredine 1916. do 1918.g, austrougarski okupatori štampali su još četiri svoja lista kojima su, bezuspješno, težili da se približe crnogorskom narodu.

Posljedice Sarajevskog atentata i Prvog svjetskog rata su nestanak četiri carevine: Rusije, Njemačke, Austrougarske, Turske, što je uslovalo stvaranje novih država i prekompoziciju evropske mape. Neki narodi su dobili slobodu i državu, a Crna Gora i crnogorski narod su odlukom velikih sila izgubili i kraljevinu i državu. Kralja Nikolu I Petrovića, koji je 1921. umro u izgnanstvu nadživio je crnogorski državni glasnik “Glas Crnogorca” (ugašen 1922) u čijem je vanrednom broju 28. jula 1914. Gospodar pozivajući se na odluke Crnogorske narodne skupštine, i prije nego što je stigla vijest da je Austrougarska objavila rat Srbiji, pozvao Crnogorce u borbu za oslobođenje srpstva i jugolovenstva. Tako je sa mape Evrope zauvijek iščezla najmanja balkanska kraljevina, a njene novine koje je Nikola I i osnovao još 1871. ostale su da i u izgnanstvu svjedoče o tragediji jedne dinastije i crnogorskog naroda, koji su uprkos tome što su bili na strani saveznika i sila pobjednica u Velikom ratu ispalili gubitnici i ostali bez vjekovne države.

Literatura

- Jovanović 1998: J. Jovanović, *Istorija Crne Gore*, Podgorica: CID.
- Kovačević, Miljić 2005: priredili B. Kovačević, M. Miljić, *Crna Gora i Crnogorci u „Novoj Evropi“*, Podgorica: Pobjeda.
- Martinović 1965: N. S. Martinović, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493-1945*, Beograd: JIN.
- Rakočević 1983: N. Rakočević, *Crna Gora i Austrougarska 1903-1914*, Titograd: Istorijski institut SR Crne Gore.
- Savremeni svet 1983: *Ilustrovana istorija sveta*, četvrti tom, Ljubljana: Mladinska knjiga.

Sredanović2007: V. Sredanović, *Javnost i mediji u Crnoj Gori*, Cetinje: Obod.

Ostali izvori

- “Cetinger Zeitung”, Cetinje
- ”Cetinjske novine”, Cetinje
- „Cetinjski vjesnik“, Cetinje
- “Dnevni list”, Cetinje
- „Dnevni vjesnik“, Kotor
- “Dnevne vijesti”, Cetinje
- „Glas Crnogorca“, Cetinje
- “Ilustrovane cetinjske novine”, Cetinje
- “Noje fraje prese”
- „Politika“, Beograd
- „Tan“, Pariz
- „Večernji list“, Beograd
- „Vjesnik“, Cetinje

RECEPCIJA EKSTERNIH AGENASA UTICAJA KOD PRODUKCIONOG PODSISTEMA LOKALNE ŠTAMPE**

Uvod

Složena medijska scena u Srbiji obeležena je čestim izmenama zakonske regulative, nizom protivrečnih odluka i prilično očiglednom težnjom da se novinarstvo stavi u „dozvoljen“ okvir. Zakonska regulativa bazirana je na sledećim medijskim i zakonima koji imaju uticaja na rad medija: Zakon o izmenama i dopunama zakona o uređenju sudova – odredba o medijskim sporovima, Zakon o javnom informisanju i medijima, Zakon o elektronskim medijima, Zakon o javnim medijskim servisima, Zakon o telekomunikacijama, Zakon o sedištima i područjima sudova i javnih tužilaštava – odredba o medijskim sporovima, Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu, Zakon o elektronskim komunikacijama, Zakon o autorskim i srodnim pravima, Zakon o oglašavanju, Krivični zakonik, Krivični zakonik – odredba o ugrožavanju novinara pretnjom, Krivični zakonik – odredba o uvredi, Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, Zakon o izmenama i dopunama Zakona o radu, Zakon o radu, Zakon o udruženjima i Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja¹. Uprkos formalnom postojanju zakonskog okvira koji posredno i neposredno reguliše medijski sistem, svakodnevnne su primedbe na rad medijskog sistema i na pritisak kojem je medijski sistem izložen uprkos jasnim zakonskim normama koje bi trebalo da ga štite. Zakon o izmenama i dopunama Zakona o javnom informisanju, znatno je pooštrio kaznenu politiku, uveo nekoliko privrednih prestupa koji vode do zabrane i gašenja medija, proglašen je neustavnim te je avgusta 2014. godine usvojen set novih medijskih zakona: Zakon o javnom informisanju i medijima, Zakon o elektronskim medijima i Zakon o javnim medijskim servisima. Dobra ilustracija medijske slike u Srbiji je i Zakon o oglašavanju koji, iako restriktivan, nikada nije poštovan, pa je Republička radiodifuzna agencija² prošle godine podnela prijavu protiv svih nacionalnih emitera zbog kršenja tog zakona. U Izveštaju o pritiscima i kontroli medija u Srbiji, Saveta za borbu protiv korupcije (2011: 1–46) navodi se da

---

* kokacns@gmail.com

** Rad je rezultat istraživanja na projektu „Digitalne medijske tehnologije i društveno obrazovne promene“, Ministarstvo za obrazovanje, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ <<http://www.uns.org.rs/zakoni.html>>, 15. 9. 2014, 19x.

² Usvajanjem novog zakona jula 2014. god. RRA preimenovana u Regulatorno telo za elektronske medije.

državne institucije troše milionske sume za oglašavanje u medijima čime posredno i neposredno krše spomenuti zakon i utiču na uređivačku politiku medija. Dodajmo i to da su ekspertske grupe i Vlada Srbije uradile Medijsku strategiju do 2016. godine, usvojena septembra 2011. godine, čija je najvažnija tačka povlačenje države iz medija, osim u posebnim slučajevima kada je državno vlasništvo propisano zakonom što je ispratio i najnoviji Zakon o javnom informisanju.

U cilju oslobađanja medija od eksternih uticaja, u Evropi uporedo traju dva procesa: *deregulacija* (podrazumeva popuštanje državnih stega, uticaja i kontrole) i *stvaranje novog regulatornog okvira* (svojevrni transnacionalni konsenzus o sadašnjosti i budućnosti medijskih sistema). Proces deregulacije, posebno, određuje uslove u kojima nastaju i funkcionišu slobodni štampani mediji. Novi mediji u koje svrstavamo i onlajn izdanja štampanih medija, takođe posmatramo kroz prizmu deregulacije, najviše zbog činjenice da ova oblast sama po sebi izmiče kontroli i regulaciji. Naravno, primeri destruktivnog sajber komuniciranja delom opravdavaju napore za uspostavljanjem regulatornih pravila veoma srodnih cenzuri, najopasnijem eksternom agensu uticaja na medijske sisteme uopšte. Unapređivanje sistema slobodnog javnog informisanja podrazumeva usaglašavanje domaćeg pravnog okvira i prakse sa međunarodnim i evropskim regulatornim okvirom i iskustvom, obavezu države da ih poštuje i primeni, kao i jačanje kapaciteta i obavezu svih učesnika u procesu javnog informisanja da rade u javnom interesu, za dobrobit građana i svih društvenih grupa. Republika Srbija svojom Medijskom strategijom sve navedeno jasno definiše. Jedan od složenijih i teže dostižnih uslova za unapređivanje i transformisanje medijskih sistema na lokalnom nivou jeste njihovo oslobađanje od lokalnih ekonomskih i političkih uticaja. Drugi uslov je svesnost medijskih produkcionih podsistema na lokalnom nivou, pre svih redakcijskog menadžmenta i novinara, o modelima eksternih pritisaka, odnosno cenzure u njihovom medijskom sistemu. Istina, u medijsku regulativu u Srbiji ugrađena su opredeljenja o slobodnom protoku informacija, zabrani cenzure, nezavisnosti medija od uticaja politike i ostalih centara moći, slobodnom osnivanju štampanih glasila bez ikakvih prethodnih dozvola, osnivanju nezavisnog regulatornog tela za oblast radiodufuzije, transformaciji državne radio televizije u javni servis uz garancije nezavisnosti i autonomije, uvođenju medijskog tržišta i vlasničkoj transformaciji medija, sprečavanju nedozvoljene vlasničke koncentracije. Međutim, istina je i to da ma koliko regulativa bila demokratska, način njenog usvajanja i primena često su daleko od toga.

Sloboda je jedna od univerzalnih vrednosti

Medije, odnosno novinare teoretičari medija nazivaju „četvrtom silom“ (Žaket 2007 143: 214) u državi (pored egzekutivne, legislativne i jurisdiktivne), a moderne demokratije se danas nazivaju *medijskim demokratijama* (Kelner 2006: 23). Neminovna su pitanja: Šta se skriva iza ovakvih naziva? Kakvu moć

zaista imaju mediji? Na kojim osnovama se ta moć zasniva? Kako se može opisati funkcija štampe i medija uopšte, u interakciji svih delova intermedijarnog sistema? U svim odgovorima na ova pitanja nalazi se i reč sloboda ili neka od njenih tekovina. Šta daje slobodu medijima? Čedomir Čupić smatra da je: „... za održanje slobode potrebno znanje, iskustvo, odgovornost i hrabrost. Sloboda se osvaja, ona se ne daje. Sloboda se može zloupotrebiti u ime slobode. Ne može se prihvatiti bilo čija apsolutna sloboda. U upotrebi slobode u javnom prostoru trebalo bi praviti razliku između slobode mišljenja i izražavanja od slobode delovanja i ponašanja. Medijske slobode pokazuju koliko je jedno društvo slobodno i otvoreno. Odbrana i garantovanje slobode informisanja ne sme se dovoditi u pitanje. Mediji u službi bilo koje moći, izvan sopstvene moći, izneveravaju svoju misiju, mesto i ulogu u društvu i državi, i dovode sopstvenu slobodu u pitanje. Manipulacija, propaganda, mandarinstvo, slugeranstvo u novinarstvu kao najizloženijem medijskom podsistemu, su protiv slobode medija...“ (Čupić 2010: 211–221).

Poseban značaj u osvajanju medijske slobode u 21. veku, i kod medijskih stvaralaca i kod korisnika medija, daju lične kompetencije od veštine čitanja medijskog teksta do prepoznavanja uticaja eksternih agenasa na medije i njihove korisnike. Pod eksternim agensima uticaja podrazumevamo: uticaj društvenog, političkog, ekonomskog, kulturnog konteksta, ulogu/e regulatora, ulogu/e cenzora. Sve ineresne grupacije: političke, ekonomske, kulturne, umetničke ili neke druge bave se radom sa javnošću, što znači da oni ciljano koriste medije. Politička ili bilo koja druga akcija u modernim državama i u masovnim društvima više nije moguća bez pomoći masovnih medija, usvaja se i prosleđuje putem masovnih medija. Sa druge strane, sama odluka države da izađe iz medija, da odustane od kontrole, zabrana cenzure, ne garantuju slobodu medija. Hipotetički – to je moguće jedino istinskim izlaskom države iz svake vrste uticaja na medije. Praktično gledano – to je posve neizvodljivo i u najuređenijim sistemima, a pogotovo je nemoguće u društvima u tranziciji kakvo je društvo u Srbiji. Ipak, uz uvažavanje svih okolnosti, dužnost javnih institucija jeste da osiguraju demonopolizaciju kontrole javnog mišljenja putem medija. Koncentracija vlasništva nad medijima, korporativni način upravljanja i uopšte, sve karakteristike liberalnog tržišta, ograničili su različitost mišljenja koje je ranije bilo zastupljeno u mnogobrojnoj, zaista veoma različitoj štampi. Kako ovaj proces više ne može krenuti unatrag, jasan zakonodavni okvir, jasna struktura izdavačkih kuća, transparentna vlasnička struktura, dekoncentracija vlasništva nad medijima, sprečavanje monopola bilo koje vrste, ipak su jedini mogući put. Država propisima osigurava i garantuje različitosti i slobodu mišljenja u medijskim redakcijama, kao i transparentne i demokratske procese odlučivanja uz podršku unutrašnje samoregulacije.

Pravci promena u medijskom sistemu

Posebno je pitanje kako sve što je dobra praksa ili bar praksa kojoj teži razvijeni svet, primeniti ili bar delimično uključiti u medijski sistem Srbije? Posebno lokalni, pre svih sistem štampanih medija, i tako mu obezbediti opstanak kao „četrtoj vlasti“, kako bi rekli liberalni mislioci s početka devetnaestog veka, za razliku od „četrvog staleža“, kako su u to vreme štampu nazivali konzervativniji teoretičari (Žaket 2007: 143–214). Činjenica je da su i jedni i drugi štampanom medijskom sistemu priznavali status koji je već tada bio respektabilan. Stalna težnja za takvim statusom štampanih, ali i ostalih medija koji su „čuvari kapija“, „psi čuvari sistema“ (Bulatović 2009: 43), što su uobičajeni nazivi u teoriji medija, trebalo bi da markira promene u našem medijskom sistemu, koje vode ka približavanju idealu slobodnog protoka informacija, mišljenja, stavova, kroz medijski pluralizam i slobodno osnivanje medija; distanciranju medijskog sistema od eksternih agenasa centara moći, pre svega same države, zatim krupnog biznisa, vojnostrateških centara, verskih uticaja, uticaja lokalnih političkih i ekonomskih zajednica i dr.; uvođenju zdravog i transparentnog medijskog tržišta, dakle ukidanja državne svojine nad medijima.

Put do opisanih promena, dug je i kompleksan, prepun nedorečenosti, izbegavanje pozitivnih regulatornih normi je pravilo. Na delu su tradicionalni eksterni pritisci – politički, centara ekonomske moći, klasična cenzura i autocenzura. U posebno teškoj situaciji je lokalni štampani medijski sistem, koji se pod uticajem oglašivača i spin majstora suočava sa svim modelima cenzure, pa i onim do juče sporadičnim: eksternim strategijama cenzure – strateškim zataškavanjima i strateškim inscenacijama. Na lokalnom nivou, u odnosu na štampane medije naročito, eksterni pritisci posebno uzimaju maha, uprkos pozitivnim regulatornim normativima, a modeli tog uticaja su inovirani i usklađeni sa potrebama i zahtevima savremenog liberalizovanog tržišta. Ovih briga nisu lišeni ni mediji u mnogo razvijenijim zemljama, naročito štampani i posebno lokalni. Posmatrano iz ugla našeg rada, u najvećim problemima i pod najvećim udarom su produkcioni podsistemi posebno novinari. S tim u vezi teoretičari ukazuju na pet prepreka koje stoje na putu medijskim slobodama, tzv. „okovima štampe“ (Brigs, Kobli 2005: 35–72):

– tehnološke prepreke (kao najstariji, ovaj „okov“ polako nestaje i jasno je da će najlakše biti prevaziđen);

– „okovi“ političke prirode (prednjače po uticaju na produkcioni podsistem, redakcijski menadžment i novinare; kroz istoriju, crkva i kruna (Gocini 2001: 49) suzbijali su razvoj slobodne štampe od njenog nastanka, danas smo svedoci da i u najzrelijim demokratijama, političke elite na vlasti nastoje da cenzurišu ili daju iskrivljen prikaz medijskog sadržaja);

– ekonomske nedaće (pretnja štampanim medijima, traje još od kraja 19. veka, kulminirala je najnovijom ekonomskom krizom svetskih razmera; korišćenje medija isključivo kao sredstvo za sticanje profita produkcioni podsistem u

štampanim medijima, novinare i urednike ponovo uvodi u svet cenzure i autocenzure);

– konzervativnost produkcionog medijskog podsistema, oličena u zastarelim idejama i metodama rada ili u niskom pragu svesnosti o pogubnosti eksternih uticaja na medije, ne pripada eksternim agensima uticaja na štampane medije, ali nastaje pod uticajem njihovog dugog i upornog delovanja (ovaj „okov“ retko se pominje, istraživači se retko odlučuju da se time bave, pošto osim interdisciplinarnog pristupa zahteva i pristup generatorima uticaja, dakle drugoj strani, što je i u najdemokratičnijim sistemima teško izvodljivo. Neopravdano je retko u fokusu poslednja prepreka, inače uobičajena u lokalnoj kulturi medijskih sistema i njihovih produkcionih podsistema) (Gocii 2001: 49).

Teoretičari navode da se „... u zemljama u tranziciji nameću dva osnovna pravca promena u medijskim sistemima i njihovim produkcionim podsistemima: demokratska transformacija sa jedne strane i profesionalna transformacija sa druge“ (Veljanovski 2009: 365–377). Prvi pravac promena podrazumeva odgovornost vlasti, zakonodavca, institucija, dakle države, a drugi, samih medijskih poslenika, pre svih redakcijskog menadžmenta i novinara, a zatim njihovih udruženja i asocijacija, dakle, profesionalaca i uz njih ostalih aktera iz sfere javnosti.

Prvi izveštaj o stanju medijskih sloboda u Srbiji (Medijske slobode Srbije u evropskom ogledalu 2012: 1–83) baziran na 27 indikatora Saveta Evrope pokazuje da se u našoj zemlji u potpunosti ostvaruju samo četiri od 27 evropskih standarda medijskih sloboda, dok za većinu ostalih postoji relativno dobra zakonska osnova, ali ne i praksa. Izveštaj je rezultat zajedničkog rada organizacija *Civil Rights Defenders*, *ANEM*, *NUNS*, *NDNV* i *Lokal press*, a sadrži pravnu i komunikološku analizu podataka o zakonskom, političkom, ekonomskom i profesionalnom okruženju funkcionisanja medijskog sistema u Srbiji. Rezultati istraživanja sa reprezentativnim uzorkom pokazuju da svega 2% anketiranih glavnih redakcijskih menadžera smatra da su medijske slobode i novinarska prava potpuno ostvarivani, 72% smatra da mediji nisu zaštićeni od političkog uticaja u svakodnevnom poslu, dok 66% njih navodi da se u praksi ne poštuje princip da visoke upravljačke pozicije u medijima ne mogu dobiti ljudi jasne partijske pripadnosti. U izveštaju se posebno upozorava na značajna izdvajanja države za oglašavanje u medijima, što je posebna vrsta eksternog uticaja na štampani medijski sistem. Primera radi, samo u toku 2011. godine iz državnog budžeta u svrhe oglašavanja potrošeno je oko 40 miliona evra. Ako se zna da je u 72% anketiranih medija prosečna plata bila manja od 30.000 dinara i da su štampani mediji direktno zavisni od oglašivača, a država se pojavljuje kao najveći oglašivač – nije potrebno posebno objašnjavati kako dolazimo do zaključka da u medijskom sistemu ne može biti govora o slobodnom pristupu i konstrukciji medijskih sadržaja. Posledica je očigledna: u Srbiji se samo četiri evropska standarda medijskih sloboda u potpunosti ostvaruju: sloboda ulaska u novinarsku profesiju, sloboda pristupa internetu i stranim medijima, razdvojenost učešća u izvršnim organima vlasti od profesionalnog obavljanja

medijskih poslova i ograničenost prava medija na ekskluzivno izveštavanje o događajima od izuzetnog javnog značaja. U svim drugim oblastima drastična su odstupanja od evropskih standarda, a naročito u: medijskoj ekonomiji, nezavisnosti medija od političkih uticaja, radno-socijalnim pravima i bezbednosti novinara. Interesi vladajuće političke elite, specifični interesi velikih skrivenih medijskih vlasnika, nepovoljan ekonomski ambijent medijskog funkcionisanja, dodatno pogoršan uticajem svetske i domaće ekonomske krize, sprečavaju promene koje većina medijskih profesionalaca smatra nužnim. Jedan od prioriteta promena u funkcionisanju medijskog tržišta organizovanog na drugačiji način, trebalo bi da budu radna i socijalna prava produkcijskih podsistema, novinara i urednika pre svih, s obzirom na odgovornu i značajnu vrstu posla koji obavljaju za društvenu zajednicu. Svaka reforma glavnih medijskih zakona, kako je predviđeno Strategijom razvoja sistema informisanja, morala bi da počne sa regulacijom uloge države, a zatim i strukturno nezavisnih regulatornih tela, u medijskom sistemu. Samo povlačenje države iz medijskog vlasništva, ako ono ne znači i njegovu potpunu zamenu novim modelom odnosa vlasti i medija na bazi finansiranja usluga medija prema javnom interesu, neće doneti željene promene.

Cenzura prati štampanu reč u Srbiji

Među stručnjacima još uvek postoji spor o tome na koji način bi trebalo meriti slobodu medija, ali niko, međutim, ne spori da je ocenjivanje medijskih sloboda, kao vrsta javnog nadzora nad pitanjem od značaja za celokupno društvo, potrebno i korisno. U svetu postoji više od 20 inicijativa za formulisanje standardizovanog instrumenta za merenje razvijenosti medijskih sloboda. Svoje liste indikatora su razvili: Freedom haus, Reporteri bez granica, IREX (Indeks održivosti medija), Svetska banka, Komitet za zaštitu novinara, Evropska federacija novinara, Medijski institut Južne Afrike, itd. Svima je zajedničko shvatanje slobode izražavanja kao osnove za sve ostale demokratske slobode i kao pokazatelja ukupnog stepena ostvarenja slobode i poštovanja ljudskih prava u jednom društvu. Oni dele i uverenje da ocene ambijenta u kome mediji funkcionišu pomažu da se utvrde problematična pitanja i potencijalni nedostaci medijskog sistema i da se definišu nova operacionalna ili sistemska rešenja koja će unaprediti slobodno delovanje medija. Zastupljene su klasične evropske liberalno-pluralističke vrednosti u pravnom, ekonomskom, političkom i profesionalnom ambijentu slobodnog medijskog rada (Medijske slobode Srbije u evropskom ogledalu 2012: 1–83) potrebna je zakonska zaštita prava na slobodu izražavanja i informisanja; vlast mora biti otvorena za medije, a novinari moraju imati slobodu da kritikuju državne funkcionere; država ne treba da bude prikriveni vlasnik medija, ali može da ih pomaže na transparentan i neutralan način, istovremeno vodeći računa o sprečavanju monopola i podsticanju pluralizma; javni servis je poželjan ali treba da bude nezavisan; novinarima treba

da budu garantovana radna prava, pravo na sindikalno organizovanje i samoregulaciju.

Slobodan razvoj nezavisnih, profesionalnih medija i medijskog sistema trebalo bi da omogući najšire zadovoljavanje potreba građana Republike Srbije za informacijama i sadržajima iz svih oblasti života. U javnom je interesu da se obezbede raznovrsni i kvalitetni medijski sadržaji za sve pojedince i društvene grupe: profesionalne, starosne, obrazovne, kao i sve manjinske grupe: etničke, religijske, jezičke i seksualne, grupe sa posebnim potrebama i druge (Medijske slobode Srbije u evropskom ogledalu, 2012: 1–83). Strategija kaže da je u Republici Srbiji u javnom interesu i od posebnog značaja unapređivanje medijskog i novinarskog profesionalizma, stručno usavršavanje novinara i urednika, podsticanje na novinarsku autonomiju i samoregulaciju u medijima, unapređivanje medijske pismenosti i istraživanja u oblasti medija.

Agensi eksternih uticaja na urednike i novinare u lokalnim štampanim medijima u Vojvodini

Pilot istraživanjem obuhvaćeno je 350 ispitanika, pripadnika produkcionog medijskog podsistema štampanih medija, zaposlenih u dnevnim lokalnim novinama u Vojvodini i lokalnoj redakciji lista *Blic* u Novom Sadu. Predmet istraživanja su eksterni agesi uticaja na urednike i novinare u lokalnim štampanim medijima u Vojvodini. Istraživanja je imalo za cilj da utvrdi u kojoj meri su eksterni uticaji – cenzura prisutni u lokalnom štampanom medijskom sistemu, po mišljenju njegovog produkcionog podsistema. Zadaci istraživanja: da saznamo stavove zaposlenih u lokalnim štampanim medijima u Vojvodini o pojavi cenzure, da uočimo koliko ispitanici poznaju sve što je vezano za pojam cenzure, da li mogu da potvrde zvaničnu i nezvaničnu cenzuru, da ukažu na cenzora, ili cenzore, kako i kroz šta dela cenzura, kojim intenzitetom i u kojoj meri, da uočimo razliku u odnosu na strukturu uzorka prema godinama radnog staža i ukažemo na dominirajući stav o cenzuri, da uporedimo kako koja generacija doživljava cenzuru u medijima, da kreiramo opšti stav o cenzuri na osnovu odgovora anketiranih ispitanika. Time smo načeli buduće opširno istraživanje o cenzuri u Vojvodini.

Metodom anketiranja obuhvaćeno je 56% ispitanika ženskog i 46% muškog pola, 48% starosti od 30 do 50 godina, 28% starijih od pedeset godina i 24% mladih od trideset godina. Između deset i dvadeset pet godina radnog staža u medijima ima 36% ispitanika, 34% ima deset godina radnog staža, 30% ima više od dvadeset pet godina radnog staža. Visoko obrazovanih je 72% ispitanika, 16% ima srednje obrazovanje, a 12% višu školu. Većina ispitanika, 72%, dele mišljenje da cenzura u Srbiji postoji i da je veoma zastupljena a jedan ispitanik ima mišljenje da je cenzura u Srbiji u idealnim okvirima novinarske etike slobode i istine.

Zajedničko kod svih ispitanika je prisustvo subjektivnog doživljaja lošeg materijalnog stanja, neodrživog stanja u materijalnom, kadrovskom i norma-

tivnom smislu medijske kuće u kojoj su zaposleni, prepoznaju odsustvo kriterijuma evaluacije novinarskog rada kao poseban problem, kao i odsustvo strategije razvoja u oblasti u kojoj deluje novinarska profesija kao medijski podsistem, bez obzira na postojanje medijske strategije na državnom nivou. Kao problemi u analiziranom medijskom podsistemu apostrofirani su: odsustvo profesionalne satisfakcije, zatvorenost profesionalnih udruženja, visoko izražena nespremnost za profesionalni aktivizam, tolerancija i racionalizacija različitih vidova korupcije u ovoj profesiji.

Testirali smo jednu glavnu: *Pretpostavljamo da zaposleni u lokalnom podsistemu štampanih medija zastupaju stav da je cenzura u štampanim medijima veoma prisutna* i sedam pomoćnih hipoteza. U ovom radu prikazaćemo svega nekoliko rezultata dobijenih testiranjem pomoćnih hipoteza.

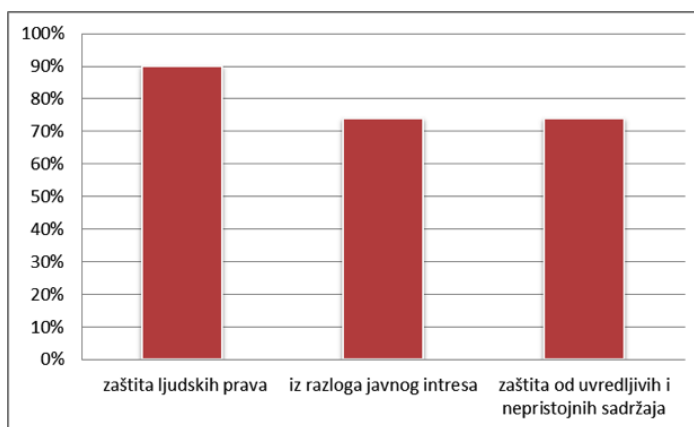
Potvrđena je pomoćna hipoteza: *Stav prema cenzuri je promenljiv u zavisnosti od godina staža ispitanika*. Primetili smo da se stav ispitanika prema cenzuri razlikuje već od same definicije pojma. Npr. ispitanici sa više od dvadeset pet godina staža tvrde da je cenzura nasledena organizaciona kultura i ne smatraju je sasvim negativnom pojavom. Bilo bi zanimljivo, a verujemo i relevantno, ispitati koliko je takav stav posledica uticaja sistema u kom su ispitanici ranije živeli i radili. Ispitanici sa radnim stažom od 10 do 25 godina cenzuru vide isključivo kao tiraniju slobodne štampe i slobodnog novinarstva, svesni su slobode interneta i ograničenosti cenzure na njemu. Ispitanici sa manje od deset godina radnog staža i manje od trideset godina života, smatraju cenzuru tiranijom ali i nužnošću društva u tranziciji. Pribojavaju se ekonomskih monopolista i vide ih kao glavne cenzore. Za razliku od njih za starije ispitanike sa dužim radnim iskustvom isključivi cenzor je vlast, većinski dele mišljenje da je cenzura mahom selektivna ili delimična, uglavnom nezvanična, da su cenzori iracionalni, kao i da su cenzuri najviše podložne dnevne novine. Ispitanici sa više od 25 godina radnog staža smatraju da je cenzura često u javnom intresu, dok mlađi ispitanici najčešće smatraju da je potrebna zbog zaštite ljudskih prava.

Potvrđena je i pretpostavka da ispitanici smatraju da je *cenura štampanih medija u njihovoj okolini delimična/selektivna, nezvanična i da su cenzori iracionalni*. Od trista pedeset ispitanika 68% veruje da je cenzura delimična ili selektivna i da ona zavisi od slučaja do slučaja, dok po 16% potvrđuje teorije da je totalna (kada se radi o kontroli svih komunikacionih sistema) odnosno da postoji kao nasumična (koja ima za cilj da zastraši i ukoči, ali ne i da potpuno ograniči neželjeno izražavanje). Zanimljivo je i to da čak 68% ispitanika cenzuru vidi kao nezvaničnu, a ostalih 32% i kao zvaničnu i kao nezvaničnu. Da su cenzori iracionalni i da svoj uticaj zasnivaju na moći, uvereno je 74% ispitanika, samo 2% cenzore vidi kao racionalne (autoritete potkovanе znanjem) dok 24% veruje da su i cenzori opterećeni cenzurom.

Pretpostavka da ispitanici *nemaju jasnu predstavu o tome šta sve potpada pod metod cenzure*, takođe je potvrđena. U ovom slučaju ispitanici su imali slobodu da zaokruže sve tvrdnje koje se odnose na cenzuru, odnosno na metode koje cenzori koriste u lokalnim štampanim medijima.

Grafikon 1: Distribucija rezultata o stavovima ispitanika prema funkciji cenzure

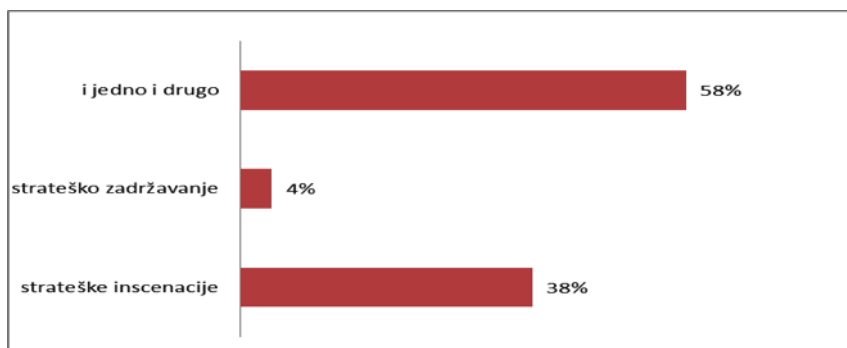

Tvrđnja da je cenzura u funkciji zaštite ljudskih prava, grafikonu 1 (privatnosti, časti i ugleda, zaštita od klevete) prepoznata je kao omiljeni metod cenzora kod čak 90% ispitanika. Da je cenzura u njihovom mediju primenjena zbog javnog interesa smatra 74% ispitanika, a isto toliko ispitanika je zaokružilo konstataciju da je cenzura zaštita od uvredljivih, nepristojnih i pornografskih sadržaja, blasfemija i nasilja. Ispitanici su uglavnom zaokruživali, ako ne sve, onda većinu ponuđenih odgovora, što nam između ostalog govori i da nemaju sasvim jasan stav o metodama cenzure, o tome šta je od koristi za javnost a šta je za javnost štetno.

Osim što su uvereni da su cenzuri najviše izložene dnevne novine – čak 70% ispitanika, uvereni su i u to da je *vlast glavni cenzor u štampanim medijima* u kojima rade, kao i u medijskom sistemu uopšte. Ovu pretpostavku je potvrdilo 58% ispitanika, 26% ispitanika veruje da su to ekonomski monopolisti, a 10% da je glavni cenzori menadžment medija. Kada je trebalo da se opredele konkretno, distribucija odgovora se unekoliko razlikovala: 36% je imenovalo za glavnog cenzora vlasnike medija koji nisu i u menadžmentu, 24% glavne i odgovorne urednike, urednike pojedinih rubrika 12%, menadžment medija 18% a blizu 10% ispitanika se uopšte nije izjasnilo.

Pretpostavkuda su *strateške inscenacije najčešća strategija cenzure u štampanim medijima u njihovoj sredini*, delimično smo potvrdili pilot istraživanjem (grafikon 2). Naime, većina ispitanika jeste prepoznala da se u štampanim medijima sprovodi i jedna i druga taktika cenzure, ali ne i dominantno kroz tzv. strateške inscenacije što je bila naša pretpostavka. Verujemo da je ovakav rezultat posledica nedovoljnog znanja ispitanika o strategijama cenzure, što nam ukazuje i na problem u upitniku u kojem svaki pojam nije bio detaljno objašnjen.

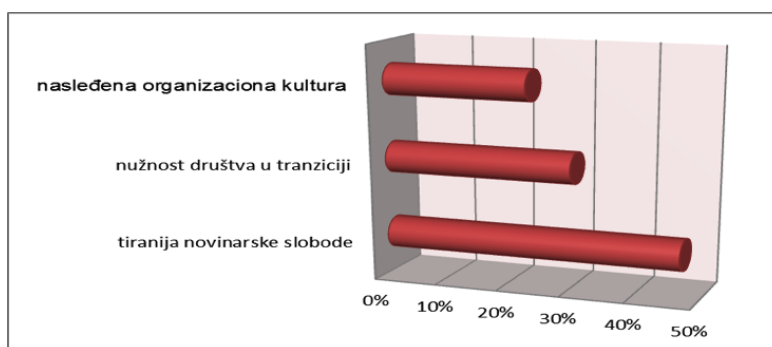
Grafikon 2: Distribucija odgovora o najčešćoj strategiji cenzure

Strateške inscenacije (skretanje pažnje sa informacije koju izvor ne želi da podeli sa javnošću, zamena i zamajavanje puštanjem u javnost intrigantnih, senzacionalnih i sličnih informacija) kao vid cenzure prepoznaje 38% ispitanika. Najviše ispitanika, 58%, radi uverenju da se cenzura dešava i putem strateških inscenacija i strategijom zadržavanja (strogo poverljivo, vojna tajna – izvor nalazi način kako da zaštiti informacije koje ne želi da dođu do medija i javnog mnjenja), dok 4% pod strategijom cenzure podrazumeva isključivo strateško zadržavanje.

Našu pretpostavku da *cenzuru u medijima vide kao tiraniju novinarske slobode* potvrdilo je 46% ispitanih (grafikon 3). Međutim, čak 30% ispitanika, što nije zanemariv postotak, ima mišljenje da je cenzura nužnost društva u tranziciji, a 24% kaže da je cenzura nasledena organizaciona kultura.

Grafikon 3: Distribucija rezultata – Kako ispitanici vide cenzuru?

Pilot istraživanjem, čije smo rezultate u radu delimično prikazali, mapirali smo trendove u lokalnim štampanim medijima u Vojvodini u odnosu na cenzore i cenzuru. Činjenica da su lokalne redakcije štampanih medija često i ogranci ili odeljenja regionalnih ili nacionalnih medijskih sistema bila je otežavajuća okolnost. Pilot israživanje nas je uputilo na to da je potrebno formulisati i set posebnih regresora koji će u fokusu imati dopisništva i lokane

redakcije što bi nam pružilo jasniju sliku o temi koja je bila u fokusu istraživanja. Zbog toga i smatramo da slika koju imamo u radu jeste pokazatelj trenda kod lokalne štampe u odnosu na eksterne agense pritisaka, lokalne cenzore, ali nikako je ne bi trebalo posmatrati kao nalaz koji oslikava domaći štampani medijski sistem u celini.

Slika koju smo dobili je i ohrabrujuća i poražavajuća u isto vreme. Ohrabruje činjenica da su zaposleni u obuhvaćenim medijima izuzetno svesni prisustva cenzure, načina na koji se ona sprovodi, „sila“ ekonomskih i političkih koje cenzuru nameću, menadžmenta i novinara koji na cenzuru pristaju ili veruju da moraju da pristanu. Sa druge strane, poražava činjenica da postoji očigledna svest o postojanju eksternih pritisaka – cenzure, uprkos kojoj ona opstaje. Njeni mehanizmi i modeli jesu prepoznati ali nisu ukinuti od same profesije koja im je izložena. Sve u svemu, imamo sliku ogorčenog medijskog društva koje ima svest o cenzuri ali nema i snagu da se sa njom bori, do te mere da je čak vidi kao potrebnu organizacionu kulturu. Ovo je posebno zanimljiv nalaz koji zavređuje i iziskuje posebno fokusirano i osmišljeno interdisciplinarno istraživanje.

Zaključak

Profesionalna uloga novinara i urednika jeste neka vrsta kolektivnog strukovnog identiteta, nešto što pokazuje razliku između profesije od ostalih grupa unutar i van kompanije. Profesionalna uloga se čuva i ojačava institucijama kao što su sindikati, etičkim pravilima, profesionalnom edukacijom i strogim razgraničenjem u odnosu na ostale grupe u sličnim oblastima rada (Šumejker, Rizm 1996; Mek Kvejl 2000). Naravno, profesionalni identiteti se menjaju. Novinarska profesija razvijena je zajedno sa modernim masovnim medijima i kada se medijski sistem menja, velika je verovatnoća da će se i profesionalni identiteti novinara takođe promeniti (Gunar 2009: 37–59). „Procedure regulisanja zasada su isprobane na medijskoj sceni širom sveta. U te procedure spadaju (Gunar 2009: 37–59):

- izrada statuta redakcije koji definiše uzajamne odgovornosti redakcije i uprave određene medijske kuće, formulisane u internoj povelji;
- obezbeđivanje mesta za susrete između predstavnika medija i krugova koji pripadaju pravosuđu, čime bi se obezbedilo da uzajamno shvate koje su im uloge i izbeglo korišćenje krajnjeg sredstva, mera represija;
- postavljanje posrednika ili ombudsmana koji će se baviti žalbama građana i iznositi svoje zaključke u tom mediju kako bi se svi čitaoci, slušaoci, ili gledaoci upoznali sa njima;
- primena japanskog modela kontrole kvaliteta, što omogućava novinarima da svakodnevno kritički ispituju sadržaje svog medija u svetlu etičkih normi;
- praksa da se osobama o kojima govore mediji ili osobama ili institucijama koje su izvor informacija redovno dostavlja određeni upitnik koji bi se odnosio na ravnopravnost zastupljenosti i na tačnost informacija;

– konstituisanje stalne porote čitalaca koja bi bila sastavljena tako da na istinski način reprezentuje zajednicu kojoj se određeni medij obraća.

Uporedo sa regulativom, trebalo bi preduzeti druge mere koje garantuju slobodu medija i istovremeno sprečavaju zloupotrebu medija i medijsku zloupotrebu slobode. Te mere su: „naučna istraživanja medija i njihovog delovanja na javnoj sceni, kvalitetno obrazovanje za sve nivoe medijskog menadžmenta, posebno redakcijskog (od glavnog do najnižeg urednika), sa savremenim tokovima usaglašeno obrazovanje svih u produkcionom sistemu, pre svih novinara, obavezno školsko obrazovanje o medijima da bi se širila medijska kultura građana, kritičke rubrike i emisije posvećene informisanju, profesionalnim standardima medijskog menadžmenta i produkcionog sistema, urednika i novinara i ulozi i značaju medija za društveni život, i druge“ (Witschege, Gunar 2009: 35–59).

Sve navedeno, kao i prikazani rezultati pilot istraživanja, razlozi su što smo se odlučili za ulazak u dublju analizu kroz istraživanje koje će obuhvatiti reprezentativan uzorak novinara i urednika u tradicionalnim i novim medijima u Vojvodini, sve važne ekonomske aspekte, aspekte vlasništva u medijima, pravnu regulativu, finansijsku (ne)moć medijskog esnafa, edukaciju budućih medijskih poslenika itd., a sve u cilju istinskog proučavanja fenomena na čije smo trendove diskutovali u teorijskom delu rada i ukazali na njih pilot istraživanjem.

Literatura

- Brigs, Kobli 2005: A. Brigs, P. Kobli, *Uvod u studije medija*, Beograd: Klio.
- Bulatović, Bulatović 2009: G. Bulatović, Lj. Lj. Bulatović, *Masovni mediji*, Novi Sad: Cekom books d.o.o.
- Čupić 2010: Č. Čupić, II DEO: *Novinarstvo, komunikologija, kulturologija*, Godišnjak FPN, godina IV, broj 4, Beograd, FNP, <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2011/01/10-Dr-%C4%8Cedomir-%C4%8Cupi%C4%87-Sloboda-i-zloupotreba-slobode-u-medijima.pdf>.
- Etika i kvalitet – mediji u Srbiji 2012*: <<http://rs.ejo-online.eu/1439/etika-i-kvalitet/mediji-u-srbiji-%E2%80%93-sirom-zatvorenih-ociju#more-1439>> 15. 12. 2012.
- Gavrilović, Gredelj 2011: Z. Gavrilović, S. Gredelj, *Profesija između korupcije i integriteta*, Beograd: Biro za društvena istraživanja, http://www.academia.edu/8518186/Profesija_izmedju_korupcije_i_integriteta, 21. 4. 2014.
- Gocini 2001: Đ. Gocini, *Istorija novinarstva*, Beograd: Klio.
- Izveštaj o pritiscima i kontroli medija u Srbiji 2011*: Vlada Republike Srbije: Savet za borbu protiv korupcije, <http://www.antikorupcijasavet.gov.rs/Storage/Global/Documents/mediji/IZVESTAJ%20O%20MEDIJIMA,%20PRECISCENA%20VERZIJA.pdf>, pristupljeno 4. 4. 2014.

- Kelner 2006: D. Kelner, *Medijska kultura*, Beograd: Klio,
- Mek Kvejl 2000: D. McQuail, *McQuails, Mass Communication Theory*, 4th edition, London: SAGE.
- Stanje medijskih sloboda u Srbiji*, Izveštaj Saveta Evrope za 2012. god., http://www.mc.rs/upload/documents/izvestaji/2012/Medijske_slobode_Srbije_u_evropskom_ogledalu.pdf , 15. 12. 2013.
- Strategija razvoja sistema javnog informisanja u Republici Srbiji do 2016. godine*, http://www.paragraf.rs/propisi/strategija_razvoja_sistema_javnog_informisanja_u_republici_srbiji_do_2016.html; 15. 12. 2013.
- Šumejker, Rizm 1996: P. J. Shoemaker, S. D. Reesem, *Mediating The message: heories of influences on mass media contetnt* (2nd ed.). White Plins, N. Y.: Longman
- Veljanovski 2009: R. Veljanovski, *Novinarstvo, komunikologija, kulturologija*, Godišnjak, 2 DEO, Beograd, FPN, <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2010/05/22-Prof.-dr-Rade-Veljanovski-Mediji-i-dr%C5%BEava-u-tranziciji.pdf>, 12. 12. 2012.
- Vičge, Gunar 2009: T. Witschge, N. Gunnar, *Journalism: a profession under pressure?* Journal of Media Business Studies, 6 (1), pp. 37–59. ISSN 16522354 [Article]: Goldsmiths Research Online. Available at: <http://eprints.gold.ac.uk/2128/>.
- Zakoni koji imaju uticaj na rad medija*, 2014: <http://www.uns.org.rs/zakoni.html>, 15. 9. 2014.
- Žaket 2007: D. Žaket, *Novinarska etika, moralna odgovornost u medijima*, edicija Primenjena etika, Beograd: Službeni glasnik.

ЦЕНТРАЛИЗАЦИЈА И КОМЕРЦИЈАЛИЗАЦИЈА МЕДИЈСКИХ РЕСУРСА КАО ОГРАНИЧАВАЈУЋИ ФАКТОРИ У ОСТВАРИВАЊУ СЛОБОДЕ МЕДИЈА

Увод

Иако су вијекови иза нас од 1695. године када је укинут институт превентивне цензуре над штампом, као првим масовним медијем, ни данас не можемо говорити о потпуној слободи како штампаних тако и електронских медија. Процеси започети у другој половини прошлог вијека попут дерегулације, комерцијализације, концентрације, централизације медија донијели су са собом и различите врсте утицаја и притисака на њих. Многобројност медија и њима посредованих садржаја дјелују као крајње пожељна стварност из угла њихових конзументата, међутим, неријетко се иза квантитета, како медија тако и медијских информација, крије не само недостатак квалитета већ и његов потпуни изостанак.

Извјесно је да масовни медији као институционализовани центри за дисемнацију информација заузимају значајно мјесто у савременом друштву, те се сходно томе тежи успостављању контроле над њима. Они који посједују медије имају и већу могућност за остваривање било политичког, економског или неког вишег циља. Настојање да се оствари контрола над медијима не изнађује с обзиром да су владајући слојеви од самог појављивања првог масовног медија увидјели његову улогу и значај у одржавању постојећег поретка.

Савремени појединац је највећим дијелом упознат са стварношћу посредством масовних медија, односно садржаја које они дисеминују. Из тог разлога се као кључно постваља питање њихове истинитости и нивоа ослобођености од различитих врста утицаја. У овом раду настојаће се указати на неке од битних фактора који доводе у питање слободу медија, а који су настали као резултат поменутих процеса и данас актуелних, а чији значај није занемарив не само у сфери медија већ у друштву у опште.

Доминантни процеси на медијском тржишту

Важне промјене у сфери медија дешавају се крајем седамдесетих година прошлог вијека када су започели процеси глобализације, који су

---

* a.kupresanin@gmail.com

осамдесетих година резултирали стварањем глобалног медијског тржишта. Као главне карактеристике глобализације медија Херман и Мекчесни наводе прекогранички проток ефеката њиховог дјеловања, раст *TNC*, тенденцију централизације контроле медија и ширење и интензивирање комерцијализације (Херман, Мекчесни 2004: 14). Све интензивнији процеси комерцијализације и централизације (аквизиција, мерцери, џоинт венчери) медијских ресурса, који су довели до глобализације медија, су се, како каже Дуроњићева, међусобно допуњавали при чему су „процеси комерцијализације били подстицајни фактори за централизацију ресурса у медијима“ (Дуроњић 2011: 225-226). Развијене информационо-комуникационе технологије (ИКТ) један су од моћних ресурса којим медијски конгломерати располажу и чијом примјеном свој утицај остварују изван националних тржишта.¹ Наиме, са развојем ИКТ-а, знатно поспијешеним изумима с којима почиње информатичка револуција 70-их година прошлог вијека, многи друштвени процеси су интензивирани. Један од њих свакако је глобализација. Формирање глобалног медијског тржишта и глобализација медија изазвали су мноштво промјена у медијским системима. Глобализација медија је, како примјећује Гиденс, изњедрила и нови облик масовних комуникација, у том смислу да је она довела, насупротив традиционалних медијских форми у којима се комуникација одвијала „вертикално“ унутар граница националних држава, до хоризонталне интеграције комуникација (Гиденс 2005). „Медијски производи доступни су у цијелом свијету углавном захваљујући новим регулацијским оквирима, својинским политикама и транснационалним маркетиншким стратегијама. Комуникације и медији могу сада да се прошире и ван граница појединих земаља“ (Гиденс 2005: 477). Међутим, као кључни предуслови, али свакако сами по себи недовољни, за дјеловање медија и дисеминацију медијских информација изван националних тржишта, иако их Гиденс овдје не наводи, могу се издвојити бројни технички изуми у сфери масовних комуникација.

Процесима глобализације медија и стварању глобалног медијског тржишта погодовали су и бројни друштвени фактори. Као оне који су директно утицали на глобализацијске токове у медијима Дуроњићева издваја: глобално прихватање принципа слободног протока информација, стварање транснационалних корпорација, технички изуми (кратки радиоталаси, интернет, сателитска технологија), комерцијализација медија, капиталистички индустријски систем и интегрисање економских система

---

¹ Поред примјене савремених информационо-комуникационих технологија, Дуроњићева као моћне ресурсе којим индустријски гиганти располажу наводи посједовање моћног новчаног капитала, високообразоване компетентне стручњаке и добру организацију система према унутра, подразумијевајући под тим унутармедијску комуникацију, и према споља, у смислу комуникацијске интеракције према осталим сферама друштва, или другим подсистемима у неком друштву (Дуроњић 2011: 18).

(Дуроњић 2011: 224). Са настанком глобалних медија и сама медијска информација постаје глобални феномен, на тај начин да се „локални информацијски садржај путем глобалног канала поруке (великог медија) претвара у глобалну информацију“ (Фејзић 2008: 191).

Наиме, глобализација медија, процеси дерегулације, комерцијализације, убрзане промјене у комуникацијама и компјутерским технологијама, изазвале су бројне промјене у оквиру појединачних медијских система. Неке од њих се односе на сам начин обраде медијских информација, на бројност и разноврсност медијских садржаја, као и знатно олакшан приступ њима, те могућност пријема информација о догађајима јако удаљеним од самих реципијената и то у тренутку њиховог одвијања. У том смислу Рајхмајр говори о појави новог комуникацијског система медијаматика, као главне карактеристике информационог друштва и производа комбинације техничких, економских и политичких трендова дигитализације, либерализације, конвергенције и глобализације у сектору комуникација (Рајхмајр 2001).

Иако наведене промјене дјелују као крајне пожељне за конзументе медијских садржаја, истовремено одвијање процеса концентрације и централизације медијског капитала их проблемтизују. Овим процесима се остварује и централизација контроле, како над утицајним информационо-комуникационим и медијским технологија, тако и над медијским институцијама и садржајима које оне пласирају. А та се контрола не задржава у оквирима националних медијских тржишта, већ се под утицајем процеса глобализације медија шири изван њихових граница. Захваљујући одговарајућој технолошкој основи, омогућени су различити видови повезивања у медијима. Дигитализација и конвергентне технологије су подстакле стратегију ширења, разноврсности и све већу концентрацију власништва међу водећим играчима у медијској и комуникацијској индустрији (Дојл 2002), што је резултирало настанком глобалних медијских конгломерата.

Глобални медијски конгломерати

Процеси дерегулације на глобалном медијском тржишту изњедрили су различите облике приватног власништва над медијима.² Поред

---

² Иако је у све мањој мјери заступљен један од њих је инокосни облик власништва, гдје група акционара, или чак само један власник који не представља друге компаније, има контролу над медијем. Затим, као други и данас заступљенији облик власништва над медијима може се издвојити ланац, тј. хоризонтално интегрисане компаније. Под оваквим видом власништва подразумева се групација сродних компанија, хоризонтално интегрисаних, које не купују нити продају између себе, већ у сврху постизања ефикасности и уштеде, међусобно дијеле ресурсе. Облик који такође настаје ланчаним повезивањем медијских власника, али се битно разликује у односу на претходни је вертикална

инокосног облика власништва, хоризонтално интегрисаних компанија, тј. ланаца, вертикално интегрисаних компанија, унакрсног власништва над медијима, као посебно важан и данас веома заступљен на глобалном медијском тржишту може се издвојити конгломерат. Овај вид везаног власништва је „комбинација разних ланчаних везивања, који обично укључује хоризонтално и вертикално интегрисане компаније, а каткад и компаније унакрсног власништва које делују на различитим тржиштима“ (Лоример 1998: 123). Типологију медијских концентрација нуди и Г. Дојл. Он поред хоризонталне и вертикалне интеграције, говори о дијагоналном или бочном проширењу које настаје „када се предузећа разгранају и обухвате и нова пословна подручја“ (Дојл 2002: 4). Пирмјер за то је интеграција између аудиовизуелне услуге и телефоније. Овај вид концентрације у односу на претходно наведену типологију може се поистовјетити са трећим обликом, тј. унакрсним власништвом над медијима, чијем се остваривању законском регултивом настоји што више супроставити у сврху онемогућавања контроле приступа информацијама преко више различитих канала (Лоример 1998).

С обзиром да је изразит тренд концентрације медија евидентан, може се са сигурношћу тврдити да се предвиђање Бена Баждикијана остварило. Он је у својој књизи *The Media Monoply* предвидео како ће убрзо након смјене вијекова постојати мање од десетак веома великих корпорацијских конгломерата који ће контролисати скоро све значајне новине, часописе, медијске станице, студија за производњу забаве (филмова, музике ...) у свијету, те да ће се контрола ових конгломерата можда проширити и на компјутерске мреже са јавним приступом и на базе података (Баждикијан 1992). „Шест фирми које се уклапају у тај опис су: News Corporation, Time Warner, Disney, Bertelsmann, Viacom и TCI. Ове фирме главни су продуценти забавних садржаја и медијских програма и поседују глобалне дистрибутивне мреже... Остале четири фирме које заокружују ову прву групу су: PoliGram (власништво Philipsa), NBC (власништво General Electrica) Universal (власништво Seagrama) и Sony“ (Херман, Мекчесни 2004: 79). Ових десет медијских конгломерата чине прву лигу на глобалном медијском тржишту, док другој лиги припада тридесетак медијских фирми чији улога и значај нису занемариви.³

интеграција. Разлика се огледа у томе што се компаније истог власника међусобно снабдијевају производима. Унакрсно власништво, као још један вид ланчаног повезивања, подразумејева компаније које на конкретном тржишту посједују више медијских компанија (више од једне телевизије, радио-станице, часописа и сл.) (Лоример 1998: 122, 123). У тексту ће посебно бити објашњен посљедњи тип везаног власништва, тј. конгломерат.

³ Другој лиги припадају национални и регионални медијски конгломерати, а неки од њих су локална представништва глобалних медијских конгломерата, односно, фирме које припадају првој лиги. „Фирме из друге лиге су оне које на

Сједишта ових компанија су у Сједињеним Америчким Државама, изузев *Bertelsmann* као једине европске компаније која се нашла у првој лиги медијских конгломерата, што указује на доминацију САД-а на глобалном медијском тржишту.

Примјери преузимања и спајања, односно аквизиција и мерџера, у сфери медија су многобројни. А као најбољи може послужити данашњи *Time Warner*, који је и настао као резултат првог великог спајања компанија *Time* и *Warner* 1989. године у САД-у. Након тога ова корпорација постаје водећа у индустрији музичких производа, холивудских филмова и други по величини национални оператер локалних кабловских система у САД (*Tunstall&Plamer* 2001 у: Суботић 2011: 139). У сврху опстанка на тржишту у мају ове године је амерички телекомуникациони гигант *AT&T* договорио куповину великог сателитског дистрибутера ТВ програма *DirecTV* по цијени од 48,5 милијарди долара. Циљ овог подухвата је, како примјећује Црнобрња, супротстављање све јачим предузећима за кабловску ТВ дистрибуцију као и онлај провајдерима видео услуга, међу којима се као најјаче издваја *Comcast-Time Warner Cable*, настало, такође, спајањем изведеним, почетком ове године, по цијени од 45 милијарди долара (Црнобрња 2014: 1). Статус једног од најјачих медијских конгломерата *Time Warner* на глобалном медијском тржишту остварује деведесетих година прошлог вијека спајањем са компанијом *America OnLine* (AOL). Овим спајањем створен је један од „највећих комуникационих картела у историји свијета“ (Баждикијан 2000: 9).

Да је бројност и разноврсност медија у смислу различитих приступа догађајима, коришћења различитих извора, само привидно већа могућност избора конзументима медијских садржаја, потврђује испреплетеност власништва међу највећим медијским конгломератима.⁴ Поред испреплетености, у прилог овој тврдњи иде већ поменути тренд све веће концентрације власништва у медијима. Најбољи примјер овакве ситуације представља медијски систем САД, ког чини око 1.700 дневних листова, 11.000 часописа, 9.000 радио и 1.000 телевизијских станица, 2.5000 издавача и седам филмских студија, а сви они су у власништву педесетак корпорација, међу којима се у погледу посједовања контроле над највећим бројем медија може издвојити нешто више од двадесет корпорација

глобалном медијском тржишту попуњавају регионална тржишта или *нише*“ (Херман, Мекчесни 2004: 142).

⁴ Заједничке власничке удјеле у неким медијским кућама имају тако *AOL Time Warner* и *Via – com* у *Comedy Centralu*, *The Walt Disney Company* има мањински удјел у *Tele – Munchen Germany* и *RTL – 2* (у којем је 35%-тни власник *Bertelsmann*), а с *Bertelsmannom* дијели удјеле у *Super RTL*-у. *Bertelsmann* је заједнички власник с *News Corporation* покренуо телевизију *VOX* у Њемачкој. *Viacom* (власник *CBS* телевизијске мреже у САД-у) заједничко улагање с *Vivendi Universalom* има у *United Cinemas Internationalu*, дистрибуцијској мрежи која у власништву има 104 кина у Европи, Јапану и Јужној Америци (Кобасић 2013: 2).

(Баждикијан 2000: 21-22). Такође, на овакав тренд указује и положај штампаних медија у медијском систему Велике Британије, гдје, упркос њиховој бројности, само „пет група контролише преко четири петине националне штампе“, и на тај начин утичу на њихову уређивачку политику (Кјурен 2002: 231).

Иако је постојеће стање на глобалном медијском тржишту на којем све мањи број конгломерата шири своје власништво, а самим тим и контролу над другим, знатно слабијим медијским кућама и компанија, непожељно, њега додатно усложњавају и проблематизују случајеви испреплетености власништва над медијским компанијама и компанијама које припадају неком другом комерцијалном сектору. Примјер за то је случај компанија *General Electric* и *Westinghouse*, које поред власништва у медијској сфери имају дио капитала уложеног у производњу оружја и нуклеарне моћи (Edwards&Cromwell 2006. у: Суботић 2011: 138). Затим, као примјер може послужити и власништво над најутицајнијим дневником у САД *New York Times*, које припада финансиској групацији у којој су истовремено и „Merck (лекови), Morgan Guarantee Trust (осигурање), Charter Oil (нафта), McDonell Douglas Aircraft (авионска индустрија), MC Graw-Hill (издавање књига), Kellogg's Company (храна) и New York Telephone Company (телекомуникације)“ (Радојковић, Стојковић 2009: 102).

Концентрација у медијима, настала као резултат различитих видова интеграција, односно, комбиновања ланчаног и унакрсног власништва, неминовно доноси бројне предности медијским конгломератима, а свакако да је једна од кључних остваривање високог нивоа профита. Међутим, као проблематично, поставља се питање нивоа задовољења интереса јавности, односно, колика је могућност да јавност као примајућа структура информационо-комуникационог система у условима незауостављиве и све интензивније концентрације и централизације медијског капитала буде правремено и објективно информисана. Монопол над медијима подразумијева и монопол, тј. контролу над медијским информацијама. Говорећи о изразитом тренду концентрације у сфери телекомуникација која је посредством аквизиција и мерџера све више испреплетена са медијском сфером, Гросман указује на пријетњу опадања демократског плурализма, јер „имамо доминантну телекомуникациону индустрију, коју посједује и контролише све мањи олигопол моћних корпорацијских интереса који дјелују као чувари капије протока идеја и информација“ (Гросман 1995: 173).⁵

---

⁵ Колико је тренд концентрације интензиван говори и Џон Малоун (*Jhon Malone*), председник *Telecommunications, Inc.*, једног од највећег кабловског оператера: „На крају ће двије или три компаније доминирати у пружању телекомуникационих услуга над информационим супераутопутевима цијелог свијета. Велики мјехурови постају још већи, а мали ишчезавају“ (Grossman 1995: 173).

Власници капитала и оглашивачи као „вратари” и „регулатори” у протоку медијских информација

Улога вратара и регулатора у процесу масовног комуницирања објашњена је у оквиру концентричног модела који осликава ову врсту комуницирања, а чији је аутор Џон Вивијан. Према овом моделу, вратари су они који могу да зауставе или измијене информацију на путу од масовног медија до аудиторијума и они се налазе унутар самих медија, док су регулатори они који исто тако утичу на садржај информација, с тим што се налазе изван медијских институција. У улози вратара наведени су уредници, а у улози регулатора судови и групе за притисак (Радојковић, Стојковић 2009). Међутим, ове двије улоге могуће је данас посматрати и из другог угла, односно додијелити их власницима капитала и оглашивачима. Њиховој важности у дисеминацији медијских информација, иако они ријетко непосредно утичу на њихов садржај, знатно је допринио процес дерегулације медија, ког су у сврху задовољења својих интереса они иницирали и подржали. Наиме, као неке од друштвених снага које су подстакле и подржале процес дерегулације, Радојковић и Стојковић наводе управо предузетнике из свих грана индустрије, којима комерцијализација медија омогућује економску пропаганду, и власнике капитала, који су у медијима видјели високопрофитабилну грану економије, а тиме и пожељну за улагање свога новца, у чему им је државни монопол представљао проблем (Радојковић, Стојковић 2009: 77).

За разумијевање парадокса који се односи на трентутно стање гдје имамо све бројније медије и све већу количину медијских информација, с једне стране, а истовремено све мању могућност избора између истински друкчијих приступа догађајима и дешавањима у нашој ближој или даљој околини, с друге стране, од суштинске важности је разумијевање власничке структуре над медијима. Посљедица све чешћих аквизиција, односно куповине и преузимања мањих од стране већих медијских компанија је та да се „шачица конгломерата национално или интернационално намеће као снабдевач информацијама и забавом“ (Лоример 1998: 124). Деререгулација, комерцијализација, концентрација, централизација, као доминантни процеси на глобалном медијском тржишту за резултат имају потпуно измијењену власничку структуру над медијима, у којој држава партиципира у све мањој, а појединци или поједине групације у све већој мјери. То истовремено подразумева већу заступљеност комерцијалних медија и њихових садржаја у укупној медијској понуди у односу на јавне и државне медије, као и садржаје које ови медији пласирају. Врста власништва над медијима битно утиче на усмјеравање њихове уређивачке политике, тј. врсту циљева чијем остваривању они теже.

Тамо где је доминантно приватно власништво, обзир према стицању профита и интересима оглашивача тежи да надјача обзир

према служењу јавности (...) Тамо где јавно власништво потпуно преовлађује и огласи се не примају у опште, потенцијални оглашивачи жале се на немогућност да информације проследе до потрошача, док се потрошачи, каткада, жале на мањак ескапистичких програма који им дозвољавају да побегну од друштвених проблема и свакодневних брига (Лоример 1998: 49).

Међутим, у сврху опстанка на медијском тржишту јавни сервис се једним дијелом, у мјери у којој им то дозвољава регултива коју морају испоштовати како би задржали право на државну субвенцију, приближавају уређивачкој политици комерцијалних медија. „Тако, на пример, у Сједињеним Државама национални систем јавног сервиса (PBS) преиспитује свој ударни термин да би водећим маркетиншким агенцијама Њујорка омогућила простор за рекламирање на начин сличан комерцијалним мрежама“ (Херман, Мекчесни 2004: 70).

Анализирајући процесе либерализације и дерегулације у смислу њиховог утицаја на медијску културу, Рашевићева такође указује на све већу разноликост програма и садржаја, смањење броја националних медија (електронских и штампаних) у односу на комерцијалне медије, те на пораст медија у оквиру мањих заједница (Рашевић 2014). У процесу дерегулације медија незаобилазан је капитал мултинационалних медијских корпорација, које су настале већ поменути и објашњеним процесима вертикалне и хоризонталне интеграције појединачних компанија, а чији власници битно утичу на медијску културу. У том смислу Рашевићева истиче:

Јасно је да се оваквом синергијом власника медија промијенила и медијска култура. Када је у питању овако крупан капитал, када је удружено више власника са различитим интересима, медијска култура мора да трпи и чини различите уступке. Главни циљ је профит и да би га остварили, власници медија ће мијењати садржај, продукцију, начин рада, не базирајући се да ли то задовољава основне стандарде медијске културе. Наравно, то не значи да ће медијска култура увијек бити угрожена већ да је велики простор за манипулацију над њом (Рашевић 2014: 59).

Предности за учеснике процеса конгломеризације медија, односно, власнике медијског капитала су јасне, али је исто тако извјесно да овај процес носи са собом бројне опасности по аудиторијум као и за развој демократије у друштву.

Наиме, бројност, разноврсност и доступност медијских информација не подразумевају и јачање демократије. Томе би допринијела само потупна ослобођеност од било које врста утицаја на креирање и дисеминовање медијских садржаја. Ипак, важно је напоменути да плурализам и разноврсност у медијима битно доприносе стварању и одржавању отвореног и слободног медијског система, а тиме и развоју

демократског друштва. Свеобухватну дефиницију плуралистичких медија нуде Alison Harcourt и Stefan Verhulst у свом истраживању о европским приступима власништву над медијима:

Плуралистички медији су они који испуњавају захтјеве демократије, пружајући грађанима широки спектар информација и мишљења; представљају мањине дајући им прилику да задрже своју засебну егзистенцију у ширем друштву; умањују могућност друштвеног сукоба повећањем разумијевања између супостављених страна или интереса; доприносе укупној културној разноликости; олакшавају друштвене и културне промјене, посебно када се ради о slabим или маргиналним друштвеним групама (Јусуфовић 2012: 293).

Угрожавању ових принципа, а самим тим и угрожавању демократије, знатно доприноси висок степен концентрације власништва над медијима и медијским информацијама. О томе говори Чомски идентификујући пет филтера кроз које информација да би постала вијест мора проћи: филтер корпоративног власништва над медијима, филтер рекламирања и медијског оглашавања, филтер „стручних“ извора који пружају само „праве информације“, филтер привилегованих деманата и филтер аутоцензуре или прагматичног усвајања службеног дискурса (Грубачић н.д). Рјешење проблема који је настао као резултат постојеће ситуације у свијету, у којем влада неколико корпорација и у којем медији углавном припадају одређеном ланцу, због чега је слика стварности коју они приказују често у супротности са стварним проблемима, Чомски види у коришћењу алтернативних извора информација. Он, такође, наглашава да је одређене истине тешко открити као „усмањени појединац“, јер као такав нема могућност да приступи тим изворима.⁶

Колико је олигополски облик власништва над медијским институцијама важан у постојећем капиталистичком систему говори и то да аутономију информационо-комуникационог система (ИКС), чија је основна функција „да помоћу својих канала шаље тачне и правремене информације свим другим системима“, највећим дијелом угрожава управо такав облик власништва (Радојковић, Стојковић 2009: 34-35).⁷ Примјетно је

---

⁶ Он указује на важност повезаности појединца са неком групом (формалном или неформалном), организацијом, покретом, јер многи од њих посједују властите библиотеке, архиве, документацијске центре, који као алтернативни извори информација садрже грађу коју је у мејнстрим штампи немогуће пронаћи.

⁷ Поред тога што је за ваљано остваривање функције ИКС-а неопходно да он буде аутономан у односу на економски систем, предуслов за несметано функционисање ИКС-а је и његова аутономија у односу на политички и војни или, како га назива Врег, гранични подсистем. О овоме Радојковић и Стојковић говоре

да о томе говори и Чомски наводећи као први филтер кроз који информација да би постала вијест мора проћи „филтер корпоративног власништва над медијима“. Аутономију ИКС-а у капиталистичком систему угрожава и „информативно-рекламна функција за рачун економског система (зависност од прихода остварених продајом рекламног простора, односно времена)“ (Радојковић, Стојковић 2009: 35), на чију важност Чомски такође указује наводећи „филтер рекламирања и медијског оглашавања“. Извјесно је да богаду понуду медијских информација великим дијелом чине оне које, посредством власништва над медијским институцијама или моћи коју имају у друштву, контролишу и каналишу појединачне институције или чак појединци, попут Мардока, Берлусконија, Бертелсмана. Међутим, и они све више уступају мјесто конгломератима које умјесто њих воде менаџери.

За разлику од појединаца или групација који свој капитал директно улажу у власништво медијских институција, оглашивачи као власници новца више на посредан начин партиципају у медијима, рекламирајући своје производе и услуге путем њих. Овом активношћу они битно утичу на информације које медији стварају и дисеминују. Њихов утицај огледа се у томе да медији све више воде рачуна да се садржаји које они пласирају не сукобљавају са интересима оглашивача, што истовремено подразумева да се у све већој мјери прилагоде потребама њихових потенцијалних потрошача. Комерцијални медији су у том смислу све предусретљивији. Нпр., „према индустријским изворима, у Канади, често и више од 75 одсто локалних телевизијских вести стварају пропагандна одељења разних фирми или рекламних агенција, које настоје да се некој особи или производу обезбеди пажња“ (Лоример 1998: 52). То говори о тренду све израженијег непосредног утицаја и самих оглашивача на медијски садржај. Само увјерење оглашивача да ће њихове корпоративне вриједности бити нарушене ако постоји могућност да су на било који начин доведени у везу са неким контроверзним медијским садржајем, иако нису директно предмет вијести, најчешће резултира ускраћивањем финансијске подршке, односно, њиховим повлачењем из тог медија (Деј 2008).

Наиме, опстанак комерцијалних медија је највећим дијелом условљен приходима од оглашивача о чему говоре подаци да штампа остварује између 60 и 70 одсто својих прихода од огласа, а електронски медији, ако се изузме продаја права на емитовање својих програма, готово 100 одсто (Рашевић 2014). Као директне посљедице ове врсте економског притиска на медијски садржај могу се навести изостанак за јавност важних, а истовремено по оглашиваче штетних медијских садржаја, или, с друге

објашњавајући системски развојни модел друштвене комуникације који је развио Франце Врег и при чијем се конститусању „полази од претпоставке да информационо-комуникациони систем није аутаркичан (самодовољан), али да није ни само мрежа помоћу које центри друштвене моћи емитују, односно прикупљају информације“ (Радојковић, Стојковић 2009: 34).

стране, пласирање непотпуних или једним дијелом нетачних информација, које као такве одговарају интересима оглашивача. Како примјећују Радојковић и Милетић „приватни медијски предузетници третирају информације као робу. ..., служе као понуда која ће продати другу робу“ (Радојковић, Милетић 2008: 186). Иако се опасности по остваривање слободе или независности медија не могу свести само на новац, јер до њиховог нарушавања може доћи и од стране државе као и од стране политичких партија, извјесно је да је са процесима комерцијализације и концентрације медијског капитала, трка за профитом постала кључна у усмјеравању уређивачке политике медија. Дошло је до симбиозе пословне стране и основних функција медија, што је истовремено угрозило принципе њихове друштвене одговорности и слободе.

Степен слободе медија у БиХ и свијету

„Слобода медија подразумијева да јавност има право на слободан медијски систем који осигурава свеобухватну, потпуну и разноврсну информацију. Идеја која произилази из овог јесте да тај слободан систем представља кључни предуслов за функционалну демократију“ (Јусуфовић 2012: 291).⁸ У којој је мјери испуњен овај предуслов показују истраживања невладиних организација ИРЕКС-а (IREX – International Research and Exchange Board) ProMedia⁹ и Фридом хауса (Freedom House)¹⁰. Овдје је важно указати на циљеве које ИРЕКС вреднује и на основу којих формира Индекс одрживости медија, а чијем би остваривању сваки медијски систем требао да тежи. Наиме, оцјењују се: законске и друштвене норме за заштиту и унапређење слободе говора, испуњавање професионалних

---

⁸ Наведену дефиницију Јусуфовићева је преузела из текста под називом *Predstavnik OSCE o slobodi medija: Uticaj medijske koncentracije na profesionalno novinarstvo*, 2003: 15.

⁹ Ова организација истом методологијом мјери одрживост медија у бившим земљама социјализма од 2002. године. Крајем сваке године 10 – 14 познавалаца појединих медијских области оцјењује пет циљева којима тежи сваки демократски медијски простор, оцјенама од 0 до 4. Медији се оцјењују на вишесатној сесији на којој се суочавају мишљења и аргументи. Након расправе, сваки од 14 учесника формира сопствену оцјену за дати циљ. Предност методологије јесте то што у оцјени одрживости медија учествују познати новинари и стручњаци за медијску област, што је оцјењивање сасвим ослобођено било каквих утицаја и што омогућава да се упореди годишња динамика развоја медијског амбијента земље са другим земљама. Након вредновања, свака земља добије своју оцјену под називом Индекс одрживости медија (Media Sustainability Index – MSI) која је показатељ положаја медија у тој земљи (Рашевић 2014).

¹⁰ Извјештаје о слободи медија у свијету ова организација објављује од 1980. године. Критеријуми на основу којих рангира земље по степену слободе медија са поенима од нула (најслободније) до 100 (најмање слободне) су правно, политичко и економско окружење.

стандарда квалитета у новинарству, у којој мјери извори осигуравају грађанима поуздане и објективне информације, у којој мјери приходи омогућавају економско пословање и независну уређивачку политику и да ли медијске институције дјелују у функцији професионалиних интереса медија.

Према посљедњем ИРЕКС-овом извјештају који се односи на 2013. годину и којим су обухваћене земље Европе и Евроазије стање у погледу слободе медија је готово непромијењено у односу на претходну, 2012. годину.¹¹ Од 21 испитане земаље, у 13 земаља забиљежен је незнатан помак за 0,10. Од преосталих осам земаља, у њих пет су примјећене значајане промјене у негативном правцу у односу на слободу медија, док су само три земље у том смислу напредовале (Грузија, Јерменија и Киргистан). Слобода медија је нарочито опала у Азербејџану, гдје је укупна оцјена смањена чак за 0,66 (са 1,83 на 1,17). Земља у којој су највише изражене позитивне промјене у погледу остваривања слободе медија је Грузија, што показује скок оцјене са 0,48 на 2,63. Најнижу оцјену је задржао Туркменистан, гдје је чак забиљежен и пад у односу на 2012. годину са 0,30 на 0,26. Индекс одрживости медија у БиХ у 2013. години у односу на 2012. годину, када је износио 1,97, је незнатно промијењен и износи 2,04. Међутим, тренд опадања слободе медија у односу на претходне четири године је евидентан, нарочито у односу на 2009. годину када је Индекс одрживости медија у БиХ износио 2,81. Сљедећа табела пружа увид у промјене степена слободе медија у БиХ у односу на свих пет циљева које ИРЕКС оцјењује у протеклих пет година.

---

¹¹ Хрватска је 2012. године имала највишу оцјену 2,52, иза ње је била Црна Гора са просјечном оцјеном 2,40, а БиХ је смањила оцјену у односу на претходне године на 1,97, као и Србија. Затим су слиједиле, Румунија, Бугарска, Албанија, Украјина. Најнижу оцјену имао је Туркменистан, а одмах иза њега Узбекистан.

Табела 1: Преглед оцјена у односу на пет циљева које ИРЕКС оцјењује за БиХ у посљедњих пет година¹²

ЦИЉЕВИ:	2009. година	2010. година	2011. година	2012. година	2013. година
Слобода говора	2,96	2,54	2,45	2,38	2,36
Професионално новинарство	2,12	1,87	1,68	1,60	1,83
Вјеродостојност извора	2,77	2,59	2,16	2,20	2,26
Економско пословање	2,43	1,84	1,61	1,60	1,64
Подршка институција	2,71	2,27	1,95	2,35	2,12

Подаци приказани у табели указују да су оцјене за све циљеве ниже у 2013. години у односу на прву приказану, 2009. годину. Пад је најизраженији у односу на четврти циљ који ИРЕКС оцјењује, тј. степен економске независности медија, а износи 0,79. Такође, може се примјетити да је економска независност медија оцијењена са најнижм оцјеном у односу на остала четири циља. Резултати истраживања ИРЕКС-а показују да су медији у већини земаља Европе и Евроазије у незавидном економском положају, што говори о доминантном утицају оглашивача, богатих и моћних појединаца и власника капитала у креирању медијских садржаја и њиховој дисеминацији.

Нарочито забрињавајући је посљедњи извјештај Фридом хауса објављен у мају 2014. године, а односи се на 2013. годину. Подаци садржани у овом извјештају указују да је слобода медија на најнижем нивоу у протеклих десет година. Ова невладина организација испитивала је степен слободе медија у 197 држава, а резултате овог истраживања показује сљедећа илустрација.

¹² Табела је самостално израђена на основу података који су преузети са URL:<http://www.irex.org/project/media-sustainability-index-msi-europe-eurasia> (10.10.2014).

Илустрација 1: Мапа слободе медија 2014. година¹³

Истраживање показује да су од 197 држава 63 (32%) оцијењене као државе са слободним медијима, 68 (35%) као дјелимично слободне и 66 (33%) као државе са неслободним медијима. У посљедњем извјештају Фридом хауса као земље са највишим степеном слободе медија наведене су Шведска, Норвешка, Холандија и Финска, док је најнижи степен слободе медија забиљежен у Сјеверној Кореји, Туркменистану, Узбекистану и Ертиреји. Такође, константовано је да тек свака седма особа живи у земљи са слободном штампом, односно да само 14 одсто свјетског становништва живи у земљама у којима је извјештавање о политичким догађајима адекватно, безбједност новинара загарантована, мијешање државе у медијска питања минимално, те у којима је ослобођеноат штампе од непримјерених правних или економских притисака загарантована. Тенденција назадовања у погледу слободе медија забиљежена је и у БиХ, која се према најновијем извјештају налази на 105. мјесту по слободи медија, што значи да је дјелимично слободна, док је 2012. године била на 96. мјесту. Србија је задржала исту позицију и даље се налази на 74. мјесту, а испред ње је у односу на земље у региону само Словенија, која је једина и оцијењена као земља са слободним медијима на овом подручју. Иза Србије су Црна Гора, Хрватска, Косово и БиХ. Најниже рангирана је Македонија.

Евидентан је тренд опадања слободе медија на глобалном нивоу. Разлози за то су разноврсни. Као неке од кључних који су узроковали прошлогодшњи пад слободе медија Фридом хаус наводи покушаје влада, нарочито у ауторитарним државама или поларизованим политичким

¹³ <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-press-2014/map-press-freedom> (09.10. 2014).

окужењима, да контролишу медијске садржаје и њихову дисеминацију, и утицај приватних власника, нарочито оних који имају блиске везе са владама или владајућим партијама. Чак је и у отворенијим медијским системима, каквим се сматра систем САД, прошле године забиљежен највећи пад слободe медија у протеклој деценији.

Закључак

Бројни су предуслови које је потребно испунити како бисмо могли говорити о потпуно слободним и одговорним медијима. Свјетски процеси у медијима поред бројних предности, донијели су са сабом и многе недостатке у виду различитих врста притиска на медије. Са порастом броја медија, те садржаја које они пласирају, све је теже одредити шта је то што угрожава њихову слободу и рад у служби грађана. Различите врсте притисака најчешће се преплићу и неријетко су скривени негдје дубоко у позадини. Медији би требали да буду у симбиози са грађанима, односно да теже задовољавању њихових потреба и права на објективну, правормену, потпуну и за њих корисну информацију. Било који други облик симбиозе медија, попут симбиозе са политичким партијама, оглашивачима, богатим и моћним појединцима, владама, у смилу задовољавања њихових потреба и усмјеравања уређивачке политике у том правцу доводи у питање слободу медија.

Слободни медији су незаобилази у развоју демократије, идеалу којем се тежи. Процеси дерегулације и комерцијализације у сфери медија изњедрили су и нове актере у њој, попут оглашивача без којих комерцијални медији не би опстали или власника капитала без којих не могли да се оснују нови медији, чиме је осигурана бројност и разноврсност медија и медијских садржаја. То свакако само по себи није довољно, ако је њихов основни циљ профит а не рад у служби грађана и задовољавања интереса јавности. На то указују и истраживања представљена у раду, као и ставови бројних аутора. Чак се и премиса о великој разноврсности медијске понуде губи. „Посљедица је да медијски конгломерати нису независни `пси чувари` који пазе на јавни интерес, већ разуздани корпорацијски плаћеници који своју снагу употребљавају да промовишу приватне интересе” (Кјурен 1991. у: Радојковић, Милтић 2008: 187).

Јавни интерес не би требао бити императив само јавних сервиса, већ и приватних медија. С обзиром на све већу присутност појединачних интереса који нарушавају слободу медија, поставља се питање могућности њеног остваривања. „Синтагма `независни медији` очигледно служи да би се означила пре једна врста идеалног типа масмедија, а не као њихов појавни облик” (Радојковић, Милтић 2008: 189). Међутим, то свакако не значи да не треба тежити остваривању тог идеала и да је он заиста недостижан, али је извјесно да је пут ка томе тежак. Начин финансирања медија све чешће утиче на начин њиховог извјештавања, односно на избор

медијских садржаја и поступак њиховог креирања који претходе дисеминавању. Лорд Рит, први генерални директор Би-Би-Сија, је још 1932. године изјавио да се “служење јавном интересу и служење финансијском интересу не може у потпуности спојити” (Прајс 2011: 473). Управо то се може одредити као основни проблем изазван новим свјетским процесима у медијима, јер занемаривање финансијског интереса може довести до потпуног гашења медија, а тиме и могућности да служи јавном интересу, док његово потпуно усмјеравање ка служењу финансијском интересу само по себи доводи до побијања првог.

Литература

- Deutsch, K. K, Dunham, J. *PRESS FREEDOM IN 2013: Media Freedom Hits Decade Low*,
<http://www.freedomhouse.org/report/freedom-press-2014/overview-essay#.VEjdSPmUc0g> (09.10.2014).
- IREX – International Research and Exchange Board ProMedia, *MEDIA SUSTAINABILITY INDEX 2014, The Development of Sustainable Independent Media in Europe and Eurasia*, URL:
<http://www.irex.org/project/media-sustainability-index-msi-europe-eurasia>(10.10.2014).
- Map of Press Freedom, <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-press-2014/map-press-freedom> (09.10.2014).
- Баждикијан 1992: В. Н. Bagdikian, *The Media Monopoly* (4th ed.), Boston: Beacon Press.
- Баждикијан 2000: В. Н. Bagdikian, *The Media Monopoly* (6th ed.), Boston: Beacon Press
- Гиденс 2005: Е. Gidens, *Sociologija (drugo izdanje)*, Beograd: Ekonomski fakultet.
- Гросман 1995: L. Grossman, *The Electronic Republic: Reshaping Democracy in the Information Age*, New York: Twentieth Century Fund book.
- Грубачић (нд): А. Grubačić, *Noam Chomski i kritika kapitalističke demokratije*.
<http://www.scribd.com/doc/4579208/Andrej-Grubacic-Noam-Chomski-i-kritika-kapitalisticke-demokracije>. (15.04.2014).
- Деј 2008: L. A. Dej, *Etika u medijima: primeri i kontroverze*, Beograd: Čigoja štampa.
- Дојл 2002: G. Doyle, *Medijsko vlasništvo: ekonomija i politika konvergencije i koncentracije u UK i u Evropi*, Glasgow: Sage Publications Ltd.
- Дуроњић 2011: Т. Т. Duronjić, *Komuniciranje u medijasferi*. Beograd: Bardin; Banja Luka: Romanov.
- Јусуфовић 2012: Š. Jusufović, „Konceptualni i zakonski okvir medijskog vlasništva i koncentracije“, u: M. Halilović i A. Džihana (red.), *Medijsko pravo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Internews u Bosni i Hercegovini, 291-304.

- Кјурен 2002: J. Curran, *Media and Power*, London and New York: Routledge/Taylor & Francis.
- Кобасић 2013: N. Kobasić, *Centralizacija medija*, <http://2012-transformacijasvijesti.com/manipulacije/centralizacija-medija/comment-page-1> (01.06.2014).
- Лоример 1998: R. Lorimer, *Masovne komunikacije*, Beograd: Clio.
- Прајс 2011: S. Prajs, *Izučavanje medija*, Beograd: Clio.
- Радојковић, Милетић 2008: M. Radojković, M. Miletić, *Komuniciranje, mediji i društvo*. Beograd: Učiteljski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Радојковић, Стојковић 2009: M. Radojković, B. Stojković, *Informaciono-komunikacioni sistemi (drugo izdanje)*, Beograd: Clio.
- Рајхмајр 2001: I. F. Reichmaуr, *U prilog medijskom obrazovanju // Media Online: časopis o medijima u jugoistočnoj Evropi*, 2. URL: <http://www.mediaonline.ba/ba/?ID=68>. (03.05.2014).
- Рашевић 2014: Д. Рашевић, *Медијска култура и медијска писменост*, Бања Лука: Удружење социолога.
- Суботић 2011: О. Суботић, *Информационо контролисано друштво*, Стари Бановци; Београд: Бернар.
- Фејзић 2008: F. Fejzić, *Uvod u teoriju informacija*, Sarajevo: Promocult.
- Херман, Мекчесни 2004: E. S. Herman/R. V. Mekčesni, *Globalni mediji*, Beograd: Clio.
- Црнобрња 2014: S. Crnobrnja, *Veliko medijsko spajanje*, <http://rs.ejo-online.eu/3873/medijska-politika/veliko-medijsko-spajanje>. (31.05.2014).

ОНЛАЈН НОВИНАРСТВО: ИЗАЗОВИ СЛОБОДЕ

Интернет је створио нове могућности за новинарство и за испитивање нових простора слободе говора и слободе штампе. Природа интернета коју је тешко контролисати омогућила је да, с једне стране, многи теоретичари глорификују његов демократски потенцијал, док други указују на ризике које то доноси. Утопијска перспектива истиче приступачност и интерактивност новог медија и инсистира на томе да је лишен комерцијалних и политичких притисака. Интернет измиче цензури, регулацији и комерцијализацији. Дистопијска перспектива наглашава да је интернет дехуманизујући простор који изолује појединце у виртуелном свету, има анархичну природу коју је немогуће контролисати и омогућава ширење антисоцијалних садржаја што је тешко зауставити (Макнер 2005: 290-291). Овај рад бави се утицајем који онлајн новинарство има на слободу медија у Србији. Претпоставка од које се полази је да је онлајн новинарство поред промена у новинарској пракси утицало и на слободу медија. Рад испитује како је онлајн новинарство утицало на слободу медија у Србији.

Дигитална технологија омогућила је већу слободу – публика више није пасивна, „људи некада познати као публика” сада учествују у новој јавној сфери – могу да објављују вести, пишу блог, или коментаришу вести на медијским сајтовима. Дакле, ако и када медијске слободе буду угрожене у офлајн свету, интернет је ту – њега је далеко теже контролисати. У разматрању односа између онлајн новинарства и слободе, неминовно се намеће да су границе онлајн новинарства дифузне. Ако се подсетимо класификације онлајн медија коју даје Марк Деузе (Mark Deuze), онда видимо да су актери у новој медијској сфери не само новинари већ и грађани. Деузе наводи четири врсте онлајн медија:

-водећи информативни сајтови. Овде он убраја онлајн издања традиционалних медија као и онлајн медије који немају свој традиционални пандан. То су најбројнији сајтови. У академским круговима се када се предаје о онлајн новинарству мисли на ову врсту медија која захтева савладавање професионалних знања у руковању софтвером као и знања и вештине писања за веб.

-индекс и категоријске странице (претраживачи и блогови). Претраживачи садржаја (нпр. *Yahoo*) не нуде много оригиналног (уредничког)

---

* anka.mihajlov.prokopovic@filfak.ni.ac.rs

садржаја – оног који производе новинари, али нуде линкове ка таквим и другим траженим садржајима. Ту спадају и блогови, лични дневници чији аутори најчешће нису новинари. Ипак, Деузе блог убраја у новинарство – блог је врста новинарства позната као садржај који праве корисници (*user-generated content sites*). Блогови нуде ограничену партиципативну комуникацију, али пружају пуно садржаја.

-*мета странице и коментаторске странице* (новинарство о новинарству, метановинарство: нпр. *Mediachannel, Freedomforum, Poynter's Medianews*). То су сајтови који се баве темама везаним за медије. Међу њима има и оних сајтова који се баве мониторингом осталих медија испитујући поштовање професионалних стандарда.

-*странице за дискусију и дељење*. Оне би се најлакше могле назвати групни блогови где доминира повезивање на глобалном нивоу око заједничких тема. На пример, такав један сајт окупља антиглобалисте (*Independent Media Centers* познати као *Indymedia*), а чести су и сајтови који повезују кориснике заинтересоване за новости из света информационо-комуникационих технологија (Деузе 2001). Поред новинара, Деузе у актере онлајн новинарства сврстава и обичне грађане – блогере, чланове дискусионих група, кориснике свих врста.

Ова подела носи траг времена, писана је после прве декаде постојања онлајн новинарства, када друштвене мреже као што су Фејсбук и Твитер још увек нису постојале, па се о њима не говори (Фејсбук је настао 2004. године, а Твитер 2006. године). Данас су друштвене мреже и њихов утицај на новинарство (нпр. улога Твитера у Арапском пролећу¹) честа и незаобилазна тема.

Џеј Розен (Jay Rosen), професор новинарства на Њујорк универзитету у тексту „Људи некада познати као публика” (2006) обрађујући се медијским професионалцима у име припадника сада активне публике пише: „Ви не поседујете штампу, која је сада подељена на аматерску и професионалну зону. Ви не контролишете продукцију на новим платформама, које нису једносмерне. Постоји нова равнотежа моћи између вас и нас.” На ту нову равнотежу, како истиче Розен, указали су и други теоретичари – Ден Гилмор (Dan Gillmor) тако уводи термин „бивша публика”, а Марк Томсон (Mark Thompson) говори о „активној публици која не жели да седи, већ жели да учествује, дебатује, ствара, комуницира, дели.” Медијски магнат Руперт Мардок (Rupert Murdoch) истиче да корисници желе да контролишу медије, а не да медији контролишу њих, а

---

¹ О протестима у Тунису крајем 2010. године светски медији, на пример Њујорк тајмс, извештавали су захваљујући Твитеру који су користили демонстранти. Кад су протести почели да се шире у северној Африци и посебно Египту, и новинари су, у недостатку других могућности, користили Твитер за извештавање (Марко Мудринић: „Твитер: стуб новинарства у 21. веку?“, <http://www.media.ba/bs/magazin-mreze-i-web/twitter-stub-novinarstva-u-21-veku>, посећено 12. маја 2014).

оснивач „блогинга” Дејв Винер (Dave Winer) тврди да пошто једном узму ствари у своје руке корисници се никада неће одрећи контроле. Џеј Розен дефинише публику традиционалних медија као ентитет међусобно изолованих појединаца који је на крају једносмерног ланца порука, који егзистира у медијском моделу где је улазак нових субјеката повезан са високим трошковима и где доминира неколико медијских фирми које се такмиче у доминацији на тржишту. Али, он истовремено указује на промену ових карактеристика. Пре свега, он указује на ширење слободе штампе захваљујући блогovima, на демократизацију радија коју доноси подкастинг, на могућности за снимање и емитовање видео материјала путем интернета, на објављивање вести по избору корисника и, најзад, на хоризонтални ток информација који постаје исто толико важан као и вертикални (код високо централизованих медијских система) (Розен 2006).

Онлајн новинарство и онлајн активизам

Увођење нових актера – блогера или једноставно сведока са мобилним телефоном и интернет везом, као и „твитераша”², – шири простор медијске слободе и указује на симбиозу између онлајн новинарства чији су актери обични људи и онлајн активизма. На ово указује Дивна Вуксановић у тексту „Како је могућа револуција у ери медијске глобализације” (2012). Интернет је постао средство за остварење могућих друштвених промена и омогућио раст активизма корисника. Ауторка као пример наводи глобалне протесте започете на Вол Стриту који су постали популарни под називом „Окупирај” („Осциру”). Овај покрет прво је од септембра 2011. године о својим акцијама обавештавао интернет кориснике преко блога који је касније постао глобална телевизија (Вуксановић 2012: 79). Поред тога, комуницирање се у новим условима одвија „ризомски”³ – коришћењем разних онлајн комуникационих сервиса – електронске поште, друштвених мрежа и платформи, форума и блогова (Вуксановић 2012: 84).

Поред овог глобалног протеста и „ЈМБГ” протести у Сарајеву у вези са „слепилом администрације” и велике демонстрације у Истанбулу маја 2013. године због уништавања парка Гези почели су захваљујући

---

²Коришћење друштвене мреже Твитер као платформе за изражавање критичког става о друштву и за онлајн активизам феномен је новијег датума.

³ Ризомска структура је често коришћен концепт који је преузет од француског филозофа Феликса Гатарија и примењен на структуру интернета, иако се сам Гатари није бавио интернетом. Он је говорио о ризомској структури стварности указујући на то да је стварност склоп безброј равни које се пресецају (Шпањевић 1999: 69).

интернету и друштвеним мрежама.⁴ Протести у Сарајеву за решавање проблема везаних за Закон о јединственом матичном броју грађана у јуну 2013. године, изазвани случајем тромесечне бебе Белмине која тада није могла да оде на операцију јер није имала матични број, преселили су се са друштвених мрежа на улице.⁵ Ево како то описује један од активиста: „Али углавном, почело је са новинаром, па друштвеним мрежама, прешло у директну акцију, а испод свега стоји емпатија, фрустрација и бијес.”⁶ И велике демонстрације против власти у Турској у мају 2013. године почеле су захваљујући друштвеним мрежама као миран протест против планова да се уклони истанбулски парк Гези.⁷

Онлајн активизам у Србији

У Србији је рођена грађанска иницијатива „Мајка храброст” за побољшање положаја жена у српским породицима пошто је текст о свом личном искуству на свом блогу на сајту Б92 написала Бранка Стаменковић под псеудонимом Круголина Боруп 2008. године. Ова иницијатива развијала се попут лавине. Већ прве недеље остављено је сто коментара. О својим искуствима почеле су текстове да шаљу и друге жене, а блог је постао веома посећен. Тада о овој теми почињу да пишу и традиционални медији. Ускоро су сви текстови заједно са 800 прича читатељки објављени на сајту www.majkahrabrost.com, који је постао место окупљања свих који су били заинтересовани да се ствари промене. Од грађанске иницијативе, „Мајка храброст” је прерасла у удружење грађана са неколико запослених и са сталним приходима. Ово удружење организовало је едукативне трибине по Србији, а 2009. године усвојена је Уредба о побољшању положаја породиља (Богдановић 2013: 79-82). Иако блогосфера није ни много развијена у Србији ни много утицајна, овај пример говори да су њени потенцијали велики када је у питању грађански активизам. Популарност друштвених мрежа у Србији, нарочито Фејсбука,⁸ осведочена је и у два најуспешнијим грађанским акцијама на

---

⁴ Марко Мудринић: „Твитер: стуб новинарства у 21. веку”, <http://www.media.ba/bs/magazin-mreze-i-web/twitter-stub-novinarstva-u-21-veku>, посећено 12. маја 2014.

⁵ „ЈМБГ протести” <http://www.media.ba/bs/serijal/jmbg-protesti>, посећено 12. маја 2014.

⁶ „ЈМБГ протести: дневник активисте”, <http://www.media.ba/bs/magazin-mreze-i-web/jmbg-protesti-dnevnik-aktiviste>, посећено 12. маја 2014.

⁷ „Полиција разбила демонстрације у Истанбулу” 23. 06. 2013. <http://www.e-novine.com/svet/svet-vesti/86495-Policija-razbila-demonstracije-Istanbulu.html>, посећено 12. маја 2014.

⁸ Најпопуларнија друштвена мрежа у Србији је Фејсбук – број корисника ове мреже износи око 3,5 милиона. („На Балкану Фејсбук највише користе у Србији, а најмање у БиХ”, <http://www.slobodnaevropa.org/content/na-balkanu-facebook-koriste-najvise-u-srbiji-/24909738.html>, посећено 12. новембра 2014).

друштвеним мрежама (Сурчулија и др. 2011). Једна од тих акција „Сачувајмо београдске платане” почетком 2010. године залагала се за спас платана у једној београдској улици чију су сечу најавиле градске власти због реконструкције. Иако су градске власти посекле дрвеће, остаје забележено да је Фејсбук група „Сачувајмо београдске платане” већ у првој недељи имала 15 419 чланова, а због притиска јавности градска власт морала је да објашњава ову одлуку као и да обећа да ће после реконструкције бити посађено ново дрвеће (Сурчулија и др. 2011: 35). Друга акција вођена преко ове мреже 2010. године подржала је предлог народног посланика Владана Батића да се поопштре законске казне за силоватеље. Иако овај предлог није усвојен у Парламенту, група на Фејсбуку је убрзо по настајању имала 15 942 следбеника. Забележен је и случај да се формира невадина организација израсла из интернет форума (удружење *Родитељ*, основано 2006. године). Телевизија Б92 основала је фонд за заштиту злостављаних животиња 2010. године, а кампања за заштиту ових животиња вођена је и онлајн. У свим овим случајевима била је потребна подршка шире јавности, а не само оне која се формирала путем интернета. Али су све иницијативе биле покренуте и подржане на интернету (Сурчулија 2011: 35-36).

Утицај интернета на истраживачко новинарство

Један аспект у разматрању односа онлајн новинарства и слободе је повезаност онлајн медија и активизма грађана, а други је ширење сфере слободе унутар саме професије, тј. отварање могућности да се грађани баве новинарством. Корисници тако имају могућност да праве и постављају на интернет садржаје по сопственом избору који се тако и називају „садржаји које су креирали корисници” (*user generated content*), а који често преузимају улогу истраживачког новинарства. То је заправо једна од нових карактеристика истраживачког новинарства о чему пише Марк Ли Хантер (Mark Lee Hunter 2011). Наиме, са смањењем броја новинара у најразвијеним земљама запада (подаци говоре о смањењу од 26 одсто у Сједињеним Америчким Државама у периоду од 2001. до 2009. године) смањује се и број истраживачких прича, о чему сведочи и то да за Пулицерову награду конкурише све мање аутора (у неким категоријама смањење износи и више од 40 одсто). Затим, међу изворима вести доминирају садржаји које дистрибуирају службе за односе са јавношћу – на пример, у Великој Британији тај проценат је већи од 60 одсто. Због тога се истраживачко новинарство појављује на интернету, а разне врсте онлајн медија које се тиме баве штите интересе одређеног дела јавности. На пример, то је урадио Џулијан Асанж и WikiLeaks.org који је објавио тајне документе америчке и других влада и компанија. Ту је такође и анонимни литванијски хакер који је током 2009/10. године објавио документа везана

за злоупотребу јавних фондова у овој земљи. Марк Ли Хантер истиче да су онлајн медији донели истраживачком новинарству три промене:

1. у процесу прикупљања, писања и дистрибуције информација користи се комбинација традиционалних и нових медија и њихових разноврсних сервиса;
2. улоге аутора који праве садржај и корисника су промењиве. Публика више није пасивна, а новинари, иако и даље пишу текстове, истовремено и координирају комуникацију са корисницима.
3. транспарентност је потиснула раније највише вредновану објективност (Хантер 2011: 8).

Интернет је, поред Закона о доступности информација од јавног значаја, фактор који је у Србији повећао доступност информација и олакшао рад оним новинарима који се баве истраживачким новинарством. Међутим, други разлози као што су: индиректна политичка контрола медија, државно власништво у многим медијима, државно оглашавање, као и монопол и контрола тржишта оглашавања у медијима, утицали су на то да је истраживачког новинарства у Србији све мање. У таквој атмосфери не изненађује што је садржај који креирају корисници често први извор за новинаре истраживаче. Једна од тако откривених тема позната под називом „друмска мафија” говори о корупцији на наплатним рампама на аутопуту где су запослени проневерили 6,5 милиона евра за две године (од 2004. до 2006. године). Овај случај обелоданио је Горан Милошевић, један од запослених јавно-комуналног предузећа „Путеви Србије”, који је тајно снимао случајеве корупције. Ове снимке он је поставио на свој блог, а потом их је емитовала Телевизија Б92. Чланови ове криминалне групе ухапшени су и осуђени, али је Горан Милошевић остао без посла (Сурчулија 2011: 41). У извештају „Мапирање дигиталних промена: Србија” наводе се још два случаја где су грађани открили истраживачке теме. Један од тих случајева је сурово пребијање наркомана који се „лече” у манастиру Црна Река. Новинар Првослав Карановић поставио је видео материјал на сајт недељника *Време* заједно са текстом „Мрачна тајна Црне Реке: убијање бога лопатом” 2009. године. Ово је имало огроман утицај на јавност, а Карановић је добио награду за истраживачко новинарство. Трећи случај у јавности познат као „Косово за патике” настао је за време протеста у Београду 2008. године због проглашења независности Косова. Један грађанин са камером је снимао две девојке како су крале за време протеста износећи из продавница све што су могле да понесу користећи нередде. Видео је прво постављен на Јутјубу, а после га је у вестима емитовала ТВ Б92 (Сурчулија 2011: 42).

Други феномен о коме Хантер пише је утицај који су дигитални медији остварили на процес прикупљања, обликовања и дистрибуције истраживачких прича. Као и други аутори и он истиче значај

интерактивности у процесу прикупљања и обликовања истраживачких рубрика. Три су последице које је интерактивност посматрана у овом светлу донела. Прво, то је жеља публике да учествује, у новије време кроз „crowdsourcing”, тј. одазивајући се на позив медија корисницима да помогну у провери или откривању података за причу коју професионални новинари раде. Друго, публика захтева персонализована решења, односно захтева да се медији баве решавањем питања која директно дотичу појединце који те медије конзумирају. И, треће, публика која је навикла на ниже стандарде продукције када је грађанско новинарство у питању (нпр. стил блогера не мора бити блистав, као што и квалитет видео клипова не мора бити беспрекоран), смањује своја очекивања у овој области и од истраживачког новинарства (Хантер 2011: 9-12).

Дељење садржаја међу корисницима и другим медијима, феномен који су омогућили дигитални медији, директно је утицао на истраживачко новинарство коме снагу и утицај даје одјек и реакција јавности. Што више дељења садржаја међу корисницима, то је и утицај потенцијално већи. Због тога је једна од нових стратегија да се иста тема истражује из више углова и да то чини више медија и аутора, а она је заснована на идеји да изоловани истраживач не може постићи промене нарочито када се ухвати у коштац са јаким „противником”. Савезници се морају активно тражити са циљем да се формира заједница око одређене теме. Такве стратегије захтевају активно проналажење заједница на интернету које деле исте вредности. Као пример, Хантер наводи како је стопама музичара који су бесплатно дистрибуирали своју музику да би промовисали своје концерте, кренуло и истраживачко новинарство. Наиме, аутори једног приручника за истраживачко новинарство дистрибуирали су овај приручник преко сајта УНЕСКО-а. Дан пошто је постављен на овај сајт на енглеском и арапском језику око 120 других веб сајтова је скинуло овај приручник и поставило га на свој сајт са могућношћу преузимања. Умрежавање у онлајн свету уосталом само је преузело сличан модел из офлајн света – познато је да је захваљујући вишегодишњој повезаној акцији невладиних организација из Азије и Сједињених Америчких Држава и студентског покрета компанија *Најк (Nike)* услове производње учинила хуманијим (Хантер 2011: 12-14).

Није се, међутим, променио само процес прикупљања и ширења информација када је истраживачко новинарство у питању, променила су се и нека етичка питања. Уместо објективности тражи се транспарентност и отворено се истиче промоција одређене теме – на пример, заштита околине на сајту *Greenpeace.org*, који нуди много истраживачких извештаја на ову тему. Наравно, очекује се да чињенице остану неприкосновене. Високи стандарди када је документарност ставова у питању неопходни су и са растом публике, а томе су многе организације које подржавају истраживачко новинарство почеле да теже. Тако је удружење *Investigative News Network* у Сједињеним Америчким Државама које има 18 чланица – непрофитних информативних организација које се баве истраживачким

новинарством, запослило особу чији је задатак да шири мрежу (Хантер 2011: 15-17).

У Србији је таква политичка клима да истраживачког новинарства има врло мало. „Истраживачко новинарство је инцидент и оно зависи од појединаца, какви су, на пример, Бранкица Станковић” рекла је Јованка Матић из Института друштвених наука на скупу „Истраживачко новинарство у Србији” одржаном у Београду у априлу 2014.⁹ Истраживачко новинарство преселило се у малобројне онлајн медије као што су ЦИНС¹⁰, Пиштаљка¹¹ и БИРН¹², а велики, мејнстрим медији преносе истраживачке приче ових медија само кад им то из неког разлога одговара, на истом скупу изнела је Анђела Миливојевић, новинарка ЦИНС-а. „У мејнстрим медијима ЦИНС доживљава да нас сви комплет игноришу, иако могу са нашег сајта приче да пренесу, а те су приче битне. Преноси Курир када им одговара – причу о Бус плусу пренео је када Ђилас више није био градоначелник. Мејнстрим медији имају шансу да те приче ЦИНС-а, БИРН-а, Пиштаљке, добију за нула динара, а они то не раде. Питање за њих је зашто то не раде. Мишковићево извлачење пара из Србије 2011. године када је ЦИНС то објавио, није било занимљиво. Зашто то нико није пренео? Зашто нико Бус плус није пренео? Зашто нико причу о Радуловићу и његовој повезаности са СПС-ом није пренео пре две године? То је питање за главне медије.”¹³

Грађанско новинарство

Грађанско новинарство је „акт у коме грађанин или група грађана имају активну улогу у прикупљању, извештавању, анализирању и објављивању информација” (Bowman & Willis, наведено према Јурат 2011: 7). Интернет је омогућио прави процват грађанског новинарства – свако ко

9

<http://www.politickiforum.org/?vrsta=tribina&naredba=prikaz&tekst=72#1573>, посећено 12. новембра 2014.

¹⁰ Центар за истраживачко новинарство Србије основан је 2007. године као секција Независног удружења новинара Србије, а од 2012. године је регистрован као фондација. Од оснивања је спровео више истраживачких и едукативних пројеката и објавио више десетина истраживачких прича. <http://www.cins.rs/srpski/sta-je-cins>, посећено 12. новембра 2014.

¹¹ Pištaljka.rs је антикорупцијски сајт који је ангажован и у заштити права грађана – узбуњивача који јавно откривају случајеве корупције.

¹² БИРН Србија (Balkan Investigative Reporting Network Serbia) је невладина организација која је основана 2004. године у Београду. Ова организација бави се мониторингом, анализом друштвених и политичких процеса и улогом медија у њима.

13

<http://www.politickiforum.org/?vrsta=tribina&naredba=prikaz&tekst=72#1573>, посећено 12. новембра 2014.

има приступ интернету може брзо да шири информације. У почетку су то биле углавном фотографије или видео клипови, а данас већ постоје и сајтови који објављују само садржаје које праве корисници (*CNNiReport*, *OhMyNews*, *The Huffington Post*). Ова три сајта истовремено су три различита модела за уређивање сајтова грађанског новинарства. Први модел пружа сајт *CNNiReport* који уређује публика, затим сајт *OhMyNews* где се информације брижљиво проверавају и трећи модел сајта *The Huffington Post* где садржаје проверавају професионалци (Јурат 2011: 7).

Грађанско новинарство има велики демократски потенцијал захваљујући томе што попуњава празнине које настају тамо где се гасе локални медији, тамо где нестаје истраживачко новинарство и извештавање из иностранства, као и у ситуацијама када се губи поверење у масовне медије који су подложни политичким и комерцијалним интересима (Јурат 2011: 9). Оно што новинари пропусте или не смеју да ураде веома често не пропуштају и смеју да ураде грађани – новинари.

За развој грађанског новинарства потребне су поред технолошких и културне промене. С једне стране, публика треба да покаже жељу да буде активна, а са друге, традиционални медији треба да прихвате и подстичу грађанско новинарство. Традиционални медији на три начина могу да охрабре публику да учествује:

1. охрабривањем коментара корисника;
2. негујући *crowdsourcing* – поступак где репортер тражи од публике да обезбеди додатне информације за завршетак приче или проверу факата;
3. постављањем садржаја на своје сајтове или креирањем посебног сајта за грађанско новинарство као што је *CNNiReport*.

У Србији традиционални медији најчешће користе први начин, односно омогућавају корисницима да коментаришу вести. Једно раније истраживање показало је да је чак и оваква могућност недовољно развијена (Михајлов Прокоповић 2014: 484-496).

Закључак

У овом раду установљени су неки облици утицаја онлајн новинарства на слободу изражавања.

Прво, кроз анализу спреге онлајн новинарства и онлајн активизма идентификовано је да је онлајн новинарство омогућило отварање нових тема – ширење агенде, о којима су дотле традиционални медији ћутали, понекад и дуго година (нпр. када је о стању у српским породицима реч, види раније у тексту о иницијативи *Мајка храброст*). Пошто су неке од табу тема отворене онлајн, оне су преузимање и од стране традиционалних медија, јер су постале толико медијски важне и видљиве да их није било могуће више прећуткивати. Ипак, ови случајеви не могу да надокнаде

отворено и храбро извештавање какво се у демократским медијским системима очекује од информативних масовних медија.

Друго, истраживачко новинарство у Србији постоји у онлајн медијима који су специјализовани за ову врсту новинарства и представљају важно поље слободе. Иако мејнстрим медији преузимају понекад теме од ових истраживачких медија, они то чине онда када им то из одређених политичких разлога одговара (види раније у тексту).

Треће, онлајн новинарство уводи у сферу новинарства нове актере – грађане, „људе који су некада били публика“. У Србији грађанско новинарство није развијено, па је и због тога, велику пажњу привукло обавештавање преко друштвене мреже Твитер о барикадама у Звечану јула 2011. године чији је актер био средњошколац Стефан Живковић. С обзиром да је Стефан први известио преко Твитера о овом догађају, као и да су масовни медији каснили, Стефана је убрзо пратило 4 хиљаде људи на Твитеру (Богдановић 2013: 82). Овај догађај био је повод да се убрзо после тога, у августу 2011. године, први пут у Србији покрене јавна дебата о односу грађанског и традиционалног новинарства у организацији НУНС-а.¹⁴ Указано је на опасност злоупотребе интернета, као и на могућност сарадње новинара и корисника друштвених мрежа. На ризике које са собом носи грађанско новинарство указује Мирољуб Радојковић. То су ризик по истинитост садржаја, ризик од угрожавања људских права других људи (нпр. говор мржње, клевета) ризик од примања погрешних инструкција (нпр. пословних савета), ризик од угрожавања приватности других људи, ризик за наношење штете „сензитивној публици и ризик од разарања интелектуалне својине (Радојковић 2010: 38-39). Овој листи ризика могу се додати још и активизам актера грађанског новинарства који је често повезан са пристрасношћу, анонимност корисника који креирају садржај која је често неопходна у недемократским земљама, као и мања отпорност од професионалних новинара на притиске из владиних кругова и компанија што може као резултат изнедрити пропагандне садржаје (Јурат 2011: 13-15). У недостатке грађанског новинарства могу се убројити и питања друштвене релевантности информација, етичности и одговорности (Вељановски 2010: 47). Као одбрану од ризика по истинитост садржаја, који је међу најтежим, могуће је предложити „хијерархију поверења“ како је то назвао Ден Гилмор мислећи на поступак провере садржаја грађанског новинарства од стране оних који га користе (Gillmor, наведено према Јурат 2011: 14).

Очекивани демократски потенцијал онлајн новинарства, уз констатовање ризика нарочито у области онлајн активизма и грађанског новинарства, потврђен је у овој анализи и свакако ће бити занимљиво да ли

---

¹⁴ „Друштвене мреже и медији: Твитер на Косову”, <http://www.mc.rs/drustvene-mreze-i-mediji-tviter-na-kosovu.4.html?eventId=8108>, посећено 12. маја 2014.

ће се такав утицај ширити или ће поустати пред већ наведеним препрекама.

Литература

- Богдановић 2013: Ј. Богдановић, „Грађанско новинарство у Србији”, Београд: ЦМ: часопис за управљање комуницирањем, VIII, 2013/28, 69-88.
- Вељановски 2010: Р. Вељановски. „Изазови и могућности онлајн новинарства“, у: Ј. Сурчулија (ур.), *Слобода изражавања на интернету*, Београд: Фонд за отворено друштво, 41-54.
- Вуксановић 2012: Д. Вуксановић, „Како је могућа револуција у ери медијске глобализације”, Београд: *Култура пописа*, IX, 2012/17, 75-88.
- Деузе 2001: Deuze, M. Online Journalism: Modelling the First Generation of News Media on World Wide Web. *First Monday Journal*, volume 6, number 10. <http://ojphi.org/ojs/index.php/fm/article/view/893/802>, 10.11.2014.
- Друштвене мреже и медији: Твитер на Косову*, <http://www.mc.rs/drustvenemreze-i-mediji-tviter-na-kosovu.4.html?eventId=8108>, 12.05.2014.
- Јурат 2011: Jurrat, N. *Mapping Digital Media: Citizen Journalism and the Internet*. <http://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/mapping-digital-media-citizen-journalism-and-internet-2011071>, 14. 11. 2014.
- Макнер 2005: Б. Макнер, „Нове технологије и медији”, у: А. Бригс, П. Кобли (ред.), *Увод у студије медија*, Београд: Клио, 275-295.
- Михајлов Прокоповић 2014: А. Михајлов Прокоповић, „Интерактивност онлајн издања традиционалних медија и партиципација публике“, у: Б. Димитријевић (ур.), *Историографија и савремено друштво*, Зборник радова са научног скупа *Наука и савремени универзитет*, Ниш: Филозофски факултет, 484-496.
- Радојковић 2010: М. Радојковић. „Грађанско новинарство: нови облик комуникације или нов глобални ризик“, у: Ј. Сурчулија (ур.), *Слобода изражавања на интернету*, Београд: Фонд за отворено друштво, 33-40.
- Розен 2006: Rosen, J. *The People Formerly Known as the Audience*. http://archive.prssthink.org/2006/06/27/ppl_frmr.html, 12.11.2014.
- Сурчулија 2011: Surčulija, J, at all. *Mapping Digital Media: Serbia, Country report*. <http://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/mapping-digital-media-serbia-20111215.pdf> 12.11.2014.
- Хантер 2011: Hunter, M. L. *Mapping Digital Media: Digital Media and Investigative Reporting*.

<http://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/digital-media-investigative-reporting-20110526.pdf>, 11.11.2014.

Шпањевић 1999: Б. Шпањевић, „Електронска мултимедија: декор за пад”, *Култура, часопис за теорију и социологију културе и културну политику*, Београд, 56-75.

ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ – СЛОБОДНА МЕДИЈСКА ТЕРИТОРИЈА**

Увод

Као и предходних година извештај о слободи медија за 2014. годину, није донео ништа ново. У извештају који већ традиционално потписује Вилијам Хорсли (William Horsley) наводи се да је 2014. година била „ужасна за многе новинаре и медијске слободе. Смрт, прогони, и циљано насиље над новинарима у Украјини. Забране слободног новинарства и слободе изражавања на интернету, посебно у Русији, Турској и Азербејџану. Рутинско насиље на уличним протестима, напади на новинаре. Погоршање у сфери надзора, узнемиравања, непријатељства у име државне безбедности и антитерористичких мера широм Европе“ (Хорсли 2014)¹. Уз економске проблеме са којима се сусрећу медији и новинари, сви горе поменути проблеми озбиљно угрожавају позицију које новинарство као професија треба да има у једном модерном друштвеном систему. Константан технолошки напредак и развој интернета који заједно бришу све баријере када је приступ аудиторијуму у питању, чини се да нису од велике помоћи медијима и новинарима.

Мањак поверења у медије и њихову моћ од стране шире јавности довео је до тога да грађани сами постану произвођачи информација. Из потребе за информацијама и жеље да се буде у току са дешавањима коју су наметнули технолошки развој и интернет пристекао је и актуелни друштвени феномен – друштвене мреже. Идеја повезивања људи у виртуелном простору произвела је велику моћ, и уједно отворила нове могућности за многе видове комуникације и размене информација. Циљ овог рада је да се укаже на предности које друштвене мреже имају у либерализацији медијског простора, али и да се скрене пажња на све мане које са собом носи та, готово, неограничена слобода.

Најпопуларнија друштвена мрежа Фејсбук према истраживањима из јануара 2014. има око 1.310.000.000 корисника у целом свету. На другој позицији, према истом истраживању је Твитер, на којем има нешто мање

---

* neven.obradovic@filfak.ni.ac.rs

** Рад је у оквиру пројекта број 179074 који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Комплетан извештај доступан на:
<http://www.aej.org/articlefiles/aej%20congress%202014%20annual%20report%20by%20aej%20special%20representative%20for%20media%20....pdf>, 15. 11. 2014.

од 650 милиона отворених налога². Могућност контакта са најширом публиком, препознале су све озбиљне компаније, организације, политичке партије и други друштвени чиниоци, чије се функционисање данас не може замислити без друштвених мрежа. Шансу да своје ставове, идеје, али и информације представе широј јавности препознали су и грађани, који су уз помоћ друштвених мрежа успоставили оно што се данас у теорији препозање као грађанско новинарство. Поред прилике за „производњу вести“, корисници су препознали и њихову мобилизаторску функцију, па су мреже тако коришћене у подизању револуција широм света, али и за мале локалне друштвене акције.

Друштвене мреже представљају врсту онлајн сервиса који се најчешће јавља у облику платформе, прозора или веб-сајта. Оне су место где се људи из различитих крајева света повезују међусобно, склапају нова познанства и помоћу којег се комуницира. Експанзија и технички развој, уз константни пораст броја корисника, промовисали су друштвене мреже у медије последње генерације. За разлику од онлајн портала, првог представника нових медија, који су публици дали моћ и утицај у виду повратне спреге (коментара), друштвене мреже су публику претвориле у новинаре. Милиони грађанских новинара, сачињавају „редакцију глобалне агенције“, која је постала важан извор традиционалним медијима, а неретко се показала као бржи „медији“. Ова „редакција“ унела је подједнако и добрих и лоших ствари у журнализам, што је изазвало поприличан хаос у теорији медија када су расправе о корисности друштвених медија у питању. Медијска публика се није навикла ни на онлајн медије у потпуности, а социјалне мреже су ступиле на сцену. Резултат свега јесте хиперпродукција информација у којој је изузетно тешко постало одвојити битно од небитног, истинито од лажног и квалитетно од неквалитетног. Милена Драгићевић Шешић истиче да „живимо у времену када смо сви постали продуценти вести, а таква ситуација није виђена још од родовског друштва, кад је мала заједница директно комуницирала, али и од градова полиса у старој Грчкој, где су мушкарци учествовали у продукцији вести, али и гласина. Ипак, тада су казне за ширење гласина биле веома строге, док данас за лансирање лажних вести на интернету готово и да нема никаквих санкција“ (Шешић, Вечерње новости/УНС, 2013).³

Хиперпродукција онлајн медија и грађанских новинара, обавезују традиционалне новинаре, било да раде за традиционалне или онлајн медије, да користе форме извештавања које препознаје новинарска теорија, јер ће им у супротном опстанак бити угрожен. “Теорија новинарских жанрова наоружава истраживача медија оруђима за анализу форме и начинима за уобличавање садржаја, [...] тачност података, стављање

---

² Видети више на: <http://www.statisticbrain.com/facebook-statistics/> и <http://www.statisticbrain.com/twitter-statistics/>, 15. 11. 2014.

³ Видети више на: <http://uns.org.rs/desk/media-news/22530/internet-vesti-od-lazi-do-istine-.html>, 15.11. 2014.

чињеница у контекст (интерпретативност), провера чињеница (истинитост, кредибилност) и преузимање одговорности за написану реч. Истраживање и интерпретирање представљају *raison d'être* квалитетног новинарства у 21. веку” (Тодоровић 2013:18, 21).

Неда Тодоровић (Тодоровић 2013:13) у овом правцу поставља неколико питања: „Ко је уопште новинар данас у медијском простору, где грађани несметано објављују разне садржаје на интернету и где журнализам све мање личи на монолог, а све више на дијалог, конверзацију и где много старих пракси одлази у музеј медија? Каква је разлика између колумне и блога и по чему се разликује репортер од социјалног нетворкера?“ Разлике се ипак могу дефинисати, ауторка на истом месту истиче да „у ери преобиља инфомација, када новинари више нису једини посредници између догађаја и конзументата, дезоријентисани грађанин и даље, с правом, захтева експликацију оног што се у свету у коме живи дешава. Поред тумачења (зашто?), он тражи и превиђање (шта даље?). Очигледно је да ће део одговора на постојеће конфузије и нове захтеве стављене пред професију и новинара професионалца бити и неки сасвим нови начин „причања приче“ у новинарству, једна сасвим нова култура писања“ (Тодоровић, 2013: 13-14). Како наводе Хедман и Дјерф-Пјер (Hedman, Djerf-Pierre) медији данашњице не могу се замислити без друштвених мрежа. „Развој и напредак друштвених мрежа, учино их је неопходним за медије како би промовисали и дистрибуирали своје садржаје, за извештавање са лица места. Због свега овога јавила се потреба да се „професионализује“ употреба друштвених мрежа, односно да се направи јасна разлика у коришћењу друштвених мрежа у односу на грађанско новинарство и непрофесионалце“ (Хедман, Дјерф-Пјер 2013: 4). Социјалне мреже несумњиво су постале свакодневни алат новинара, међутим већина још увек не користи све њихове могућности на прави начин, због чега је још увек тешко направити разлику између грађанског и професионалног новинарства на друштвеним мрежама.

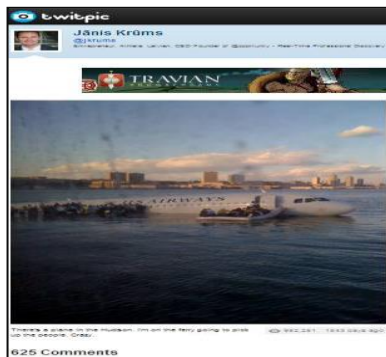
Друштвене мреже - за корак испред медија

Неретко се у данашње време дешава да се информација о неком догађају пре појави на приватним профилима на друштвеним мрежана, него на интернет страницама медијских кућа. Најпознатији пример је пад авиона компаније „Ју-ес Еирвејс“ у реку Хадсон у Њујорку. Петнаест минута пре прве информације на традиционалним, али и онлајн медијима, вест се нашла на приватном „твитер“ профили Цима Ханрахана (Jim Hanrahan): „Управо сам гледао пад авиона у реку Хадсон на Менхетну“⁴.

---

⁴ Видети више на: <https://twitter.com/highfours/status/1121908186> , 16. 11. 2014.

Убрзо након тога појавила се и прва слика, такође на приватном Твитер профилу, Летонца Јаниса Крумса (Janis Krums) са пребивалиштем у Њујорку. Испод слике, на којој је авион у реци и људи у чамцима за спасавање, писало је: „Авион је у Хадсону. Ја сам на броду који иде да покупи људе. Лудо.“⁵ (слика 1) Уколико уз овај пример додамо и улогу друштвених мрежа у „Арапском пролећу“, као и другим кризним ситуацијама, можемо се сложити са тврдњом Клодин Бемонт (Claudine Beaumont), новинарком британског „Телеграфа“, да су оне „од непроцењиве вредности, јер у реалном времену приказују коментаре о догађајима, који када се узимају за анализу, уз проверу тачности података, традиционалним медијима пружају фасцинантан и богат приказ о великим инцидентима“ (Beaumont, The Telegraph, 2009) .⁶ Употреба друштвених мрежа у ове сврхе успоставила је грађанско новинарство. Сваки становник на планети, који користи паметни телефон, има приступ интернету и профил на друштвеним мрежама, може у сваком тренутку да донесе вест попут ове о паду авиона у Њујорку, али и неку од глобалне важности.

Слика 1. Авион у реци Хадсон, твит Јаниса Крумса

Твитер је такође био у главној улози током „земљотреса у Кини у мају месецу 2008. године, терористичког напада у Мумбајију у новембру исте године, протестима након председничких избора у Ирану у јуну 2009. и коначно приликом убиства Осаме Бин Ладена у мају 2011. године“ (Хермида 2012: 314). Становник Аботабада, Сохаиб Атхар (Sohaib Athar), преко свог Твитер налога извештавао је у ситне сате о необичном кружењу хеликоптера изнад његовог града, као и експлозијама које се чују, не слутећи да у ствари прати напад на скровиште најтраженијег светског терористе (слика 2). Када је чуо вест о убиству Осаме Бин Ладена коју је

⁵ Видети више на: <http://twitpic.com/135xa> , 16. 11. 2014.

⁶ Видети више на: <http://www.telegraph.co.uk/technology/twitter/4269765/New-York-plane-crash-Twitter-breaks-the-news-again.html> , 16. 11. 2014.

саопштила америчка војска, он је схватио да је човек који је пре свих уживо извештавао о нападу. На свом Твитер налогу написао је: „Оухх, сада сам човек који је уживо преносио напад на Осаму без знања о томе“. Након овога огласио се још једном: „И ево стижу мејлови од меинстрим медија (уздах)“.⁷ Традиционални медији су у прошлости могли да имају дојаве из војног врха за овакве акције и да буду на лицу места, пример је свакако уживо извештавање о почетку Заливског рата. Захваљујући друштвеним мрежама, сваки становник данас може бити ексклузивни извештач о догађајима који мењају свет.

Слика 2. Уживо извештавање из Аботабада

Новинар листа Гардијан Метју Вејвер (Matthew Weaver) у том правцу истиче да данашње медијско извештавање има следећи редослед: „прво дођу твитови, потом слике, па видео и на крају медији“ (Хермида 2012:314).

Снага друштвених мрежа проситиче из промене у смеру медијске комуникације. Традиционални медији су функционисали на релацији – *један ка многима*, док је интернет у комбинацији са друштвеним мрежама донео нови вишесмерни систем – *један ка једном, један ка многима и многи ка многима* (Јевтовић, Вулић, Павловић 2012: 263). Данас, *један од многих* јесу и медији који значајну пажњу дају друштвеним мрежама и често их користе као извор информација. Немири на Косову 2011. године остаће упамћени по Твитер извештавању Стефана Живковића са лица места. Његове твитове користили су грађани који су желели да буду у току са дешавањима, али и многи медији који нису имали своје извештаче на лицу места. За два дана број пратилаца на његовом профилу порастао је за неколико хиљада, 25. јула када је послао прве поруке и фотографије имао је 40-ак пратилаца, да би га већ 27. јула пратило око 4.000 људи.⁸ Из овог

⁷ Видети више на: <http://newsfeed.time.com/2011/05/02/man-live-tweets-u-s-raid-on-osama-bin-laden-without-knowing-it/> и <https://twitter.com/ReallyVirtual>, 16. 11. 2014.

⁸ Видети више на: <http://www.media.ba/bs/alati-novinarstvo-tehnike-i-forme/drustvene-mreze-i-mediji-twitter-na-kosovu>, 16. 11. 2014.

примера видимо да друштвене мреже могу да буду савезник новинарима и медијима, у смислу брзине извештавања са лица места. „Студија о ширењу линкова са вестима на Твитеру, унутар истраживања под називом 'Навигација онлајн вести' које су спровели Кенет Олмстед, Ајми Мичел и Том Росенштајл (Kenneth Olmstead, Amy Mitchell, Tom Rosenstiel) такође је показала значај и улогу друштвених мрежа. Студија је показала да поруке које долазе од медијских кућа и новинара у просеку имају 15.5 ретвитова од стране других корисника ове друштвене мреже“ (Хермида 2012: 318).

Истраживање Урлике Хедман и Монике Дјерф-Пијер (Ulrika Hedman, Monika Djerf-Pierre) са гетеборшког департмана за новинарство, медије и комуникације, које је обухватило 2500 новинара у Шведској, изнедрило је три различита начина коришћења друштвених мрежа од стране новинара. Према подели ауторки, првој групи, између 10 и 15 процената узорка, припадају *скептични повучењаци*. Ту су углавном старији новинари који раде у штампаним медијима и који одбијају да користе друштвене мреже. Другој групи, око 80 процената испитаника, припадају *прагматични конформисти*. Њу представљају новинари свих узраста и свих медија који су редовни, али истовремено и селективни корисници друштвених мрежа. Најчешће користе Твитер и блогове у потрази за информацијама и контекстом у којима су оне писане. Главна карактеристика им је амбивалентност и прагматизам, а део мотивације због којих проводе време на друштвеним мрежама јесте последица сталног притиска да остану у кораку са информацијама и савременим трендовима. Трећа група коју су дефинисале Хедманова и Дјерф-Пијерова јесте категорија *ентузијастичних активиста*. У њу спада нешто мање од 5 процената, искључиво младих новинара који раде у дигиталним медијима. Они показују апсолутну приврженост друштвеним мрежама, користе је за истраживање, повезивање, личну промоцију уз истицање снажног убеђења да новинарство као професија мора да се мења због друштвених мрежа.⁹ Истраживање о истој теми у Србији обавио је Биро за друштвена истраживања у оквиру комплекснијег истраживања под називом „Медијска писменост“. Резултати су показали да од 291 испитаника у категорији новинара друштвене мреже не користи око 12 процената, док профиле на некој од мрежа има око 75 процената испитаних новинара. Највећи број њих друштвене мреже користи за праћење догађаја или као извор података¹⁰, што је слично резултатима истраживања које је обављено у Шведској.

---

⁹ Видети више на: <http://rs.ejo-online.eu/3730/novi-mediji-i-web-2-0/konajvise-tvituje-novinari-i-drustvene-mreze>, 16. 11. 2014. и Hedman, Djerf-Piere (2013) *The Social Journalist: Embracing the social media life or creating a new digital divide?* Digital Journalism. Routledge.

¹⁰ Видети више у: Биро за друштвена истраживања – „Медијска писменост у Србију“, стр.19. Линк:

Милан Вукелић, редактор за друштвене мреже интегрисане редакције *Ringier Axel Springer Србија*, истиче да су информације које се појаве на друштвеним мрежама често повод за вести у овој медијској кући. Колика се пажња друштвеним мрежама поклања, показује и податак да се у интегрисаној редакцији искључиво друштвеним медијима бави четворо запослених, подељених у две смене.

Друштвене мреже свакако могу бити повод за текстове у медијима. Нема дилеме да је вест када, рецимо, Херман Ван Ромпеј на свом налогу на Твитеру први пут објави датум почетка преговора Србије и ЕУ, или када Вук Јеремић такође на Твитеру даје неке веома интересантне изјаве, које би биле занимљиве било ком светском медију, а не само домаћем. Осим тога, Блиц је често управо преко друштвених медија долазио до занимљивих прича. Ако неко на Фејсбуку, рецимо, објави фотографију бахатог понашања полиције, која аутомобилом блокира место за паркинг предвиђено за инвалиде, онда то постаје занимљиво за нас.¹¹

Вукелић такође наводи и пример како редакције користе ексклузивност друштвених мрежа.

Када је недавно пао авион у Русији, светске агенције нису дуго имале ниједну фотографију, али су спасиоци и локални становници на својим налозима на Твитеру и Инстаграму објавили фотографије мање од сат времена после несреће. То су затим пренели руски медији, а онда и ми од њих.

Павле Златић, главни и одговорни уредник портала Б92, истиче да су друштвене мреже значајан извор информација за њихову редакцију. Према његовом мишљењу, нема много разлике између налажења информација на друштвеним мрежама у дигиталном добу и доласка до трагова за неку тему "кроз причу", телефонски, у периоду пре опште дигитализације. Златић такође наводи да се друштвене мреже могу посматрати као "јавни простор", што показује и чињеница да се на њима оглашавају, па чак и дискутују светски званичници, председници, министри, научни ауторитети, глумци. Златић такође сматра да ће утицај друштвених мрежа и информација које доносе са собом расти како се пенетрација интернета на паметним телефонима буде повећавала. Како број корисника мобилног интернета сваке године расте¹², можемо очекивати да се остваре и

<http://www.birodi.rs/wpcontent/uploads/2013/12/Medijska-pismenost-u-Srbiji-rezultati-istra%C5%BEivanja.pdf>, 17. 11. 2014.

¹¹ За потребе писања рада, аутори су са Миланом Вукелићем и Павлом Златићем обавили дубинске интервјуе у септембру 2014. године.

¹² Видети више на: http://www.b92.net/tehnopolis/aktuelno.php?yyyy=2014&mm=05&nav_id=845173,

предвиђања Ерика Куалмана (Erik Qualman), који тврди да захваљујући друштвеним мрежама „у будућности више нећемо тражити вести, већ ће вести проналазити нас, или ћемо их сами креирати“ (Куалман 2011: 12).

Друштвене мреже – камен спотицања за медије

Милиони корисника друштвених мрежа широм света свакодневно објављују милионе информација на својим профилима, многе од њих су неистините или шаљиве, али због недостатка времена за проверу могу да постану планетарне вести¹³. Сетимо се само примера у Србији када је објављена вест да је српски књижевник Добрица Ћосић добио Нобелову награду¹⁴. Информација се око поднева, 6. октобра 2011. године, појавила на друштвеној мрежи Твитер, била је употпуњена линком, који је водио на сајт који је био верна копија интернет странице Нобелове награде. Био је то довољан окидач да се вест невероватном брзином прошири на друштвеним мрежама, а прави проблем настао је када су медији услед непроверавања извора „загризли мамац“ и дали легитимитет овој информацији (слика 3). Интернет портали многих традиционалних медија, попут Вечерњих новости и телевизије Б92, објавили су ову вест, да би је убрзо повукли јер се успоставило да је нетачна.

Слика 3. Лажни сајт Нобеловог комитета, сајт Б92 и сајт Новости

17. 11. 2014.

¹³ Колику моћ има измишљена вест на интернету најбоље показује феномен "Њуз.нет". Аутори овог нашег портала са такозваним "вестима у огледалу" прославили су се када су на интернету, без лоше намере, објавили вест да је Србин скочио у Црвено море и убио ајкулу, која је тих дана терорисала туристе у Египту. О лажном догађају су известили највећи дневни штампани медији у Хрватској и Македонији, а пренели су га бројни руски и енглески сајтови. (*Вечерње новости / Удружење новинара Србије – Интернет вести, од лажни до истине*) Линк: <http://uns.org.rs/desk/media-news/22530/internet-vesti-od-lazi-do-istine.html>,

17. 11. 2014.

¹⁴

Видети

више

на:

<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/967784/La%C5%BEEna+vest+o+Nobelovoj+nagradi.html> , 17. 11. 2014.

У жељи да укаже на непоузданост друштвених мрежа као извора, сличним методама послужио се Томасо Де Бенедети (Tommaso De Benedetti). Овај италијански учитељ и новинар направио је низ лажних профила познатих личности на Твитеру путем којих је објавио смрт Папе, Михаила Горбачова, Фидела Кастра и Педра Алмодовара. Узећемо за пример објаву смрти Михаила Горбачова. Бенедети је искористио непознавање јавности новопостављеног министра спољних послова Немачке Франка Валтера Штанмајера на чије име је отворио Твитер налог. На том истом налогу објавио је следећу информацију „Ужасне вести. Бивши совјетски председник Горбачов је умро пре неколико минута” (слика 4). С обзиром да је такође објавио да се ради о званичном профилу, извор је био више него поуздан, остатак посла у ширењу вести урадили су медији и новинске агенције.

Слика 4. Објава смрти Михајла Горбачова на лажном профилу немачког министра Франка Валтера Штанмајера

Своје поступке у интервјуу за британски Гардијан Томасо де Бенедети објаснио је жељом да укаже на „рањивост“ новинара у традиционалним медијима. „Социјални медији су најнеповерљивији извор информација на свету, али им информативни медији верују због своје потребе за брзином“.¹⁵

Главни и одговорни уредник портала Б92 Павле Златић наглашава да друштвеним мрежама треба приступати „хладне главе“:

Због великог броја информација (тачних и нетачних), чињенице да свако може да ствара "шум" и могућности лаке манипулације, могу се сматрати непоузданим извором информација. Ипак, као и у било којој другој сфери, на друштвеним мрежама се могу пронаћи непоуздани, али и поуздани извори. Провера информације је кључна, потребно је поредити званичне и незваничне изворе и никада не дозволити да брзина објављивања информације буде најважнија.

Милан Вукелић такође упозорава на велики број лажних информација које круже друштвеним мрежама, али и наглашава да уз детаљне провере извора друштвене мреже могу бити користан алат.

15

Видети

више

на:

http://www.washingtonpost.com/blogs/blogpost/post/twitter-hoaxer-tommaso-de-benedetti-comes-clean/2012/03/30/gIQARjYwIS_blog.html, 17. 11. 2014.

Много је лажних информација на целом Интернету, па и на друштвеним мрежама. Често се деси да неко рецимо на Твитеру објави фотографију авионске несреће, али се брзо испостави да је реч о неком потпуно другом догађају. Слично важи и за Јутјуб, где се под одређеним потписом заправо могу наћи видео клипови сасвим другачијег садржаја, или пак довољно сличног да вас завара. Зато ту треба бити веома образлив, што се ми и трудимо. Као и све друге, и информације са друштвених мрежа треба подвргавати немилосрдним проверама. Некада није тешко одолети изазову, па се медији залете и објаве нешто што је неко "видео на Фејсу". Блиц се труди да не подлегне изазову и да остане професионалан. Ми, рецимо, нисмо објавили да је Добрица Ћосић "добрио Нобелову награду", као ни да су Огњановићи "покрали паре". Те лажне информације су преко друштвених мрежа дошле и до нас, али смо их проверили из својих извора и закључили да нису истините.

Коришћење друштвених мрежа као извор информација у смислу општег информисања пожељно је, и ако се узме количина информација која кружи путем овог комуникацијског канала, умногоме олакшава новинарима да буду у току са догађајима и да долазе до идеја за приче. Овде морамо напоменути да се друштвене мреже као извор морају користити уз много опреза, јер са собом носе низ опасности по новинаре, попут непозданости информације и лажних профила које могу да доведу у питање њихов, али и углед медија. Објаве корисника друштвених мрежа могу бити користан алат у новинарству, али никако не би требало да буду повод за вест саме по себи, а то је управо постао тренд на медијској онлајн сцени и уз тенденцију ширења и на традиционалне медије. Доказ раширености ове појаве јесте пример из САД. Информација да је Кети Пери престала да прати Расела Бренда на Твитеру била је повод за вест на порталу магазина Холивуд репортер¹⁶ (слика 5).

Слика 5. „Вест“ и реакција јавности

¹⁶ Видети више на: <http://www.hollywoodreporter.com/news/katy-perry-unfollows-russell-brand-twitter-divorce-283746> и https://www.google.rs/search?q=rip+journalism+katy+perry&rlz=1C1CHFX_enRS507R S507&espv=210&es_sm=93&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=szcCU_izIsittAbJ0ID 4CQ&ved=0CAkQ_AUoAQ&biw=1366&bih=600, 17.11. 2014.

Ово је изазвало бурне реакције људи широм света који су због тога управо на друштвеним мрежама саркастичном фотографијом „сахранили“ новинарство. Иако је јавност у више наврата реаговала са подсмехом на овакве „вести“, оне и даље заузимају много простора на онлајн порталима, а све чешће се појављују и у штампаним издањима дневних листова и магазина у засебним рубрикама¹⁷. Оваквим медијским текстовима медијска информативност се претвара у *инфотејмент*, односно вести и информативни садржаји се комбинују са забавом, чиме се пажња пубике са битних ствари усмерава на псеудо- догађаје. Марк Деузе (Mark Deuze) у том правцу наводи да новинари, „уместо да представљају неку врсту контроле над поплавом информација у јавној сфери, данас представљају само још један од многобројних гласова у јавној комуникацији“ (Хермида 2012: 324). Сви ти „слободни гласови“ производе шумове, услед којих је тешко одвојити истините и лажне информације. Због тога се новинари морају прилагодити новој улози да „уз информације пруже и контекст потребан за њихово разумевање. Новинар више не одлучује о томе шта публика треба да зна. Он публици помаже да од мноштва информација направи ред. То не значи једноставно додавање тумачења или анализе извештаја. Први задатак новог новинара, оног који даје смисао, у ствари је да провери поузданост информације, а затим да је обради и представи на начин да публици буде одмах схватљива“ (Ковач, Розентајл у Крејг 2010: 32).

Кроз наведене пример указали смо на грешке новинара и уредника озбиљних домаћих и страних редакција које су настале услед неверовања извора и потребе да се буде први. Уколико се овакви пропусти дешавају професионалцима, онда није тешко замислити колико „шумова“ може да произведе грађанско новинарство. Мирољуб Радојковић наводи да за разлику од професионалних новинара, грађани или лаици нису и не могу бити чланови професионалне групе у новинарском пољу, немају одговарајуће образовање за новинарски посао, нису у обавези да следе професионалну новинарску етику, затим не трпе никакав утицај редакцијске групе и, напослетку, не одговарају за свој рад ни по законима, ни по другим прописима, што може да донесе низ проблема у јавној сфери (Радојковић 2011: 37). Слобода коју са собом носе друштвене мреже има много позитивних страна, међутим уколико је она неограничена, може довести и до низа проблема. Нетачне или непроверене информације на друштвеним мрежама које постану виралне, могу проузроковати озбиљне последице. Немачке власти потражују од двадесетогодишњег становника града Констанца чак 200.000 евра, разлог је штета која је настала током журке која је организована преко Фејсбука и на коју је дошло 12.000 људи. Том приликом „дошло је до оштећења имовине, телесних повреда и сукоба

---

¹⁷ Дневна новина *Блиц* на другој страни има редовну мини-рубрику *Твитосфера*, у оквиру које се објављују најзанимљивији твитови јавних личности из претходног дана.

са локалном полицијом. [...] Треба имати у виду да је у акцији полиције било ангажовано 5 хеликоптера и 280 службеника полиције“ (Дилигенски, Праља 2014: 72-73).

Закључна разматрања

Друштвене мреже су у више наврата показале своју моћ. Имале су значајну, можда и пресудну, улогу у револуцијама „Арапског пролећа“ у Египту и Тунису. „У Египту је преко 70 милиона људи користило неку од савремених медијских алатки, мобилни телефон или приступ некој од социјалних мрежа. [...] Снага ових маса крила се у идентитету нових медија, јер се куцкањем порука (твитовањем), слањем мејлова или сличним електронским струјањима стварао бунт који нико није могао да цензурише“ (Јевтовић, Вулић, Павловић 2012: 255).

Снагу коју су друштвене мреже показале током „Арапског пролећа“, препознали су демонстранти у Турској, Украјини и „последњем жаришту“ Хонг Конгу. „Одједном постало је очигледно да неки нови друштвени механизми играју веома битну улогу у разумевању свега онога што повезује ствари. Сасвим нове мреже служе да се кроз њих, дневно, лансира и размени на десетине милиона идеја, ставова и информација. Државне границе су порушене, механизми контроле нису ефикасни, средства производње су у рукама, дакле власништву, оних који производе, а средства дистрибуције потпуно слободна, отворена и глобална“ (Црнобрња, Политика 2011).¹⁸

Напредак технологије и интернета омогућио је да се сваки покушај цензурисања друштвених мрежа успешно превазиђе. Можда је најбољи пример Турска, где су након блокаде друштвене мреже Твитер по налогу тадашњег премијера Рецепа Тајипа Ердогана, грађани уз помоћ мобилних оператера и Гугла дошли до начина да твитују и путем ове мреже наставе комуникацију и организирање протеста. Мреже Авеа, Водафон и Тукчел (Avea, Vodafone, Turkcell) омогућиле су грађанима да слањем поруке на одређени број (зависно од оператера) „твитују“ путем смс порука (слика 6).¹⁹

Слика 6. Твит путем СМС-а

¹⁸ Видети више на: <http://www.politika.rs/rubrike/Kulturni-dodatak/Revolucija-bez-krvi-za-sada.sr.html> 19.11.2014.

¹⁹ Видети више на: <http://mashable.com/2014/03/20/how-to-tweet-from-turkey/>, 19. 11. 2014.

Други начин на који су корисници у Турској могли да твитују је промена DNS адресе. За потребе овог рада, и ближег објашњења поступка, обавили смо дубински интервју са ИТ специјалистом и систем-администратором Николом Јовићем.²⁰

Сваки рачунар на мрежи има своју адресу у облику броја, то је такозвана IP адреса. Тако се и Твитер физички налази на некој адреси. Када знамо ту адресу, можемо и тај број да откуцамо у претраживачу и почеће да нам се отвара Твитер. Шта ту сада ради DNS? Укуцамо www.twitter.com, и тиме шаљемо упит који одлази до DNS сервера. DNS сервер упоређује на којој адреси је Твитер и враћа податак ка нашем компјутеру, након тога се успоставља веза и размена података. Турски премијер је наредио проваједрима да блокирају Твитер. У том случају када се укуца twitter.com, DNS сервер блокира Твитер, односно рачунар не добија повратни податак на којој адреси се налази Твитер. То је међутим јако лоше урађено. Грађани Турске су почели да користе Гуглов DNS сервер под бројем 8.8.8.8, који је враћао податке о Твитеру и успостављао везу са рачунарима корисника.

Да би што већи број грађана могао да приступи Твитеру на овај начин, у турским градовима упутство о употреби DNS адресе се могло видети у виду графита на зградама и јавним површинама (слика 7).

Слика 7. Упутство за коришћење

Трећа могућност за коришћење Твитера и поред блокаде била је употреба мреже Тор. Ова мрежа, како то стоји на сајту, намењена је широкој употреби и омогућава анонимност на интернету помоћу

²⁰ За потребе писања рада аутори су обавили дубински интервју у септембру 2014. године.

сакривања стварне IP адресе. Како оснивачи наводе, намењена је грађанима, војсци, новинарима, дисидентима, активистима. Посебно се истиче да се може користити у земљама у којима су друштвене мреже блокиране, уз напомену да омогућава функционисање само основних алата.²¹

Да ли управо у анонимности лежи снага друштвених мрежа? На основу свега можемо закључити да су друштвене мреже постале нека врста кохезивног фактора за младе. С обзиром да су они преовладавајући корисници, друштвене мреже су постале погодно средство за окупљање око истих идеја. „Феномен друштвених мрежа кристалише нову врсту политике која је без вође, хоризонтална, али широко умрежена и ради на принципу онлајн мобилизације за офлајн деловање“ (Херера 2014: 4-5). Критичка јавна реч на мрежи много је оштрија од оне у јавној сфери, међутим како често долази из анонимних извора, она нема велику тежину, све до тренутка када се нађе на транспарентима и на улици. Најбољи пример јесте глобална интернет група Анонимуси. Представљају се као децентрализована заједница која је окупљена око идеја слободног интернета, укидања цензуре и непосредне демократије.²² У почетку су деловали повременим акцијама на друштвеним мрежама и хакерским нападима. Ипак, пажњу јавности привукли су тек након акција на улицама, попут чувене „Окупирајмо Волстрит“.²³ Сада се маске анонимуса могу видети на протестима широм света. Такође, сваке године 5. новембра се одржава и планетарни протест под називом „Марш милион маски“, ове године анонимуси су марширали у преко 400 светских градова.²⁴

Овде се онда јасно издваја неколико питања. Каква је то слобода под маскама? Да ли се онда слобода своди само на виртуелну и да ли се корисници друштвених мрежа, а пре свега млади, на тај начин пасивизују и сву критику система испољавају у сајбер свету?

Делимично сигурно да јесте, међутим пример из Египта и Туниса пружа једну другачију слику. „Пре великих протеста у овим земљама, грађани испод 35 година, који чине и 70 процената становништва у региону Блиског истока и Северне Африке од стране влада, академских кругова сматрани су за пасивну генерацију или генерацију 'на чекању'. Ипак ова генерација се показала као велика јер је била на челу културне,

---

²¹ Видети више на: <https://www.torproject.org/about/torusers.html.en> ,19. 11. 2014.

²² Видети више на: <http://anonymousrbija.blogspot.com/> , 19. 11. 2014.

²³ Видети више на: <http://www.theguardian.com/commentisfree/cifamerica/2011/sep/27/occupy-wall-street-anonymous> , 19. 11. 2014.

²⁴ Видети више на: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/Svet/1437298/Mar%C5%A1+milion+maski.html?email=yes>, 19. 11. 2014.

интелектуалне и политичке револуције након које је дошло до раскида са претходним поретком ствари. У исто време припадници ове групе, посебно онај 'умрежени део' показао је добро распознавање ствари које су неопходне за сазревање у виртуелном добу. Они су показали много разумевања за појмове приватности и хоризонталног учења и дељења. Они су за нормално схватили да пређу линију различитости и разговарају са онима и који другачије мисле, али и да култивишу фиктивне и анонимне личности са мреже и укључе их у промене. Као колективитет, ова генерација је развила једну специфичну опозициону културу према тадашњим системима, како у онлајн, тако и у „офлајн“ свету“ (Херера 2014: 2-3).

Друштвене мреже могу бити покретачка снага.²⁵ Оне отварају простор за најшири могући плурализам мишљења и идеја. „Арапско пролеће“ показало је да могу покренути и револуције, а готово свакодневно смо сведоци глобалних и локалних акција као што су хуманитарне или друштвено одговорне. У таквој ситуацији, где грађани сами преузимају иницијативу за решавање проблема, посатавља се питање где су професионални медији и зашто се они не баве таквим темама. Константни притисци на медије и угрожавање медијских слобода воде ка њиховој пасивизацији због чега крилатица „седма сила“ има све мање смисла.

Парадоксално је да се у времену дигиталних технологија, интернета и дигитално умреженог друштва суочавамо са било каквом врстом забрана и медијске цензуре. Слобода нам јесте надхват руке, али је неопходно да скинемо маске анонимности и освајамо је правим идентитетима, знањем и спремношћу да се то знање дели са другима на вертикалном нивоу, независно да ли се ради о појединцу, групи или медијима.

Литература

- Дилигенски, Праља 2014: А. Дилигенски, Д. Праља, *Фејсбук и право*, Београд: Институт за упоредно право.
- Јевтовић, Вулић, Павловић 2012: З. Јевтовић, Т. Вулић, Д. Павловић, *Идентитет нових медија и цивилно друштво, Зборник радова – Наука и идентитет*, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, 255-264.
- Крејг 2010: Р. Крејг, *Онлајн новинарство*, Београд: Клио.
- Куалман 2011: Е. Qualman, *Socialnomics – How Social media transforms the way we live and do business*, USA, New Jersey: Wiley.
- Тодоровић 2013. Н. Тодоровић, Прилог теорији жанрова у постновинарству, *Медијски дијалози*. Година VI. бр. 17, 11-43.

---

²⁵ Револуција у Египту је кренула од групе на Фејсбуку под називом „Сви смо ми Кхалед Саид“, која је отворена у знак сећања на младића којег је убио полицајац у цивилу у Александрији. Група је покренута 14. јануара, а већ на крају тог месеца имала је 390.000 чланова, од којих је 70 процената имало мање од 24 године, а преко 40 процената биле су жене (Херера 2014: 6).

Хедман, Дјерф-Пијер 2013: U. Hedman, M. Djerf-Pierre, The Social Journalist: Embracing the social media life or creating a new digital divide? in *Digital Journalism*. Routledge. Dostupno na linku: <http://dx.doi.org/10.1080/21670811.2013.776804> , 19. 11. 2014.

Херера 2014: L. Herrera, *Revolution in the age of social media : the Egyptian popular insurrection and the Internet*, London: Verso books.

Хермида 2012: A. Hermida, Social Journalism: Exploring How Social Media is Shaping Journalism in *The Handbook of Global Online Journalism*, Wiley-Blackwell, 309-328.

Документи:

Извештај Европске асоцијације новинара за 2014 годину.

<http://www.aej.org/articlefiles/aej%20congress%202014%20annual%20report%20by%20aej%20special%20representative%20for%20media%20....pdf>, 15. 11. 2014.

Интернет извори:

<http://www.statisticbrain.com/facebook-statistics/>

<http://www.statisticbrain.com/twitter-statistics/>

<http://uns.org.rs/desk/media-news/22530/internet-vesti-od-lazi-do-istine-.html>

<https://twitter.com/highfours/status/1121908186>

<http://twitpic.com/135xa>

<http://www.telegraph.co.uk/technology/twitter/4269765/New-York-plane-crash-Twitter-breaks-the-news-again.html>

<http://newsfeed.time.com/2011/05/02/man-live-tweets-u-s-raid-on-osama-bin-laden-without-knowing-it/>

<https://twitter.com/ReallyVirtual>

<http://www.media.ba/bs/alati-novinarstvo-tehnike-i-forme/drustvene-mreze-i-mediji-twitter-na-kosovu>

<http://rs.ejo-online.eu/3730/novi-mediji-i-web-2-0/ko-najvise-tvituje-novinari-i-drustvene-mreze>

<http://www.birodi.rs/wpcontent/uploads/2013/12/Medijska-pismenost-u-Srbiji-rezultati-istra%C5%BEivanja.pdf>

http://www.b92.net/tehnopolis/aktuelno.php?yyyy=2014&mm=05&nav_id=845173

<http://uns.org.rs/desk/media-news/22530/internet-vesti-od-lazi-do-istine-.html>

<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvu/967784/La%C5%BEna+vest+o+Nobelovoj+nagradi.html>

http://www.washingtonpost.com/blogs/blogpost/post/twitter-hoaxer-tommaso-de-benedetti-comes-clean/2012/03/30/gIQARjYwIS_blog.html

<http://www.hollywoodreporter.com/news/katy-perry-unfollows-russell-brand-twitter-divorce-283746>

https://www.google.rs/search?q=rip+journalism+katy+perry&rlz=1C1CHFX_enRS507RS507&espv=210&es_sm=93&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=szcCU_izIsittAbJ0ID4CQ&ved=0CAkQ_AUoAQ&biw=1366&bih=600

<http://www.politika.rs/rubrike/Kulturni-dodatak/Revolucija-bez-krvi-za-sada.sr.html>

<http://mashable.com/2014/03/20/how-to-tweet-from-turkey/>

<https://www.torproject.org/about/torusers.html.en>

<http://anonymousrbija.blogspot.com/>

<http://www.theguardian.com/commentisfree/cifamerica/2011/sep/27/occupy-wall-street-anonymous>

<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/Svet/1437298/Mar%C5%A1+milion+maski.html?email=yes>

MEDIJSKA PISMENOST – PUT KA SLOBODNIJOJ KOMUNIKACIJI

Uvod

Sa pojavom satelitske i kablovske televizije, usluga na zahtjev, kućnog videa, kompjutera, interneta i mobilne telefonije, uz niz drugih tehnologija, došlo je do masovnog širenja elektronskih medija. Ovo je povećalo izbor za publiku, ali nije poboljšalo kvalitet sadržaja. Takođe, preveliki broj poruka često dovodi do zasićenosti. Medijski javni servisi su u mnogim zemljama izgubili bitku sa komercijalnim medijima, čak i tamo gdje su mediji ranije bili pod državnom kontrolom i jakom cenzurom. Savremeno društvo se sve više fragmentizuje i individualizuje, pri čemu se uspostavljena tradicija i način života urušavaju.

Među teoretičarima ne postoji izrazita usklađenost kada je riječ o uticajima medija na pojedinca i društvo. Medijski pedagozi (Chen, Košir, McMane) smatraju da mediji imaju više pozitivnog uticaja, ukoliko se na temelju njihovih pozitivnih osobina restrukturiše nastava i obrazovanje. Sartori tvrdi da je televizija štetna i za djecu i za društvo u cjelini, onesposobljavajući čovjeka da apstraktno misli i razumije pojmove, zato što mu je slika postala važnija od riječi i konteksta. Baudrillard kritikuje današnje potrošačko društvo i kulturu i smatra da je čovjek pod ogromnim uticajem masovnih medija koji su ga smjestili u univerzum *simulakruma* u kome on nije u stanju odgovoriti na medijske sadržaje, kao ni misaono djelovati. Oni su „sami po sebi“ stvarnost, pa tako ukidaju razliku između stvarnosti i iluzije. Chomsky smatra da mediji u savremenom društvu imaju presudnu ulogu u sistemu kontrole i nadgledanja masa, a njima upravljaju privatni kapital i interesi, dok su obrazovne institucije dio aparata za indoktrinaciju i dezinformisanje i ne čine ništa da se stanje popravi. Potter ističe da postoje kratkoročni i dugoročni uticaji medija. Mediji utiču na znanje, djeluju na formiranje stavova, jačaju ih, oblikuju, djeluju na emocije, potiču fiziološke reakcije, utiču na ponašanje.

Medijska pismenost i medijsko vaspitanje

Pojam medijske pismenosti definisan je na konferenciji National Leadership Conference on Media Literacy 1992. godine kao sposobnost pristupa, analize, vrednovanja i slanja poruka posredstvom medija. Ova definicija usmjerena je na koncept medijske pismenosti koji polazi od medija kao pozitivnih izvora informacija i zabave, a za njih treba usvojiti ili primijeniti

---

*ljubomir.zuber@ffuis.edu.ba

mnoga različita znanja i vještine. „Pod pismenošću podrazumevamo sposobnost da se zaista shvati i iskoristi poruka koja je izražena pisanim ili štampanim simbolima, kao što su, na primer, slova. Međutim, kada govorimo o medijskoj pismenosti, mi podrazumevamo i nešto više“ (Tjurou 2009: 64). Poter (2008: 41) navodi sedam značajnih vještina medijske pismenosti:

1. Analiza – razlaganje poruke u smisaone cjeline;
2. Evaluacija – procjena vrijednosti jednog elementa u odnosu na druge, a prema određenim standardima;
3. Grupisanje – određivanje sličnosti i razlika među elementima;
4. Indukcija – određivanje obrasca u okviru manje grupe elemenata, a zatim širenje tog obrasca na sve elemente;
5. Dedukcija – primjena opštih načela pri tumačenju pojedinačnih elemenata;
6. Sinteza – povezivanje elemenata u novu strukturu;
7. Apstrakcija – kratko, jasno i precizno opisivanje sadržaja poruke.

Medijska pismenost podrazumijeva savladavanje elementarnog umijeća prepoznavanja i tumačenja vizuelnih simbola, reklamnih poruka, preko umijeća čitanja i popunjavanja dijagrama i obrazaca, do mnogo viših nivoa, kao što su upotreba kompjutera za dobijanje informacija, razumijevanje odnosa znaka i značenja, namjere i poruke i odgovora na medijski saopšteno. „Suština medijske pismenosti je u držanju stvari pod kontrolom. Viši nivo medijske pismenosti omogućava vam da mnogo jasnije sagledate granicu između stvarnog sveta i sveta koji stvaraju mediji. Kada ste medijski pismeni nalazite jasne putokaze za snalaženje u svetu medija, te možete da dođete do željenih iskustava i informacija, a da vam pri tom pažnju ne odvrću stvari koje su za vas štetne. U situaciji ste da gradite život kakav vi želite, a ne da prepuštate medijima da vam ga oni grade kako žele“ (Poter 2008: 32). Gone smatra da pod obrazovanjem putem medija treba podrazumijevati studiranje, podučavanje i vaspitanje uz pomoć modernih sredstava komunikacije i izražavanja. Sintagma „medijsko obrazovanje“ počela je da se upotrebljava šezdesetih godina 20. vijeka u međunarodnim krugovima koji su se bavili istraživanjem problema obrazovanja (UNESCO). „U tom periodu predviđanja stručnjaka usmerena su, pre svega, na televiziju. Bez ikakvog reda razmatrane su sledeće teme, od kojih ćemo navesti samo najčešće: moć novog magičnog sredstva za opismenjavanje širokih narodnih masa, neobuhvaćenih postojećim vaspitnim strukturama i kvalifikovanim stručnjacima, oklevanje nastavnika da prihvate televiziju kao legitimni pristup znanju, neophodnost kritičkog razmatranja opasnosti manipulacije medijima. U svim navedenim slučajevima činilo se neophodnim sticanje određenih saznanja, koja bi omogućila pametno i nepristrasno razmatranje ovih problema. *Medijsko obrazovanje* je tako davalo mogućnost odgovora na višestruka očekivanja“ (Gone 1998: 21–22).

U okviru medijske pismenosti, ali i zasebno, možemo govoriti o informacijskoj pismenosti koja se odnosi na prepoznavanje potrebe za informacijom, pronalaženje, analizu, vrednovanje, korišćenje i objavljivanje informacije. Drugim riječima, informacijski pismena osoba jeste ona koja je naučila kako učiti, koja zna na koji način je organizovano znanje, kako naći informacije koje su joj potrebne i kako ih preraditi koristiti na način da i drugi mogu učiti iz njih. Kada govorimo o informacijskoj pismenosti u okviru medijske pismenosti, ona se odnosi na ovladavanje tehnikama i vještinama rukovanja kompjuterima, „pametnim“ telefonima, tabletima i drugim uređajima za unošenje podataka ili traženje informacija. Sposobnost kretanja kroz medijske sadržaje, vještina kritičkog promišljanja o medijski posredovanim porukama, propitivanje o tome šta možemo naći u medijima i šta im nedostaje, prepoznavanje onoga što leži u pozadini medija i medijske produkcije – strukture, organizacije, agende, novac, vrijednosti, motive i kako sve to utiče na medijske sadržaje zove se *infonautika*.

Poter (2008: 37) izdvaja tri glavna uporišta medijske pismenosti: lični položaj korisnika medijskih sadržaja, raspoloživo znanje i vještine. Ona su neophodna za stvaranje šireg stanovišta u pogledu medija. *Lični položaj* odnosi se na energiju i planove (ciljevi i želje). *Raspoloživo znanje* su sirovine koje se koriste. *Vještine* su pomoćna sredstva koja se stiču kroz praksu – analiza, procjena, grupisanje, indukcija, dedukcija, sinteza, apstrakcija.

Tjurou ističe tri koraka koji vode ka medijskoj pismenosti:

1. *Svojstva* – korisnik, odnosno medijski pismena osoba poznaje uticaje koji upravljaju medijskim organizacijama; u toku je sa političkim pitanjima koja se odnose na medije; poznaje naučne radove o uticajima medija; razumije etičke dimenzije medijskih aktivnosti; sposoban je da promišljeno uživa u medijskim materijalima.
2. Da bi se pravilno primijenili osnovni principi medijske pismenosti, potrebno je imati određene *vještine*. Medijski pismena osoba poznaje komercijalne i političke sila koje se kriju iza medijskih materijala; svjesna je načina na koji publika može da utiče na proizvodnju i distribuciju medijskih materijala; sposobna da razmišlja o etičkim implikacijama djelatnosti medijskih kuća;
3. *Temeljni principi* – medijski materijali se izgrađuju (konstrukt su ljudi koji nam nudi neku vrstu scenarija o kulturi); prave se i distribuišu u komercijalnom i političkom okruženju, nude svoje ideje u sklopu osnovnih oblika zabave, vijesti, informacija, obrazovanja i reklama; medijske predstave bitno utiču na društveno shvatanje stvarnosti.

Ljudi su aktivni primaoci medijskih poruka. U periodu između dva svjetska rata, pa sve do sedamdesetih godina 20. vijeka, teorije koje su se bavile medijskim publikama prvenstveno su se fokusirale na medije kao agense moći i

kontrole, koji putem svojih sadržaja utiču na publiku. Tako je medijska publika percipirana kao pasivna, izmanipulisana masa ili je čak i potpuno zanemarena, jednostavno – viđena kao primalac poruka. Sedamdesetih godina 20. vijeka razvijena je istraživačko-teorijska tradicija i pristup tematici aktivne publike. S naglaska na moći medijskog teksta, što za posljedicu ima pasivnost medijske publike, teorijski i istraživački fokus premjestio se na samu publiku, koja je tako postala aktivni subjekat. Claude Shannon i Warren Weaver su 1949. godine stvorili komunikacijsku teoriju, takozvani transmisijski model, koji se, prije svega, odnosio na interpersonalnu komunikaciju, odnosno komunikaciju putem telefona, da bi se kasnije prenio i na proces masovnog komuniciranja. Uključivao je pet elemenata koji učestvuju u komunikacijskom procesu: izvor informacija, pošiljalac, kanal, primalac i cilj, a njegova osnovna karakteristika je razumijevanje komunikacijskog procesa kao jednosmjernog toka prenosa informacija, u kojem se pošiljalac i primalac poruke nalaze na suprotnim stranama komunikacijskog procesa, bez mogućnosti povratne informacije (feedback). Kada se primijeni na masovno komuniciranje, to znači da je masovna publika izložena jednosmjernoj komunikaciji, oslobođenoj bilo kakvih ideoloških implikacija. Na razvoj ideje o medijskoj publici kao pasivnom primaocu medijskih poruka uticala je i kritička teorija društva, tzv. Frankfurtska škola, čiji su najznačajniji predstavnici Theodor Adorno i Max Horkheimer. Ovaj pristup je poznat i pod imenom „hipodermična igla“, koji podrazumijeva to da mediji poput šprice ubrizgavaju ideje, vjerovanja i mišljenja pasivnoj masovnoj publici.

Početak proučavanja i razumijevanja publike kao aktivnog učesnika u komunikacijskom procesu vezujemo za teoriju zadovoljavanja potreba Blumlera i Katza 60-ih i 70-ih godina prošlog vijekau SAD, koju su podržali i istraživači poput McQuaila, Vorderera i drugih. Razvojem koncepta aktivne medijske publike odbačena je zastarjela paradigma prema kojoj je u fokusu interesa moć medija i medijskih sadržaja. „Kada je reč o uticaju medija, sticanje medijske pismenosti mnogo više je usmereno na proaktivno rešavanje problema potencijalnih rizika kroz obrazovanje, nego na čekanje da negativan uticaj dođe do izraza i na traženje krivca kada je suviše kasno da se nešto preduzme i da se spreči da se problem u toj meri pogorša da štetne posledice postaju neminovne. Znanje kako da zauzmemo proaktivan stav omogućava nam veću kontrolu nad procesom koji vodi negativnim posledicama. Ono nam pruža i veće mogućnosti da, nastojeći da izbegnemo negativne posledice, ostvarimo pozitivne“ (Poter 2008: 126).

Centar za medijsku pismenost SAD daje takav okvir za učenje i podučavanje u doba medija, čijaje srž u pet ključnih pitanja koja odgovaraju ključnim konceptima (Core Concept):

1. Sve poruke su konstruisane;
2. Mediji su poruke konstruisane pomoću kreativnog jezika sa sopstvenim pravilima;

3. Različiti ljudi medijsku poruku shvate na različit način;
4. Mediji imaju ugrađene vrijednosti i stanovništva i
5. Mediji su poruku konstruisali za sticanje profita i/ili uticaja.

Svaka od pet ključnih tema je u korelaciji sa Core Concept-om i obezbeđuje ulaznu poruku zaistraživanje osnovnih pet aspekata u bilo kom mediju: autor, format, publika, sadržaj i svrha.

Medijska edukacija se može podijeliti na *medijsku didaktiku* (učenje sa medijima, uz upotrebu medija, zbog postizanja obrazovnih ciljeva), *medijsko znanje* (tehnička znanja i konkretne osobine pojedinih medija), *medijske studije* (prenošenje znanja o funkcijama medija, tehničkim, organizacionim, pravnim, ekonomskim, političkim i društvenim uslovima) i *medijsko istraživanje* (namjere producenata, radni uslovi, značaj i važnost različitih kodova koji se koriste u medijima i ponašanje primalaca).

Značaj medijske pismenosti u savremenom društvu

Tumačenja pojma i koncepta medijske pismenosti se razlikuju u zavisnosti od konteksta i društva u kojem se koriste. Međunarodna zajednica i Vijeće Evrope smatraju medijsku pismenost jednim od ključnih preduslova aktivnog građanstva u kontekstu uspostave interkulturalnog dijaloga. Zbog toga se naglašava da medijska pismenost mora dobiti svaku vrstu službenog priznanja i podrške u društvu. Međunarodna zajednica i ugledne međunarodne organizacije su prije više od 30 godina podstakle raspravu o potrebi medijskog obrazovanja. U *Deklaraciji o medijskom vaspitanju* iz 1982. godine istaknuto je koliko je „važno uvesti medijski odgoj (media education) u sve obrazovne razine društva, što su mnoge razvijene zemlje tada i učinile. Osim koncepta *medijskog odgoja*, uskoro se razvio i pojam medijske pismenosti (media literacy), koji je proširen na korisnike različite dobi, jer danas svi trebaju biti medijski pismeni. Polazeći od pretpostavke da u današnjem svijetu medija i medijskog spektakla kao alternativne stvarnosti nije više dovoljno znati čitati i pisati da bismo bili pismeni, ističe se da je potrebno stjecati znanja o pristupu i korištenju medija, te o njihovoj tehničkom, društveno-političkom i tržišnom funkcioniranju. Nužno je, također, znati kako mediji sudjeluju u konstruiranju naše stvarnosti, kojim se sredstvima i simboličkim jezicima služe, te kako se koristiti tim medijima i pomoću njih postići kvalitetniju komunikaciju“ (Zgrabljic Rotar 2005).

U Evropskoj uniji je medijska pismenost od velikog značaja za unapređivanje aktivnog učestvovanja građana u demokratskom procesu odlučivanja, u SAD je sastavni dio obrazovnih programa kao elemenat osnaživanja građanstva, dok je u BiH samo identifikovana kao problem na nivou obrazovnog sistema, zakonodavstva, nevladinog i civilnog sektora. Države su u svojim medijskim, kulturnim i obrazovnim politikama dužne poštivati

Konvenciju UN o pravima djece, te međunarodne preporuke i deklaracije koje predlažu najbolja zakonska rješenja na putu medijskog opismenjavanja.

Len Masterman u knjizi *Media Education in the 1990's Europe* predstavlja osam temeljnih načela medijskog obrazovanja u Evropi:

1. *Ključni koncept medijskog obrazovanja je reprezentacija* (mediji odražavaju realnost);
2. *Glavna uloga medijskog obrazovanja je denaturalizacija medija* (istražuje tehnike kojima mediji ostvaruju efekat stvarnosti, postavlja pitanje ideološkog uticaja medija na oblikovanje zdravog razuma, promišlja o načinima na koje publika prati medijske sadržaje i kako reaguje);
3. *Medijsko obrazovanje je primarno istraživačko* (ne pokušava da nametne određene kulturne vrijednosti, pri čemu je svrha stvoriti dobro informisane građane, sposobne da na temelju dostupnih informacija stvore sopstvene slike);
4. *Medijsko obrazovanje je organizovano oko temeljnih koncepata koji predstavljaju analitičko oruđe, a ne sadržaj medijskog obrazovanja.* (denotacija, konotacija, žanr, izbor, neverbalna komunikacija, medijski jezik, publika, institucije, kod/dekodiranje/kodiranje, izvori, ideologije...);
5. *Medijsko obrazovanje je proces koji traje cijeli život;*
6. *Medijskim obrazovanjem se pokušava izgraditi ne samo kritičko razumijevanje, nego i kao kritička autonomija;*
7. *Efikasnost medijskog obrazovanja možemo mjeriti pomoću dva kriterijuma:* sposobnost učenika da se svojim znanjem (kritičke ideje i načela) koriste u novim situacijama i obimom zanimanja, motivacije i odgovornosti koju djeca pokazuju.
8. *Medijsko obrazovanje je aktuelno i oportunističko* (podstiče zanimanje, motivaciju i razumijevanje koje bi teško postigao upotrebom konvencionalnijih metoda i pomagala pri učenju).

Od zemalja bivše Jugoslavije, Slovenija je postigla najveći napredak u oblasti medijske pismenosti. U sistem obrazovanja uvedeno je medijsko vaspitanje, i to u nastavne planove i programe osnovnih, srednjih škola, kao i fakulteta. U Srbiji je na snazi Strategija razvoja sistema javnog informisanja i država nastoji da unaprijedi nivo medijske pismenosti svojih građana, finansirajući različite projekte i uvodeći nove informaciono-komunikacione tehnologije. Medijska pismenost se u školama izučava u okviru predmeta srpski jezik, građansko vaspitanje i sociologija. U školskom sistemu Crne Gore medijska pismenost se izučava u okviru istoimenog izbornog predmeta u trećem razredu gimnazije. U Hrvatskoj je medijska kultura integrisana u nastavu hrvatskog jezika. Makedonija je posljednjih godina, uz pomoć donatora u okviru projekta MATRA, koji se direktno odnosi na medijsku pismenost, izradila didaktički materijal i edukovala preko hiljadu nastavnika i profesora.

Medijska pismenost u Bosni i Hercegovini

U Bosni i Hercegovini postoji veliki broj medija sa nekvalitetnim sadržajima, što ukazuje na potrebu za medijskim opismenjavanjem, odnosno usmjeravanjem korisnika medijskih sadržaja ka značajnim i istinitim informacijama koje nude. Pojmu medijske pismenosti u BiH se pristupa površno i bez razumijevanja njegovog temeljnog značenja.

Dosada je akademska zajednica pokazala malo interesa za pitanje od takve važnosti. Nema istraživačkih projekata koji se direktno bave ovom temom, niti mehanizama za procjenu nivoa medijske pismenosti među različitim grupama stanovništva. U području medijskog vaspitanja i obrazovanja ne postoji sistematski pristup s ciljem povećanja nivoa medijske pismenosti kod djece i odraslih. Obrazovanje nastavnika, roditelja, djece i medijskih potrošača generalno nije zadovoljavajuće, s obzirom na tehnološke aspekte novih medija, kao što su korišćenje, potencijalne prijetnje i mehanizmi zaštite, kao i načela u vezi sa proizvodnjom i ekonomski principi na osnovu kojih djeluju različiti mediji, koji su usmjereni na poboljšanje njihove sposobnosti da sigurno koriste i vrednuju razne medijske sadržaje. Ministarstva obrazovanja i kulture, koja u mnogim zemljama imaju vodeću ulogu u unapređivanju medijske pismenosti, nisu uspjela djelovati na tom području (RAK 2005).

Pravni okvir za zaštitu djece i maloljetnika u području emitovanja u skladu je s evropskim standardima i nudi dobru osnovu za zadovoljavanje zaštite djece i maloljetnika od neprimjerenih programskih sadržaja. Regulatorna agencija za komunikacije u kratkoj studiji *Medijska pismenost i zaštita djeteta* navodi neke od pomaka učinjenih na polju medijske izobrazbe. TV stanice u BiH vrše klasifikaciju i označavaju programske sadržaje, ali ne postoji jedinstveni sistem, što ukazuje na potrebu šireg dijaloga u društvu u cilju definisanja zajedničkih standarda i procedura za klasifikaciju i označavanje programa. Doprinos akademske zajednice ovom pitanju kroz edukaciju i istraživanje o djeci i medijima je vrlo važna komponenta ovog procesa. Vaspitno-obrazovne ustanove, koje spadaju među najvažnije činioce u procesu vaspitanja i obrazovanja djece i maloljetnika, trebaju obratiti naročitu pažnju na to važno pitanje kroz aktuelne lekcije o medijskoj kulturi, uključene u nastavne programe predmeta srpskog/bosanskog/hrvatskog jezika i kroz dodatne izvannastavne aktivnosti. TV stanice moraju osigurati odgovarajući raspored emitovanja koji bi garantovao maksimalnu zaštitu djece i maloljetnika od neprimjerenih televizijskih sadržaja. Od velikog je značaja pokretanje i podržavanje kampanje u cilju unapređivanja medijske pismenosti namijenjene roditeljima i drugima koji su uključeni u vaspitanje i obrazovanje djece. Uloga roditelja i drugih koji se brinu o djeci ostaje ključni element u zaštiti djece.

Lea Tajić (2013: 51) ističe značaj ambijentalnih uslova kao agensa razvoja medijske pismenosti pojedinaca. Prema *Studiji o kriterijumima za*

procjenu nivoa medijske pismenosti koju je izradio konzorcijum koji je predvodio European Association for Viewer`s, 2010. godine za potrebe Evropske komisije, a u svrhu mjerenja stanja medijske pismenosti u zemljama članicama, faktori okruženja čine osnovu za razvoj individualnih kompetencija. Šest je ovih faktora: medijsko vaspitanje, medijska politika, medijska industrija, civilno društvo, nevladin sektor i dostupnost medija i informacija. Na osnovu ove podjele, u periodu od decembra 2011. do juna 2012. godine vršena je analiza ambijentalnih uslova koji utiču na stanje medijske pismenosti u BiH. „Istraživanje je putem analize nastavnih planova i programa i strategija donesenih u oblasti obrazovanja, te anketiranja nadležnih institucija i praktičara u oblasti obrazovanja i obrazovne politike“ (Tajić 2013: 51). Institucionalna slika obrazovnog sektora u BiH odraz je uređenja države, definisanog Ustavom BiH, podijeljene na dva entiteta i Distrikt Brčko. Nastavni planovi i programi su različiti za svaki od administrativnih nivoa, ali se svi pridržavaju *Sporazuma o Zajedničkoj jezgri nastavnih planova i programa*, usvojenog 2003. godine. Na osnovu analize *Zajedničke jezgre nastavnih planova i programa* za osnovne škole i gimnaziju, utvrđeno je prisustvo medijskog vaspitanja u formalnom obrazovanju u BiH.

Vaspitanje za medije se u osnovnim školama naziva medijskom kulturom i izučava se u okviru predmeta maternjeg jezika, informatike i likovne kulture, a ne kao zaseban predmet. U sklopu nastave maternjeg jezika osnovci se upoznaju sa pojmovima filma, pozorišta, TV emisija, biblioteke, stripa, reportaže, kao i interpretativnog čitanja različitih tekstova, kritičkog prikaza filma, radijske i televizijske emisije i pozorišne predstave, dok plan i program predmeta informatika u 8/9. razredu sadrži teme koje su pod okriljem web dizajna. U okviru predmeta likovna kultura za 4/5. razred postoje sadržaji koji su u vezi sa medijskom pismenošću, kao što su upoznavanje, prepoznavanje, osvještavanje i usvajanje vizuelnih medija i vizuelnog komuniciranja, vizuelna komunikacija spotom, reklamom i TV porukom. Na osnovu istraživanja da se zaključiti da programi obuhvataju većinom tradicionalne audiovizuelne medije i fokus je na analizi medijskih sadržaja, dok nema previše riječi o kritičkoj evaluaciji sadržaja, osobinama pojedinih medija i njihovom pristupu publici, uticajima na medije i od strane medija i razvijanja kompetencija za ostvarivanje komunikacije putem njih. U gimnaziji, takođe, nema zasebnog predmeta u vezi sa problematikom, već se o slobodi izražavanja i ulozi medija uči u trećem ili četvrtom razredu, i to u okviru predmeta demokratija i ljudska prava. Što se tiče edukacije nastavnika za medijsko vaspitanje, ono prvenstveno zavisi od volje i želje predavača i studenata na pedagoškim fakultetima. Na nivou BiH su usvojene četiri strategije u vezi sa reformom obrazovanja, ali nijedna od njih ne razmatra medijsko vaspitanje: *Strateški pravci razvoja predškolskog odgoja i obrazovanja u BiH*, *Strategija razvoja stručnog obrazovanja i obuke u BiH za period 2007–2013*, *Mapa puta i plan aktivnosti za uključivanje BiH u EU programe za cjeloživotno učenje* i *Mladi u akciji*. „Medijska politika, kao skup nastojanja prvenstveno države, ali i nevladinog sektora da se utječe na medije,

obuhvata pravni okvir za djelovanje medija, te aktivnosti regulacije, koregulacije i samoregulacije medija“ (Tajić 2013: 64). Najveći značaj se pridaje odnosu između medija i medijskih korisnika, kao i aktivnostima regulatornih i samoregulatornih tijela. Iako je zakonski okvir dobra osnova za funkcionisanje medija u BiH, medijska pismenost nije postavljena kao strateški cilj ni u jednom podzakonskom aktu. Povoljnijem ambijentu za razvoj medijske pismenosti u BiH doprinose Regulatorna agencija za komunikacije i samoregulatorno tijelo Vijeće za štampu i online medije.

Mediji mogu značajno doprinijeti razvoju medijske pismenosti informisanjem korisnika o njihovom funkcionisanju, poticanjem komunikacije, kao i saradnjom sa drugim medijima i nadležnim institucijama. Nevladine organizacije u BiH nisu naročito posvećene promovisanju medijske pismenosti u njenom punom značenju, već se bave samo njenim određenim aspektima (Internews Sarajevo, Mediacentar Sarajevo, Medijske inicijative, Civitas...).

Tajić navodi osam aktera u oblasti unapređivanja medijske pismenosti: ministarstva nadležna za medije i komunikacije (Ministarstvo komunikacija i prometa BiH, Ministarstvo saobraćaja i veza Republike Srpske, Federalno ministarstvo prometa i komunikacija), ministarstva nadležna za obrazovanje (Ministarstvo civilnih poslova BiH – sektor za obrazovanje, Ministarstvo prosvjete i kulture RS, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, prosvjetno-pedagoški zavodi, kantonalna ministarstva nadležna za obrazovanje), regulatorna tijela za elektronske i štampane medije (Regulatorna agencija za komunikacije BiH, Vijeće za štampu i online medije BiH), obrazovne institucije (visokoškolske ustanove sa studijskim programima novinarstva, komunikologije, pedagogije), nevladine organizacije, medijska industrija (asocijacija elektronskih medija, asocijacija privatnih radio i TV stanica BiH, TV i radio stanice, štampani i online mediji), industrija informaciono-komunikacionih tehnologija (provajderi telekomunikacionih i internet usluga), agencije za statistiku (Agencija za statistiku BiH, Republički zavod za statistiku RS, Federalni zavod za statistiku).

Argumenti „ZA“

Medijsko obrazovanje se može sprovesti na mnogo načina, u većem ili manjem obimu. Pet ključnih tema treba da čine sadržaj medijskog opismenijavanja:

1. Razlika u načinima medijskog predstavljanja (informacija);
2. Interpretacija značenja kodova i poruka (manipulacija);
3. Kognitivni i emocionalni odgovor na poruku (iskustvo);
4. Izdvajanje, analize i uopštavanje podataka (znanje);
5. Upotrebe različitih medijskih formi za komunikaciju (saopštavanje).

Dobra nacionalna strategija obrazovanja bi morala da zahtijeva i medijsko opismenijavanje u cilju poboljšanja kvaliteta života čovjeka u 21.

vijeku. Takva formulacija uključuje sve od prava čovjeka da bude informisan i da informiše, da može da saopšti svoje ideje u različitim formama, do šanse da se bolje i adekvatno obrazuje koristeći upravo tehnološke prednosti masovnih medija. Koncept medijskog obrazovanja u BiH može se realizovati na državnom, entitetskom (nacionalnom) i lokalnom nivou. Koncept na državnom nivou bi uključivao nacionalnu strategiju za implementaciju u različitim društvenim poljima, učešće u međunarodnim projektima i konferencijama, saradnju sa Evropskom unijom i drugim državama. Koncept na entitetskom (nacionalnom) nivou bi prvenstveno bio okrenut uključanju medijskog obrazovanja u nastavni plan i program. Medijsko obrazovanje može biti predmet za sebe ili se može provlačiti kroz cjelokupan nastavni plan i program i time biti dio svih predmeta. Naučne institucije moraju podsticati i finansirati istraživanja o upotrebi i uticaju medija, prvenstveno na djecu, ali i na odrasle. Potrebno je stručno osposobljavanje nastavnika, profesora i drugih profesionalaca, ali i unapređivanje nastavnih materijala i resursa. Koncept na lokalnom nivou bi podrazumijevao uključivanje roditelja, otvaranje savjetovališta i omladinskih udruženja, onlajn medijsko obrazovanje, uključivanje nevladinih organizacija.

Moguće je identifikovati četiri argumenta za potrebu unapređivanja medijske pismenosti u savremenom društvu (Tajić 2013: 40):

1. Medijska pismenost je instrument za zaštitu djece i maloljetnika (razvijanje komunikacijskih sposobnosti djece, odnosno znanja i vještina za sigurno korišćenje medija, kritičko razumijevanje medijskih sadržaja i funkcionisanja medija);
2. Instrument za zaštitu medijskih konzumenata (medijski konzumenti moraju biti informisani o mogućnostima koje im se nude, ali i o pravima i obavezama koje to sa sobom nosi);
3. Preduslov za građansku participaciju (građani moraju biti u prilici da izraze svoje stavove i da raspoložu informacijama kao osnovom za formiranje tih stavova, moraju posjedovati kompetencije da analiziraju informacije koje im nude mediji);
4. Instrument za premošćivanje digitalnog jaza (razlike u društvu na osnovu prihoda, pristupa informaciono-komunikacionim tehnologijama, kao i sposobnosti korišćenja medija).

Neke od mjera za poboljšanje medijske pismenosti odnose se na razvoj strategije za unapređivanje medijske pismenosti i njeno uključivanje u nastavni plan i program u osnovnim i srednjim školama, ako ne kao zaseban predmet, onda u okviru maternjeg jezika ili drugih predmeta, ali uz obuhvatanje svih aspekata ovog problema. Naročito je značajno edukovati buduće nastavnike i profesore, pa bi predmet koji bi izučavao ovu tematiku trebalo biti obavezan na studijama pedagogije. Potrebno je podstaći javnu diskusiju između nadležnih institucija, medija, nevladinih organizacija, obrazovnog sektora i publike, infor-

misati građane o sigurnom korišćenju informaciono-komunikacionih tehnologija, odnosno medijskih sadržaja.

Da bi se usavršila medijska pismenost na mikroplanu, Poter (2008: 504) predlaže deset tehnika:

1. Ojačati lični položaj;
2. Koncentrisati se na korisnost kao cilj;
3. Biti potpuno svjestan izloženosti uticaju medija;
4. Provjeravati svoj mentalni kod;
5. Kontinuirano sticati raznovrsno i korisno znanje;
6. Imati u vidu kontinuum stvarnost – mašta;
7. Praviti poređenja medijskih kanala;
8. Provjeravati svoje stavove;
9. Mijenjati svoje ponašanje;
10. Preuzeti ličnu odgovornost.

Značajno je finansijski podržati istraživanja i aktivnosti u vezi sa medijskim vaspitanjem, kako medija (naročito Javnog servisa BiH), tako i nevladinih organizacija i samih građana, razviti saradnju sa relevantnim međunarodnim institucijama, kao i povećati dostupnost medija, naročito osobama sa invaliditetom i onima u teškom socijalnom položaju. Unapređivanje medijske pismenosti je, prije svega, obaveza države koja mora obezbijediti povoljan ambijent i shvatiti značaj ove vrste vaspitanja. V. Đurić (2014: 54) ističe da kod nas još uvijek postoji iracionalni otpor prema sveobuhvatnom izučavanju medija za koje se druge struke mnogo raspituju i rado se njima „bave“, ali im daju malo prostora u planovima i programima svojih studija koje za njih imaju „višu naučnu vrijednost“ dok su mediji ipak „nešto sporedno“. Činjenica je da su, dok se mi pripremamo da ih istinski izučavamo, mediji već u znatnoj mjeri izmijenili ponašanje djece, ali i odraslih.

Zaključna razmatranja

Medijsko opismenjavanje ili medijsko obrazovanje ili vaspitanje su nazivi za programe koji su u većini zapadnih zemalja postali dio školskog kurikuluma. Cilj im je da mladima pruže teorijska znanja o masovnim medijima, njihovim kulturnim, socijalnim i političkim implikacijama, korisnim i štetnim uticajima i zloupotrebama, da im pomognu da nauče da analiziraju poruke, kao i da ih sami stvaraju i plasiraju. Medijsko obrazovanje se može posmatrati kao podsistem obrazovnog sistema. Ono je posljednjih decenija najviše usmjereno na djecu i omladinu. Danas se zbog medijalizacije i ideje o obrazovanju koje traje cijeli život oblast medijskog obrazovanja širi. Neophodnost medijskog obrazovanja je neupitna, ali njeno uvođenje u praksu je vrlo problematično.

Dva su značajna razloga za insistiranje na medijskoj pismenosti – sugestibilnost medija i oslanjanje na medijski posredovane informacije u slučaju krize.

Važnost medijske pismenosti najviše se ogleda i u uticaju medija na glavne demokratske procese. Za demokratsko učestvovanje građana potrebne su vještine kritičkog mišljenja i samoizražavanja. Medijska pismenost omogućava građanima da shvate politički diskurs i donose samostalne odluke o demokratskom izbornom procesu.

U BiH je relativno nizak nivo medijskog obrazovanja roditelja i djece i neophodno je što brže uvođenje medijskog obrazovanja na svim nivoima obrazovnog procesa. Broj i vrste medija u medijskom prostoru BiH svakim danom raste, što nije slučaj sa kvalitetom sadržaja. Mediji se vode time kakvi su sadržaji najisplativiji (nasilje, pornografija, reklame, spektakl). Da bi se uspostavili pravedni odnosi i pridonijelo što boljem korišćenju medija, potrebna je određena regulacija i uspostavljanje odnosa između razvoja medija i mehanizama za zaštitu od štetnih sadržaja koje plasiraju. Publiku je potrebno edukovati o istorijatu medija, njihovom funkcionisanju, strukturi vlasništva i uticaja, društvenoj moći i svemu onom što bi im pomoglo u razumijevanju ponuđenih sadržaja. Činjenica da medijski pismena i kompetentna publika prati pisanje medija, posredno podiže standarde u medijima, njihovu zdravu konkurentnost i vjerodostojnost. Kada je riječ o medijskoj pismenosti, BiH ne zaostaje za zemljama regiona, ali zato cijeli region zaostaje za svjetskim trendovima. Medijska pismenost treba da podstakne građane, od najranije dobi, da svojim pritiskom na medije traže kvalitetnije informisanje i profesionalniji rad novinara.

Literatura

- Benjamin 1974: V. Benjamin, *Eseji – ogled: "Umetničko delo u veku svoje tehničke reprodukcije"*, Beograd: Nolit.
- Burdije 2000: P. Burdije, *Narcisovo ogledalo*, Beograd: Clio.
- Čomski 1999: N. Čomski, *Kontrolisana demokratija*, Podgorica: CID.
- Đurić 2014: V. Đurić, *Izazovi žurnalističkih istraživanja*, Banjaluka: Comesgrafika.
- Gone 1998: Ž. Gone, *Obrazovanje i mediji*, Beograd: Clio.
- Išaretović 2011: S. Išaretović, *Nivo medijskog obrazovanja djece i roditelja u Banjaluci*, master rad: Fakultet za menadžment, Novi Sad.
- Kin 2004: Dž. Kin, *Mediji i demokratija*, Beograd: Filip Višnjić.
- Kelner 2004: D. Kellner, *Medijska kultura*, Beograd: Clio.
- Malović 2008: S. Malović, *Mediji i društvo*, Opatija: ICEJ.
- Peruško 2003: Z. Peruško, Medijska koncentracija: Izazov pluralizmu medija u srednjoj i istočnoj Europi, u: *Medijska istraživanja*, god. 9, br. 1, str. 39–59.
- Poter 2008. Dž. Poter, *Medijska pismenost*, Beograd: Clio.
- Radojković, Miletić 2006: M. Radojković, M. Miletić, *Komuniciranje, mediji i društvo*, Novi Sad: Stylos.

- RAK BiH *Medijska pismenost i zaštita djeteta*,
<http://rak.ba/bih/index.php?uid=1274081346>, pristupljeno 12. 1. 2014.
- Tajić 2013: L. Taić, *Medijska pismenost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Internews.
- Tjurou 2009: Dž. Tjurou, *Mediji danas, uvod u masovne komunikacije*, Beograd: Clio.
- Zgrabljic-Rotar 2005: N. Zgrabljic-Rotar, *Medijska pismenost i civilno društvo*, Sarajevo: Mediacentar.
- Zuber, Zuber 2005: V. Zuber, Lj. Zuber, *Obrazovanje novinara kao preduslov za interkulturalno komuniciranje u BiH*, u *Interkulturalnost i obrazovanje*, Pedagoški fakultet Štip.
- Zuber, Mandić 2014: Lj. Zuber, A. Mandić, *Medijska stvarnost kao naša stvarnost, Globalizacija i suverenost*, Evropski defendologija centar: Banjaluka.

MEDIJATIZACIJA POLITIKE – NESLOBODA POLITIKE I DOMINACIJA MEDIJA

Uvod

U ovom radu ćemo pokušati analizirati na koji je način medijska logika ovladala savremenim „globanim selom“, kroz prizmu uticaja na političku sferu. Naime, iako su mediji kroz svoju istoriju gotovo uvijek bili pod snažnim uticajem raznih centara moći (političkih, vjerskih, interesnih, ekonomskih), vremenom su i sami postali veoma snažni subjekti globalnih tokova. S tim u vezi pojavljuje se teza o postojanju „dominantnih medija“. Piter Stiven (*Peter Steven*) u svojoj knjizi *No nonsense guide to global media* pojašnjava kako su savremeni masovni mediji jednostavno prerasli svoju osnovnu ulogu – ulogu (neutralnog) posrednika ili pošiljaoca sadržaja velikom broju nepoznatih primalaca. On smatra da su današnji masovni mediji (dominanti mediji) oni koji „imaju moć da postavljaju političku agendu, ali i da oblikuju kulturni pejzaž“ (Stiven 2003: 44). Prema tome, termin „masovni mediji“, kako smo ga ranije koristili, više ne postoji i iz današnje perspektive predstavlja svojevrsni eufemizam, pa čak i uvredu za „dominantne medije“, koji su aktivni subjekti u političkoj i ekonomskoj areni. Ekonomska nezavisnost, pa čak i superiornost u odnosu na vlade pojedinih zemalja u tranziciji, obezbjeđuje im snažan politički uticaj. Jednostavno, svojim kapitalom mogu usmjeravati donošenje/izmjenju određenih zakona koji im omogućuju nesmetan ulazak na nacionalna tržišta i ostvarivanje dodatnog profita. Povezanost sa globalnim međunarodnim institucijama (MMF, Svjetski trgovinski centar i sl.) olakšao je proces deregulacije i obezbijedio komotnu poziciju medijskim konglomeratima na političkoj sceni. Takođe, jednom kada uđu na lokalna i nacionalna tržišta, svojim „hiperkomercijalnim“ sadržajima promovišu (uglavnom američki, zapadni) sistem vrijednosti, nameću nove kulturne obrasce i sl., što svakako ima i svoje političke konotacije. „Gdje marinci, misionari i birokratija zapne, Čarli Čaplin, Miki Maus i Maraja Keri uspijevaju da bez problema natjeraju svijet da zavole američki način života“ (Stiven 2003: 28). I nedavni primjer pokušaja plasiranja TV emisija kao što su „Mr. Bean“ ili „Teletabisi“ u Sjevernu Koreju, ukazuje na značaj ovakve medijsko-političke prakse (više na: *North Korea: will Kim Jong-un say 'eh-oh' to BBC shows?*, <http://www.theguardian.com/media/2014/jan/13/north-korea-kim-jong-un-bbc-teletubbies>).

---

* vuk.vucetic@ffuis.edu.ba

Osim toga, dominantan položaj koji mediji zauzimaju u savremenom društvu ima negativne posljedice i po samu demokratiju. Vođeni profitnim interesima, mediji danas najviše proizvode zabavne, lagane i komercijalne sadržaje koji zadovoljavaju matricu „SSS“ (seks, sport, skandal). Ovakvi sadržaji imaju narko dejstvo¹, pasiviziraju i anesteziraju javnost, čineći je nezainteresovanom za politiku. Habermasovski rečeno, javnost od aktivnog subjekta politike postaje pasivni konzument i objekt politike. Međutim, ne samo da je javnost nezainteresovana već postaje i nesposobna (infantilna regresija) da se uključi u donošenje odluka. Ova „refeudalizacija javnosti“ dovodi demokratiju u svojevrstan negacijski model „koji podrazumijeva sve veće nezadovoljstvo građana političkim i političarima“ (Turčilo 2011: 45).

Razvoj tehnologije i interneta obezbijedio je bolje uslove za oglašivače koji svoj posao sada prenose na jeftinije onlajn (*online*) platforme. To znači da tradicionalni mediji, kao što je štampa, koja je svojevrzni simbol demokratije, polako gubi trku pred novim izazovima². Prilagođavanje novim uslovima znači komercijalizaciju sadržaja kako bi se koliko-toliko zadržala publika, a time i oglašivači. Ozbiljno (sporo)³ novinarstvo, strogi urednici i vispreni kolumnisti, koji su svojim ošrim komentarima na neki način razvijali kritičku oštricu i demokratski duh kod publike, jesu prošlost. Analitički žanrovi generalno su na izdisaju, a savremeni društveno-politički komentatori i analitičari se zadovoljavaju sa 140 karaktera na tvideru (*twitter*)?! Kako primjećuje Mirosljub Radojković, pored pozitivnih strana koje se ogledaju u velikoj brzini objavljivanja ili nepostojanju cenzure, ipak je svaki „cvrkut“ (*twitt*), zbog ograničenosti na 140 slovnih karaktera i „istrgnut iz konteksta, samo deo vesti, ili u najboljem slučaju, moguća zamena za naslov i podnaslov“ (Radojković 2012: 123-124).

Međutim, cilj ovog rada neće biti analiza uloge i uticaja medijskih transnacionalnih korporacija na političku i društvenu svakodnevicu. Mi ćemo akcenat staviti na to kako je medijska logika, odnosno logika vizuelnog, kao dominantno televizijskog, izmijenila izgled političke prakse i usmjerila ponašanje savremenih političara. Dakle, nećemo se baviti medijima kao institucijama (štampa, radio, TV), već efektima medijalizacije društvene, pa i političke svakodnevce.

---

¹ Istraživanja koja su Pol Lazarsfeld i Robert Merton sprovodili sredinom 20. vijeka pokazala su kako velika količina medijskih sadržaja prije može da „narkotizuje” nego da „energizuje” publiku.

² Švedski „Metro“ jedan je od prvih dnevnih listova u svijetu koji je potpuno besplatan, ali je svoje sadržaje maksimalno podredio oglašivačima i više liči na obične oglase nego na novine.

³ Može se povući analogija sa pokretom „spora hrana u Italiji“ – koji naglašava da je potrebno vreme da se dobra hrana na pravi način pripremi, posluži i pojede. Potrebno je vreme da se pripremi, objavi i shvati pažljivo novinarstvo koje objašnjava djelatnosti društva njegovim građanima (Lojd 2003: 159).

Medijizacija društva

Mediji su postali nezamjenjiv dio naše svakodnevice. Kada kažemo mediji, podrazumijevamo dvije stvari. Prvo, smatramo da medijske tehnologije značajno, Makluan bi rekao odlučujuće, utiču na društveno okruženje i na čovjeka. Tehnologije su toliko prisutne u našim životima da zapravo nismo ni svjesni njihove uloge, kao što ni riba nije svjesna vode u kojoj pliva (Makluan 2012: 17). Sa druge strane, kada kažemo uticaj medija, često podrazumijevamo uticaj medijskog sadržaja a ne samih medija kao sredstava masovnog komuniciranja. Iako su vršena brojna istraživanja, nikad u potpunosti nije dokazan direktan uticaj medijskih sadržaja na ponašanje pojedinca⁴, već se prije može govoriti o svojevrsnom fenomenu medijske kultivacije. Naime, kao što je Gerbner primijetio, uz medije se rađamo, odrastamo, umiremo, te zbog toga mediji imaju kultivacijski uticaj na pojedinca, ali i društvo.⁵ „Ranije su institucije kao što su porodica, škola, ili crkva bili najznačajniji izvor informacija, tradicije, ili moralne orijentacije za sve članove zajednice. Ove institucije danas su izgubile svoj autoritet i prepustile ga medijima, koji sada zauzimaju poziciju glavnog izvora informacija, znanja, moralne orijentacije i sl.“ (Hjarvard prema: Livingston 2008: 5).

Osim toga, razvoj medija obezbijedio je i dominaciju vizuelnog kao osnovnu društvenu vrijednost. Kultura vizuelizacije, koja je nastala kao posljedica razvoja fotografije i televizije, najbolje se može objasniti kroz matricu *esse est percipi* (biti znači biti opažen). Pojedinci koji danas nisu opaženi, odnosno koji nisu aktivni na društvenim mrežama, kao da nisu članovi društvene zajednice. U medijskom kontekstu, ono što nije zabilježeno okom kamere, odnosno ono što nije emitovano, kao da se nije ni desilo. Gi Debor u svojoj knjizi „Društvo spektakla“ opisuje dominaciju vizuelnog na način da „ono što se vidi je dobro, a ono što je dobro vidi se“ (Debor 2010: 7). Kris Hedžs primjećuje kako „ljudi jedu u restoranima brze hrane ne zbog toga što je jeftinije već zbog činjenice da hranu lako mogu naručiti upirući prstom u sliku hrane koju žele“ (Hedžs 2009: 48). Imajući u vidu da su mediji stvorili svojevrsnog „medijizovanog“ pojedinca i medijizovano društvo, ostaje da se vidi na koji način je došlo do „medijizacije“ politike u savremenom globalnom selu. Prije nego se pozabavimo medijizacijom politike, potrebno je još kratko pojasniti kako Hjarvard vidi proces medijizacije društva. Naime, prema ovom autoru, postoje dvije vrste medijizacije društva: direktna i indirektna. Direktna

---

⁴ Teorije „hipodermička injekcija“ i teorija „magičnog metka“ bile su početne teorije koje su smatrale da medijski sadržaji direktno utiču na ponašanje pojedinca, odnosno da isti medijski sadržaj ima jednak uticaj na različite pojedince.

⁵ Druga polovina 20. vijeka obilježena je istraživanjima o uticaju medija. Jedan od vodećih teoretičara tog vremena bio je Džordž Gerbner (*George Gerbner*). On uvodi pojam „kultivacije“, trajnog djelovanja medijskog, posebno televizijskog sadržaja na razvoj čak i karakternih osobina čovjeka. Procesom dugoročne izloženosti medijskim sadržajima nastaju medijski kultivisani ljudi.

medijalizacija dešava se kada se neka društvena pojava, koja se nekad dešavala u fizičkom prostoru, potpuno preseli u medijski prostor. Hjarvard daje primjer kada se šah više ne igra za šahovskim poljem, nego na monitoru računara, *sa računarom*. Indirektna medijalizacija dešava se onda kada se pojava ne seli u potpunosti na medije, nego mediji značajno utiču na oblik, sadržaj i komunikativne kodove. Pa tako možemo primijetiti da Mekdonalds (*McDonalds*) više ne predstavlja samo restoran, već postaje poligon za emitovanje medijskih sadržaja (crtane filmove, muzičke spotove), koji mogu imati određeni uticaj, pogotovo na djecu (Hjarvard 2008: 116).

Medijalizacija politike

U ovom radu nas će zanimati na koji način je medijska logika uticala na politiku, odnosno koji su konkretni fenomeni ili posljedice „medijske kolonizacije politike“ (termin: Tomas Mejer). Prema Strombaku (*Jesper Stromback*), razvoj medijalizacije politike vidljiv je kroz četiri faze.

Prva faza medijalizacije odnosi se na period kada su masovni mediji bili važan izvor informacija i kanal komunikacije između političara i građana. U drugoj fazi, mediju su postali manje zavisni od vladinih institucija i političkih partija. To je dovelo do toga da su se vijesti počele prilagođavati medijskoj, a ne političkoj logici. Suština je da mediji više nisu samo puki prenosioci informacija ili posrednici između politike i društva, već da polako preuzimaju stvari u svoje ruke kada je plasiranje informacija u pitanju. Drugim riječima, mediji počinju da odlučuju da li će izvještavati o nekom događaju prema svom interesu, a ne interesu političkih elita. U ovoj fazi dolazi do veće profesionalizacije novinarstva, ali i komercijalizacije koja je obezbijedila svojevrstu nezavisnost od političke sfere. U drugoj fazi je odnos između medija i politike zasnovan na međusobnoj saradnji, a ne instrumentalizaciji. Treću fazu karakteriše veća dominacija medijske logike, i sve veće prilagođavanje politike medijskim pravilima. Ovdje se primjećuje pojava „spin doktora“ i stručnjaka za PR (*public relation*), koji vode računa o medijskom nastupu političara. Za razliku od treće faze, u kojoj se mediji i dalje percipiraju kao neki vanjski faktor kojem se potrebno prilagoditi (*adapt*), u četvrtoj fazi postoji ideja da bi političari morali usvojiti (*adopt*) medijsku logiku kako bi ostvarili određeni politički uspjeh. Uvidjevši značaj, političari počinju razmišljati o medijima ne samo tokom predizbornih kampanja već i nakon toga. To dovodi do pojave tzv. „permanentne kampanje“ (više u: Strombak 2008: 236-241).

Prelazak iz treće u četvrtu fazu medijalizacije politike vezuje se za gotovo istorijski TV duel između tadašnjeg senatora Džona Kenedija (*John Fitzgerald Kennedy*) i potpredsjednika SAD-a Ričarda Niksona (*Richard Nixon*) u trci za predsjednika SAD 1960. godine. Smatra se da je upravo televizijska debata odlučila izbore u korist Kenedija. Naime, „Nikson je gledaocima delovao umorno i izmoždano, znojio se i izgledao je neobrijano. Kenedi je, nasuprot to-

me, delovao mladoliko i sveže, izgledao je preplanulo i zdravo“ (Šulc 2011: 120). Iako su argumenti bili na strani Niksona, televizijska harizma i šarm bili su na strani mlađeg Kenedija⁶. Oni koji su debatu gledali putem TV ekrana davali su prednost Kenediju, dok su radio slušaoci, prednost davali Niksonu. Makluan je to objašnjavao time što je Kenedi bio medijski „hladan“, niske definisanosti i kao takav omogućavao je gledaocu da se lakše poistovijeti s njim. Za razliku od Kenedija, Nikson je bio „vruć“. „On je prikazivao određenu visoko definisanu figuru i akciju na TV ekranu, koji su doprinijeli njegovoj reputaciji licemjera“ (Makluan 2012: 37). Zanimljivo je da je nakon ovog poraza, Nikson više nego ijedan političar do tada uložio u svoj medijski imidž. „Posle Niksona politika Bele kuće više nikada neće biti ista. Složenost njenog medijskog aparata ogledala se u institucionalizovanoj podeli rada – Odeljenje za štampu radilo je s medijima, Odeljenje za veze s javnošću radilo je s posebnim interesnim grupama, dok se jezgro ove organizacije Odeljenje za komunikaciju bavilo analizom, dugoročnim planiranjem i razvojem medijske strategije“ (Lou 2013: 114).

Na početku 21. vijeka političari više ne dovode u pitanje značaj televizijske promocije. Sve se više počinje aktivno razmišljati o medijskim nastupima kao sastavnom dijelu političkog imidža, odnosno nastoji se razmišljati medijskim jezikom. Kao posljedica takvog načina razmišljanja, političari su se ogrnuli svjetlucavim medijskim plaštom, pri čemu se i sama politika jednom riječju „medijatizuje“. „Medijatizovana politika je izgubila svoju autonomiju i postala zavisna od masovnih medija, i konstantno je oblikovana u interakciji sa masovnim medijima“ (Macoleni i Šulc prema: Hjarvard 2008: 107). Suština političkog djelovanja iz arene političkih diskusija, argumentovanih rasprava i ideologije premješta se u sferu medijskog (vizuelnog). Ideje se zamjenjuju slikama, imidžima, impresijama. Impresionirati birača (na bilo koji način) znači osigurati glas. „Izborna kampanja je borba slika u kojoj slika 'udara' na sliku, a ne sadržaj programski na programski sadržaj“ (Milardović 2012: 9). Jedan od pionira ovakve političke prakse jeste bivši italijanski premijer Silvio Berlusconi (*Silvio Berlusconi*), koji je svoju karijeru i moć zasnovao na skandalima, aferama, kontroverznim medijskim istupima, koji su do tada bili rezervisani samo za estradu. Iako se ovdje govori o svojevrsnoj medijskoj kolonizaciji politike, ovaj fenomen najprije treba posmatrati kao svojevoljno i svjesno prilagođavanje i podređivanje politike logici profitno orijentisanog načina funkcionisanja medija u cilju ostvarivanja vlastitih, političkih interesa.

---

⁶ Kenedi je odnio pobjedu na izborima sa 112.803 glasova razlike u odnosu na Niksona.

Neopolitika – zabava i/ili politika

Međutim, podređivanje medijskoj logici znači prilagoditi se formatima zabave i laganih sadržaja koji medijima donose profit. Pakovanje politike u zabavne celofane jeste ono što se naziva neopolitikom (zabava + politika = neopolitika). „Neopolitika ima za cilj da isprazni, pomete klasičnu politiku, puneći njen prostor novim sadržajima koji su kombinirani specifičnostima menadžmenta, televizije i sporta” (Šaćić 2007: 184). Ciljevi neopolitike i tradicionalne politike su isti. Osvojiti vlast i zadržati se što duže, a razlika je jedino u tome što neopolitika to radi uz pomoć medija. Naime, Berlusconi je svom narodu ponudio „hljeba i igara”, ponudio im je politiku koja je lako „svarljiva“, koja je televizična, izgradio je imidž svojevrsnog *šoumena*, sklonog aferama, noćnom životu, zabavama i sl. Svoj uspjeh ne postiže propagandom, „on to postiže zabavom, komedijom i kulturom koja implicitno ili eksplicitno umanjuje svaku kritiku i političku diskusiju pretvara u zbrku glasova koji su izmanipulisani da bi bili dio zabave – koju obezbeđuje Berlusconi bilo u privatnom ili javnom izdanju” (Lojd 2008: 57).

U skladu s neopolitikom rađa se i jedan novi vid apsolutizma – „meki apsolutizam”, koji nije utemeljen na prinudi, već na suptilnim tehnikama manipulacije i kontrole mišljenja. Smatra se da je Berlusconi izmijenio način na koji Italijani vide svijet zbog toga što je izmijenio jezik kojim govore. „Jezik je postao jezik reklama – direktan i populistički – jezik kojim bi ljudi mogli da govore i poslije nekog vremena i progovore njime” (Lojd 2008: 51).

Hedžs smatra kako je dominacija kulture vizuelnog uticala na otupljivanje kritičke oštrice i srozavanje nivoa opšte pismenosti u drušvu. U skladu s tim, on navodi kako je tokom istorije dolazilo do sve većeg osiromašenja jezika kojim su se koristili političari u svojim političkim istupima. Pa su tako tokom debate za predsjednika SAD-a između Linkolna i Dagleasa (1858. godina), oba političara koristila jezik koji je primjeren nivou drugog razreda srednje škole. U ranije navedenoj debati Kenedi – Nikson, jezik koji je korišten bio je na nivou prvog razreda srednje škole. Trend svojevrzne redukcije jezika u političkim istupima nastavio se 1992. godine. Klinton je tokom predizbornih debata koristio jezik koji bi razumjeli učenici sedmog razreda osnovne škole. Tokom izborne 2000. godine, Buš je koristio fraze koje bi razumjeli učenici šestog osnovne, dok se Al Gor služio jezikom za sedmi razred osnovne (više u: Hedžs 2009: 45). Ovo nam zapravo ukazuje na to kako se političari uspješno prilagođavaju novim trendovima medijske površnosti i zabave, koju koriste kao političko oružje u cilju održavanja *statusa quo*.

Placebo politika – simulacije politike

Osim toga, jedna od najočiglednijih posljedica medijalizacije politike vidi se u pojavi tzv. „placebo“ ili „junk“ (smeće) politike. Oba termina odnose se na političku praksu koja nastaje uz pomoć medijske promocije, a usmjerena je na stvaranje privida konkretne političke aktivnosti kako bi se obezbijedio prostor za nesmetane radnje „iza scene“. Podići medijsku prašinu i baciti je u oči javnosti,

predstavlja suštinu *placebo/junk* politike. „Junk politika zataškava velike, složene probleme unutar države, dok uvećava prijetnje iz drugih zemalja. Isto tako, neočekivano i bez obrazloženja mijenja sopstvene javne stavove, često preuveličavajući prethodno umanjivane probleme“ (Demot prema: Hedžs 2009: 47). *Placebo* je termin koji se koristi u farmaciji i medicini a odnosi se na lijek koji nema nikakav stvarni efekat, već pacijent zbog autosugestije ima utisak da lijek djeluje. Slično je i sa *placebo* politikom. Uz pomoć medijske promocije stvara se lažni utisak da se političari bave nekim konkretnim aktivnostima, a u suštini se sve dešava samo na površini i bez konkretnih rezultata. Cilj ovakvog političkomedijskog konstrukta jeste obezbjeđivanje publiciteta i političkih poena. „Simbolička politička praksa“ događa se u slučajevima u kojima se „političke aktivnosti prikazuju slikom i kao takve glume stvarna iskustva, dok u svijetu stvarnih radnji nema upravo onoga na što slike upućuju“ (Mejer 2003: 64). Za *placebo* politiku važna su tri elementa: *akter* – uvijek lider političke partije ili visokopozicionirani funkcioner; *pseudodogađaj* – jedan od prvih preduslova *placebo* politike jeste vještaki konstruisan događaj⁷, koji uglavnom nema nikakvu informativnu vrijednost i služi isključivo u promotivne svrhe. Naime, „profesionalni medijski savjetnici u političkom sistemu znaju da se događaj i pseudodogađaj moraju konstruisati tako da to odgovara medijskim pravilima kako bi ga uzdigli u vijest a time i u događaj u svijetu“ (Mejer 2003: 62).

Borstin (*Daniel Boorstin*) pravi razliku između propagande i pseudodogađaja. Pseudodogađaj zadovoljava glad javnosti za informacijama, dok propaganda zadovoljava potrebu javnosti da bude „zapaljena“. Dubravka Valić-Nedeljković ocjenjuje da propaganda sve pojednostavljuje do apsurdna, dok pseudodogađaji čine stvari zamršenim jer „često slijede replike, reakcije i demantiji na razne pseudo-događaje“ (Borstin prema: Valić-Nedeljković 2007: 73). Treći element po pravilu je televizija, kao glavni promotor *placebo* politike. Bez medijske promocije, pseudodogađaja, jednostavno, ne bi ni bilo. Ono što je nevažno, medijskom promocijom postaje jedino važno, pri čemu „učestalost u medijskoj razmjeni bilo čega postaje argumentom“ (Alić 2013: 113). Naime, dovoljno je da se nekom pseudodogađaju pokloni medijska pažnja, nakon čega se mehanizmima *copy/paste* novinarstva (čoporativnog novinarstva) vijesti umnožavaju (šeruju) velikom brzinom, čime se obezbjeđuje vjerodostojnost tako proizvedenog medijskog sadržaja. Mejer navodi da se klasični primjer *placebo* politike dogodio kada se predsjednik SAD Ronald Regan (*Ronald Reagan*) pred okupljenim televizijskim kamerama u školskoj klupi jednog razreda prividno udubio u razgovor sa učiteljima i đacima, te za oči posmatrača inscenirao

---

⁷ Događaji se dijele na aktuelne, pseudo i medijski inicirane događaje. Medijski inicirani događaji jesu oni koje sami mediji izdvoje i postave na društvenu ljestvicu prioriteta kao veoma važne za javni interes. Pseudodogađaji su događaji koje kreiraju akteri društvene prakse kako bi privukli medijsku pažnju. Aktuelni događaj u osnovnom pojavnom obliku bio bi sve ono što se ne može svrstati u pseudodogađaj ili medijski iniciran događaj (Valić-Nedeljković 2007: 30).

najveće zanimanje za školstvo zemlje, dok je stvarno upravo bio drastično smanjio budžet za obrazovanje (Mejer 2003: 63). Ovakvih primjera ima i u domaćoj političkoj praksi. Druženje predsjednika RS Milorada Dodika sa studentima na Tjentištu, koje se odigralo prošle godine, jeste primjer *placebo* politike. Obučen u radničko odijelo, zajedno sa studentima bio je dio radne akcije „Tjentište 2013“, i na taj način dao doprinos uređenju Nacionalnog parka „Sutjeska“. U suštini, akcija uređenja Nacionalnog parka „Sutjeska“ ne može riješiti probleme sa kojim se ovaj park suočavao posljednjih 15 godina. Za podizanje kvaliteta turističke ponude potrebne su značajnije sistemske i infrastrukturne promjene, a ne jednostavno uređenje i čišćenje. Prema tome, možemo zaključiti kako je ova akcija imala za cilj jeftinu medijsku promociju, i stvaranje utiska o konkretnoj političkoj aktivnosti, što je suština *placebo* politike. *Placebo* politika se može posmatrati i u kontekstu onoga što je Edelman (*Murray Edelman*) nazvao politički spektakl. Naime, politički spektakl, prema Edelmanu, predstavlja konstantno vještačko konstruisanje neprijatelja, društvenih problema, kao i medijsku promociju političkih lidera (izgradnja kulta ličnosti). Politički spektakl, dakle, spada u domen simboličke politike, koja se ne dešava u okvirima realnih političkih prilika, već svoje postojanje vezuje za medijsku promociju i simulaciju politike. Upravo u domenu vještačke (medijske) konstrukcije „nerješivih“ društvenih problema, ali i državnih neprijatelja, otvara se prostor za građenje pozitivnog imidža političara (više u: Vučetić 2013a: 93-109).

Nedavni TV duel (oktobar 2014. godine) između kandidata za predsjednika Republike Srpske Milorada Dodika (SNSD) i Ognjena Tadića (SDS) može poslužiti kao primjer konstrukcije političkog spektakla, sa ciljem ostvarivanja dodatnih političkih poena. Ovaj TV duel, koji je izazvao veliku pažnju javnosti, nije imao nikakvu informativnu vrijednost i predstavlja svojevrsnu simulaciju politike. Dugo najavljivani televizijski dvoboj poslužio je političarima kako bi još jednom promovisali sebe, a u drugi plan gurnuli diskusiju o konkretnim društvenim problemima i njihovim potencijalnim rješenjima. Teške riječi i optužbe sa obje strane, često nije mogao kontrolisati ni voditelj emisije, što je u pojedinim trenucima dovodilo atmosferu u studiju do usijanja. Tako da osim dobro poznatih stavova i prizemnog, jeftinog političkog svađanja, publika nije mogla da vidi ništa. Na taj se način pred očima biračkog tijela odvijala simulacija politike, koja je za cilj imala stvaranje utiska konkretne i bespoštedne političke borbe. Međutim, upravo je sukob koji je bio na ivici incidenta, obezbijedio veliku gledanost i učinio ovaj medijski događaj spektakularnim. Publika se, poput navijačkih grupa, podijelila u tabore podržavajući svoje favorite. Ovakav medijski format prepoznatljiv je i kao *arguetainment* (rasprava+zabava). Naime, može se primijetiti kako se u političkim TV duelima svaka argumentovana rasprava sve češće stavlja u drugi plan, a na njeno mjesto dolazi neizvjesnost verbalnih okršaja. Gledanost je veća

ukoliko su akteri sukoba političari i ličnosti od kojih se očekuje visoki stepen kulture dijaloga.

Rasprava koja je u javnosti uslijedila nakon TV duela, išla je u smjeru proglašavanja pobjednika/gubitnika dvoboja, a čini se da jedino možemo konstatovati kako je publika izvukla najdeblji kraj i još jednom nasjela na jeftinu političku manipulaciju.

Spektakl, dakle, nudi sukob, nepredvidljivost, vulgarnost, pobjednike, poražene, trač, skandal, senzaciju, koji vrlo lako pronalaze svoj put do publike. Spektakl nema jezičkih, kulturnih, vjerskih ili bilo kojih drugih barijera, on priča jezikom razumljivim svima koji žele da ga konzumiraju ili koji su konzumirani spektaklom. Prisustvo spektakla na medijskoj sceni stvorilo je još veću glad publike za takvim sadržajima, pri čemu „medijska javnost proizvodi tako ustrajan i zapovjednički pritisak na politiku, jer svi događaji, projekti i osobe koje izbjegavaju načela inscenacije medijskih pozornica bivaju od njih ignorisani“ (Mejer 2003: 46).

Umberto Eko (*Umberto Eco*) pojašnjava kako sve veća pažnja koju političari poklanjaju svom medijskom imidžu predstavlja svojevrstni medijski populizam. Analizirajući vladavinu bivšeg italijanskog premijera Silvija Berlusconi, Eko zaključuje kako se suština političkog djelovanja očituje u dvije stvari. Prva je provokacija, a druga tzv. „postavljanje bombe“. Naime, konstantnim političkim provokacijama, političar zauzima naslovne stranice medija, što izaziva reakciju opozicije. Reakcija otvara prostor političaru da se postavi u ulogu žrtve, pod izgovorom da „šta god kažem, oni me napadaju“. Rezultat je taj da je „provocirajući, političar stalno u središtu medijske pozornosti“ (Malović 2014: 111). Druga taktika se ogleda u tzv. „postavljanju bombe“, a suština je usmjeriti pažnju javnosti na (vještački konstruisane) krupnije probleme kako ne bismo razmišljali o „političkim zlodjelima“ (Malović 2014: 111).

Personalizacija politike

Ruku pod ruku sa *placebo* politikom ide personalizacija politike kao posljedica sve veće medijatzacije. Personalizacija politike odnosi se na to da je politički lider, odnosno lider određene političke partije postao gotovo nezavisan od stranačke infrastrukture i, koristeći se svojom političko- medijskom harizmom, kroji dnevnu politiku partije. Može se primijetiti kako je personalizacija politike doprinijela na neki način zamagljivanju ideoloških razlika među različitim političkim subjektima. Naime, u prvom je planu političar kao medijska zvijezda, koja (gotovo u skladu sa svojim trenutnim raspoloženjem) ima moć donošenja odluka koje su u skladu sa njegovim medijskim imidžom i ličnim interesom, a tek onda sa političkim idejama. Danas je tendencija da se glasa za lidera političke partije, bez obzira koji „dres“ nosi. Uopšte, politička orijentacija je nevažna stvar sve dok je političar prisutan na medijskoj sceni. Medijska zastupljenost jeste ono što mu osigurava potrebne glasove, a ne

političke ideje. Razvoj medija obezbijedio je direktnu komunikaciju političara sa biračima, što je stvorilo uslove za nastanak tzv. medijske ili medijalizovane demokratije. Medijska demokratija odnosi se na „oblik tvorbe političke volje i donošenja odluka u kojemu jednu od presudnih pozicija u političkom procesu preuzimaju masovni mediji i njihova komunikacijska pravila“ (Mejer 2003: 2). Slično kao Mejer, i Pipa Noris definiše medijalizovanu demokratiju kao „tip političkog organizovanja u kome dominira masovnim medijima posredovano komuniciranje“ (Noris prema: Radojković i Stojković 2009: 88).

Mejer primjećuje kako se u eri medijske demokratije pojavljuje i novi tip političara – *body*⁸ političar. Bodi (*body*) političar, za razliku od svog starijeg brata (*mapp* političara), koristi neposrednost svog medijski konstruisanog *simulakrum* (termin: Bodrijar) kako bi zabavio publiku ne izazivajući dosadu višesatnim argumentovanim raspravama ili informisanjem o suvoparnim zakonima. Međutim, za uspješnog *body* političara ipak je potrebno da vlada sveopšti prosperitet u društvu. Naime, kada ne prijeti rat, građani cijene tip političara koji ne mora dobro vladati poslom dok je zabavan. „U krizi je, ipak, veće povjerenje u dobru staru *mapp* politiku“ (Mejer 2003: 67).

Dominacija lidera političkih partija sve više je vidljiva i tokom lokalnih izbora. Naime, za vrijeme trajanja predizborne kampanje uoči lokalnih izbora u BiH (ali i regiji) po pravilu se, uz lokalnog političara, na bilbordima nalazi i lider političke partije. Osim toga, tokom političkih kampanja uoči lokalnih izbora i sami mediji veću pažnju poklanjaju liderima političke partije u odnosu na lokalne kandidate. Naime, lideri političkih partija smješteni su u sadržajnijim i bogatijim novinskim formama, kao što je izvještaj, dok se lokalni političari, u sjenci svojih lidera, nalaze na marginama stranica dnevnih novina u informativno siromašnijim kratkim vijestima (više u: Popov-Momčinović, Vučetić 2013: 495-506).

Posljedice personalizacije politike odrazile su se i na gubljenje značaja političkih partija, zbog činjenice da ne mogu pratiti „medijski prezentizam“, koji vlada. Političke partije suočavaju se sa gubljenjem jedne od svojih osnovnih funkcija – spona između društva i politike, jer je akcenat na brznoj i direktnoj komunikaciji političkog lidera i birača. Mejer zaključuje kako su političke partije danas privlačne samo onim građanima koji imaju dovoljno vremena da se posvete dugotrajnim procesima donošenja odluka, rasprava i sl. „Dok stranke po svom nazivu još u nekim temeljnim crtama svoje izvanjske pojavne slike još borave u političkoj areni iz temelja se mijenjaju njihov način funkcionisanja, njihova bit i politička igra u koju su uključeni. Pod uticajem logike masovnih medija stranke dospijevaju iz središta na nesigurne rubove zbivanja. Njihova vođstva okrenuta medijskom sistemu zadobijaju uticaj i prostor za odlučivanje“ (Mejer 2003: 22).

---

⁸ Primjer *body* političara jeste guverner američke savezne države Kalifornija i još uvijek aktivni holivudski glumac Arnold Švarceneger (*Arnold Schwarzenegger*).

Komunificiranje politike

Još jedan logičan nastavak medijalizacije politike jeste tzv. „komunificiranje“ politike. „U strankama su nastala čitava područja zanimanja političkih komunikatora (npr. izborni stratezi, pisci govora, medijski referenti, planeri tema, semantički specijalisti – danas bismo morali dodati i spin-doktore), koji se bave 'diferenciranim komunikacijskim marketingom' u smislu rada s javnošću“ (Kunčik, Zipfel 2006: 58). Drugim riječima, komunificiranje politike nastalo je kao odraz potrebe za što boljim prilagođavanjem novonastalim uslovima dominacije medijske logike. Kako bi se što bolje prilagodili, političari su morali u svoje redove primiti spin doktore⁹, medijske profesionalce, i PR stručnjake, menadžere za odnose s javnošću, koji im savjetuju kako na najbolji način da prodaju svoj politički proizvod.¹⁰ „Profesionalci zaduženi za odnose s javnošću, specijalizovani u osmišljavanju televizijskih nastupa, postaju sve prisutniji u političkom životu SAD-a, rastući brojčano, usavršavajući nove tehnike svog zanata, postaju sve uticajniji“ (Lou 2013: 101).

Sušтина djelovanja spin doktora, prema Mejeru, ogleda se u tome da savjetuju svoje klijente da prihvate medijska pravila u svemu što rade (politički nastupi, tv dueli, predizborne kampanje i sl.). Suština je učiniti svaki oblik političke promocije medijski „svarljivim“. Naime, medijski prezentizam ne dozvoljava političke diskusije u trajanju od nekoliko sati. Danas je promocija političkih partija i njihovih lidera gotovo svedena na svega desetak sekundi političke reklame na televiziji?!

Proces spinovanja u suštini se može opisati kroz pet faza:

1. Predspinovanje – priprema medija unaprijed, prije nego što se nešto desi ili se za to saznalo.
2. Postspinovanje – naknadno uljepšavanje i povoljno predstavljanje.
3. Tornado spin – pokušaj da se interesovanje medija privuče na nešto što samo po sebi nije vrijedno pažnje.
4. Kontrola krize – usmjeravanje pažnje medija na ono što izmiče kontroli.
5. Ograničavanje štete – bavljenje onim što je već izmaklo kontroli kako bi se izbjegla još veća šteta (Radojković, Stojković 2009: 99).

Razvoj odnosa s javnošću na političkoj sceni Republike Srpske u svojim je povojima, a PR stručnjaci još uvijek predstavljaju samo „tehnička lica“ (Zuber 2012: 215). Zuber to objašnjava činjenicom da su novinari i političari u direktnom odnosu, te bi bilo kakvo posredovanje PR stručnjaka usporilo

---

⁹ „Spin doktori se prvi put pojavljuju 1984. godine u Americi za vrijeme predsjedničke kampanje Regan – Mondale u tekstu 'Debata i spin doktori'. 'Nakon što je završila debata Regan/ Mondale deseci muškaraca u dobrim odijelima i žena u svilenim haljinama će cirkulisati pres centrom i novinarima nuditi pouzdane informacije. To će biti spin doktori“ (Knežević 2006 : 19-20).

¹⁰ Procjenjuje se da u SAD radi 30.000 novinara i 150.000 PR profesionalaca (Benet i Manhajm prema: Lou 2013: 133).

komunikaciju. Postojanje političkog paralelizma u RS najviše se ogleda u činjenici da su pojedini novinari otvoreni simpatizeri određenih političkih opcija, dok, sa druge strane, i političari imaju „svog“ omiljenog novinara u redakcijama medijskih kuća.

„Kupovinom svog novinara političar obezbjeđuje sebi dugoročnu pozitivnu promociju, dok novinar i medij za koji on radi, imaju gotovo uvijek ekskluzivne informacije i neophodnu političku podršku“ (Vučetić 2013: 359). Preciznije, kontrolišući novinara, političar obezbjeđuje sopstvenog PR stručnjaka unutar redakcije nekog medija, čime se olakšava izgradnja njegovog medijskog imidža. Kultura održavanja bliskog odnosa između političara i novinara u BiH vidljiva je iz primjera koji se odigrao krajem februara 2012. godine, a u kojem su glavne uloge pripale predsjedniku SDP-a Zlatku Lagumdžiji i novinaru Federalne televizije Darjanu Babiću. Suština je u tome da je nakon pres konferencije, Lagumdžija prišao novinaru i objasnio, sugerisao mu na koji je način potrebno napraviti TV prilog sa tog događaja. Novinar je poslušao sugestije i rezultati su bili vidljivi isti dan u centralnoj informativnoj emisiji Federalne televizije.¹¹

Slika 1. Tviter prepiska Radojčića i Magazinovića

Međutim, i pored nedovoljnog razvoja političkih odnosa s javnošću u RS, možemo primijetiti neke pomake u ovoj oblasti u smislu korištenja društvenih mreža kao sastavnog dijela lične promocije političara. Društvene mreže mogu poslužiti političarima kako bi (direktno) komunicirali sa biračima, ali i sa novinarima.¹² Naime, medijske kuće u BiH sve češće preuzimaju izjave političara sa njihovih tviter naloga, pretvarajući ih i u dnevopolitičke vijesti,

¹¹ Video klip u kojem Lagumdžija sugerise novinaru kako da naprvi prilog, dostupan na: <<https://www.youtube.com/watch?v=2ZTMgyrb2fs>>.

¹² Smatra se da je Obama pobijedio u trci za predsjednika SAD-a 2008. godine zahvaljujući upravo društvenim mrežama i internetu. Obamin je tim tokom kampanje, između ostalog, postavio i preko 1800 video spotova na Youtube (više u: Lou 2013: 126-132).

čime se, uslovno rečeno, mijenja tradicionalni odnos političar – novinar. Mediji su tako sredinom juna 2014. godine iskoristili tviter prepisku Igora Radojičića¹³ (SNSD) i Saše Magazinovića (SDP), iz koje se saznaje da Radojičić nije imao informaciju o plasmanu rukometne reprezentacije BiH na svjetsko prvenstvo.

Osim toga, političari koriste tviter kako bi najavili (promovisali) svoje (medijske) aktivnosti, što može biti vrlo značajan izvor informacija za novinare. Na političkoj sceni RS Igor Radojičić, iz SNSD-a prednjači u takvoj političkoj komunikaciji.¹⁴ Oba primjera ukazuju na to kako sami političari sve više pažnje

poklanjaju novim komunikacionim kanalima (*facebook, twitter, youtube*) u cilju postizanja političkih poena, čime se zapravo mijenja imidž političkog djelovanja i funkcionisanja politike u cjelini.

Slika 2. Radojičić najavljuje gostovanje u emisiji „Indirektno“

Zajedno sa Radojičićem, jedan od najaktivnijih političara iz RS na tviteru jeste član PDP-a Borislav Borenović¹⁵, koji se svakodnevno ažurira. Svoj nalog na tviteru imaju još i Dušanka Majkić (SNSD), Vukota Govedarica (SDS), Aleksandra Pandurević (SDS), itd. Ostali političari iz Republike Srpske uglavnom su prisutni na društvenoj mreži fejsbuk (*facebook*), a sve više je popularna i promocija na *Youtube*. Ipak, značajno je primijetiti kako aktuelni predsjednik RS Milorad Dodik i premijer RS Željka Cvijanović nemaju sopstveni tviter nalog, što zapravo sugerise da takav način političke komunikacije nije od presudnog značaja za izborni rezultat u RS. Razlog za to mogao bi ležati u činjenici što u RS još uvijek nema dovoljno korisnika tvitera, pa ni politička promocija putem ove mreže nije toliko značajna. Sa druge strane, na društvenoj mreži fejsbuk Dodik kao predsjednik RS, ima preko šest hiljada fanova (6134), i taj profil, odnosno fan pejdž (*fan page*) redovno se ažurira, dok premijerka RS Željka Cvijanović ima tri puta manje fanova na fejsbuku (1974 fanova). Isto tako, lider opozicije Mladen Bosić ima gotovo polovinu manje fanova na ovoj društvenoj mreži od predsjednika Republike Srpske (3680 fanova)¹⁶. Sve ovo

¹³ Tviter nalog Igora Radojičića, iz SNSD-a: <<https://twitter.com/RadojicicIgorMr>>.

¹⁴ Tvit o nastupu u emisiji „Indirektno“, dostupan na: <<https://twitter.com/RadojicicIgorMr/status/524238222189420545>>.

¹⁵ Tviter nalog Borislava Borenovića, iz PDP-a: <<https://twitter.com/BBorenovic>>.

¹⁶ Svi podaci preuzeti su sa zvaničnih fejsbuk stranica 30. 11. 2014. godine.

može biti indikator promjene pristupa u političkoj praksi BiH. Političari su jednostavno prepoznali značaj novih kanala komunikacije i polako počinju da ih primjenjuju u izgradnji svog političkog imidža.

Zaključak

Kao što smo vidjeli, mediji su uspjeli kolonizovati cjelokupni društveni sistem, a samim tim i politiku. Dominacija kulture vizuelnosti izmijenila je funkcionisanje politike, a od političara stvorila svojevrzne medijske zvijezde. Politička borba iz političkih arena prebačena je u medijski prostor, pri čemu je i politika postala dio estrade. Zarobljena u medijskoj logici, politika je postala dio „kulturne industrije“, koja se nastoji što bolje upakovati i prodati na tržištu. Posljedice medijske kolonizacije vidljive su kroz različite fenomene koje smo imali priliku da analiziramo (personalizacija politike, komuniciranje politike, placebo politika). Ipak, bilo bi prejednostavno analizirati politiku samo sa tog aspekta. Činjenica je da se politika značajno prilagodila medijskoj logici, ali i pored toga, ona se ne iscrpljuje u potpunosti u svojoj medijskoj prezentaciji. Mejer zaključuje kako još uvijek postoji ono što se zove „nemedijska“ politika, koja se odvija iza zatvorenih vrata na nivou interpersonalne komunikacije u obliku pregovaranja, sporazumijevanja, ubjeđivanja, i sl.

Iako bi se na prvi pogled moglo zaključiti da je politika najveći gubitnik u „medijskoj demokratiji“, ipak preciznije bi bilo reći da javnost trpi najviše zbog medijske kolonizacije politike. Naime, javnost je pod naletom neopolitike dodatno depolitizovana i umjesto da bude subjekt politike, postaje samo njen konzument. U medijski posredovanom svijetu sam događaj gubi na značaju, a na njegovo mjesto dolazi medijska prezentacija tog događaja. Naime, sa velikom mukom danas možemo pronaći „iglu“ događaja u zaglušujućem „plastu sijena“ njegove medijske obrade. Prekomjerna medijska buka oko politike i političara dovodi do anestezizacije i pasivizacije javnosti. Javnost tako ostaje zbunjena u grču i s nestrpljenjem očekuje ishod političkih (pseudo)događaja. „Tamo gdje medijska komunikacija prevladava posredstvom televizije nastaje više psihičkih i socijalnih učinaka koji, s jedne strane, izravno isušuju izvore reprodukcije socijalnih vezivnih energija i znatno smanjuju, s druge strane, dispoziciju za socijalni i građanski angažman“ (Putnam prema Mejer: 2003: 115). Usmjeravajući pažnju javnosti na zabavne i lagane sadržaje, stvara se efikasna metoda manipulacije, što ostavlja prostora za sumnjive političko-medijske mahinacije iza scene.

Uz snažniji razvoj medijskopoličke pismenosti, javnost bi uspjela da stekne određene vještine u smislu razumijevanja medijskog jezika i medijskog načina proizvodnje političkih događaja. Razumijevanje načina funkcionisanja medija i politike, odnosno trenutne dominantne pozicije medija u cjelokupnom društvenom sistemu značio bi i svojevrсни otpor slijepom odobravanju i podređivanju takvoj logici funkcionisanja. To bi, u svakom slučaju, pomoglo značajnijem uključivanju javnosti u političke procese.

Literatura

- Alić 2013: S. Alić, „Komunikacijski stampedo“, Sarajevo: *Sarajevski žurnal za društvena pitanja*, vol. 2, br. 2, 111-121.
- Debor 2010: G. Debor, *Društvo spektakla*, Beograd: Porodična biblioteka # 5.
- Edelman 2003: M. Edelman, *Konstrukcija političkog spektakla*, Zagreb: Politička kultura.
- Hedžs 2009: C. Hedges, *Empire of Illusion: The End of Literacy and the Triumph of Spectacle*, New York: Nation books.
- Hjarvard 2008: S. Hjarvard, „The Mediatization of Society A Theory of the Media as Agents of Social and Cultural Change“, *Nordicom Review*, vol 29, no. 2, 105-134.
- Knežević 2008: V. Knežević, *Spin doktori medijski manipulatori*, Banja Luka: Littera.
- Kunčik 2006: M. Kunčik i A. Zipfel, *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*, Zagreb: Friedrich Ebert.
- Livingston 2009: S. Livingstone, „On the mediation of everything: ICA presidential address 2008“, *Journal of communication*, no. 2, vol. 59, 1-18.
- Lojd 2008: Dž. Lojd, *Šta mediji rade našoj politici*, Beograd: Samizdat B92.
- Lou 2013: E. Lou, *Mediji i politički proces*, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Makluan 2012: M. Makluan, *Elektronski mediji i kraj kulture pismenosti*, Beograd: Karpos.
- Malović 2014: S. Malović, *Masovno komuniciranje*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Mejer 2003: T. Mejer, *Mediokratija: medijska kolonizacija politike*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Milardović 2012: A. Milardović, *Proizvodnja pseudodogađaja i simulacija demokracije*, Zagreb: Centar za politikološka istraživanja, <<http://www.cpi.hr/download/links/hr/14107.pdf>>, 1. 12. 2014.
- Popov Momčinović, Vučetić 2012: Z. Popov Momčinović, V. Vučetić, „Lokalno, nacionalno, globalno u medijskoj prezentaciji lokalnih izbora u BiH 2012. godine“, u: V. Milisavljević (ur.), *Zbornik radova sa naučnog skupa Nauka i globalizacija*, knj. 8, TOM 2/1, Pale: Filozofski fakultet Pale Univerziteta u Istočnom Sarajevu, 495-506.
- Radojković, Stojković 2009: M. Radojković i B. Stojković, *Informaciono komunikacioni sistemi*, Beograd: Clio.
- Radojković 2012: M. Radojković, „Da li novinarstvo može da opstane na 140 karaktera? Upotreba socijalnih mreža u novinarstvu“, u: L. Turčilo i B. Buljubašić (ur.), *Vjerodostojnost medija - izazovi globalizacije i specifičnosti regiona*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 113-130.
- Stiven 2003: P. Steven, *The No – Nonsense guide to Global media*, London: Verso.

- Strombak 2008: J. Stromback, „Four Phases of Mediatization: An Analysis of the Mediatization of Politics“, *The International Journal of Press/Politics*, vol. 13, no. 3, 228-246.
- Šaćić 2007: N. Šaćić, „Medijsko lišavanje smisla“, *Zeničke sveske*, br. 6, 178-184.
- Šulc 2011: W. Schulz, „Mediji u izbornoj kampanji“, u: A. Zerfaß i M. Radojković (ur.), *Menadžment političke komunikacije: osnove i koncepti*, Beograd: Konrad Adenauer-Stiftung, 85-160.
- Turčilo 2011: L. Turčilo, *Zaradi pa vladaj: politika-mediji-biznis u globalnom društvu i u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Vlastita naklada.
- Valić-Nedeljković 2007: D. Valić-Nedeljković, „Pseudodogađaj ili dvosmislena istina - studija slučaja javni servis Vojvodine“, Dubrovnik: *Medianali, međunarodni znanstveni časopis za pitanja medija, novinarstva, masovnog komuniciranja s javnostima*, god. 1, br 2, 67-87.
- Vučetić 2013a: V. Vučetić, „Fenomen političkog spektakla na političkoj sceni BiH“, Banja Luka: *Politeia*, god. III, br. 5, 93-109.
- Vučetić 2013: V. Vučetić, „Klijentelizam u saodnosu medija i politike u Republici Srpskoj“, Podgorica: *Medijski dijalozi*, god. VI, br. 15, 345-361.
- Zuber 2013: Lj. Zuber, *Politički odnosi s javnošću u Republici Srpskoj*, Pale, Banjaluka: Filozofski fakultet Pale Univerziteta u Istočnom Sarajevu.

ТЕХНИКЕ МАНИПУЛИСАЊА У САВРЕМЕНИМ МЕДИЈИМА¹

Уводна разматрања

Теорија комуникације део је ширег корпуса хуманистичких наука, јер се као интерпретативна дисциплина бави проучавањем знакова и значења, дајући им објашњења и тумачења. Њен крајњи циљ можемо посматрати као тежњу човека да спозна свет мимо сопствених искустава, да приближи негативно-ентропијски карактер симболичких система, али и укаже на проблеме који се повремено јављају, често у периодима технолошких револуција и социјалних турбуленција. Релације између знакова и симбола тада осцилирају у складу са истинитошћу значења у окружењу, при чему свако искривљавање и непрецизност денотативне интерпретације завршава мешањем кодова са непредвидивим последицама. Збрка у хиперобилу података и информација данас постаје опаснија и непредвидивија од свих ранијих, јер су интернет и дигиталне платформе значајно преобликовали комуникациони амбијент (Брутовић 2011: 61-73).² Информација идаље служи обавештавању, контролисању и манипулисању грађана, зависно од циљева оних који је саопштавају или креирају. Међутим, модерне медијске радионице све више детерминишу форме и моделе изражавања, са очигледном спрегом и дејством мултимедијалних техника. Тако слика постаје темељ аргументације, садржај поруке се неутрализује или преусмерава, пажња привлачи свим техникама, док значење симбола зависи од идеолошког контекста. Отуда је реализам владајућих медија лажан, јер у простору између догађаја и тумачења прикривено стоји читаво поље манипулативности.

---

* zoran.jevtovic@filfak.ni.ac.rs

¹ Рад је настао у оквиру пројеката број 179008 (Универзитета у Београду, Факултета политичких наука и Универзитета у Нишу, Филозофског факултета) и пројекта бр. 179074, који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Мато Брутовић исправно уочава да због тога „долази до прилагодбе презентације информација, промјене у новинарским нормама, посебнице вјеродостојности и одговорности, те до стварања нових облика новинарства“ (више у: Брутовић 2011).

Светлуцава, заводљива и заглушујућа бука „реалности“ постаје део медијских наратива којима се конструише поредак у времену у којем је сваки грађанин са модемом и рачунаром потенцијални продуцент вести, чиме новинарска професија трпи жестоке ударе. Брзина техничко-технолошких промена је збуњујућа, јер се и сама структура и форма медија драматично мењају. „Моћ фиктивног се преображава у моћ фактичког, тако да стварност ван медија масовног комуницирања не постоји! Трошкови, профит и нове технологије реконструишу природу новинарства, које под контролом мултинационалних компанија и скривених политичких елита, привидно скреће ка забави, сензационализму и задовољењу поплавама јефтених слика којима се купује поверење публике“ (Јевтовић 2003: 9). Тако појединац и несвесно постаје зависник од хиперпродуктивних информацијских канала, који непрестано „бомбардују“ његова чула, филтрирајући и селектујући податке на које треба обратити пажњу. Уместо грубе физичке принуде, влада се континуираним медијским убеђивањима којих заведене масе најчешће нису ни свесне. Филозофи манипулацију објашњавају и као „моделирање људских душа, силу без насиља, контролу мисли, испирање мозга, духовно батињање, невидљиву руку, индустрију свести, операцију душе“, при чему су све чешће резултат деловања специјализованих институција, нпр.: „центра за реформу свести, болница за идеолошку реформу, кућа за размишљање, идеолошких чистилица, министарстава истине итд.“, док су људи који такве идеје преводе у акције „скривени убеђивачи, пропагатори, индоктринатори, агитатори, освајачи свести, хероји лажног мишљења, архитекте модерне свести, професори убеђивања, рибари људских душа“ (Шушњић 1994: 35-39). Тако се и само друштво структурно мења, нестају неке класе и професије, док друштвени типови добијају другачију стратификацију. На пример, Орин Е. Клеп (Orin E. Klapp) у књизи *Хероји, хуље и луде* одређује друштвене типове као „приказ оних који припадају једном друштву“ (Klapp 1962), дајући им улоге у складу са количином моћи којом располажу. Поред хероја и хуља, издваја *помагаче* и *забављаче* који имају задатак да креирају друштвени заплет, битан за организовање дискурзивне агенде, којом ће се привлачити пажња јавности. Још једном се потврђује да медији успостављају симболички поредак, при чему ланац информација артикулише приказ догађаја, ситуација и личности.

У времену класичних медија (штампа, филм, радио, телевизија) новинарство је функционисало у складу са општеприхваћеним професионалним стандардима, у којима је истина имала централну вредност. Још од родовског друштва, када је заједница окупљена око ватре у пећини непосредно комуницирала, али и античких полиса у којима су мушкарци креирали вести, схватало се да моћ припада носиоцима знакова и значења, података и информација, личностима које управљају резонантним простором. Још тада су казне за ширење неистина и гласина биле веома

строге,³ за разлику од данашњих времена када последица за лансирање лажних садржаја на интернету скоро и да нема. Медијске диверзије увек су производиле велике последице, при чему су се манипулативне технике вешто прикривале, како би се користиле и у другим приликама. Сетимо се накратко догађаја везаних за распад СФРЈ, и слике која је стварана у медијима западних земаља, када је „многo непроверених информација, полуистина и лажи формирало конгломерат који је утицао на пресудна политичка реаговања и одлуке на основу којих је дошло најпре до НАТО бомбардовања Југославије, а потом и до отимања Косова и Метохије” (Арацки 2010: 103-110).

Историја људског друштва показује да су гласине, фаме, митови, полуинформације, румори, дезинформације, спинови и слични садржаји стални пратиоци човека, али и да сугестивношћу и уверљивошћу умеју да значајније обликују ставове јавног мњења него објективне и прецизне информације. Предмет нашег интересовања у овом раду јесу нови медији, интернет и социјалне мреже пре свих, као и манипулативне технике којима се креира стварност, некада са идеолошких предиспозиција, а некада из пукe забаве људи који проверавају будност новинарске професије, па и система уопште. Циљ је да укажемо на растућу моћ манипулација, посебно у кризним ситуацијама и у политичкој сфери, када се полуинформацијама и дезинформацијама јавност усмерава ка одређеним понашањима, навикама, одлукама... У свету дигиталних медија истина се губи као етичка компонента објављених информација, чиме се трансформише смисао саопштеног: *тумачи тумачења* мењају кредибилитет исказа, доводећи у сумњу постојање објективности? Вест удаљена од извора, прилагођена жељама и очекивањима рецепијентата, естетизована и наративно усавршена, индукује рационално појашњење, буди осећај и пропагандни смисао у складу са психокомуникационим очекивањима оних који их распростиру даље. Интернет је омогућио незамисливу брзину ширења порука, велику бројност и једноставност дистрибуције, остављајући сваком појединцу, групи и заједници да провери сагласје чињеница у пракси и порука презентованих на мрежама.

Дезинформације на друштвеним мрежама

„Прије неколико сати, јавља руска агенција Itar Tass, амерички председник Барак Обама је изјавио како су САД коначно спремне помоћи Босни и Херцеговини да превазиђе економску и политичку кризу. Наиме, на састанку са представницима Европске уније, договорено је како ће на прољеће бити спреман нови босанско-херцеговачки Устав, по којем ће наша земља бити уређена по узору на Хрватску, без икаквих етничких или

---

³ У *Историји пелопонеског рата* Тукидид то илуструје причом о локалном берберину, који је због ширења гласине о уништењу атинске флоте разапет на точак и једва спасен, и то тек када је вест потврђена.

било каквих других подјела. У Босни и Херцеговини ће постојати само два нивоа власти - државни и општински, што значи да ће у периоду транзиције, до краја године, све овласти са кантоналних и ентитетских нивоа морати прећи на државни ниво. За новинаре Itar Tassa Обама је изјавио како су ентитети највећи кочничар сваког напретка и повод мржње између босанскохерцеговачког народа, те да за њихово елиминисање САД и ЕУ неће тражити пристанак тренутних политичких лидера. На скупу који је одржан у Рејкјавику присуствовали су и представници Хрватске, тачније изасланици хрватског Министарства спољних послова, а свих 28 чланица ЕУ дале су пристанак на овакво рјешење...⁴, суштина је вести објављене 27. фебруара у 21 сат и 52 минута на адреси - Novinar.me.⁴ Иако је на карактер информације упућено сврставањем у подмени *Лажне вијести*, при чему је то истакнуто на насловном блоку и још једном, испод самог текста, неколико портала ју је одмах преузело као аутентичну поруку, дистрибуирајући је брзином светлости ка другим линковима и адресама. *Независне новине* биле су опрезније, па су контактирале Амбасаду САД-а, која је вест демантовала, али су неки новинари у својим дневним емисијама информацију преузели, истина уз ограду да такве вести на страницама Itar Tassa нема, али и да „вијест добро звучи“.

У кризним и конфликтним ситуацијама слаби опрезност аудиторијума, чиме је могућност манипулације олакшана. Пропаганда се, по дефиницији, обраћа срцу, а не разуму. Отуда задатак дезинформације није само да убеди већ и да за што краће време окупи што више учесника у комуникацијском ланцу, како би се подстицао колективни дух. Само интернет омогућава да се прате реакције учесника у комуникацији, што је у пропаганди значајно са аспекта илузије да је грађанин актер који партиципира (управља и комуницира подацима). Емоционална агитација је омиљена техника, јер се сваки осећај вештом манипулацијом лако може преточити у креирану активност, само ваља знати шта публика очекује. Људски дух је подложен утицајима, тако да коришћењем пропагандних метода, свест и ставове можемо мењати из рефлексije у крајност, и обрнуто. Сајбер заједница настала информатичком експлозијом подразумева да се појмови *пропаганда* и *манипулација* читају у проширеним значењима, у којима се трагање за стварношћу често скреће на странпутице које у завијеним формама нуде обману. Поверовати да је за Барака Обаму централни проблем Босна и Херцеговина, у тренутку када је Украјина на прагу сукоба са Русијом, а свет можда на ивици глобалног рата - у најмању је руку неозбиљно. Међутим, за размишљање је мисао да ако један мали сајт може узбуркати духове, шта тек могу урадити медијски дивови попут

---

⁴ Сајт је првобитно био намењен студентима журналистике Факултета политичких наука у Сарајеву и сродних факултета у Босни и Херцеговини, а од недавно и ширем аудиторијуму.

Ал Цазире (Al Jazeera), Си-Ен-Ена (CNN), Би-Би-Сија (BBC), Раше тудеј (Russia Today)...

Социјалне мреже су најнепоузданији извор обавештавања у савременом свету, јер прикривају идентитет аутора, маскирајући интересе, који су лукаво склоњени у страну. Инжењери манипулисања знају да неконтролисана мреже неформалне комуникације развијају посебну врсту утицаја, јер се утиском о слободи говоркања обичних људи распостире мит о демократичности друштва. Модерна средства комуникације имају силовиту моћ у ширењу дезинформација и сличних непроверених садржаја. По теорији, често се користи „техника прве лажи“ (Барбуловић и др. 2004: 62), која је веома једноставна и ефикасна. Функционише на принципу објављивања тврдње коју је тешко или немогуће проверити у тренутку публиковања, посебно међу медијима који се утркују ко ће први презентовати вест. Анализирајмо феномен портала „Њуз.нет“ (Njuz.net), са такозваним „вестима у огледалу“, које су се прославиле када су у оквиру њих на интернету објављена вест да је „Србин скочио у Црвено море и убио ајкулу, која је тих дана терорисала туристе у Египту“. Вест о лажном догађају без икакве провере објавили су највећи штампани медији у Хрватској и Македонији, а пренели и бројни руски и енглески сајтови. Поставља се питање лаковерности сајбер заједнице, масовне збуњености или наивности којом се постепено дезинтегрише читав систем.

Друштвене мреж посебно су захвално средство ширења непроверених садржаја јер брзим и честим манипулисањем порука нуде нова значења и мишљења, надограђујући оно што класични медији заступају (Delwiche & Henderson 2013).⁵ Између неодређеног, краткотрајног збивања и симболичког означавања, развија се сугестиван и уверљив наратив, које развејан лајковима, шеровима, блоговима, твитовима и сличним конекцијама добија ореол истинитости. Оне детериторијализују комуникациону ситуацију, опуштајући пажњу и опрез усамљених корисника. Пол Вирилио и Силвер Лотрингер (Paul Virilio & Sylvère Lotringer) то означавају као када „сублиминална удобност мултипликује брзину свести... тренутак стварања слике које уопште нисте свесни“, и која је у центру сублиминалне пропаганде (Вирилио и Лотрингер 2011: 71). Овде треба напоменути да се техника прве лажи користи само у изузетним ситуацијама јер се по правилу за њом посеже само када наручилац посла тражи резултате одмах или за циљ има скретање пажње са важних догађаја. Њима се распршује симболичка магла, отвара информациона завеса, која скреће поглед са онога што би стварно могло да се види!

Колико је новинарство изгубило на професионалности илуструје низ примера брзоплетости у коришћењу интернетског сервиса Твитер (www.twitter.com), који се темељи на објави постова од максимално 140

---

⁵ То је тренутак када грађани „платформе прилагођавају сопственим потребама, експериментишући са новим облицима грађанског новинарства...“ (Delwiche and Henderson 2013).

знакова који говоре о активностима аутора. Твитер је одличан алат за брзо ширење информација и дезинформација јер поседује вирални потенцијал, којим се пост лако прослеђује мноштву других корисника. Такође, активно комуницирање са публиком гради слику партиципативне заједнице, у којој сваки учесник ужива друштвену улогу посредујући продукцију значења. Проблем је у чињеници што се и овај алат може лако злоупотребити. На пример, Италијан Томасо де Бенети отворио је лажни профил министра спољних послова Немачке Валтера Штајнмајера и твитовао: „Бивши совјетски председник Михаил Горбачов преминуо је пре неколико минута“. Вест је прострујала планетом, баш као и у случајевима „смрти папе“, твитоване са налога најближег сарадника Светог оца⁶ или смрти Фидела Кастра итд. Уочавајући правило да смрт и несреће продају новине и дижу рејтинге електронских медија, овај учитељ из Рима је запазио и да друштвене мреже неселективно користе информације јер их у трци за брзином преносе без неопходног проверавања и друштвене одговорности. „На Фејсбуку сте ограничени бројем „пријатеља“, али на Твитеру можете да будете сигурни да вас многи људи прате, као и да се он користи као извор информација у реалном времену без провере“, изјавио је новинарима *Гардијана* (Guardian), који су га питали како се одлучио на овакво варање аудиторијума.

Интернет је комуникацијско средство скривене персуазије, брзог ширења децентрализованих и невидљивих порука и појмова, чије је ауторе тешко открити. Нудећи нове обрасце вредности, уз до сада невиђену концентрацију података, те сужавање временске скале деловања и укидање лимита на просторна ограничења, мреже карактеришу динамичност, покретљивост и инвентивност, којом се привлаче стално нови конзументи, па и по цену да буду преварени. Стварност се усложњава директно зависећи од истинитости медијских информација, које се усмеравају и прикривају према интересима елита које управљају променама. „Аргументација се усмерава и контролише, чињенице мењају, прећуткују или истичу, форма наглашава или минимализује, док смисао гура у позадину или открива много касније, када више нема значаја. Тако у јавном простору настаје битка између стварног и медијски посредованог исказа и медијског значења, логичког и илузионистичког, изворног и симулираног“ (Милашиновић и Јевтовић 2013: 103-118). У пракси се користи и техника трансфера пажње којом пропагандиста преноси ауторитет личности на смисао поруке коју саопштава. Отуда су извори манипулативних информација често јавне личности, чији живот постаје предмет непрестаног медијског интересовања.

Амерички Пентагон ових дана завршава анализу пропаганде на „Фејсбуку“, „Твитеру“ и другим друштвеним мрежама, не скривајући да је

---

⁶ @CardBertone: Njegova svetost Benedikt XVI je preminuo. Sa velikom tugom i bolom vam saopštavamo ovo – 8. mart 2012.

реч о „мекој моћи“, која у кризним периодима и временима контроле класичних медија може имати велики утицај на јавност. При томе, бледе границе јавног и приватног, а свака размена података користи се за манипулативно усмеравање јавности. То се најбоље видело прошле зиме у јеку хладног рата, око утицаја у Украјини између САД и Русије, када се на „Јутјубу“ појавио телефонски разговор Викторије Нуланд (*Victoria Nuland*), помоћнице државног секретара САД и америчког амбасадора у Кијеву Џефрија Пјата (*Geoffrey Pyatt*), у којем Ноландова сочно псује Европску унију.⁷ Само што су у Стејт департменту саопштили како је то „низак руски ударац“ и манипулација, појавио се разговор естонског министра спољних послова Урмаса Паета (*Urmas Paet*) и тадашње шефице дипломатије ЕУ Кетрин Ештон (*Catherine Ashton*), у којем њих двоје размењују податке према којима је тадашња опозиција ангажовала снајперисте да пуцају по демонстрантима на Мајдану. Друштвене мреже постају поприште различитих нивоа сукобљавања, при чему публика, навикнута на тотално отварање комуникационих пакета, ишчекује нове пикантерије, сензације и конфликте. Како би то, још 2006. године, рекао Кенет Нил Сукијер (K. N. Sukier): „Интернет је укинуо посредника у другим индустријама, зашто би новинарство било имуно?“

Манипулисање политичком јавношћу

Јавни живот појавом интернета драматично је измењен, али се то још увек споро схвата. Технолошке промене омогућавају нове облике дијалогског комуницирања, чиме се стварност, посредована старим медијима, ближи свом крају. Неке државе то су брзо схватиле (САД, Велика Британија, Норвешка...), неке то нерадо прихватају,⁸ а има и оних које мисле да се променама могу одупрети (Кина и неке афричке земље). Тржиште комуникација задовољава потребе све профилисанијег и мањег аудиторијума, стварајући мноштво јавних сфера, међу којима расте потреба за убеђивањем и манипулисањем ради придобијања моћи.

---

⁷ На снимку се чује како Нуландова с ниподаштавањем говори о Бриселу, и у једном тренутку каже: „Ј...ш ЕУ“! Даље сугерише амбасадору да „охлади“ у амбицијама украјинског вођу опозиције Кличка, јер би нови премијер, по њеном мишљењу, требало да буде Јацењук. Дама која је на ТВ снимцима претходних дана остављала утисак госпође која „плати што демонстранти на Мајдану не једу топлу супу“, па им је донела велику кесу сендвича и слаткиша (због чега су је амерички новинари назвали „дама медањак“), показала је право лице!

⁸ На пример, Турска влада недавно је ангажовала 6000 добровољаца који би требало да освјеже њен имиџ на интернету. „Друштвене мреже су за време протестног покрета биле толико успешне да нам независни медији практично нису више били ни потребни. То је врло разгневило Турску владу“, каже политиколог и социолог Јасар Аданали. „Влада је схватила да је за њу најбоље решење да и сама постане активна.“

Политичка јавност је идаље у центру пажње, што не чуди када се зна њен утицај у друштвеном управљању. Она представља специфичан облик организовања идеолошких група и појединаца у сфери политичке праксе између државе и друштва и разликује се од других јавности (културне, економске, научне, спортске итд.). Концепт ове јавности темељи се на низу приватних и општих права: слободи мишљења и говора, слободи штампе, организовања и окупљања, личним слободама, једнакости пред законом, безбедности приватне имовине итд. Њу обично представља политички активан део грађанског друштва, без обзира да ли је у сагласју са владајућим мишљењем! Важно је да појединац учествује са пуном слободом избора у животу медијске заједнице, са свим правима која имају и остали грађани. Овде је важна слика о демократичности заједнице којом треба потврдити да је систем отворен за све подједнако, док се у пракси скрива да често и није тако. Зато медији у ударним садржајима представљају само неке делове стварности, при чему их битно наглашавају, док друге прећуткују или овлаш помињу.

Током 69. заседања Генералне скупштине Уједињених нација (24. септембра 2014) за говорницом се појавила Кристина Елизабет Фернандез де Кишнер (*Cristina Elisabet Fernández de Kirchner*), председница Аргентине. У надахнутом говору отворила је лезу питања: од аргентинских дугова и потребе реформи вођених Међународним монетарним фондом, појаве „лешинарских фондова“, који уништавају земље у развоју, преко судбине Палестинаца, до раста међународног тероризма. Наступ је често прекидан аплаузима присутних, али проблем је настао када је говорница почела оштро да критикује улогу САД у вези са ратом на Блиском истоку, истичући да су цихадисти (талибани и Ал Каида) претходно обучавани од Ције (у Јордану 2012), са циљем свргавања легалне сиријске власти. Истог тренутка, амерички су медији без објашњења прекинули директан пренос и пустили рекламе! Слобода говора изгледа не важи једнако за све, иако се догађај о којем говоримо збивао у згради на њујоршком Ист-Риверу?

Интернет, социјалне мреже, мобилни видео-уређаји и нестандартни медији увелико трансформишу јавност, чинећи комуникативно поље, у којем се ствара нова врста друштвених релација. Монопол класичних медија заувек је уништен: могућност партиципације сваког појединца, једноставан приступ и глобална доступност рачунарским мрежама омогућили су заинтересованим реципијентима да гледање наставе на интернету, али и оголили неискреност класичних медија, упрегнутих у интересе политичких олигарха. Као да се још увек не уочава да је моноцентризам државних медија замењен проточним системом персоналних медија, који агрегирају и укључују велики број малих учесника у комуникацијским разменама садржаја. Медијска манипулација прераста у важан аспект управљања јавностима, у којем одређене особе покушавају створити слику (имиџ) или аргументе који одговарају

њиховим пропагандним интересима. Нове технологије нуде перфекционизам у манипулисању сликама и подацима, што проблем истинитости садржаја истиче у први план. Ово је важно када се зна да у неким државама број гледалаца на интернету прелази аудиторијум класичних медија: на пример, у првих пет дана зимских Олимпијских игара у Сочију (од 7. до 23. фебруара 2014) интернет пренос у САД гледало је преко 30 милиона корисника дневно!

Међутим, све распарчанија и фрагментиранија публика отежава успех дезинформисања, што ћемо илустровати конкретним примером:

Док су гледаоци руске телевизије у директном преносу могли да виде како је тадашњи украјински председник Виктор Јанукович раширио заставу своје земље током дефилеа украјинских спортиста, телевизијски канали у Кијеву и већини држава у свету показали су празну столицу. Из Сочија су ишла три сигнала - Руске националне ТВ, затим Америчке и трећи је био ОБС („Olimpik broudkasting servis“), који је емитован за цео свет. Компанија ОБС радила је по захтевима Међународног олимпијског комитета и сигнал су преузимали и државни канали у Украјини. Америчке компаније биле су главни спонзори Олимпијаде, па је и њихов утицај највећи. Манипулисање празном столицом било је унапред режирано како би се појачало незадовољство унутар земље. Рита Фелски (Rita Felski), Оскар Негт (Oscar Negt), Александар Клуге (Alexander Kluge), Ненси Фрејзер (Nancy Fraser) и други аутори, доста раније поставили су тезу да „постоји много јавних сфера које се боре да привуку пажњу на теме које су њима значајне и да те теме поставе у јавни дискурс“ (Fraser 1992: 109-142).

У политичком маркетингу промена карактера (ad hominem) честа је техника заснована на битном елементу који издваја неке нове карактерне особине личности или групе, конструишући нови склоп вредности. У актуелним сукобима САД (у међувремену и других придружених држава) са исламистима калифата значајно место имала је информација о наводном богатству Идила и цихадистичких организација, које се мери „милијардама долара“. На друштвеним мрежама прво се појавила вест да су екстремисти, пљачкајући банке у Мосулу, приграбили 430 милиона долара, али нигде није поменут извор информације.⁹ Иако су званичници демантовали да су банке у Мосулу нападнуте, а камоли опљачкане, мејнстрим медији су идаље преносили спиноване податке о огромном богатству Идила. Раширена манипулативна мрежа прикривала је чињеницу да су претходно амерички, британски и саудијски обавештајци активно радили на свим облицима подршке Идилу и Ал Каиди у Сирији, са циљем свргавања Башара ел Асада са власти.

---

⁹ Накнадно се открило да је то Ахмед Чалаби, актуелни ирачки парламентарцац, познат по лажној обавештајној информацији да Садам Хусеин располаже оружјем за масовно уништење, те да је повезан са Ал Каидом, али и неким америчким службама.

Ново доба карактеристично је по стварању симболичких представа које задовољавају жеље, уверења, чежње, магловите пројекције и идеале већине. Интеракцијом језика, симбола и значења, информација добија основни смисао, али тек дистрибуцијом на друштвеним мрежама, а даље класичним медијима, постаје продукт мњења. Снимак дечака из Сирије, који под кишом метака из снајпера успева да спаси девојчицу, за пет дана имао је више од 3,6 милиона прегледа на интернету, али се провером установило да је једноминутни видео-клип лажан.¹⁰ На снимку који је на мреже поставио „Šaam njuz network čenel“, приказан је дечак од око осам година који устаје након што је погођен и трчи да спаси девојчицу која се крила иза спаљеног камионета постављеног наред пута. Клип је индиректно указивао на кривицу и одговорност сиријских власти која ни деци не може да обезбеди сигурност.

Технике медијске манипулације подразумевају коришћење заблуда и етикетирања само једне стране, чиме се сугерише ко је кривац. Савремена пропаганда за циљ има масу, односно публику, па посебним емоционалним шокovima брине да јој наметне пројектовано мишљење. Важно је проучити психолошку стабилност аудиторijума, бацити пропагандну удицу, којом ће реципијент радо ушетати у већ разапету мрежу! Социјалне мреже и

---

¹⁰ Уместо Јабруда, градића у близини сиријске престонице Дамаска, сазнало се да је локација снимања била Малта, „дечак херој“ био је професионални глумац, а аутори група норвешких филмских радника. Занимљиво је да су читав „пројекат“ финансијски помогли Норвешки филмски институт и Савет за уметност Норвешке?!

дигиталне алатке нуде хоризонте обећавајућих порука, али и прикривају манипулативно плетиво. Релације су планиране, сврсисходне и медијски савршено прорачунате, па психолошки детерминисани садржаји заводљивом реториком и сликама контролишу социо-психолошке везе не само међу индивидуама и у породици већ и међу групама и јавностима. Креатори манипулативних интернет садржаја то обично раде због економске или политичке користи, а тек усамљени појединци из чисте забаве.

Закључна разматрања

Са интернетом смо добили нове могућности медијског манипулисања, што уз агресивност, таблоидност и сензационализам представља доминантан дискурсивни облик јавног утицања. При томе, друштвене мреже су специфичне јер податке истовремено користе сви: новинари, политичари, свештеници, професори, млади, стари, жене, мушкарци... То значи да су класични медији делимично развлашћени и да више не могу чувати монопол који су некада уживали, али и да је глас обичних људи постао гласнији, видљивији, значајнији. У таквом друштву опасност није личност или догађај по себи, већ слика личности или представе догађаја које могу бити различито обликоване. Експлозија информација резултирала је битком за сваки тренутак пажње аудиторијума, при чему интернет постаје средиште окупљања, редизајнирана агора која омогућава интелигентну социјализацију. За јавности новог друштва важно је да грађани буду медијски образовани, што значи да поред опште културе и специјализованих знања, умеју да користе и разумеју медије, укључујући и њихову скривену природу.

Комерцијализацијом старих медија и слабљењем утицаја државе у комуникацијској сфери, тек треба очекивати налете дезинформација, спинова, румора и сличних непоузданих садржаја. Власници веб портала и дигиталних платформи, у потрази за бројем кликова који им обезбеђују рекламу и спонзоре, још више ће ићи у потрагу за непровереним и бизарним садржајима, што ће у политичкој комуникацији бити опасност за сваку власт. Добијањем робног карактера, медији постају заточеници профита и политичког утицаја, подложни самопаралишућем дејству мњењских струја и идеолошких уверавања. Контраст између истине и пропаганде зато ће бити још више истакнут, а дезинформације опчињавајућа замена стварности. Транспарентност свих догађаја, уз вишеструко проверавање чињеница, остаће као једини начин да се манипулације протерају из доминантног дискурса.

Литература

- Арацки 2010: З. Арацки, *Транзиција медија у ери глобализације*, Београд: Институт за политичке студије, 103-110.
- Барбуловић и др. 2004: С. Барбуловић и др., *Амнезија јавности – од пропаганде до тероризма*, Београд: Графокомерц, 62.
- Брутовић 2011: М. Брутовић, М. „Употреба Твитера за промоцију садржаја и успоставу двосмјерне комуникације с корисницима код хрватских онлајн медија“, *ЦМ*, број 20, Београд: Факултет политичких наука, 61-73.
- Вирилио и Лотрингер 2011: П. Вирилио и С. Лотрингер, *Чисти рат – двадесет пет година касније*, Београд: Факултет за медије и комуникације, 71.
- Delwiche & Henderson 2013: А. Delwiche & J. Henderson, *The Participatory Cultures Handbook*, New York: Routledge.
- Јевтовић 2003: З. Јевтовић, *Јавно мњење и политика*, Београд: Центар за савремену журналистику и Академија лепих уметности, 9.
- Милашиновић и Јевтовић 2013: С. Милашиновић и З. Јевтовић, *Методологија истраживања конфликта и кризно комуницирање у савременом друштву*, Београд: Криминалистичко-полицијска академија, 103-118.
- Клapp 1962: О. Е. Klapp, *Heroes, Villains and Fools: The changing American character*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall.
- Thukydides 1962: Thukydides, *Geschichte des Peloponnesischen Krieges*, VIII, I, Georg Peter Landmann, Reinbek.
- Felski 1989: R. Felski, *Beyond Feminist Aesthetics: Feminist Literature and Social Change*, Harvard: Harvard University Press.
- Fraser 1992: N. Fraser, N. Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. In Calhoun, C. (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge, MA; MIT Press, pp. 109-142.
- Cukier 2006: K. N. Cukier, *The Future of Journalism*, Intervju за OpenBusiness blog, <<http://www.openbusiness.cc/2006/06/24/the-future-of-journalism/>>, 14. 10. 2014.
- Шушњић 1994: Ђ. Шушњић, *Рибари људских душа*, Београд: Младост, 35-39.

ЕФЕКАТ ПРЕВАРЕНОГ ОЧЕКИВАЊА

*Од публице која резонује о култури до публице као потрошачу
културних добара*

Хабермас је наслутио, још седамдесетих година прошлог века, да масовни медији васпитавају потрошача од детињства и непрекидно га прате кроз живот. Он помиње Давида Рисмана који потврђује његову слутњу да ће главно занимање деце у будућности бити да буду вешти потрошачи. Он у једном ироничном осврту даје и поднаслов *Од публице која резонује о култури до публице као потрошачу културних добара* где говори да *култура која се шири преко масовних средстава у ствари је култура интеграције која интегрише не само информације и резонување већ је довољно еластична да асимилије и елементе рекламе и пропаганде...* (Хабермас 1969: 221).

Масовна средства се препоручују као адресати за личне невоље и тешкоће и као ауторитети који могу да пруже помоћ у животу нудећи безброј начина за идентификацију за неку врсту регенерације приватног домена из расположивог фонда јавних служби за саветовање и бодрене (Хабермас 1969: 217). Радио, филм и телевизија постепено савлађују ону дистанцу на којој се читалац нужно налазио када је пред собом имао штампану реч – дистанцу коју је захтевала приватност усвајања као што је она, с друге стране, тек омогућавала јавност резонувања о прочитаном. Са новим средствима мења се сам облик комуникације, зато она дејствују, у најстриктнијем значењу речи, продорније него што је штампа икада могла. Понашање публице под условима кад није у стању да реагује директно добија сасвим други вид. У поређењу са штампаним саопштењима, емисије које дају нова средства пресецају на специфичан начин реакције прималаца. Оне, тако рећи, заробљавају публику као слушаоце и гледаоце, али им у исто време одузимају дистанцу *пунолетства*, наиме да одговарају и противрече (Хабермас 1969: 217).

Теоретичари постмодернизма говоре да медији чак скрнавеле и рањавају и идентитет човека. Теоретичари франкфуртске школе, а нарочито Бодријар, говоре да се аутономни субјекат фрагментира и нестаје, што је последица друштвених процеса који доводе до уједначавања индивидуалности у потрошачком масовном друштву и медијској култури. А постструктуралисти су чак напали и сам појам субјекта и идентитет тврдећи да субјективни идентитет сам по себи представља мит,

---

* cvetanovic19@yahoo.com

конструкцију језика и друштва (Келнер 2004: 385). По њима, субјекти су имплодирали у масе. Крокер и Кук иду толико далеко да тврде да *телевизијска личност представља електронску индивидуу која све може добити од медијских представа, али у суштини, то је трауматизовано серијско биће...* Бодријар је нарочито оптерећен телевизијом која, по њему, представља црну рупу у којој сва значења и поруке нестају у вртлогу слика и информација до тачке потпуног засићења, инерције и апатије. При томе се значење губи и само фасцинација појединим сликама трепери и бљесне у медијском пејзажу, у којем више ниједна слика нема било каквих одређених ефеката и и у којој велика количина слика које се брзо смењују ствара постмодернистичко стање свести (Келнер 2004: 391).

Из ових тамних слутњи може се извући закључак да је идентитет данашњег човека толико урушен да нема повратка назад, да је сваки атом његове личне слободе и просперитета угушен, и чека се само да медији прогласе потпуну победу над човеком.

Међутим, да ли је баш све тако црно? И сам Келнер прозива постмодернисте, а нарочито Бодријара и каже им да све што су навели негативно у вези са идентитетом, у ствари, још више повећава слободу појединца да се поигра својим идентитетом и драстично мења свој живот (Келнер 2004: 427). Он се слаже да је потрага за идентитетом у садашњем тренутку интензивнија него било када раније. Фуко се слаже да човек ипак може мењати свој живот у складу са сопственим пројектима, строгом вољом, посвећеношћу, интелигенцијом и креативношћу.

Однос између креатора медијске поруке, поруке и реципијента

Ово су све покушаји да у лавиринту социолошких, филозофских, антрополошких и других претпоставки пронађемо почетну замисао анализе стилског поступка у конкретној комуникациској вези између креатора медијске поруке, поруке и реципијента. Основни циљ стилистичке анализе у дискурсу медијске поруке је да помогне у дубљем разјашњавању проблема слободе или неслободе коју има прималац поруке, потрошач или конзумент масовних медија.

Поћи ћемо од поставке коју је разрадио Михаил Рифатер да је наш говор тако организован да увек постоји оно што је речено и оно што томе претходи. Оним што кажемо ми у исто време припремамо оно што ћемо још рећи. У декодирању те поруке прималац увек нешто очекује, предвиђа, претпоставља. Ако се та предвидљивост наруши долази до онога што се назива ефектом превареног или изневереног очекивања. Ако се сложимо да је човек по природи увек незадовољан и да увек истражује и очекује нешто ново, онда ћемо бити сигурни и у то да никада његов дух неће поклекнути пред непознатим исто као и пред познатим. Отуда и охрабрујућа констатација Тијане Мандић у предговору *Комуникологије* да су прави дијалог и права комуникација тек почели.

Ако разложимо познату комуникацијску шему на примеру телевизије, кога бисмо узели за емисара? Власнике, продуценте, редитеље, глумце, новинаре, спикере. Значи колективне ствараоце поруке. Реципијент је гледалац. Знана реченица у новинарским круговима да није вест да је пас ујео човека већ да је човек ујео пса, сама по себи говори какав се садржај тражи у телевизијским програмима, спектакл после кога остаје још већа празнина у души. У науци о комуникологији између примљене и пренете информације постоји такозвана изгубљена информација. Ако се сложимо да порука није строго утврђена категорија, већ процес који зависи од начина средства комуницирања као и од самог примаоца поруке, његове менталне, психичке и духовне способности и околности у којима је поруку примио, као и од степена културе и образовања, онда ће и тај степен тзв. изневереног очекивања варирати од особе до особе која прима поруку. Аудио-визуелно изражавање је некакав недовршени говор, који у себи садржи много невербалних елемената, слика, музике, боја, покрета.

Глобални начин размишљања и говора још више условљава проблем комуникације између пошиљаоца и примаоца. На пример, популистичко наступање власти, удварачка лексика, речник који циља на оно што прималац жели да чује итд. Такве поруке су сковане у лабораторијама речи које немају своју мотивацију већ служе да се прималац наговори да верује, збуњен опет у очекивању нечега што је изостало, у неком полусазнању, никада потпуно сигуран у своје мишљење јер му стално нешто недостаје. Критичка медијска педагогија и медијско образовање у школама би помогло да реципијенти много више критички анализирају садржаје савремене медијске културе да би били успешнији у успостављању равноправније комуникације.

Де Сосир је тврдио да је наше знање о свету на један неразлучив начин обликовано и условљено језиком који служи за представљање тог света. Истицањем арбитрарне природе знака, Сосир је закључио да наше знање о стварима непрекидно структурирају системи кодова и конвенције и да нам једино они омогућавају да класификујемо и организујемо хаотични ток искуства. Ова релативност мишљења и значења које су усвојили Сапир и Ворф, по којима специфичности структуре појединих језика имају утицаја на поглед на свет људи који њима говоре и на њихово понашање у односу према стварности која их окружује (Ворф 1979: 9), полазне су тачке теорије структурализма.

И ова поставка ефекта превареног очекивања ће послужити да извучемо основну хипотезу да је стилско тумачење поруке оно што је најважније у комуникацији између телевизијског медија, и реципијента или гледаоца. Шпицер је, својим идеалистичким тумачењем стилског поступка, у покушају да се огради и од лингвостилистике и књижевне стилистике, веровао да се суштина једног дела тражи у његовом стилу. Ми смо у овом раду покушали да нађемо стил медијске поруке која има тако доминантан утицај на човека постмодерног доба.

Покушали смо и да сагледамо шта је то што толико наводи примаоца поруке да изгуби разум и слободу, и да ли има наде у повратак у слободу. За разлику од стилистичке анализе којима приступају лингвостилисти функционално стилске оријентације, где се анализира стил пошиљаоца поруке, ми ћемо покушати да се фокусирамо на стилске мотиве реципијента у тој комуникацији. Да видимо како долази до тога да креатори медијске поруке својим стилистичким средствима утичу на кодирање одређене поруке од стране реципијента и да ли је могуће да посебном врстом енкодирања креатори медијске поруке утичу на квалитет пријема. Донекле можемо да означимо неке елементе његовог приступа да један добро пронађен детаљ може да нам да кључ дела. Ако је Шпицеру етимон тај који објашњава целину свега што знамо и опажамо о делу, занимљиво је видети који је то етимон у комуникацији између телевизије и гледаоца. Међутим, можда би из целе гарнитуре његових следбеника најближи био Х. А. Хатзфелд у делу *Literature through art* који каже да стилистика превазилази језик у строгом смислу речи, јер је стил само један знак укључен у сложенији систем. Гиро је у праву када закључује да ништа није сложеније од проналажења узрока који мотивишу стил. А стање постаје још сложеније када се у медијској поруци не говори само о стању језика. Наш је циљ овде да покушамо обрадити једну област која није била до сада много експлоатисана. Нема много радова који су се бавили стилистичком структуром телевизијске поруке. О језику медијске поруке се мало говори. Занимљив је податак да је у веома цењеној књизи новинарство аутора Рус-Мола, о језику и стилистици у новинарству написано само пет до шест страница.

Проучавање стилских карактеристика телевизијских порука је занимљиво и зато што то електронско, аудио-визуелно изражавање, које је на граници између вернакуларног и језика специјалиста, којим се порука преноси гледаоцу, садржи много ванјезичких елемената који и те како усложњавају сам методолошки поступак анализе стилског садржаја у медијској поруци.

Стил као недређени појам још од појаве првих стилистичких идеја до данас покушава да се сакрије иза многих стилистичких поступака. Бали је ограничио предмет стилистике на афективност говорног језика. Методе дескриптивне стилистике би могле да буду уврштне у нашу анализу, али би нас то одвело од наше основне тезе да је улога стила у процесу комуникације између медија телевизије и примаоца поруке доминатна у одређивању става гледаоца према поруци.

Комуникација и дијалог, као главне жиле куцавице постмодерног доба, углавном контролишу савремени медији као господари свих важних информација и порука, окупирају ум реципијента. Бодријар је један од најгласовитијих поборника овакве поруке. Да ли човек данашњице уопште има начина да се одбрани од те немани?

Покушаћемо да, користећи Рифатерову методу стилистичке анализе која је прилагођена његовом теоретском становишту о улози стила у процесу комуникације, осветлимо основне поставке стилског поступка од стране креатора медијске поруке и реаговање реципијента. По њему, стилистичка структура поруке има другачију улогу у процесу комуникације, него да се анализира ван контекста комуникације. Он сматра да стилистика мора формулисати ситуационе критеријуме за ограничавање стилистичких феномена у поруци да би се разматрала улога стила у комуникацији. Ови критеријуми би требало да разграниче стилистичку од лингвистичке функције обележја, односно да се стилистичко и лингвистичко диференцирају унутар поруке. Он предлаже, пошто лингвистичка анализа није у могућности да направи разлику између стилистичких и чисто лингвистичких аспеката поруке, да се сагледа комуникација у целини, а посебно да се обрати пажња на улогу примаоца поруке у процесу комуникације. Он сматра да прималац поруке усваја језичку поруку на други начин у односу на то како би аналитички лингвистички поступак то објаснио. За разлику од Балија и других теоретичара који се углавном фокусирају на субјективност експресије, Рифатер наглашава потребу да се обрати пажња на субјективност рецепције. Важно је како остварити процес комуникације, а то ће се најуспешније постићи ако прималац поруке успешно декодира експресију коју шаље креатор поруке. Порука се мора сагледати као субјективна реалност, опипљива, животна, сачињена од перцептивних моћи учесника комуникације, а не као апстрактна реалност спремна за научну анализу. Порука мора бити субјективно исконструисана у мислима примаоца. Он дицидирано каже да је предмет анализе стила *илузија коју текст ствара у уму читаоца* (Taylor1980: 49).

Овакав поступак афективне стилистике под истим називом је преузео амерички књижевни критичар Станли Фиш, а и неки други аутори. Мада је ову анализу Рифатер наменио у разоткривању књижевног стила и односа писца и читаоца, одлучили смо да цео поступак пренесемо на поље односа између телевизијске поруке и гледаоца.

Рифатер тврди да књижевни стил настаје из ауторових намера да прескочи тешкоће на које наилази у процесу преношења своје поруке читаоцу. По аналогiji би се могло закључити да и стил телевизијске поруке настаје из сличних разлога. Креатор поруке формира посебан стил да надомести тешкоће које се јављају у том кратком временском интервалу између пренете поруке и усвајања поруке. За разлику од читаоца који може изнова да се враћа на поруку, прималац телевизијске поруке то не може. По Рифатеру, главна препрека која мора да се прескочи у циљу преношења поруке је тзв. минимално декодирање од стране примаоца. Прималац може на основу секвенце из поруке да је декодира, али да не препозна њен примарни фокус. Међутим, то минимално декодирање не иде у корист креатора поруке у коју је уложен огроман труд и новац. Креатор поруке зато мора да употреби посебно умеће, вештину, знање и таленат да избегне

минимално декодирање. То, по Рифатеру, природно понашање примаоца мора имати за циљ да се порука усвоји *из прве*. Он сматра да се то постиже стратегијом заснованом на фактору изненађења. Зар се такав поступак свакодневно не примењује у вестима, рекламама, реалити емисијама које свакодневно привлаче милионске аудиторije? Висок степен предвидивости заменити непредвидивим. Прималац мора по сваку цену да се спречи да изводи закључке или сам предвиђа. Порука мора да се креира тако да се супротставља природном понашању примаоца. Контролу декодирања ради читав тим који креира моћ утицаја и убеђивања који ће одвојити примаоца од обичног *невиног* гледања телевизијског програма. Основни задатак стила је да подупре, подржи фокус на саму поруку. Јакобсон, рецимо, не објашњава како пренети тај фокус на примаоца поруке. И овде долази до изражаја Рифатерова проницљивост која може да се примени и на ову анализу. На питање како порука наводи читаоца да схвати шта је фокус, Рифатер даје недвосмислени одговор: увођењем тзв. другог канала контакта између поруке и реципијент, будући да је први канал рефлексиван у реализацији између поруке и кода језика који је познат и пошилаљоцу и примаоцу поруке. Пишчева манипулација, по Рифатеру, у овом другом каналу контакта између поруке и примаоца поруке конституише његов индивидуални стил писања. И једино због природе овог механизма једини писац, недвосмислено тврди Рифатер, а не лингвистичка анализа, може идентификовати стилистичке елементе поруке. Из овога следи недвосмислени закључак да тај други, зависни канал у себи садржи умеће стилског обликовања. Сва стилска средства (језичка, нејезичка, природни дар, надахнутост, инспирација) садржана у том каналу одређују да ли ће прималац имати осећај недореченог, тзв. празног простора или оно што Рифатер назива неиспуњено очекивање.

У нашој анализи, ми наравно, замењујемо једног аутора са групом аутора који шаљу аудио-визуелну медијску поруку: *у ауторовој свести је његова преокупација начином на који он жели да његова порука буде декодирана, што значи да се поред значења, до читаоца преноси његов став, при чему је читалац приморан да разуме, али и да дели ауторов став по питању тога шта је важно а шта није унутар његове поруке* (Taylor 1980: 157–158). Треба, међутим, видети у чему је разлика између читаоца и примаоца аудио-визуелне поруке. Читалац може да се изнова враћа и да буде *наговорен* информацијом из тзв. другог или зависног канала. Креатори једне аудио-визуелне поруке немају ту могућност и зато су њихов напор и одговорност много већи. Ако се пропусти прилика да се у другом каналу гледалац заведе, наведе и натера да прихвати и усвоји поруку, појам изневереног очекивања ће бити много учесталији, а самим тим и циљ и сврха поруке ће бити изневерена.

Према Рифатеру, писац енкодира стил у поруку у складу са захтевима литерарне комуникације. Талболт Тајлор потенцира да *ова стратегија чини неке елементе поруке непредвидивим тако да се*

читаочева пажња усмерава ка њима (Тајлор 1980: 8). Рифатер запажа да стилистички интензитет проистиче из убацивања неочекиваног елемента у модел када долази до прекида који модификује контекст, а контраст који проистиче из овакве интерференције је стилистички стимулус. Из свега може да се извуче закључак да стилистичка структура резултира из интеракције лингвистичке структуре поруке и перцептивне структуре процеса читања. Ако се присетимо Јакобсонове поделе на основне елементе комуницирања и на поетску функцију коју Рифатер замењује термином стилистичка функција и која је по њему једина фокусирана на поруку, онда можемо увидети колико је значајна та функција у одређивању реакције и прихватања става пошиљаоца поруке од стране примаоца. Стилистичка функција, у ствари, регулише сам интензитет саме комуникације. А интензитет је тај који највише доприноси тзв. ефекту изневереног очекивања. Уколико је интензитет већи, утолико је ефекат изневереног очекивања мањи. Природу реакције не одређује увек само језик, па ни сви пропратни елементи једне визуелне поруке, већ неки други утицаји као што је културни контекст, искуства са другим порукама, лична животна искуства и итд. Контраст у оквиру контекста је тај који привлачи примаоца поруке да се одлучи да прихвати поруку или да је игнорише.

Рифатер мисли да је стил тај који креира илузију у уму читаоца и по њему *очигледно, ова илузија није само обична машта или обична фантазија, већ је условљена структурама унутар текста* (Taylor 1980: 49). Није ли слична ситуација и са примаоцима једне аудио-визуелне поруке којима илузија о том производу или било којој информацији, условљена структуром саме поруке, нуди оно што се тражи и очекује? Непредвидивост илузује се супротставља готовим структурним јединицама и тако врло често и *ad hoc* се одлучује о усвајању или неусвајању послате поруке. Оно што је најзанимљивије у тумачењу реакције примаоца је та што прималац једне визуелне поруке не мари за стилем који је материјализован у језику саме поруке већ је привучен стилем који се перципира у самом процесу комуникације.

Виртуелна игра

Критеријум на основу кога се утврђује значај поруке за примаоца је бесконачно променљив па отуда и не постоји константна стилистичка структура која би у свакој поруци ублажавала ефекат изневереног очекивања. Стилистичка функција поруке се знатно разликује од стилистичке структуре. Садржај примаоцеве реакције на поруку искључиво је везан за стимулус који произлази из контраста у оквиру контекста поруке. Одвајање стимулуса од реакције је немогуће у усвајању значаја поруке, као што је Рифатер предвидео у комуникацији аутора и читаоца, на пример. Ово одвајање је за Рифатера било логично зато што код ове врсте комуникације појам паралелне једнодимензионалности читања и непредви-

дивости је основни принцип комуникације. Код примаоца једне аудио-визуелне поруке стимулус не може да се одвоји од реакције зато што се у оваквој поруци даје примат структури контраста као одређивача стила у односу на контекст. На тај начин ефекат превареног очекивања добија форму виртуелне игре.

Литература

- Ворф 1979: Бенџамин Ли Ворф, *Језик, мисао и стварност*. Београд: БИГЗ.
Келнер 2004: Даглас Келнер, *Медијска култура*. Београд: Клио.
Тејлор 1980: Т. Taylor, *Linguistic Theory and Structural Stylistics*. Oxford: Pergamon press.
Хабермас 1969: Јирген Хабермас, *Јавно мњење*. Београд: Култура.

ЕТИЧКА КОМУНИКАЦИЈА – ИСКРЕНА КОМУНИКАЦИЈА?

Увод

У нашем истраживању улоге истине и искрености у комуникацији, ослонићемо се на два супротстављена становишта у филозофији језика: на једној страни је становиште да је улога истине у комуникацији незаобилазна и да једино искрена и истинита комуникација може бити и успешна комуникација, на другој страни је становиште по коме и неискрена комуникација може бити успешна, и по којој значај искрености није примаран у процесу комуникације, пре ће бити да је то проналажење релевантног значења. У прву групу теоретичара спадају Пол Грајс (Grice H. P.) Џон Остин (Austin J. L.), Франсис Реканати (Recanati F.) и Кент Бах (Bach K.) и др. У другу групу теоретичара спадају представници и припадници теорије релеванције Спербер (Sperber D.), Вилсонова (Wilson D.), Карстонова (Carston R.) и др. Ослонићемо се на теорију Пола Грајса и теорију Спербера и Вилсонове. Грајсове максиме се могу применити на етичке принципе у новинарству, док појам релевантног значења можемо повезати са појмом релевантне истине. Истина и искреност су максиме професионалног новинарства. Испитивањем појма истине, неки теоретичари прихватају теорију кореспонденције Алфреда Тарског, нпр. Дејл Жакет (2007). По овој теорији истина одговара чињеничном стању ствари. Ипак, није тако једноставно одредити релевантну истину у новинарству. То нам показују примери у којима истина може бити надвладана неким другим принципима, нпр. заштитом приватности, очувањем безбедности државе, или пак потребом јавног интереса. Таблоид не поштују ни приватност, ни јавни интерес, а могу поштовати истину. Да ли то значи да је њихова комуникација етичка? Не, напротив. Оно што медији, када се ради о информативним емисијама и озбиљним дневним листовима, треба да објављују јесте релевантна истина, тј. она која је од јавног интереса. У раду још разматрамо Кантово (Kant I.) и Милово (Mill J. S.) становиште о питању истине. Ако се истина доводи у везу са етиком и моралом, да ли постоје ситуације у којима неистина и неискреност могу бити етични? Новинарство је добар пример за то да говорење неистине може створити лоше последице. С друге стране, коришћење нечасних метода може

---

* isaakzoran@gmail.com

довести до друштвене користи, рецимо, осветљавање бројних проневера у пословним организацијама или злоупотреба од стране државног врха. Међутим, неистина или лаж је лоша јер она значи превару, обману. Неистинито извештавање може довести до нарушавања интегритета, до смањења профита, до отпуштања радника, а неискреност до губитка поверења извора и самих извора.

Истина и комуникацијска намера

Да би комуникација била успешна, како сматра Грајс, потребно је да слушаца препозна намеру говорног лица, али и да препозна да говорно лице има намеру да га слушаца разуме и да се њему обраћа (Grice 1975). Не можемо очекивати разумевање у комуникацији ако то сами не желимо и не стремимо томе. Зато, као услов успешне комуникације, Грајс поставља веровање у оно што изговарамо. Ако верујемо у оно што говоримо, избегавамо могућност обмане. Може се десити да верујемо у нешто што није тачно, дакле веровање не искључује неистину, али искључује намерно изношење неистине, што је нарочито у новинарству непримерено. Ненамерна истина је резултат брзоплетости, али она нема манипулативну намеру. За разлику од ненамерне истине, манипулација је увек намеравана, било да је са позитивним или негативним предзнаком, и због тога се као прворазредно етичко питање поставља то да ли је манипулација на било који начин саобразна истини. Ако се само илустративно поброји десет стратегија манипулације Ноама Чомског¹, јасно је уочљиво да је оно што етимолошки проиходи из две старогрчке речи *manus* и *pulare*, а код нас се преводи као руком глачање, није исто што и истина. Порекло речи истина везује се за старогрчку реч *aletheia*, што значи нескривено. За разлику од истине, манипулација је увек скривена. У манипулисању нема полицентричности између учесника у процесу комуницирања. Манипулатор је увек у позицији супериорне особе, а манипулисани у позицији инфериорне. Чак и онда када он то стварно није, на њега се тако гледа. У тим затамњеним односима, супериорност никада није експлицитна, али и онда када се исказује као добронамерност према манипулисаном, она наступа са позиција некога ко зна боље од манипулисаног шта је за њега корисно и добро. Међутим, минимум етичности у процесу комуникације налаже да особа о чијем је интересу реч, сама добије сва потребна знања како би могла да просуди и одлучи шта јој одговара. На тај начин пружена јој је прилика да дечији синдром у комуникативном односу замени за однос зрелости и одговорности. „Сваки истински преображај одиграва се у

---

¹ Чомски Н. разликује десет стратегија манипулације: преусмеравање пажње, стварање проблема, поступност промена, одлагање, употреба дечијег језика, буђење емоција, незнање, величање глупости, стварање осећаја кривице и злоупотреба знања (в.: www.byka.com/novost/15833/comski-deset-strategija-manipulacije-ljudima, преузето 10. 9. 2014).

појединцу, у безбројним појединцима – самостално и подстакнуто разменом“ (Јасперс 1999: 82). То је онај пут који омогућава јединки да из свог залеђа, из своје властитости и субјективности иде према истини. Док је искреност увереност у сопствено виђење света, истина је корпоративно читавање и учествовање у том виђењу. Пут до ње поплочан је интенционалним или неинтенционалним вишесмисленостима и увек представља полисемичност која тежи хармонији. Отуда истина, као самореализована хармонија, представља темељ принципа (основе свега) који су стари филозофи називали *bios theoretikos*, а Сенека *vita contemplativa*. *Vita contemplativa*, међутим, ни у ком случају није способност мишљења одвојеног од деловања, и оно може да се оствари као конструктивност само на основу размишљања (размене мишљења), разумевања и просуђивања, али не и као последица пресуђивања. Ако би истина била само подударане са предметом, о чему се питао и Хегел, онда је у процесу њеног детектовања субјект у улози пуке трансмисије између стварности и знања. То би значило да субјект (у нашем тексту новинар, професионалац) није овлашћен да даје своју интерпретацију предмета. Међутим, није ли тако на делу укидање субјективитета, па и самог субјекта? С друге стране, није ли откривање битка (суштине нечега) његово очовечење, јер све што остане ван субјекта, није само скривено већ је и неоткривено. Због тога би на истину, у пуном смислу поимања, требало гледати као на оно што је праведно, а оно је истоветно са општим добром. Она је нешто што је за све, и са свих страна, најбоље. Отуда је тешко говорити о истини, изузимајући јој ту врсту заједничке и оплемене општости и целовитости. Другим речима, чињеничка истина може да буде искључива и пука објективност, недвосмисленост, јасност, непромишљена према последицама, сурова и неприкосновена, само тамо где се не узима у обзир хумана димензија човекових потреба и његовог срца. Али, зар и ова два важна чиниоца људског бића, једноставно, нису истинита? Ипак, узимајући све у обзир, не би требало сметнути са ума да је прави задатак „етичког мислиоца да одржи и појача глас људске савести, да спозна шта је корисно, а шта штетно за човека, без обзира да ли је то корисно или штетно за друштво у специфичној фази његовог развоја. Он може да буде онај који ’вапи у пустињи’, али једино ако тај глас остане жив и бескомпромисан, измениће се пустиња у плодну земљу“ (Фром 1989: 216). Следећи принципи морају бити поштовани да би процес комуникације био успешан, по Грајсу:

1. Принцип квалитета (истинитост);
2. Принцип квантитета (информативност);
3. Принцип релевантности (релевантност);
4. Принцип јасности (јасно изговарање).

Ови принципи нису дескриптивни, јер да јесу, сама теорија била би погрешна. Просто, нису сви говорни чинови истинити ни информативни, итд. Остаје нам онда да их сматрамо нормативнима, у том случају они

подразумевају једну врсту етичке комуникације. То би била комуникација у којој говорно лице говори истину и верује у оно што говори, тј. искрено је, експлицитно се обраћа слушаоцу или, у случају групне комуникације, слушаоцима (што не мора подразумевати само употребу експлицитних глагола већ и јасно обраћање слушаоцу тако да овај препозна да се баш њему говорно лице обраћа), затим говорно лице пружа довољно информација слушаоцу, не превише да га не би збунио, и то само оне релевантне за дату ситуацију, и, на крају, пожељно је да се јасно обраћа, односно да јасно изговара реченицу. Грајсовска комуникација искључује неистину. Његову теорију је надградио Лич, тзв. теоријом учтивости и истоименим принципима. Када се ради о учтивој комуникацији, људи често изговарају неистину, која иако одржава добре односе међу сарадницима када се ради о пословној комуникацији, може слушаоца довести у заблуду. Џефри Лич издваја шест максима:

1. Максима такта;
2. Максима великодушности;
3. Максима одобравања;
4. Максима пристojности;
5. Максима сагласности;
6. Максима симпатије (Leech 1989: 132).

Хијерархија различитих максима зависи не само од културе, контекста, ситуације, улога, односа већ и од многих других фактора (Валић-Недељковић 2012: 5). Сматрамо да је поштовање Личових принципа недовољно за добро пословање једне организације, чак сматрамо да је фер-плеј далеко значајнији. Фер-плеј подразумева искреност и истину, о чему ће касније бити више речи. Када се ради о извештавању у медијима, споменућемо истраживње Дубравке Валић Недељковић (Валић Недељковић 2012) о примени Грајсових и Личових принципа на медијски садржај у онлајн контексту. Резултати показују да је Грајс применљив, док Лич није. Да ли то значи да је Грајс понудио добра правила успешне комуникације. Када говоримо о етици у онлајн новинарству, примењујемо исте етичке принципе који важе за традиционално новинарско извештавање. Појава медија није утицала на промену етике, иако је створила нове обичаје и начин живота. Медији или медијуми јесу само канали који преносе информације, или није тако?! Маклуан је рекао да је општило порука, и тиме је хтео рећи да сами медији постају поруке. Виртуелна стварност, као једна од човекових иреалних могућности, утиче на човеково реално биће утичући најпре на његову комуникацију. Грајсови принципи нису најбољи, што нам показује употреба тропа или фигуративних чинова. Да ли је изговарање ироније неетичко, или употреба метафора, метонимија и других фигура? Није, иако нису испоштовани Грајсови принципи. Ови чиновни не представљају дословне чиновне. Неко може рећи нпр.: „Садашња влада је учинила све што је у њеној моћи“, што је пример преувеличавања, или: „Баш је диван дан за излет“, у тренутку када напољу пљушти киша,

тада је очигледно да се ради о иронији. Стилске фигуре су добар пример да семантичко значење није од кључног значаја за комуникацију. Битно је какву је намеру говорно лице имало, тј. шта је подразумевало под изговарањем одређене реченице. Да ли то значи да су искрене намере битније за етичку комуникацију од говорења истине? Теоретичари релеванције своју теорију комуникације заснивају управо на Грајсовој теорији. Међутим, они је и критикују. По Сперберу и Вилсоновој, циљ комуникације је максимализовање истине и повећање знања (Sperber, Wilson 1995). Они, такође, сматрају да је намера битна у комуникацији, али само онолико колико осветљава релевантно значење. Дакле, није, као у Грајсовом случају, намера та која одређује значење, већ процес инференције иде даље, ка тражењу релевантног значења. Они одбацују Грајсове максиме, јер по њима оне ограничавају комуникацију. Главна критика упућена Грајсовој теорији састоји се у томе што Грајс није објаснио како препознати намере говорног лица. То јесте реалан проблем, јер су оне психолошке, и ако нема спољашњих елемената, попут артикулације, невербалне комуникације, експлицитног глагола, намеру можемо погрешно разумети, што доводи до двосмислене комуникације. Међутим, ми теоретичарима релеванције упућујемо сличну критику, усмерену на релевантно значење, а то је проблем одређења релевантног значења. Можемо критиковати и даље, да они прећутно поштују неке од Грајсових максима, принцип релеванције и принцип јасности, јер уколико постоји релевантно значење које је, како они кажу, заједничко и говорном лицу и слушаоцу, мора да се испоштује принцип јасности и релеванције. На другој страни, колико релевантна значења, по овој теорији одређена контекстом, културом, знањем итд., исто тако су и намере одређене неким од тих елемената, због тога се питамо питамо: зашто је лакше одредити релевантно значење од намера говорног лица?

Примена Кантове етике у пословном свету

Кантова етика позната је као деонтолошка теорија. То је отуд што се његова етика заснива на дужности. Примена његове етике у свету пословања није страна. Ипак, тек се 1999. године појавила књига чији је аутор систематски применио Кантову теорију на пословни свет, а то је књига *Business Ethics - A Kantian Perspective* (Пословна етика - Кантовска перспектива) Нормана Бовија (Norman E. Bowie). Такође, књиге које изучавају студенти новинарства из етике, не заобилазе Канта, те су дискусије о Кантовој етици честе. Овде ћемо пажњу посветити Кантовом категоричком императиву и његовој примени у свету пословања, односно у новинарској професији. Норман Бови, Кантов категорички императив интерпретира на следеће начине:

1. „Поступај само по максимама за које можеш желети да буду универзални закони природе.

2. Увек узимај човештво у некој особи као циљ, а никада само као средство.
3. Поступај тако да си припадник идеалног царства, сврха у коме си истовремено и поданик и суверен“ (Бови 2004: 105).

Човек се од других бића разликује по томе што је рационалан, то значи да има ум и да има слободу избора. Морална особа није она која има добре намере, већ она која има добру вољу, сматра Кант. Свака радња коју човек предузме има неку максиму. Да бисмо проверили да ли је радња добра, потребно је да се питамо како би било да и остали људи примењују исту максиму. Када бисмо као новинари плагирали вести, и ако би то радили и други, то би довело до стања у коме нема нових вести. Када бисмо као новинари нарушавали приватност људи, онда би све новине постале таблоидне и не бисмо имали озбиљно новинарство. По Бовију, тест категоричког императива, постаје принцип фер-плеја. Кант сматра да ако при сваком прекорачењу сопствених дужности, посматрамо само себе, примећујемо да не желимо да наша максима буде општа. Сопственом вољом можемо направити изузетак. У уму налазимо да је изванредан принцип објективно нужан као општи закон, а да субјективно, ипак, не постоји као опште, али допушта изузетке (Кант 1981). То би значило да уколико се мој принцип деловања не може универзализовати, он је онда неморалан. Поштовање колега као личности подразумева признавање њихове аутономије, тиме и њихове слободе. Разликује се негативна и позитивна слобода. Прва, представља слободу од принуде и преваре. Замислите особу која ступа у новинарску професију и под сталном је принудом и претњама уредника да објављује неистините информације или му је забрањено објављивање вести о одређеној јавној личности. Да ли би то утицало на радну способност новинара? Не да би утицало на радну способност већ и на саму личност, под претпоставком да се ради о моралној особи. Кристина Корсгард објашњава: „Према формули човештва, принуда и превара су најосновнији облици чињења зла другима – корени свих зала. Принуда и превара крше услове могућег пристанка и све радње чија природа и ефикасност зависе од њиховог принудног или обмањујућег карактера јесу оне које други не могу да одобре. Физичка принуда третира особу као оруђе, лагање третира нечији ум као оруђе. Због тога Кант сматра да је ово ужасно; то значи директно кршење аутономије“ (Korsgard 1996: 141). Позитивна слобода значи слободу да се развијају нечије људске способности. Примењена на пословни свет, ова слобода подразумева реализовање запослених као моралних личности и рационалних бића, која самостално доносе одлуке и креативно обављају свој посао. Трећа интерпретација Кантовог императива јесте да човек треба радити као да је члан идеалног царства, у коме је и поданик и суверен. У организацији је неопходно да свако буде поштован са достојанством, и да се са правилима која се примењују, сви запослени слажу. То значи да запослени постаје поданик и суверен. Бови наводи следеће принципе у пословној органи-

зацији који се темеље на Кантовим принципима: „Пословна фирма треба да размотри интересе свих који су у било каквој вези с њеном делатношћу у свим одлукама које доноси. Фирма треба да дозволи свима на које утичу њена правила и политике да учествују у одређивању ових правила и политика пре њихове примене. Не би требало ни у једној одлуци да се деси да интереси једног од учесника у организационом животу аутоматски имају приоритет. Кад се догоди да интерес једног скупа учесника у организационом животу мора да се потчини интересима другог скупа учесника у организационом животу, одлука не би смела да се донесе само на основу тога што је број учесника у једном скупу већи од броја учесника у другом. Не може се усвојити ниједно правило нити пракса која није конзистентна с првим двама формулацијама категоричког императива. Свака фирма која ствара профит има ограничену, али непатворену дужност, да чини добро. Свака пословна фирма мора да утврди процедуре које осигуравају да у односима међу свим учесницима у организационом животу влада правда“ (Бови 2004: 117).

Утилитаризам у пословном свету

Свака професија има своју етику која треба бити водила професионалцима у обављању њиховог посла. Иако кршење кодекса може донети корист у неком моменту, за онога ко крши кодекс или за организацију, она је углавном кратког века. Резултат кршења кодекса може бити или нарушавање интегритета или новчана казна. Утилитаристичка етика као етика корисности ставља велике проблеме пред моралне делатнике. Основни проблем у утилитаризму јесте како израчунати корист од неке радње. Џон Боутрајт објашњава: „Према утилитаризму, наша обавеза или дужност у било којој ситуацији је да извршимо радњу која ће за резултат имати највећу могућу равнотежу добра над злом“ (Боутрајт 2007: 41). Поставља се питање: Шта је добро, односно зло? Према класичном утилитаризму, крајње добро једино може бити задовољство. Заступници ове теорије јесу Џереми Бентам и Џон Стјуарт Мил. По Бентаму, радњу коју ћемо обавити или избор који ћемо направити бирамо према количини среће која представља корист по моралног делатника. Бентам сматра да је могуће квантитативно мерење среће односно задовољства/бола, и тај поступак назива *хедонистички рачун*. Мил критикује Бентама и каже: „Боље је бити незадовољно људско биће него задовољна свиња, боље је бити незадовољни Сократ него задовољна будала. И ако будала или свиња имају различито мишљење, то је зато што знају само своју страну питања“ (Боутрајт 2007: 48). Теза о хедонизму добија бројне критике, а једна од њих је упућена од стране Мура, према којој се пријатељство и естетичко уживање не могу свести на задовољство. У утилитаризму постоји разлика између утилитаризма чина и утилитаризма правила. Први се још назива и неограничени и, по њему,

потребно је одредити могуће последице једне радње како бисмо сазнали да ли је та радња исправна или није. Овај утилитаризам, принцип корисности примењује на сваку алтернативну радњу. Исправна радња се онда дефинише као она која има већу корисност од било које друге алтернативе. Према утилитаризму правила или ограниченом утилитаризму, како га још називају етичари, једна радња је правилна уколико поштује правоснажно правило понашања. Наравно, и овде корисност одређује правило, као што помаже у избору чина. У овим правилима садржани су општи морални принципи, од којих полази деонтолошка теорија. У утилитаристичкој теорији они су заоденути велом корисности.

Закључак

Људи ступају у комуникацију са већ изграђеним ставовима, али и уверењима која често прате предрасуде. Разумевање омогућава језик, али и искуства саговорника, знања, интересовања. У пословном свету саговорници имају већу одговорност, зато је неопходно познавати „тајне“ пословне комуникације. Иако у пословном свету људи теже заради која се изједначава са корисношћу, не можемо избећи да корист не изједначимо и са личном сатисфакцијом, која не мора да се везује за зараду, већ за морал индивидуе и етику фирме. Фер-плеј је један од начина који организацији може донети корист (финансијску и етичку). Истина је једно од средстава на путу ка ефикасности. С друге стране, утилитаризам као принцип пословања није нужно лош, нарочито када је заснован на опште-прихваћеним правилима.

Грајсова теорија нам даје увид у могућност етичке комуникације, док нам теорија релеванције пружа сазнање о разумевању релевантног значења порука које добијамо од наших саговорника. С обзиром да је комуникација праћена комуникацијским намерама, њихово препознавање може много помоћи у комуникацији, чак и када су саговорници неискрени јер нам управо оне откривају релевантна значења.

Литература

- Бови 2004: Н. Бови, „Кантијански приступ пословној етици“, у: Р. Орлић, *Кант и пословна етика*, Панчево: Мали Немо, 103-126.
- Боутрајт 2007: Ц. Боутрајт, „Утилитаризам“, у пр.: Р. Орлић, *Утилитаризам и пословна етика*, Панчево: Мали Немо, 41-69.
- Валић-Недељковић 2012: Д. Валић-Недељковић, „Интернетска медијска презентација сиромаштва са становишта Грајсовог ’принципа кооперативности’ и Личовог ’принципа учтивости’“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXXVII, Нови Сад: Филозофски факултет, 251-267.

- Corsgard 1996: C. Corsgard, *Creating the Kingdom of Ends*, New York: Cambridge University Press.
- Grice 1975: P. Grice, „Utterer's meaning and intentions“, *Philosophical Review*, Vol 78, 147-177.
- Жакет 2007: Д. Жакет, *Новинарска етика*, Београд: Службени гласник.
- Јасперс 1999: К. Јасперс, *Питање кривице*, Београд: Самиздат Б 92.
- Кант 1981: И. Кант, *Заснивање метафизике морала*, Београд: БИГЗ.
- Leech 1989: G. Leech, *The Principle of Pragmatics, Sixth Impression*, London, New York: Longman, Linguistic Library.
- Sperber, Wilson 1995: D. Sperber, D. Wilson, *Relevance: Communication and Cognition*, Oxford: Blackwell.
- Фром 1989: Е. Фром, *Човјек за себе*, Загреб: Напријед.
- Чомски 2013: Н. Чомски, Десет стратегија манипулације људима, <www.byka.com/novost/15833/comski-deset-strategija-manipulacije-ljudima>, 10. 9. 2014.

ТЕМАТИКА ДОКУМЕНТАРНИХ ФИЛМОВА *СРНА ФИЛМА* ТОКОМ РАТА У БиХ

Увод

Слобода медија, према дефиницији, подразумејева слободу изражавања мишљења, независност медија, слободу прикупљања, истраживања и објављивања информација у циљу информисања јавности. Такође и плурализам и разноврсност медија, слободу протока информација и отворености медија за различита мишљења, увјерења и за разнолике садржаје, доступност јавним информацијама, уважавање заштите људске специфичности, приватности и достојанства. У слободу медија спада још и слобода производње и објављивања радијског и телевизијског програма, као и других електронских програма, аутономност уредника, новинара и осталих аутора програмских садржаја у складу с правилима струке.

Слободу медија допуштено је ограничити само када је и колико је то нужно у демократском друштву ради интереса националне сигурности, територијалне цјеловитости или јавног реда и мира, спречавања нереда или кажњивих дјела, заштите здравља и морала, заштите угледа или права других, спречавања одавања повјерљивих информација, или ради очувања ауторитета и непристраности судбене власти само на начин прописан законом. Оваква или слична правила о слободи медија присутна су у готово свим државним актима широм планете. У њима се само штуро каже да не требају подстицати насиље и рат. Не спомињу се правила како би медији требало да се понашају у рату, дакле у екстремним условима. Примјери понашања медија током рата, бар што се Босне и Херцеговине тиче, најближи су нам и по искуственом и по спознајном. Рат као највећа друштвена деструкција, када у многим сегментима друштва престају да важе мирнодопска правила, доноси и другачије понашање медија. Анализом документарних филмова *Срна филма*, једине филмске продуцентске куће Републике Српске у рату који је у Босни и Херцеговини вођен од 1992. до 1995. године, видљиво је да је то била атипична филмска продукција. То је потпуно јасно ако се тематика и сензибилитет исказан у тим филмовима упореде са свјетском продукцијом која се развијала у екстремним, ратним условима. Ту се прије свега мисли на кинематографије САД, Русије, и Њемачке.

---

* snjezan60@gmail.com

С обзиром да је филмска умјетност један од битних чинилаца културног стваралаштва, а културно дјеловање интердисциплинарно, групно или институционално преношење релевантних сазнања, које нам помаже да наша садашњост и будућност буду хуманије од прошлости, онда и дјеловање у назначеним оквирима доноси потребу да сазнамо и истражимо како се, поред осталог, и путем документарних филмова успостављао културни и национални идентитет Републике Српске.

У ратним условима који су само наизглед личили на разрјешење проблема нагомиланих током 20. вијека на Балкану, а у суштини били посљедица воље великих сила, Срби из Босне и Херцеговине били су у потпуној медијској блокади. Велики свјетски медији већ унапријед су одредили улоге „добрих“ и „лоших“ момака. Срби су спадали у ову другу групу. Према Роберту Мекчеснију, медијски систем најразвијеније и најдоминантније државе на свијету Сједињених Америчких Држава, интегрални је дио капиталистичке политичке економије и има узнемирујуће посљедице по демократију. Готово све се дешава испод радара корпоративних медија (Мекчесни 2008: 3). То се односи и на производњу информација у кризним дијеловима свијета, гдје букте локални ратови. Ембарго на пласман информација који се намећу само једној страни у сукобу, онемогућују спознају цјеловите истине, о чему говори и Ги Дебор када пише о свијету који је сведен на спектакл.

У покушају да се то промијени, у Републици Српској почело се и са продукцијом документарних филмова. Налажењем начина да буду представљени ван граница Републике Српске, филмови су, снагом своје умјетничке поруке и системом пробуђених емоција на гледаоца, доносили и информације које у највећем броју случајева нису могли да остваре телевизијски извјештаји. Документаристи Републике Српске нису упали у општу „замку“ пропаганде и служењу ратним циљевима. Анализирајући филмове настале у периоду од 1992. до 1995. године, долази се до закључка да је већина њих са изразито антиратном поруком и садржајем, а у појединим случајевима и дубоким критичким освртом на тадашње друштвене деформације. То дјелује парадоксално, поготово ако се зна да је *Срна филм*, у чијем оквиру је настало највише филмова, формиран као јавно предузеће којег је основала Влада Републике Српске. Ријетки су примјери у историји филмске индустрије да је једно државно филмско предузеће функционисало у ратним условима са толиким степеном идеолошке, идејне, и организационе аутономије.

2. Свјетски филм у кризним временима

С обзиром да је човјек друштвено биће, а да су државе заједнице у којима се настоје одржати устоличени односи владајуће политике, филм који се ствара у тим заједницама увијек има тијесну везу са политиком, чак и када тематски обрађује сасвим обичне појаве и догађаје. Што је филм

виших естетских вриједности, то и утицај на публику бива већи. Дух фашизма, на примјер, читавамо тек из филма и онда поново налазимо у филму (Крауцер 1997: 44). Због свега тога филм свакако спада у „врुће медије“. Оба велика свјетска сукоба *идеолошки су обликовани* уз велику помоћ документарних и играних филмова. Због тога су филмови које су радили Сергеј Ејзенштајн и Лени Рифенштал, уз Американца Дејвида Грифита можда и најбољи примјери креирања *политичке идеологије* преко врхунских домета филмске естетике.

Својим првим самосталним једноролним филмом *Рађање једне нације* из 1915. године, Дејвид Грифит је успоставио језик играног филма којег и данас познајемо и претворио један неконсеквентни медиј за забаву у потпуно артикулисан умјетнички облик (Кук 2005: 97). У овом филму први пут филмска умјетност стављена је у функцију националног идентитета преко ратне теме, односно Грађанског рата у САД. Сједињене Америчке Државе су иначе прва земља која је користила пропаганду у рату. *Бојни поклич мира* био је један од првих филмова који је био у служби пропаганде и који је, као политичка фикција, приказао Њемачку која напада на Њујорк и руши га.

Када су САД ушле у Други свјетски рат, филмска индустрија се само прилагодила општој политичкој ситуацији, тако да се Тарзан борио с њемачким војницима у филму *Тарзанов тријумф*, Паја Патак био је изложен нацистичком терору у филму *Фирерово лице*, Чарли Чаплин правио је пародију на Хитлера у *Великом диктатору*, док су амерички гангстери постајали патриоте у борби против нацистичке или комунистичке инфилтрације (Врањеш 2008: 47). Занимљиво је рећи да је Холивудска филмска индустрија у вријеме Другог свјетског рата снимила и један филм о Југословенској војсци у отаџбини. Ради се о дјелу *Четници, борбена герила* (20. Century Fox) из 1943. године, који, ипак, није дуго приказиван. Главни јунак Дража Михаиловић представљен је као типични холивудски љепотан, који води герилски покрет против Нијемаца у Југославији.

Нови руски филм углавном је кориштен у пропагандне сврхе величајући Октобарску револуцију и Лењина на агресиван начин. Први велики умјетник руског филма био је стваралац и теоретичар документарног филмског облика Дзига Вертов. Његови филмови, који су били изразито просовјетски и прокомунистички, сматрају се огледним када је у питању филмска прича са политичким утицајем на публику. Сергеј Ејзенштајн је ипак најзначајнији руски режисер тог времена. *Оклопчача Потемкин* дјело је које Ејзенштајна ставља у сам врх историје кинематографије. Историчари филма и филмски критичари неподијелено су сагласни да је то дјело, уз *Грађанина Кејна* и *Рађање једне нације*, најважније и најутицајније филмско остварење икада снимљено, прије свега због генијалне монтаже. *Оклопчача Потемкин* је политички филм у којем је садржана снажна манипулација. Након Лењинове смрти, на чело

Совјетског Савеза дошао је Јосиф Висарионович Стаљин, који је постао честа фигура у руским филмским причама а култ личности постао је неизоставан у руском филму тог времена.

Поучени искуством из Првог свјетског рата, када су били посве инфериорни, Нијемци су Други свјетски рат на филмском пољу дочекали много спремнији. То се прије свега односи на период у којем на власт долазе Хитлерови националсоцијалисти. Да би себе учинио „оцем“ нације, Хитлер се користио таквим пропагандним средствима које тадашња Њемачка у пракси није познавала. Међу њима био је и филм. Једна од најважнијих личности тадашње филмске индустрије Њемачке била је Хелена Берта Амали Лени Рифенштал. Према подацима њемачких бископа, њен филм *Побједа вјере*, из 1934. године, видјело је преко двадесет милиона људи. Њен најпознатији филм *Тријумф воље* јесте документарца снимљен 1934. године на митингу нациста у Нирнбергу. То је филм који портретише збор нацистичке партије као квазирелигиозно, мистично искуство и један је од два велика филма нацистичке Њемачке (Кук 2005: 491). У том чувеном документарцу изразито пропагандног дејства које и данас служи као огледни примјер за режију и монтажу Рифенштал, Хитлера је приказала као новог месију који стиже авионом из облака како би помогао свом народу. *Тријумф воље* толико је сугестиван филм да је био забрањен у Великој Британији, Канади и САД. Током Другог свјетског рата највише су снимани филмски журнале са фронта, у којем је величан њемачки војник и успјеси које је њемачка војска постизала на фронту.

Филм као моћно средство пропаганде коришћен је и у тзв. другој Југославији, насталој након завршетка Другог свјетског рата. Величање партије и Јосипа Броза, није било ништа мање него што је то било у Совјетском Савезу за вријеме Стаљина. Водило се рачуна о томе да се партизански покрет прикаже као једини исправан, онај који је ослободио Југославију од фашистичке чизме, при чему су историјске чињенице веома често искривљаване. Тако је филм *Крагујевац 1941.* ушао у историју југословенске кинематографије као незавршен због могућности откривања одговорности партизана за стријељане цивиле у крагујевачким Шумицама. Тек касније, појављују се заговорници ауторског филма, посебно у београдским филмским круговима.

3. Услови за стварање филмске продукције Републике Српске

На почетку ратне драме српски народ у Босни и Херцеговини тражио је културну аутономију, нешто попут оне коју су тражили Срби у Хрватској. Због тога се прво приступило обновљању *Српског културног и просвјетног друштва Просвјета*. Избијањем рата у БиХ, Срби су остали без медијских и културних институција од републичког значаја. Већ тада назире се и постају све очигледније медијске манипулације у којима филм

има своје мјесто. *Валтер брани Сарајево* одједанпут постаје култна метафора ратног, касније федералног Сарајева, а подјела на „добре“ и „лоше“ момке основни је драматуршки модел хрватских и муслиманских медија преузет из партизанске „вестерн“ продукције.

Са ове временске дистанце мора се признати да је муслиманско-хрватска страна много боље искористила свој медијски потенцијал у покушају да створе државу по свом укусу, и да су искуства свјетских кинематографија и медија из кризних времена, са српске стране била мало коришћена. Иако је ријеч о крају 20. вијека, филмску продукцију Републике Српске у ратном периоду носили су ентузијастички лишени било каквог комфора и материјалних услова. На прсте једне руке могли су се набројати они који су имали било каква искуства са филмом прије рата. Као и у случају многих других младих кинематографија, и кинематографија Републике Српске почела је документарним филмом. Суштински то је био и логичан почетак јер се на тај начин стварност приказивала без уљепшавања, аутентично и ефикасно са умјетничким печатом, од саме идеје до процеса монтаже. Специфичност документарне продукције Републике Српске не лежи само у чињеници да је она настајала у екстремним, ратним условима него и због тога што филмови који су снимани, по свим карактеристикама, а нарочито тематски, нису слијепо слиједили идеје политичких вођа и политику тог времена уопште. Анализом садржаја, па чак и површним погледом, недвосмислено се долази до закључка да су аутори били потпуно самостални у избору тема и начину њиховог обрађивања. Чак се може рећи да се аутори уопште нису бавили водећим политичким и војним личностима и да су у неким дјелима имали изразито критички став према посљедицама рата, па чак и учешћу неких припадника Војске Републике Српске у њему. Ти филмови били су лишени агресивне, неукусне ратне реторике, која је била присутна у медијима у Босни и Херцеговини. Резултат свега тога је да су то филмови изразите умјетничке вриједности и да представљају трајан документ једног времена (Дујаковић 2007: 1). Кроз анализу филмова долазимо и то тематских јединки које су обрађиване.

4. Оснивање Срна филма

Зачетак филмске умјетности у Републици Српској било је оснивање Јавног филмског предузећа *Срна филм*, 10. јула 1992. године Одлуком Владе Српске Републике Босне и Херцеговине. Иако је *Српска радиотелевизија (СРТ)* била најмоћнији медиј Републике Српске током рата, *Срна филм* је био тај који је производио филмове. Камере *Срна филма* у

почетку су билежеле само догађаје које је носио ратни вихор, а то је значило прикупљање филмске документарне грађе, из чега су проистекли и први документарни филмови (Шиповац 1998: 359). У оквиру *Срна филма* у току рата снимљено је 14 документарних филмова и око 2000 сати документарног филмског материјала. За креацију првих филмова прије свега може се захвалити ангажману првог директора *Срна филма* Миодрагу Тарани и његовом најближем сараднику Зорану Маслићу, филмском редитељу. Тарана је учествовао и у формирању Српске радио телевизије. Погинуо је 21. јуна 1993. године у саобраћајној несрећи у Новом Саду, у вријеме када је у том граду одржаван Међународни филмски фестивал словенских и православних народа *Златни витез*. На том фестивалу његов филм *Мир у Јањи*, који је урадио заједно са Зораном Маслићем у продукцији *Срна филма*, награђен је „Сребрним витезом“, другом наградом жирија.

Славко Милановић, који је прије рата обављао дужност директора *Камерног тетара 55* у Сарајеву, био је први умјетнички директор *Срна филма*. С обзиром на искуство које је имао од раније, израдио је *Приједлог мјера за унапређење рада у Срна филму и кинематографији Републике Српске*. Документ упућен Влади Републике Српске никада није био узет озбиљно у разматрање. Како би остварили што боље контакте са филмским радницима и институцијама у Србији, *Срна филм* је веома брзо добио своје представништво у Београду. У почетку важну улогу и велику помоћ имали су од запослених у *Застава филму*, затим малој продуцентској кући *Филм и тон*, и *Цинепрому*, као и од бројних појединаца који су волонтерски помогли стварању кинематографије Републике Српске. Посао снимања документарне архивске грађе и продукције документарних филмова биле су двије упоредне дјелатности које су се допуњавале и прожимале. Тако је настао и први филм *Љето сам провео* Миодрага Таране и Зорана Маслића.

5. Продукција и тематика документарних филмова *Срна филма*

5.1. *Љето сам провео*

Први филм у продукцији *Срна филма* 'Љето сам провео', настао је од материјала који је Миодраг Тарана снимео с потпуно другом намјером, и тај материјал сматран је пропалим. „Тарана је имао једну идеју и хтио ју је реализовати, али снимање је пропало јер су се дјеца коју су снимали, расплакала. У чињеници да су се дјеца расплакала, ја сам видио филм“, присјећа се Зоран Маслић. Режију су потписали Зоран Маслић и Миодраг

Тарана. То је уједно и први награђени филм Републике Српске. На 40. филмском фестивалу документарног и краткометражног филма 1993. године у Београду, добио је признање за најбољи видео филм. Снимљен на самом почетку рата у Босни и Херцеговини заузео је број 1 у филмској продукцији Републике Српске. Овај филм урађен је на основу изјава дјецe у једној основној школи у Семберији, о томе како су провели љето. Већина те дјецe била су из избјегличких породица. Почине тако што, снимане американом, двије дјевојчице причају да су љето провели купајући се на Дрини и да су одлазили код „нане“ и код „ђеде“. И трећи саговорник, дјечак, такође говори да се купао на Дрини. Четврти саговорник почиње своју причу овако: „Љето сам провео у аутобусима. Из Зенице сам ишао у Пале, из Пала у Зворник, из Зворника у Бијељину, па сам онда опет ишао у Скопље, па сам из Скопља ишао у Србију, из Србије сам ишао тамо у Бањалуку, из Бањалуке сам ишао у Сански Мост. У Санском Мосту сам био 20 дана па сам онда дошао овдје у Бијељину и сада овдје станујем“. Даље се настављају изјаве дјецe која су дошла из Бугојна, Тузле и Зенице, а сниматељ их држи у крупном плану. Једно дијете говори да му је отац претучен у Казнено-поправном дому у Зеници, а дјевојчица која пушта сузе, каже да су јој ујак и дјед затворени и да ништа не знају о њима. Потом се редају дјечије приче из којих је јасно да се ради о протјераним српским породицама чији су мушки чланови ухапшени и налазе се у затворима. Филм се завршава са два крупна кадра очију дјевојчице и дјечака обливених сузама. Филм *Љето сам провео* универзална је прича о ратној несрећи која директно погађа дјецу, одражава се на њихов живот и доноси трауме. Та несрећа нема националност.

5.2. *Мир у Јањи*

Филм *Мир у Јањи*¹ настао је октобра 1992. године и други је филм снимљен у продукцији *Срна филма*. Као и претходни, режирани су га Миодраг Тарана и Зоран Маслић. То је документарца који ће, када буде завршен, изазвати контраверзна мишљења јер је у првом плану муслимански живаљ и прича о њиховим размишљањима и дилемама о рату. Средњовјечна Емира Велагић, главна личност у филму, казује да има седморо дјецe, од којих је петоро у иностранству а двоје су ту. Сазнајемо да јој је муж прије четири мјесеца отишао од куће. Иако не каже гдје се

---

¹ *Мир у Јањи*: режија Миодраг Тарана и Зоран Маслић, камера Мирослав Станковић и Зоран Јовановић, монтажа Светлана Арсенијевић, снимање филма помогли СО Бијељина, ТП *Дрина-Јања* и *Дрина* Горажде, производња *Срна филм* 1992.

налази, може се наслутити да је отишао у средину која је у то вријеме била под контролом муслиманских војних формација. У филму се потом појављује сасвим надреална прича о фудбалском клубу у Јањи, који „сви воле“.

Филм је истовремено приказ треперавог и крхког мира у вароши, критика онога што рат доноси, прича о страху као последици ратних збивања. На извјестан начин то је наслањање на Андрићеве приче о карактеру људи у Босни, али у једном стварном времену у којем постоји реална опасност од катастрофе која пријети становништву. Филм има изузетну антиратну поруку и због онога што је у њему изговорено, и због велике сугестивности коју носе кадрови снимљени на улицама, код кућа, у продавницама...

Говорећи о филму *Мир у Јањи*, Зоран Маслић каже да је то једини филм на који су представници тадашње власти реаговали. „Тарана ми је испричао да га је Момчило Крајишник питао шта му би да направи ’онај филм о Муслиманима’ и да то можда не би требало да се приказује док наши људи на фронту гину“, пријећа се Маслић. „То је, како сам схватио, више била сугестија него нека наредба“, каже Маслић. Филм ће угледати свјетло дана тек 1993. на Фестивалу *Златни витез* и освојити награду *Сребрни витез*.

5.3. *Еуровисион – Још увијек сањам Пребиловце – Сlike из завичаја*

Поред наведених филмова, Зоран Маслић је урадио и два самостална пројекта, од идеје, сценаристичке замисли, до режије. Једно-минутни филм *Еуровисион*² његово је виђење рата у Босни и Херцеговини. Филм је рађен 1992. године и почиње еуровизијском шпицом, коју смо небројено пута гледали приликом преноса неких значајнијих европских телевизијских пројеката попут преноса. Након шпице, која траје 10 секунди, редају се сцене војничких лешева, од којих су многи у стању распадања. Филм завршава шпицом на којој пише THE END. Осим најавне и одјавне шпице, у филму су искоришћена само 4 кадра. Све вријеме филма, као музичка подлога, препознатљива је инструментала шпице Еуровизије.

Филм *Још увијек сањам Пребиловце*³ направљен је 1994. године, али кадрови филма снимљени су 1991, када је патријарх српски Павле служио литургију код јаме у коју је од усташке руке, 1941. године бачено

---

² *Еуровисион*: режија Зоран Маслић, монтажа Светлана Арсенијевић, непознати сниматељи.

³ *Још увијек сањам Пребиловце*: режија Зоран Маслић, монтажа Светлана Арсенијевић, продуцент

Милован Пандуревић, директор филма Милица Тановић, шеф продукције Зоран Маслић, аматерски снимци ШТИТ-М, производња *Срна филм* и ВФЦ *Застава филм*.

око 1000 становника херцеговачког села Пребиловаца. Зоран Маслић у овом филму више инсистира на походу оних који су се дошли поклонити сјенима невиних жртава из Другог свјетског рата те злогласној тишини Пребиловаца. Овај, а касније ће се показати и још неки филмови рађени на тему страдања Срба у Другом свјетском рату, као да су чекали нови ратни вихор да би доспјели у јавност.

Један од Маслићевих филмова који није остао упамћен, што не значи да је био некреативан или лош, јесте *Слике из завичаја*⁴, који је радио 1994. године. Тај филм производ је његовог пасионираног истраживања и познавања филмске продукције, естетике и језика филма, односно монтаже, и покушај да се у пракси примијени оно што се зове експериментално на филму. То је у суштини био један документарни „Blair Witch“ пројекат, намјерно монтиран као да се ради о аматерским снимцима који дјелују као „сирови снимљени материјал“. *Слике из завичаја* нису имале никакву причу, односно прича се састојала од градације хаотичних, непријатних и бесмислених сцена које је пратио намјерно дистортован тон. Филм је замишљен да креира једно непријатно искуство, једна врста антифилма. Намјера је била да се у филму без значења, етике, морала, идеологије, борбе, правде и неправде, прикаже слика ђавола или смрскане свијести раздробљене у парчиће због ратног вихора.

5.4. Преображење Јабуре Горње

Наредни филм који је Маслић режирао за *Срна филм*, снимљен је 1993. године и има наслов *Преображење Јабуре Горње*.⁵ Филм је настао на основу идеје Рада Симовића, који се потписује као аутор филма. То је прича о његовом завичају, селу Јабуре код Фоче, и страдању народа кроз страдање Цркве. Та црква, изграђена прије Другог свјетског рата, запаљена је од стране усташких формација 1942. године, да би након рата била обновљена. Поново је освештана уочи рата у Босни и Херцеговини, 1991. године, потом минирана 1992. Филм је монтиран комбинацијом снимака урађених филмском камером 1993. године и аматерских ВХС снимака начињених за вријеме другог освештања Цркве, 1991. године. Током цијеле приче преплићу се кадрови живота и смрти. Причу исповиједа Којо Трифковић, отац погинулх бораца Миленка и Милана. Говори о непрекидном понављању историје и враћању зла на овим просторима. Филм *Преображење Јабуре Горње* имао је тада, као и данас, посебну специфичну тежину јер је

---

⁴ *Слике из завичаја*: режија Зоран Маслић. Остали подаци о филму не постоје јер се филм води као изгубљен.

⁵ *Преображење Јабуре Горње*: аутор Раде Симовић, режисер Зоран Маслић, продуцент Миодраг Тарана, директор филма Милица Тановић, шеф производње Зоран Маслић, аматерски снимци Веселин Шеховац и Миленко Ивановић, сниматељ Милан Јакшић, тон Живко Бајић, монтажа Светлана Арсенијевић, производња *Срна филм* 1993.

то наш први документарцац који свједочи о страхотама „удвојеног“ страдања народа и његове цркве, и само је један од *узорака* много шире и сложеније приче. Иако је 1993. година по много чему била једна од најтежих, у филму нема говора мржње. Та карактеристика прати све филмове урађене у продукцији *Срна филма*. Сумирано говорећи, може се истаћи да је код ових аутора био изражен отпор према рату и посљедицама рушилачког дјеловања.

5.5. Босна, земља мржње (Писмо из 1920)

Први документарно-играни филм у којем је кориштен литерарни предложак као сценаристичка основа урадио је Бранко Брђанин. Брђанинова *Босна, земља мржње*⁶ комбинација је текста *Писма из 1920*. Ива Андрића и посљедица које је донио рат већ на самом почетку. Филм се састоји из двије цјелине, једне, која прати Андрићев текст, и друге, која је саздана од читања имена српских жртава из села Чемерно, Брадина, Сарајево и других мјеста гдје су вршени злочини над српским становништвом 1992. године. Текст *Писма из 1920*. говори Милорад Малиш⁷ а спикери читају имена погинулих. Играни дијелови филма који се састоје од шетње мушкарца у црном капуту изнад Сарајева, кроз паљанско гробље, комбинују се са архивским снимцима додјеле Нобелове награде Иву Андрићу. У једном моменту, говорећи о понављању крваве приче од Првог и Другог свјетског рата, до посљедњег сукоба, редитељ приказује грб са љиљанима, који су за свој симбол узели припадници муслиманске стране, а потом тај грб видимо у одразу разбијеног огледала. Слика слике. Посљедња сцена у филму, када са црно-бијелог снимка додјеле Нобелове награде Иву Андрићу редитељ иде у црно-бијели снимак Дрине код Вишеграда, којом плута леш, говори у прилог тврдњи колико су снажну поруку слали својим дјелима филмски ствараоци Републике Српске. Због оригиналне идеје и велике симболике те вјеште монтаже овај филм спада међу најзначајнија остварења у току рата.

---

⁶ *Босна земља мржње*: режија Бранко Брђанин (Б. Б. Бајовић), камера Боро Клачар, монтажа Вукашин Грабовац, обрада тона Драгиша Грандић, Бранко Галић, игра Ненад Тадић, текст говори Милорад Малиш, избор музике Александар Матовић, производња *Срна филм*.

⁷ У дјелу „Драма и идентитет“ Рада Симовића, Милорад Малиш се спомиње и као аутор и извођач монодраме „Пустињак Цетински“ на *Првом фестивалу монодрама Републике Српске*, одржаном у Хацићима ратне 1994. године.

5.6. *UNproWAR*

Документарни филм *UNproWAR*⁸ Миленка Јовановића рађен је 1992. и говори о улози УНПРОФОР-а приликом извлачења колоне ЈНА из зграде Главне команде у Сарајеву и злочину који је почињен у Добровољачкој улици, када су убијена 42 војника ЈНА. Филм почиње сценом искрцавања припадника снага Уједињених нација на Сарајевски аеродром. Потом Јовановић уводи у филм становнике Сарајева, који стоје испред плаката на Башчаршији, на којем су фотографије Радована Караџића, генерала Милутина Кукањца, Николе Кољевића и Биљане Плавшић, а на којем пише да су то ратни злочинци. „Овога, овога!!!“, узвикује један мушкарац и показује на Караџића и Кукањца, „... ове крмке треба...“.

Миленко Јовановић је вјешто искористио неке снимке Телевизије Сарајево који приказују паравојне муслиманске формације, које су представљале страх и трепет у граду на Миљацки. У филму се појављују и хрватски, односно муслимански лидери који тврде да није било напада на колону ЈНА, као и представници снага Уједињених нација који су само наизглед гарант безбједности и колони ЈНА, али и српском становништву у Сарајеву. Овај филм добио је награду „Бронзани витез“ на филмском фестивалу *Златни витез* одржаном у Новом Саду 1993.

5.7. *Ампутирци*

Рат је био у поодмаклој фази, па су се већ увелико појављивали социјални проблеми. Један од њих била је и брига о људима који су током рата постали инвалиди. У болници у Власеници био је рехабилитациони центар, гдје је 1993. године настао филм *Ампутирци*.⁹ Почиње крупним кадровима патрљака ногу и руку и констатацијом да је након Вијетнамског рата израчунато колико је изгубљено авиона, тенкова, пушака, метака... али да никда није израчунато колики је губитак ногу, руку, прстију, ушију, носева...

Ампутирцима је најважнији дан у животу онај када добијају протезу која надомјешћује изгубљене екстремитете. Због тога сви жељно чекају пут за Београд, гдје ће добити ортопедска помагала. У међувремену,

---

⁸ *UNproWAR*: режија Миленко Јовановић, директор филма Миодраг Тарана, шеф производње Зоран Маслић, организатор Милица Тановић, сниматељи Светозар Бијелић, Предраг Бамбић и непознати сниматељи, монтажери Светлана Арсенијевић и Ненад Цимеша, сценарио Зоран Петровић, Срђан Кољевић и Миленко Јовановић, производња *Срна филм* и *Контакт филм* 1992.

⁹ *Ампутирци*: сценарио и режија Милован Пандуревић, директор филма Миодраг Тарана, шеф производње Зоран Маслић, организатор Милица Тановић, камера Боро Клочар, тон Живко Бајић, избор музике Александар Матовић, текст читала Владана Савић, миксер Зорица Поњарац, монтажа Момчило Милидраг, производња *Срна филм* 1993.

режисер прати живот инвалида у власеничкој болници. Они кажу да је срећа остати жив и забављају се. Импресивно и веома емоционално изгледа дугачки кадар који прати инвалиде који пјевају неку рокенрол пјесму и узимају штале које им служе као гитаре и сталци за микрофоне. Филм потом прати пут ампутираца до Београда и улазак у ортопедску ординацију гдје узимају протезе. Добијање тог помагала поново их враћа у реалност. Микросвијет болнице гдје су сви исти, гдје сви имају исти проблем, и гдје он нема те размјере које има када се врате у нормалан живот, изгледа као привремено уточиште и бијег од стварности. Филм завршава изласком једног младића из ортопедске ординације и његовом шетњом низ улицу гдје га нико не дочекује и гдје сам креће на нови пут.

Филм *Ампутирци* има и свој наставак. Он је снимљен након рата и носи назив *Срећа је остати жив*.

5.9. Манастир Свете Тројице Возућа

Један од првих филмова на тему страдања српске православне цркве, било је остварење Милована Пандуревића *Манастир Свете Тројице Возућа*.¹⁰ Први дио урађен је 1993. године, када је по Венс-Овеновом плану требало да се од територија коју је тада под контролом држала Војска Републике Српске, одузме 30% како би се намирио проценат за, како се у филму каже, муслиманску Босну. Дио територије који је, према Плану, требало уступити био је и онај око планине Озрен, гдје се налази Манастир у Возући. Монтирани материјал од снимака из 1993. године, веома је једноставан и на граници је телевизијске репортаже и документарног филма. У њему се говори о историји овог средњевјековног манастира, задужбини краља Драгутина Немањића. Казује се о времену изградње, живота, али и страдања манастира, нарочито након 1690. године и егзодуса Срба под патријархом Чарнојевићем. Прича се и о обнови Манастира у 19. вијеку и његовом паљењу и пљачки у Другом свјетском рату, а потом још једној обнови након тог рата. Овај, први дио филма, надограђен је 12 година касније, када су, према Дејтонском мировном споразуму, Озрен и Возућа ипак припали Федерацији Босне и Херцеговине, а Манастир Возућица порушен након рата. Други дио филма садржи снимке литургије која се служи око порушеног храма, из чије куполе расте дрвеће, и који има изглед праве руине.

---

¹⁰ Режија Милован Пандуревић, камера Војислав Стјепановић, монтажа Митар Гранзов и Андреј Вујичић, организатор Александра Танић, продуцент Радул Радовановић, о манастиру говорили Стево Мркаљевић и отац Милош, производња *Срна филм, С канал и Про-Маг*.

5.10. *Порушени храмови*

Наредни Пандуревићев филм који се бави страдањем српских православних цркава у рату, урађен је 1994. године, а сниман 1992. Носи назив *Порушени храмови*.¹¹ Овај филм карактерише одлична камера Зорана Јовановића и његовог асистента Тихомира Трапаре. Монтажа је дјело Светлане Арсенијевић, која је и раније монтирала филмове за *Срна филм*. Филм *Порушени храмови* за тему има насиље над вјерским објектима Српске православне цркве током 1992. године у Епархији зворничко-тузланској и Дабробосанској.

5.11. *Љетопис јабучке школе*

У продукцији *Срна филма* 1993. године изњедрен је филм *Љетопис јабучке школе*.¹² Режију за овај филм потписује Раде Симовић и ово је други пут да се село Јабука појављује као тематски *топоним* документарног филма. Симовићев филм у ствари је исповијест његовог оца Гаврила, учитеља, који је учествовао у изградњи и развоју школа на фочанској регији, а који је доживио да се све те школе у рату поруше и запале. Једна од најважнијих карактеристика овога филма јесте критички однос према појединцима из свог народа, који су као припадници српске војске, чинили многе ствари недостојне традицији српског народа. Мало је примјера на филму да се током рата говорило о недјелима које су починили припадници сопственог народа, као што је још мање примјера у историји филма да се у оквиру државног филмског предузећа на такав начин и таквим језиком стварају филмска дјела у рату.

5.12. *Мој Милане*

Један од најузбудљивијих документарних филмова снимљених у продукцији *Срна филма* свакако је дјело Душка Анђића *Мој Милане*,¹³ из 1995. Овај двадесетоминутни документарцац исте године награђен је за режију на 42. београдском фестивалу, а двије године касније добио је и

---

¹¹*Порушени храмови*: режисер и продуцент Милован Пандуревић, директор филма Милица Тановић, шеф производње Зоран Маслић, текст читала Радинка Марковић, сниматељ Зоран Јовановић, асистент сниматеља Тихомир Трапара, монтажа Светлана Арсенијевић, производња *Срна филм* и ВФЦ *Застава филм*.

¹²*Љетопис Јабучке школе*: режија Раде Симовић, камера Милан Јакшић, монтажа Светлана Арсенијевић, тон Живко Бајић, продуцент Миодраг Тарана, у филму говорио Гаврило Симовић, производња *Срна филм* 1993.

¹³*Мој Милане*: сценарио и режија Душко Анђић, видео материјал породице Новковић, музику изводе Вера Милчић и Александра Ивановић, монтажер Душанка Јаковљевић, производња *Срна филм* 1995.

специјално признање на Међународном филмском фестивалу *Златни витез* у Русији. Анђић је филм снимио по истинитој причи која је од првог до посљедњег кадра саздана од документарног материјала. Ради се о погибији младог војника, припадника Војске Републике Српске Милана Новковића. Анђић је идеју за филм добио када је чуо да је касета коју су снимали припадници Збора народне гарде, хрватских формација у којима је било и муслиманских војника, пала у руке српских војника. На касети је снимана акција уништавања тенка ВРС у Посавини, у којем је био Милан Новковић. Породица Новковић Анђићу је уступила ВХС траке са Милановог испраћаја у војску, а у филму говори и његов отац. Комбинујући добивени материјал са снимцима које је намјенски радио, Анђић је градио документарну причу о ратној трагедији која никога није могла оставити равнодушним. То је, добрим дијелом, филм који говори о апсурду рата и трагедији која је на сличан начин погодила многе.

5.13. *Азбучни видео буквар*

За крај прегледа филмске продукције *Срна филма* изабрана је филмска анимирана серија *Азбучни видео буквар* Зорана Маслића. То дјело настало је као насушна потреба да се обезбиједи средства за *Срна филм*, и то у времену када је званична помоћ Србије Републици Српској престала због сукоба два политичка руководства. Урађено је 30 епизода једно-ипоминутног трајања, за свако слово азбуке по једна епизода. *Азбучни видео буквар*¹⁴ први је анимирани видео-пројекат Републике Српске, и по томе Зоран Маслић, као аутор, заузима посебно мјесто у историји филма Републике Српске. Касније је то видео-издање употпуњено и књигом на стихове Душка Трифуновића.

6. *Закључак*

Према многим оцјенама, медији као средство политике, у вријеме рата у Босни и Херцеговини, одиграли су једну од најпрљавијих улога. Креирана је слика стварности која је одговарала како домаћим тако и страним политичким елитама, па се може извести један од закључака да су медији у својим рукама држали „једину истину о рату у БиХ“ не дозвољавајући да се заузме другачији став од оног који су наметали.

У таквом амбијенту створена је кинематографија Републике Српске, која је по много чему била специфична. Та специфичност огледа се прије свега у чињеници да је *Срна филм* био основан од стране Владе Републике Српске, као државно предузеће, а да та власт никада није наметала пројекте за снимање, за разлику од многих државних кинематографија формираних

---

¹⁴Азбучни видео буквар: сценарио, режија, монтажа и анимација Зоран Маслић, продуцент Милица Тановић, производња *Срна филм* 1994.

у кризним временима *Срна филм* никада није имао улогу агресивног пропагандног медија. Језик филмова насталих у оквиру ове институције, а чине га избор теме, употреба монтаже, оф коментари, изворни говор учесника, музика и, прије свега, „продуцентска сврсисходност“, може да се вреднује на различите начине. Једино му нико, па ни најзлонамјернији критичари, не могу приписати „језик мржње“. То је једна од најзначајнијих карактеристика филмова Републике Српске, по чему се они издвајају и „нападно“ разликују од свих других филмова бошњачке, хрватске, европске, свјетске – па и српско/црногорске продукције на „ратне теме“ тог времена. Рат је, и у овом случају, био најчешћа тема највећег броја филмова, али не као *војни темати* са ратишта, него нешто сасвим другачије, као њихова *стравична* посљедица по цивилно становништво и културне тековине. Истовремено, *сукус* ових филмова не носи само *антиратне поруке*, већ је и критички настројен према властитим „изродима“, по свим линијама војне и државне власти, макар се радило и о малом броју оваквих остварења. Више је него примјетно да се у документарним филмовима Републике Српске ратног времена уопште не појављују најзначајније политичке и војне личности. На тај начин ова продукција потпуно је нетипична и дијаметрално супротна од филмографије неких тоталитарних режима о којима је било ријечи у контексту рада. То уједно говори и о храбрости самих аутора који у ратном времену нису окретали главу од збиље и социјалних проблема које је рат изродио, а државни ауторитети им нису били инспирација за филмове, нити су они наметали себе као мотив по било ком основу за неки од филмских пројеката. Истовремено, теме које су бирали аутори и крајњи производи – филмови, нису подлијегали никаквој цензури, нити је те цензуре било. Чак није донесен ни законски акт који би ову дјелатност уредио.

Када је ријеч о односу државе према *Срна филму*, филмско стваралаштво у Републици Српској тог периода уопште није било препознато као могућност медијског представљања и слања порука. Појављивање на фестивалима била је ствар личне иницијативе аутора. Са ове временске дистанце готово да се може са сигурношћу рећи да је филм као медиј био потцијењен и да му се није поклањало довољно пажње.

Када је избор тема у питању, онда би се он могао квалификовати у пет основних цјелина:

1. Филмови који се директно односе на рат и судбине људи у њему:
  - *Љето сам провео*;
  - *Мир у Јањи*;
  - *Босна, земља мржње*;
  - *Још увијек сањам Пребиловце*;
  - *Мој Милане*.
2. Филмови који за тему имају однос према Међународној заједници:
  - *Еуровисион*;

- *UN pro WAR*.

3. Филмови који третирају проблеме ратних инвалида:

- *Ампутирци*.

4. Филмови који се баве страдањем духовних и културних добара:

- *Преображење Јабукe Горње*;

- *Љетопис Јабучке школе*;

- *Манастир Свете Троице Возућа*;

- *Порушени храмови*.

5. Једини анимирани филм Републике Српске из ратног периода, направљен у форми серије, а који је имао образовни карактер, био је *Азбучни видео биквар*.

Ни један од тих филмова није имао рекламну логистику, нити је промовисан на начин како је то рађено кроз историју филма у двадесетом вијеку. Филмови које смо анализирали, имали су „пролаз“ у земљама које су и иначе имале другачији „поглед“ од западних земаља када је ријеч о карактеру рата и улогама појединих народа у њему. Филмови из Републике Српске, током рата, нису могли да се нађу ни у једном програму западноевропских фестивала.

Филмски извори

1992:

Љето сам провео, режија Миодраг Тарана и Зоран Маслић, камера: Зоран Јовановић, монтажа Светлана Арсенијевић, *Срна филм*.

Еуровисион, режија Зоран Маслић, монтажа Светлана Арсенијевић, продукција *Срна филм*.

Мир у Јањи, режија Зоран Маслић и Миодраг Тарана, камера Зоран Јовановић и Мирослав Станковић, продукција *Срна филм*.

1993:

UN pro WAR, режија Миленко Јовановић, сценарио Миленко Јовановић, Срђан Кољевић, Зоран Петровић, сниматељи: Предраг Бамбић и Светозар Бијелић, продукција *Срна филм* и *Контакт филм*.

Ампутирци, режија Милован Пандуревић, камера Борислав Кларчар, монтажа Момчило Милидраг, продукција *Срна филм* и *С-канал*.

Преображење Јабукe Горње, режија Зоран Маслић, аутор Раде Симовић, камера Милан Јакшић, монтажа Светлана Арсенијевић, продукција *Срна филм*.

Љетопис Јабучке школе, режија Раде Симовић, камера Милан Јакшић, монтажа Светлана Арсенијевић, продукција *Срна филм*.

Босна, земља мржње, режија Бранко Брђанин, камера Боро Клачар, продукција Срна филм.

Манастир Свете Тројице Возућа, режија Милован Пандуревић, сниматељ Војислав Стјепановић, продукција Срна филм и С-канал.

1994:

Порушени храмови, режија Милован Пандуревић, камера Зоран Јовановић, монтажа Светлана Арсенијевић, продукција Срна филм и ВФЦ Застава филм.

Још увијек сањам Пребиловце, режија Зоран Маслић, монтажа Светлана Арсенијевић, продукција Срна филм и ВФЦ Застава филм.

Азбучни видео буквар, (анимирана филмска серија), режија сценарио и монтажа Зоран Маслић, продукција Срна филм.

1995:

Мој Милане, режија Душко Анђић, монтажа Душанка Јаковљевић, продукција Срна филм.

Литература

- Врањеш 2008: А. Врањеш, *Партизански филмови и пропаганда*, Бањалука: Глас српски графика
- Дујковић 2007: Горан Дујаковић, *Документарни филм Републике Српске*, Пројекат Растко, <<http://www.rastko.rs/rastko/delo/10064>>.
- Крауцер 1997: Зигфрид Крауцер, *Од Калигарија до Хитлера*, Београд: Студентски културни центар.
- Кук 2005: Дејвид Кук, *Историја филма I*, Београд: Клио.
- Кунцик, Зипфел 2006: Михаел Кунцик, Астрид Зипфел, *Увод у науку о медијима и комунологији*, Загреб: Завлада Фридрих Ебер.
- Мекчесни 2008: Роберт Мекчесни, *Богати медији, сиромашна демократија*, Сарајево: ТКД Шахинпашећ.
- Шиповац 1998: Неђо Шиповац Неђо, *Духовна топографија Републике Српске 1992-1996*, Српско Сарајево: Српска новинска агенција: едиција документи.

ПОСТАВЉАЊЕ ДНЕВНОГ РЕДА У ФУНКЦИЈИ КРЕИРАЊА ИСТИНЕ

1. Увод

Било да је ријеч о политичкој комуникацији, предизборним кампањама или рекламирању, теорија постављања дневног реда (agenda-setting) представља једно од најмоћнијих медијских оружја на којем почива привид демократије. Ако бисмо хтјели сликовито описати теорију постављања дневног реда, онда бисмо рекли да „чувари капије“ и медијска елита, власници творнице која се зове „масовни медији“, производе апстрактан, али веома важан производ, намијењен масовној потрошњи који се зове „питања од друштвеног значаја“, чија конзумација представља основу цјелокупне економско-политичке оријентације друштва.

Према теорији постављања дневног реда, медији имају снажан утицај на аудиторијум, а саму појаву можемо дефинисати као медијско одређивање и наметање актуелних питања, проблема и тема широј јавности. Термин „agenda setting“ потиче од Мекомса и Шоа, премда је на сам феномен први указао Волтер Липман (Walter Lippman) у својој књизи *Јавно мњење* (1922), у којој примјећује да је „свијет око нас сувише сложен и недокучив, тако да се, при његовој интерпретацији, људи ослањају на медије“ (Sheafer i Weimann 2005).

Поред тога што је Мекомс-Шоово истраживање потврдило чувену Коенову опаску да „медији можда не могу увијек наметнути људима одређено мишљење о нечему, али им зато са невјероватним успјехом могу сугерисати о чему уопште да мисле“, близу 400 истраживања медијске функције постављања дневног реда која су услиједила, показала су, између осталог, да медији не само да могу сугерисати о чему ће јавност мислити него исто тако са невјероватним успјехом могу сугерисати људима шта ће мислити (о некој медијској теми).

Постављање дневног реда започиње формирањем медијског дневног реда (агенде). Истраживања изградње агенде настоје „објаснити због чега демократској јавности јесу доступне информације о једним темама, док информације о другим темама нису“ (Dearing i Rogers 1996). Наиме, постоји велика вјероватноћа да оне информације које нису предмет вијести, нарочито ако излазе из круга директног искуства јавности, неће бити ни предмет размишљања јавности. Процесом изградње медијске

---

* cra3_bl@blic.net

** cra2_bl@blic.net

агенде, дакле, подједнако се одлучује о чему јавност *неће* размишљати.

На изградњу медијске агенде, поред „чувара капије“ и водећих медија, додатно утичу политичка агенда, лично искуство и интерперсонална комуникација, те индикатори о важности неког догађаја или појаве из стварног свијета. Овако изграђена медијска агенда одређује приоритете агенде јавности, која онда врши утицај на политичку агенду. На питање ко су поменути „чувари капије“, то јест „ко поставља дневни ред“, одговара тзв. вратарска школа (*gatekeeper*), према којој приоритете медијске, јавне и политичке агенде, прилагођено нашим друштвено-политичким околностима, одређују главни и одговорни уредници, власници медија, владини стручњаци за односе са јавношћу, политички субјекти, тајкуни, привредни субјекти, корпорације и друге интересне групе.

Босанскохерцеговачка медијска агенда

За потребе истраживања босанскохерцеговачке медијске агенде, најприје је спроведена анализа садржаја централних информативних емисија на четири телевизијске станице у Босни и Херцеговини, током мјесец дана, тачније од 20. септембра до 19. октобра 2013. године. Приликом одређивања узорка, односно одабира медија који ће ући у истраживање, водило се рачуна да подједнак број медија буде заступљен из оба ентитета, дакле по двије телевизијске станице из Републике Српске (РС) и Федерације Босне и Херцеговине (ФБиХ), те да, у случају оба ентитета, једна телевизијска станица представља јавни сервис, а једна комерцијалну, тј. приватну телевизију. Тако смо дошли до тога да су у истраживање били укључени Радио-телевизија Републике Српске (РТРС) и БН телевизија, из РС, те Федерална телевизија (ФТВ) и телевизија Науат, из ФБиХ. При томе, из укупног корпуса емитованих вијести на ова четири медија, искључили смо вијести из региона, вијести из свијета и вијести из културе и базирали, тако, анализу садржаја искључиво на вијестима које се тичу босанскохерцеговачког друштвено-политичког живота. Тако је, на крају, анализирано укупно 449 вијести са РТРС-а, 305 вијести са БН ТВ, 319 вијести са ФТВ и 347 вијести са Науат телевизије.

2.1. Поклапање медијских агенди

Први аспект истраживања односио се на степен поклапања медијских агенди на одабрана четири медија. Другим ријечима, предмет анализе било је колико су на дневној бази одабрани медији у склопу својих централних информативних емисија обрађивали истоветне друштвено-политичке теме. Закључак овог аспекта истраживања био је да се медијске агенде далеко више поклапају на телевизијским станицама из истог ентитета (РТРС–БН: 28%, БН–РТРС: 41%, ФТВ–Науат: 36%, Науат–ФТВ: 33%, него на телевизијским станицама из различитих ентитета (РТРС–

ФТВ: 18%, РТРС–Науат: 10%, БН–ФТВ: 19%, БН–Науат: 11%, ФТВ–РТРС: 25%, ФТВ–БН: 19%, Науат–РТРС: 13%, Науат–БН: 10%). Другим ријечима, будући да се медијске агенде у склопу централних информативних емисија на телевизијским станицама из различитих ентитета поклапају од минималних 10% између Науат-а и БН, до максималних 25% између два јавна сервиса, ФТВ и РТРС, можемо закључити да грађани ова два ентитета суштински живе у различитим медијским просторима. Такође, анализом садржаја установљено је да медији из РС далеко више медијског простора посвећују вијестима из РС (РТРС 67%, БН 72%), него из ФБиХ (РТРС 7%, БН 5%) или са државног нивоа (РТРС 26%, БН 23%), док медији из ФБиХ највише медијског простора посвећују вијестима које се односе на босанскохерцеговачки ниво (ФТВ 49,5%, Науат 51,6%), затим вијестима које се односе на ФБиХ (ФТВ 34,5%, Науат 42,4%), док вијестима из РС посвећују знатно мање медијског простора (ФТВ 16%, Науат 6%). Упоредимо ли два јавна сервиса, запажамо да ФТВ далеко више простора посвећује РС (16%), него што РТРС посвећује ФБиХ (6%), као и то да су вијести које се односе на босанскохерцеговачки ниво далеко заступљеније на ФТВ (49,5%) него на РТРС-у (26%). Утврђено је, такође, да ФТВ фаворизује вијести на нивоу ФБиХ и Сарајевског кантона, маргинализујући, с друге стране, вијести из осталих кантона, док РТРС равномјерније извјештава о збивањима у локалним заједницама.

2.2. Постављање дневног реда особина

Други аспект истраживања био је више везан за тзв. постављање дневног реда особина. Да подсјетимо, „истраживања другог нивоа постављања дневног реда усмјерена су на то како медији одабиру и представљају одређене карактеристике и особине неке теме, те утицај који тај одабир и представљање имају на то како ће јавност перципирати дату тему“ (Chyi i McCombs 2004: 23).

Први од аспеката анализе постављања дневног реда особина базиран је на томе да ли сваки од одабраних медија фаворизује позитиван, негативан или неутралан приступ представљању вијести како на оба ентитетска тако и на државном нивоу. Понекад је било тешко оцијенити да ли је одређена вијест фаворизовала позитиван или негативан приступ датој теми, или су ова два аспекта била подједнако заступљена, и у том је случају одређена вијест третирана као „неутрално интонирана“. Приликом ове анализе узете су у обзир четири димензије медијских оквира о којима говори Ганемова (Ghanem): садржај вијести, начин њеног представљања, когнитивне особине (деталји укључени у оквир), те афективне особине (тон) (Chyi i McCombs 2004: 24).

Анализом је утврђено следеће:

- 1) Медији из ФБиХ имају далеко више неутрално интонираних

вијести о збивањима, како на ентитетском тако и на државном нивоу, него медији у РС, који фаворизују позитиван или негативан приступ вијестима.

2) Све четири телевизијске станице далеко више фаворизују негативан приступ некој теми уколико се она тиче „другог“ ентитета, него кад је ријеч о ентитету у којем је смјештена и дата телевизијска станица (са изузетком БН ТВ, која његује негативан приступ вијестима на сваком нивоу). Тако је на РТРС-у негативно „уоквирено“ 65% вијести са БХ нивоа, те 70% вијести са нивоа ФБиХ. На БН ТВ негативно је „уоквирено“ 50% вијести на босанскохерцеговачком нивоу и 57% вијести на нивоу ФБиХ. Даље, Наут телевизија далеко више фаворизује негативан приступ некој теми када она долази из РС (59%), него у случајевима када вијести долазе из ФБиХ (10%) или се тичу босанскохерцеговачког нивоа (15,6%). Кад је ријеч о ФТВ, чак 41% вијести које се тичу РС, негативно су интониране, док је негативно уоквирено свега 13% вијести које се тичу босанскохерцеговачког нивоа и 9% вијести које се односе на ФБиХ. Другим ријечима, можемо закључити да медији, како у ФБиХ тако и у РС, желе да вјерујемо како живимо у „бољем ентитету“. Узевши све то у обзир, не изненађују резултати истраживања Ипсос стратеџик маркетинга, објављеног 6. новембра у *Независним новинама*, које је рађено од 24. до 28. октобра 2013. године на узорку од 1005 становника Републике Српске. Из њега се види да „трећина испитаника уопште нема повјерења у федералне медије, док друга трећина углавном нема повјерења у федералне медије. С друге стране, истраживање је показало да грађани РС највеће повјерење имају у РТРС и БН телевизију, којима углавном вјерује 45% становништва, с тим да 30% испитаних у потпуности вјерује БН ТВ, у односу на 17% оних који у потпуности вјерује РТРС“ (*Независне новине*, 6. 11. 2013).

3) Занимљиво је да опозициона БН ТВ има готово дупло више негативно интонираних вијести које се тичу РС (61%), него РТРС (31%). Исто тако, док на БН ТВ има свега 11% позитивно интонираних вијести које се тичу РС, докле их на РТРС-у има 37%. Другим ријечима, док РТРС извјештава о потписивању уговора, покретању и вођењу великих инфраструктурних пројеката, расту БДП-а, повећању пензија, повећању плата у предузећима у којима је Влада РС већински власник, успостављању разних видова сарадње, заступању интереса РС у свијету, успјешним акцијама полиције и осталих институција које раде на спречавању корупције и криминала, докле БН у први план ставља наводне неуспјехе и промашаје владајуће политике, реаговања опозиционих политичких партија, незадовољних грађана, удружења, организација, те обесхрабрујуће резултате истраживања и анализа невладиних и других организација. Из тога недвосмислено закључујемо да РТРС својом медијском агендом фаворизује „status quo“, док се опозициони БН залаже за промјене.

3. Гаврило Принцип: херој или терориста?

Босанскохерцеговачка медијска агенда анализирана је, такође, из угла нових медија. Ријеч је о анализи садржаја шест босанско-херцеговачких портала, три из РС (*Бука*, *Фронтал*, *Независне новине*), три из ФБиХ (*Klix.ba*, *Деро.ба*, *Слободна Босна*), те начина на који су у периоду од 1. октобра 2013. закључно са 1. октобром 2014. године одабрани босанскохерцеговачки портали писали о лику и дјелу Гаврила Принципа и обиљежавању стогодишњице Првог свјетског рата. Другим ријечима, предмет анализе била је, прво, заступљеност текстова који се директно или индиректно тичу Гаврила Принципа, Сарајевског атентата и обиљежавања стогодишњице Првог свјетског рата и, као друго, у контексту постављања дневног реда особина, начин на који су ове теме представљене јавности.

3.1. Бука

У периоду од 1. октобра 2013. до 1. октобра 2014. бањалучки портал *Бука*, објавио је 33 текста која су се, директно или индиректно, бавила ликом и дјелом Гаврила Принципа, те обиљежавањем стогодишњице избијања Првог свјетског рата (1914-1918). Од тог броја, 15 текстова потписује *Бука* или аутор који је писао за овај портал, 12 текстова је преузето са других портала и шест текстова је преузето од новинских агенција. Име Гаврило Принцип експлицитно је наведено у осам наслова. Неки од наслова који најбоље одражавају суштину текстова објављених на овом порталу јесу: *Бесједа о сарајевској и андрићградској прослави*, *Политизација сарајевске трагедије*, *Велики рат: колико уибеника, толико верзија*, *Гаврило Принцип – за Србију херој, за запад терориста*, *Гаврило Принцип, херој?* итд. Девет текстова бавило се Сарајевским атентатом и/или обиљежавањем стогодишњице Великог рата не дајући никакве квалификације Гавриловог пуцња, по шест пута је Гаврило окарактерисан као револуционар и као југословенски националиста/занесењак, пет пута као јунак/херој и исто толики број пута као борац против окупатора, три пута као жртва, три текста бавила су се тиме како је Гаврило за једне херој, за друге злочинац, двапут су Гаврило и припадници Младе Босне оцијењени као носиоци напредних идеја, двапут је Принцип представљен као терориста/убица, и једанпут као екстремиста, босански анархиста, патриота, комуниста, пјесник, очајник. Понекад и сами аутори не могу да заузму јасно поларизован став, па закључују да је Гаврилов пуцањ „акт јунаштва, индивидуалног очаја, терора“ (Миљенко Јерговић, *Кратко извјешће с еуропскога тржишта смрти*) или да је Принцип „патриота који је сматрао да терористичка акција служи остваривању његовог политичког циља“ (Драган Штављанин, Марија Тодорова: *Политизација сарајевске*

трагедије). Све у свему, можемо закључити да портал *Бука* у периоду који је непосредно претходио и у периоду самог обиљежавања стогодишњице Првог свјетског рата, износи различита гледања на оно што су на Видовдан 1914. у Сарајеву починили Гаврило Принцип и припадници Младе Босне, при чему преовладава став да је Гаврило био револуционар, југословенски националиста, херој, борац против окупатора.

Кад је ријеч о преузимању одговорности за избијање Великог рата, у пет текстова објављених на овом порталу, наводи се да су велике силе одговорне за рат, два текста преносе како највећу одговорност носе Аустроугарска и Њемачка, док један текст отворено препознаје Србију као кривца за избијање Првог свјетског рата. Ради се о тексту који је првобитно објавила агенција Анадолија под насловом *Вучић за CNN: Србија више неће узроковати ратове у Европи*, у оквиру којег је пренесена Вучићева изјава „Знамо да је Србин Гаврило Принцип, изазвао Први свјетски рат”.

3.2. Независне новине

На порталу *Независних новина*, изворно штампаног дневног листа из Бањалуке, у периоду од 1. октобра 2013. до 1. октобра 2014. објављено је чак 46 чланака о Првом свјетском рату. Од тог броја, било је свега шест ауторских текстова и три колумне, док су остали текстови преузети од новинских агенција. Без става о лику и дјелу Гаврила Принципа била су 24 текста, седам текстова дефинише Гаврила као атентатора, четири текста говорила су о Принципу као хероју, борцу за слободу своје земље, четири текста бавила су се оспоравањем тезе да је Принцип терориста, два текста приказују подијељен став о питању Гаврила Принципа у босанско-херцеговачком друштву и у региону, а по један текст окарактерисао је Гаврила као терористу, српског националисту, ни убицу ни хероја, човјека који је одговоран за избијање првог свјетског рата (бечки дневник *Prese* иде дотле да износи мишљење по којем без Гаврила не би било ни Лењинизма, Стаљинизма, Хитлера, холокауста, Хладног рата), те пренио резултате истраживања јавног мњења у Србији ТВ Прве и агенције Нинамедија. Ову разноликост ставова понајбоље одражавају наслови текстова: *Принцип није терориста, рат су жељели многи, Принцип брани Сарајево, Кривицу за Први свјетски рат покушаће приписати Србима, Срби и Руси криви за Први свјетски рат, Први свјетски рат у различитим школским уибеницима*, итд.

Такође, у текстовима објављеним на порталу *Независних новина* презентовани су различити ставови о томе ко је одговоран за почетак Првог свјетског рата. Највећи број наслова, њих осам, препознало је Аустроугарску и Њемачку, као главног кривца, шест текстова оспоравало је тврдње да је Србија крива за избијање Првог свјетског рата, три да је за то крив Гаврило Принцип, пет текстова види главног кривца у Њемачкој, а исто толики број текстова износи различита мишљења о питању одговор-

ности за Први свјетски рат, три текста виде кривца у великим европским силама, по два текста одговорност за рат пребацују с једне стране, Аустроугарској, са друге, Принципу и Сарајевском атентату, док по један текст одговорност приписују Србији и Гаврилу Принципу, Србији и Русији, те национализму.

3.3. Фронтал

Портал *Фронтал* из Бањалуке, у назначеном периоду објавио је укупно 11 текстова који су се бавили Првим свјетским ратом. Десет наслова преузето је од новинских агенција, електронских медија и портала, а само један наслов, најаву изложбе о Великом рату у Музеју РС, потписује *Фронтал*. Кад је ријеч о ставу према лику и дјелу Гаврила Принципа, шест текстова објављених на *Фронталу* било је неутрално, три текста пренијела су став да је Принцип био херој, борац за слободу, док два текста истичу како Гаврило није био терориста. Другим ријечима, ни у једном тексту Принцип није окарактрисан као терориста.

Кад је ријеч о дефинисању кривца за избијање Првог свјетског рата, *Фронтал* је изнио опречне ставове: пет текстова је негирало одговорност Србије за избијање Првог свјетског рата и тезу да је Сарајевски атентат узроковао рат, два текста издвајају Аустроугарску и Њемачку као главне кривце, један текст преноси Кларков став да је Атентат не само изговор него и разлог за почетак рата, док се три текста не изјашњавају о том питању. Такође, ова тема управо је била наслов једног текста „Би-би-си: Ко је крив за Први свјетски рат?“, који је *Фронтал* преузео од РТС-а. Десет европских историчара које је окупио Би-би-си такође је заузело опречна мишљења. Већина криви Аустроугарску и Њемачку, док понеко криви и Русију, Француску, Британију и Србију.

3.4. Klix.ba

Када је ријеч о сарајевском порталу *Klix.ba*, у периоду од 1. октобра 2013. до 1. октобра 2014. године објављено је укупно 14 текстова који су се директно или индиректно бавили обиљежавањем стогодишњице Првог свјетског рата. Највећи број текстова, њих седам, преузети су од новинских агенција, четири текста потписује *Klix.ba*, док за три текста није назначен извор. Гаврило Принцип главна је тема седам текстова објављених на овом порталу (*Гаврилу Принципу подижу споменик у Источном Новом Сарајеву, Британски писац и Телеграпх Гаврила Принципа прогласили Херцеговцем из вуко***ине, Ваџи на Балкану уче различите хисторије Првог свјетског рата* итд.), Франц Фердинанд и Хабзбурговци главна су тема четири наслова (*Потомак Франца Фердинанда: Моја породица није крива за Први свјетски рат, У Бечу аукција до сада непознатог писма о Сарајевском атентату, При крају реконструкција медаљона са споменика Фердинанду*

и Софији), један текст бави се босанскохерцеговачком премијером пред-ставе „1914-2014. – Бојно поље сјећања”, док се један текст бави до сада невиђеним фотографијама из Првог свјетског рата. Од укупно седам текстова који се на неки начин баве Гаврилом Принципом, три текста не садрже никакав суд или процјену његовог дјела, већ се информативно баве подизањем споменика њему у част у Србији или сусједном ентитету, затим три текста износе негативне оцјене Гавриловог лика и дјела („српски националиста”, „екстремиста”, „Херцеговац из вукојербине”), док један текст анализира подијељене ставове према Принципу и припадницима Младе Босне у босанскохерцеговачком друштву, Србији, Хрватској, Косову и Македонији. Другим ријечима, Гаврило Принцип, у години кад се обиљежава стогодишњица Сарајевског атентата, веома је ријетко био на дневном реду овог сарајевског портала. Уз то, ниједан текст није представио Гаврилов пуцањ као акт јунаштва, ослобођења БиХ од окупатора, и сл.

Од пет текстова који су се на порталу *Klix.ba* бавили питањем одговорности за избијање Првог свјетског рата, три текста износе тезу да је Србија крива за Велики рат (Први свјетски рат започео након што је Гаврило Принцип извршио атентат на престолонаследника Франца Фердинанда, атентатори у великој мјери допринијели изазивању Првог свјетског рата, Вучићева изјава: „Знамо да је Србин Гаврило Принцип, изазвао Први свјетски рат“), један текст говори о подијељеним становиштима, како је за једне одговорна Србија, за друге велике силе, док изјава Карла Хабзбурга Лотрингена скида одговорност са БиХ и Србије, али је никоме и не пришива („да није било Атентата у Сарајеву, рат би за неколико седмица почео негдје другдје“).

3.5. *Depo.ba*

Од укупно 12 текстова објављених на сарајевском *Depo.ba* порталу, који су се у периоду од 1. октобра 2013. до 1. октобра 2014. бавили обиљежавањем стогодишњице Првог свјетског рата, највећи број текстова преузет је од новинских агенција. За разлику од портала *Klix.ba*, *Depo Портал* својим је читаоцима понудио различита тумачења и квалификације Гавриловог пуцања. Тако, на примјер, *Depo* преноси интервју који је за *Tportal.hr* дао угледни историчар Кристофер Кларк, у ком Кларк изјављује да је Гаврило Принцип тинејџер, страствени младић, спреман умријети за своје идеале, посвећен ослобађању Срба, ни терориста, ни херој (*Принцип је био храбар младић, на много начина, чистих намјера и могуће је да изазове дивљење*). *Depo* преноси изјаву Мухамеда Филиповића, члана Академије наука БиХ, који, говорећи о Принципу, „упозорава да се сада јављају људи који хоће дјело једног младог романтичног револуционара и патриоте да прогласе терористичким актом и да га

осуђују након 100 г.”. Затим, двапут наилазимо на квалификацију да је Гаврило Принцип био херој и двапут квалификацију да је он борац за слободу подјармљених. Џевад Карахасан, предсједник Друштва писаца БиХ, сматра да је, како стоји у наслову интервјуа који преноси *Депо Портал*, „Гаврило Принцип и херој и убица и злочинац и сироти дјечак којим су манипулирали, а и наивни идеалист”. Напоследњу, *Депо* преноси и тврдње њемачког листа „Die Welt”, у тексту који носи наслов „Гаврило Принцип данас би био у Ал-Каиди”, који пише како „уочи обиљежавања стогодишњице почетка Првог свјетског рата српски интелектуалци и политичари свим силама хоће да скину љагу са свог хероја Гаврила Принципа”.

Депо се није озбиљније бавио питањем одговорности за избијање Првог свјетског рата. У једном тексту пренио је Кларков став да су за рат подједнако криви и Њемачка, али и Енглеска, Француска, Русија, Аустроугарска, и у другом тексту, изјаву Ивице Дачића да Србија није крива за почетак рата, те да је Сарајевски атентат био само непосредни повод за рат.

3.6. Слободна Босна

На порталу *Слободне Босне*, изворно штампане седмичне ревије из Сарајева, у назначеном периоду објављено је свега шест текстова на тему Првог свјетског рата, од чега два ауторска чланка. Четири текста не износе никакав став према босанском атентатору, пети текст преноси став Кристофера Кларка, угледног историчара са Кембрица, који закључује да је Принцип за Србију херој, за запад терориста (*Онај ко је за неког терориста, увијек је за неког другог борац за слободу*), док се шести текст објављен на порталу *Слободне Босне* бави истраживањем ТВ Прве и агенције Нинамедија, обављеном на узорку од 1200 грађана Србије, које је показало да више од половине испитаника сматра да је Гаврило био „јунак/патриота“, док четвртина сматра да је он био „атентатор/убица“. Истраживање је такође показало да старији од 44 године вјерују да је Принцип био патриота, док млађи од 30 година претежно квалификују Принципа као атентатора. Другим ријечима, ни овај сарајевски портал није се озбиљније бавио стогодишњицом Сарајевског атентата, као ни контроверзним ставовима који у новије вријеме прате Принципов лик и дјело, како у земљи тако и у свијету.

Кад је ријеч о одговорности за избијање Првог свјетског рата, два од укупно шест текстова заступају тезу да је Сарајевски атентат изазвао Први свјетски рат (један од ова два текста односи се на Вучићеву изјаву „Знамо да је Србин Гаврило Принцип, изазвао Први свјетски рат“). Један текст преноси Кларков став о подијељеној одговорности великих сила, а један текст представља споменуто истраживање ТВ Прве и агенције Нинамедија, које је показало да 48,5% испитаника не зна ко је одговоран за

почетак Првог свјетског рата, 27,7 % сматра да је одговоран појединац, 22 % мисли да је то држава, а 1,9 % неодлучно је. Од оних који мисле да је то био појединац, 25,4 % одговорило је да је то Гаврило Принцип, 1,8 % мисли да је то био Адолф Хитлер, а остали или не знају или за почетак рата окривљују Франца Фердинанда. Преостала два од шест текстова нису се бавила овим питањем.

Узевши све у обзир, закључујемо да су у претходној години портали из Бањалуке дали далеко већи значај обиљежавању стогодишњице Првог свјетског рата и Сарајевског атентата, лику и дјелу Гаврила Принципа и осталих припадника Младе Босне, узроцима и поводима Великог рата, него сарајевски портали. Наспрам 90 текстова које су на ову тему од 1. октобра 2013. до 1. октобра 2014. објавили *Бука*, портал *Независних новина* и *Фронтал*, стоје 32 текста која су на ову тему објавили *Klix*, *Депо* и портал *Слободне Босне*. Изузмемо ли текстове који се у контексту обиљежавања стогодишњице Првог свјетског рата нису бавили ликом и дјелом Гаврила Принципа, или текстове који нису износили позитиван или негативан став спрам Сарајевског атентата и идеја које су носиле припаднике Младе Босне и самог Принципа, можемо закључити да на порталима из Републике Српске и на сарајевском *Депоу* доминирају текстови који, с једне стране, позитивно оцјењују Гаврилову историјску улогу, називајући га револуционаром, патриотом, борцем против окупатора, јунаком, југословенским националистом, и који, с друге стране, главног кривца за избијање Великог рата виде у великим силама, превасходно у Аустроугарској и Њемачкој. *Слободна Босна*, закључили бисмо, нерадо се бави овом доста актуелном темом, судећи барем по броју наслова објављених 2014. године у свјетској штампи на тему Сарајевског атентата, а и када се бави овом темом, не заузима никакав став него релативизује Гаврилову улогу презентујући резултате истраживања јавног мњења или износећи Кларков став како је Принцип за Србију херој, за Запад терориста. Најзад, портал *Klix.ba* благо фаворизује негативну оцјену Гаврилове историјске улоге, као и одговорност Србије за избијање Првог свјетског рата.

4. Закључак

Анализа садржаја централних информативних емисија на четири телевизијске станице у Босни и Херцеговини (РТРС, БН ТВ, ФТВ и Науат) током мјесец дана, од 20. септембра до 19. октобра 2013. године, показала је да грађани РС и ФБиХ суштински живе у различитим медијским просторима, будући да се медијске агенде у склопу централних информативних емисија на телевизијским станицама из различитих ентитета поклапају од минималних 10%, између Науат и БН, до максималних 25%,

између два јавна сервиса, ФТВ и РТРС, те да медији, укључујући и јавни сервис, фаворизују негативне медијске оквире кад извјештавају о збивањима у „другом“ ентитету. Тако је на РТРС-у негативно „уоквирено“ 65% вијести са босанскохерцеговачког нивоа, те 70% вијести са нивоа ФБиХ. На БН ТВ негативно је „уоквирено“ 50% вијести на босанскохерцеговачком нивоу и 57% вијести на нивоу ФБиХ. Даље, *Nausat* телевизија далеко више фаворизује негативан приступ некој теми када та тема долази из РС (59%), него у случајевима када вијести долазе из ФБиХ (10%) или се тичу босанскохерцеговачког нивоа (15,6%). Кад је ријеч о ФТВ, чак 41% вијести које се тичу РС негативно су интониране, док је негативно уоквирено свега 13% вијести које се тичу босанскохерцеговачког нивоа и 9% вијести које се односе на ФБиХ. Другим ријечима, можемо закључити да медији, како у ФБиХ тако и у РС, желе да вјерујемо како живимо у „бољем ентитету“. Занимљиво је да опозициона БН ТВ има готово дупло више негативно интонираних вијести које се тичу РС (61%), него РТРС (31%). Исто тако, док на БН ТВ има свега 11% позитивно интонираних вијести које се тичу РС, докле их на РТРС-у има 37%. Из тога недвосмислено закључујемо да РТРС својом медијском агендом фаворизује „status quo“, док се опозициони БН залаже за промјене.

Кад је ријеч о истраживању босанскохерцеговачке медијске агенде на новим медијима, анализа садржаја показала је да су у претходној години портали из РС дали далеко већи значај обиљежавању стогодишњице Првог свјетског рата и Сарајевског атентата, те лику и дјелу Гаврила Принципа, него портали из ФБиХ. Наспрам 90 текстова које су на ову тему у периоду од 1. октобра 2013. до 1. октобра 2014. објавили *Бука*, портал *Независних новина* и *Фронтал*, стоје 32 текста која су на ову тему објавили *Klix*, *Депо* и портал *Слободне Босне*. Изузмемо ли текстове који се у контексту обиљежавања стогодишњице Првог свјетског рата нису бавили ликом и дјелом Гаврила Принципа, или текстове који нису износили позитиван или негативан став према Гавриловом пуцњу, можемо закључити да на порталима из Републике Српске те на сарајевском *Депоу* доминирају текстови који, с једне стране, позитивно оцјењују Гаврилову историјску улогу, називајући га револуционаром, патриотом, борцем против окупатора, јунаком, југословенским националистом, и који, с друге стране, главног кривца за избијање Великог рата виде у великим силама, превасходно у Аустроугарској и Њемачкој. Слободна Босна, која се нерадо бави овом темом, не заузима никакав став него релативизује Гаврилову улогу презентујући резултате истраживања јавног мњења или износећи Кларков став како је Принцип за Србију херој, за Запад терориста. Најзад, портал *Klix.ba* благо фаворизује негативну оцјену Гаврилове историјске улоге као и одговорност Србије за избијање Првог свјетског рата.

Другим ријечима, могли бисмо закључити да и босанскохерцеговачки портали прате трендове који су присутни на босанскохерцеговачким електронским медијима: медијске агенде се доста разликују, а

припадници друге нације ријетко се стављају у позитиван медијски оквир. Не пристајући на манихејску слику стварности босанскохерцеговачког медијског простора, могли бисмо ипак кларковски закључити да је Гаврило Принцип за Републику Српску „херој“, а за ФБиХ „терориста“.

Литература

- Dearing i Rogers 1996: J. W. Dearing, E. M. Rogers, *Agenda Setting*, CA: Sage.
- Sheafer i Weimann 2005: T. Sheafer, G. Weimann, *Agenda building, Agenda Setting, Priming, Individual Voting Intentions, and the Aggregate results: An analysis of Four Israeli Elections*, *Journal of Communications*, p. 347–365.
- Chyi i McCombs 2004: H. I. Chyi, M. McCombs, *Media Salience and the Process of Framing: Coverage of the Columbine School Shootings*, *Journalism & Mass Communication Quarterly*, Vol. 81, No. 1, p. 22–35.
- Вукић 2013: Урош Вукић, *Грађани вјерују медијима у РС*, <<http://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Gradjani-vjeruju-medijima-u-RS-216874.html>>, 8. 11. 2013.
- Радевић 2013: М. Радевић, *Гаврило Принцип за Слободну Босну*, <<http://www.slobodna-bosna.ba>>, 11. 11. 2014.
- Слободна Босна 2013: *Шта дјеца знају о завичају: Први свјетски рат почео је 1941, а кривац је Хитлер?!*, <<http://www.slobodna-bosna.ba>>, 11. 11. 2014.
- Deutsche Welle 2013: *Гаврило Принцип - за Србију херој, за Запад терориста*, <<http://www.slobodna-bosna.ba>>, 11. 11. 2014.
- Бајрамовић 2013: Д. Бајрамовић, *Идемо на Фрањевачко: „Први свјетски рат“ у Фојници*, (photo), <<http://www.slobodna-bosna.ba>>, 11. 11. 2014.
- Слободна Босна 2014: *ВВС пародија: „Принцип поручио Фердинанду ’попуши ми’!“*, (видео), са <<http://www.slobodna-bosna.ba>>, 11. 11. 2014.
- Слободна Босна 2014: *Вучић за CNN: Србија више неће узроковати ратове у Европи*, <<http://www.slobodna-bosna.ba>>, 11. 11. 2014.
- Фронтал 2013: *Историчар Кристофер Кларк: Срби су 1914. били само – Европљани*. <<http://www.frontal.rs>>, 11. 11. 2014.
- Агенције/Фронтал 2013: *Лазански: Ко контролише историју контролише садашњост и будућност*, <<http://www.frontal.rs>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2013: *Члан Академије наука БиХ Мухамед Филипковић – Принцип био борац за слободу своје земље*, <<http://www.frontal.rs>>, 11. 11. 2014.
- ТАЊУГ 2014: *Први свјетски рат је био неизбјежан*, <<http://www.frontal.rs>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2014. *Крајем маја научни скуп „Први свјетски рат – узроци и посљедице*, <<http://www.frontal.rs>>, 11. 11. 2014.

- PTC 2014: *Би-Би-Си: Ко је крив за Први свјетски рат?*, <<http://www.frontal.rs>>, 11. 11. 2014.
- PTPC 2014: *Отворена изложба о Сарајевском атентату*, <<http://www.frontal.rs>>, 11. 11. 2014.
- Фронтал 2014: *Изложба Велики рат 1914. у Музеју РС*, <<http://www.frontal.rs>>, 11. 11. 2014.
- PTPC 2014: *Обиљежена стогодишњица Првог свјетског рата*, <<http://www.frontal.rs>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2014: *Живојиновић: Србија нема одговорност, кривци Беч и Берлин*, <<http://www.frontal.rs>>, 11. 11. 2014.
- Blic.rs 2014: *Срђан Кољевић: Данас би младобосанци били против корпорацијског терора*, <<http://www.frontal.rs>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2013: *Влајки: Припрема се велика демонизација Срба*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2013: *Дачић: Кривци Аустро-Угарска и Немачка*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Агенције 2013: *Половина грађана не зна кад је почео Први свјетски рат*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2013: *Кларк: Принцип није терориста, рат су жељели многи*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Шајиновић 2013: *Мартин Памер: Срби не носе кривицу за Први свјетски рат*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2013: *Лазански: Кривицу за Први светски рат покушаће приписати Србима*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014..
- СРНА 2013: *Гаврило Принцип био борац против окупатора*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2013: *Историчари: Неумјесна ревизија историје о Првом свјетском рату*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Blic.rs 2014: *Prese: Гаврило Принцип најважнији човјек 20. вијека*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2014: *Донсон: Рат био резултат њемачке агресије*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Агенције 2014: *Донсон: Нијемци су криви за рат и они не криве Србе за то*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Агенције 2014: *Њемачки и аустријски медији о улози Срба у Великом рату*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2014: *Мадертанер: Сарајевски атентат – повод за рат*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2014: *Бабић: Гаврило Принцип позитивна историјска личност, а не терориста*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2014: *Први свјетски рат: Није било жеља за мирољубивим рјешењем*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- ФЕНА 2014: *Иво Комић: Из Сарајева у свијет требају отићи поруке мира и наде*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.

- Deutsche Welle 2014: *Гаврило Принцип – 100 година послје*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Штајнмајер, Франк-Валтер 2014: *Први свјетски рат уклесан у колективно памћење*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Агенције 2014: *Десет тумачења ко је крив за Први свјетски рат*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Агенције 2014: *Фон Хабзбург: За Први свјетски рат крив национализам*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2014: *Кончар: Принцип је тираноубица, а не терориста*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2014: *Отворена изложба о Сарајевском атентату*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2014: *У Београду почео скуп 'Срби и Први свјетски рат'*, <http://www.nezavisne.com>.
- СРНА 2014: *Николић: Срби истину бране ријечима*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Вукић 2014: *Урош Вукић, Истину о Великом рату бранити ријечима*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Латиновић 2014: *Ђорђе Латиновић, Принцип брани Сарајево*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Миљевић 2014: *Дајана Миљевић, Подсјетник на прошлост због будућности*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2014: *Отворена изложба 'Сарајевски атентат и Стојановићи'*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Независне новине 2014: *Андрићград: Стогодишњица Првог свјетског рата*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2014: *Гускова: Желе да српски народ буде окривљен за Први свјетски рат*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2014: *Кустурица: На Видовдан из Андрићграда упућена порука мира*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Агенције 2014: *Цар Фрањо Јосип није желио мир*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Распудић 2014: *Нино Распудић, Како се сазна да почиње свјетски рат?*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Агенције 2014: *Прије 100 година почео Први свјетски рат*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Независне новине 2014: *Први свјетски рат у различитим школским уџбеницима*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Агенције 2014: *Свилени панцир могао да спријечи избијање Великог рата?*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Агенције 2014: *Николић: Србији више није место у ратовима*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2014: *Први свјетски рат, продужетак европске праксе*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.

- ФЕНА 2014: *Николић: Сарајевски атентат је одбрана домовине*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2014: *Диковић: 1914. година поноса српског народа*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Независне новине 2014: *Супруга Ричарда Холбрука: Срби и Руси криви за Први свјетски рат*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Вржина 2014: *Невена Вржина, Стваралаштво из ровова у НУБ РС*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2014: *Ристановић: У Сарајеву кривицу за почетак Првог свјетског рата пребацују на Србе и Србију*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Ланго-Демировић 2014: *Мирсада Ланго-Демировић, Рат и политика и на позоришним даскама*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- СРНА 2014: *Залески: Њемачка започела Велики рат да би уништила Русију и Србију*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Вржина 2014: *Невена Вржина, Константин Залески одржао предавање о Великом рату*, <<http://www.nezavisne.com>>, 11. 11. 2014.
- Пешчаник 2014: *Троглава змија на недрима*, <<http://www.6yka.com/novost/55669/-troglava-zmija-na-nedrima>>, 5. 6. 2014.
- Бачановић 2014: *Вук Бачановић, Шта је нама Гаврило Принцип?*, <<http://www.6yka.com/novost/26273>>, 10. 10. 2014.
- Бачановић 2014: *Вук Бачановић, Бесједа о сарајевској и андрићградској прослави*, <<http://www.6yka.com/novost/59204>>, 10. 10. 2014.
- Јерговић 2014: *Миљенко Јерговић, Кратко извјешће с еуропскога тржишта смрти*, <<http://www.6yka.com/novost/59018/miljenko-jergovic-kratko-izvjesce-s-europskoga-trzista-smrti>>, 10. 10. 2014.
- Штављанин, Тодорова 2014: *Драган Штављанин, Марија Тодорова: Политизација сарајевске трагедије*, <<http://www.6yka.com/novost/58434>>, 10. 10. 2014.
- Анадолија 2014: *Вучић за CNN: Србија више неће узроковати ратове у Европи*, <<http://www.6yka.com/novost/61335>>, 10. 10. 2014.
- Анадолија 2014: *Вучић: Нећу доћи у Сарајево на обиљежавање 100-годишњице Великог рата*, <<http://www.6yka.com/novost/58141>>, 10. 10. 2014.
- Шерле 2014: *Александра Шерле, Велики рат: Колико убеника, толико верзија*, <<http://www.6yka.com/novost/60798/veliki-rat-koliko-udzbenika-toliko-verzija>>, 20. 8. 2014.
- Бука 2014: *Шта то по дворовима плаши господу?*, <<http://www.6yka.com/novost/60389/sta-to-po-dvorovima-plasi-gospodu>>, 20. 8. 2014.
- Радио Слободна Европа 2014: *Стогодишњица Сарајевског атентата: 'Стољеће мира након стољећа рата'*, <<http://www.6yka.com/novost/59026>>, 10. 10. 2014.

- Агенције 2014: *Србија је фактор стабилности и то ће остати*, <<http://www.6yka.com/novost/61381/srbija-je-faktor-stabilnosti-i-to-ce-ostati>>, 10. 10. 2014.
- Чоловић 2014: Иван Чоловић, *Сарајевски атентат и косовски мит*, <<http://www.6yka.com/novost/59104/ivan-colovic-sarajevski-atentat-i-kosovski-mit>>, 10. 10. 2014.
- Павловић 2014: Александар Павловић, *Мит о косовском миту*, <<http://www.6yka.com/novost/62501/mit-o-kosovskom-mitu>>, 10. 10. 2014.
- Време 2014: *Млада Босна - Само ће нас љубав надживјети*, <<http://www.6yka.com/novost/53201/mlada-bosna-samo-ce-nas-ljubav-nadzivjeti>>, 5. 6. 2014.
- Telegraf.rs 2014: *Ово су стихови Гаврила Принципа које је у затвору наводно ноктима урезао*, <<http://www.6yka.com/novost/53088/>>, 5. 6. 2014.
- Исаковић 2014: Ана Исаковић, *Мала ми је ова сцена*, <<http://www.6yka.com/novost/52977/ana-isakovic-mala-mi-je-ova-scena>>, 5. 6. 2014.
- Живковић 2014: *Звјездан Мустафић, Принцип није заслужио да му се стоне избаце из Сарајева*, <<http://www.6yka.com/novost/52460>>, 5. 6. 2014.
- Луцић 2014: М. Луцић, *Предраг Седми Морић и нулти Жути*, <<http://www.6yka.com/>>, 5. 6. 2014.
- Бурсаћ 2014: Драган Бурсаћ, *Када је Српска једина дестинација*, <<http://www.6yka.com/novost/50077/dragan-bursac-kada-je-srpska-jedina-destinacija>>, 5. 6. 2014.
- Имамовић 2014: Емир Имамовић, *Када Босна?*, <<http://www.6yka.com/novost/49534>>, 5. 6. 2014.
- Алексић 2014: Стефан Алексић, *Belle epoque: зашто 'волимо' Први свјетски рат?*, <<http://www.6yka.com/novost/54241/belle-epoque-zasto-volimo-prvi-svjetski-rat>>, 5. 6. 2014.
- Massachusetts Institute of Technology 2014: *Најпознатије личности у историји БиХ су Андрић, Принцип, Кустурица, Павелић*, <<http://www.6yka.com/novost/53717/>>, 5. 6. 2014.
- Агенције 2014: *Себастијан Курц: БиХ мора говорити једним гласом*, <<http://www.6yka.com/>>, 5. 6. 2014.
- Јерговић 2014: Миљенко Јерговић, *Годишњица 1914. као обитељски спомен-дан*, <<http://www.6yka.com/novost/49217>>, 5. 6. 2014.
- Танјуг 2013: *Гаврило Принцип био борац против окупатора*, <<http://www.6yka.com/novost/47522/gavrilo-princip-bio-borac-protiv-okupatora>>, 5. 6. 2014.
- Млади Сарајлија 2013: *Сарајеву не треба споменик Францу Фердинанду!*, <<http://www.6yka.com/novost/47421>>, 5. 6. 2014.

- Агенције 2013: *Србија је у оба свјетска рата изабрала праву страну*, <<http://www.бука.com/novost/46729/srbija-je-u-oba-svjetska-rata-izabrala-pravu-stranu>>, 5. 6. 2014.
- Рујевић 2013: *Немања Рујевић, Гаврило Принцип – за Србију херој, за Запад терориста*, <<http://www.бука.com/novost/46641/>>, 5. 6. 2014.
- Балуновић 2013: *Филип Балуновић, Гаврило Принцип, херој?*, <<http://www.бука.com/novost/45858/gavrilo-princip-heroj>>, 5. 6. 2014.
- Требјешанин 2013: *Борка Требјешанин, Биљана Србљановић: Гаврило Принцип је подмукло искоришћен*, <<http://www.бука.com/novost/45367/>>, 5. 6. 2014.
- Фена 2014: *100 година од Сарајевског атентата*, <<http://www.бука.com/novost/40403/99-godina-od-sarajevskog-atentata>>, 10. 10. 2014.
- Бука 2014: *'Guerilla Art Camp' у Бањалуци*, <<http://www.бука.com/novost/62470/guerilla-art-camp-u-banjaluci>>, 10. 10. 2014.
- Бука 2014: *Андрићград: Сценски приказ Сарајевског атентата 'Побуњени анђели'*, <<http://www.бука.com/novost/59038/>>, 10. 10. 2014.
- Кlix.ba 2014: *Потомак Франца Фердинанда: Моја породица није крива за Први свјетски рат*, <<http://www.klix.ba/vijesti/svijet/potomak-franza-ferdinanda-moja-porodica-nije-kriva-za-prvi-svjetski-rat/140116099>>, 5. 6. 2014.
- Кlix.ba 2014: *Луксузни 'ћиро' крајем јуна креће из Аустрије за БиХ*, <<http://www.klix.ba/lifestyle/putovanja/luksuzni-ciro-krajem-juna-krece-iz-austrije-za-bih/140310078>>, 5. 6. 2014.
- Фена 2014: *У Бечу аукција до сада непознатог писма о Сарајевском атентату*, <<http://www.klix.ba/vijesti/bih/u-becu-aukcija-do-sada-nepoznatog-pisma-o-sarajevskom-atentatu/140519085>>, 5. 6. 2014.
- Фена 2014: *При крају реконструкција медаљона са споменика Фердинанду и Софији*, <<http://www.klix.ba/vijesti/kultura/u-zavrshnici-rekonstrukcija-medaljona-sa-spomеника-ferdinandu-i-sofiji/140408032>>, 5. 6. 2014.
- Анадолија 2014: *Financial Times: Сарајево је град гдје се спајају Исток и Запад*, <<http://www.klix.ba/vijesti/bih/financial-times-sarajevo-je-grad-gdje-se-spajaju-istok-i-zapad/140322033>>, 5. 6. 2014.
- СРНА 2014: *Гаврилу Принципу подижу споменик у Источном Новом Сарајеву*, <<http://www.klix.ba/vijesti/bih/gavrilu-principu-podizju-spomеник-u-istocnom-novom-sarajevu/140124092>>, 5. 6. 2014.
- Фена 2014: *Споменик Гаврилу Принципу у Источном Новом Сарајеву*, <<http://www.klix.ba/vijesti/bih/spomenik-gavrilu-principu-u-istocnom-novom-sarajevu/140417081>>, 5. 6. 2014.
- Анадолија 2014: *Пројект МИТ-а: Најпознатије личности на Балкану су Тесла, Андрић, Милошевић, Принцип...*

- <<http://www.klix.ba/vijesti/projekt-mit-a-najpoznatije-licnosti-na-balkanu-su-tesla-andric-milosevic-princip/140403044>>, 5. 6. 2014.
- Фена 2014: *Кустурица у Товаришеву открио бисту Гаврилу Принципу*, <<http://www.klix.ba/vijesti/regija/kusturica-u-tovarisevu-otkrio-bistu-gavrilu-principu/140422012>>, 5. 6. 2014.
- Е. Г. 2014: *Британски писац и Телеграф Гаврила Принципа прогласили Херцеговцем из вуко***ине*, <<http://www.klix.ba/vijesti/bih/britanski-pisac-i-telegraph-gavrila-principa-proglasili-hercegovcem-iz-vuko-ine/140423052>>, 5. 6. 2014.
- Klix.ba 2014: *Ђаци на Балкану уче различите хисторије Првог свјетског рата*, <<http://www.klix.ba/vijesti/bih/djaci-na-balkanu-uce-razlicite-historije-prvog-svjetskog-rata/140509010>>, 5. 6. 2014.
- Анадолија 2014: *Вучић за CNN: Србија више неће узроковати ратове у Европи*, <<http://www.klix.ba/vijesti/regija/vucic-za-cnn-srbija-vise-nese-uzrokovati-ratove-u-evropi/140804124>>, 10. 10. 2014.
- Klix.ba 2014: *У склопу МЕСС-а и бх. премијера представе 1914/2014 - Бојно поље сјећања*, <<http://www.klix.ba/vijesti/kultura/u-sklopu-mess-a-i-bh-premijera-predstave-1914-2014-bojno-polje-sjecanja/141008049>>, 10. 10. 2014.
- Анадолија 2014: *До сада невиђене фотографије из Првог свјетског рата*, <<http://www.klix.ba/vijesti/svijet/do-sada-nevidjene-fotografije-iz-prvog-svjetskog-rata/140727061>>, 10. 10. 2014.
- Духачек 2014: *Гордан Духачек, Гаврило Принцип није био терориста него храбар младић чистих намјера*, <<http://depo.ba/>>, 5. 6. 2014.
- Фена 2014: *Сарајевска премијера Мустафићеве представе 'Мали ми је овај гроб': Ко је нама Гаврило Принцип?*, <<http://depo.ba/clanak/112183/sarajevska-premijera-mustaficeve-predstave-mali-mi-je-ovaj-grob-ko-je-nama-gavrilo-princip#9>>, 5. 6. 2014.
- Slobodnaevropa.org 2014: *Гаврило Принцип је и херој и убица и злочинац и сироти дјечак којим су манипулирали, а и наивни идеалист!*, <<http://depo.ba/clanak/111548>>, 5. 6. 2014.
- СРНА/BLIN MAGAZIN 2014: *Гаврило Принцип је био романтични револуционар и босански патриота*, <<http://depo.ba/clanak/110162>>, 5. 6. 2014.
- Агенције 2014: *Ове стихове је Гаврило Принцип у затвору ноктима урезао*, <<http://depo.ba/clanak/110096>>, 5. 6. 2014.
- Deutsche Welle/ BLIN MAGAZIN 2014: *Гаврило Принцип би данас био у Ал-Кауди*, <<http://depo.ba/clanak/106258>>, 5. 6. 2014.
- Анадолија 2014: *Гаврило Принцип, Иво Андрић и Емир Кустурица најпознатији Босанци у свијету*, <<http://depo.ba/clanak/110661>>, 5. 6. 2014.
- Анадолија 2014: *Срби нису криви за Први свјетски рат, Србија је била на страни побједника*, <<http://depo.ba/>>, 5. 6. 2014.

- Фена 2014: Николић: *Окидач на пиштољу Гаврила Принципа био је окидач слободе за подјармљене*, <<http://depo.ba/clanak/118752>>, 10. 10. 2014.
- Анадолија 2014: *Судбоносни пуцњеви у Сарајеву 1914. помогли су стварању УН-а*, <<http://depo.ba/clanak/115375>>, 10. 10. 2014.
- Jutarnji.hr/BLIN Magazin 2014: *Додик у Лукавици открио споменик Гаврилу* <<http://depo.ba/clanak/114871>>, 10. 10. 2014.
- Фена 2014: *У Галерији Collegium Artisticum отворена изложба 'Сарајево 1914-2014'*, <<http://depo.ba/clanak/114369>>, 10. 10. 2014.

ДИСКУРС ПРИПОВЕДАЊА У ИНФОРМАТИВНИМ НОВИНАРСКИМ ЖАНРОВИМА ДНЕВНИХ ЛИСТОВА *ВЕЧЕРЊЕ НОВОСТИ* И *БЛИЦ*

Увод

Приметан је нови феномен у приказивању медијских садржаја: новинарско приповедање. На енглеском говорном подручју тај појам се назива *storytelling*, а заједничка дефиниција сличних појмова била би – наративни дискурс. Под тим појмом подразумевамо романтизовану, умекшану слику важних догађаја и дешавања о којима медији говоре. Методом топле људске приче наратив се остварује премештањем фокуса са институција и званичних гласноговорника на обичног човека, оног кога се теме дотичу, мада и ти „обични“ грађани изговарају и приказују друштвено пожељне и признате ставове. Новинари од паса чувара демократије постају *машине за фикцију* (Салмон 2010а: 192).

Дигитални сторителинг је све чешћи на курсевима медијских продукција широм света. Заправо, ту праксу прате и факултети и универзитети (Хартли и Меквилијам 2009: 46). Све више има научних текстова и академских уџбеника, али и литературе из праксе, који се баве овим темама. Кристијан Салмон је објавио два систематична дела о наративима у америчком друштву, не задржавајући се само на медијима. Он је дао еволуцију појма сторителинг, али било је теоретичара и пре њега који су говорили о сличним темама. За наш рад је, рецимо, занимљиво да поменемо да је Хајдегер говорио о кажама, Животић о реалистичким причама. „Један од основних захтева којима се руководе новинари писци заснива се, као и у Пулицерово време, на занимљивом презентирању материје“ (Тодоровић 2002: 54). Салмон је повезао наративе са синдромом Чаробњака из Оза и открио да је приповедање тајна савремених успеха на било ком пољу: јавни наступ политичара, разговор за посао, новинарски прилог – сви обилују наративима ако су добри, памтљиви. Или је обрнуто: биће сматрани добрим и биће упамћени ако су набојени емотивним сликама појединца. Кристијан Салмон каже да је тајна успеха у три детаља: *испричајте причу, будите сажети, будите емотивни* (Салмон 2010б: 24). На тај начин онај ко врши наратију има могућност да спинује тему на коју год страну жели.

Сторителинг подсећа на Фукоову *моћ писањем* (Салмон 2010а: 192) (данашња моћ наратијом), која бележи активности појединаца, али може и да предвиди њихово понашање, да их профилише и предвиди њихову

---

* lidijami@yahoo.com

причу. Зато је једна од основних претпоставки овог рада да умекшавање и хибридизација новинарских жанрова доводи до манипулације, завођења масовне публике медија и отупљује оштрице критичког размишљања. „Публика врло добро осећа да ту нечега има, али не види до које мере је тај свет затворен и сам у себи учаурен, дакле затворен за њихове проблеме до те мере да и не зна да они постоје“ (Бурдије 2000: 48). Иако се на први поглед чини да наративи пружају прилику „малом човеку“ да ступи на јавну сцену, кривљењем садржаја одвија се супротно: малог човека сакрије симулација малог човека са екрана или из штампе.

Наративи су, попут бајки, ту да бисмо у њих веровали и репродуковали њихове обрасце, само су нешто сложенији од прича из детињства. Штампа има моћ уобличавања, чак униформисања савести (Бал 1997: 22). Сторителлинг пружа оправдања и ангажује масе, синхронизује вредности појединаца у једном друштву и мобилише осећања. Продужава регулативно деловање моћи кроз самоиспитивање и самоконтролу – аутоцензуру, било да је свесна или не. „Медијска и културна индустрија привлаче сву нашу пажњу. Оне обликују нашу свест, начин нашег мишљења и понашања и тиме утичу на нашу социјализацију“ (Рус-Мол 2005: 25). Есенција и егзистенција човека (суштина и постојање) постају наратив и без наратива нема постојања. Суштина се губи у преводу.

Бирајући које ћемо медијске садржаје анализирати, одлучили смо се за дневне новине *Блиц* и *Вечерње новости*, два најтиражнија полутаблоида различитих уређивачких концепција. Новине су моћне са становишта оглашивача и у погледу симболичке вредности (Бурдије 2000: 63). Штампани медији специфични су по томе што се њиховим садржајима можемо вратити, прочитати их више пута са сопственом намером, истовремено доживљавајући утиске и чулом додира и мириса, не само вида.

Узорак у овој анализи чине издања *Блица* и *Вечерњих новости* током пет радних дана: 25-29. марта 2013. Искључили смо из анализе стубачне вести, које припадају информативним жанровима, али нису довољно обимне да се у њима деси наратив; коментаре, као наслободније новинарске форме, које зависе искључиво од маште аутора и не подразумевају новинарски ангажман, него више способност интерпретације и сагледавање свакодневице; и фељтоне, документарни новинарски жанр који подразумева књижевни стил писања, чије теме већ по дефиницији одређују наративност у писању и које углавном не пишу новинари, него стручњаци. Сви остали новинарски садржаји убројани су у анализу, али је посебна пажња посвећена информативним жанровима и текстовима који спадају у тзв. озбиљне рубрике. Прва метода коју смо применили јесте квантификација текстова, да бисмо утврдили колико текстова у сваком издању новина постоји, а колико њих је са наративом, тј. да потврдимо хипотезу да у укупном броју текстова уопште постоје наративни текстови. Квалитативном методом открили смо о каквим је наративима реч, тј. да ли

се говори о познатим личностима или о обичним људима који илуструју причу, да ли су наративни текстови новинарски или ПР. Због тога смо такође анализирали број и квалитет других извора у тексту. Семиолошком анализом сместили смо садржаје у друштвени контекст, дајући објашњења са којом намером и са каквим друштвеним оправдањем је наративни новинарски текст могао да буде понуђен читаоцима.

Применили смо и упоређивање резултата за две редакције из узорка. Осим анализе текстова, анализирали смо и насловне странице, тј. Примећивали смо да ли се неки од наративних текстова нашао на насловници и колико је то редовна пракса, а колико случајност. Једна од претпоставки за овај поступак јесте тај да се новинари лакше служе лукавствима новинарског изражавања у случајевима наративних текстова.

Као што је већ речено, наративним текстовима подразумевамо оне у којима се приповеда о појединачном људском искуству које је у вези са значајном друштвеном темом о којој новинари истражују. Наративни текстови су некада биле само репортаже, али данас се то мења. „Репортажа је литерарно-новинарски жанр у коме је предмет приказивања објективна стварност преломљена кроз призму пишчевог виђења“ (Животић 1993: 136). Релативно нови појам у теорији новинарских жанрова јесте фичер, фактографија умекшана до ранга репортаже, јер подразумева емотивну уплетеност новинара и описивање околности сликом појединачног хероја приче. „Аутор овог облика новинарског изражавања има далеко више прилике да изрази лични стил (живописно, а не сувопарно) и богатство језика у дескрипцији, коментару, персоналној реакцији него у вести или извештају“ (Тодоровић 2002: 79). Ако је репортажа жанр приказан кроз призму аутора, фичер је жанр који стварност прелама кроз призму актера догађаја. „Иако фичер многи аутори често изједначавају са репортажом, он је типичан интерпретативни жанр који у себи сублимира елементе и фактографије и белетристике и његова главна функција је да хуманизује, обоји, да едукује, али и да забави“ (Кљајић 2009: 45).

Савремене жанровске поделе дозвољавају постојање хибридних жанрова и слободније мешање елемената зарад иновативности. „Виталност овог жанра (репортаже, прим. аут.), међутим, захтевао је флексибилнију дефиницију и прихватање модерне теорије о жанровима, а она одбацује теорију о чистим облицима“ (Животић 1993: 133).

Некадашње мњење о медијима који служе одговарању на класичних 5W новинарских питања, превазиђено је и до недавно је важило да тим питањима треба додати дубље образложење. „Уместо да одговарају само на питање *ко је шта урадио*, новине и магацини почињу да доносе дубинске текстове у којима одговарају на питање *зашто је нешто учињено*“ (Тодоровић 2002: 24). Осим тога, данас као да се иза тих додатних информација поставља императив осликавања мноштва података хуманизованом причом, као да се одговара на питање „како би се то могло десити мени или мени блиским“. Медији у постмодерном свету у којем се

губи смисао свакодневног живота не оптерећују публику тешким сазнањима о системским проблемима, али не губе улогу у информисању о њима: последица јесте парадоксално умекшавање најтврђих тема. Топла људска прича активизује пасивну слику монотоности друштва у дубокој кризи. „Правило којем се покорава информација у медијима јесте правило завођења. Реч је о томе како се допасти и представити“ (Бал 1997: 57). Осим допадљивости, медији имају улогу да укажу на релевантне теме, макар то чинили наративним завођењем.

Анализа узорка – Блиц

Блиц је, за разлику од *Политике* и *Данас*, који су озбиљни дневни листови, полутаблоид. То значи да се бави важним друштвеним темама, али да лако склизне у сензационализам и даје озбиљним текстовима таблоидни тон. То се види и по процентима текстова са наративним приступом: у *Блицу* их је много. Оквирно, најчешће је сваки трећи текст наративан, најређе сваки пети, а просечно сваки четврти. *Блиц* обилује текстовима који су већег формата и, стога, на већем броју страна.

Анализа узорка	Блиц		
	Укуп но	Наративн их	%
25. март	52	15	28,8
26. март	62	18	29,0
27. март	59	14	23,7
28. март	64	15	23,4
29. март	67	12	17,9
Укупно	304	74	24,3

Највише пажње тих дана у *Блицу* посвећено је покушају самоубиства младог спортисте Петра Чавића који је скочио са Панчевачког моста због несрећне љубави. „Крв и секс, трагедија и криминал увек су се добро продавали“ (Бурдије 2000: 32). Текстови о њему заузимали су и по целу страну, узимане су изјаве бивше девојке (такође спортисткиње), породица, пријатеља, али и психолога, полиције и других стручних лица. Иза папарацо праћења даљег развоја у животу спортисте крије се озбиљна тема о порасту покушаја самоубиства међу младима, а епилог спасеног самоубице даје моралну поуку, што се види као наслов на насловној страни 29. марта: „Нећу више да скачем с моста“. Иако је овај текст смештен у рубрику Хроника, контекст у који се овај текст ставља није само црна хроника; даје се анализа, нуди се решење. Петар Чавић објашњава да се покајао што је скочио већ док је летео у реку, сада жали што је повредио колена услед ударца у површину воде чиме је могао да угрози фудбалску

каријеру, а обећава да ће се вратити спорту да би превазишао проблеме који су га натерали да скочи.

Осим ове теме, *Блиц* радо континуирано прати дешавања у вези са темама којима одлучи да да наративни тон. Неколико мајки и једно пронађено (сада одрасло) дете из афере несталих беба из породилишта били су актери романтизоване приче о томе да има наде да киднапована деца могу бити враћена родитељима. Ова тема није имала практичан повод за објављивање на начин на који то новинари обично раде (да је донет нови закон, откривен нови детаљ у истрази, ако је светски дан нечега и сл.), него се чини да је повод за серију текстова било то што је редакција открила да постоји један случај пронађеног детета.

Данима је извештавано о несрећном случају потапања чамца у којем је нестало (касније се открило, утопио) син саветнице председника Србије Јасмине Митровић Марић. У тим текстовима није толико пажње посвећено расветљавању догађаја колико разлозима зашто је дечак био у чамцу са старим комшијом – објашњава се да је проводио много времена с њим јер су родитељи били заузети, а комшија није имао другу помоћ за послове око викендице.

Спортски текстови о Новаку Ђоковићу потпуно су наративни, без посебне информативне функције. Чак и ако саопштавају резултате неког Ђоковићевог меча, то чине уводећи у текст о томе „како се Новак проводи на сунцу“, с ким пије пиће после утакмице, да ли је у публици његова вереница и томе слично. „Масовној публици треба понудити забаву, циркуске игре и врхунски спорт. То значи скучену, поједностављену информацију представљену на лаган, допадљив начин. С тим је повезано и одрицање од сагледавања позадине и односа између догађаја“ (Рус-Мол 2005: 36). Наративни текстови могу да прикрију суштину главног питања у том новинарском тексту, али важније је скретање пажње са фактографских текстова који се баве друштвено важним темама на које треба обратити пажњу, на наративе, који немају толики друштвени значај. Говорећи о забави и спорту на наративан начин, новинари нуде масама „хлеба и игара“, тј. један део те латинске изреке. „Многе ексклузивне приче су једноставно тривијалне“ (Рус-Мол 2005: 56). Ипак, наративи нису само у вези са тзв. меким темама, па контекстуално тумачење таквих текстова може бити добро или лоше у јавном мњењу: или се наративом прикрива стварни смисао истраживања, или се приповедањем читаоци маме да прочитају нешто важно, што би можда заобишли да је написано круто фактографски, информативним жанровима.

Посебна пажња у *Блицу* је посвећена тексту о тзв. Маријином закону. У скупштинској процедури је покренута иницијатива за увођење строжих казни против педофила, поготову када је исход злостављања смрт, као што је био случај са четворогодишњом Маријом. Описом случаја силоване и убијене девојчице указује се на потенцијалну монструозност која није адекватно санкционисана у српском законодавству. Отац

девојчице је после покретања фонда покренуо и иницијативу за измену Кривичног закона да би казне за силоватеље и убице биле повећане. Не само примером девојчице него радије примером напора њеног оца који пролази кроз тескобе законодавног система и процедура, уз патњу коју све време осећа због губитка детета, хуманизује се потреба друштва за регулацијом сличних питања. Овај текст је добио и наслов на насловној страни.

Анализа узорка	Блиц		
	Укуп но	Наративн их	%
25. март	5	1	20
26. март	5	1	20
27. март	5	1	20
28. март	5	2	40
29. март	5	2	40
Укупно	25	7	28

У *Блицу* је на насловним странама наслова наративних текстова најмање било – сваки пети, а највише скоро сваки други. У просеку, скоро сваки трећи наслов био је у вези са наративним текстом. Нпр. текст о томе да је председник Србије Томислав Николић амнестирао осуђенике, говори се кроз призму инвалида који је био принуђен да лекару да мито да би наставио лечење, а сада је и тај лекар помилован. Наслов „Помиловао лекара који је узео мито од инвалида“ и велика Николићева фотографија упућују на то да је председник непромишљено вратио у друштво и оне који то нису заслужили и омогућио им да наставе да раде исто. „Хоћемо нашу децу, не новац“ јесте наслов-изјава мајке која се противи решењу Суда правде да држава исплати надокнаду родитељима киднапованих беба, а епилога приче идаље нема, она идаље не зна ко је њено дете за које јој је признато да је украдено. „Мој живот је борба против педофила“, јесте изјава оца мале Марије, чиме се његов живот нуди као илустрација борбе против девијација у друштву.

Школски пример наративног приступа у информативним новинарским текстовима *Блиц* даје у тексту о *Фијатовом* новом возилу које је нешто скупље у Србији него у земљама у које се извози. Причом оца који сину за пунолетство жели да купи нови аутомобил показује се став грађана о *Фијатовим* возилима – на Сајму аутомобила отац гледа нови модел *Фијата*, констатује да је леп, али за исти новац одлучује да купи сину опремљеније возило познатије, поузданије марке. Чланак почиње и завршава се импресијама оца. Међутим, друге изјаве и подаци указују нам на то да није реч о репортажи са Сајма аутомобила, нити (анти)реклама за *Фијат*, него је реч о анализи која треба да нас упутује да размишљамо о

економско-политичким малверзацијама у случају доласка те фабрике возила на српско тржиште.

Иако *Блиц* не настоји да наративним текстовима подрије политички поредак, на основу избора тема закључујемо да нису наклоњени актуелној власти, поготово због тога што нема ПР романтизација о владајућим политичарима. Међутим, само на основу текстова не да се закључити коме јесу наклоњени јер нема контра-наратива. Негативне алузије о политичким одлукама политичара на власти спадају у новинарску слободу критике.

Главни утисак анализе узорка за *Блиц* јесте да су сви наративни текстови континуиране теме и да су носиоци садржаја. Без наративних текстова *Блиц* не би имао све рубрике, а ни занимљиве насловне стране.

Анализа узорка – Вечерње новости

Вечерње новости такође су полутаблоид. Ипак, у поређењу са *Блицем*, има мање наративних текстова. Најмање је сваки пети текст био наративан, највише сваки четврти, а просечно је три од десет текстова било наративно.

Анализа узорка	Вечерње новости		
	Укуп но	Наративн их	%
25. март	67	16	23,9
26. март	71	8	11,3
27. март	89	12	13,5
28. март	77	9	11,7
29. март	84	12	14,3
Укупно	388	57	14,7

Сразмерно мањем броју наративних текстова у *Вечерњим новостима*, на насловним странама се десило и да нема наслова који су у вези са њима. Највећи проценат наслова текстова са наративним приступом који су доспели на насловницу јесте 33%, што значи сваки трећи наслов. У табели испод видети остале проценте.

Анализа узорка	Вечерње новости		
	Укуп но	Наративн их	%
25. март	7	0	0
26. март	8	0	0
27. март	9	1	11
28. март	8	2	25
29. март	6	2	33
Укупно	38	5	13

Пракса *Вечерњих новости* у вези са насловном страном разликује се од праксе *Блица*, који има фиксирани број текстова који могу да обележе насловну страну, а постоји и правилност у новинарским лукавствима (конкретно у овом случају – примени наративности). На насловним странама *Вечерњих новости* нема шаблонизоване маске насловнице када је реч о броју текстова, а наративност је селективно примењена. Просек наративности у овом случају није релевантно извести јер правилности нема и просечне средине одвеле би нас на погрешне закључке.

Као полутаблоид, *Вечерње новости* прате сличне теме као и *Блиц* – нпр. тема о фудбалеру који је покушао самоубиство, тема несталих беба и њихових мајки, које деценијама траже правду, Новак Ђоковић пре и после меча о којем се заправо пише. Посебна врста наративног поступка коју можемо да приметимо у писању *Вечерњих новости* јесте склоност преради саопштења државних ПР делатника.

Нпр. у рубрици Спорт 27. марта текст са насловом „Посао у војсци и у полицији!“ говори о посети познатих атлетичара министарки спорта Алиси Марић поводом освајања значајних медаља. Уместо класичног извештаја, обрнуте пирамиде и других елемената извештавања, поднаслов имплицира да не треба да очекујемо такав текст: „Марићева предложила модел за дугорочно финансирање“, чиме се акценат у наративу ротира и спирално усмерава ка особи која није требало да добије највећу пажњу у тексту – министарки. Атлетичари се даље и не помињу, нити постоје њихове изјаве. Текст почиње тиме да је министарка доживела просветљење када је чула за освојене медаље у атлетици, јер „то покреће низ питања“. Министарка даље говори о својим замислима како да унапреди стање у спорту, које планове Министарство спорта планира да оствари с њом на челу, о њеним достигнућима говори председник Атлетског савеза Србије, обоје изражавају понос српским спортистима. Врхунац текста је *замисао* министарке (не иницијатива, нити званични став него приватна мисао изречена на глас) да би било добро да спортисти добијају радна места у војсци и полицији када се повуку из спортске каријере. Новинарски текст превише подсећа на званично саопштење из кабинета министарке Марић, а посебну сумњу изазива то што у рубрици Спорт очекујемо текстове о спорту или у вези са спортом, а у овом тексту је новинар заобишао да узме изјаву од спортиста о чијим се успесима наводно извештава. „Савременом читаоцу није довољно само пуко репортерско преношење догађаја на спортском терену, већ он у најмању руку очекује и изјаве најзначајнијих актера, па и очевидаца“ (Кљајић 2009: 34). Читалац који се задржи на рубрици Спорт можда и очекује да чује наратив, али о спортистима који су из иностранства донели медаље, не о министаркиним неаргументованим идејама. Уместо спортског текста, нуди нам се политички ПР јер делатност министарке спорта ипак спада у политику, а не у спорт. Ноам Чомски је упозорио да медији не доприносе функционисању критичке јавности, већ

манипулативној изградњи сагласности заснованој на техникама ПР-а, у складу са интересима организованих структура (Стојковић 2002: 218).

Специфичност наратива у *Вечерњим новостима* можемо да приметимо у серији истраживачких текстова, који су посебно назначени на насловној страни под надсловом „Новости истражују“. Реч је о текстовима у вези са дрогом. Због пораста диловања између Косова и остатка Србије, *Вечерње новости* су се посветиле истраживању тога како шверц наркотицима може да се спречи док се статус Космета не реши. Осим те етапе новинарског истраживања, понуђени су подаци о томе колико наркомана је регистровано у Србији и како се треба понашати према зависницима. Овај истраживачки текст не би био ни упола занимљив да није обогаћен топлом људском причом о леченом наркоману из Ваљева, који се исповеда колико је тешко престати, како се осећа, зашто је почео да се дрогира, али и поручује млађима и да не пробају дрогу јер им неће помоћи ни да буду боље прихваћени, ни да проблеми нестану. Наслов „Хероин је мој целат“ само је увод у наратив о дроги и њеним појединачним манифестима, а у позадини тог наратива налази се анализа друштвеног и националног проблема необезбеђености граница од те врсте трговине и увоза.

Школски пример наративног приступа у новинарском тексту јесте извештај о новом папи, који пролази кроз специфичне процедуре. Једна од тих процедура јесте да опере ноге верницима других вероисповести да би доказао своју понизност и толеранцију према другачијима. Наслов „Папа прао ноге девојци из Србије“ наводи читаоца да се идентификује са поменутом девојком. Касније у тексту не сазнајемо много о другима којима је папа опрао ноге, али о њој сазнајемо да је муслиманске вероисповести, да су се њени родитељи одселили у Италију (Рим) када је била мала и да су тамо остали да би се запослили. Сазнали смо да је она у казнено-поправном дому и да је папа свима њима дао чоколадна јаја јер свако има право да погреша и да му буде опроштено. Пошто је ова вест дата у озбиљној рубрици (Свет – у којој обично буду текстови о важним променама у политичком поретку неке од земаља које на нас имају утицај), претпоставка је да није циљ био да се „умекша“ садржај рубрике, него да се направи алузија између девојке у казнено-поправном дому и Србије, којој може да буде опроштено, тако је рекао папа.

Закључак

Наративни текстови служе новинарима да задрже пажњу публике између озбиљних информативних (ненаративних) текстова, али и да привуку посебну пажњу на теме којима би цело друштво требало да се позабави, а тешко добијају пажњу јавности ако су писани крутим стилем класичних жанрова. Теме које смо открили у наративним текстовима из узорка указују на то.

Почетна хипотеза да постоје наративни текстови и у озбиљним рубрикама доказана је. Не само да постоје него постају основни мамци који се даље транспонују на насловне стране. Смисао ових манипулација нарацијом своди се на растакање жанрова и хибридизацију. „Према модерној теорији жанрова, број могућих врста се не ограничава, ауторима се не прописују правила, а традиционалне врсте се могу помешати и дати нову врсту“ (Животић 1993: 9).

Комерцијалне редакције желе да остваре што већи профит, а то ће учинити ако су довољно читани да би „продали“ публику оглашивачима. „Сви носиоци информације се мање-више уједињују, служећи се стратегијом коју су позајмили од рекламе све дотле док не постигну крајњу сврху: завести потрошача, завести читаоца, завести оглашивача. Постоји ли ишта теже него допасти се свима у исто време?“ (Бал 1997: 45).

Опасност наративног приступа је склизивање ПР активности са плаћених страница у новинарске жанрове. Примећени политички ПР није случајно доспео на странице ових штампаних медија, већ је са намером конципиран и послат као готов производ чији је циљ индоктринација. „Превише информација убија информацију“ (Бал 1997: 13).

Затрпавање медијског простора наративима, приповедањима, кажама ствара атмосферу бајковитости у јавном мњењу. Друштвена питања су оно што је занимљиво, а није занимљиво оно што је друштвено питање. „У комерцијалном медијском систему, интересантно сасвим очигледно потискује важно из понуде вести“ (Рус-Мол 2005: 57). Катарзичан крај новинарског чланка даје грађанима лажни осећај да се проблеми решавају сами и да нема потребе за друштвеним ангажманом. „Репортажа и реалистичка прича су слични жанрови, јер се у оба приказује стварност. Разлика је у томе што у репортажи имамо конкретну, а у причи типичну стварност. У репортажи је истинит, карактеристичан догађај, а у причи – типично реалистички. У репортажи су конкретне и карактеристичне личности, а у причи типично реалистички ликови“ (Животић 1993: 142). Хомогенизација садржаја и приказивање пожељног се подразумевају. Слабији не добијају сопствене наративе, или им се даје стереотипизован имиџ, што је опасно за кохезију друштва коју треба да обезбеде медији као институције јавног мњења. Медији преносе вредности и норме понашања. „Медији социјализују људе, они их воде и васпитавају“ (Животић 1993: 20).

Новинари све чешиће настоје да окупирају публику и читалаштво које до сада нису. Због тога се иде на комерцијализацију садржаја јер масе треба убедити да буду верни читаоци одређених садржаја у медијима. „Каква публика – такав садржај, никако ексклузивне него приступачне теме, читаоци се не бирају већ освајају“ (Бал 1997: 24). Садржаји су тривијализовани и увијени у свилене нити бајковите каже. Последица је отупљивање критичке оштрице медија, али и већа присутност (романтизованих верзија) озбиљних тема у мислима просечних грађана.

Наративност је стварност савремених медија, а о њеним последицама тек ћемо сазнати.

Литература

- Бал 1997: Ф. Бал, *Моћ медија*, Београд: СЛЮ.
- Бурдије 2000: П. Бурдије, *Нарцисово огледало*, Београд: СЛЮ.
- Животић 1993: Р. Животић, *Новинарски жанрови*, Београд: Институт за новинарство.
- Кљајић 2009: В. Кљајић, *Интервју*, Београд: Чигоја штампа.
- Рус-Мол 2005: Ш. Рус-Мол, *Новинарство*, Београд: СЛЮ.
- Салмон 2010а: К. Салмон, *Сторителлинг или причам ти причу*, Београд: СЛЮ.
- Салмон 2010б: К. Салмон, *Стратегија Шехерезаде*, Београд: СЛЮ.
- Стојковић 2002: Б. Стојковић, *Идентитет и комуникација*, Београд: Чигоја штампа.
- Тодоровић 2002: Н. Тодоровић, *Новинарство: интерпретативно и истраживачко*, Београд: Чигоја штампа.
- Hartley & McWilliam 2009: J. Hartley & K. McWilliam, *Story circle*, UK: Wiley-Blackwell Publishing.

УЛОГА НАСЛОВНОГ БЛОКА У ПРОЦЕСУ ТАБЛОИДИЗАЦИЈЕ ДНЕВНЕ ШТАМПЕ БиХ

Уводна разматрања

Озбиљни медији у Босни и Херцеговини (БиХ), а посебно штампани, већ су дуже вријеме у кризи, како финансијској тако и системској. Разлози таквог стања су многобројни, од оних на глобалном нивоу као што су негативне стране или наличја глобализације, транзиције и демократизације, до оних локалних који опет произлазе из комплексности босанско-херцеговачке државе и друштва. Ако се томе дода и конкурентност осталих медија, поготово интернета, јасно је да се штампани медији налазе у озбиљном проблему.

Опстанак на медијском тржишту и излаз из финансијске кризе штампани медији најчешће проналазе у таблоидизацији. Начин презентације, „омекшавање“ садржаја, спектакуларизација, пуштање у етер сензација, трачева, „сочних“ детаља из живота познатих и сл. само су нека од обиљежја таблоидизације, којој је, можемо слободно констатовати, основни циљ привлачење пажње, односно читаност. То свакако доноси економску корист, што од тиража, што продајом простора оглашивачима. Поред тога што штампани медији у БиХ дјелују по законима тржишта, они у већини случајева служе као инструмент путем кога се кроз популарне садржаје пласирају политичке и идеолошке поруке. Поред економског и политичког, једном таквом стању „вјетар у леђа“ даје и културолошки аспект. Таблоидизације у медијима сигурно да не би било да у друштву не постоји потреба за таблоидним садржајима. Исто тако, ако пођемо од тезе „да су медији огледало друштва“, онда можемо констатовати да се таблоидизација, у ствари, дешава у друштву, а у медијима се само манифестује и репродукује. Она представља производ таблоидне свијести друштва, односно таблоидног доживљаја стварности.

Поред таблоида, којима је основни циљ профит, не бирајући средства за његово остварење, и озбиљна штампа све више пласира садржаје који ће привући пажњу публике, занемарујући своју друштвено одговорну улогу, прије свега едукативну и социјализацијску. Најефикаснији начин да се пажња привуче и да се подстакну читаоци да купе издање новина јесу

---

* malovic_milos@hotmail.com

шокантни, сензационалистички, полуинформативни¹ наслови, односно насловни блокови.

У овом раду, као прво, презентоваћемо основна теоријска размишљања о насловном блоку. Поред постављања теоријских основа, покушаћемо емпиријски истражити да ли насловни блокови у дневној штампи БиХ поштују узусе постављене у теорији. Наше истраживање засновали смо на претопставци да насловни блокови у дневној штампи БиХ углавном почивају на карактеристици „привући пажњу” и тако имају важну, скоро па основну, улогу у процесу таблоидизације.

Шта је насловни блок?

„Једна ријеч, сто ријечи“
Народна изрека

„Верује се да добар наслов мора да одражава суштину садржаја књиге, да привлачи пажњу читалаца и буде срочен језгровито, како би се лакше памтио. Према томе, јасно је, дугачки наслови не испуњавају макар трећи услов. Осим тога дугачки наслови нису „згодни“, јер слова морају да се умање како би све „стало“ на корицу. Мала слова, пак, нису добра, јер наслов тада није уочљив у овом свету лажног изобиља, где се штеди само на речима.

Читалац, по правилу зна онај наслов књиге који је коначан, који је и штампан. Остали могући наслови, који су разматрани, а нису усвојени за читаоца остају тајна. Није ми познато да су уредници „оптерећивали“ читаоце дилемама које су имали током „процеса насловљавања“. То нити је обичај, нити оставља повољан утисак о уреднику. Јер, суштина уредничког посла јесте да уређује да све постави као „несумњиво“, баш тако и никако другачије. Почевши од наслова!“ (...)

Овим ријечима Горан Петровић почиње рецензију књиге *Бити рокенрол*, аутора Петра Пеце Поповића и Михајла Пантића. Иако се овде ради о „насловљавању“ књиге, можемо слободно рећи да иста „правила“ важе и за наслове новинарских текстова.

Наслов је највидљивији дио новинарског текста и он треба да пренесе најосновнију (прву) информацију о садржају текста и предмету извјештавања. Он значењски представља текст. Душан Ђурић у *Новинарском лексикону* наслов дефинише као најсажетију информацију не само о догађају него и о тексту који извјештава о догађају, прва

---

¹ Наслови који доносе само пола информације. Основна улога им је мамац, а често су и манипулативног карактера. Обично се налазе на насловним странама, а да би се сазнала комплетна информација (а у доста случајева се и не сазна) мора да се прочита цијели текст. Нпр. „Сензационално: Сораја снимила кућни видео!“. Кад се текст прочита сазнајемо да се старлета Сара Вучелић снимила како пјевајући и играјући у својој кући прославља положени испит.

информација о садржају, позив и најоучљивија порука читаоцу (Ђурић 2003: 241). „Наслов не може да буде произвољан или да изражава само танку логичну везу са садржајем, што је случај у белетристичкој литератури, већ треба кратко, одређено, јасно и прецизно да изрази суштину онога што пишемо“ (Термиз 2003: 162).

Душан Славковић у књизи *Бити новинар* истиче да не постоји дилема о неким основним захтјевима за писање доброг наслова. „Ти захтеви се односе на правило да наслов треба кратко, јасно, прецизно и на привлачан начин да изрази чињенице које се обично износе у у првим одломцима написа, да да резиме текста који иза њега слиједи, односно да истакне најважнију чињеницу која се налази у прилогу“ (Славковић 1981: 332). Он даље истиче да наслов у штампи има тројаку функцију:

- *да информише* – да укаже у највећем броју случајева, само на тему, на садржну написа испод себе, при чему, наравно, не говори ни о теми ни о садржини; информативна функција наслова састоји се, дакле, у томе што подстиче интересовање, жељу и пажњу да се одређени напис прочита;
- *да вреднује* – да заузима став, да оцењује; пошто, рекли смо, не постоји такозвано објективно, неутрално новинарство већ само ангажовано, онда је то иманентно својство сваке информације утолико више присутно у наслову; наслов, дакле, усмерава, друштвено вреднује и просуђује и то са тачно и прецизно утврђених идеолошко-политичких (класних) позиција; када је то потребно и када се то жели, наслови играју и мобилизаторску улогу – позивају, агитују, пропагирају одређене акције, а покадшто и наређују;
- *да доприноси бољем (лепшем) графичком изгледу листа* – величином и обликом слова, цртежом, фотографијом понекад, начином прелома или стављањем на видљиво или мање видљиво место на страни, наслов привлачи пажњу и тиме естетски, дакле емоционално утиче на читаоца да до краја погледа напис (Исто).

Кад су у питању тиражни захтјеви, наслови су свакако ти који продају новине. Наслов представља рекламу за текст, а текстови се памте по добрим насловима. Читање увијек почиње од наслова што значи да наслови представљају мост између садржаја текста и читаоца. „Добар наслов привлачи читаоце и продаје новине. Многи у новинама читају само наслове, наднаслове, поднаслове, антрфилее и лид. Важно је да наслов буде експресиван и занимљив и да у краткој форми означи суштину текста“ (Удовичић 2012: 241).

Лана Худечек у свом раду *Језичне значајке новинских наслова* наглашава да је улога новинских наслова привући пажњу читаоца како бисмо га наговорили да новине купи и прочита. „Функција је новинског наслова да привуче позорност читатеља те да га сажето, занимљиво и

интелигентно упозори на главну мисао чланка који слиједи“ (Худечек 2006: 297).

Миле Недељковић у *Приручнику за полазнике новинарске школе југословенског института за новинарство – Новинарство данас* каже да је потребно више новинарских способности да би се дошло до одговарајуће насловне цјелине (насловни блок), под којом подразумејемо наднаслов, наслов и поднаслов. То су познавање суштине информације, битно нових чињеница у њој, значења које оне имају у актуелном друштвеном контексту, могућност пријема на социјалној адреси којој се упућује, инвентивност, и дар да се пише – као да је свака ријеч последња. „Насловна целина мора имати јединство и склад. При томе се узима да је наднаслов увод у наслов, наслов срж информације, а поднаслов разрада и извод наслова. У маломе насловна целина сама по себи представља вест, па је отуда пожељно да у њој буду истакнути, или бар наговештени, одговори на класичних 5W+Н питања“ (Недељковић 1983: 175).

Наил Куртић такође подвлачи да при „извлачењу“ насловног блока треба размишљати у оквирима обрнуте пирамиде, то јесте одговорити на свих шест питања из формуле 5W+Н. „Насловни блок се креира тако да најважније и најинтересантније новости иду у наслов, који је графички најистакнутији, а да подржавајуће елементе треба смјештати у наднаслов и поднаслов“ (Куртић 2009: 374).

Кутрић даље подсјећа на модел насловног блока који чине наднаслов, наслов и поднаслов. „Наднаслов нека уводи читатеље у разумијевање читавог насловног блока. Треба бити релативно кратак, састављен од једне простице реченице (једна, двије или три ријечи). Наслов се логички и семантички наслања на наднаслов и доноси кључну информацију, главну поруку о садржају текста који ће услиједити. Треба бити јасан и прецизан, овисно од врсте новина и графичког стила садржи од три до десетак ријечи. Углавном је сложен у једном реду, али неријетко и у два. Поднаслов детаљније подржава информације из наслова и наднаслова, те указује на фокус садржаја који слиједи. Може бити састављен из више реченица. Као што се види из презентираниог модела насловног блока, веома је битно да његови елементи буду у семантичком континуитету, да произлазе једни из других и да подржавају једни друге, а да у цјелини пружају елементарну информацију о садржани тексту који насловљавају, али и о самом предмету извјештавања“ (Исто: 379).

С друге стране, Душан Славковић јасно објашњава како се формира насловни блок. „У наднаслов најчешће улазе одговори на питања ко, где и када, наслов даје углавном одговор на питање шта, док се у поднаслову износи кратко објашњење, односно дају одговори на питања како и зашто, тако да поднаслов понекад садржи неколико реченица доносећи више детаља којима се разрађује наслов“ (Славковић 1981: 334).

Из ових теоретских разматрања можемо закључити да је насловни блок у ствари вијест у малом. Њега чине наднаслов, који је најкраћи и који

даје један шири контекст, општу област, то јесте уводи у догађај, наслов, који износи суштину, у што мање ријечи и што атрактивније и који је по правилу веома јасан и изузетно прецизан, и поднаслов, који је обично најдужи и који допуњује слику, детаљније образлаже битне чињенице.

Треба још нагласити да развијену насловну цјелину имају само дужи текстови. Вијест обично има само наслов, а уз њега може да стоји или наднаслов који обично означава мјесто догађаја или поднаслов у којем се да још неки податак, али никако да се цијела вијест сабије у насловну линију.

Најважнија правила приликом писања наслова

Већина теоретичара који се баве медијима и новинарством углавном је сагласна кад су у питању општа правила писања наслова, односно насловних блокова.

Данило Жлендер сматра да у добром наслову треба да буде садржано пет елемената: важност, актуелност, концизност, конкретност и привлачност, при чему привлачност не сме да буде на штету истинитости (Славковић, према: Жлендер 1969: 53). Другим ријечима, оно што је у информацији најважније треба да нађе своје мјесто и помен у наслову. „Новост информације се мора насловом актуелизирати, учинити сврсисходном за дати тренутак. Наслов мора бити језгровит, што је често условљено и расположивим простором. Конкретне се чињенице, подаци и појаве морају насловом именовати и, поред свега, наслов треба да привуче читаоца, пробуди његову пажњу и потребу за упознавањем понуђеног садржаја“ (Недељковић 1983: 175).

Куртић наглашава да наслов мора: привући пажњу читалаца, развити интерес читалаца и подстаћи их на читање, предочити читаоцима кратку, јасну и комплетну информацију о садржају текста изнад којег стоји, да наслов не смије нудити ни више, а ни мање од онога што текст доноси и као најважније да између информације у наслову и чињеница презентованих у тексту мора бити потпуни склад (Куртић 2009: 369-378).

И Славковић такође подвлачи да се информације из наслова и текста изнад којег наслов стоји морају подударати. „Приликом писања наслова треба водити рачуна и поштовати добро новинарско правило да у наслову не смемо писати ништа што се у напису не каже“ (Славковић 1981: 334).

Ђурић сликовито даје објашњење о складу наслова и текста. „Склад наслова и текста треба да је вишеструк. Ако је наслов кровна конструкција за озидану зграду, онда добар архитекта новинских страна неће модерном бетонском здању надградити барокни кров; зато се наслов одређује не само према тексту, него и према концепцији и стилу листа (...)“ (Ђурић 2003: 241).

Недељковић истиче да су приликом обликовања наслова увијек од користи и савјети искусних новинара. „У наслову треба неговати глаголе,

јер они дају живост радње; пожељни су глаголи у презенту, јер упућују на непосредност дешавања; треба избегавати знаке интерпункције; уносити скраћенице само ако су општепознате, бројке употребљавати само у случајевима велике потребе; наслов треба да буде подешен према тачно одређеном месту у листу, према броју и ширини стубаца; у насловној целини не треба понављати речи; изостављати „лоше“ и увредљиве речи; избегавати помињање расне, националне и верске припадности насловних лица, поготову што то понекад може деловати узнемирујуће; у наслове стављати поглавито уобичајне речи, јер се оне најбрже примају...“ (Недељковић 1983: 176).

Одступања од ових правила воде у сензационализам, а он је један од основних индикатора процеса таблоидизације. Уколико су наслови сензационалистичке природе и не одговарају садржају текста, њима се углавном нешто тенденциозно преобликује и „рањава“ стварност, а тиме се изневјерава и очекивање читалаца. Када говори о техникама манипулације у медијима Раденко Удовичић, између осталог, наводи и *манипулацију насловом*. „Корак даље од легитимне улоге наслова јесте избор бомбастичних порука које нису суштина у тексту, а затим оних које су измишљене или „прерађене“ и које наводе читаоца у смјеру у којем чак ни аутор није намјеравао. Иза тога слиједи чиста манипулација – наслов у искривљеном изричају или са нетачном чињеницом и закључком манипулише читаоцем перцепцијом и његовим закључком“ (Удовичић 2012: 241).

У сваком случају, кад су у питању правила за писање наслова, ту треба бити веома опрезан. Ако се пренагласи важност садржаја у безлично сивило општости или ако се она недовољно истакне у незанимљивост и бајатост, ако се актуелност занемари у преопширност, ако је наслов неконцизан и недоречен, ако је прекраћен и нејасан, неконкретан или баналан, ако је приземно конкретан, ако се претјерује или износе полуистине, ако се не нађе права мјера – све скупа може само збуњивати и одбијати читаоца, онога који зна препознати непрофесионализам.

Врсте наслова

Врсте наслова варирају како од аутора до аутора, тако и од критеријума за њихову подјелу.

Тако Славковић као критеријуме за подјелу наслова узима композиционо становиште и садржај написа и облика (жанра) изражавања на чијем се челу налази, па наслове дијели на самосталне и комбиноване. „Самостални наслов је онај који у неколико речи обавештава о садржини или теми написа и, евентуално, вреднује ту садржину или тему. Комбиновани наслов је онај који је састављен или из наднаслова, наслова и поднаслова, или из наднаслова и наслова, или из наслова и поднаслова. У сваком случају то је нераскидива целина, јер ни један од ових елемената не

може да стоји сам нити да сам за себе врши некакву функцију, наравно под условом да је наслов тако конципиран“ (Славковић 1981: 333).

Радомир Животић дијели наслове на лоше и добре наслове. У лоше наслове сврстава: неписмене наслове, двосмислене наслове, наслове са таутологијом, опште, типизирани, стереотипне наслове, бомбастичне наслове, наслове са вулгаризмима и другим увредљивим садржајима, наслове са варваризмима, наслове са скраћеницама, наслове са синтагмама, наслове са погрешном интерпункцијом и наслове са три тачке. У добре наслове убраја: капа или шапка наслове, наслове са именима познатих и/или значајних личности, контрастне наслове, метафоричке наслове, наслове са тезоом, наслове са играма ријечи, наслове са народним изрекама и пословицама, наслове са стиховима пјесама, цитатне наслове, парафразирани наслове, афективне наслове и трафаретне наслове (Животић 1993: 246-252).

Удовичић у књизи *Односи с јавностима и новинарство – Информатор с различитим циљевима* као критеријум узима становиште вјештине писања, односно форму исказа и према томе наслове дијели на: дескриптивне, експликативне, прогностичке, компаративне и симболичке (Удовичић 2007: 120).

У публикацији *Избори 2010. у БиХ – Како су медији пратили изборну кампању* аутори праве квалификацију наслова по претпостављеном утицају који они чине на читаоца и према томе оперишу са четири типа наслова:

- *Информативно–наративни* – садрже информативне елементе односно чињенице без вриједносног уклона или афективног набоја (*Завршена грејна сезона, Једногласно прихваћен Закон о личним документима*);
- *Метафорички (симболички)* – чије је значење неријетко пренесено, извађено из контекста, било да се ради о цитатима или о неким илустрованим примјерима (*Ко то тамо зијева, Десница уздрмао љевицу*);
- *Сензационалистички* – имају улогу да привуку пажњу, експлицитно и шокантно описују догађаје, па неријетко и трагедије и криминалне радње (*Убио себе на жену, Умро чекајући ђеване*);
- *Емотивни* – на суптилан начин буде емоције читалаца било да су нечије људске исповјести или саосјећања које сам новинар дијели са особама о којима извјештава (*Тешки дани старице из Приједора, Сама на ћеркином гробу*).

Ову, посљедњу наведену подјелу користили смо приликом нашег истраживања, то јесте анализе наслова у дневној штампи у БиХ, јер нам се директно наслања на тему.

Дневна штампа БиХ – наслови и таблоидизација

Осим таблоида којих је све више на медијском тржишту таблоидизација је присутна и у озбиљним штампаним издањима на нашим просторима. Медијски аналитичари упозоравају да је све више „жутих

садржаја“ у оним издањима у којима не би требало да буду. Истичу да прави проблем представља чињеница да домаћи таблоиди, односно њихов тржишни успјех озбиљно утиче на начин рада озбиљних медија. Комуниколог и професор Миролуб Радојковић истиче да су „слабости таблоида само видљивије од слабости озбиљне штампе, зато што су наслови крупнији. Због тога, тренутно је тешко одредити шта је у Србији таблоид, а шта озбиљне новине – таблоиди су делом преузели улогу озбиљних играча, а ови опет улогу таблоида“ (Радојковић 2004).

Таблоидно новинарство, тривијални садржаји и привидно информисање преовлађују, чини се, у озбиљним издањима новина медијске сфере БиХ. Треба истаћи да је таблоидизација медија у БиХ снажно обиљежена друштвено-политичким контекстом који је конфликтан и транзициони. Специфичност БиХ у смислу једног поремећеног система вриједности – политичка, економска и културна транзиција, комплексан национални састав и државно уређење, неписменост и необразованост становништва – чине је погодним тлом за таблоидизацију.

За потребе овог рада урадили смо квантитативну и квалитативну анализу садржаја дневне штампе БиХ. Мониторингом смо обухватили три дневне новине из БиХ: „Глас Српске“, „Дневни аваз“ и „Вечерњи лист“. „Глас Српске“ излази у Бањалуци и садржајима које третира намијењен је, прије свега, читаоцима из Републике Српске. „Дневни аваз“ излази у Сарајеву и намијењен је за читаоце из Федерације БиХ, док „Вечерњи лист“ излази у Мостару и намијењен је читаоцима са хрватског говорног подручја. Временско трајање мониторинга било је од 8. до 12. маја 2014. године.

Основни циљ квантитативног истраживања био нам је утврдити колико којих насловних блокова је присутно у дневној штампи БиХ, по квалификацији која је наведена у теорији – информативно-наративни, метафорички (симболички), сензационалистички, емотивни. Квалитативну анализу засновали смо на утврђивању колико насловни блокови поштују теоретска правила и, на основу тога, колика је њихова улога у процесу таблоидизације.

Квантитативном анализом (видјети Табелу бр. 1) установили смо да је у периоду од 8. до 12. маја 2014. године у „Гласу Српске“ објављено 437 насловних блокова и наслова², 328 информативно-наративних, 44 метафоричка (симболичка), 59 сензационалистичких и 6 емотивних. Иако највише има информативно-наративних насловних блокова и наслова 75,05 одсто, проценат заступљености сензационалистичких наслова од 13,50 одсто не иде у прилог потпуној „озбиљности“ овог листа, с обзиром да је „Глас“ озбиљна дневна новина. Процент метафоричких наслова од 10,06 одсто и емотивних од 1,37 одсто је подношљив, ако узмемо у обзир да су

---

² Неки новинарски жанрови не захтијевају да имају комплетан насловни блок. На примјер изнад вијести обично стоји само наслов.

овакви насловни блокови понекад пожељни, па и у озбиљној штампи, на примјер у текстовима из културе, спорта и забаве.

Глас Српске					
Врста наслова	Датум			Укупно	%
	8. и 9.5.2014. ³	10. и 11.5.2014. ⁴	12.5.2014.		
Информативно-нарративни	104	116	108	328	75,05
Метафорички (симболички)	16	13	15	44	10,06
Сензационалистички	16	22	21	59	13,50
Емотивни	3	3	0	6	1,37
Укупно наслова за три дана:				437	

Табела бр. 1 – Приказ броја и врста наслова у дневној новини „Глас Српске“ у анализираном периоду

Dnevni avaz					
Врста наслова	Датум			Укупно	%
	8.5.2014.	10.5.2014.	12.5.2014.		
Информативно-нарративни	93	105	98	296	64,91
Метафорички (симболички)	24	20	12	56	12,28
Сензационалистички	33	32	30	95	20,83
Емотивни	3	0	6	9	1,97
Укупно наслова за три дана:				456	

Табела бр. 2 – Приказ броја и врста наслова у дневној новини „Дневни аваз“ у анализираном периоду

³ Пошто је 9. мај државни празник (Дан борбе против фашизма) самим тим и нерадни дан, 8. маја је изашло издање „Гласа Српске“ за 8. и 9. мај.

⁴ „Глас Српске“ не излази недјељом. Суботом излази издање за суботу и недјељу.

Квантитативна анализа садржаја показује (видјети Табелу бр. 2) да је у анализираном периоду од 8. до 12. маја 2014. године у листу „Дневни аваз“ објављено 456 насловних блокова и наслова, 296 информативно-нарративних, 56 метафоричких (симболичких), 95 сензационалистичких и 9 емотивних. Иако и у „Дневном авазу“ преовладавају информативно-нарративни насловни блокови и наслови 64,91 одсто, овај лист је у нешто лошијем положају у односу на „Глас Српске“, јер је број идентификованих сензационалистичких наслова скоро дупло већи. Процент од 20,83 одсто не иде у прилог озбиљном извјештавању „Дневног аваса“. Као и у „Гласу Српске“ проценат метафоричких (симболичких) насловних блокова и наслова од 12,28 одсто, и емотивних од 1,97 одсто у „Дневном авазу“ је прихватљив с обзиром на постојање рубрика у којима је дозвољено па и пожељно нешто слободније (нарративно) писање (*култура, спорт, цет-сет, људи и догађаји* итд.).

Večernji list					
Врста наслова	Датум			Укупно	%
	8.5.2014.	10.5.2014.	12.5.2014.		
Информативно-нарративни	85	80	73	238	63,46
Метафорички (симболички)	8	14	6	28	7,46
Сензационалистички	44	35	30	109	29,06
Емотивни	0	0	0	0	0
Укупно наслова за три дана:				375	

Табела бр. 3 – Приказ броја и врста наслова у дневној новини „Вечерњи лист“ у анализираном периоду

У поређењу са остала два листа „Вечерњи лист“ је у најнезавиднијем положају кад је у питању број сензационалистичких наслова. Процент од 29,06 одсто је забрињавајући ако узмемо у обзир да је овај лист озбиљна дневна новина. Квантитативном анализом установили смо да је у периоду од 8. до 12. маја 2014. године у новини „Вечерњи лист“ објављено 375 насловних блокова и наслова, 238 информативно-нарративних, 28 метафоричких (симболичких), 109 сензационалистичких и занимљиво ниједан емотивни. Из анализе видимо да и у „Вечерњем листу“ преовладава највише информативних наслова 63,46 одсто. Такође, као и у два претходно анализирана листа проценат од 7,46 одсто метафоричких (симболичких) наслова је прихватљив из разлога који важе и за „Глас Српске“ и „Аваз“.

Графикон бр. 1 – Приказ врста и укупног броја наслова у анализираним дневним новинама изражен у процентима

Slika br. 1 – Odabrani primjeri senzacionalističkih naslovnih blokova i naslova u „Glasu Srpski“, „Dnevnom avazu“ i „Večernjem lisu“ u analiziranom periodu

Закључна разматрања

Таблоидизација медија је само манифестни и површински слој много дубљих друштвених процеса и законитости, прије свега и као што смо већ нагласили, економских, политичких и културолошких. Иако је таблоидизација процес који је захватио све медије, у штампи је највидљивија. Поред постојања таблоида, примјетно је да и у новинама које су познате као „озбиљна штампа“ квалитет полако одлази у заборав. Мотив је јасан – профит и опстанак на тржишту, а томе погодују и остали друштвено-политички, културни и социјални услови у којима медији дјелују.

Озбиљна штампа на разне начине настоји привући читаоце: промјеном формата новина, богатом графичком опремљеношћу, омекшавањем садржаја, избором тема, третирањем озбиљних тема на забаван начин (инфотајмент) и слично. Свакако један од основних јесу насловни блокови и наслови којим се привлачи пажња читалаца како би купили одређене новине. Иако је насловима то једна од карактеристика, свакако није и основна, а у теорији смо видјели шта све један наслов мора да задовољи да би био добар наслов.

Овакво стање посебно долази до изражаја у босанскохерцеговачкој дневној штампи.

У анализираном периоду од 8. до 12. маја 2014. године дневне новине „Глас Српске“, „Дневни аваз“ и „Вечерњи лист“ заједно су објавиле 1268 насловних блокова или самосталних наслова, а од тога 862 информативно-наративних, 128 метафоричких (симболичких), 263 сензационалистичких и 15 емотивних (видјети графикон бр. 1). Из квантитативне анализе највећи број сензационалистичких наслова пронашли смо у новини „Вечерњи лист“, затим слиједи „Дневни аваз“ и на крају „Глас Српске“, који одликује највећа „озбиљност“ у поређењу с осталим анализираним новинама.

Иако преовладавају информативни, проценат од 21 одсто сензационалистичких насловних блокова и наслова говори нам да су они у значајној мјери заступљени у дневној штампи БиХ. Треба нагласити да су анализирани насловни блокови и наслови у озбиљној штампи БиХ, гдје би углавном требало да преовладавају озбиљни, информативни, аналитички, едукативни и тек на крају забавни текстови, а самим тим и њима својствени наслови. Процент сензационалистичких насловних блокова и наслова који је евидентиран указује да се бх. штампа не може похвалити потпуном озбиљношћу.

Сензационалистички насловни блокови и наслови највише се огледају кроз карактеристику „привући пажњу“ по сваку цијену (видјети слику бр. 1). Из тога се изводи јасна формула: већа пажња – већа читаност – већи тираж – већи профит. Тако, на основу урађене анализе можемо закључити да постоји тренд таблоидизације босанскохерцеговачке дневне штампе, превасходно из економских разлога, а насловни блокови и

самостални наслови, играју важну улогу, па чак и основну, у процесу таблоидизације дневне штампе БиХ.

Ако реално погледамо, јасно је да се штампа налази можда у највећој кризи од њеног постојања, а кроз историју увијек је налазила начин како да опстане, често и таблоидизацијом. У том смислу таблоидизацију можемо посматрати као оправдану. Међутим, проблем је што медији имају прије свега друштвено-одговорну улогу, а затим забавну и комерцијалну функцију, а поготово они с предзнаком „озбиљни“. Недостатак законске регулативе, етике, професионализма и медијске културе, које са собом таблоидизација носи, свакако да се одражава на промоцију истинских вриједности које су потребне за једно демократско друштво и његово функционисање на здравим основама.

Поставља се питање како се, у једном оваквом стању, борити против таблоидизације.

Механизми којима би се могла стварати противтежа таблоидизацији јесу прије свега адекватан законски оквир и његова имплементација, затим улагање у квалитет озбиљне штампе и промоција јавног интереса, такође и професионализација новинарског кадра кроз јако универзитетско образовање као и додатно усавршавање, и на крају медијско описмењавање које би створило зрелу и одговорну јавност, која би смјестила кич и шунд тамо гдје им је мјесто.

А вриједи ли се борити? Одговор на ово питање даћемо у басни о пужу и зецу.

Сретне зец пужа и пита га саркастично: „Гдје си то ти тако пожурио“?

„Идем на хаџилук у свети Јерусалим“, важно је одговорио пуж.

„Па ти тамо никада нећеш стићи, умријећеш од старости или ко зна како на том путу“, рекао је зец.

„Можда и нећу стићи у Јерусалим, али славно је умријети на путу ка узвишеном циљу“, одговорио је пуж.

Литература:

Група аутора 2010: Група аутора, *Izbori 2010. u BiH – kako su mediji pratili izbornu kampanju*, Sarajevo: Media plan institut.

Ђурић 2003: D. Đurić, *Novinarski leksikon*, Beograd: Večernje novosti.

Животић 1993: R. Životić, *Novinarski žanrovi – štampa radio, televizija*, Beograd: Institut za novinarstvo.

Куртић 2009: N. Kurtić, *Osnovi pisanja za medije*, Sarajevo: Media plan institut.

Недељковић 1983: Група аутора, *Novinarstvo danas – priručnik za polaznike novinarske škole jugoslovenskog instituta za novinarstvo*, Beograd: Jugoslovenski institut za novinarstvo.

- Петровић 2011: П. Поповић, М. Пантић, *Бити рокенрол*, Београд: Службени гласник.
- Радојковић: 2004: М. Radojković, *Treba li da se ljutite na lava što hoće da vas pojede – Tabloidizacija medija*, Београд: Dosije NUNS.
- Славковић 1981: Д. Slavković, *Biti novinar*, Београд: Radnička štampa.
- Термиз 2003: Дž. Termiz, *Metodologija društvenih nauka*, Сарајево: TDK Šahinpašić.
- Удовичић 2007: Р. Udovičić, *Odnosi s javnostima i novinarstvo – informatori s različitim ciljevima*, Сарајево: Media plan institut.
- Удовичић 2012: Р. Udovičić, *Mediji i novinarski profesionalizam – degradacija profesionalnog novinarstva u BiH*, Сарајево, Факултет политичких наука Институт за друштвена истраживања, у: Зборник радова: Вјеродостојност медија – изазови глобализације и специфичности региона, 225-247.

GOVOR MRŽNJE KAO ZLOUPOTREBA SLOBODE GOVORA

Pravo na slobodu izražavanja jeste jedno od temeljnih ljudskih prava. Ovo pravo je složeno i obuhvata pravo na slobodu mišljenja i slobodu primanja i prenošenja informacija i ideja. Kao takvo, ono se sastoji od triju posebnih komponenti koje odgovaraju trima različitim aspektima procesa komunikacije, tj. postojanju stava, primanja i prenošenja sadržaja. O pravu na slobodu izražavanja najčešće govorimo kao o konceptu „sve-u-jednom“. U praksi pak prava govornika, slušaoca i treće strane mogu se razlikovati ili čak biti u sukobu. Govornikovo „pravo“ da izrazi diskriminatorne, demonizirajuće izjave kosi se s „pravom“ slušaoca da budu zaštićeni od diskriminacije, demonizacije, dok sve ovo treba odmjeriti u odnosu na „pravo“ i interes treće strane da se ne dopuste diskriminatorne, demonizirajuće izjave u javnosti. Ostvarivanje ovih sloboda, budući da uključuje obaveze i odgovornosti, može podlijegati takvim formalnostima, uslovima, ograničenjima ili kaznama predviđenim zakonom. Od svih mogućih razloga zaštita prava drugih od diskriminacije, demonizacije, vjerovatno je najvažnija za odnose među različitim etničkim grupama u post-konfliktnim društvima.

Danas postoje dva sistema uređivanja odnosa slobode izražavanja, slobode govora i njegovog odnosa sa govorom mržnje. Jedan je sistem, praksa, primjer Sjedinjenih Američkih Država, gdje se sloboda govora štiti tako što se zabranjuje zakonodavnoj vlasti donošenje zakona kojim se ovo demokratsko pravo uskraćuje, i drugi primjer, druga praksa evropskih država, čije zakonodavstvo govor mržnje sankcioniše.

Ustav Bosne i Hercegovine, koji su drugi napisali i koji nam je nametnut putem potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, sadrži u Aneksu IV, u dodatku, zbirku dokumenata koji se moraju poštovati i primjenjivati, pa čak i oni koje Sjedinjene Američke Države ne prihvataju, a one koji još nisu ni od koga ratifikovani, Bosna i Hercegovina je prihvatila, ratifikovala i uvela u svoju pravnu praksu.

Prije toga je prihvatila, potpisala i ratifikovala sve međunarodne dokumente kojima se reguliše govor mržnje. A to su temeljni dokumenti koje su usvojile Ujedinjene nacije i Savjet Evrope. Bosna i Hercegovina, kao i većina zemalja, prihvatila je praksu da zakonima sankcioniše govor mržnje. Ti dokumenti predviđaju određene iznimke kada se zloupotreba slobode izražavanja može organičiti zbog mogućih štetnih društvenih posljedica. Bosna i Hercegovina prva je u regionu uspostavila i dobro razvila samoregulacijsko tijelo za štampane i onlajn medije, Vijeće za štampu u Bosni i Hercegovini, sada

---

* dusan.sehovac@yahoo.com

već uveliko prepoznato u Evropi kao primjer funkcionalnog samoregulacijskog tijela u jednoj tranzicijskoj zemlji. Društvene napetosti i sukobi, krizne situacije kao što su ratovi svih vrsta, mogu ugroziti pravo na slobodu izražavanja u vrijeme kada su komunikacija i razumijevanje najpotrebniji. U takvim vanrednim okolnostima neophodno je da mediji izvještavaju javnost o pojavama kao što je kršenje ljudskih prava. Smjernice, takođe, pozivaju medije na uvažavanje profesionalnih normi, a posebno da u kriznim situacijama pružaju tačne, blagovremene i sveobuhvatne informacije, i da se pridržavaju najviših profesionalnih normi i „njegujući kulturu tolerancije i razumijevanje među različitim skupinama u društvu“. Drugim riječima, pravo na slobodu izražavanja jeste norma, dok su bilo kakva ograničenja ovog prava izuzetak. Iako mediji mogu doprinijeti dijalogu i razumijevanju, oni takođe mogu biti akteri u stvaranju društvene napetosti stvaranjem stereotipa, predrasuda i netačnim prenošenjem informacija. A, što je još gore, mediji mogu širiti „govor mržnje“ ili komentare utemeljene na rasnoj i etničkoj diskriminaciji, i tako diskriminirati, demonizirati druge, drugačije.

Uvredljive izjave izrečene od strane pojedinaca i organizacija, i oni koji ih objavljuju, ne mogu se pravdati slobodom govora. Postavlja se pitanje da li su u pravu pojedini analitičari, udruženja, institucije iz Federacije Bosne i Hercegovine. Jedna od takvih je i izjava da je „jezik mržnje“ nad Bosnom izgubio na svom koloritu. „Na bosanskoj strani, koliko se zna, radio i televizija, ali i drugi mediji, nisu dobili nikakvu zvaničnu instrukciju ili preporuku kako da se ponašaju nakon Dejtonskog sporazuma, a takve sugestije nisu dobijali ni tokom rata“ (Media plan Sarajevo 1996: 1).

Udruženje BH novinari iznosi tvrdnju da je „istraživanje provedeno krajem godine na 46.811 tekstova u printanim, elektronskim i online medijima u BiH pokazalo da je prisustvo govora mržnje smanjeno i evidentirano u nešto više od jedan posto slučajeva... Taj podatak govori da nema puno govora mržnje u medijima u BiH, a ono što je za nas važno jeste da mediji u najvećem broju slučajeva nisu bili izvori govora mržnje već samo prenosioci takvog govora od strane političara“ (Rudić 2014: 1). Zaključci okruglog stola na temu „Govor mržnje u medijima“ (Banja Luka, 3. 3. 2012), u organizaciji Udruženja novinara Republike Srpske, ukazuju da još uvijek postoji i razvija se govor mržnje u medijima. Tekstovi objavljeni u dva velika zbornika o govoru mržnje i prevenciji govora mržnje Evropskog centra za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjedonosna, sociološka i kriminološka istraživanja iz Banjaluke govore o postojanju govora mržnje u javnom prostoru (Vejnović i dr. 2012). Biljana Zurovac, izvršna direktorica Vijeća za štampu u BiH, tvrdi da „sloboda treba priručnik za rukovanje, a on podrazumijeva odgovornost i uvjete za ostvarivanje! Za nju su „Građani (u BiH) tako manipulirani, zbunjeni, bez zdravog dijaloga, neprestano se vraćajući na nacionalnu netrpeljivost, diskriminaciju, mržnju i huškanje... Na takvo, pripremljenom temelju, govor mržnje lako i opasno se vratio u sadržaje medija“ (Zurovac 2012: 1). Da svi relevantni domaći i međunarodni faktori potenciraju značaj i posljedice govora

mržnje, može se vidjeti iz nekoliko odabranih tekstova iz „Oslobođenja“ i „Dnevnog avaza“ iz 2008. godine. Međutim, malo se ili gotovo niko, pogotovo s naučnog aspekta, ne bavi istraživanjem ove problematike¹. Ovom prilikom naglašavamo u potpunosti ocjenu Borke Rudić, generalnog sekretara Udruženja BH novinari, koja je izjavila da „novinari i mediji olako prelaze preko govora mržnje drugih osoba, ne postupaju u skladu sa etičkim i profesionalnim standardima i ne ukazuju da je to govor mržnje i da je kao takav neprihvatljiv za bosanskohercegovačko društvo“. U ovom radu pokušaćemo ukazati i na tzv. „prljavi rječnik“ i njegove posljedice u multietničkom društvu u vremenu poslije ratnog konflikta, i posebno naglasiti ulogu novinara, koji moraju poštovati kodekse i preporuke kad pišu o ratnim zločinima. Veliki nedostatak u njihovom izvještavanju uočava se i u tome što se u velikoj mjeri služe stereotipima i predrasudama kojima demoniziraju druge jer su „navikli da u ratu budu propagandno sredstvo svoje strane“. Stvara se utisak da su se novinari u miru sporo počeli navikavati na izvornu ulogu medija – da informišu, edukuju i zabavljaju. U periodu nakon prestanka oružanih sukoba mnogi se mediji nisu oslobodili prljavog rječnika i nisu prihvatili ulogu koju im je nametnuo mir: da budu faktor uspostavljanja povjerenja i širenja duha tolerancije“ (Rudić 2012: 1). Monitoring i analitičari Media plana uočili su mnoštvo neprofesionalnih postupaka i manipulacija sa informacijama i javno ih iznijeli. Među njima su bile najzastupljenija tzv. negativna selekcija informacija, mijenjanje smisla vijesti, korištenje malog broja izvora informacija i pozivanje samo na državne i službene izvore, komentarisanje prije nego što se saopšti informacija, izricanje sudova bez argumenata, javno preferiranje jedne i diskreditacija drugih političkih opcija. Govor mržnje predstavlja verbalni iskaz negativnih stereotipija i predrasuda, i one su trovačke, opake, opasne i podstiču konflikte. Iznošenje i ponavljanje negativnih stereotipova i predrasuda, selektivno, neistinito i nepotpuno prikazivanje srpskog naroda, ličnosti i događaja, u javnom je prostoru verbalna agresija, koja je najčešće opravdanje i uvod u otvoreno fizičko nasilje, progone i pogrome, pojedinaca ili cijele društvene grupe.

Težište ovog rada jeste osvjetljavanje i analiza poruka koje nose diskriminaciju po osnovu nacije, i to pripisivanjem negativnih stereotipskih karakteristika čitavim kolektivitetima (narodima), pojedincima ili njihovim institucijama, događajima iz prošlosti i sadašnjosti i sl., u kojima su oni akteri, a na osnovu tekstova iz sarajevskih dnevnih novina.

Osnove antisrpske propagande formiraju se u 17. vijeku, u Austriji, onog trenutka kada je Austrija bacila oko na Bosnu i Hercegovinu. Antisrpska propaganda ponovo je aktivirana u austrijskoj štampi pred početak aneksione

---

¹ I zato imaju potpuno pravo Azinović i dr. (2012) kada tvrde da „u novije vrijeme nije provedena nijedna javno dostupna studija u kojoj se analizira govor mržnje i mjeri njegov porast“ (Azinović i dr. 2012: 35).

krize (1908) i nastavljena sve do završetka Prvog svjetskog rata, da bi bila obnovljena u njemačko-austrijskoj štampi četrdesetih godina prošlog vijeka, a u punom obliku ova antisrpska propaganda oživjela je 90-ih godina dvedesetog vijeka, kada su se pridružile i druge velike evropske i svjetske sile koje čine takozvanu međunarodnu zajednicu².

Taj period najjezgrovitije je predstavio Vuković (2000), ističući kako se „po dobro isprobanim principima totalne propagande u Nemačkoj a naročito prvo u Habzburškoj monarhiji a zatim Austriji šire gotovo ceo vek stereotipi o Srbima. Osnovne postavke antisrpske propagande smišljene su znatno ranije, zapravo od kada je Austrija bacila oko na Bosnu i Hercegovinu još u 17. veku“ (Vuković 2006: 91). U ovom poslu, kao po diktatu, aktivno učestvuju i najviši predstavnici zapadnih vlada. Njihove izjave su, nesumnjivo, uticale na upotrebu i produbljanje starih i formiranje novih stereotipa o Srbima. U toj satanizaciji počinje se od države, da bi se ubrzo prešlo na narod, njegove institucije i istaknute ličnosti iz politike, nauke i kulture. Iznosimo ovdje i nekoliko poznatih primjera. Helmut Kol (Helmut Kohl), dok je bio kancelar Njemačke, zalagao se za, misleći na Srbiju, „uništenje posljednje oaze komunizma“ u Evropi. Dok je Klaus Kinkel (Klaus Kinkel), ministar inostranih poslova Njemačke, od samog početka zagovarao kažnjavanje Srbije kada je govorio: „Srbiju treba baciti na koljena“. Za Ričarda Holbruka (Richard Holbrooke), američkog diplomatu, Srbi su „zločinački dupeglavci“. Predsjednik Sjedinjenih Američkih Država Bil Klinton (Bill Clinton) izjavljuje: Srbija je „srce evropskog mraka...“, a Loran Fabijus (Laurent Fabius), predsednik Narodne skupštine Francuske, izjavljuje: „Srbi su đubre“. Naružiti Srbe, odnosno izgovoriti koju ružnu riječ o njima, među evro-američkim zvaničnicima bila je stvar prestiža. Zato je poslije napada na Svjetski trgovinski centar 11. septembra 2001. među prvim vijestima bila vijest da su to učinili Srbi.

Zato su kreatori zapadnog javnog mnjenja ovim nevjerovatnim epitetima nastojali ako ne da prevaziđu, ono bar da ne zaostaju za svojim političarima u osudama i izmišljotinama o Srbima. Primjer je poznata fotografija „žena sa djetetom koje drži pištolj igračku“. Jedna od takvih lažnih priča čak je nagrađena Pulicerovom nagradom za novinarstvo. Fotografija čovjeka u „logoru“ iza žice (Prijedor).

Optužujući Srbe za hegemonizam, njemačka i austrijska štampa obnavljaju staru propagandnu floskulu s ciljem da se zapadno javno mnjenje lakše okrene protiv Srba. Gotovo da nema teksta u kojem se ne pominje „velikosrpski hegemonizam“, „velikosrpska ideja“, „Velika Srbija“, „hegemonistički“ ili „komunistički Beograd“, „ugnjetačka (srpska) nacija“, „srbočetnici“, „srbokomunisti“ i slično.

Kada se Srbin opisuje, na primer, on je najčešće zao, prljav, ili pak „podbuo čovek kome iz raskopčane košulje vire maljave grudi“, jer su Srbi

---

² Vidjeti više u: Bakić (1999); Selesković (1996); S. V. Vuković (2003); Živković (2003).

predstavljani kao nečisti, ušljivi i prljavi razbojnici. Srbi postaju „bitange“ koje bi „trebalo prisiliti da pokleknu“, „pljačkaški narod, koji voli da vlada“. Jugoslovenska armija sada postaje „četnička“, a Srbija je „zloslutni slučaj iredente“ i novi „kolonijalni vladar na Balkanu“. Karikaturisti crtaju Srbe kao svinje koje se valjaju, mutirane bikove, krvoločne vukove, zmije s dva jezika, strvoždere, gladne hijene. Zapad, dakle, nije imao veze s ljudima, već sa životinjama i monstrumima. Poređenja s nacistima, odnosno fašizmom, bio je obrazac čitave jedne koncepcije osobina koje su pripisivane Srbima. Srbi se još prije otpočinjanja sukoba devedesetih godina na prostorima druge Jugoslavije, u austrijskoj i njemačkoj štampi proglašavaju za fašiste. Poistovjećivanje Srba s nacistima, odnosno zlom, bio je uslov da se sva krivica pripiše njima. Srbe povezuju sa komunistima, partizanima i tvrde da je „po završetku Drugog svjetskog rata uslijedila ogromna genocidna akcija ubistava, prije svega protiv hrvatskog i slovenačkog naroda, kao i protiv njemačke i albanske manjine, i to će obilno koristiti i opisivati kao nove „genocidne akcije“ Srba u vremenu krize, ratova devedesetih godina prošlog vijeka.

Od samog početka sukoba, kako bi lakše obezbijedili osudu Srba, Vatikan stvara propagandnu krilaticu da je „Srbija neosporni agresor“, a koju kasnije preuzimaju sve članice Evropske zajednice, i naravno slovenačka, hrvatska i bosanska medijska scena. Zapadni mediji pretvorili su se u međunarodnu hordu, koja treba nekoga da linčuje, ponašajući se prema Srbima kao da su osuđeni od strane prijekog suda, bez prilike da govore ili da se brane. Sve u svemu, njemačka i austrijska propaganda zasnivala se na ranije formiranim stereotipima o Srbima u njemačkoj javnosti. Ona je sprovedena kroz mas medije, koji u skladu s tako formiranim stereotipima za sve nevolje i probleme nastale na prostoru druge Jugoslavije, optužuju Srbe i Srbiju. Austrijski i njemački mediji uveliko preuzimaju antisrpsku propagandu, prvo iz slovenačkih i hrvatskih, a nešto kasnije i iz sarajevskih muslimanskih izvora. „Tako su se hrvatski, slovenački i nemačko-austrijski mediji udružili u ostvarivanju istog cilja, odnosno ko će više prvo naružiti Srbe a zatim sahraniti Jugoslaviju. Pri tome će u isto vreme za to razbijanje Jugoslavije, optužiti Beograd“ (Vuković 2006: 85). Danas se može slobodno tvrditi, konstatovati, dokazati, jer ima dosta naučnih studija, knjiga koje dokazuju³ da su mediji imali značajnu ulogu u načinu razbijanja/raspadu druge Jugoslavije. Poznati novinar Peter Brook (Peter Broock) ide korak dalje kada kaže da su mediji u balkanskom sukobu zatajili i „postali pokret, jedna od zaraćenih strana koja se više nije prikazivala kao neutralna i nepristrasna“ (Brook 1995: 14). Stereotipi imaju dvije komponente: kognitivna i motivacioni, koje su u fokusu socijalne psihologije, s jedne strane, a ideološka i funkcionalna, u fokusu sociologije, s druge strane. U ovom radu identifikovaćemo, pratiti i analizirati ideološku i funkcionalnu stranu stereotipa. Smatramo da je tačan stav (v. Bakić 1999: 27) da

---

³ O argumentaciji za ovu tvrdnju više u Azinović i dr. (2011).

se pri analizi stereotipa moraju uzeti obje komponente, jer se ova tema jedino tako može u potpunosti sagledati i osvijetliti.

Analitičari medija analizom sadržaja i analizom diskursa dnevnih novina i sedmičnika utvrdili su i pokazali da se slika drugog, slika neprijatelja, konstruiše ukrštanjem tematskog i formalnog nivoa na „ideološko-političkoj, antropološko-kulturološkoj i etnopsihološkoj ravni“ (Glišović 2011: 293). Analitičari objašnjavaju i na koji se način stvara slika o Srbima kao lošim momcima, neprijateljima. Na tematskom nivou ona je stvarana stereotipima o Srbiji u okviru šireg balkanističkog diskursa, polarizovanog izveštavanjem, paradigmom o sukobu civilizacija, nediferenciranom upotrebom pojmova Jugoslavija i Srbija, analogijama sa nacističkom Njemačkom. Na formalnom nivou građena je verbalnim sredstvima na morfološkom, sintaksičkom i semantičkom nivou i paraverbalnim sredstvima, fotografijom, karikaturom, odnosom teksta i fotografije.

U dijelu koji slijedi polazimo od pretpostavke da se stereotipi i predrasude vezane za Srbe i njihove institucije, koje su korištene u demonizaciji Srba u zapadnoevropskim, američkim, slovenačkim i hrvatskim medijima, preuzimaju i koriste početkom rata 1992. godine i u medijima u Bosni i Hercegovini, a isti tako koriste se i u poslijeratnom vremenu, od 1996. do 2014. godine. Tu pretpostavku pokušaćemo obrazložiti i potvrditi na osnovu analize tekstova o Srbima, njihovim institucijama i događajima u kojima oni učestvuju, koristeći izdanja sarajevskih štampanih dnevnih novina, a to su „Oslobođenje“ i „Večernje novine“, iz perioda april-jun 1992. godine, i štampanih dnevnih novina iz odabranih poslijeratnih perioda, uključujući i „Dnevni avaz“. Svi tekstovi koji su analizirani, digitalizovani su i pretvoreni u pdf format, obilježeni, određeni sa naslovom, podnaslovom, danom objavljivanja i stranicom. Tekstovi su šifrirani na osnovu sadržaja, a posebno su izdvojeni pojmovi koji su upotrijebljeni. Predmet analize čine sve vrste tekstova, fotografije, karikature, analize javnog mnjenja, razne top-liste, izbori ličnosti sedmice-dana, itd.

Analizom sadržaja naslova i podnaslova u „Večernjim novinama“ (jun 1999) došli smo do podataka da je objavljeno 159 naslova, tekstova koji govore o ratu u Bosni i Hercegovini, Srbima i njihovim institucijama. Novinarima i urednicima toliko je „jasno“ da su svi Srbi i njihove vojne formacije „četnici“. U naslovima i podnaslovima najviše se, 32 puta, pominje pojam „četnik“. Pojam „četnik“ dobija atribute i druge odrednice koje ga opisuju i ilustruju određene aktivnosti, na primjer: „svireposti četnika“, „Četnici padaju s trešnje“, „Pale i svoja sela“, „Četnicima dani odbrojani“, „Neviđeni teror četnika“, „Četnici bježe od Stoca“, „Sukob oficira i vojvoda“, „panika u redovima ekstremista“, „Kako je stradao vojvoda Obren Milović“, „Četničko orgijanje“, „Ušutkali četnički brlog“, „Zarobljeno 30 četnika“, „Četnici tukli do besvijesti“, „Predalo se 80 učesnika“, „Istina o četničkim orgijama“, „četnička kola krenula nizbrdo“, „Muslimane šalju četnicima“, „izaziva pravu pometnju među četnicima“, „Zvjerstva četnika“, „Četnici štrajkuju glađu“, „Četnici u paničnom bijegu“,

„Četnici držali djecu kao taoce“, „Četnici kao zečevi“, „Četnici premjestili štab“, „Četničke prevare“, „četnici dobro upamtili“, „četnici granatama“, „Četnički zločin“. Kako bi još bolje i slikovitije odredili „agresora“ koji je očito sastavljen samo od „četnika“, pa je riječ dalje i o „bezobzirnoj agresiji“: „Agresor se potkopava i iznutra“, „Branioци grada odbili napad agresora“, „agresor u zabludi“, „agresor gubi kote“, „Agresor trpi poraze“, „Raskol u agresorskim redovima“, „Agresor trpi poraze na svim frontovima“, „ultimatum agresoru“, „pripremili agresiju na Sarajevo“, „načinu izvođenja agresije na našu zemlju“, „Branioци grada odbili napad agresora“. Agresor se imenuje, određuje jednim jakim pojmom „terorista“, kao npr.: koji ima „jako terorističko uporište“, i „Teroristi na nišanu teritorijalaca“, „razmijenjeni za uhapšene teroriste“, oni su i „Monstrumi (koji) kolju i pale“, „uhapšene teroriste“, Teritorije koje pod svojom kontrolom drže agresorske snage pune su „sabirnih centara, u stvari konc-logora“, „Gedžofašisti“ da se zna da su to fašisti sa sela, sa planina; „Pale i svoja sela“, „Zlikovci“, „Monstrumi kolju i pale“, „Veza petokolonaša i zlikovaca na brdima oko Sarajeva“, „Pale... Karadžić više nema mira ni u svojoj šumskoj prijestonici“; i on „Doktor na rubu ludila“, (a komentator-novinar Ozren Kebo obraća mu se: „E, moj konju durmitorski!“); Drugi doktor Dragan Kalinić još uvijek na listi zaposlenih jeste i „Zločinac (koji) prima platu“, a treći doktor Kornjača jeste „Zločinac Kornjača“, profesor dr. Biljana Plavšić je „obećala smrt“.

Na osnovu iznesenih primjera, prateći sadržaj i upotrijebljene pojmove, može se zaključiti da su „Večernje novine“ bile zapravo ratni bilten u službi Armije RBiH, sa ratno huškačkim jezikom.

U tekstovima koji su objavljeni u „Oslobođenju“ od 20. aprila do 26. maja 1992. godine, pojavljuje se odrednica genocid. Da bi se upotrijebio i javno iznosio ovaj termin, kao što je poznato, moraju postojati najprije stvarni događaji za koje se na osnovu prava i pravosudne prakse može koristiti. Tako se pojavljuju i objave, npr.: „Okrivljuju se za genocid nad stanovništvom Bosne i Hercegovine... Radovan Karadžić, Nikola Koljević, Biljana Plavšić, Velibor Ostojić i Vojislav Maksimović“, i to u maju mjesecu 1992. godine, dakle u prvim mjesecima ratnih sukoba.

U tim tekstovima iz sarajevskog „Oslobođenja“ koje je izlazilo tokom aprila i maja 1992. godine pronašli smo i sljedeće primjere: „Genocid nad jednim narodom, nad nekoliko gradova“, „Za djela terorizma odnosno genocida“, „Kulturni genocid primitivaca“, „Genocid nad Srbima“, „Genocid u Bratuncu“, „Radi se o pravom ekonomskom genocidu nad stanovništvom BiH“, „Klasičan genocid“, „Genocid u selima Ularice i Priside“, „Bombarduju tri muslimanska naselja - Sokolović Kolonija, Butmir i Hrasnica“, „Klasičan zločin genocida“, „Naše kulturno nasljeđe razara se u talasima kulturnog genocida“, „Karadžićeva grupa optužena za genocid - Okrivljuje se za genocid nad stanovništvom Bosne i Hercegovine“, „Genocid i nad prirodom“, „Genocid masovnih razmjera nad nesrpskim, uglavnom muslimanskim stanovništvom“. Jedan strani novinar koji je izvještavao iz Bosne i Hercegovine tokom rata,

napisao je da su ga na drugoj strani ubijedili da su svi Srbi koji su došli da ratuju u Bosni i Hercegovini, došli iz Srbije i Crne Gore, a novinari „Oslobođenja“, u tome su indirektno i učestvovali, nazivajući srpske vojne snage „paramilitarnim snagama iz Srbije“, ili su iznosili kvalifikacija, kao npr.: „prispjeli šešeljevci i arkanovci“, „profesionalni teroristi iz Srbije“, „vukovarci“, te da je na „Pale... stigla grupa dobrovoljaca iz Crne Gore i Srbije“, a da uskoro dolaze „formacije iz Srbije - arkanovci, šešeljevci, dobrovoljci...“, a sa njima dolaze, naglašavaju, „borci Srbi iz svih srpskih zemalja“, znači „stižu srpski teritorijalci iz Srbije, Crne Gore i Knina“, i naravno da su to „pljačkaške horde koje su došle iz Srbije i Crne Gore“. Predvođe ih „ekstremisti kao što su Vojislav Šešelj i Arkan... do ponovnog razvijanja fašističkog tipa?“, a dočekuju ih „ekstremisti iz SDS, na čelu sa Radovanom Karadžićem“, koga opisuju kao „Upišanka“. S njim u Predsjedništvu Republike Srpske jeste i Nikola Koljević, čiji lik opisuju riječima „politički kepec (koji je) u sebi odbacio Aristotelovu logiku“; i dodajući „sa moralnim gnjevom omanjeg biblijskog proroka...“, posmatra svijet i vodi rat. Pomenuti u to vrijeme predstavljaju članove vladajuće političke stranke, koja je, sudeći navedenim novinarskim kvalifikacijama, sastavljena od „ekstremista“, „terorista“, „šovinista“, „fašista“, „nacista“, koji učestvuju u „prljavom ratu patoloških vođa i zaludenih primitivaca“. Pored lidera, i Vojska Republike Srpske, slikovito je opisana, posebno u tekstu „Teroristi u bjekstvu, Kako su oslobođena Vraca“ (Oslobođenje, 24. 4. 1992: 2), gdje je ona sastavljena „od terorista, Četnici sa Vraca, pripadnici tzv. srpskog MUP-a, oružanih formacija SDS-a, Karadžićevih terorista, zajedno sa prispjelim šešeljevcima i arkanovcima, profesionalnih terorista iz Srbije; ta jedinica „vukovaraca“, uz podršku lokalnih snaga sa Vraca..., srpske jedinice oko Sarajeva“. Vojska RS je i „formacija SDS“, „paravojna formacija“, i nju čine „srpski teritorijalci“, „domaći ekstremisti i teroristi“. Takođe, često se ističe da su to „paljanski teritorijalci“ i da po gradu Sarajevu „pucaju sa okolnih brda“, i da su to „brđani“, „čarapani“, „ljudi bez lica i fizionomije, čarapoidi“, „teritorijalci takozvane SAO Hercegovine“, „fašistička saoromanijska falanga Radovana Karadžića“. Izdvajamo i karakteristične navode poput „Strah od urbanog i građanskog, onoga čime se sve civilizacije ponose, siju doktori i profesori koji urbano nisu nikad osjećali kao svoje“; „Lako je to kad su Srbi „brđani“, „šumski ljudi“, „neljudi, horde primitivaca“, „bijesni psi sa sarajevskih brda (koji) ispaljuju granate i ruše ostatke srednjovjekovnog grada“, „manijakalni ratnici“ „pljačkaši“, „epski junaci, „plemeniti hajduci“ koji „bježe iz svoje jazbine“. Upoređivanje Srba sa nekom od životinja naročito je karakteristično, čime se potcrtava njihova navodna monstroznost, kao npr.: „u vrijeme svirepih vukodlaka, što zakrvljenih očiju ruše i žderu sve što svojom suštinom i likom“; ili: „I kad prođe vrijeme šumskih ljudi koji su se domogli ognja i sile... a njihove rane govoriće pokoljenjima o varvarima s brda“. Svi oni učestvuju u „agresiji na BiH“, „jednoj vrsti agresije i spolja i iznutra“. Oni su i „kvislinzi“. Nije to samo „agresija na Bosnu i Hercegovinu“, to je i „nacizam koji nadire“. Republike Bosna i Hercegovina je „izložena „agresiji, terorizmu i secesiji dijelova

teritorija“, gdje Srbi koriste „nacističke recepte“, „fašisoidnost i otvoreni sile-džijski šovinizam“, „agresiji golog fašističkog tipa na BiH“, a posebno otvarajući „koncentracione logore“.

Po već ustaljenoj matrici, odrednica četnik ne prestaje biti okosnica u izvještajima sa ratnih dešavanja, pa se tako dalje navodi: „četnici silaze niz Brus“; „tvdi da je JNA dala oružje srpskim nelegitimnim grupama i četnicima“; „uhvatili četnikog vojvoda Rajka Kušića“; „da se tu iskrcala srpska duhovna elita“, kao svojevrsna prethodnica „četničkog pokolja u Bijeljini“; „srpski i crnogorski ekstremisti (četnici)“, „četnički teroristi“, „četnikim vojvodama i koljačima“; „ovi četnici i vojska su kukavice“, „ponovo ubačene četničko-terorističke grupe sa Vraca“; „JNA u sadejstvu sa ubečenim četničkim jedinicama iz Srbije“; „u dosadašnjim četničkim napadima na Livno“; „četničko-terorističke jedinice“, „Mandić i Karišik dirigovali četničkim pjevačima“. Zatim u naslovu teksta navodi se, između ostalog i sljedeće, „Husein Balić, koji je bio zatočen i bio primoran da pjeva četničke pjesme“, izjavljuje: „Moram reći da nisam primijetio kokarde, niti druga obilježja koja bi podsjećala na četničke oznake“; „...čak je i srpski general JNA „četnik(u) Kukanj(a)cu“. I Vojna bolnica u centru Sarajeva postaje „četnička“, jer u njoj ima osoblja koje je srpsko: „Načelnik Taušan kaže da ih posebno boli i da je sramotno da se Vojna bolnica naziva srpskom i četničkom, jer to ona nikada nije bila“. Iako nisu ni osumnjičeni, optuženi, niti pravosnažno presuđeni da su ratni zločinci, novinari slobodno pišu da je „General bivše JNA Ratko Mladić, koji je zbog nedjela počinjenih u Hrvatskoj, proglašen za ratnog zločinca“, a uz to on je „kninski palikuća i sjecikosa Ratko Mladić“. A građani Mostara aktivni su i „Mostarci su generala Perišića proglasili ratnim zločincem“. A novinar izvikuje da „ilidžanski ratni zločinci, Prstojević, Unković, Čeklić, Kovač“. Novoformiranu od strane srpskog naroda „Srpsku Republiku Bosnu i Hercegovinu“ nazivaju: „nepostojeće „Srpske Republike Bosne i Hercegovine“; „samozvana 'srpska republika' Bosna i Hercegovina“; „nekakvu 'Srpsku Republiku Bosnu i Hercegovinu“.

Ovdje treba istaći i to da su pomenute odrednice u dnevnoj sarajevskoj štampi korištene i prije ratnih sukoba te u samom toku rata, s tim što situacija u jeziku sarajevske štampe i u postratnom periodu nije mnogo drugačiji.

Analizom tekstova sarajevskog lista „Dnevni avaz“ iz 1998. pokazat ćemo kontinuitet korištenja prijeratne i ratne retorike, tj. eksplicitne primjere jezika mržnje.

Srbi se i danas opisuju kao *četnici*: „Rafi Gregorijan, koji se, čini nam se, nesebično stavlja na stranu *četnika i četničkih ideologa*, istovremeno *osuđuje navodne 'mudžahedine'*, koji su nestvarni u odnosu na stvarne i vječne četnike (Dnevni avaz, 5. 1. 2008: 5); „Srbi su *genocidni fašisti*, i sve njihovo je fašističko i genocidno“; „Vođstvo Republike Srpske bilo je fašističko i genocidno. Vojska RS takođe je bila fašistička i genocidna - njegova ocjena da su *'bosanski Srbi genocidni fašisti'*“ (Dnevni avaz, 17. 10. 2008: 5). Ide se čak do te mjere da Srbi nemaju pravo na svoje memorijale, kako kaže Ivana Mostarac,

jer su „Srbi genocidan narod i da nemaju prava ni na kakva spomen-obilježja“ (Dnevni avaz, 17. 3. 2008: 1). Oni se valjaju u „nacionalističko-fašističkom blatu“ (Dnevni avaz 13. 3. 2008: 3), i šire „*rasizam, snažni nacionalizam, ksenofobiju*“ (Dnevni avaz, 16. 1. 2008: 11).

Posebno se gotovo za sve istaknute srpske političke i vojne kadrove veže riječ *monstrum*, „nakon bijega *monstruma* Radovana Stankovića iz fočanskog zatvora“ (Dnevni avaz, 30. 1. 2008: 6). Radovan Karadžić ne pominje se kao sarajevski psihijatar, on je „durmitorski psihijatar“ (Dnevni avaz, 1. 3. 2008: 3) i „haški bjegunac“ (Dnevni avaz, 1. 1. 2008: 2), iako tada nije bio u Hagu, niti je iz njega mogao pobjeći. Ratko Mladić ne opisuje se kao general Vojske Republike Srpske, on je „srebrenički kasapin“ (Dnevni avaz, 1. 3. 2008: 3). Nikola Špirić jeste „dežurni komedijaš u BiH“ (Dnevni avaz, 5. 2. 2008: 2). Nastavljajući određivati Srbe i njihove predstavnike, upotrebljava se i pojam nacizam. Tako npr. Rajka Vasića prozivaju da je njegov govor „neprijemljiva retorika Dodikovog nacističkog teklića“ (Dnevni avaz, 4. 6. 2008: 3). Profesora doktora Darka Trifunovića vide kao „ušutkanog lažljivca... samozvanog eksperta za terorizam... u funkcije zaštite srpskih terorista“ (Dnevni avaz, 15. 1. 2008: 3). Mladen Ivanić jeste „prvi diverzant“ i „konvertit opasnih namjera“ (Dnevni avaz, 16. 2. 2008: 5). Branislav Dukić, predsjednik Saveza logoraša Republike Srpske, jeste „Dodikov podsekretar za smutnje, laži i obmane“ (Dnevni avaz, 5. 2. 2008: 3). Novinari sarajevskih listova u ratnom periodu gotovo sve javne ličnosti povezuju sa R. Karadžićem, i oni su „Karadžićevi“, i nastavljaju tu praksu i danas, povezujući ih samo sa M. Dodikom. Član Predsjedništva BiH Nebojša Radmanović jeste „politički barbanogenij“, koji „ima rijedak talenat da ugodnim glasom satima govori, a ništa ne kaže“ (Dnevni avaz, 5. 1. 2008: 2). Iako je političar „koji govori a ništa ne kaže“, N. Radmanović, njegov govor i „stajališta apsolutno negiraju postojanje moderno uređene BiH, s minimumom ovlasti koje jednu zajednicu karakteriziraju i čine je državom“ (Dnevni avaz, 22. 12. 2008: 3), a M. Dodik, koga više puta imenuju kao „premijer manjeg bh. entiteta“ (Dnevni avaz, 5. 1. 2008: 2), jer im stvara poteškoću da kažu kako je on premijer Republike Srpske, „stalno potkopava uspješan rad državne vlasti“ (Dnevni avaz, 30. 10. 2008: 1). Dakle, u vrijeme ratnih sukoba u BiH, u novinski izvještajima institucije Republike Srpske, njeni politički, vojni i drugi rukovodoci imenovani su i opisivani kao oni koji rade protiv Republike Bosne i Hercegovine, dok su danas tako okarakterisane institucije iz RS, koje „rade“ protiv Bosne i Hercegovine, pri čemu Republiku Srpsku navode i „kao genocidnu tvorevinu“. A korijeni pomenutim kvalifikacijama sežu i do Drugog svjetskog rata, i vezuju se za ravnogorski pokret, koji „baštini ideju stvaranje velike Srbije, etnički što homogenije“ (Dnevni avaz, 30. 1. 2008: 11), a čiji je propagator Vojislav Šešelj. Plan da „od dijela teritorije BiH stvore srpsku državu započeli su ratni zločinci Radovan Karadžić i Ratko Mladić, stvarajući paradržavne i kolaboracionističke tvorevine RS s Radovanom Karadžićem na čelu...“ (Dnevni avaz, 2. 8. 2008: 4), uz nesebičnu pomoć balkanskog kasapina Slobodana Miloševića. Taj plan,

koji nije do kraja sproveden kamom, puškom, etničkim čišćenjem i genocidom, „Dodik sada nastoji realizirati političkim sredstvima. I za sada mu sasvim solidno ide“ (Dnevni avaz, 14. 6. 2008: 3). Ništa u tim aktivnostima ne zaostaje ni „premijer Dodik, trebao bi se više brinuti o tome kako da što bolje vlada, a ne da provodi ciljeve velike Srbije“ (Dnevni avaz, 17. 1. 2008: 5). Milorad Dodik, „njen glavni protagonist“, aktivno radi na „aktiviranju velikosrpskog projekta“ (Dnevni avaz, 5. 4. 2008: 6), koji traje skoro dva vijeka i čija je glavna karakteristika teritorijalno osvajanje i čišćenje od nesrpskog stanovništva. Danas, u velikom dijelu srpskog naroda i u BiH „jeste i još tinja njegova zločinačka umotvorina, odnosno ideja, koje se veliki dio srpskog naroda, nažalost, nije uspio osloboditi“ (Dnevni avaz, 23. 7. 2008: 3). Naravno, mnogo puta naglašava se da je Republika Srpska nastala na etničkom čišćenju i trebalo bi „cementirati unutrašnje uređenje BiH... nastalo isključivo kao posljedica genocida“ (Dnevni avaz, 5. 4. 2008: 11). „RS, koja je, i političom slijepcu je jasno, vještačka tvorevina nastala ratnim djelovanjem, srpskih jedinica u BiH, ali i onih koje su došle izvan BiH i izvršile agresiju“ (Dnevni avaz, 25. 10. 2008: 3). Sve prethodno rečeno o Republici Srpskoj sublimira u ovoj izjavi Haris Silajdžić, koji zahtijeva i njeno ukidanje, nestajanje jer „temelji Republike Srpske (RS) počivaju na zločinima, genocidu, etničkom čišćenju i fašističkoj politici njenog ratnog rukovodstva. RS zbog toga treba nestati, mora biti ukinuta, čime bi se poništili rezultati genocida (Dnevni avaz, 18. 10. 2008: 2).

Od „četničke vojske“, kako je jedino imenovana Vojska Republike Srpske u ratnom i najvećem dijelu poratnog perioda, polako se prelazi na nove pojmove, pa se kaže da je to „srpska vojska“ (Dnevni avaz, 27. 7. 2008: 4) ili „vojska bosanskih Srba“ (Dnevni avaz, 25. 7. 2008: 2), da bi se na kraju odredili da je to „Vojska Republike Srpske“ (Dnevni avaz, 20. 10. 2008: 4). Nikada nije upotrijebljena odrednica muslimanska vojska, nego se gotovo uvijek koriste samo precizni nazivi, kao npr.: „Izet Karahasanović, iz Zavidovića, pomoćnik komandanta za bezbjednost 5. bataljona 328 brigade Armije RBiH“ (Dnevni avaz, 4. 4. 2008: 10).

Za izvještače dnevnih sarajevskih novina, ratni logori u Republici Srpskoj jesu koncentracioni logori, pa tako se kaže „zbog torture u koncentracionim logorima Republike Srpske za vrijeme posljednjeg rata“ (Dnevni avaz, 20. 1. 2008: 2). Isto tako, „u logoru Čelebići“ (Dnevni avaz, 23. 1. 2008: 10), gdje su zatvarani Srbi, „u logoru Heliodrom“ (Dnevni avaz, 18. 4. 2008: 10), kao i u „velikokladuškim kazamatima gdje su zatvarani i mučeni (Bošnjaci) pripadnici Petog korpusa Armije RBiH, ali i civili, neistomišljenici politike Fikreta Abdića“ (Dnevni avaz, 6. 3. 2008: 12), činjeni su ratni zločini za koje su osuđeni Hrvati i Bošnjaci za ista djela kao i Srbi, ali izvještačima ne pada na pamet da za te logore napišu da su koncentracioni.

U novinskim tekstovima koji prate početke ratnih sukoba, Radovan Karadžić proglašen je ratnim zločincem, a ista praksa nastavlja se i danas, i pored Preporuke za medijske izvještače sa sudova, da u svom izvještavanju o istragama i sudskim procesima „neće nikoga tretirati kao ratnog zločinca prije

nego je donesena sudska presuda koja to potvrđuje... te da je svaka osoba nevinna sve dok sud ne dokaže krivicu i ne donese pravosnažnu odluku..." (Preporuka za medijske izvještaje 2006: 1). Nije dovoljno da se kaže „za dolazak ratnog zločinca Radovana Karadžića“ (Dnevni avaz, 26. 7. 2008: 2), veće se on određuje kao „najtraženiji ratni zločinac“ (Dnevni avaz, 24. 7. 2008: 1); „najgorem ratnom zločincu u Evropi u posljednjih pedeset godina“ (Dnevni avaz, 27. 7. 2008: 3); „ulozi okorjelog ratnog zločinca“ (Dnevni avaz, 1. 8. 2008: 2). I ovi atributi nedovoljni su, pa se na kraju poentira kako „ime Radovana Karadžića postalo je sinonim za ratnog zločinca. Zasjeenio je čak i zločince iz doba Hitlerovog nacizma“ (Dnevni avaz, 9. 8. 2008: 2).

Izvještači sa sudova nikada neće navesti da su Rasim Delić i Enver Hadžihasanović osuđeni za ratne zločine, tj. da su osuđeni ratni zločinci. Napisaće da je „ratni komandant Armije RBiH general Rasim Delić... haški optuženik“ (Dnevni avaz, 10. 1. 2008: 7). Ali to će pokušati i ublažiti, odnosno relativizovati izjavljujući da se sudi „Rasimu Deliću, optuženom po komandnoj odgovornosti za ratne zločine koji su, navodno, počinili mudžahedini u srednjoj Bosni“ (Dnevni avaz, 16. 1. 2008: 12). Obrazlažući više puta ponavljanju tezu da se vrši „izjednačavanje zločinaca i žrtava“, novinari pišu i da se Delić nalazi u „apsurdnoj i nepravednoj situaciji, jer se nalazi na istom mjestu s naredbodavcima i inspiratorima zločina i genocida“ (Dnevni avaz, 3. 12. 2008: 8). Iako su osuđeni za ratne zločine, izvještači pišu da su Enver Hadžihasanović i Amir Kubura slobodni ljudi: „slobodni ljudi u Hag, i slobodni ljudi iz Haga“... istim letom otišao je i Kubura, ali kao slobodan čovjek, jer je on tokom trajanja sudskog postupka odležao dvije trećine izrečene kazne (Dnevni avaz, 22. 4. 2008: 10). „General Enver Hadžihasanović, kojem se u haškom tribunalu sudilo po komandnoj odgovornosti za djela ratnog zločina, od juče je slobodan čovjek“ (Dnevni avaz, 23. 4. 2008: 3), a ne pravosnažno osuđeni ratni zločinac, predstavljajući ga kao slobodnog čovjeka, kao da je u Hagu bio zarobljen, pa su ga oslobodili, iako je svima jasno da mu je suđeno i presuđeno za ratne zločine.

Izvještači će navesti da su i ovi Bošnjaci, a i svi drugi, optuženi za ratni zločin: „Veiz Bjelić i Ferid Hodžić, optuženi za ratni zločin“ (Dnevni avaz, 9. 1. 2008: 8), što je adekvatno i istinito izvještavanje, u skladu sa Preporukom, ali će od toga odustati kada izještavaju o Srbima, uvijek ratnim zločincima, i reći kao npr.: „Općina pomaže ratne zločince: Ružica Kujundžić, supruga Predraga Kujundžića, optuženog za ratne zločine“ (Dnevni avaz, 3. 5. 2008: 4), što je neadekvatno izvještavanje.

Osim toga, i u izvještavaju o sudskim predmetima gdje su Bošnjaci optuženi za ratne zločine, upotrebljava se odrednica „navodno“, kao da sadržaj optužnice nije istinit, i pritom zaboravljajući da novinar izvještač nije i istražitelj, tj. Sudija, npr.: „Rasimu Deliću, optuženom po komandnoj odgovornosti za ratne zločine koje su, navodno, počinili mudžahedini u srednjoj Bosni“ (Dnevni avaz, 16. 1. 2008: 12); „da se bavi procesuiranjem počinilaca navodnih zločina nad srpskim žrtvama, ... za navodne zločine nad Srbima“ (Dnevni avaz, 12. 1. 2008: 3); „navodni ratni zločin počinjen na Brčanskoj Malti

1992. godine..." (Dnevni avaz, 14. 1. 2008: 4); „Za odbranu nevinog Jurišića učinjeno je malo..." (Dnevni avaz, 15. 1. 2008: 9).

Jedan od rijetkih primjera gdje se pravilno upotrebljavaju pomenute odrednice i kad se pominju Srbi, mada se i tada traži izuzetak, jeste izvještaj gdje se za Biljanu Plavšić kaže da „osuđenica za ratne zločine treba do posljednjeg dana odležati u zatvoru svoju kaznu“ (Dnevni avaz, 14. 3. 2008: 9), iako je praksa suda da svi osuđenici budu oslobođeni služenja kazne poslije odslužene dvije trećine presuđenog perioda. Iako danas jeste pravosnažno osuđeni ratni zločinac, novinari još 2008. godine upotrebljavaju taj termin za Momčila Krajšnika, i to za vrijeme 1996. godine, kada je bio srpski član Predsjedništva BiH, iako tada nije bilo ni optužnice: „srpski član Predsjedništva BiH, ratni zločinac Momčilo Krajišnik“ (Dnevni avaz, 28. 6. 2008: 3).

Sloboda govora jeste jedno od osnovnih ljudskih prava. Štampa ima poseban status u uživanju sloboda garantovanih Članom 10 Evropske konvencije o ljudskim pravima, a isto tako i odgovornost da se to pravo ne zloupotrijebi i pretvori u govor mržnje.

Da zaključimo. Analiza tekstova iz sarajevskih ratnih i poslijeratnih dnevnih listova pokazuje da govor mržnje živi i danas u jeziku sarajevske štampe. Većina uvredljivih izjava od strane pojedinaca i organizacija, i onih koji ih prenose, ne može se pravdati slobodom govora. Novinari, izvještači u analiziranim ratnim i poratnim dnevnim novinama gotovo uopšte ne poštuju svoje kodekse ni preporuke, kad je riječ o izvještavanju o istragama i sudskim procesima, niti se mijenja praksa kada je u pitanju upotreba prejudiciranih ili uvredljivih aluzija, stereotipa, i isticanja najrazličitijih predrasuda za jednu etničku grupu.

Izvori

Dnevni avaz – *Dnevni avaz*, dnevne novine iz Sarajeva.

Oslobođenje – *Oslobođenje*, dnevne novine iz Sarajeva.

Večernje novine – *Večernje novine*, dnevne novine iz Sarajeva.

Literatura

Azinović i dr. 2011: V. Azinović, K. Bassuner, B. Weber, *Procjena potencijala za obnovu etničkog nasilja u Bosni i Hercegovini: Analiza sigurnosnih rizika*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka, Atlantska inicijativa.

Bakić 1999: J. Bakić, „Stereotipi o Srbima i razbijanje Jugoslavije“, Beograd: Nova srpska politička misao, vol. 6, br. 1-2, 27-55.

Brook 1995: P. Brook, „Huškačko novinarstvo“, u: *Srbija mora umrijeti*, Beograd: Filip Višnjić, 18-72.

Glišović 2011: Lj. Glišović, *Srbija u ogledalu nemačke štampe 1987-2006*, Beograd: Službeni glasnik.

- Glišović 2011: Lj. Glišović, „Jezik, mediji i politika - tretman Srbije u njemačkoj štampi pre promjene vlasti u Srbiji oktobra 2000. godine“, Beograd: *Časopis za upravljanje komuniciranjem*, 6 (19), 87-118.
- Kodeks za štampu BIH: *Kodeks za štampu BiH*, 1999, 2005, 2006, <<http://www.vzs.ba/index.php?>>, 2. 5. 2012.
- Preporuke za medijske izvještače sa sudova u izvještavanju o istragama i sudskim procesima 2006: *Preporuke za medijske izvještače sa sudova u izvještavanju o istragama i sudskim procesima*, <<http://www.vzs.ba/index.php?>>, 3. 3. 2013.
- Rudić 2012: B. Rudić, *Govor mržnje mora biti sankcionisan*, <<http://www.tacsonet.>> 10. 12. 2012.
- Selesković 1996: M. T. Selesković, „Srbija u nemačkom javnom mnjenju od 1914. do 1918“, u: *U bh. medijima nema puno govora mržnje*, Nezavisni kalesijski portal, <<http://www.nkp.ba>>, 2. 5. 2014.
- Vejnović i dr. 2012: D. Vejnović, V. Lalić, N. Grbić-Pavlović, G. Pavlović, T. Panorac, *Politička kultura i govor mržnje u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka: Grafopapir.
- Vejnović i dr. 2014: D. Vejnović, V. Lalić, B. Kovačević, D. Nadarević i dr., „Kako prevazići govor mržnje...?“, *Zbornik radova*, Banja Luka: Grafopapir.
- Vuković 2000: S. V. Vuković, „Sjedinjene Američke Države i razbijanje Jugoslavije“, Beograd: *Sociološki pregled*, vol.34, br. 3-4, 85-98.
- Vuković 2004: S. V. Vuković, „Uloga Vatikana u razbijanju Jugoslavije“, Beograd: *Sociološki pregled*, vol. 38, br. 3, 423-443.
- Vuković 2006: S. V. Vuković, „Stereotipi o Srbima i razbijanje Jugoslavije“, u: Č. Očić (red.), *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, Novi Sada: Matica srpska, (120), 75-112.
- Zurovac 2012: B. Zurovac, „Bez odgovornosti sloboda postaje anarhija“, <<http://www.balkans.aljazeera.net>>, 11. 12. 2012.
- Živković 2003: N. Živković, *Kako nas drugi vide - slika Srbije u nemačkim medijima 1990-2000*, Novi Sad-Beograd-Zemun: Prometej.

УЛОГА МЕДИЈСКИХ САДРЖАЈА У ОГРАНИЧАВАЊУ СЛОБОДЕ РЕЦИПИЈЕНАТА – ДЕЛОВАЊЕМ НА ЊИХОВУ СКЛОНОСТ КА ОПОНАШАЊУ

Увод

Готово да нема сегмента савременог друштва на чије обликовање не утичу масовни медији. Маршал Меклуан чак тврди да је сама порука медиј, а да је читава историја друштва, заправо историја медија. Јавна сфера и целокупно друштво су више него икада прожети разнородним медијским садржајима, како онима који су намењени одређеним категоријама реципијената, тако и онима чија је циљна група друштво као глобално село.

Процес свеprisутности медија у животима људи и медијског утицаја на обликовање друштвене збиље значајно је убрзан развојем науке и новим комуникационим технологијама које су постале лако доступне свим слојевима становништва. Како се процењује, све брже смењивање новијих генерација ових средстава учиниће да 2050. године у употреби остане само 5% комуникационе технологије коју данас користимо, а да ће осталих 95% чинити техничка достигнућа чији карактер са ове временске дистанце тешко можемо замислити.

Приликом овог истраживања пошли смо од претпоставке да, примајући свакодневно обиље медијских садржаја, њихови конзументи прихватају и различите идеје и узоре које су, свесно или несвесно, склони да опонашају. Истражујући границе до којих се може сматрати доминантном, уједно смо настојали да дођемо до сазнања које су врсте медијских садржаја гледаоци, слушаоци и читаоци најчешће склони да опонашају и на који начин одређене узрасне и социјалне категорије реципијената у стварном животу имитирају садржаје који се пласирају путем медија.

Случај ирачког новинара

Пример којим бисмо најсликовитије могли илустровати утицај медија на друштво у смислу деловања на склоност масовне публике да

---

* dragjakov@gmaila.com

опонаша личности и ситуације виђене у медијима, јесте инцидент који се догодио 14. децембра 2008. године на конференцији за новинаре у Багдаду.

Тада је један ирачки новинар ципелама гађао америчког председника Џорџа Буша, што је у свим светским медијима добило прворазредни публицитет. Ускоро је уследило опонашање овог новинара широм света, па је тако само неколико дана касније на Техеранском универзитету, у знак подршке новинару, одржано такмичење у гађању Бушовог портрета ципелом.

У граду Сент-Луу, у Француској, просветни радници су организовали демонстрације и, по угледу на догађај у Багдаду, ципелама гађали полицајце, док је у Кембриџу 2. фебруара следеће године ципелама гађан кинески премијер Вен Ђиабао. Затим су, кроз два дана, на Стокхолмском универзитету шведски студенти ципелама гађали израелског амбасадора Бенија Дагана.

У Литванији су чланови организације Покрет за развој града 21. фебруара организовали протест, а учесници су том приликом ципелама гађали зграду парламента. Ирански председник Махмуд Ахмадинеџад гађан је ципелом 7. марта у Израелу, док су италијански студенти 29. марта ципеле бацали на зграду у којој је одржан састанак министара рада, чланова групе земаља „Г 8“. У априлу је, на конференцији за новинаре, један је новинар патиком гађао министра унутрашњих послова Индије, јер је био незадовољан одговором на своје питање.

На сличан начин поступали су потом и незадовољници у разним деловима света. Организација *Удружење турске омладине* понудила је чак милион долара особи која се усуди да ципелама гађа председника Египта, министра спољних послова Израела, саудијског краља и министра одбране Израела.

У Москви је партија „Наши“ 1. априла организовала надметање у гађању ципелама портрета председника Грузије и Украјине, као и бившег америчког председника и премијера Естоније. Слично такмичење приредио је и лист *Индипендент* на њујоршком Менхетну. Тада су грађани који су били незадовољни његовом Бушовом политиком, имали прилику да се опробају у гађању ципелом његовог портрета.

У Орегону је 6. маја отворен скуп на коме је сваки посетилац могао да гађа ципелом Бушову фотографију, што су организатори наплаћивали једним доларом.

У подстицање опонашања ирачког новинара укључили су се крајем 2008. године креатори видео игара, па се у то време на интернету појавила игра у којој је сваки учесник могао да гађа председника Буша ципелом, наравно виртуелно. У међувремену је у домовини новинара који је свим овим незадовољницима дао инспирацију на исказивање револта, постављен споменик у облику ципеле, а турска фабрика *Бајден шуз* започела ке производњу *Бушових ципела*.

Трагични примери опонашања

Два трагична случаја опонашања медијских садржаја догодила су се када је на телевизијама широм света и путем интернета приказан снимак погубљења ирачког председника Садама Хусеина¹. Да је приказивање био непромишљен и погрешан потез, потврђује чињеница да се двоје деце обесило после гледања снимка. Једна од њих је 15-годишња девојчица из Индије. Према изјави њеног оца, девојчица је говорила да су „обесили родољуба”, али је нико није схватио озбиљно када је рекла да жели да осети бол коју је Садам осетио у тренутку погубљења. Девојчица је, према том исказу, била крајње депресивна пошто је видела погубљење. Гледала је снимак неколико пута на интернету и два дана није јела у знак протеста због Садамовог смакнућа.²

Други случај самоубиства вешањем односи се на десетогодишњег дечака из околине Хјустона у САД-у, који је, према сведочењу његових родитеља, после гледања снимка обешеног Садама Хусеина, показивао веома сличне симптоме као и девојчица у Индији.

Ови и други слични случајеви упозоравају на потребу да медији убудуће буду знатно опрезнији приликом извештавања о личним и колективним несрећама. Имајући у виду да је, са становишта доброг дела деце и младих, веома танка граница која преступнике дели од суперхероја, с посебном пажњом треба приступати управо у њиховом представљању у јавности. Уколико та граница буде пређена, моћи ћемо да говоримо о порасту криминала у друштву под утицајем медија.

Иначе, споменути случајеви нису једини примери којима се може потврдити да су сцене виђене у медијима чести узорци за опонашање. Деца су, много више него одрасли, склона да опонашају личности, догађаје и ситуације из свог окружења, а посебно оне које су видели у медијима и при том их доживели на свој начин.

Несвакидашњи случај догодио се почетком новембра 2010. године, када је један шеснаестогодишњи дечак из Иркутска у Сибиру стигао у Москву, сакивен у отвореном делу стајног трапа на авиону³. Летео је на висини од 10.000 метара, на температури од минус 50 степени и остао жив, али су хирурзи морали да му ампутирају смрзнуте прсте. Телевизијска репортажа о овом случају брзо је обишла свет, а многи новинари су младог авантуристу називали *супер херојем*.

---

¹ Садам Хусеин Абд ал-Мазид ал-Тикрити био је председник Ирака од 1979. до збацивања с власти и хапшења након инвазије Ирака 2003. од стране америчких трупа. Дана 5. новембра 2006. осуђен је на смрт вешањем, а егзекуција је извршена 30. децембра 2006. године у 6 часова ујутру.

² www.alertnet.org/thenews/newsdesk/L18907690.htm

³ <http://www.dni.ru/news/incidents/2007/9/24/117704.html> (24.09. 2007)

Такав епитет је свакако допринео да он ускоро добије следбенике међу децом. После месец дана један дечак из Азербајџана је покушао да понови ово *херојство*, попевши се кришом у шупљину на крилу авиона. Нажалост, пао је убрзо по полетању авиона са аеродрома *Домодедово* у Москви и том приликом изгубио живот. На сличан начин страдало је још десетак малишана у различитим деловима света, а истрага је показала да су се о покушају свог узора, дечака из Сибира, претходно информисали путем инетрнета.

Пракса говори да шумске пожаре не изазива само човекова непажња, него и особе жељне публициитета. Оне често опонашају претходне пиромане, о којима се исцрпно говорило и писало у медијима. Низ пожара у Италији, односно на Сицилији, у Пуљи, Кампањи и Калабрији показао је да су, осим одраслих починилаца, за катастрофе криви и тинејџери који су под утицајем медија почели да подмећу пожаре. Већина је изјавила како су желели да икусе какав је осећај запалити шуму, јер су то учинили многи којима су медији потом посветили велику пажњу.

У Москви је од краја марта до 23. априла 2008. године запаљено 130 аутомобила. Истрага је показала да су у 53 случаја пожар подметнули тинејџери, алкохоличари и психички лабилне особе. На оптуженичкој клупи нашли су се родитељи тринаест малолетника узраста од 7 до 13 година. Закључак истражних органа био је да су тинејџери на празнике подметали пожаре под утицајем медија⁴.

Полиција је у југозападном делу Москве ухватила четворицу ученика 8. разреда основне школе који су покушавали да запале аутомобил марке *Волга*. Након вишемесечне истраге дошли су до закључка да су тинејџери постали жртве хистерије која је настала „захваљујући“ медијима, који су паралелно са полицијом организовали потрагу за манијаком – пироманом, несвесно га претварајући у неку врсту хероја⁵. Након Москве, пожари су подметани и у Пермској области, где је уништено шест аутомобила.

Филмске сцене као модели за опонашање

Чест извор идеја за опонашање су филмови и други забавни програми. Деца су посебно склона да опонашју своје јунаке из филмова и серијала, о чему говоре бројни примери.

Даглас Келнер у књизи *Медијска култура* наводи пример негативног утицаја цртаног филма *Бивис и Батхед* на децу. Аутор пише:

---

⁴ www.rg.ru/2008/06/24/podzhog.html

⁵ <http://news.mail.ru/incident/1802949>

„*Бивис и Батхед* брзо је постао култни цртани филм, омиљен међу децом, али је истовремено постао и мета веома оштре критике, када су неки млади гледаоци, имитирајући типично понашање Бивиса и Батхеда, почели да спаљују куће, муче и убијају животиње“ (Даглас 2004: 243).

Вођен сценама из овог анимираног филма, израелски седмогодишњак сломио је кичму када је искочио кроз прозор, узвикнувши: „Видите како лети Супермен“. У Украјини су 6. фебруара 2007. године деца добила идеју из емисије „Ералаш“, па су позвали директора школе, упозоривши га да је школа минирана. Ученици су признали да су током викенда погледали споменуто деју емисију и добили идеју како да се поиграју са руководством школе.⁶

Починиоци масакра тинејџера у колумбијској средњој школи су очевице и преживеле сведоке подсетили на филм *Матрикс* у коме глумац одевен у мантил пуца на људе у предворју, пуном полиције. Очевици су тврдили да је нападач извукао пиштољ испод црног мантила и започео масакр. Он је касније признао да је опонашао глумца Бреда Пита, који тумачи главни лик у филму.

О утицају филма у опонашању филмских или ТВ јунака, односно њихових радњи, пише Љубомир Маширевић у књизи *Филм и насиље*. Аутор тврди:

„У случају када филмови не би постојали, број злочина се не би смањио. Оно што би се десило, јесте да би онај мањи број злочина инспириран филмом био подстакнут нечим другим“ (Маширевић 2008: 19).

Међутим, он наводи да је сцена руског рулета из филма *Ловац на јелене* изазвала 31 инцидент због опонашања појединих сцена у филму и то у раздобљу између 1978. и 1982. године. Стога не можемо говорити да је број злочина инспирираних филмом мали.

У Америци, тачније на Аљасци, Мишел Лејна је организовала убиство

сопственог вереника Кента Лепинка, према сценарију једног свог филма. Била је одушевљена главном јунакињом и желела је да личи на њу. Наговорила је свог љубавника Џона Карлина да убије њеног вереника, како би добили новац од осигурања. Мишел и Џон су осуђени на по 99 година затвора.⁷

Филм *Амели* подстакао је британског студента на седмомесечно путовање по Африци, Аустралији и Југоисточној Азији у друштву статуе патуљка. Симо Рандлес је, као и јунакиња филма, украо патуљка из баште својих комшија, а после путовања га је вратио власницима, поклонивши им и 48 фотографија из различитих делова света.⁸

У Кини је полиција затворила четворицу бескућника који су се наоружали пиштољима-играчкама и киднаповали бизнисмена из Шангаја.

---

⁶ <http://news.mail.ru/society/1251619>

⁷ <http://www.transworldnews.com/NewsStory.aspx?id=42122&cat=0>

⁸ www.lenta.ru/news/2008/08/12/gnome/

Од његове породице тражили су откуп, а читаву схему су преузели из једног телевизијског шоу програма. Пратили су потенцијалне жртве које су возиле скупе аутомобиле, затим су су једног киднаповали и тражили 850.000 долара. Чим се вратио кући, бизнисмен је поднео тужбу и полиција је ухапсила отмицаре.⁹

Насиље узроковано медијским садржајима

Схватања о утицају средстава информисања на стопу деликвенције у друштву су прилично подељена. Преовлађују она која говоре о постојању бројних негативних утицаја ефеката медијских садржаја на криминалитет, мада ова теза наилази и на оспоравања од оних који сматрају да насиље у медијским сценама утиче на редукцију агресивних нагона код гледалаца – хипотеза о катарзи¹⁰. Ово схватање се поткрепљује ставовима Аристотела, Фројда и Лоренца. Према заговорницима оваквог приступа, у емисијама у којима доминира насиље, медији играју друштвену функцију ослобађања младих од латентних склоности агесији, ублажавајући њихове мотиве за акцију. Неки социолози наводе да медији нису индикатори и инспиратори криминалне оријентације, нити се могу сматрати узрочницима насиља и криминалног понашања, већ више агенсом додатног утицаја на ефектуирање криминалне мотивације и додају да је улога медија у превенцији криминалитета изузетно велика.

Објективно информисање јавности о појавама деликвенције у средствима јавног информисања битно утиче на позитивне представе, формирање ставова јавног мњења, и самим тимна ефекте друштвене реакције у области сузбијања криминалитета. Медијски криминалитет је врста деликвенције и типологија криминалних појава условљена подстицајима масовних медија на накриминалитет.

Сматра се да се најважнији фактори криминалних подстицаја, који долазе посредством медија, огледају у:

а) беспоштедној борби медија за освајање што већег броја гледалаца;

---

⁹ <http://news.mail.ru/incident/2344312>

¹⁰ Катарза (грч. *καθάρσις* - прочишћење) је ритуално очишћење од неке нечистоће. Платон говори о смрти као о катарзи (одвајању) душе од тела. За Аристотела катарза је естетичко очишћење душе онога који проматра неко уметничко дело. У психологији, катарза је сложени процес којим се потиснуте идеје доводе у свест а затим абреагују поновним преживљавањем или вербализацијом. Тиме се смањује тензија изазвана потиснутим патогеним искуствима и непријатним емоцијама повезаним са њима. Такође, може значити било који облик абреакције без обзира на њено психотерапијско значење. На овој претпоставци заснива се катартички метод.

б) комерцијализацији насиља и других видова криминалитета, као високо котиране робе на тржишту;

ц) учесталости и броју конфликта који лако проналазе пут до гледалаца.

Негативан утицај масовних медија на малолетнике присутан је на више начина:

а) малолетници прихватају вредности које им се нуде путем медија и падају под њихов утицај;

б) опонашају девијантне групе или појединце идентификујући се са њима;

ц) већ формиране криминалце медији инспиришу на избор средстава и метода за извршење деликата (уче се криминалне технике);

д) подстицање насиља и агресивности код малолетника и деце.

Немачки криминолог Шнајдер сматра да је медијски криминалитет искључиво насилнички, а да се насиље у медијима често улепшава и естетски приказује. Већина теоретичара слаже се са становиштем да су проблеми које виђамо на ТВ екрану и у стварном животу повезани. Насиље у ТВ емисијама изазива насиље у животу, као што пушење и алкохол на екранима подстичу пораст броја конзумента алкохола и цигарета у стварности.

Бројна истраживања доказала су везу између агресивног понашања и депресије код деце и адолесцената (Hops, Lewinsohn, Andrews, Roberts: 1990; McConaughy & Skiba: 1993; Rhode, Lewinsohn, Seeley: 1991). Данашњи начин живота поставља све веће захтеве које појединци често доживљавају као стресне, у мањој или већој мери. Адаптабилни потенцијали појединаца се разликују, па особе које нису у могућности да овакве ситуације преброде на најбољи начин, излажу себе ризику да оболе од неких психичких поремећаја. Свакодневица носи обиље стресних ситуација, што је карактеристика земаља у транзицији – од чак животно угрожавајућих у протеклој деценији, па до актуелних егзистенцијалних проблема.

Резултати овог процеса су социјално удаљавање, криза породичних и пријатељских односа, емоционална отуђеност и немогућност да се човек самостално носи са сопственим проблемима. Прогнозе Светске здравствене организације¹¹ говоре да ће депресија, после коронарних болести, бити по учесталости други здравствени поремећај у свету до краја ове деценије.

---

¹¹ Светска здравствена организација (СЗО) је посебна организација Уједињених нација која делује као координирајуће тело међународног јавног здравства. Седиште јој је у Женеви, у Швајцарској. СЗО су основале Уједињене нације 7. априла 1948. године.

Деца и опонашање медијских лица

С обзиром да се медији развијају веома брзо, деца се већ од најмлађег узраста налазе под њиховим утицајем и он временом постаје све већи не само у кући, већ и у широј социјалној средини: у превозним средствима, на улици, у школи... Мобилни телефони су постали мулти-медијални уређаји, доступни свим генерацијама. Служе за телефонирање, али и за праћење радио и телевизијског програма, претраживање садржаја које нуди интернет, комуницирање СМС порукама.

Како су медији значајан чинилац у креирању мишљења сваког појединца, они нису без утицаја ни на формирање система вредности и ставова, нарочито код деце. Она су свакодневно, у већој или мањој мери, изложена утицају медија. Све мање деце своје слободно време проводи онако како су то чиниле генерације пре њих – на отвореном простору, у игри са другом децом. Такав начин одрастања све више је потиснут везаношћу за интернет, односно за тзв. виртуелни свет и телевизијске програме, чији садржаји често нису прилагођени дечјем узрасту.

Најмлађима се нуди мноштво садржаја сумњивог квалитета, па и *риалити програми* чији актери постају образац за понашање и малишана. Поруке и слике које се пласирају путем медија остају дубоко у дечјој меморији, због чега се неретко уочавају случајеви опонашања виђеног на ТВ екрану. Деца при том немају потпуну свест о значају и могућим последицама свог опонашања. Најчешће су то сцене из филмова и серија који се емитују у терминима када су деца обично крај ТВ екрана и у којима су главне личности особе ванприродних способности. Пошто не схватају могуће последице имитирања глумаца или анимираних ликова, деца се у покушајима да их опонашају често повређују – сама или од стране својих вршњака.

Подстицању насиља значајно доприносе и стрипови и видео игре. Под њиховим утицајем је јапанац Томохиро Като усмртио седморо и ранио једанаесторо људи у Токију. Он је на интернету детаљно описао план свог напада:

„Залетећу се аутомобилом у гомилу људи, а када више не будем могао да користим аутомобил, имаћу нож. Видимо се ускоро.“

Сви његови познаници били су у шоку због злочина, јер је остављао утисак *нормалне особе*¹². Иначе, напад се догодио на седму годишњицу злочина који је Мамору Такума (37-годишњи домар) починио у основној школи у префектури Осака, када је ножем убио осморо деце, а петнаесторо ранио.

Они медијски садржаји чији је превасходни циљ шокирање гледалаца млађег узраста, односно изазивање осећања страха или страхопоштовања, све више потискују програме васпитно-образовног карактера,

---

¹² <http://www.timesonline.co.uk/tol/news/world/asia/article4094961.ece>

у којима учествују сама деца и надмећу се својим знањем. Такође су готово ишчезли садржаји у којима деца креирају програм и бирају теме које су примерене њиховом узрасту и интересовањима.

Истраживања показују да све мање деце проводи време читајући књиге, а уместо обавезне школске лектире најчешће читају скраћене садржаје до којих се може доћи на интернету. Једна од последица свеприсутности медија у личним животима људи је и доспевање деце у фокус интересовања јавности, па их тако читаоци штампе виђају на насловним странама, гледаоци телевизије у ударним информативним емисијама, често и онда када су жртве насиља или су починиоци кривичних дела. Извештачи наглашавају негативне аспекте дечјег понашања, породичну ситуацију, здравствено стање, а неретко се могу чути и нестручне процене њиховог карактера. Све то може да нашкоди даљем развоју дететове личности, поготово уколико бивају откривени њихови идентитети кроз објављивање имена, презимена и фотографија, односно пуног имена и презимена њихових родитеља и ближе родбине.

У медијима се појављују људи који не промовишу културу језика, говора и правилне акцентације. У многим програмима, поготово у онима забавног карактера, у стандардни језик се уносе нестандартни нагласци, жаргонизми¹³, вулгаризми¹⁴ и други елементи које су деца склони да прихвате, поистовећујући се са личностима које, често уз приземан хумор, имају амбицију да забаве широки аудиторијум.

Осим тога, и деца и одрасли су склони да опонашају особе које у медијима користе стране речи и онда када за одређене термине постоји адекватан назив у српском језику. На тај начин медији не само да не доприносе богаћењу српског речничког фонда, него ни језичкој култури, па ни култури комуникарања.

Посебну пажњу треба обратити на децу предшколског узраста, која пролазе кроз врло специфичан и буран период свог развоја. У овом узрасту дете тек почиње да открива узрочно-последичне везе и свет не доживљава на реалан, већ на врло субјективан начин. Према тумачењима психолога, све информације које дете у том узрасту прима, оно их и емотивно

---

¹³ У свакој култури постоји стандардизован језик који подлеже нормама и користи се у књижевности, науци и другим сферама живота. Међутим, процесом другогодишњег заједничког живота појединих друштвених група настаје и жаргон. Жаргонизме најчешће креирају и употребљавају млади јер желе да створе своју културу и, бар говором, издвоје се и заштите од свита одраслих.

¹⁴ Вулгаризми нису обавезан део разговорног стила, али се у њему најчешће јављају. Занимљиво је да нема много истраживања на ову тему употребе језика током комуникације. Вулгаризми припадају групи емотивног и експресивног говора. Осим разговорног стила, они се јављају и у књижевним и уметничким текстовима, са сврхом стилизације и говорне карактеризације и обликовања ликова.

обрађује, уз веома изражену склоност ка опонашању много тога виђеног у медијима.

Уколико дете имитира позитивне садржаје како из породичног живота, тако и оне које му нуде медији, то ће јачати љубав и позитивне емоције у њему. Уколико пак имитира насиље које му нуде медији, дете ће бити стално напето и насилно и свет ће доживљавати као непријатељску и претећу средину против које се треба борити. Велика је вероватноћа да ће ту борбу започети опонашањем улоге свог омиљеног јунака из цртаног филма, серије или видео игре.

У неким деловима Европе, попут Велике Британије и скандинавских земаља, родитељи су се успротивили приказивању серијала цртаних филмова „Прасе Пепа“, јер сматрају да главни лик има негативне особине које деца опонашају. Управо због својих несташлука који су од стране родитеља окарактерисани као „опасни по децу“, Пепа је постао омиљени цртани јунак код деце млађег узраста.

Многи родитељи су се жалили како су њихова деца почела да копирају несташно понашање прасета Пепе и његовог млађег брата Џорџа. У својим жалбама наводили су да су забранили својој деци гледање овог цртаног филма, јер нису могли друкчије да промене лоше понашање код малишана.

Родитељи кажу да су њихова деца, након гледања цртића, почела да одбијају одређене намирнице које су до тада нормално јела, уз коментаре попут: „нећу“, „бљак“, „не волим то“... Са друге стране, тражили су да једу неке производе који нису намењени људској исхрани, а које конзумирају јунаци цртаног филма.

Шта учинити?

Стручњаци, међу којима и психолог Арик Сигман¹⁵, кажу да би родитељи требало да схвате да ће оно што деца гледају заиста утицати на њихово понашање. Према његовим речима, наивно је мислити да поруке које деца добијају преко цртаних филмова и осталих садржаја којима су изложени, неће имати утицај на њихово понашање.

„Прасе Пепа није изузетак, а ово правило се односи и на све остале програме: цртане и игране филмове, забавне и друге емисије. Преко 80 посто развоја мозга дешава се између рођења и треће године живота, па ако деца проводе много времена гледајући телевизију, копираће облике понашања које виде на њој. Деца у одређеном узрасту не разликују стварност и фикцију или глуму и тешко им је објаснити објаснити да се

---

¹⁵ Др Арик Сигман је интелектуалац широког образовања: психолог и биолог, научник, писац, светски путник заинтересован за „антропологију улице”. О утицају телевизије и алкохола на развој деце и младих написао је веома запажене књиге. Извештавао је за Европски парламент о проблемима младих. Радо је виђен гост британских медија, а предаје и родитељима у школама.

прасе само претвара или глуми да је неваљало. Дете то неће разумети”, каже др Сигман.

Зато медији морају посветити посебну пажњу начину на који пласирају садржаје намењене деци и који су на било који начин у вези са њима. Приликом креирања сатнице ТВ програма, морало би се повести рачуна о томе да медијски садржаји који представљају потенцијалну опасност за развој дечје личности, а имајући у виду склоност најмлађих да опонашају ситуације, личности и анимације које им се учине интересантним, публици буду пласирани у касним вечерњим терминима. Осим тога, програмске садржаје тог типа треба обавезно означавати старосним границама до којих се деци не препоручује одређена врста програма.

Литература

- Даглас 2004: К. Daglas, *Medijska kultura*, Београд: Клио.
Франсоа 1997: Б. Франсоа, *Моћ медија*, Београд: Клио.
Баћевић 2004: Јб. Баћевић, *In medias res, ефекти медија*, Београд: Институт друштвених наука.
Ђорђевић 1979: Т. Ђорђевић, *Теорија информација, теорија масовних комуникација*, Љубљана: Партизанска књига.
Еко 1973: Е. Еко, *Култура, информација, комуникација*, Београд: Нолит.
Алвин 2004: Деј Луис Алвин, *Етика у медијима*, Београд: Медија центар, Београд.
Келнер 2004: Д. Келнер, *Медијска култура*, Београд: Клио.
Маширевић 2008: Јб. Маширевић, *Филм и насиље*, Зрењанин: Градска народна библиотека.

Извори са интернета

- <http://jbd.sagepub.com/cgi/content/refs/30/3/240>
<http://cad.sagepub.com/cgi/content/refs/48/1/46>
<http://www.timesonline.co.uk/tol/news/world/asia/article409496>
<http://www.timesonline.co.uk/tol/news/uk/crime/article4212829>
http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=69152
http://www.24sata.hr/index.php?cmd=show_clanak&tekst_id=38981
www.alertnet.org/thenews/newsdesk/L18907690.html
www.rg.ru/2008/06/24/podzhog.html
www.dni.ru/news/incidents/2007/9/24/117704.html
www.dni.ru/news/incidents/2007/10/22/120043.html
www.javno.com/.../prodi--piromani-moraju-odlezati-izrecenekazne_73956
<http://news.mail.ru/incident/1802949>
www.transworldnews.com/NewsStory.aspx?id=42122&cat=0
www.lenta.ru/news/2008/08/12/gnome/

www.dailymail.co.uk/news/article-557962/Members-Shannons-family-begged-money-Madeleine-McCann-fund.html
www.guardian.co.uk/media/2007/jan/08/broadcasting.uknews2
<http://news.mail.ru/incident/2344312>
<http://www.cbsnews.com/stories/2008/06/04/national/main4151>
www.guardian.co.uk/world/2007/dec/06/usa.usgunviolenc

Резиме

Други том радова са научног скупа *Наука и слобода*, одржаног 4-6. јуна 2014. године на Филозофском факултету на Палама, подијељен је у двије свеске због великог броја приспјелих радова који су прошли рецензије. У првој свесци налазе се радови секција за Историју, Филозофију, Социологију и Новинарство.

Поглавље од једанаест радова из Секције за историју отвара текст *Улога слободe у српском средњовековном друштву* који показује колико је тема самог скупа била интересантна научницима из ове области, без обзира којим се временским периодом они првенствено баве. Већина радова из ове области бави се поимањем слободe у старијим периодима, првенствено српске националне историје. Веома је занимљиво да се у два рада, *Слобода управе или управна praepotenza? Три примера злоупотребе власти у млетачкој албанији (рани xv век)* и *Прилог познавању сужањства у затворима босанских великаша*, феномен слободe сагледава из перспективе његове негације.

Сасвим природно тема скупа је била изузетно инспиративна научницима из области филозофије, што нам потврђује и свих десет радова из ове области. Почевши од иницијалног *Филозофија и слобода*, закључно са посљедњим *Поимање истине из угла науке и филозофије* феномен слободe се тумачи као једно од фундаменталних начела филозофске науке и мисли уопште.

Десет радова из социолошких наука потврђују разноликост приступа задатој теми код научника који се баве овом граном науке. Уводни текст *Слобода уметничког стваралаштва и друштво: социолошка перспектива*, заправо је парадигматична и за неке друге области људског делања. Неопходност слободe науке и научника у савременом друштву намеће се као својеврсни лајтмотив већине радова из ове области.

Чак шеснаест приспјелих радова са Секције за новинарство показују колико је питање слободe занимљиво и интригантно у овој сфери људског делања. Међу радовима са ове секције доминирају теме о етичности у новинарству, медијској писмености и трагању за постојећом или непостојећом истином. Први рад *Сарајевски атентат и Млада Босна – одјеци и посљедице у Краљевини Црној Гори* показује да питање слободe у новинској пракси, као и трагање за истином и етичношћу није првенствено и искључиво савремена тема.

Четрдесет и пет радова у овој свесци показују колико је тема скупа била интригантна научницима из наведених области и нуде као могући одговор на тему скупа питање *Наука или слобода?*

Summary

The second volume of the conference proceedings *Science and Freedom*, held from 4-6 June 2014 at the Faculty of Philosophy Pale, contains two series due to a large number of papers which received positive reviews. The first series holds papers from history, philosophy, sociology and journalism sections.

The chapter comprising eleven papers from the sociology section opens with the paper *The role of freedom in the medieval Serbian society* showing how much the topic of the conference was interesting to the scientists from this area of research, regardless of the time period they primarily explore. The majority of papers from this domain deal with the conception of freedom in older periods, mostly covering Serbian national history. What is interesting is that in two papers, *The freedom of government or administrative praepotenza? Three examples of power abuse in Venetian Albania (early xv century)* and *Contribution to the knowledge of captivity in prisons of Bosnian peers*, the phenomenon of freedom is seen from the perspective of its negation.

Quite naturally, conference theme was exceptionally inspiring to the scientists in the domain of philosophy, which is confirmed by ten papers from this area of research. Starting with the initial paper *Philosophy and freedom*, and ending with *The understanding of truth in light of science and philosophy* the phenomenon of freedom is interpreted as one of the underlying principles of philosophy as a science and of thought at all.

Ten papers from sociological science confirm varied approaches to the given theme in researchers who explore this scientific field. The introductory paper *Freedom of artistic creation and society: sociological perspective* is actually paradigmatic for some other areas of human activity. The necessity of freedom of science and scientists in contemporary society imposes itself as a leitmotif in the majority of papers from this discipline.

Sixteen received papers from the journalism section reflect how much the question of freedom is interesting and intriguing in this field of activity. Among the papers from this section topics about ethics in journalism, media literacy and the quest for existent or non-existent truth dominate. The first paper *Sarajevo assassination and Young Bosnia – echoes and consequences in The Kingdom of Montenegro* depicts that the question of freedom in journalistic practice, in addition to the search for truth and ethics is not only and exclusively contemporary topic.

Forty five papers in this volume portray how the conference theme was intriguing to the scientists from the mentioned scientific fields and as a possible answer to the conference theme offer the question *Science or freedom?*

Садржај

<i>Секција за историју</i>	5
Владан Д. Станковић УЛОГА СЛОБОДЕ У СРПСКОМ СРЕДЊОВЕКОВНОМ ДРУШТВУ	7
Ема Љ. Миљковић КОНЦЕПТ СЛОБОДЕ У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ У РЕПУБЛИЦИ ТУРСКОЈ: ПОТПУНИ РАСКИД СА ПРОШЛОШЋУ	15
Мирослав Д. Пешић-Божица Младеновић РАЗВОЈ ЛИБЕРАЛНИХ ИДЕЈА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ ОД 1858. ДО 1869. ГОДИНЕ	27
Велибор В. Џомић ВЕРСКА СЛОБОДА У ИСТОРИЈИ СРПСКЕ УСТАВНОСТИ XIX ВЕКА	41
Марта М. Вукотић Лазар СЛОБОДА У ДЕЛУ МИРКА КУЈАЧИЋА – ТЕОРЕТИЧАРА, СЛИКАРА И ВЕСНИКА СОЦИЈАЛНЕ УМЕТНОСТИ У СРБИЈИ	53
Александар Д. Стаматовић ШТА ТРЕБА ДА ПОДРАЗУМИЈЕВАЈУ ПОЈМОВИ СЛОБОДЕ И ПАТРИОТИЗМА У САВРЕМЕНОЈ НАСТАВИ ИСТОРИЈЕ КОД СРБА	69
Глигор М. Самарџић Маријана Ж. Млађеновић СЛОБОДА ИСПОВИЈЕДАЊА ХРИШЋАНСКЕ ВЈЕРЕ НА ЈУГУ ПРОВИНЦИЈЕ ДАЛМАЦИЈЕ (ЈЕДАН ПРИМЈЕР ИЗ III ВИЈЕКА	87
Нада Б. Зечевић СЛОБОДА УПРАВЕ ИЛИ УПРАВНА ПРАЕРОТЕНЗА? ТРИ ПРИМЕРА ЗЛОУПОТРЕБЕ ВЛАСТИ У МЛЕТАЧКОЈ АЛБАНИЈИ (РАНИ XV ВЕК)	95
Ђуро Т. Тошић ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ СУЖАЊСТВА У ЗАТВОРИМА БОСАНСКИХ ВЕЛИКАША	109
Силвана Љ. Милошевић ЈЕДАН ОСВРТ НА ИЗВОЗНУ ТРГОВИНУ ЗЕТЕ БАЛШИЋА	117
Marina M. Bazina РАЗВОЈ УМЈЕТНИЧКЕ ГЛАЗБЕ У ВИН	131

<i>Секција за филозофију</i>	143
Мишо Лј. Кулић FILOZOFIJA I SLOBODA	145
Бранко Горгиев ЕТИМОЛОШКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ ТЕРМИНА СЛОБОДЕ У ИНДОЕВРОПСКИМ ЈЕЗИЦИМА	151
Биљана Ж. Грачанин СХВАТАЊЕ СЛОБОДЕ У ДЈЕЛИМА ХАНЕ АРЕНТ	161
Слађана З. Ристић Горгиев ФИЛОЗОФИЈА И ОДГОВОРНОСТ У ДЕЛУ ОЦА ЈУСТИНА ФИЛОЗОФА	173
Саша Р. Лакета НЕПОЈМЉИВОСТ СЛОБОДЕ – КАСИРЕРОВ ПРИСТУП ПРОБЛЕМУ СКЕПТИЦИЗМА	183
Бранкица В. Поповић ОДГОВОРНОСТ ФИЛОЗОФА У СВЕТЛУ ХУСЕРЛОВЕ КРИТИКЕ НАУКА	193
Биљана М. Радовановић СЛОБОДА И ОДГОВОРНОСТ У НАУЦИ	209
Vladimir M. Drekalović SLOBODA I AKSIOMATIZACIJA	221
Србољуб С. Димитријевић ВИРТУЕЛНИ ПРОСТОР КАО ЈЕДИНО ПОДРУЧЈЕ ЉУДСКЕ СЛОБОДЕ	229
Младен С. Милинковић ПОИМАЊЕ ИСТИНЕ ИЗ УГЛА НАУКЕ И ФИЛОЗОФИЈЕ	241
<i>Секција за социологију</i>	247
Зоран М. Аврамовић СЛОБОДА УМЕТНИЧКОГ СТВАРАЛАШТВА И ДРУШТВО: СОЦИОЛОШКА ПЕРСПЕКТИВА	249
Љубиша Р. Митровић ПРОМЕТЕЈСКА СОЦИОЛОГИЈА СЛОБОДЕ	261

Урош В. Шуваковић Снежана С. Попић СЛОБОДА ЈЕ ВРЕДНОСТ БЕЗ КОЈЕ ЈЕ НАУКА НЕМОГУЋА	277
Милојица М. Шутовић ПРИНЦИП, СЛОБОДА И ПОБУНА	287
Љубица М. Рајковић РЕПРОДУКЦИЈА ПАТРИЈАРХАТА У СВАКОДНЕВНИЦИ СЕОСКИХ ПОРОДИЦА И ОДУЗИМАЊЕ СЛОБОДЕ ЖЕНАМА У ДРУШТВУ СРБИЈЕ	297
Vesna B. Miletić PROTIVUREČNOSTI DRUŠTVENOG POLOŽAJA ŽENA U SRBIJI: GRAĐANSKE I/ILI ŽRTVE PORODIČNOG NASILJA	317
Миле М. Вукајловић ГРАНИЦА СЛОБОДЕ У ЛЕВИЈАТАНУ: КОНТРАДИКЦИЈЕ У САВРЕМЕНОМ РАЗУМИЈЕВАЊУ ХОБСОВЕ ТЕОРИЈЕ О ДРУШТВЕНОМ УГОВОРУ	335
Бојан Ј. Торлука ПРАВА МАЊИНСКИХ ЗАЈЕДНИЦА – ЛИБЕРАЛНО И КОМУНИТАРИЈАНСКО СХВАТАЊЕ	347
Ана Љ. Билиновић КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР АНАЛИЗЕ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВА И СЛОБОДА	359
Velizar A. Mirčov SOCIOLOŠKI ASPEKTI PROBLEMATIZACIJE VREDNOSTI SLOBODE U RAZLIČITIM IDEOLOGIЈAMA	375
<i>Секција за новинарство</i>	399
Velizar Sredanović SARAJEVSKI ATENTAT I MLADA BOSNA – ODJECI I POSLJEDICE U KRALJEVINI CRNOJ GORI	401
Ljiljana Lj. Bulatović-Goran Bulatović РЕСЕРЦИЈА ЕКСТЕРНИХ УТИЦАЈА КОД ПРОДУКЦИОНОГ PODSISTEMA LOKALNE ŠTAMPE	417
Анђела К. Купрешанин Вукелић ЦЕНТРАЛИЗАЦИЈА И КОМЕРЦИЈАЛИЗАЦИЈА МЕДИЈСКИХ РЕСУРСА КАО ОГРАНИЧАВАЈУЋИ ФАКТОРИ У ОСТВАРЕЊУ СЛОБОДЕ МЕДИЈА	431

Анка М. Михајлов Прокоповић ОНЛАЈН НОВИНАРСТВО: ИЗАЗОВИ СЛОБОДЕ	449
Драгана Д. Павловић Невен Ч. Обрадовић ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ – СЛОБОДНА МЕДИЈСКА ТЕРИТОРИЈА	461
Ljubomir S. Zuber MEDIJSKA PISMENOST – PUT KA SLOBODNOJ KOMUNIKACIJI	479
Vuk B. Vučetić MEDIJSKA KOLONIZACIJA POLITIKE – NESLOBODA POLITIKE I DOMINACIJA MEDIJA	493
Зоран Б. Јевтовић, Зоран М. Арацки ТЕХНИКЕ МАНИПУЛИСАЊА У САВРЕМЕНИМ МЕДИЈИМА	509
Иван В. Цветановић, Владета Ч. Радовић ЕФЕКАТ ПРЕВАРЕНОГ ОЧЕКИВАЊА	521
Зоран И. Јовановић, Ивана Љ. Стојановић Прелевић ЕТИЧКА КОМУНИКАЦИЈА: ИСКРЕНА КОМУНИКАЦИЈА?	529
Сњежан М. Лаловић ТЕМАТИКА ДОКУМЕНТАРНИХ ФИЛМОВА СРНА ФИЛМА ТОКОМ РАТА У БИХ	539
Сања Б. Докић Мрша Наташа Б. Миљевић Јовановић ПОСТАВЉАЊЕ ДНЕВНОГ РЕДА У ФУНКЦИЈИ КРЕИРАЊА ИСТИНЕ	557
Лидија Ж. Мирков ДИСКУРС ПРИПОВЕДАЊА У ИНФОРМАТИВНИМ НОВИНАРСКИМ ЖАНРОВИМА ДНЕВНИХ ЛИСТОВА ВЕЧЕРЊЕ НОВОСТИ И БЛИЦ	577
Милош М. Маловић УЛОГА НАСЛОВНОГ БЛОКА У ПРОЦЕСУ ТАБЛОИДИЗАЦИЈЕ ДНЕВНЕ ШТАМПЕ БИХ	589
Dušan D. Šehovac GOVOR MRŽNJE KAO ZLOUPOTREBA SLOBODE GOVORA	605
Драган М. Јаковљевић УЛОГА МЕДИЈСКИХ САДРЖАЈА У ОГРАНИЧАВАЊУ СЛОБОДЕ РЕЦИПИЈЕНТА И УТИЦАЈ НА ЊЕГОВУ СКЛОНОСТ КА ОПОНАШАЊУ	619

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

001:17(082)

НАУЧНИ скуп Наука и слобода (9 ; 2014 ; Пале)

Наука и слобода. Филозофске науке : зборник радова са
Научног скупа, Пале, 6-8. јуни 2014. / [главни уредник Вера
Вујевић]. - Пале : Филозофски факултет, 2015 (Пале : Dis Company).
- 630 стр. : илустр. ; 25 см. - (Посебна издања. Научни скупови ; књ.
9 ; т. 2/1)

Тираж 300. - Библиографија уз сваки рад.

ISBN 978-99938-47-67-0

COBISS.RS-ID 5016856